NAȚIONAL ȘI SOCIAL ÎN ISTORIA ROMÂNILOR

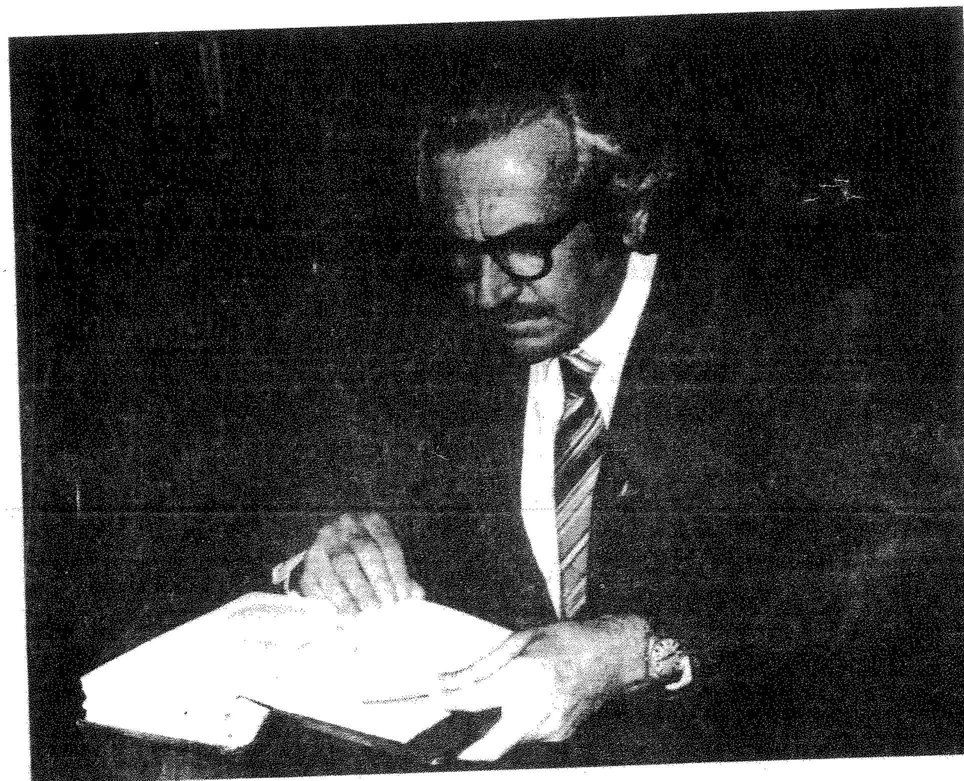
Profesorului Gheorghe Platon la a 70-a aniversare

ISTORIE

TOMUL XLII-XLIII – SUPLIMENT – 1996-1997

Editura Universității „Al. I. Cuza" din Iași

Coordonatori: ION AGRIGOROAIEI
GHEORGHE CLIVETI

„În cazul particular al românilor [...], ne-am străduit să scoatem în relief, existența unui raport specific între factorii social *și* național, *raport care se cuvine să fie analizat și pus în adevărata sa lumină. Nevoia de modernizare a societății românești, de organizare în acord cu* spiritul veacului, *în condițiile vremii, a situat pe primul plan* unitatea națională, *condiția* sine qua non *a existenței istorice de sine stătătoare."*

GHEORGHE PLATON

CUPRINS

STAT ȘI SOCIETATE

RELAȚII INTERNAȚIONALE

Al. Zub

PE MARGINEA UNUI *CURRICULUM* ACADEMIC: GH. PLATON

Proemio

Motivația acestor rânduri, la un moment festiv, nu e doar sentimentală. În orice domeniu, eminența unei opere necesită a fi pusă în lumină atât sub unghi științific, de integrare într-o cultură, cât și sub latura ei morală. Prima dimensiune implică o abordare cumva *în sine*, cealaltă mai curând una contextuală, cu trimiteri la timpul în care s-a produs, la ecourile și împlinirile ei practice. Dacă e vorba de istorie, această dublă dimensiune e și mai relevantă, orice creator în spațiul ei fiind susceptibil de o estimare în plan istoriografic, „textual", și deopotrivă sub unghi formativ.

Ca istoric dăruit totodată investigației meticuloase a trecutului și catedrei universitare, profesorul Gh. Platon s-a distins în ambele ipostaze. La vârsta când bilanțul nu e deloc prematur, el constituie un reper distinct în peisajul istoriografiei române, peisaj pe care a știut să-l îmbogățească, insistent și exemplar, cu studii secvențiale, monografii, sinteze. Opera produsă, una din cele mai solide cu privire la istoria noastră modernă, nu poate fi analizată aici cum se cuvine.

Să remarcăm numai faptul că această operă tratează în ansamblu și multilateral epoca modernă, dar mai cu seamă secolul XIX, interstițiu decisiv pentru modernitatea noastră pe toate planurile. Autorul a început prin „sondaje" în spațiul social-economic moldav, pentru a-și extinde investigațiile în istoria politică, raporturi interstatale, cultură, aplecându-se nu o dată și asupra dezvoltării istoriografiei noastre. Ansamblul, generator de perspective integratoare, l-a interesat în chip firesc mereu.

Succesiunea preocupărilor, așa cum se degajă din bibliografie[1], nu e deloc aleatorie. De la istoria socială, preponderentă în primii ani de activitate, distinsul modernist s-a îndreptat spre istoria politică, dominantă mai apoi, în anii când se putea scrie ceva mai serios și în acest domeniu. Se vor adăuga apoi alte inițiative demne de interes cu privire la fenomenul modernizării, relațiile cu lumea din afară etc. Nu se pot trece cu vederea nici contribuțiile de istorie culturală, plasate mai ales în ultimii ani de activitate, care coincid și cu un considerabil efort de sinteză, de explicație globală a istoriei noastre moderne.

Unele lucrări, mai ales cele de „comandă socială", cuprinse în serii de largă difuziune, se resimt pe alocuri de imixtiunile cenzurii. Dar trebuie spus că și în asemenea situații efortul autorului de a rămâne pe teren științific este evident și ansamblul edificiului rezistă. Cei interesați de istorie, din anii '70 încoace, au putut conta astfel pe restituții coerente privind momentul de la 1821, revoluția pașoptistă, crearea statului național, dobândirea independenței etc.

însemnătatea lor științifică și educativă n-ar putea fi subliniată îndeajuns. O lungă perioadă alienantă, sub unghiul conștiinței istorice, risca să producă la acest nivel ireparabilul. Din fericire, s-au produs la timp gesturi salvatoare, asigurând o anume continuitate simbolică, susceptibilă să dea un nou impuls voinței de autocunoaștere. Au apărut atunci mai multe sinteze, de valoare inegală, care au putut stimula abordări mai nuanțate în câmpul istoriei. Unele secvențe din acele sinteze indicau un profesionalism onorabil, oferind exemple și pentru alții, tocmai atunci când lipsa sintezelor începea să producă efecte negative în conștiința socială.

Prima studia

Investițiile din anii formativi sunt neîndoielnic cele mai durabile, dacă nu și mai fructuoase. Ucenicia făcută într-o echipă condusă de profesorul D. Berlescu, având ca program studiul epocii de tranziție spre modernitate, s-a vădit a fi extrem de rodnică. Ea îmbina destul de armonios cercetarea de arhivă și de bibliotecă cu analiza ritmică a rezultatelor, în ședințe de lucru ajunse notorii prin acribia și sistematica lor. Micile mizerii din spațiul universitar erau compensate astfel printr-o bună inițiere în arcanele meseriei. Mai toți membrii colectivului au ajuns să dea studii importante pentru cunoașterea acelei epoci, chiar dacă nu toți s-au arătat la fel de perseverenți în valorificarea rezultatelor. Valentin Al. Georgescu, C.C. Angelescu, L. Boicu, Ecaterina Negruti, C. Istrate, Iuliu Ciubotaru au activat în acea echipă, al cărei spirit se recunoaște și în opera profesorului Gh. Platon.

Personal, nu am avut posibilitatea să cunosc direct acel spirit. Când am fost angajat la Institutul de Istorie (și Filologie pe atunci), în 1957, echipa condusă de D. Berlescu se bucura de un anume prestigiu, lesne sesizabil și la cei mai tineri dintre membrii săi, cu care vârsta îmi îngăduia să am relații mai strânse. Leonid Boicu îmi fusese aproape coleg la Facultate, cu doi ani în avans, Iuliu Ciubotaru își începuse cariera științifică tocmai când intram eu la Universitate, iar Ecaterina Negruți era, în acei ani, asistentă a profesorului Berlescu la *Istorie modernă generală*. Prin ei, mai ales, am putut cunoaște oarecum acel spirit în micul răstimp (august 1957-februarie 1958) cât am lucrat ca cercetător în colectivul de medievistică, pe seama unui concurs susținut curând după examenul de stat și avându-l ca îndrumător pe profesorul C. Cihodaru. Când am revenit la Institut, după mai bine de un deceniu, în care mi-a fost dat să navighez cu destulă anevoință, Institutul avea altă înfățișare și poate chiar un alt spirit. Profesorii de la Universitate încă mai păstrau aici unele atribuții, însă cercetarea fusese izolată anume de învățământ, diferitele echipe de lucru având a fi conduse de ex-universitari fără catedre sau de noii specialiști formați între timp. Mi-a fost dat, acum, să lucrez în colectivul de moderniști condus de C.C. Angelescu, colectiv eterogen, în care temele asumate aveau totuși o anume convergență. Ceva din spiritul meticulos și metodic instilat de mentor supraviețuia încă. În plus, un timid liberalism profesional stimula cu discreție proiecte de mai vastă anvergură.

După unele vicisitudini fără consecințe însemnate, Gh. Platon trecuse cu totul

la catedră, unde a format și îndrumat apoi atâtea serii de studenți. Se bucura de respect și a ajuns repede un stâlp al Facultății și un reper de seamă în studiile moderniste. Palmaresul său științific număra deja studii de mare acribie, întemeiate mai ales pe materiale de arhivă. Publicase, an de an, din 1955, temeinice contribuții la cunoașterea vieții rurale, toate de un interes indiscutabil, despre domeniile boierești, frământări și răscoale ale țăranilor, dezvoltarea pieței interne, rezerva feudală etc.

Se poate spune că primul deceniu de activitate e dominat de restituții social-economice și de unele preocupări de istorie politică, îndeosebi cu privire la revoluția pașoptistă. Al doilea, începând anume de prin 1965, indică stăruitoare studii demografice, legate de populația unor târguri (Huși, Bârlad, Iași), a orașului moldovenesc în ansamblu sau a Dobrogei, pe lângă alte studii ce continuă istoria mișcărilor sociale din Moldova în prima parte a secolului XIX, revoluțiile din aceeași epocă (1821, 1848), manifestările cauzei naționale până la 1859 etc. Se plasează în același răstimp și o importantă monografie despre *Domeniul feudal din Moldova în preajma revoluției de la 1848* (Iași, 1973), alături de unele studii despre dezvoltarea industriei, minerit, complotul lui Ioniță Popovici (1839) ș.a. Al treilea deceniu indică un interes sporit pentru istoria politică, îndeosebi pentru revoluția de la 1848, rămasă o preocupare constantă a autorului, pentru Unirea Principatelor, nu mai puțin frecventă în bibliografia respectivă, apoi pentru dobândirea independenței, cu toate urmările ei pe plan intern și extern. Acestui ultim eveniment i-a dedicat, împreună cu L. Boicu, o succintă sinteză (și în limbi străine), rămasă text referențial pentru cei care se interesează de o asemenea chestiune. Este de altfel și cazul Unirii Principatelor, la care istoricul a revenit mereu. Al patrulea deceniu, dacă se admite o secționare atât de relativă a unei activități continue și unitare, deceniul cel mai bogat în manifestări științifice, pare dominat de preocuparea sintezei, fie aceasta și didactică adesea, dar atentă mereu la nuanțe și bine cumpănită sub unghiul scriiturii. Pagini dense de istoria învățământului, despre ecourile Revoluției franceze, despre evoluție și revoluție în dezvoltarea României moderne întregesc aria tematică a bogatului său palmares. Se pot adăuga încă atâtea altele, mai ales cele privitoare la mari figuri ale istoriei și istoriografiei noastre. Ele denotă o reflecție constantă, riguroasă, metodică asupra faptelor și deopotrivă asupra reflexului produs de acestea.

Studia monographica

Cercetările făcute în arhive, dar și pe seama studiilor întreprinse de alți istorici, l-au îndemnat pe Gh. Platon spre restituții monografice, cu un vădit pansant spre exhaustivitate. Nu e abuziv să identificăm în ele un spirit monografic, altminteri dominant în istoriografia ieșeană.

Insistența cu care a studiat istoria agrară s-a vădit productivă în explicarea unor chestiuni de un interes eminent. Studiul monografic despre domeniul feudal în Moldova prepașoptistă[2] rămâne un exemplu de explorare acribică a materialului de arhivă. După ce urmărise evoluția rezervei feudale în același spațiu până la mijlocul secolului XIX[3], alături de alte aspecte de istorie economică,

autorul s-a putut dedica unei operații restitutive mai ample, cuprinzând domeniul feudal în epoca de tranziție spre o economie modernă. Monografia citată e și azi perfect utilizabilă. De altfel, nimeni nu s-a mai aplecat de atunci cu atâta râvnă asupra acestui aspect esențial, de natură a explica unele trăsături ale vieții sociale din spațiul est-carpatic. Ca să ajungă aici, autorul studiase mai întâi dezvoltarea pieței interne în Moldova dinaintea Regulamentului organic[4], cu elemente de cvantificare demne de reținut.

Între studiile de tinerețe dedicate regimului agrar și cel privitor la boierimea din Moldova în secolul XIX, publicat împreună cu Alexandru-Florin Platon[5], e o semnificativă consonanță. Pe bază de date statistice, a putut formula noi observații asupra dezvoltării sociale a acestei categorii, în context european, lucru nepus încă în valoare de literatura chestiunii. Și aici datele de arhivă abundă, autorul insistând, în partea ce-i revenea, asupra datelor statistice capabile să contureze evoluția fenomenului. Analogia dintre nobilimea europeană și boierimea română în secolele XVIII-XIX, ca și anexele de la urmă, prezintă un mare interes atât pentru analiza fenomenului în sine, cât și pentru a sugera analogii în spațiul continental. Mai mult, ni se propune, cu deplin temei, un întreg set de probleme ce ar trebui luate în studiu de acum încolo.

Nu se poate insista aici asupra direcției monografice care se degajă din studiile istoricului Gh. Platon. Mai toate inițiativele sale comportă acest spirit.

Historica synthesis

O categorie distinctă se constituie din lucrările de sinteză, menite anume să informeze publicul asupra unor teme fundamentale de istorie modernă: revoluția de la 1848, Unirea, Independența etc.[6] Elaborarea lor, la un nivel înalt de conceptualizare și restituție pragmatică, a fost posibilă datorită numeroaselor studii subscrise mai înainte de autor și reflecției permanente asupra destinului românesc, sintagmă lipsită în acest caz de obișnuitele conotații metafizice.

Geneză, evoluție, strategie și dinamică a dezvoltării, factor de permanență și elemente aleatorii, context geopolitic și conjunctură, iată numai câteva noțiuni ce revin insistent în analizele întreprinse. Ele denotă deopotrivă efort conceptualizant și strădanie de restituție cât mai amplă.

Momentul cel mai semnificativ pe acest traseu pare a fi *Geneza revoluției române de la 1848*, studiu proiectat de altfel ca o „introducere în istoria modernă a României"[7]. Autorul avea în vedere, mai exact, un secol de istorie, cel considerat îndeobște ca perioadă a tranziției, de la mijlocul epocii luminilor la revoluția pașoptistă[8]. Ideea seriei de revoluții ce au marcat societatea românească în epoca modernă, cu sugestii preluate explicit din analiza lui J. Godechot asupra lumii apusene, se întemeiază de fapt pe ideea mai veche a lui Bălcescu despre revoluțiile sociale și naționale[9].

Aceleiași perioade, acoperind prima jumătate a secolului XIX, i-a dedicat Gh. Platon un capitol dens despre raporturile internaționale, în volumul colectiv editat împreună cu L. Boicu și V. Cristian[10]. Pornind de la amintitul istoric francez[11], autorul remarca faptul că între 1815 și 1853 a avut loc și în lumea

românească o suită de revoluții (demografică, agrară, industrială, ideologică) comparabile cu cele din Apusul continentului. Dacă Europa lui Montesquieu a putut fi socotită ca un singur stat cu diverse provincii, cu atât mai mult ea comportă în secolului XIX elemente indiscutabile de unitate. Așa se exprima de altminteri și Gr. Ghica, voievodul, în corespondența cu cavalerul de Gentz, la care autorul trimite în mod expres, întemeiat și pe cele mai prețioase studii de istorie diplomatică.

Sinteză didactică, marcată oarecum de obsesia unei „istorii unitare", impusă de factorul politic, *Istoria modernă a României*, scoasă în 1985, reprezintă pentru epocă un efort considerabil de a pune în valoare studiile mai vechi asupra modernității noastre și concluziile de ordin personal la care ajunsese, după îndelungi eforturi de restituție fragmentară, autorul însuși[12]. Singur a ținut să sublinieze dubla-i condiție de cercetător și cadru didactic, condiție ce-l obliga pe de o parte să aprofundeze cunoașterea în domeniu, iar pe de altă parte să producă o sinteză accesibilă, utilă, capabilă să integreze aspectele aporetice ale realului. Analiza globală, identificarea liniilor de forță ale dezvoltării, echilibrul construcției, reevaluarea continuă, critică, a faptelor l-au interesat explicit pe autor.

O perspectivă asupra strategiei dezvoltării noastre se propune în volumul *Cum s-a înfăptuit România modernă* (1993)[13], scos în colaborare cu alți universitari, spre a substitui oarecum sinteza așteptată în plină tranziție. Profesorul Platon subscrie un dens capitol despre *Societatea românească între medieval și modern*, adică în secolul care a precedat Unirea și premisele modernizării, direcțiile strategice și tactice, obiectivele și realizările ei, formarea statului național etc. Vizibil e și aici efortul de a depăși descriptivismul, pentru a propune explicații de fond, interpretări pe seama factorilor de adâncime, dincolo de evenimențial și anecdotic. Interesantă e și tentantiva de a disocia, mai ales pentru perioada dinaintea Unirii, între *modernizare* și *dezvoltare*, tentativă nu mai puțin reușită în acest volum.

Sub titlul *De la constituirea națiunii la Marea Unire*, autorul a înfățisat mai de curând o serie de studii de istorie modernă pe teme fundamentale: formarea națiunii, liberalismul românesc, specificul dezvoltării noastre istorice în secolul XIX, revoluțiile din acel secol, legăturile cu lumea din afară etc. Ele denotă, în expresia istoricului însuși, o „viziune născută din studiu și reflecție și explicitată în câteva ipostaze ale unui mod particular de a gândi și trăi faptul de viață și actul istoric"[14]. Astfel, studiile înmănunchiate în acest prim volum, dense ca informație și bine ponderate ca viziune, ca interpretare, dezvăluie „profesiunea de credință" a autorului, atent mereu la comenzile vieții și la diacronia pe care acestea se sprijină. În plus, atenția lui se îndreaptă și spre exigențele didactice, de care a fost mereu legat de-a lungul carierei. Un substrat educativ se recunoaște, discret dar insistent, în orice pasaj, în orice reflecție de ordin mai general.

Cât privește elementele susceptibile a-i defini opțiunile, trebuie spus mai întâi că asemenea altor istorici care au tins spre o explicație de ansamblu a modernității românești, Gh. Platon și-a plasat ancheta aproape simultan în registrul

social-economic şi în cel politic, convins desigur că o bună sinteză nu se poate obţine decât prin analiza unei multitudini de factori constitutivi.

Conştiinţa naţională, dacă e să dăm un exemplu din atâtea, este privită de autor ca geneză, dezvoltare şi orizont integrativ[15], fiind reluată mereu, sub unghiuri şi aspecte diferite, până la definirea ei cvasi deplină. „Evoluţia istoriei este ciudată, contradictorie", spune profesorul Platon, glosând pe marginea intersecţiei dintre „verticala naţională" a fenomenului şi „orizontala europeană" a acestuia. Verticala trimite la diacronia unui proces, orizontala mai degrabă la sincronia integrativă. Unitatea românească, o formă a procesului de solidarizare, i se înfăţişa ca fiind paralelă cu unitatea europeană. „Europa devine o entitate – economică, politică şi spirituală – căpătând noi forme de reprezentare", conchide istoricul, atent deopotrivă la structuri, atitudini mentale, instituţii, evenimente. Dialectica dezvoltării istorice îi pare contradictorie, solidarismul din veacul XIX având ca pandant, în veacul următor „însingurarea naţională", cu toate consecinţele ei[16]. Ultima consecinţă, invitând la ieşirea din criza identităţii, se află încă în curs. Studiul comparativ, conchide autorul, ar putea contribui la recuperarea valorilor naţionale în perspectiva unei Europe a naţiunilor, care să nu fie deci numai „o simplă construcţie teoretică", ci „suma multiplelor legături, implicaţii şi interferenţe existente între entităţile naţionale care o alcătuiesc"[17]. Contextul european rămâne indispensabil pentru înţelegerea fenomenului românesc. Tot astfel, sinteza europeană spre care tinde epoca noastră nu poate fi gândită, corect, fără colaborarea naţiunilor, dincolo de tensiunile pe care procesul formării şi impunerii lor le-au putut produce.

Studiul particularităţilor mişcării naţionale devine, în această perspectivă, un mijloc important de autocunoaştere, dar şi un factor integrativ pentru noua sinteză europeană[18]. De la starea de conştiinţă, cum s-a definit de-a lungul secolelor, unitatea românească a ajuns o realitate politică în secolul XIX, desăvârşindu-se la începutul secolului nostru[19].

Ideile Revoluţiei franceze au jucat, în această perspectivă, un rol de seamă, fireşte, dar nu unul decisiv, mai importante fiind lungile acumulări în timp decât salturile produse sub impactul ideologic din afară[20].

Formula sintezei de popularizare, întocmită însă riguros, se cuvine amintită de asemeni, ca expresie a angajamentului său. Ajunge să cităm ca exemplu *La voie des Roumains vers l'indépendence* (1977, împreună cu L. Boicu) sau *Unirea Principatelor Române* (1984), texte în care cele două mari momente din istoria noastră sunt prezentate, succint, pentru publicul interesat de fenomenul românesc.

Finis coronat...

La capătul acestui excurs ocazional, redus anume la elemente definitorii, să adăugăm numai câteva observaţii de natură a sublinia, pe cât posibil, sensul operei analizate.

Trebuie spus mai întâi că nota generală a restituţiilor întreprinse de profesorul Gh. Platon e deductibilă din optimismul său relativ la evoluţia lumii româneşti,

din acea viziune tonică a cărei sursă trebuie căutată mai ales în originea şi formaţia (pedagogică) a autorului, dar şi în modelele istoriografice de care s-a ataşat la începutul carierei sale. Mă gândesc în primul rând la Bălcescu, de la care a preluat ideea de dialectică/succesiune a revoluţiilor la noi, ca şi la Kogălniceanu, a cărui gândire o regăsim cumva în analiza construcţiei de stat a României moderne.

Chestiune de cunoaştere, însă şi de atitudine. Era normal ca învăţătorul ajuns profesor de istorie modernă la Universitate, atunci când noul regim dorea o legitimare prin apel la anumite valori din trecut, să caute repere cât mai solide în secolul XIX şi să se bucure de compania unor spirite de talia lui Kogălniceanu, Bălcescu, Bariţiu, pentru a nu aminti acum decât aceşti stâlpi ai renaşterii noastre, pe care propaganda oficială căuta de altfel să-i integreze în propriul ei discurs, ca precursori ai democraţiei, istorici „progresişti", utilizabili în acţiunea formativă a noului regim. Ideea de bază era că revoluţia de la 1848 constituie un moment dintr-o evoluţie îndelungată şi complexă, care se cuvenea deci studiată riguros, pe linia „acumulărilor", dar şi a „salturilor" produse din când în când.

O viziune ca aceasta avea în vedere studii mai recente, de tipul celor întreprinse de J. Godechot, de sorginte materialist-istorică, dar mai cu seamă reflecţiile bălcesciene despre „conspiraţia" veacurilor ca origine a seriei de revoluţii din secolul XIX. Se explica astfel mai bine trecerea de la feudalism la capitalism, emergenţa lumii noastre moderne, programul de viitor. Pornind anume de la împrejurările internaţionale ce au marcat dezvoltarea internă şi statutul juridic al Principatelor, autorul s-a oprit pe larg asupra condiţiilor interne, pentru a explica, una după alta, seria de revoluţii ce s-au desfăşurat (demografică, agrară, industrială, ideologică), la care va adăuga, în acelaşi spirit, una de ordin naţional, împlinită finalmente prin războiul de neatîrnare. Consensual, distinsul istoric a putut insista asupra ideii de unitate a revoluţiei, privită ca un proces cu faze şi înfăţişări multiple, în care socialul şi naţionalul se îmbină mereu.

În această viziune, continuităţile se impun mai decis faţă de rupturile posibile, unitatea prevalează asupra particularismului. Istoricul e atent la ansamblu şi acordă perspectivei un rol aparte, ca orizont integrator şi ca element dinamic în construcţia istoriografică.

Conştient de locul pe care îl deţine în istoriografie, Gh. Platon se caracterizează singur cu exactitate: „Slujitor al catedrei, armonizând conceptul de profesor cu cel de cercetător, autorul a fost mereu confruntat de nevoia unei investigaţii temeinice, niciodată pripită, totdeauna completă, totală. Într-un singur domeniu, restrâns, nu s-a putut cantona, dar nici nu a fost posibil să-şi risipească eforturile pe întregul spaţiu al istoriei moderne, de necuprins, de altfel, cu seriozitate intelectuală, cu gândire critică severă şi muncă de informare, într-o viaţă de om. A căutat, cu deosebire, să-i explice liniile de dezvoltare, să descifreze sensul şi finalitatea proceselor şi fenomenelor istorice, să-şi alcătuiască o viziune integratoare, de sinteză, instaurată, se înţelege, după o temeinică analiză, pentru a releva structurile particulare ale faptelor şi, încadrându-le în perimetrul istoriei generale, să le reţină, raportându-le tot timpul la realităţile originare, unitatea lor de esenţă"[21].

Este un nou efort caracteristic pentru evoluția intelectuală și morală a autorului, efort bine strunit pe linia sistematizării, a sintezei indispensabile și încă în plină desfășurare.

Note

[1] Ion Toderașcu, *Profesorul Gheorghe Platon la a 65-a aniversare*, în *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza" (ASU)*, s.n. *Istorie*, XXXVII, 1991, p. 1-40.

[2] Gh. Platon, *Domeniul feudal din Moldova în preajma revoluției de la 1848*, Iași, 1973.

[3] Idem, *Cu privire la evoluția rezervei feudale în Moldova de la sfârșitul secolului XVIII până la legea rurală din 1864*, în *Studii și articole de istorie*, V, 1963, p. 201-242.

[4] Idem, *Cu privire la dezvoltarea pieței interne în Moldova în preajma Regulamentului organic*, în *ASU*, V, 1959, p. 19-47.

[5] Gh. Platon, Alexandru-Florin Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Contextul european, evoluția socială și politică (Date statistice și observații istorice)*, București, 1995.

[6] Gh. Platon, *La voie des Roumaines vers l'indépendence*, Bucarest, 1977 (colaborare); *1859 The Union of the Roumanian Principalities*, Bucarest, 1978; *Unirea Principatelor Române*, București, 1984.

[7] Idem, *Geneza revoluției române de la 1848. Introducere în istoria modernă a României*, Iași, 1980; *Istoria modernă a României*, București, 1985.

[8] Cf. Al. Zub, *Cunoaștere de sine și integrare*, Iași, 1986, p. 214-218.

[9] Cf. Ștefan Lemny, *O scriere exemplară despre originile revoluției române*, în *Cronica*, 1980, 15, p. 2.

[10] Gh. Platon (ed.), *România în relațiile internaționale, 1699-1939*, Iași, 1980 (colaborare).

[11] J. Godechot, *Les révolutions de 1848*, Paris, 1971.

[12] Gh. Platon, *Istoria modernă a României*, București, 1985.

[13] Idem, *Cum s-a înfăptuit România modernă. O perspectivă asupra strategiei dezvoltării*, Iași, 1993 (în colaborare cu V. Russu, Gh. Iacob, V. Cristian, I. Agrigoroaiei).

[14] Idem, *De la constituirea națiunii la Marea Unire. Studii de istorie modernă*, I, Iași, 1995, p. 5.

[15] *Ibidem*, p. 7.

[16] *Ibidem*.

[17] *Ibidem*.

[18] *Ibidem*, p. 35-43.

[19] *Ibidem*, p. 52-72.

[20] *Ibidem*, p. 73-90.

[21] *Ibidem*, p. 5.

Ion Toderașcu

UN PROFIL ANIVERSAR
PROFESORUL GHEORGHE PLATON LA 70 DE ANI

În 1991, când Profesorul Gheorghe Platon împlinea 65 de ani, am avut bucuria să-i dedic un medalion, însoțit de *Bibliografia* operei*. O fac și acum, cu aceeași bucurie, sporită însă de alți cinci ani petrecuți în preajma Domniei Sale.

Mă simt îndemnat, de această dată, să-mi cantonez gândurile la o singură componentă, *profesorul*, a acestei „personalități emblematice", cum așa de potrivit l-a „văzut" și mi-a mărturisit Profesorul-istoric Jaques-Guy Petit, de la Universitatea din Angers (Franța).

Sunt oameni care, întâlniți când trebuie, îți marchează existența, te îndeamnă să-i urmezi. Sunt *modelele* noastre. Fără astfel de prototipuri performanța este greu de atins.

Profesorul Gheorghe Platon, omul de la catedră, m-a încântat întotdeauna. Riguros în tot ceea ce a făcut, Domnia Sa este, înainte de toate, un credincios al școlii. Îndemnul i-a venit din structura proprie, dar și din prospectarea trecutului prin acest „lăcaș de mare laudă, școala". În documentele sec. al XVIII-lea, veac pe care l-a cercetat pentru a afla *Geneza revoluției române de la 1848*, a putut găsi reflecții de genul: „învățătura cărții este cea mai de folos trebuință"; „din câte lucruri împodobesc pe om [...], învățătura este cea mai aleasă și mai înaltă", sau „învățătura și știința săvârșesc deplin pe om, și-l fac vrednic ca să aleagă binele de rău și adevărul de neadevăr, pe drept din nedrept, pe dreptate din nedreptate". Sunt cugetări care, cum spuneam, i-au putut înrâuri spiritul și iubirea față de școală.

Învățător mai întâi (fusese „normalist" la Școala „Gheorghe Asachi" din Piatra Neamț), tânărul institutor Gheorghe Platon a venit la Iași în toamna anului 1946 pentru a se dedica studiilor istorice.

Student cu însușiri alese, Gheorghe Platon a fost numit, așa se obișnuia atunci, preparator încă din ultimul an de facultate. La finalizarea studiilor, în 1950, a fost reținut asistent la Catedra de Istorie a Facultății de Istorie și Geografie (aceasta a fost structura între 1948 și 1954) a Universității din Iași și, concomitent, cercetător la Institutul de Istorie (numit acum „A.D. Xenopol"). A început, astfel, o muncă stăruitoare, însoțită de ordine și rigoare, pe drumul afirmării. Știința cere sacrificii și Profesorul nostru n-a ezitat, fiind „învins" de pasiunea pentru trecutul neamului. A iubit istoria și s-a lăsat prins în meandrele ei. A „risipit" multă energie și mult timp, dar a fost răsplătit de viață printr-un

* *Profesorul Gheorghe Platon la a 65-a aniversare*, supliment la „Analele științifice ale Universității «Al. I. Cuza» Iași", Istorie, tomul XXXVII, 1991, 40 p.

„cursus honorum universitatis" strălucit. Trebuind, printr-un act de injustiţie, să devină suplinitorul propriului post (1960-1961), nu s-a lăsat doborât. A găsit resursele morale pentru a depăşi situaţia şi a folosit „răgazul involuntar" în beneficiul său; a cercetat arhivele agonisind o zestre documentară temeinică pentru cursurile speciale la care gândea şi pentru viitoarele cărţi.

Profesorul Gheorghe Platon (înţeleg aici pe omul de la catedră în toate treptele devenirii) s-a personalizat prin ştiinţă şi exigenţă. Erudit, ordonat şi cu un frumos discurs, Domnia Sa şi-a asigurat, de la începutul carierei, respectul studenţilor. L-a ajutat mult şi prestanţa, condiţie esenţială pentru un dascăl. Impunea prin ceea ce spunea şi prin felul comunicării. În conştiinţa numeroaselor serii de studenţi, Gheorghe Platon a rămas ca un profesor de o mare autoritate didactico-ştiinţifică, stăpân pe uneltele meseriei sale, cu o logică riguroasă şi o claritate desăvârşită, preocupat, până la obsesie, *să explice* fenomenul istoric. Îi aud, şi acum, întrebarea-leitmotiv din orele de seminar ori de la alte întruniri profesionale: „de ce...?" (şi îmi vine în minte, imediat, întrebarea nelipsită din dialogul lui D. Onciul cu studenţii: „ai documentul?"). Nimic fără explicaţie şi înţelegere. A fost şi a rămas până astăzi un împătimit al acestui binom.

Profesorul Gheorghe Platon a impus, în preajma sa, o notă de severitate cumpătată, care nu i-a putut fi refuzată. Cei ce i-am fost studenţi şi apoi colaboratori în cadrul Catedrei de Istoria Românilor (în fruntea căreia s-a aflat între 1973-1985 şi 1990-1991) i-am împărtăşit-o şi am urmat-o. Am înţeles că este o condiţie pentru lucrul bine şi la timp făcut.

Gheorghe Platon, profesorul, a afectat mult timp şi multă căldură sufletească celor ce au apelat la sfatul şi îndrumarea sa. Solicitudinea este una din marile sale calităţi, prin care şi-a înnobilat misiunea. Este, cum spuneam şi altădată, un adevărat privilegiu să te găseşti în preajma unui dascăl de o aşa generozitate, cu o asemenea cuprindere ştiinţifică şi o astfel de iubire a meseriei.

Mesajul didactico-ştiinţific al profesorului nostru a fost auzit, cu aceeaşi autoritate, şi la Universităţile din Bucureşti, Cluj-Napoca, Craiova, Suceava, Alba-Iulia, Sibiu, dar şi la Varsovia (Polonia), Montpellier, Lille, Angers (Franţa), Freiburg şi Stuttgart (Germania) ori Montreal (Canada).

*

Aceste rânduri se doresc o reverenţă faţă de magistrul nostru, Acad. Prof. Gheorghe Platon, cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani. Model de dăruire faţă de şcoală, pe care a slujit-o mai întâi ca învăţător, iar apoi ca universitar, parcurgând toate treptele afirmării, Profesorul Gheorghe Platon ne-a înrâurit decisiv. Aproape o jumătate de secol, profesorul-istoric Gheorghe Platon a putut fi văzut, întotdeauna matinal, în camera sa de lucru de la Universitate. Şi-a iubit Catedra, colegii şi studenţii cărora le-a dăruit, generos, din timpul, energia şi ştiinţa sa. Membru al Academiei Române (din 1990), Profesorul nostru şi-a diversificat sfera preocupărilor. A fost, însă, şi va rămâne întotdeauna un mare iubitor al istoriei pe care a înfăţişat-o în discursul său, scris şi oral, ştiinţific şi de larg interes, cu o rară bucurie a comunicării.

PROF. UNIV. DR. GHEORGHE PLATON

Membru al Academiei Române

Bibliografia operei (1955-1996)*

I. LUCRĂRI ŞTIINŢIFICE
(cărţi, manuale, studii, articole)

1955

1. *Din lupta marii boierimi pentru acapararea de noi pământuri în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Balta Brateşului*, în SCŞI, an VI (1955), nr. 3-4, p. 87-110.

1956

2. *Contribuţii la cunoaşterea situaţiei locuitorilor din regiunea „Bălţii Brateşului" în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în AŞU, t. III, 1957, fasc. 1-2, p. 55-75.

1957

3. *Comisiile de revizie din Moldova şi activitatea lor în anii 1830-1831*, în SMIM, I, 1957, p. 25-68.

1958

4. *Cu privire la pribegirea locuitorilor din Moldova în anul 1834*, în AŞU, t. IV, 1958, p. 49-60.

1959

5. *Cu privire la dezvoltarea pieţei interne în Moldova în preajma Regulamentului Organic*, AŞU, t. V, 1959, p. 19-47.

6. *Frământări ţărăneşti în Moldova în preajma Unirii*, în S, 1, 1959, p. 107-139 (publicat parţial).

1960

7. *Frământări ţărăneşti în Moldova în preajma Unirii*, în vol. *Studii privind Unirea Principatelor*, Bucureşti, Ed. Academiei, 1960, p. 297-336 + anexe (versiune integrală).

8. *Despre exploatarea ţăranilor din regiunea de munte a Moldovei în vremea Regulamentului Organic*, în RA, an III, nr. 2, 1960, p. 177-192.

* Bibliografia a fost întocmită în etape: 1955-1990; 1991-1995; 1996. Vezi Addenda 1991-1995 şi 1996.

1962

9. *Contribuţii la cunoaşterea frământărilor ţărăneşti din Moldova în preajma şi în timpul anului revoluţionar 1848. Strămutarea locuitorilor*, în SAI, IV, 1962, p. 1-36.

1963

10. *Una din formele de luptă a maselor ţărăneşti împotriva exploatării feudale în Moldova în preajma şi în timpul revoluţiei de la 1848: fuga peste hotare*, în RA, an VI, nr. 1, 1963, p. 141-154 (11 p. anexe).
11. *Unele mărturii privind voluntarii din războiul ruso-turc (1828-1829)*, în AŞU, t. IX, 1963, p. 173-178 (+ 15 p. anexe).
12. *Cu privire la evoluţia rezervei feudale în Moldova de la sfârşitul secolului al XVIII-lea până la legea rurală din 1864*, în SAI, V, 1963, p. 201-242.

1964

13. *Ecouri ale revoluţiei muntene şi maghiare din anul 1848-1849 în Moldova*, în AŞU, t. X, 1964, p. 37-58.

1965

14. *Populaţia târgului Huşi în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Observaţii privind structura socială şi provenienţa*, în AŞU, t. XI, 1965, p. 43-68.
15. *Documente privind ecoul în Moldova a mişcărilor revoluţionare de la Brăila din anii 1841-1843*, în R, t. XI, Istorie, 1965 (Bucureşti).
16. *Din lupta maselor ţărăneşti din Moldova în preajma şi în timpul anului revoluţionar 1848*, în SAI, VII, 1965, p. 209-242.
17. *Contribution à la connaissance des mouvements sociaux et politiques antérieurs à l'année révolutionnaire 1848 en Moldavie. La société (association) philantropique*, în RRH, T. IV, nr. 5, 1965, p. 943-962.

1966

18. *Documente privind sărbătorirea zilei de 24 ianuarie 1859 în oraşul Piatra-Neamţ*, în „Ateneu" (Bacău), nr. 1, 1966.
19. *Izgonirea ţăranilor răzvrătitori de pe moşii. Contribuţii la cunoaşterea frământărilor ţărăneşti din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în AŞU, *Monografii*, 1, 1966, 82 p. + anexe (Recenzii: I. Toderaşcu, în AIIAI, VI, 1969, p. 300-302).
20. *Situaţia maselor populare din Moldova în preajma şi în timpul anului revoluţionar 1848*, I, în AŞU, t. XII, 1966, p. 37-62.
21. *Observaţii cu privire la populaţia târgului Bârlad la mijlocul secolului al XIX-lea*, în SAI, VIII, 1966, p. 269-279.

1967

22. *Situaţia maselor populare din Moldova în preajma şi în timpul anului revoluţionar 1848*, II, în AŞU, t. XIII, 1967, p. 49-80 + 4 p. anexe.

1968

23. *Probleme privind mişcarea revoluţionară de la 1848 din Moldova*, în SAI, XI, 1969, p. 75-102.
24. *Din corespondenţa lui Ion Maiorescu cu Timotei Cipariu*, în AŞU, T. XIV, 1968, p. 147-150.
25. *Informaţii noi privind teritoriul şi populaţia Dobrogei în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în AIIAI, IV, 1968, p. 203-216.
26. *Anul revoluţionar 1848 în Moldova*, în vol. *Aniversarea a 120 de ani de la revoluţia burghezo-democrată din ţările române 1848-1968*. Sesiunea de comunicări ştiinţifice din comuna Costache Negri, judeţul Galaţi 1968, p. 17-28.

1969

27. *Ţărănimea în revoluţia de la 1848*, în AŞU, t. XV, 1969, fasc. 1, p. 33-46.
28. *Materiale privind industria oraşului Iaşi în a doua jumătate a secolului al XIX-lea* (în colaborare), în AŞU, t. XV, 1969, fasc. 2, p. 177-215.

1970

29. *Populaţia oraşului moldovenesc la mijlocul secolului al XIX-lea*, în C, an. III, 1970, p. 5-31 + 14 anexe.
30. *Informaţii privind starea de spirit din România în primăvara anului 1888*, în AŞU, t. XVI, fasc. 1, p. 77-81.
31. *Informaţii noi privind începuturile exploatării miniere în Moldova*, în AŞU, t. XVI, fasc. 2, p. 157-169.
32. *Complotul lui Ioniţă Popovici din Moldova din anul 1839*, în CI, 1970, p. 133-154.

1971

33. *Despre programul naţional al revoluţiei de la 1821. 150 de ani de la revoluţia naţională condusă de Tudor Vladimirescu*, în AŞU, t. XVII, 1971, fasc. 1, p. 15-30.

1972

34. *Nicolae Şuţu şi Unirea Principatelor*, în AŞU, t. XVIII, 1972, fasc. 1, p. 61-66.
35. *Universitatea „Al. I. Cuza" Iaşi*, Bucureşti, Ed. „Litera", 1972, 145 p. Ediţii în limba franceză, engleză şi rusă (în colaborare).
36. *Populaţia oraşului Iaşi de la jumătatea secolului al XVIII-lea până la 1859*, în vol. *Populaţie şi societate. Studii de demografie istorică*, sub redacţia prof. Ştefan Pascu, Cluj, Ed. „Dacia", 1972, p. 259-356.
37. *Consideraţii privind situaţia României in preajma aderării la Tripla Alianţă*, în AŞU, t. XVIII, 1972, fasc. 2, p. 167-186.
38. *Din domnia lui Alexandru Ioan Cuza. Documente din arhivele Belgiei*, în AIIAI, IX, 1972, p. 495-504.

1973

39. *Domeniul feudal din Moldova în preajma revoluției de la 1848*, Iași, Ed. „Junimea", 1973, 226 p. + anexe.

40. *Cuza-Vodă. In memoriam*, Iași, Ed. „Junimea", 1973, 643 p., coordonator (în colaborare).

41. *Ecoul internațional al Unirii Principatelor Române*, în vol. *Cuza-Vodă. In memoriam*, p. 147-234.

42. *Grigore Silași luptător pentru cauza națională a românilor*, în ASU, t. XIX, 1973, fasc. I, p. 35-54 (în colaborare).

43. *Alexandru Ioan Cuza. La 100 de ani de la moarte*, ASU, t. XIX, 1973, fasc. 1, p. V-XVI.

44. *Revoluția de la 1848 în Moldova*, în ES, nr. 8, 1973, p. 10-12.

45. *Problema agrară în revoluția de la 1848 în țările române*, în „Cercetări agronomice în Moldova", iulie-septembrie 1973, p. 9-10.

46. *Dimitrie Cantemir, cărturarul și patriotul. La 300 ani de la naștere*, în AȘU, t. XIX, 1973, fasc. 2, p. I-X.

47. *Revoluția de la 1848 din Moldova, parte integrantă a revoluției românești*, în AȘU, t. XIX, 1973, fasc. 2, p. 199-206.

1974

48. *Carpații în istoria poporului român*, Universitatea „Al. I. Cuza", Cursurile internaționale de vară, Iași-Piatra-Neamț 1974 (1975-1976), 15 p. (multigrafiat).

49. *Masele în revoluția română de la 1848*, în vol. *Revoluția de la 1848 în Țările Române. Culegere de studii*, redactori coordonatori, N. Adăniloaie, Dan Berindei, Academia de Științe Social-Politice, Institutul de Istorie „N. Iorga", București, Ed. Academiei, 1974, p. 97-130.

50. *Informații privind orientarea politică a României la sfârșitul secolulu al XIX-lea*, în vol. *Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, Centrul de multiplicare al Universității Babeș-Bolyai, Cluj, 1974, p. 396-404.

51. *Rădăcinile istorice ale revoluției române de la 1848*, în AIIAI, 1974, p. 37-62.

52. *Un diplomat belgian despre Unirea Principatelor*, în AȘU, t. XX, fasc. 2, 1974, p. 73-74.

53. *Lupta românilor pentru unitate națională 1855-1859. Ecouri în presa europeană*, Iași, Ed. „Junimea", 1974, 347 p. (recenzie, L. Boicu, în AIIAI, XII, 1975, p. 328, Tr. Ionescu, în RI, t. 30, nr. 5, 1977, p. 969-971).

1975

54. *Afirmarea suveranității României în preajma războiului din 1877-1878*, în SMIM, Bucuresti, 1985. Redactori responsabili N. Adăniloaie si Dan Berindei, p. 137-188.

55. *Le problème roumain dans la politique européenne dans la années de la lutte pour l'union (1856-1859)*, în RRH, t. XIV, nr. 1, 1975, p. 373-380).

56. *Reacții și atitudini în cercurile diplomatice din Constantinopol față de Unirea principatelor*, în RI, t. 28, 1975, nr. 7, p. 1085-1090.

1976

57. *Noi date privind ecoul și implicațiile luptei românilor pentru unitate națională*, în AȘU, t. XXII, 1976, p. 5-10.

58. *Unirea principatelor din 1859 piatră de temelie a statului național unitar român*, în AI, an. XXII, nr. 5-6, 1976.

59. *Les racines historiques de la révolution roumaine de 1848*, în „Southeastern Europe", vol. 3, p. a II-a (1976), University of Arizona, S.U.A., p. 167-192.

1977

60. *La voie des roumains vers l'indépendance*, Bucarest, Ed. Științifică si Enciclopedică, 1977, 103 p. (în colaborare). Ediții în limba engleză (*The Roumanians Way to Independence* – 96 p.) și rusă (*Puti ruminscovo naroda k nezavisimosti* – 101 p.).

61. *Independența, lupta milenară a poporului român*, Iasi, Ed. „Junimea", 1977, 124 p. sub redacția (în colaborare).

62. *Le diplomate Belge Edouard Blondeel von Cuelebroeck dans les Principautés Roumaines (1856-1857)*, în RRH, t. XVI, nr. 1, 1977, p. 43-66.

63. *Considerații privind situația numerică și structura boierimii din Moldova în preajma revoluției de la 1848*, în vol. *Populație și societate. Studii de demografie istorică*, II, sub redacția Acad. Prof. Ștefan Pascu, Cluj, 1977 (volum multigrafiat), p. 351-442.

64. *Problema agrară în cursul revoluției de la 1848*, în vol. *70 ani de la marea răscoală a țăranilor din 1907*, București, Ed. Politică, 1977, p. 98-103.

65. *Drumul românilor spre independența de stat*, în AIIAI, an. XIV, 1977, p. 439-455 (în colaborare).

66. *Ideea Daco-României în conștiința generației de la 1848. Geneză și continuitate*, în AIIAI, XIV, 1977, p. 333-342.

67. *Der Weg Rumäniens zur sttatlichten Unabhängigkeit*, în „Jahrbuch für Geschichte des sozialistischen Länder Europas", Band 1/2, Berlin, 1977 (în colaborare), p. 45-63.

68. *Probleme fundamentale de istoria patriei. Prelegeri*, Bucuresti, Ed. Didactică si pedagogică, 1977, p. 77-83 (în colaborare).

69. *Conținutul și sensul general al luptei românilor pentru independență în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în ASU, t. XVIII, 1977, p. 21-29.

70. *Documente privind lupta românilor pentru unitate națională*, în vol. *Ștefan Meteș – la 85 ani*. Din publicațiile Arhivelor Statului Cluj-Napoca, 1977, p. 331-335.

1978

71. *Revoluția de la 1848. Puternică expresie a aspirațiilor de libertate și progres ale poporului român*, în ES, an LVIII, mai 9, 1978, p. 36-39.

72. *Revoluția de la 1848 în Moldova. Început și parte organică a revoluției generale a românilor*, în C, X, 1978, p. 7-19.
73. *1859. L'Union des Principautés Roumaines*, Bucarest, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1978, 89 p. Ediție în limba engleză (*1859. The Union of the Roumanian Principalities*, 86 p. D Rec. Al. Zub, AIIAI, t. XVI, 1979, p. 643.
74. *Desăvârșirea unității de stat, principal obiectiv al politicii românești în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea*, în AIIAI, XV, 1978, p. 233-242.
75. *Despre începuturile revoluției române de la 1848. Pentru o analiză într-o perspectivă mai largă*, în AIIAI, XV, 1978, p. 439-454.
76. *Revoluția de la 1848 în Moldova. Locul său în cuprinsul general al revoluției românești*, în ASU, t. XXIV, 1978, p. 7-32.
77. *Unirea principatelor – Unirea cea Mică, etapă necesară în procesul de desăvârșire a statului unitar român*, în „Analele Universității din Craiova", seria filozofie-sociologie-istorie, anul III, 1978, p. 69-78.

1979

78. *Franța și Principatele Române în epoca de constituire a națiunii, de formare a statului național român*, în CI, an IX-XI, 1978-1979, p. 403-410.
79. *Unirea Principatelor în conștiința europeană. Noi mărturii din presa timpului*, în ASU, t. XV, 1979, p. 117-134.
80. *Dicționar diplomatic*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1979 (în colaborare).

1980

81. *Istoria orașului Iași*, I, Iași, Ed. Junimea, 1980, 610 p. + bibliografie, fotografii și indice (sub redacția). În colaborare (Recenzie: C. Tofan, ASU, t. XXVIII, 1982, p. 90-91).
82. *Geneza revoluției române de la 1848. Introducere în istoria modernă a României*, Iași, Ed. Junimea, 1980, 303 p. (Rec.: Al. Zub, „Luceafărul", an XXIV, nr. 1(975), 3 ianuarie 1981, p. 1; Gabriel Bădărău, „Flacăra Iașului", an XXXVII, nr. 10.618, 22 noiembrie 1980, p.2; Ștefan Lemny, „Cronica", an XV, nr. 40 (766), 3 oct. 1980, p.2; N. Bocșan, AIIAC, XXIV, 1981, p. 458-459; Ion Lumperdean, „Steaua", an XXXII, nr. 3/406, p. 47; M. Cojocariu, AIIAI, XVIII, 1981, p. 787-788; A. Zub. RESE, t. XX, 1982, nr. 1, p. 156-158; Dan A. Lăzărescu, RRH, t. XX, 1981, nr. 3, p. 545-550; Damian Hurezeanu, RI, t. 35, nr. 10, 1982, p. 1153-1155; Sabin Urzică, ASU, t. XXV, 1982, p. 88-90; Ion Mamina, AI, an XXVII, nr. 1/1981, p. 162; Pompiliu Teodor, ES, an LXI, nr. 5/1981, 5 martie, p. 46-48).
83. *România în relațiile internaționale. 1699-1939*, Iași, Ed. Junimea, 1980, 567 p. (sub redacția), În colaborare (Rec. D. Rusu, ASU, t. XXVIII, 1982, p. 93-95, Al. Zub; „Cronica" an XV, nr. 48 (774) 28.XI. 1980 și Dinu C. Giurescu, „Forum", nr.4/1987, p. 76-84).
84. *Die Vereinigung der Rumänischen Fürstentumer*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1980, 110 p. (ediție adăugită).

85. *Istoria modernă a României. Compediu*, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza" (multigrafiat), 203 p. (în colaborare).
86. *Les statistiques de Moldavie et leur importance por la réconstitution du processus historique*, în vol. *Populație și societate*, IV, sub redacția prof. Ștefan Pascu, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1980, p. 52-56.
87. *Quelques particularités du mouvement national roumain à la fin du XVIII-e siècle et la première moitié du XIX-e*, în NEH, vol. VII, p. 2-a, București, Ed. Academiei, 1980, p. 15-24.
88. *Noi cercetări privitoare la relațiile României cu Puterile centrale*, în AIIAI, XVII, 1980, p. 687-696.
89. *Un episod din istoria canalului Dunăre-Marea Neagră. Documente privind proiectul din 1855*, în AMM, II, 1980, p. 335-352.
90. *La lutte des Roumains pour l'indépendance, 1821-1878. Implications européennes*, în ASU, t. XXVI, 1980, p. 61-66.
91. *Dezvoltarea științei istorice la Iași 1949-1979. Contribuția sa la cunoașterea profilului general al istoriografiei românești*, în ASU, t. XXVI, 1980, p. 25-30.
92. *Moldova în perioada 1828-1848. Considerații generale*, în CI, XI, 1980, p. 343-356.

1981

93. *Revoluția din 1821, moment de sinteză, turnantă decisivă în dezvoltarea societății românești*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei", an LVII, nr. 1-3, ianuarie-martie 1981, p. 13-26.
94. *O sărbătoare a culturii românești. 120 ani de la înființarea Universității din Iași*, în ASU, t. XXVII, 1981, p. 37-42.

1982

95. *123 ani de la Unirea Principatelor Române. Eveniment istoric determinant pentru progresul patriei noastre*, în ES, an LXII, nr. 2/1982, p. 14-16.
96. *Istoria modernă a României*, P. I-a (1821-1878), Iași, Universitatea „Al. I. Cuza", 1982, 541 p. (multigrafiat). (Rec. Em. Bold, D. Rusu, ASU, t. XXIX, 1983, p. 84-85; Al. Zub, AIIAI, XX, 1983, p. 535).
97. *Contribuții fundamentale în istoria social-economică și politică a României (epoca modernă) (Cu prilejul aniversării a 40 ani de existență a Institutului de Istorie din Iași)*, în AIIAI, XIX, 1982, p. 25-33.
98. *Intervenție la Raportul prezentat de Ștefan Kieniewicz (1830 – Révolutions et réformes en Europe) la al XV-lea Congres internațional de istorie*, în vol. *Comité international des Sciences Historiques*, XV-e Congrès International des Sciences Historiques, ACTES, IV/1, București, Ed. Academiei, 1982, p. 771-772.
99. *Funcția ideologică-educativă a istoriei patriei*, în ES, an LXII, nr. 22, 20 noiembrie 1982, p. 14-16.
100. *România la sfârșitul secolului al XIX-lea. Observații privind specificul dezvoltării*, în vol. *Stat, societate, națiune. Interpretări istorice*, îngrijit de Nico-

lae Edroiu, Aurel Răduțiu, Pompiliu Teodor (Dedicat acad. David Prodan), Cluj, Ed. „Dacia", 1982, p. 128-139.

1983

101. *Istoria modernă a României*, P. II-a (1878-1918), Iași, Universitatea „Al. I. Cuza", 1983, 563 p. (Rec.: Em. Bold, D. Rusu, ASU, t. XXX, 1984, p. 103-104; Al. Zub, AIIAI, an XXI, 1984, p. 655-656) (multigrafiat).

102. *Probleme fundamentale ale istoriei României*, București, Ed. Didactică și Pedagogică, 1983, 216 p. (în colaborare).

103. *Istoria – știință a prezentului, oglindă a conștiinței de sine a popoarelor*, în RP, an XXXII, 1983, p. 17-20.

104. *Probleme fundamentale ale istoriografiei patriei*, Academia „Ștefan Gheorghiu", Catedra de istoria României, 1983-1984 (în colaborare).

105. *Profesorul și istoricul Constantin Cihodaru*, în vol. *Profesorului Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare*, Iasi, Universitatea „Al. I. Cuza", Facultatea de istorie-filozofie, 1983, p. 3-10 (volum multigrafiat, îngrijit de I. Agrigoroaiei).

106. *Realități din Principatele României în vremea Regulamentului Organic în arhivele Belgiei*, în vol. *Profesorului Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare...*, p. 84-91.

107. *Gând și faptă națională. 135 ani de la revoluția românilor din 1848*, în MI, an XVIII, nr. 4, 1983, p. 14-20.

108. *Statul – cadru politic de dezvoltare a națiunii române în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea*, în ASU, t. XXVIII, 1982, p. 11-30.

109. *Prof.dr. Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare*, în ASU, t. XXVIII, 1982, p. 83-84.

110. *Roumanian Principalities and England in the Period previous the Revolution of 1848*, în vol. *Anglo-Roumanian Relations after 1821* (îngrijit de Gh. Buzatu), în AIIAI, suplement IV, Iasi, Ed. Academiei, 1983, p. 53-61.

111. *Documente polone privind situația din Principatele române în preajma revoluției de la 1848*, în CI, XII-XIII, Iasi, 1981-1982, p. 517-525.

112. *Geneza unei idei-forță: 1859. Ideea de unitate în conștiința românilor*, în „Școala Bârlădeană", nr. 9-10, 1981-1982, Editată de Comitetul Sindicatului învățământ, Bârlad, p. 8-12.

113. *Forța ideii de unitate în istoria românilor*, în „Dezbateri istoriografice", I, Universitatea „Al. I. Cuza", Facultatea de istorie si filosofie, Iasi, octombrie 1983, p. 1-15 (coordonator: V. Cristian, I. Agrigoroaiei, M. Cojocariu).

114. *Intervenție* la tema *Implicațiile Unirii din 1918 asupra evoluției societății românești*, în „Dezbateri istoriografice", II, Iasi, 1983, p. 25-26.

115. *Les Principautés Roumaines et l'Angleterre, dans la période antérieure à la révolution de 1848*, în ASU, t. XXIX, 1983, p. 21-28.

116. *Revoluția din 1821. Opinii în jurul unor controverse*, în AIIAC, XXV, 1982, p. 335-352.

117. *Universitatea din Iași – factor activ în lupta pentru unitatea națională (65 ani de la Marea Unire)*, Universitatea „Al. I. Cuza", Buletin de activitate semestrială, iulie-decembrie, 1983, p. 33-36.

1984

118. *Unirea Principatelor Române*, Bucuresti, Ed. Științifică și Enciclopedică, colecția „Știința pentru toți", nr. 224, 1984, 89 p.

119. *Națiunea română. Geneză, afirmare, orizont contemporan*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică (coordonator Ștefan Ștefănescu), 1984, 686 p. (în colaborare).

120. *O problemă de interes și de onoare pentru Europa. Ecouri ale unirii Moldovei cu Muntenia*, în MI, an XVIII, nr. 1 (202), ianuarie 1984, p. 33-36.

121. *Unitatea organică fundamentală a poporului român*, în ES, an LXIV, 1/1984, 10 ianuarie, p. 24-27.

122. *Unirea Principatelor și Belgia*, în vol. *Unirea Principatelor și Puterilor europene*, București, Ed. Academiei, 1984, p. 80-99.

123. *Istoria modernă a României – domeniu deschis unor utile dezbateri novatoare*, în ES, an LVIV, nr. 12, 25 iunie 1984, p. 31-33.

124. *L'union de la Moldavie avec la Valachie*, în „Roumanie – pages d'histoire", IX-e année, nr. 1/1984, p. 35-58 (ediții în limbile franceză, germană, engleză, spaniolă și rusă). Editată de „Agerpres", redacția publicațiilor pentru străinătate – Roumanie.

125. *1866. Începutul „revoluției române pentru independență". Ecouri în presa europeană*, I, în AIIAI, an XXI, 1984, p. 439-452.

126. *Mihail Kogălniceanu ctitor al României moderne*, în AMM, III, 1981, p. 251-254.

127. (*23 August 1944*). *Înaltă afirmare a solidarității naționale*, în MI, an XVIII, nr. 9 (210), 9 septembrie, p. 4-5, 46.

128. *Necesitatea și demnitatea istoriei*, în vol. *Profesorului Ilie Grămadă – la 70 ani*, Universitatea „Al. I. Cuza", Facultatea de istorie-filosofie, Iași, 1984 (volum îngrijit de I. Solcanu), p. 12-22.

129. *Unitatea în revoluția de la 1848. Idee și acțiune*, în ASU, t. XXX, 1984, p. 59-63.

130. *Intervenție* la tema *Valoarea simbolului în istoria României. Exemplul lui Mihail Viteazul*, prezentată de Ion Toderașcu, în „Dezbateri istoriografice", IV, Universitatea „Al. I. Cuza", Facultatea de istorie-filosofie, iunie 1984, p. 21-24 (multigrafiat).

1985

131. *Istoria modernă a României*, Bucuresti, Ed. Didactică și pedagogică, 1985, 556 p. (Rec.: Marian Stroia, AI, nr. 6/1986, p. 128-131; Dinu C. Giurescu, „Forum", nr. 6/1986, Gabriel Bădărău, AIIAI, an XXIV, nr. 1/1987; T. Pavel, „Studia Universitatis Babes-Bolyai", Historia, 1.1986, p. 74; Ghiță Nazare, „Viața Nouă", Galați, nr. 12.146, 30 noiembrie 1985; Ioan Grozea, „Informația Harghitei", nr. 5046, 22 februarie 1986).

132. *Formarea şi afirmarea naţiunii române*, Universitatea „Al. I. Cuza", Cursurile de vară internaţionale, 1-21 iulie 1985, 27 p. (multigrafiat).
133. *Istoria Universităţii din Iaşi*, Ed. „Junimea", 1985, 279 p., sub redacţie (în colaborare). (Rec. Dinu C. Giurescu, „Cronica", an XXI, nr. 1, p. 7; Vasile Puşcaş; „Studia Universitatis Babeş-Bolyai" an XXXI, Historia, L, p. 75; Gh. Scripcaru, „Revista medico-chirurgicală a Societăţii de medici şi naturalişti din Iaşi", vol. 90, nr. 1, ianuarie-martie 1986, p. 92).
134. *La libéralisme roumain au XIX-e siècle: émergence, étapes, formes d'éxpression*, în vol. *Culture and Society*, edited by Al. Zub, Iaşi, Ed. Academiei, 1985, p. 63-86.
135. *Transilvania în istoria poporului român. Repere geografice şi social-politice*, în vol. *Transilvania în istoria şi conştiinţa românească*, sub redacţia lui C. Gh. Marinescu, Iaşi, Institutul de Medicină şi Farmacie, Cabinetul pedagogic, 1985, p. 1-9.
136. *Vocaţia libertăţii şi a independenţei*, în RP, an XXXIV, nr. 5, mai 1985, p. 5-8, 20.
137. *Repere privind mentalităţile în Moldova în epoca revoluţiei de la 1848*, în vol. *Civilizaţia medievală şi modernă românească. Studii istorice (volum dedicat academicianului Ştefan Pascu)*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1985, p. 260-279.
138. *Universitatea din Iaşi în istoria României moderne*, în AIIAI, XXII/1, 1985, p. 233-252.
139. *De la conştiinţa de neam la conştiinţa naţională. Condiţiile istorice care au favorizat desăvîrşirea procesului*, în SAI, XLIX-L, 1984, p. 244-258.
140. *1 Decembrie 1918 – împlinirea idealului de veacuri al poporului român*, în RP, noiembrie 1985, an XXXIV, p. 3-5.
141. *Universitatea din Iaşi, simbol al spiritualităţii româneşti*, în ASU, t. XXXI, 1985, p. I-XVII.
142. *Consideraţii privind revoluţia română de la 1848*, în SAI, L-II, 1985, p. 190-204.
143. *Semnificaţiile unei aniversări. Universitatea din Iaşi la 125 ani (lecţie de deschidere a cursurilor Universităţii din Iaşi, la 16 septembrie 1985)*, Universitatea „Al. I. Cuza", Buletin, iulie-decembrie 1985, p. 47-56.
144. *Ideea de republică în secolul al XIX-lea. Între enunţ teoretic şi practică politică*, în CI, XIV-XV, 1983-1984, p. 183-189.
145. *Cuvânt la aniversarea a 70 ani a academicianului Şt. Pascu*, în MSSI, seria IV-a, 1984, p. 25-28.
146. *Transilvania în conştiinţa naţională a românilor în secolul al XVIII-lea*, în MSSI, seria IV-a, t. IX, 1984, p. 61-69.

1986

147. *Lupta pentru Unirea Principatelor în contextul european*, în LIP, nr. 1 (7), 1986, p. 24-25.
148. *Universitatea din Iaşi 1860-1985. Dezvoltarea ştiinţei*, 369 p., Iaşi, Universitatea „Al. I. Cuza", 1986. Sub redacţia (în colaborare). (Rec. Horst Fassel

în „Südost-Forschungen. Internazionale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südost Europas", Band XLVI, 1987, p. 296).
149. *Die Revolutionen des 19 Jahrhunderts in den Rumänischen Ländern. Ausdruck des sozialen und nationales Befreiungskampfes*, în AIIAI, XXIII/1, 1986, p. 5-12.
150. *Revoluţiile române de la 1821 şi 1848 şi problema independenţei naţionale. Context naţional şi internaţional*, în vol. *Românii în istoria universală*, I (coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian), Iaşi, Universitatea „Al. I. Cuza", 1986, p. 237-257.
151. *Revoluţia română de la 1848 în viziunea presei europene*, în ASU, t. XXXII, 1986, p. 21-30.
152. *Ponderea factorului naţional în istoria României moderne*, în SAI, LIII, 1986, p. 169-183.

1987

153. *Intrarea României în primul război mondial. Premisele opţiunii*, în MSSI, Seria IV, t. XII, 1987, p. 45-54.
154. *Istoria militară a poporului român*, Vol. IV, Bucureşti, Ed. Militară, 1987 (în colaborare).
155. *Probleme fundamentale ale istoriei României. Manual şi crestomaţie*, ediţia a II-a, Bucureşti, Ed. Didactică şi Pedagogică, 1987, 486 p. (în colaborare).
156. *Prima conflagraţie mondială tulbură pacea lumii*, în LIP. Număr special (1987) consacrat primului război mondial, p. 1-2, 62).
157. *Cultul valorii la Universitatea din Iaşi*, în vol. *Universitatea din Iaşi 1860-1985. Pagini din istoria învăţământului românesc*, Supliment la ASU, tom XXXII, Iaşi 1987 (coordonatori V. Cristian, Ioan Agrigoroaiei, Mihai Cojocariu), p. 77-114.
158. *Alma Mater Iassiensis*, în vol. *Universitatea din Iaşi 1860-1895...*, p. 7-14 (în colaborare).
159. *Ponderea factorului naţional în istoria României moderne*, în SAI, LIII, 1986, p. 159-183.
160. *Les Principautés Roumaines dans les relations internationales à l'époques du Réglement Organique (1851-1853)*, în AIIAI, XXIV/1, 1987, p. 27-45.
161. *Independenţa României şi Puterile europene. Reacţii şi atitudini*, în vol. *Românii în istoria universală*, II-1 (coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian), Iaşi, Universitatea „Al. I. Cuza", 1987, p. 279-302.
162. *Contribuţii privind premisele, geneza şi afirmarea naţiunii române*, în „Forum", noiembrie 1987, an XXIX, nr. 11, p. 33-40 (Ministerul Educaţiei şi Învăţământului).
163. *Revoluţia – cale de realizare a progresului social şi naţional al societăţii româneşti în epoca modernă*, în LIP, nr. 4 (14), 1987, p. 32-35.
164. *Social şi naţional în istoria României moderne. Premise pentru o discuţie*, în AIIAI, XXIV/2, 1987, p. 555-565.

165. *Ideea unității – idee-forță în istoria românilor*, în „Apulum", XXIV, Alba Iulia, 1987, p. 315-323.
166. *Unitatea românilor. Opinii și orientări metodologice*, în SAI, LV-LVI, 1987, p. 101-118.
167. *Noi informații cu privire la călătoria în Principate a lui Blondeel van Cuelebroeck, ministrul Belgiei la Constantinopol (1856-1857)*, în AȘU, t. XXXIII, 1987, p. 9-20.

1988

168. *Unitatea națională în revoluția română din 1848*, în LIP, nr. 1 (15), 1988, p. 30-32.
169. *Structura proprietății funciare în Moldova la mijlocul secolului al XIX-lea*, în vol. *1907 în perspectivă istorică* (coordonator Ion Agrigoroaiei), Iași, Ed. „Junimea", 1988, p. 19-62 (în colaborare).
170. *Transilvania în conștiința națională a românilor în secolul al XVIII-lea. Contribuții la o istorie a patriotismului*, în MI, an XXII, nr. 4 (153), aprilie 1988, p. 2-5.
171. *Flacăra revoluției cuprinde întregul spațiu românesc. Iași, 27 martie/8 aprilie 1848. Primul program revoluționar*, în LIP, nr. 2/16, 1988, p. 7-9.
172. *Principatele Române în relațiile internaționale în perioada Regulamentului organic 1830-1853*, în vol. *Românii în istoria universală*, III/1, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza", 1988, p. 173-190.
173. *1866. Începutul „revoluției românilor pentru independență. Ecouri în presa europeană*, II, în vol. *Românii în istoria universală*, III/3 (volum îngrijit de Ștefan S. Gorovei), Iași, Universitatea „Al. I. Cuza", 1988, p. 27-60.
174. *Adevărul, integritatea și demnitatea istoriei*, în LIP, nr. 4 (18), 1988, p. 4-7.
175. *Mihail Kogălniceanu și Academia Mihăileană*, în MSSI, Seria IV-a, t. X, 1985, București, 1988, p. 29-36.
176. *1 Decembrie 1918. Începutul unui nou timp istoric*, în RP, 12 decembrie 1988, an XXXVIII, p. 9-11.
177. *1 Decembrie 1918. Împlinirea destinului istoriei românești*, în „Revista Noastră". Publicație a elevilor Liceului „Unirea" din Focșani, an XVII (serie nouă din 1972), nr. 140-142, octombrie-decembrie 1988, p. 2668-2671).
178. *Făurirea statului național modern – treaptă decisivă pe drumul realizării Unirii tuturor românilor*, în vol. *1918. Triumful marelui ideal. Făurirea statului național unitar român. (File din istoria militară a poporului român)*, vol. 19), București, Ed. Militară, 1988, p. 165-182.
179. *Ideea unității și independenței naționale în revoluția română de la 1848*, în vol. *File din istoria militară a poporului român*, vol. 18, Ed. Militară, București, 1988, p. 65-80.
180. *O personalitate controversată a istoriei noastre: domnitorul Mihai Sturdza*, în vol. *Istorie și civilizație, consacrat aniversării a 80 de ani a profesorului C. Cihodaru* (coordonatori: I. Toderașcu, I. Agrigoroaiei, Iași Universitatea „Al. I. Cuza", 1988, p. 195-217); (volum multigrafiat).

181. *The Idea of National Unity and Independence in the 1848 Romanian Revolution*, în vol. *The 1848-1849 Romanian Revolution*, *Socialook* International Publications, New-Delhi, India, p. 83-96.
182. *Revoluția română de la 1848. Importanță și ecou european*, în AȘU, tom XXXIV, 1988, p. 5-11.

1989

183. *Permanențe istorice românești: unitatea și independența*, în MI, an XXII, nr. 2 (263) februarie 1989, p. 2-4, 8, nr. 3 (264), martie 1989, p. 4-6.
184. *La société roumaine et les idées de la Révolutiuon française. Remise au point des certaines relations*, în vol. *La Révolution Français et les Roumains. Impact, images, interprétations. Études à l'occasion du bicentennaire*, publiées par Al. Zub, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza", 1989, p. 71-94.
185. *Évolution et révolution dans le développement de la Roumanie moderne*, în RESE, t. XXVIII, 1989, nr. 1-2 (*Mélanges offerts au XV-e Congrès International d'Études Sud-Est Européenes, Sofia, 1989)*, p. 81-93.
186. *Un memoriu muntean din epoca luptei pentru făurirea statului național*, în AIIAI, XXVI/1, 1989, p. 29-48.
187. *Evoluție și revoluție în dezvoltarea României moderne. Note preliminare*, în AȘU, t. XXXV, 1989, p. 5-16.

1990

188. *1856-1857. București și Iași. Românii se pronunță unanim pentru Unire*, în MI, ianuarie 1990, p. 26-28 (Serie nouă).
189. *Le développement de la société roumaine à l'époque moderne. Entre déterminisme géopolitique et effort national*, în NEH, III (publiées à l'occasion du XVII-e Congrès International des Sciences Historiques, Madrid, 1990), București, Ed. Academiei, 1990, p. 109-126.
190. *Libertate, unitate și independență în istoria modernă a României*, în „Buletinul Asociației oamenilor de știință din România", Filiala Iași, vol. 1, nr. 1-3, 1990, p. 19-23.

1991

191. *Cuvînt despre Alexandru Ioan Cuza. De la Unirea cea Mică la Marea Unire*, în „Academica", an 1, nr. 4, 1991, p. 4-5.
192. *Revoluția de la 1848 în Moldova. Noțiuni preliminare – Excurs bibliografic-Argument*, în MSSIA, seria IV, tom XIII, 1988, p. 61-73.
193. *„Centenar Mihail Kogălniceanu". Istoria – O temă majoră*, în „Academica", an 1, nr. 9, 1991, p. 11.
194. *Mihail Sturdza. Domnul regulamentar al Moldovei (1834-1849)*, în „Revista de istorie a Moldovei" (Academia de științe a Republicii Moldova, Institutul de istorie Chișinău), nr. 3 (7), 1191 iulie-septembrie, p. 44-55.
195. *Conștiința națională românească; Geneză, emergență, orizont european*, I, în AȘU, t. XXXVII, 1990, p. 39-47.

196. *Cercetarea istorică actuală și interdisciplinaritatea*, în vol. *Interdisciplinaritate și didactica învățământului umanist* (coordonatori: Mihai Lozbă, Marina Mureșanu), Iași, Universitatea „Al. I. Cuza", 1991, p. 3-18.
197. *Unitatea – Idee și acțiune în epoca modernă*, în C, XXI, 1990, p. 103-121.
198. *M. Kogălniceanu și istoria. Mesajul unui destin exemplar*, în „Revista noastră", Publicație a elevilor Liceului „Unirea", Focșani, an XX (serie nouă din 1972), nr. 161-169, 1991, ianuarie-decembrie, p. 3066-3069.
199. *Liberalismul românesc în secolul XIX: emergență, etape, forme de expresie*, în vol. *Cultură și societate. Studii privitoare la trecutul românesc*, îngrijit de Al. Zub, București, Ed. Științifică, 1991, p. 73-103.

II. PREFEȚE ȘI INTRODUCERI

1977

200. *Războieni-Valea Albă și împrejurimile sale. Monografia istorică, economică și social-culturală*, sub redacția lui C. Botez, A. Macovei, C. Turcu, Piatra-Neamț, Comitetul de Cultură și Educație Socialistă, 1977, p. 5-6.

1983

201. Ion Pătroiu, *La cumpăna a două epoci: 1849-1872*, Craiova, Ed. „Scrisul Românesc", 1983, p. 5-11.

1990

202. *Federația comunității evreiești din România. Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România (1750-1800)*, vol. II/2, București, 1990, p. XII-XIX.

III. RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

1960

203. Direcția generală a Arhivelor statului, *Documente privitoare la anul revoluționar 1848 în Moldova*, București, 1962, în SCSI, an XI, fasc. 2, 1960.

1961

204. Academia Română, Institutul de istorie București, *Studii și materiale de istorie modernă*, II, 1960, în SCSI, an XIII, fasc. I, 1961.

1965

205. Academia Română, Institutul de istorie București, *Documente privind Unirea Principatelor. Corespondență politică (1855-1859)*, vol. III, 1963, în AIIAI, nr. 2, 1965.

1966

206. Silviu Dragomir, *Avram Iancu*, București, Ed. Științifică, 1965, în Cr. an VI, nr. 7, 27 martie 1966.

1967

207. Academia Română, Institutul de istorie București, *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, II, Moldova, 1966, în S, nr. 3, 1967.

1970

208. Ștefan Pascu, *Marea Adunare națională de la Alba-Iulia*, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj, 1968, în ASU, t. XV, 1969, fasc. 2.
209. Dan Berindei, *Nicolae Bălcescu*, București, Ed. Tineretului, 1969, în ASU, t. XVI, 1970, fasc. 1.

1971

210. Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza-Vodă*, ediția II-a, București, Ed. Științifică, 1970, în ASU, t. XVI, 1970, fasc. 2.
211. N. Bălcescu, *Privire asupra stării de față, asupra trecutului și viitorului patriei noastre*, ediție de Cornelia Bodea, Bălcești pe Topolog, 1970, în ASU, t. XVII, 1971, fasc. 1.

1972

212. Paul Tombeur et A. Steiner, *Les méthodes et le travaux du centre de traitement électronique dans documents* („*Bulletin de philosophie médiévale*", 8-12, 1968-1970, Louvain, Belgique, în ASU, t. XVIII, 1972, fasc. 1.
213. C.C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor. Din cele mai vechi timpuri până astăzi*, București, Ed. Albatros, 1972, în ASU, t. XVIII, 1972, fasc. 2.
214. Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu 1817-1891. Bibliografie*, București, Ed. Enciclopedică, Ed. Militară, 1971, în ASU, t. XVIII, 1972, fasc. 2.

1973

215. Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române 1750-1831*, București, ed. Academiei, 1972, în ASU, t. XIX, 1973, fasc. 1.
216. Mihail Kogălniceanu, *Documente diplomatice*, sub redacția lui Gh. Macovescu, Dinu C. Giurescu, Constantin Turcu, București, Ed. Științifică, 1972, în ASU, t. XIX, 1973, fasc. 2.
217. *Bibliografia istorică a României*, II, Secolul al XIX-lea, t. I, sub redacția Corneliei Bodea, București, Ed. Științifică, 1972, în ASU, t. XIX, 1973, fasc. 2.
218. Florin Constantiniu, *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, București, Ed. Academiei, 1972, în AIIAI, X, 1973.
219. Leonid Boicu, *Austria și Principatele Române în vremea războiului Crimeii 1853-1857*, București, Ed. Academiei, 1972, în AIIAI, 1973 și în „Southeastern Europe", vol. 3, p. 2-a, University of Arizona (S.U.A.), 1976.

1974

220. Academia de stiinte sociale și politice, Institutul de istorie „N. Iorga", *Studii și materiale de istorie modernă*, IV (sub redacția lui N. Adăniloaie si Dan Berindei), București, Ed. Academiei, 1973, în RI, 1974, nr. 7.
221. Vladimir Diculescu, *Bresle, negustori și meșteri în Țara Românească (1830-1848)*, București, Ed. Academiei, 1973, în AȘU, t. XX, fasc. 1, 1974.
222. Iosif Kovács, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, Cluj, Ed. Dacia, 1973, în AIIAI, an XI, 1974.
223. *Alexandru Ioan Cuza. Acte și scrisori*, Ediție alcătuită de D. Ivănescu și Virginia Isac, Iași, Ed. „Junimea", 1973, în *Ibidem*.

1975

224. Vasile Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertate națională (1848-1881)*, București, Ed. Științifică, în Cr., nr. 14 (479), 4 aprilie 1975.

1976

225. L. Boicu, *Geneza chestiunii române ca problemă internațională*, Iași, Ed. „Junimea", 1975, în AIIAI, an XIII, 1976.

1977

226. Valeriu Șotropa, *Proiectele de constituție, programele de reformă și petițiile de drepturi din țările române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în AIIAI, an XIV, 1977.

1979

227. *Un vibrant omagiu adus Unirii celei Mari* (Vasile Netea, C. Gh. Marinescu, *Liga culturală și Unirea Transilvaniei cu România*, Iași, Ed. „Junimea", 1978, în Cr. 11 9685), 16 martie 1979.
228. *Revoluția de la 1848-1849 în Transilvania*, vol. 1, *2 martie-12 aprilie 1848*, sub redacția lui Șt. Pascu, Victor Cheresteșiu, București, Ed. Academiei, 1977, în AIIAI, XV, 1978, p. 644-645.
229. Leonid Boicu, *Diplomația europeană și triumful cauzei Unirii (1856-1859)*, Iasi, Ed. „Junimea", 1978, în RRH, 3, 1979 si AIIAI, XVI, 1979.
230. N. Andrei si N. Barbu, *Revoluția de la 1848 în județul Dolj*, Craiova, Ed. „Scrisul Românesc", 1978, în AIIAI, XVI, 1979.
231. *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar (1865-1900). Studii*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1978, sub redacția acad. Ștefan Pascu, în *Ibidem*.

1980

232. Apostol Stan, *Grupări și curente politice în România între Unire și independență*, Bucuresti, Ed. Stiințifică si Enciclopedică, 1979, în RI, t. 33, 1980, nr. 3.
233. Dan Berindei, *Epoca Unirii*, București, Ed. Academiei, 1979, în AȘU, t. XXV, 1979.

234. *O lecție a istoriei. Un act de cultură* (D. Prodan, Răscoala lui Horea, I-II, Bucuresti, Ed. Stiințifică si Enciclopedică, 1979, în AIIAI, XVII, 1980, p. 745-751).

1981

235. Gerald J. Bobango, *The emergence of the Romanian National State*, New-York, East European Quarterly Boulder, Columbia University Press, 1979, în RESE, t. XIX, 1981, nr. 1, p. 185-187.
236. Ștefan Pascu, C. Gh. Marinescu, *Răsunetul internațional al luptei românilor pentru unitate națională*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1980, în AIIAI, XVIII, 1981, p. 788-789.
237. *O nouă sinteză a istoriei patriei* (Dinu C. Giurescu, *Istoria ilustrată a românilor*, Bucuresti, Ed. Sport-Turism, 1981), în Cr., an XVI, nr. 38 (816), 18 septembrie 1981, p. 8.
238. Direcția Generală a Arhivelor Statului, Institutul de istorie „N. Iorga", *Revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu. Documente externe*. Bucuresti, Ed. Academiei, în AȘU, t. XXVII, 1981, p. 131-135.
239. Academia de stiințe sociale si politice, Institutul de istorie si arheologie Cluj-Napoca, *Documente privind revoluția de la 1848 în țările române*, C. *Transilvania*, vol. II, *12-21 aprilie 1848*, sub redacția acad. St. Pascu, V. Cheresteșiu, București, Ed. Academiei, 1979, în *Ibidem*, p. 135-136.
240. Nicolae Bărbuță, Nicolae Bocsan, *Independența României în opinia belgiană*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1980, în *Ibidem*, p. 137.
241. Vasile Netea. *Spre unitatea statală a poporului român. Legături politice și culturale între anii 1859-1918*, Bucuresti, Ed. Stiințifică si Enciclopedică, 1979, în *Ibidem*, p. 138-139.
242. Vasile Netea, *Constiința originii comune și a unității naționale în istoria poporului român*, Bucuresti, Ed. Albatros, 1980, în *Ibidem*, p. 139.

1982

243. Victor Axenciuc, Ioan Tiberian, *Premise economice ale formării statului național unitar român*, Bucuresti, Ed. Academiei, 1979, în AIIAI, XIX, 1982, p. 711-715.
244. Direcția Generală a Arhivelor Statului, Institutul de istorie „N. Iorga", *Documente privind Unirea Principatelor*, vol. IV, *Corespondență diplomatică franceză (1856-1859)*, sub redacția lui Gr. Chiriță, Valentin Costache, Emilia Poștăriță, Bucuresti, 1980, în *Ibidem*, p. 715-718.
245. Cornelia Bodea, *1848 la Români. O istorie în date și mărturii*, vol. I-II, București, Ed. Științifică si Enciclopedică, în Cr., an. XVII, nr. 44 9874), 29 octombrie 1982, p. 1, 8 (*Forța ideii de unitate*).

1983

246. Academia de științe sociale și politice, Institutul de istorie și arheologie Cluj-Napoca, *Izvoarele răscoalei lui Horea, A. Diplomataria. Premisele răscoalei 1733-1784*, sub redacția acad. Ștf. Pascu, în AIIAI, XX, 1983, f. 461.

247. Academia de științe sociale și politice, Institutul de istorie și arheologie din Cluj, *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române, C. Transilvania*, vol. III (*30 aprilie – 1 iunie 1848*), sub redacția acad. St. Pascu, în *Ibidem*, p. 466.
248. Al. Zub, *A scrie și a face o istorie (Istoriografia română postpașoptistă)*, Iași, Ed. „Junimea", 1981, în ASU, t. XXIX, 1983, p. 88.
249. Imreh Istvan, *Viața cotidiană la secui 1750-1850*, București, Ed. „Kriterion", 1982, *Ibidem*, p. 91.
250. Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile*, în românește de Aurelia Creția, prefață și note de Alexandru Duțu, București, Ed. „Univers", 1982, în *Ibidem*, p. 91-92.
251. G. D. Iscru, *Revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu*, București, Ed. „Albatros", 1982, în *Ibidem*, p. 92-94.
252. Ilie Corfus, *Agricultura în țările române 1848-1864. Istorie agrară comparată*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1982, în *Ibidem*, p. 95.
253. Teodor Pavel, *Mișcarea românilor pentru unitate națională și diplomația Puterilor Centrale*, I-II, Timișoara, Ed. „Facla", 1982, în Ibidem, p. 96-97.
254. Nestor Vornicescu, *Descăturașarea. 1821*. Craiova, Ed. Mitropoliei Olteniei, 1981, în *Ibidem*, p. 105.
255. Marin Bucur, *Jules Michelet și revoluționarii români în documente și scrisorile epocii* (1864-1874), Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1982, în *Ibidem*, p. 105.
256. Radu Păiușan, *Generalul bănățean Ștefan St. Stoika, luptător pentru independență și unitate națională 1848-1928*, Caiet documentar editat de Institutul de Studii social-culturale și educație, Timișoara, 1982, în *Ibidem*, p. 106.
257. Mihai D. Drecin, *Banca „Albina" din Sibiu. Instituție națională a românilor transilvăneni (1871-1918)*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1982, în *Ibidem*, p. 106.
258. Ioan Ilincioiu, *Țăranii, pămîntul și moșierii în România 1864-1888*, București, Ed. Politică, 1982, în *Ibidem*, p. 107.
259. Andrei Radu, *Cultura franceză la românii din Transilvania până la Unire*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1982, în *Ibidem*, p. 107.
260. Șerban-Rădulescu Zoner, *Dunărea, Marea Neagră și Puterile Centrale*. Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1982, în *Ibidem*, p. 107-108.

1984

261. Șt. Pascu, *Ce este Transilvania? Civilizația transilvană în cadrul civilizației românești*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1983, în *Ibidem*, t. XXX, 1984, p. 83-84.
262. Academia de științe sociale și politice, Institutul de istorie și arheologie Cluj-Napoca, Direcția generală a Arhivelor Statului, *Izvoarele răscoalei lui Horea*, sub redacția lui Șt. Pascu, Seria A, *Diplomataria*, vol. II, 1983, seria B, *Izvoare narative*, vol. I (publicat de N. Edroiu, Ileana Bozac, L. Gyémánt, V. Wollmann, AL. Neamțu, C. Feneșan), 1983, în *Ibidem*, p. 85-86.

263. Simion Retegan, *Conștiință și acțiune națională în satul românesc din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea (1860-1867)*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1983, în *Ibidem*, p. 85-86.
264. Pompiliu Teodor, *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1983, în *Ibidem*, p. 87-88.
265. Direcția Generală a Arhivelor Statului, Institutul de istorie „N. Iorga", *Documente privind revoluția de la 1848 în țările române*, B. *Țara Românească. 12 martie 1848 – 21 aprilie 1848* (redactor responsabil M. Dogaru, A. Stan), București, Ed. Academiei, 1983, în *Ibidem*, p. 88-89.
266. Ion Chindriș, *Ideologia revoluționară a lui Alexandru Papiu-Ilarian*. București, Ed. Politică, 1983, în *Ibidem*, p. 89-90.
267. Paul Cernovodeanu, Marian Ștefan, *Pe urmele Magherilor (Cronica unei familii)*, București, Ed. Sport-Turism, 1983, în *Ibidem*, p. 90-91.
268. Institutul de studii istorice și social politice de pe lângă C.C. al P.C.R., Institutul de istorie „N. Iorga", Direcția Generală a Arhivelor Statului, *Documente privind marea răscoală a țăranilor din 1907*, vol. II, *Desfășurarea răscoalei*, A. *Moldova* (coordonatori: I. Popescu-Puțuri, A. Oțetea), București, Ed. Academiei, 1983, în *Ibidem*, p. 91.
269. Academia de științe sociale și politice, Institutul de istorie „N. Iorga", *Istoria Parlamentului și a vieții parlamentare din România până la 1919* (coordonatori P. Câncea, N. Iosa, A. Stan), București, Ed. Academiei, 1983, în *Ibidem*, p. 91-92.
270. Ștefan Pascu, *Făurirea statului național unitar român. 1918*, vol. I-II, București, Ed. Academiei, 1983, în *Ibidem*, p. 92-93.
271. *Aspecte ale luptei pentru unitatea națională. Iași 1600-1859-1918* (coordonatori Gh. Buzatu, A. Karețki, C. Vitcu), Iași, Ed. „Junimea", în *Ibidem*, p. 93-94.
272. Al. Zub, *Pe urmele lui Vasile Pârvan*, București, Ed. Sport-Turism, în *Ibidem*, p. 99-100.

1985

273. V. Cristian, *Contribuția istoriografiei la pregătirea ideologică a revoluției române de la 1848*, București, Ed. Academiei, 1985, în „Buletinul semestrial al Universității «Al. I. Cuza» din Iași", ianuarie-iulie, 1985, p. 87-89.
274. *Intelectualii din Balcani în România (sec. XVIII-XIX)* (Din seria *Studii istorice Sud-est europene*, îngrijită de Eugen Stănescu, coordonator Al. Duțu, vol. II), București, Ed. Academiei, 1984, în ASU, T. XXXI, 1985, p. 88-89.
275. D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. I-II (ediție nouă, revăzută), București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1984, în *Ibidem*, p. 89-90.
276. Academia de științe sociale și politice, Institutul de istorie și arheologie Cluj-Napoca, *Izvoarele răscoalei lui Horea*, sub redacția acad. prof. Șt. Pascu, seria B. *Izvoare narative*, vol. III, *Presa. Broșuri – 1784-1785* (publicate de N. Edroiu, Ladislau Gyémánt, Volker Wollmann, Eva Selecká-Mârza), București, Ed. Academiei, 1984, în *Ibidem*, p. 93.

277. D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum, Din istoria formării națiunii române*. Ediție nouă cu adăugiri și precizări, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1984, în *Ibidem*, p. 93-94.
278. Ecaterina Negruți, *Satul moldovenesc în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza", 1984, în *Ibidem*, p. 94-95.
279. *Răscoala lui Horea (1784). Studii și interpretări istorice*, coordonatori N. Edroiu, Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1984, în *Ibidem*, p. 92-93.
280. Dan Berindei, *L'an 1848 dans les Pays Roumaines*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1984, în *Ibidem*, p. 95-96.
281. Dan Berindei, *Pe urmele lui Nicolae Bălcescu*, București, Ed. Sport-Turism, 1984, în *Ibidem*, p. 96.
282. Anastasie Iordache, *Pe urmele lui Dumitru Brătianu*, Bucuresti, Ed. Sport-Turism, 1984, în *Ibidem*, p. 97.
283. Al Zub, *Biruit-au gândul. Note despre istorismul românesc*. Iași, Ed. „Junimea", 1983, în *Ibidem*, p. 97-99.
284. Ilie Bădescu, *Sincronism european și cultură critică românească. Contribuții de sociologie istorică privind cultura modernă românească*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1984, în *Ibidem*, p. 99-101.
285. Ion Bulei, *Lumea românească la 1900*, București, Ed. Eminescu, 1984, în *Ibidem*, p. 101.

1986

286. Academia de științe sociale și politice, Institutul de istorie și arheologie Cluj-Napoca, *Bibliografia istorică a României*, VI (1979-1984), Bibliografie selectivă, autori: Ștefan Pascu, Gheorghe Hristodol, Ludovic Báthory, Gheorghe Iancu, Adrian Marcu, Nicolae Păun, Stelian Mândruț, Ioan Nistor, București, Ed. Academiei, 1985, în ASU, t. XXXII, 1986, p. 87.
287. Ion Toderașcu, *Alianța politico-militară între țările române în Evul Mediu. Idee și faptă*, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza", Facultatea de istorie-filosofie, 1984, în *Ibidem*, p. 89.
288. Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (secolele XVII-XIX)*, București, ed. Eminescu, 1985, în *Ibidem*, p. 89-90.
289. Dan A. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, vol. I, *1716-1789*, București, Ed. Sport-Turism, 1985, în *Ibidem*, p. 90-91.
290. *Reprezentanța diplomatică a Moldovei la Constantinopol 30 august 1741 - decembrie 1742. Rapoartele inedite ale agenților lui Constantin Mavrocordat*. Traducerea textului grecesc, studiu introductiv, note și comentarii, glosar și indice de Ariadna Camariano-Cioran, Bucuresti, Ed. Academiei, 1985, în *Ibidem*, p. 93-94.
291. Nicolae Edroiu, *Horea în publicistica românească de acum un veac*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1985, în *Ibidem*, p. 94.
292. Ioana Constantinescu, *Arendașii în agricultura Țării Românești și a Moldovei până la Regulamentul organic*, București, Ed. Academiei, 1985, în *Ibidem*, p. 94-95.
293. N. Adăniloaie, A. Iordache, P. Oprescu, Al. Porțeanu, Apostol Stan, *Unitatea națională a românilor în epoca modernă 1821-1918*, București, Ed. Academiei, 1985, în *Ibidem*, p. 95.
294. Adrian T. Pascu, *Ioan Axente-Sever (1821-1906). Viața și activitatea militară*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1985, în *Ibidem*, p. 95-96.
295. Pavel Păltănea, *Viața lui Costache Negri*, Iași, Ed. „Junimea", 1985, în *Ibidem*, p. 96.
296. Nestor Vornicescu, *Unde-i turma acolo-i și păstorul. Participarea Mitropolitului Sofronie Miclescu la înfăptuirea Unirii Principatelor Române*, Craiova, Ed. Mitropoliei Olteniei, 1984, în *Ibidem*, p. 96.
297. Virgil Apostolescu, Ema Apostolescu, *Isprăvnicia ținutului Iași 1828-1860. Inventar arhivistic*, Direcția Generală a Arhivelor Statului, Filiala Iasi, București, 1984, în *Ibidem*, p. 96-97.
298. Direcția Generală a Arhivelor Statului, Filiala Iasi, *Universitatea „Al. I. Cuza" din Iași, Rectoratul (1860-1944)*, vol. I, volum întocmit de Dumitru Ivănescu și Rodica Eugenia Anghel, Bucuresti, 1985, în *Ibidem*, p. 97.
299. V. Cristian, *Istoria la Universitatea din Iași*, Universitatea „Al. I. Cuza", Facultatea de istorie-filosofie, 1985, în *Ibidem*, p. 97-98.
300. N. Adăniloaie, *Independența națională a României*, București, Ed. Academiei, 1985, în *Ibidem*, p. 98.
301. Valeriu Braniste, *Corespondență 1879-1895*, vol. I, Ediție de Valeria Căliman și Gh. Iancu, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1985, în *Ibidem*, p. 98.
302. Al. Zub, *De la istoria critică la criticism. Istoriografia română la finele secolului al XIX-lea și începutul secolului XX*, București, Ed. Academiei, 1985, în *Ibidem*, p. 99-100.
303. Ion Tomole, *Lupta românilor din Țara „Silvaniei" pentru drepturi politice și formarea statului național unitar român (1905-1918)*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1985, în *Ibidem*, p. 101.
304. Stela Mărieș, *Supușii străini din Moldova în perioada 1781-1862*, Iasi, Universitatea „Al. I. Cuza", 1985, în AIIAI, XXIII/2, 1986, p. 1032-1033.

1987

305. Ștefan Lemny, *Originea și cristalizarea ideii de patrie în cultura română*, București, Ed. Minerva, 1986, în AIIAI, XXIV/1, 1987, p. 573-574.
306. Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între anii 1790 și 1848*, Bucuresti, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986, în *Ibidem*, p. 577-578.
307. Leonid Boicu, *Principatele Române în raporturile politice internaționale (secolul al XVIII-lea)*, Iași, Ed. „Junimea", 1987, în ASU, t. XXXIII, 1987, p. 87.
308. Universitatea „Al. I. Cuza", Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol", *Condica lui Constantin Mavrocordat*, vol. I, Ediție alcătuită de Corneliu Istrate, Iași, 1985, în *Ibidem*, p. 88-89.

309. M. Todosia, I. Saizu, *Cultură și economie. Puncte de vedere din perioada interbelică*, Iași, Ed. „Junimea", 1986, în *Ibidem*, p. 89.
310. Nestor Vornicescu, *Un filosof străromân de la Histria dobrogeană – Aethicus Histricus – autorul unei cosmografii și al unui alfabet (sec. V-IV)*, Craiova, Ed. Mitropoliei Olteniei, 1986, în *Ibidem*, p. 91-92.
311. Academia de științe social-politice, Institutul de studii sud-europene (*Izvoare orientale privind istoria României*, VI), *Documente turcești privind istoria României*, vol. III, *1791-1812*, întocmit de Mustafa A. Mehmed, București, Ed. Academiei, 1986, în *Ibidem*, p. 93.
312. Dan A. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, vol. II, 1789-1821, București, Ed. Sport-Turism, 1986, în *Ibidem*, p. 93.
313. N. Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, Ed. „Facla", 1986, în *Ibidem*, p. 94-95.
314. Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803-1878)*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1986, în *Ibidem*, p. 95-96.
315. Arthur Baligot de Beyne, *Corespondența cu Alexandru Ioan Cuza și Costache Negri*, Ediție de Emil Boldan, Iași, Ed. „Junimea", 1986, în *Ibidem*, p. 96-97.
316. Veselin Traikov, *Curente ideologice și programe din mișcările de eliberare națională din Balcani până în anul 1878*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986, în *Ibidem*, p. 97-98.
317. Dan Berindei, *Cultura națională română modernă*, București, Ed. Eminescu, 1986, în *Ibidem*, p. 98-99.
318. Mircea Păcuraru, *Politice statului ungar față de biserica românească din Transilvania în perioada dualismului 1867-1918*, Sibiu, Editura Institutului Biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1986, în *Ibidem*, p. 99.
319. Liviu Maior, *Mișcarea națională românească din Transilvania, 1900-1914*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1986, în *Ibidem*, p. 99-100.

1988

320. *Adevărul și învățămintele istoriei* – Francisc Păcuraru, *Românii și maghiarii de-a lungul veacurilor*, București, Ed. Minerva, 1988, în „Astra", an XXIII, nr. 8 (203), august, 1988, p. 12.
321. Ion Bulei, *Sistemul politic al României moderne. Partidul conservator*, București, Ed. Politică, 1987, în AIIAI, an XXV/1, 1988, p. 566-568.
322. Anastasie Iordache, Apostol Stan, *Apărarea autonomiei Principatelor Române 1821-1859*, București, Ed. Academiei, 1987, în *Ibidem*, p. 598-600.
323. Dionisie Eclesiarhul, *Hronograful (1764-1815)*, Transcris după original, indice și glosar de Dumitru Bălașa, Studiu introductiv de Dumitru Bălașa și N. Stoicescu, note și comentarii de N. Stoicescu, București, Ed. Academiei, 1987, în ASU, t. XXXIV, 1988, p. 101.
324. Iacob Mârza, *Școală și națiune (Școlile din Blaj în epoca renașterii naționale)*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1987, în *Ibidem*, p. 101-102.

325. Antonie Plămădeală, *Lupta împotriva desnaționalizării românilor din Transilvania în timpul dualismului austro-ungar în vremea lui Miron Romanul (1874-1898), după acte, documente și corespondențe inedite*, Sibiu, 1986, în *Ibidem*, p. 102-103.
326. Corneliu Mateescu, *G. Panu și radicalismul românesc la sfârșitul secolului al XIX-lea*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1987, în *Ibidem*, p. 103.
327. Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1700-11868)*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1987, în *Ibidem*, p. 103-104.
328. Apostol Stan, *Revoluția română de la 1848. Solidaritate și unitate națională*, București, Ed. Politică, 1987, în *Ibidem*, p. 104.
329. Antonie Plămădeală, *Românii din Transilvania sub teroarea regimului dualist austro-ungar (1867-1918). După documente, acte și corespondență rămase de la Elie Miron Cristea*, Sibiu, 1986, în *Ibidem*, p. 104-105.
330. Academia de științe sociale și politice, Institutul de istorie și arheologie Cluj-Napoca, *Documente privind revoluția de la 1848 în țările române*, C. *Transilvania*, vol. IV (*14-25 mai 1848*), sub redacția Acad. Ștefan Pascu, București, Ed. Academiei, 1987, în *Ibidem*, p. 105.
331. *ASTRA 1861-1950. Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român. 125 de ani de la înființare*, sub redacția Dr. Victor Grecu, Sibiu, 1987, în *Ibidem*, p. 105-106.
332. Institutul de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., Institutul de istorie „N. Iorga", Direcția Generală a Arhivelor Statului, *Documente privind marea răscoală a țăranilor din 1907*, vol. V, întocmit de I. Popescu-Puțuri (coordonator), Augustin Deac, Ion Ilincioiu, București, Ed. Academiei, 1987, în *Ibidem*, p. 91.

1989

333. Carol Iancu, *Bleichröder et Cremieux. Le combat pour l'émancipation des Juifs Roumains devant le Congrès de Berlin. Correspondence inédite, 1878-1880*, în AIIAI, XXVI/1989/1, p. 618-620.
334. Ștefan Lemny, *Românii în secolul al XVIII-lea. O bibliografie*, I, colecția *Românii în istoria universală*, III-2, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza", 1988, în *Ibidem*, p. 647.
335. Ion Toderascu, *Unitatea românească medievală*, I, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1988, în ASU, t. XXXV, 1989, p. 97-98.
336. Ion Lupaș, *Din istoria Transilvaniei*, Ediție îngrijită, note și comentarii de Marina Vlasiu, cuvânt înainte de Florin Constantiniu, București, Ed. Eminescu, 1988, în *Ibidem*, p. 98-99.
337. D. Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania, 1700-1848*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1989, în *Ibidem*, p. 99-104.
338. *Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania*, Studiu introductiv, ediție, note și glosar de N. Bocșan și Valeriu Leu, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1988, în *Ibidem*, p. 104.

339. Gh. Cliveti, *România și Puterile garante 1856-1878*, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza", 1988, în *Ibidem*, p. 102-103.
340. Radu Rosetti, *Pentru ce s-au răsculat țăranii*, Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Z. Ornea, București, Ed. Eminescu, 1978, în *Ibidem*, p. 103.
341. N. Adăniloaie, *Răscoala țăranilor din 1888*, București, Ed. Academiei, 1988, în *Ibidem*, p. 103-104.
342. *Dr. Vasile Lucaciu luptător activ pentru unirea românilor*. Texte alese, studiu introductiv, îngrijirea ediției, note și comentarii de Ion Iacoș și Valeriu Achim, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1988, în *Ibidem*, p. 104-105.
343. N. Adăniloaie, *Învățământul primar sucevean în epoca modernă*, București, Ed. „Litera", 1988, în *Ibidem*, p. 104.
344. Ion Căpreanu, *Eseul unei restituiri. C. Stere. Un militant și teoretician al luptei pentru emancipare socială și națională. Din istoria politică, culturală și ideologică a României la începutul secolului al XX-lea*, Iași, Ed. „Junimea", 1988, în *Ibidem*, p. 105-106.
345. Ștefania Mihăilescu, *Poporanismul și mișcarea socialistă din România*, București, Ed. Politică, 1988, în *Ibidem*, p. 106-107.
346. Dr. Nestor Vornicescu, *Desăvârșirea unității naționale, fundament al unității bisericii străbune*, Craiova, Ed. Mitropoliei Olteniei, 1988, în *Ibidem*, p. 107.
347. Cornelia Bodea, Hugh Seton Watson, *R.W. Seton-Watson și românii, 1906-1920*, vol. I-II, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1988, în *Ibidem*, p. 108-109.
348. Al. Zub, *Istorie și istorici în România interbelică*, Iași, Ed. „Junimea", 1989, în *Ibidem*, p. 109.

1990

349. N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, Ediție îngrijită de Georgeta Penelea, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1989, în AȘU, tom. XXXVI, 1990, p. 135.
350. Vasile Pârvan, *Studii de istorie medievală și modernă*, Ediție îngrijită, note și indici de Lucian Năstase, cuvânt înainte și studiu introductiv de Al. Zub, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1990, în *Ibidem*, p. 135-136.
351. Silviu Dragomir, *Studii privind istoria revoluției române de la 1848*, Ediție, introducere, note, comentarii de Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1989, în *Ibidem*, p. 149.
352. *Călători români pașoptiști*, Studiu introductiv, antologie și note de Dan Berindei, București, Ed. Sport-Turism, 1989, în *Ibidem*, p. 149-150.
353. Academia de științe sociale și politice, Institutul de istorie N. Iorga, *Documente privind domnia lui Alexandru Ioan Cuza*, vol. I (*1859-1861*), volum întocmit de Dan Berindei (responsabil), Elisabeta Oprescu și Valeriu Stan, București, Ed. Academiei, 1989, în *Ibidem*, p. 150.
354. Z. Ornea, *Viața lui C. Stere*, vol. I, București, Ed. „Cartea Românească", 1989, în *Ibidem*, p. 151-152.

355. Ion Bulei, *Atunci când veacul se năștea. Lumea românească (1900-1908)*, București, Ed. Eminescu, 1990, în *Ibidem*, p. 152-153.
356. Valeriu Braniște, *Corespondență*, vol. III (*1902-1910*). Ediție îngrijită de Gheorghe Iancu și Valeriu Căliman, București, Ed. Minerva, 1989, în *Ibidem*, p. 153.

IV. ARTICOLE ÎN REVISTE DE CULTURĂ. INTERVIURI

1966

357. *N. Titulescu – luptător pentru apărarea independenței, suveranității și integrității teritoriale a României* (în colaborare), în A, nr. 3, 1966.
358. *M. Kogălniceanu și făurirea statului național român*, în Cr., I, nr. 20, 25 iunie 1966.

1967

359. *Ecoul internațional al luptei pentru Unire*, în *Ibidem*, an II, nr. 3, 21 ianuarie 1967.

1968

360. *Premisele social-economice ale revoluției de la 1848*, în VE, an VI, nr. 20 (247), București, 17 mai 1968.
361. *Revoluția de la 1848 și problema unității naționale*, în Cr., an III, nr. 45 (144), 9 noiembrie 1968.

1970

362. *A.D. Xenopol, profesorul și educatorul*, în Tr., an XIV, nr. 9, 26 februarie 1970.
363. *Alexandru Ioan Cuza: Omul*, în Cr., an V, nr. 12, 21 martie, 1970.

1973

364. *1848 în Moldova*, în *Ibidem*, an VIII, nr. 13, 30 martie 1973.
365. *Revoluția de la 1848 din Moldova*, în A, nr. 5 (105), mai 1973.
366. *1848 în Moldova*, în Cont., nr. 18 (1381), 27 martie 1973.
367. *Alexandru Ioan Cuza: simbol al voinței naționale*, în Cr., an VIII, nr. 20, 18 mai 1973.

1975

368. *Vocația libertății și a independenței*, în *Ibidem*, an X, 9 mai 1975.
369. *Națiunea română – Produsul cel mai important al istoriei noastre moderne*, în *Ibidem*, nr. 38 (503), 19 noiembrie 1975.

1976

370. *Interviu*, în VS, 21 ianuarie 1976.
371. *Unirea – act al energiei și al demnității naționale*, în Cr., an XI, 23 ianuarie 1976.

372. *Conştiinţa genezei istorice*, în *Ibidem*, nr. 26 (543), 25 iunie 1976.
373. *Unitatea şi independenţa – constante ale istoriei româneşti*, în *Ibidem*, nr. 33 (550), 13 august 1976.
374. *Lupta politică naţională*, în *Ibidem*, nr. 42 (559), 15 octombrie 1976.
375. *Independenţa – constantă şi dimensiune a istoriei noastre*, în O, an II, nr. 8 (20), decembrie 1976.
376. *Pregătirea diplomatică a războiului de independenţă. 100 ani de la încheierea convenţiei militare româno-ruse*, în Cr., an XII, nr. 14 (584), 8 aprilie 1977.
377. *Cucerirea independenţei de stat, rezultat al luptei întregului popor român*, în ES, an LVII, nr. 8, 1977, aprilie.
378. *Independenţa – cauză a întregii naţiuni române*, în Cr., an XII, nr. 18, 6 mai 1977.
379. *Primăvară, iubire şi istorie. Interviu*, în D, an VIII, nr. 59, aprilie-mai 1977.
380. *Consecinţele independenţei*, în *Ibidem*.

1978

381. *Începuturile revoluţiei de la 1848 în Moldova*, în Cr., an XIII, nr. 23 (645), 29 iunie 1978.
382. *Adunarea de la Blaj – moment important în istoria patriei*, în *Ibidem*, nr. 21 (643), 26 mai 1978.
383. *13 septembrie 1848 – 130 ani de la lupta din Dealul Spirii*, în *Ibidem*, nr. 37 (659), 15 septembrie 1978.
3384. *Semnificaţia actuală a sărbătorii Unirii celei Mari*, în *Ibidem*, an VIII, nr. 48 (670), 1 decembrie 1978.

1979

385. *Forţa ideii de unitate în istoria românilor*, în *Ibidem*, an XIV, nr. 4 (678) 26 ianuarie 1979.
386. *Rosturile istoriei azi*, în *Ibidem*, nr. 19 (693), 11 mai 1979.
387. *Personalitatea eruditului istoric a fost înlocuită cu echipa interdisciplinară. Dialog cu prof. Gh. Platon*, în VS, nr. 32/761, an XXIII, 10 octombrie 1979.
388. *Relaţia între istorie şi artă (opinii despre monumentul independenţei din Iaşi)*, în Cr., an XIV, nr. 51 (725), 21 decembrie, 1979.

1980

389. *Unirea – act al conştiinţei şi al solidarităţii naţionale*, în Cr., an XV, nr. 4 (730), 25 ianuarie 1980.
390. *Istoria României în contextul istoriografiei naţionale*, în *Ibidem*, an XV, nr. 32 (759), 8 şi 15 august 1980.
391. *Făurirea statului naţional unitar. Expresie a voinţei şi luptei îndelungate a poporului*, în ES, an LX, nr. 22, 20 noiembrie 1980.

1982

392. *Răscoala ţăranilor din 1907. Dimensiunile ei contemporane*, în Cr., an XVII, nr. 8 (838), 19 februarie 1982, p. 1-2.

1983

393. *Raţiune, cumpătare, demnitate. Funcţia educativă a istoriei*, în MI, an XVII, nr. 1 (190), ianuarie 1983, p. 31.
394. *Istoria modernă (intervenţie în cadrul colocviului „Istorie şi adevăr")*, în A, an XX, nr. 8 (165), august 1983, p. 3-4.
395. *Unitatea în conştiinţa poporului român*, în Cr., an XIII, nr. 37 (920), 16 septembrie 1983, p. 1-2.
396. *De la Unirea din 1859 la Marea Unire din 1918*, în R.Lit., an XVI, nr. 49, 1 decembrie 1983, p. 10-11.

1984

397. *Iaşul celor trei uniri. Interviu în revista „Luceafărul"*, an XXVII, nr. 3 (1133), 21 ianuarie 1984.
398. *Rădăcinile adânci ale unităţii româneşti*, în R.Lit., an XVII, nr. 3, 19 ianuarie 1984, p. 12-13.
399. *Unirea din 1859 – act de virtute şi demnitate naţională*, în „Ştiinţă şi tehnică", nr. 1, 1984, p. 8-9, 21.
400. *Unirea – actul energic al întregii naţiuni române. 125 ani de la Unirea Principatelor române*, în „Almanahul părinţilor", editat de „Revista de Pedagogie", 1984, p. 43-48.
401. *Interviu*, în OS, an XI, nr. 3-4 (76-77), 1984, p. 10.
402. *Un nume între istoricii de mare audienţă (La aniversarea a 70 de ani de la naşterea academicianului Ştefan Pascu*, în Cr., an XIX, nr. 49 (984), 7 decembrie 1984, p. 7.
403. *Sub semnul lui Clio (Dare de seamă asupra întâlnirii Comisiei de istorie româno–est-germană*. Schwerin, 8-9 mai, 1985), în Cr., an XX, nr. 22 (1009), 31 mai 1985, p. 8.
404. *Marcel Emerit – un cercetător al istoriei României. Omagiu postum*, în *Ibidem*, nr. 28 (1015), 12 iulie 1985, p. 8.
405. *Historia magistra vitae (dezbatere organizată de revista „Ateneu")*, în A, an XXII, nr. 8 (189), august 1985, p. 4.
406. *Ideea de Universitate*, în D., an XVII, nr. 109, octombrie 1985, p. 4-5.
407. *Sinteză a spiritualităţii româneşti*, în Cr., an XX, nr. 43 (1030), 25 octombrie 1985, p. 1,5.
408. *Lecţia istoriei – o lecţie pentru prezent şi viitor. Interviu*, în VS, an XXIX, nr. 51 (1075), 18 decembrie 1985, p. 3.

1987

409. *24 ianuarie 1859 – act decisiv pe calea independenţei româneşti*, în Cr., an XXII, nr. 4 (1095), 23 ianuarie 1987, p. 4.

410. *24 ianuarie 1859 – un act de voință și de demnitate națională*, în R.Lit., an XX, nr. 4, 22 ianuarie 1987, p. 14-15.
411. *A iubi, a înțelege și a explica istoria națională (la aniversarea a 85 ani a prof. David Prodan)*, în Cr., an XXII, nr. 12 (1103), 20 martie 1987, p. 8.
412. *Educație și comunicare umană*, în D, an XVIII, nr.117, martie 1987, p.7.

1988

413. *Deschiderea largă a porților spre cunoaștere și pentru cei care vin după noi*, în Cr., an XXIII, nr. 7 (1150), 12 februarie 1988, p. 7.
414. *Revoluția română de la 1848. Un mare act de energie și demnitate națională*, în *Ibidem*, nr. 24 (1167), 10 iunie 1988, p. 1-2.
415. *1 Decembrie 1918. O zi înscrisă în eternitate*, în *Ibidem*, nr. 48 (1191), 25 noiembrie 1988.
416. *Semnificațiile contemporane ale unui mare act al istoriei naționale românești*, în D., an XIX, nr. 127-128, decembrie 1988.

1989

417. *Independența „suma existenței noastre istorice"*, în Cr., an XXIV, nr. 18 (1214), 5 mai 1989, p. 1-2.

1990

418. *Mai presus de orice, „unirea în cuget și simțiri"*, interviu, în „Opinia", serie nouă, an 1, miercuri 5 decembrie 1990.

1991

419. *„Un simbol care obligă". Interviu cu prilejul zilei de 1 decembrie 1991*, în „Realitatea românească", an II, nr. 341, 30 noiembrie 1991, p. 1, 3.
420. *1 Decembrie 1918. O zi pentru eternitate*, în „Academica", an II, 2 (14), decembrie 1991, p. 1, 18.

V. ARTICOLE ÎN PRESĂ

1966

421. *Unirea „Actul energic al întregii națiuni române"*, în FI, nr. 6022, 22 ianuarie 1966.
422. *Unirea – măreață filă din istoria patriei, operă a poporului*, în ZN, 23 ianuarie 1966.

1967

423. *Unirea – rod al dezvoltării istorice a poporului român*, în FI, nr. 6322, 20 ianuarie 1967.
424. *Generalul Eremia Grigorescu*, în FI, nr. 6469, 30 iulie 1967.
425. *Mihail Kogălniceanu, istoric național*, în *Ibidem*, nr. 6525, 6 septembrie 1967.

1968

426. *9 mai ziua independenței de stat și ziua victoriei*, în VN, an I, nr. 67, 9 mai 1968.
427. *Revoluția de la 1848, pagină glorioasă în istoria poporului român*, FI, 28 iunie 1968.
428. *13 septembrie 1848: pagină eroică din istoria revoluției de la 1848*, în *Ibidem*, nr. 6844, 14 septembrie 1968.
429. *Lupta românilor pentru constituirea statului național (De la revoluția de la 1848 până la cucerirea independenței)*, în Ibidem, nr. 6889, 6 noiembrie 1968.
430. *Figuri de luptători pentru Unire: Nicolae Bălcescu*, în *Ibidem*, nr. 6900, 19 noiembrie 1968.
431. *Momente din istoria luptei pentru făurirea statului unitar și suveran*, în RL, an XXVI, nr. 7943, 22 noiembrie 1968.
432. *Unirea: eveniment de importanță istorică în viața poporului român*, în FI, nr. 6644, 24 ianuarie 1968.
433. *Legitimitatea istorică a noii organizări teritorial-administrative*, în *Ibidem*, nr. 6652, 2 februarie 1968.
434. *Mișcarea revoluționară din Moldova, expresie a luptei pentru libertate socială și națională*, în *Ibidem*, nr. 6652, 2 februarie 1968.
435. *Mișcarea revoluționară din Moldova parte integrantă a revoluției de la 1848 în țările române*, în RL, an XXVI, nr. 7298, 6 aprilie 1968.

1969

436. *Unirea Principatelor române în perspectiva contemporaneității*, în FI, nr. 6956, 24 ianuarie 1969.
437. *N. Bălcescu „interpret al năzuințelor poporului" (la 150 ani de la naștere)*, în *Ibidem*, nr. 7088, 28 iunie 1969.

1970

438. *24 ianuarie 1859 – o pagină de emoționantă epopee*, în FI, nr. 7263, 24 ianuarie 1970.
439. *150 ani de la nașterea lui Alexandru Ioan Cuza „Domnul Unirii"*, în *Ibidem*, nr. 7312, 20 martie 1970.
440. *Alexandru Ioan Cuza „slobozitorul neamului țărănesc, liberatorul poporului"*, în „Agricultura", an VIII, nr. 11, 19 martie 1970.

1972

441. *Mihail Kogălniceanu. Omul politic*, în VN, nr. 146, 23 ianuarie 1972.
442. *24 ianuarie 1859: moment important de afirmare a demnității și voinței naționale*, în FI, nr. 7783, 23 ianuarie 1972.
443. *Un mare fiu al poporului român: Mihail Kogălniceanu (la 155 ani de la naștere)*, în *Ibidem*, nr. 8075, 6 septembrie 1972.
444. *Un martir al libertății: Avram Iancu*, în *Ibidem*, nr. 8079, 10 septembrie 1972.

445. *Un mare act al istoriei noastre: 114 ani de la Unirea Principatelor*, în VN, nr. 1526, 24 ianuarie 1972.

1973

446. *Un mare act al voinței naționale*, în FI, nr. 8193, 24 ianuarie 1973.
447. *Evenimentele din Moldova (de la 1848) parte integrantă a revoluției românești*, în *Ibidem*, nr. 8246, 27 martie 1973.
448. *Unitatea țelurilor revoluționare ale românilor de pe ambele versante ale Carpaților*, în RL, nr. 8859, 18 aprilie 1973.
449. *Rădăcinile istorice ale revoluției române de la 1848*, în VN, nr. 1602, 22 aprilie 1973.
450. *Iașii, centru spiritual și revoluționar al colectivității românești*, în FI, nr. 8269, 22 aprilie 1973.
451. *9 mai, ziua independenței de stat și a victoriei împotriva fascismului*, în *Ibidem*, nr. 7973, 9 mai 1972.
452. *Lupta pentru afirmarea independenței, constantă a istoriei românești*, în *Ibidem*, nr. 8283, 9 mai 1973.
453. *9 mai ziua independenței de stat a României și a victoriei asupra fascismuluin*, în VN, nr. 1616, 9 mai 1973.
454. *Revoluția de la 1848, revoluție a întregului popor român*, în *Ibidem*, nr. 1612, 4 mai 1973.
455. *Alexandru Ioan Cuza: un erou intrat în legendă*, în FI, nr. 8288, 15 mai 1973.
456. *Marea Adunare de la Blaj (3/15 mai 1848)*, în *Ibidem*, nr. 8290, 17 mai 1973.
457. *Adunarea de la Islaz (9 iunie 1848)*, în *Ibidem*, nr. 8316, 16 iunie 1973.
458. *Caracterul unitar al năzuințelor și luptei revoluționarilor de la 1848*, în C., nr. 1650, 16 iunie 1973 (Piatra-Neamț).
459. *Poporul în revoluția de la 1848*, în FI, nr. 8305, 3 iunie 1973.
460. *Un viu exemplu de patriotism militant. 300 ani de la moartea lui Dimitrie Cantemir*, în „Munca de partid", an XVII, 11, 1973.
461. *Dimitrie Cntemir – cărturarul și patriotul*, în FI, nr. 8406, 30 septembrie 1973.
462. *1 Decembrie 1918. Mare act al voinței și demnității naționale*, în *Ibidem*, nr. 8451, 1 decembrie 1973.

1974

463. *24 ianuarie 1859. „Cea mai frumoasă zi a neamului românesc"*, în FI, nr. 8502, 24 ianuarie 1974.
464. *Badea Gh. Cârțan – autentic reprezentant al năzuințelor de libertate socială și unitate națională a românilor. La 125 ani de la naștere*, în *Ibidem*, nr. 8504, 26 ianuarie 1974.
465. *Aniversare cu adânci și multiple semnificații*, în *Ibidem*, nr. 8592, 9 mai 1974.

466. *1 Decembrie 1918. Desăvârșirea unității naționale expresie a voinței poporului român*, în FI, 1 decembrie 1974.
467. *Semnificatia contemporană a Unirii Principatelor*, în *Ibidem* nr. 8812, 24 ianuarie 1975.
468. *9 mai 1877 – 9 mai 1975. Semnificația contemprană a unei duble aniversări*, în *Ibidem*, nr. 8867 (an XXXI), 29 martie 1975.
469. *Tradițiile istorice ale luptei pentru independență*, în *Ibidem*, an XXXI, nr. 8873, 5 aprilie 1975.
470. *Independență națională – rezultat al luptei eroice a poporului român*, în VN, 6 mai 1975.
471. *Independența – rezultat al voinței și energiei întregului popor român*, în FI, an XXXI, nr. 8900, 9 mai 1975.
472. *Semnificația contemporană a primei uniri politice a țărilor române*, în *Ibidem*, nr. 8914, 24 mai 1975.

1976

473. *Unitatea – aspirație multiseculară a poporului român, trăsătură definitorie a epocii noastre*, în *Ibidem*, an XXXII, nr. 9119, 24 ianuarie 1976.
474. *Semnificațiile adânci ale unei duble aniversări: 9 mai 1877 – 9 mai 1945*, în *Ibidem*, nr. 9210, 9 mai 1976.
475. *Spirit angajat și cult pentru adevăr în cercetarea istorică*, în *Ibidem*, nr. 9223, 25 mai 1976.

1977

476. *Neatîrnarea – un act justificat de întreaga noastră istorie*, în *Ibidem*, an XXXIII, nr. 9448, 15 februarie 1977.
477. *Puterile europene și curajoasa politică a României*, în *Ibidem*, nr. 9509, 27 aprilie 1977.
478. *1 Decembrie 1918. Semnificațiile adânci ale unei aniversări*, în *Ibidem*, nr. 9695, 1 decembrie 1977.

1978

479. *Cartea de vizită a unui oraș*, în „Orașul și noi". Foaie volantă editată de Consiliul de educație politică și cultură socialistă al Municipiului Iasi, martie 1978.
480. *9 mai 1877 – 9 mai 1945. O dublă aniversare cu multiple și adânci semnificații*, în FI, an XXXIV, nr. 9829, 9 mai 1978.
481. *Alexandru Ioan Cuza – un ctitor al națiunii moderne*, în *Ibidem*, nr. 9835, 16 mai 1978.

1979

482. *1859-1979. Unire în cuget și simțiri*, în *Ibidem*, an XXXV, nr. 10050, 24 ianuarie 1979.
483. *Semnificația profundă a unei tradiționale aniverssri, 9 mai 1877 – 9 mai 1979*, în *Ibidem*, nr. 10139, 9 mai 1979.

484. *1 Decembrie 1918. Semnificațiile unei aniversări glorioase,* în *Ibidem,* nr. 10314, 1 decembrie 1979.

1982

485. *75 ani de la răscoala țăranilor din 1907. Omagiu țăranului român,* în VN, an XIV, nr. 2329, 16 februarie 1982, p. 1, 6.
486. *Țărănimea în istoria românilor,* în „Porolissum". Foaie volantă editată de Inspectoratul școlar al Județului Sălaj, aprilie 1982, p. 4.

1983

487. *Unirea,* în T., an XXIII, ianuarie 1983, p. 13.
488. *Unire în cuget și în simțiri,* în VN, an XVI, nr. 2417, 18 octombrie 1983, p. 1, 6.
489. *Pacea – valoare universală pe care toți oamenii trebuie s-o apere,* în RL, an XLI, nr. 12146, 19 noiembrie 1983, p. 5.

1984

490 *A biruit forța ideii de unitate; 125 ani de la formarea statului român modern,* în RL, an XLI, nr. 12190, 11 ianuarie 1984.
491. *Contextul intern și extern al Unirii Moldovei cu Muntenia,* în *Ibidem,* nr. 12210, 3 februarie 1984.
492. *Constituirea statului național român,* în „Istoria – conștiința de sine a poporului". Foaie editată de Consiliul județean de educație politică și cultură socialistă și de revista „Ateneu" (Bacău), cu prilejul olimpiadei naționale de istoria României, ediția VIII-a, nr. 1, p. 1, aprilie 1984.
493. *Tinerețea și-a spus cuvântul,* în *Ibidem.*

1985

494. *Universitatea „Al. I. Cuza": permanență a spiritualității românești,* în „Trepte ale devenirii comuniste". Foaie volantă editată de Consiliul Județean – Iași al culturii și educației socialiste, cu prilejul olimpiadei de istorie, ediția IX-a, 15-19 aprilie 1985.
495. *125 ani de la înființarea Universității.* Foaie ocazională – „Pro Jure" (a XV-a ediție a concursului profesional științific al Facultății de Drept), Facultatea de Drept a Universității „Al. I. Cuza", 1985, p. 1, 2.
496. *Dobrogea – străvechi pământ românesc. Dialoguri contemporane,* în T., an XX, nr. 9 (187), p. 3, septembrie 1985.

1987

497. *Unitatea națională – columna istoriei românilor. 126 ani de la formarea statului național român prin unirea Moldovei cu Muntenia,* în „Unirea" (Jud. Alba), an XX, nr. 4857, 18, 20 ianuarie 1987.

1988

498. *24 ianuarie 1859 – 24 februarie 1988. Unirea – însemn al duratei românești,* în RL, an XLVI, nr. 13437, 28 ianuarie 1988, p. 2.

499. *Permanența marilor idealuri de dreptate socială, unitate și independență națională. 140 de ani de la revoluția din 1848,* în *Ibidem,* nr. 13564, 11 iunie 1988.
500. *Lupta pentru unitate și independență, coordonată definitorie a afirmării istorice a poporului român. 1 Decembrie 1918 – 1 decembrie 1988,* în VN, an XXI, nr. 2680, 25 octombrie 1988, p. 1, 6.

1989

501. *24 ianuarie 1859 – eveniment de importanță majoră în istoria națională. 130 ani de la formarea statului român prin unirea Moldovei și Munteniei,* în RL, an XLII, nr. 13748, 19 octombrie 1989, p. 2.
502. *Adevărul, integritatea și demnitatea istoriei,* în „Școala Oltului". Foaie volantă editată de Inspectoratul școlar al jud. Olt, cu prilejul olimpiadei de istoria României, Scornicesti, aprilie 1989.
503. *Concursurile pe discipline din învățământul gimnazial* – etapa pe țară (olimpiada de istorie, a XIII-a ediție), în „Tribuna Școlii", an XIX (XLI), nr. 323 (1409), 20 mai 1989, p. 4-5.

1990

504. *Revoluția și demnitatea istoriei,* în „Farul" (periodic al F.S.N.) Constanța, an I, nr. 5, aprilie 1990, p. 2.

Addenda (1991-1995)

I. LUCRĂRI ȘTIINȚIFICE
(cărți, manuale, studii, articole)

1992

505. Ministerul Științei și Învățământului al Republicii Moldova *Istoria Românilor. Epoca modernă.* Chișinău-Galați, Edit. „Porto-Franco", 1992, 151 p.
506. *Mihail Kogălniceanu. Împlinirea unui destin exemplar.* „Glasul pământului". Revista Liceului agricol „Mihail Kogălniceanu", Miroslava, Iasi – 160 ani de activitate – nr. 15, 1991, p. 37-40.
507. *Unitatea românească. De la stare de conștiință la realitate politică.* Academia Română, MSSI, Seria IV-a, t. XIV (1989), p. 49-72.
508. *Personalitatea lui Alexandru Ioan Cuza în documente diplomatice și în presa europeană,* „Arhivele Olteniei", Serie nouă, 1992, nr. 7, Edit. Academiei Române, p. 53-76.
509. *Mihail Kogălniceanu – 1817-1891. Istoricul și omul politic.* ASU, t. XXXVII-XXXVIII, 1991-1992, p. 21-27.
510. *Conștiința națională românească: geneză, emergență, orizont european, II, ibidem,* p. 110-132.

511. *Moldova și începuturile revoluției de la 1848*, în vol. *„Probleme actuale ale istoriei naționale și universale"* (responsabil de ediție Anatol Petrencu), Chișinău, Edit. „Universitas", 1992, p. 2206-220.
512. *Mihail Kogălniceanu și istoria națională*, Academia de Științe a Republicii Moldova, „Revista de istorie a Moldovei", an. III, 1992, nr. 4 (12), p. 34-37.
513. *Spre desăvârșirea unității naționale. De la „Unirea cea Mică„ la „Marea Unire"*, în MSSI, Seria IV-a, t. XV, 1990, p. 115-124.

1993

514. *Cum s-a înfăptuit România modernă. O perspectivă asupra strategiei dezvoltării*, Iași, Edit. Universității „Al. I. Cuza", 1993 (în colaborare), p. 11-100.
515. *Moldova și începuturile revoluției de la 1848*, Chișinău, Edit. „Universitas", 1993, 480 p.
516. *Petru Movilă și epoca sa. O ipostază reprezentativă a umanismului românesc*. „Academica", an III, nr. 4(28), februarie 1993, p. 4-5.
517. *Mihail Kogălniceanu și istoria națională*, MSSI, Seria IV-a, t. XVI, 1991, p. 81-86.
518. *Românii în secolul al XIX-lea. O perspectivă asupra dezvoltării*, *ibidem*, p. 145-158.
519. *România și alianțele politice continentale în secolul al XIX-lea*. De la *obiect* la *subiect* în relațiile internaționale în vol. *România și politica de alianțe. Istorie și actualitate*, editat de Institutul Român de Studii Internaționale, București, 1993, p. 106-118.
520. *Drumul românilor spre unitate politică*, „Academica", an. III, nr. 12, 1993.

1994

521. *Drumul românilor spre unitate politică*, „Destin românesc", Revistă de istorie și cultură, editată de Fundația culturală română, nr. 1, 1994, p. 10-31.
522. *Societatea românească pe calea libertății și modernizării*, „Academica", an IV, nr. 7 (43), mai 1994, nr. 10 (46), august 1994.
523. *Dimitrie Onciul (1856-1923). O personalitate exemplară a spiritualității românești*, în „Analele Bucovinei" (editată de Centrul de studii „Bucovina" și Academiei Române, an I, nr. 1, 1994, p. 39-50.
524. *Mihail Kogălniceanu (1817-1991). Istoricul și omul politic*. „Destin românesc", nr. 2, 1994, p. 82-88.
525. *Despre Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, în vol. *Istoria ca lectură a lumii* (profesorului Al. Zub, la împlinirea vârstei de 60 ani) îngrijit de G. Bădărău, L. Boicu, L. Nastasă, Iași, 1994, p. 201-214.
526. *Supplex Libellus Valachorum. Le destin d'un livre-apothéose d'un savant*. Asociația istoricilor din Transilvania și Banat, „Caietele David Prodan", an, I, nr. 1, ianuarie-iunie, 1994, p. 9-20.

1995

527. *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluția socială și politică (Date statistice și observații istorice)*, București, Edit. Academiei Române, 1995, p. 204 (în colaborare cu Alexandru-Florin Platon).
528. *De la constituirea națiunii la Marea Unire. Studii de istorie modernă*, I, Iași, Edit. Universității „Al. I. Cuza", 1995, p. 286.
529. *„Dacia literară" în contextul istoriei naționale*, în vol. *D. Prodan – Puterea modelului* (coordonatori, N. Bocșan, N. Edroiu, L. Maior, A. Răduțiu, P. Teodor), Centrul de studii Transilvania, Fundația Culturală română, Cluj-Napoca, 1995, p. 157-164.
530. *Mișcarea memorandistă în perspectiva istoriei. Însemnătate și semnificație românească*, MSSI, Seria IV-a, t. XVII, 1992, p. 35-47.
531. *24 ianuarie 1859 („Unirea cea Mică") moment hotărâtor pe calea luptei românilor pentru desăvârșirea unității naționale*, *Ibidem*, p. 97-106.
532. *„Supplex Libellus Valachorum". Destinul unei cărți, apoteoză unui savant*, în ASU, t. XXXIX, 1993, p. 1-7.
533. *O personalitate controversată – domnitorul Mihai Sturdza*, „Magazin istoric", an. XXIX, nr. 10 (343), octombrie 1995, p., 37-43.
534. *Principatele române între Scylla crucii și Charibda semilunii. Soluții politice ale „Problemei românești" la sfârșitul revoluției de la 1848*, MSSI, Seria IV-a , t. XVIII, 1993, p. 89-119.

II. PREFEȚE, INTERVIURI

1993

535. Mihai Iacobescu, *Din Istoria Bucovinei*, I, (1774-1862). *De la administrația militară la autonomia provincială*, Bucuresti, Edit. Academiei, 1993 – *Cuvânt înainte*, p. 9-10.
536. *„Este fascinant să simți mișcarea unei epoci"*, în Nicolae Busuioc, *Oglinzile cetății. Dialoguri ieșene*, Iasi, Edit. Omnia, 1993, p. 117-128.

1994

537. *Argument*, în „Analele Bucovinei", an I, nr. 1, 1994, p. 5-6.

III. RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

538. Vlad Georgescu, *Istoria românilor. De la origini până în zilele noastre*, ediția II-a revăzută și adăugită. ARA Publication. Biografie și cuvânt înainte de Mihai Botez și Maria Manolescu-Manea, Los Angeles – California, 394 p., în ASU, Istorie, t. XXXVII-XXXVIII, 1991-1992, p. 263-264.
539. Gh. Iancu, Gh. Cipăianu, *La consolidation de l'union de la Transylvanie avec la Roumanie (1918-1919). Temoignages français*, Bucuresti, Edit. Enciclopedică, 1990, 338, *Ibidem*, p. 294.

540. Ion Budai-Deleanu, *De originibus populorum Transylvaniae*, Ediţie de Ladislau Gyémánt, cu o introducere de Ştefan Pascu şi Ladislau Gyémánt. Note şi traducere de L. Gyémá, vol. I-II, Bucuresti, Edit. Enciclopedică, 1991, 336+ 559 p. *Ibidem*, an XXXIX, 1993, p. 159-160.
541. Dan Berindei, *Revoluţia română din 1821*, Bucureşti, Edit. Academiei Române, 1991, 242 p. + bibliografie, rezumat şi indice, *Ibidem*, p. 161-162.
542. Al. Zub, *Istorie şi civilizaţie*, Bucureşti, Edit. Academiei Române, 1991, 202 p. *Ibidem*, p. 166.
543. N.N. Constantinescu, *Acumularea primitivă a capitalului în România*, Bucuresti, Edit. Academiei Române, 1991, 414 p, *Ibidem*, p. 168.
544. Carol Iancu, *L'émancipation des Juifs de Roumanie (1913-1919). De l'inégalité civique aux droits de minorité. L'originalité d'un combat – à la conférence de paix de Paris*, Montpellier, Université „Paul Valéry", 1992, 350 p., în AIIAI, an. XXIX, 1992, p. 466-473.

IV. ARTICOLE ÎN REVISTE DE CULTURĂ

545. *David Prodan 90. Destinul unei cărţi, apoteoza unui savant. Supplex Libellus Valachorum*, Cr.an XXVII, 15-31 III, 1992, p. 6.
546. *Istorie şi regenerare naţională*, „Însemnări ieşene", nr. 1, 1992 (serie nouă), Revistă a Societăţii „Arta Română", p. 32-35.
547. *1 Decembrie 1918. Împlinirea unui destin istoric*. „Viaţa" (serie nouă), Iaşi, decembrie 1993, nr. 1.
548. *Românii şi Grecii de-a lungul istoriei. O „permanentă continuitate"*. Cr., an XXIX, nr.1323, 1-15 VII, 1994, p. 14.

V. ARTICOLE ŞI INTERVIURI ÎN PRESĂ

549. *Mai presus de orice – Unirea în cugete şi în simţiri*. Interviu în „Opinia" (serie nouă), an. I, nr. 231, 5 decembrie 1990.
550. *Un simbol care obligă*. Interviu acordat cu prilejul zilei de 1 Decembrie 1991. „Realitatea românească" (Bucuresti), an II, nr. 341, 30 noiembrie 1991, p. 1-3.
551. „Viaţa satului", Chisinău. (În tot cursul anului 1992, au fost reproduse fragmente din cursul de istorie modernă a românilor).
552. *Olimpiada de istorie. Act al pedagogiei naţionale*. „Şcoala" (publicaţie periodică editată de Inspectoratul şcolar şi Casa Corpului Didactic al judeţului Caraş-Severin), 7 aprilie, 1993.
553. *Recunoştinţă eroilor neamului*. „Veteranul de război" (editat de ANVR, Filiala „General Eremia Grigoresc", jud. Bacău), nr. 2, august 1993.
554. *1918. Marea biruinţă a voinţei şi a solidarităţii naţionale, Ibidem*, nr. 4, decembrie 1993.

555. *Un mare dascăl ieşean. Academician Gheorghe Platon*. Interviu inserat în „Armata Română", an VI, nr. 29(240), iulie 1994, p. 6.
556. *Elogiul vitejiei Ţinutului Vrancei şi eroilor săi*. „Veteranul Vrâncean" (Foaie volantă editată de Filiala Vrancea a AGVR, decembrie 1994.
557. *„Am credinţa fermă că Alba Iulia merită să fie un centru al vieţii naţionale şi spirituale"*. Interviu acordat pentru „Informaţia studenţească" (ziarul studenţilor din Alba Iulia) an I, nr. 10, 16-23 octombrie (1995).

Addenda 1996

I. LUCRĂRI ŞTIINŢIFICE (cărţi, manuale, studii, articole)

558. *Istoria românilor*, compendiu, coordonatori Ion Agrigoroaiei, Ion Toderaşcu, Iaşi, Edit. Cultura fără Frontiere, 1996 (în colaborare – Epoca modernă, p. 159-260).
559. *Conjuraţia confederativă din 1839. O nouă perspectivă de abordare*. MSSIA, Seria IV-a, t. XIX, 1994, p. 131-153.
560. *România în jocul politic al marilor puteri. Determinism politic şi acţiune naţională*, în „Analele Bucovinei" (Academia Română, Centrul de studii „Bucovina"), an II, nr. 2, 1995, p. 233-245.
561. *Societatea românească la începutul perioadei regulamentare. Atmosferă, stări de spirit*, în vol. *Itinerarii istoriografice* (profesorului Leonid Boicu, la împlinirea vârstei de 65 ani, coordonator Gabriel Bădărău), Iaşi, Fundaţia Academică „A.D. Xenopol", 1996, p. 401-414.
562. *Românii în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Particularităţi şi repere*, în vol. Miscelanea în honorem Radu Manolescu Emerito, editori Zoe Petre et Stelian Brezeanu, Bucureşti, 1996, p. 275-286.
563. *Revoluţia română de la 1848. Geneză, strategie politică, importanţă şi ecou european. Privire generală*, MSSIA, seria IV-a, t. XX, 1995, p. 123-150.
564. *Modernizarea societăţii româneşti. De la începuturi la instaurarea monarhiei constituţionale*, „Academica", an VII, nr. 1 (73) noiembrie 1996, p. 16-17.
565. *La modification de la frontiere de la Moldavie en 1812. Antécédents, impact et conséquences*, „R.R.H.", nr. 1-2, 1996, p. 11-20.
566. *Domnitorul Mihai Sturdza şi judecata istoriei*, „Arhiva genealogică", II (VIII), 1995, nr. 3-4, Iaşi, Edit. Academiei (Comisia de Heraldică, Genealogie şi Sigilografie), p. 223-264.
567. *Diplomatul american Caroll Spence şi Unirea Principatelor Române* în MSSIA, t. XXI, 1996, p. 163-175.
568. *Despre naţiune şi conştiinţă naţională la începutul istoriei noastre moderne*, MSSIA, t. XXI, 1996, p. 103-110.

II. DESPRE GH. PLATON

Ion Toderascu, *Profesorul Gheorghe Platon la a 65-a aniversare*, supliment la „Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza" Iași, Istorie, tomul XXXVII, 1991, 40 p.

Acad. Dan Berindei, *Academicianul Gheorghe Platon la 70 ani*, MSSIA, p. 177.

III. ARTICOLE ÎN REVISTE DE CULTURĂ

569. *Un loc inconfundabil în breasla istoricilor* (Despre istoricul Paul Păltănea și *Istoria Galaților*), în „Porto-franco", Galați, an VI, nr. 12 (33), decembrie 1996, p. 4.

Lista abrevierilor

ASU	– „Analele științifice ale Universității «Al. I. Cuza» din Iași", Sec.III (șt. sociale), s. istorie
AI	– „Anale de istorie" (Institutul de studii social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R.)
AIIAI	– „Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A.D. Xenopol» din Iași"
AIIAC	– „Anuarul Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca"
AMM	– „Acta Moldaviae Meridionalis", Anuarul Muzeului județean Vaslui
CI	– „Cercetări istorice" (serie nouă), Muzeul de istorie Iași
C	– „Carpica", Muzeul de istorie Bacău
ES	– „Era Socialistă"
LIP	– „Lupta întregului popor", supliment al revistei „Viața Militară"
MI	– „Magazin istoric"
MSSIA	– Academia Română, „Memoriile Secției de științe istorice și arheologie"
NEH	– Academia română, „Nouvelles études d'histoire"
RP	– Ministerul Învățământului, „Revista de Pedagogie"
RI	– Institutul de istorie „N. Iorga", București, „Revista de istorie"
RA	– „Revista arhivelor"
R	– „Romanoslavica"
RRH	– Academia de științe sociale și politice „Revue Roumain d'Histoire"
S	– Academia Română, „Studii", Revistă de istorie
SMIM	– „Academia Română", Institutul de istorie „N. Iorga", București, „Studii și materiale de istorie modernă"
SCSI	– „Studii și cercetări științifice", Iași
SAI	– Societatea de științe istorice, București, „Studii și articole de istorie"
RESE	– Academia de științe sociale și politice, Institutul de studii sud-est europene, „Revue des Etudes Sud-Est Européennes"

* * *

A	– „Ateneu" – Bacău
C	– „Ceahlăul" – Piatra-Neamț
Cont.	– „Contemporanul"

Cr.	– „Cronica" Iași
D	– „Dialog" (Universitatea „Al. I. Cuza" – Iași)
F	– „Farul" – Constanța
FI	– „Flacăra Iașului"
O	– „Opinia" (Universitatea „Al. I. Cuza" – Iași)
OS	– „Opinia studențească" (Universitatea „Al. I. Cuza" – Iași)
R.Lit.	– „România literară"
RL	– „România liberă"
T	– „Tomis" – Constanța
Tr.	– „Tribuna" - Sibiu
VE	– „Viața economică" – București
VN	– „Vremea Nouă" – Vaslui
VS	– „Viața studențească"
ZN	– „Zori noi" – Suceava

ITINERARII MEDIEVALE

Vasile Neamțu

REFLECȚII PE MARGINEA UNOR ÎNDELETNICIRI AGRICOLE ALE LOCUITORILOR ORAȘELOR MEDIEVALE DIN ȚARA MOLDOVEI

În discursul său de recepție la Academia Română, rostit în 1905, Ioan Bogdan remarca faptul că o serie întreagă de probleme, printre care se înscriau „originea și organizarea satelor: modul lor de colonizare, de împărțire a pământurilor și de cultura acestora", precum și „originea și organizarea orașelor din punctul de vedere al populațiunii, al teritoriului și al administrațiunii lor, spre a se putea distinge ce este împrumutat și ce este indigen în evoluția lor" sunt mult mai interesante „decât cunoașterea războaielor, a intrigilor de curte, a rivalităților de partide, a intervențiilor străine, de care sunt prea pline expunerile de până acum ale istoriei române"[1].

De fapt, marele corifeu al școlii critice surprindea cu acuitate direcții de cercetare care, acoperite, erau de natură să alinieze istoriografia noastră, cantonată în domeniul politicului, la realizările obținute în Occident, unde *Școala analelor* avea să-și câștige un binemeritat prestigiu *tocmai* investigând asemenea probleme.

Este îndeobște cunoscut faptul că pe teritoriul Țării Moldovei orașul medieval constituie o apariție târzie. Pînă în cel de al XIV-lea veac, arheologii nu pot scoate la lumină decât așezări rurale[2]. Faptul că termenul *cătun*, de origine dacică[3], și cel de sat, provenit din limba latină[4], s-au păstrat în limba română vorbesc de continuitatea de viață în forme rurale. Aceasta reflectă legătura strânsă a omului cu pământul, mai precis practicarea fără întrerupere a agriculturii. Atât datele arheologice cât și împrejurarea că întreaga terminologie agrară fundamentală este de origine latină (pământ, câmp, a ara, a semăna, a culege, arie, a treiera, grâu, secară, mei, a măcina, făină, pâine ș.a.)[5] se constituie în argumente de bază în sprijinul acestei idei.

Se știe că satele n-au fost creații izolate; multă vreme, chiar și după crearea Țării Moldovei, între unele așezări rurale nu se constată prezența unor hotare bine trasate[6]. Întocmai ca în alte zone locuite de români, au apărut de timpuriu formațiuni politice prestatale conduse de juzi, cnezi și voievozi[7] și, în ultimele decenii, cercetătorii noștri, utilizând date documentare și arheologice, au căutat să le determine spațiul în care acestea s-au constituit[8].

Ideea creării unor orașe „cu cetățeni de împrumut", destul de larg răspândită în trecut, are tot mai puțini aderenți. Chiar și în cazul Transilvaniei, unde elementul săsesc a fost deosebit de activ, orașele n-au apărut pe loc gol. Datele arheologice și structura planimetrică a unora dintre ele, analizată *à rebours*, au dus la concluzia că noii veniți s-au grefat pe așezări mai vechi, românești[9].

În cazul Moldovei, s-a susținut că reședințele cnezilor și voievozilor, care nu erau cetăți – migratorii nu permiteau celor supuși să-și ridice întărituri[10] – au devenit, cu timpul, puncte de atracție pentru negustorii străini, constituind astfel nuclee ale unor așezări care aveau să evolueze pe drumul urbanizării[11]. Cercetările arheologice, care au cuprins majoritatea așezărilor urbane din Țara Moldovei, au surprins o etapă rurală și, de asemenea, o alta de tranziție spre faza urbană. Într-o țară aflată „în calea răutăților"[12], procesul de urbanizare a început mai târziu decât în alte părți ale continentului și s-a desfășurat mai lent. Elementele de colonizare (germani, armeni, unguri, poloni, italieni s.a.) sosite, în cele mai multe cazuri, în cel de al XIV-lea veac au contribuit la grăbirea procesului de urbanizare în spațiul românesc de la est de Carpați.

Este îndeobște cunoscut faptul că, după întemeiere, asupra întregului teritoriu al țării s-a exercitat un drept de stăpânire superioară a domnului – *dominium eminens* – asupra întregului teritoriu al țării. Probabil foarte adesea, în urma unor conflicte, cum a fost, de pildă, cazul cu urmașii lui Dragoș, domnii au luat în stăpânire efectivă centrele cneziale și voievodale pornite pe drumul urbanizării și, numai în câteva decenii, au întins hotarele țării „de la munte până la mare"[13].

Domnia a recunoscut dreptul de proprietate al orășenilor asupra terenurilor din vatră, pe care aveau sau avuseseră construcții[14]. Ca și în cazul satelor, din care descindeau, orasele din Moldova aveau țarini, stăpânite în mod inevitabil, și, de asemenea, locuri pentru imașuri, fânețe, păduri și ape stăpânite în comun. Asupra hotarului târgurilor domnii au recunoscut orășenilor numai dreptul de folosință[15].

Țarinile orașelor din Moldova erau folosite cu precădere pentru cultura cerealelor. Unele orase cu o populație numeroasă, cum erau Iașii în secolul al XVII-lea, aveau chiar mai multe țarini[16]. În cazul Șucevei, țarina orasului s-a extins prin înglobarea unor spații deținute anterior de unele sate dispărute[17]. Țarinile orașelor nu erau folosite numai de orășeni, ci și de mănăstiri și chiar de domnie[18]. Asa, de pildă, în 1693, Alexandru Ilias cerea conducerii orașului Husi să scoată pe târgoveți să secere pâinea domniei[19].

Nu toate țarinile oraselor moldovenești erau în măsură să dea producții bune de cereale. Referindu-se la Baia, în secolul al XVII-lea, Marco Bandini scria că „ogoarele din jurul orasului nu sunt atât de mănoase cum sunt de rodnice ogorul si câmpia si dealurile aflate la două stadii depărtare"[20], adică la 10-11 km[21].

În cazul Băii, nu numai structura solului ci, într-o anumită măsură, și clima, mai aspră, își punea amprenta asupra rodniciei culturilor. În același veac, Bakšić, un alt misionar catolic, nota că „ținutul acesta (al Băii – n.n.) nu are vii și nu produce nici măcar grâu, totuși se cultivă ovăz și alte cereale" – probabil secară – „care cresc în regiunile reci"[22]. Situații oarecum asemănătoare au existat desigur și în cazul altor orase, cum este, de exemplu, cel al Târgului Trotuș. În marea majoritate a cazurilor însă, în jurul așezărilor urbane se găseau multe pământuri bune pentru cultura cerealelor si locuitorii lor le utilizau din plin.

Că agricultura era o îndeletnicire de seamă a orășenilor o demonstrează și faptul că cercetările arheologice efectuate în diferite așezări urbane au dus la

descoperirea unor piese de fier provenite de la uneltele de arat. Desigur, pe primul plan ar trebui să punem marele depozit de asemenea materiale, conținând nu mai puțin de 67 de brăzdare si 47 cuțite, datând din secolul al XIV-lea, descoperit la Orheiul Vechi, cu decenii în urmă, și nepublicat încă[23], dar, foarte probabil, el se plasa pe un drum al exportului de asemenea mărfuri, nefiind decât în parte destinat orășenilor de aici care se îndeletniceau cu agricultura.

În schimb, s-au descoperit brăzdare și cuțite de plug, datând din secolele XV-XVII, în vatra orașelor Hârlău și Iasi[24]. Unele brăzdare și cuțite de plug aflate în colecțiile muzeelor din Piatra Neamț și Suceava, a căror proveniență nu este cunoscută, ar putea, eventual, să fi fost doar descoperite pe teritoriul acestor orase.

Cu prilejul cercetărilor arheologice efectuate la Baia, s-a descoperit în sectorul „Parc" un cuțit de plug, de mici dimensiuni, în curs de prelucrare, datând din secolul al XIV-lea[25]. Tot la Baia, dar în zona pieții orasului medieval, a apărut un brăzdar în al cărui manșon era prinsă lama unui cuțit de plug lung de 98 cm[26]. Executate din fier cu aceeași structură, de bună calitate, în același atelier, ambele piese au fost datate în secolele XV-XVII[27].

Foarte interesante sunt cele două cuțite de plug, datând din secolul al XV-lea, descoperite la Suceava. Unul dintre ele, cu lungimea de 69 cm, a apărut în grădina fostului Sanatoriu TBC; cel de al doilea, cu lungimea de 80,5 cm, în imediata apropiere a Liceului Ștefan cel Mare[28].

Dacă avem în vedere și lungimea tăișurilor la cele două cuțite de la Suceava și la cel datat în secolele XV-XVII de la Baia, primul are 30 cm și al doilea 48,5 cm[29], atunci putem admite că asemenea piese se atasau la unelte de arat grele, trase de mai multe perechi de boi – cum este plugul zugrăvit pe peretele dintre pronaos și naos din interiorul bisericii Sf. Ilie de la Suceava – capabile să execute arături adânci[30].

Rămânând însă tot la piesele de fier de la uneltele agricole, nu putem să ignorăm faptul că, cel mai târziu din a doua jumătate a veacului al XV-lea, negustorii străini găseau plasament pentru ele pe piața Țării Moldovei. Dacă în privilegiul comercial dat de Alexandru cel Bun liovenilor în 1408 și în confirmarea lui din 1434 în capitolul „mărfuri mărunte", plasat în a doua parte a documentului, lipsesc cu desăvârșire uneltele agricole, în *innoirea* lui din 1456 și, mai ales, în cea din 1460 se produc schimbări a căror semnificație nu poate să ne scape[31].

Mai întâi, remarcăm faptul că „mărfurile mărunte" trec în fruntea documentului, alături de țesăturile scumpe, și, apoi, în acest capitol, împreună cu alte articole de import, pătrund, în 1456, coasele, pentru ca numai peste patru ani să se adauge fiarele de plug și secerile[32]. Aceste schimbări marchează un pas însemnat înainte în domeniul tehnicii producției cerealiere din Moldova și el nu putea să nu afecteze și agricultura urbană. Eventuale măsurători prin activare cu neutroni a pieselor de fier provenite de la uneltele agricole, în special a celor două cuțite descoperite la Suceava, la care ne-am mai referit, ar putea duce la concluzii deosebit de importante.

Secerile, folosite cu precădere la recoltarea cerealelor, au fost supuse unei clasificări riguroase. Ele au apărut, cu prilejul cercetărilor arheologice efectuate în diferite orașe, dar, din păcate, n-au fost publicate cu toate detaliile decât cele de la Baia[33].

În strânsă legătură cu uneltele de arat stau sistemele de cultură utilizate la noi în evul mediu. În „Tratatul de agricultură" cum a fost numit *Plugușorul*[34], Marele Vasile își alege „loc curat" – adică defrișat – „de arat și semănat"[35]. Este, indiscutabil, imaginea concentrată a unei agriculturi itinerante, bazată pe destelenirî permanente, imagine care a surprins pe mulți călători străini, obișnuiți cu sisteme de cultură mult mai avansate.

Către sfârșitul secolului al XVI-lea, referindu-se la Țara Moldovei, pe care o vizitase, italianul Giovanni Botero critica reaua gospodărire a acesteia și adăuga: „fiecare cultivă locul pe care îl vrea (atâta belșug de pământ este și atât de rară e populația")[36]. Mult mai târziu, un suedez, Erasm Henric Schneider de Weismantel, nota și el că în Țara Moldovei „niciunul nu are pământul său propriu măsurat, ci dacă vrea și unde vrea el acolo ară"[37]. Într-o vreme când cerealele noastre erau solicitate din plin pe piața externă, finul observator care a fost contele d'Hauterive scria că în această țară „populațiunea este inferioară în raport cu întinderea pământului, fiecare poate semăna unde vrea", pământul fiind „comun"[38].

Este cât se poate de limpede că toți acești străini explică practicarea agriculturii itinerante prin factori demografici, mai precis prin mica densitate a populației în raport cu spațiile bune pentru cultura cerealelor. Surprinzător, totuși, este faptul că ei n-au remarcat că repartizarea populației nu era uniformă pe întreg teritoriul țării.

Se știe că, în evul mediu, n-au lipsit unele zone foarte slab populate, cum erau cele din sudul Basarabiei, unde un document din 1412 menționează chiar „câmpuri pustii"[39], fapt confirmat și de alte izvoare[40]. În același timp, au existat și zone mai dens populate, cum erau cele dintre Prut și Siret. La rândul lor, cel puțin unele așezări urbane din Țara Moldovei, cum au fost Chilia, Cetatea Albă, Suceava și Iașii, au concentrat un însemnat număr de locuitori.

Străinii care au cunoscut această țară, tot mai numeroși din cel de al XVII-lea veac, ne furnizează multe date interesante în legătură cu satele și orașele noastre. Unii dintre ei s-au oprit cu interes și asupra îndeletnicirilor localnicilor. Datele pe care ni le oferă sunt de natură să elucideze anumite asupecte privind agricultura moldovenească desfășurate pe țarinile târgurilor.

Printre numeroșii misionari catolici care au vizitat Moldova s-a numărat și călugărul italian Niccolò Barsi din Lucca. Între anii 1632-1639, el a venit aici în două rânduri și și-a notat cu multă atenție observațiile. Ajungând la Iași, el remarca faptul că aici era „reședința domnului Moldovei" și că orașul, „foarte mare", nu are înconjurat cu ziduri. De asemenea, Nicolò Barsi descrie casele locuitorilor de rând ai așezării, ca și pe cele ale boierilor, „fiecare" având-și „ograda sa cu grajduri pentru vite". Din descrierea misionarului rezultă destul de limpede că însăși capitala Țării Moldovei mai păstra încă anumite elemente de așezare rurală.

Deosebit de prețioase pentru noi sunt însă datele privind practicarea agriculturii de către ieșeni. El scrie: „Nimeni, fie târgoveț, fie țăran nu poate spune: acest loc este al meu și acesta este al tău; ci doar la vremea semănatului, toți târgoveții ies la câmp și șoltuzul... împreună cu pârgarii... împart ogoarele și după cât este numărul sufletelor dintr-o casă, dau și ogoarele; dacă sunt opt suflete dau opt ogoare; dacă sunt zece dau același număr de ogoare. Acestea sunt atât de multe încât niciodată nu pot fi semănate toate, ci doi ani se seamănă într-o parte și doi ani se schimbă ogorul într-alta"[41].

Mai întâi, nu trebuie să pierdem din vedere împrejurarea că șoltuzul și pârgarii împart orășenilor *ogoare*, deci terenuri bine delimitate cuprinse în țarina Iașilor, desigur îngrădită. Prin urmare, în acest caz, ieșenii trebuiau să se supună unei reglementări bine cunoscute, intrată, probabil de multă vreme, în uz. Niccolò Barsi mai spune că ogoarele „sunt atât de multe, încât niciodată nu pot fi semănate toate, ci doi ani seamănă într-o parte și doi ani se schimbă ogorul într-alta"[42]. Faptul că „niciodată nu pot fi semănate toate" ogoarele nu se explică însă prin mulțimea lor, ci prin practicarea sistemului de cultură cu două câmpuri. Pentru a evita secătuirea terenurilor destinate culturilor cerealiere, s-a impus alternanța cereale – iarbă, practicată, după spusele misionarului, o dată la doi ani. După părerea noastră, n-ar fi exclus ca această alternanță să fi fost anuală.

Despre practicarea sistemului de cultură bienală amintesc și alte izvoare. Contele Raichevich arăta că Țara Moldovei „un an se seamănă grâul și un altul se lasă (terenul – n.n.) să se odihnească"[43], iar Hugas Ingigian relata că atât în Țara Românească cât și în Țara Moldovei" de obicei se seamănă într-un an într-un loc, iar celălalt în altul, lăsându-l pe primul să se îngrașe, așa cum se face și în alte țări"[44]. Ceva mai târziu, în 1828, contele Lagan, referindu-se la Moldova, scria că „după ce sunt lăsate pârloagă" (ogoarele – n.n.) care au produs grâne, se schimbă cultura"[45]. Trebuie deci să reținem că atât Hugas Ingigian, cât și conții Raichevich și Lagan consideră că alternanța era anuală și se practica în întreaga țară, deci și pe țarinele orașelor.

În sprijinul practicării unor sisteme de cultură mai evoluate, alături de cel al destelenirilor permanente, vine și faptul că în vatra unor orașe, cum este Baia, s-au descoperit și cuțite de plug de mici dimensiuni și, de asemenea, împrejurarea că pe peretele nordic al bisericii de la Voroneț, în ciclul genezei, Cain este înfățișat utilizând un plug patrulateral, fără cotiugă, tras de o singură pereche de boi[46].

Intrate în stăpânirea domniei, țarinele târgurilor puteau fi înstrăinate de aceasta. În 1453, de pildă, Alexandru al II-lea, la cererea Maicii Fevronia de la Mănăstirea lui Iatco, îi îngăduia să întemeieze un sat în hotarul acesteia, cu oameni de țară, dar și străini, cărora le da voie" să-și are și să semene grâne și să cosească fân în țarina târgului Suceava, ca și oamenii târgoveți", scutindu-i, între altele, și de ilis[47]. Doi ani mai târziu, același domn dăruia Mănăstirii Neamț un loc pe Topolița, pe care târgoveții din Neamț voiseră să-l vândă boierului Stetco[48]. Dacă în secolul al XV-lea înstrăinările din țarinile târgurilor moldovenești sunt relativ rare, ele aveau să devină tot mai frecvente începând din a doua jumătate a veacului al XVI-lea[49].

Îndeletnicirile agricole ale orășenilor atestă, indiscutabil, originile rurale ale celor mai multe dintre așezările urbane medievale ale Țării Moldovei. În stadiul actual al cercetărilor, nu se poate preciza măsura în care „oaspeții" străini grefați pe aceste așezări și-au exercitat influența pe planul tehnicii producției cerealiere. Nu este însă cu totul exclus ca ei să fi fost promotorii unor sisteme de cultură mai avansate, pe care le practicaseră pe țarinele orașelor din care veneau.

Mult mai greu este de precizat măsura în care producția agricolă, în general, cea cerealieră, în special, satisfăcea nevoile de consum ale populației orașelor din Țara Moldovei. Credem însă că pe piața acestora își găseau plasament surplusurile de cereale produse în mediul rural. Publicarea, cu toate datele necesare, a gropilor de bucate aferente locuințelor urbane, chiar dacă nu ar rezolva în mod definitiv această problemă, ar putea constitui un suport pentru emiterea unor ipoteze. La Baia, pentru care misionarii catolici stăruie asupra condițiilor vitrege oferite agriculturii de sol și climă, în aproape trei decenii de cercetări arheologice, nu s-au descoperit gropi de bucate, cerealele, găsite carbonizate, păstrându-se în podurile caselor. Ele proveneau, probabil, din satele din jur.

După aceste scurte incursiuni în domeniul culturii cerealiere din hotarele așezărilor urbane din Țara Moldovei, va trebui să remarcăm faptul că la noi, de cele mai multe ori, când s-a purces la definirea noțiunii de oraș, s-au avut în vedere activitățile meșteșugărești și comerciale – fără îndoială importante –, unele aspecte referitoare la topografia și fortificațiile acestor așezări, precum și, uneori, la structura lor juridică. Frecvent, s-a încercat să se racordeze fenomenul urban românesc la cel european, considerându-se că orașele noastre sunt „așezări neagrare".

Nu este un secret că istoricii care au încercat să definească orașul medieval european n-au ajuns la un punct de vedere comun. S-a afirmat, totuși, că, de fapt, nu poate exista o definiție ideală „bazată pe o concepție unică a orașului, stabilită *a priori* și valabilă indistinct în toate timpurile și în orice loc"[50]. Adoptarea unor tipare rezultate din realitățile Europei centrale și apusene la istoria orașelor noastre medievale n-au condus întotdeauna la cele mai fericite soluții. Fără îndoială, între așezările urbane ale continentului nostru sunt destule elemente comune, care nu pot și nu trebuie să fie ignorate, dar ar fi greșit să se ignore factorii care le individualizează. În ceea ce ne privește, considerăm că unul dintre elementele fără de care nu se poate înțelege geneza, evoluția și, în esență, specificul celor mai multe dintre orașele medievale din spațiul românesc de la est de Carpați este și locul important care a revenit agriculturii în complicatul repertoriu al economiei lor.

Note

[1] Ioan Bogdan, *Istoriografia română și problemele ei actuale*, în *Scrieri alese*, (ed. G. Mihăilă), București, 1968, p. 105.

[2] Mircea D. Matei, *Quelques problèmes concernant les dèbuts de la vie urbaine médiévale dans les Pays Roumains*, în *Vor- und Frühformen der europäischer Stadt in Mittelalter*. Bericht über ein Symposium im Reinhausem bei Göttingen vom 18. bis 24. April 1972, Teil II, Göttingen, f.a., p. 285.

[3] *Dicționarul limbii române moderne*, București, 1958, s.v.

[4] *Ibidem.*

[5] Al. Bocănețu, *Terminologia agrară în limba română*, Cernăuți, 1925, p. 16, 106; Vasile Neamțu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle*, Bucarest, 1975, p. 264-265.

[6] Multă vreme, satul a constituit în spațiul locuit de români organizați, mai întâi, în obștea gentilică, mai târziu în una teritorială. În Țara Moldovei, documentele atestă, uneori, prezența mai multor sate într-un singur hotar și s-a admis că fenomenul reprezintă rezultatul roirii satului matcă (C. Cihodaru, *Contribuții la cunoașterea obștii țărănești în Moldova*, în SCSI, an. VI, 1956, fasc.1, p. 31; Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, I, București, 1958, p. 196-198, 202; P.P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orânduirea feudală*, București, 1964, p. 100-102. În hotarul în care s-a produs fenomenul roirii, satul matcă a deținut un rol precumpănitor.

[7] Probleme deosebit de complicate se pun în legătură cu alcătuirile mai cuprinzătoare, cum au fost cnezatele și voievodatele din etapa prestatală. Constituite în limite naturale, pe văile râurilor, ca în Maramureș sau Hațeg, unde cnezatele de vale cuprindeau între 4 și 22 de sate (Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 150 și urm; Idem, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 165 și urm.), problema acestor alcătuiri a preocupat pe mulți cercetători din domeniul istoriei medievale românești, exprimându-se puncte de vedere diferite.

În spațiul românesc est-carpatic, cnezii, ca și juzii, apar în fruntea obștilor sătești (C. Cihodaru, *Judecia și cnezatul în Moldova*, în AȘUI, Tom.XI, 1965, p. 22, 29).

Unii cercetători au susținut că cnezii erau „șefi aleși, dintre fruntașii satelor, pe viață, ca să judece pe săteni după vechiul lor obicei" (Ioan Bogdan, *Despre cnejii români*, în *Scrieri alese* (ed. G. Mihăilă), București, 1968, p. 204).

Încă înainte de primul război mondial, s-a afirmat că ei au reprezentat „nobilimea prestatală... ereditară" (Radu Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii*, I, București, 1907, p. 38). Cu anumite nuanțări, acest punct de vedere a câștigat tot mai mult teren (Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, II, București, 1959, p. 31-33; Idem, *Controverse de istorie socială românească* București, 1969, p. 255; P.P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, București, 1964, p. 72; Idem, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 178-197; Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, p. 208-209; Ioan Aurel Pop, *Statutul social-economic al cnezilor din țările române, în secolele XIV-XV*, în AIIAI, XXV, 1988/2, p. 393-394; Idem, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV-XVI*, Cluj-Napoca, 1991, p. 46-47).

[8] Ștefan Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii (secolele VIII-XI)*, București, 1983, p. 184 și harta de la p. 187.

[9] N. Iorga susținuse că vechile noastre orașe au fost create „cu cetățeni de împrumut" (*Istoria industriilor la români;* Idem, *Istoria comerțului românesc*, în *Opere economice* (ed. Georgeta Penelea), București, 1982, p. 175 și resp. 177). Pentru Țara Moldovei, Hugo Weczerka a admis că unele orașe, printre care se numărau Baia, Siret, Târgu Neamț, Cotnari ș.a.) erau germane (*Das mittelaterliche und frühneuzeitliche Deutschtum im Fürstentum Moldau*, München, 1960, harta 3). Cercetările arheologice atestă însă prezența elementelor germane în așezări românești aflate în curs de urbanizare mult mai târziu decât s-a crezut (Mircea D. Matei, *op.cit.*, p. 285). Thomas Nägler a arătat că și în Transilvania, unde colonizarea germană a fost mult mai puternică, „oaspeții" nu s-au așezat pe loc gol (*Opinii privind condițiile și rezultatele colonizării germane în teritoriile românești în secolele XII-XIV*, în SCIV, Tom. 30, 1979, p. 567-568). Din examinarea planimetrică a unor așezări de pe teritoriul României, analizată *à rebours*, s-a căutat să se tragă concluzii asupra procesului de urbanizare a lor (Paul Niedermaier, *Siebenbürgische Städte*, Köln-Wien, 1979, *passim*; Idem, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică a unor orașe transilvănene din secolul al XII-lea până în secolul al XVI-lea*, în *Studii de dezvoltare a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română*, I, *Naționalitatea germană*, București, 1976, p. 116, 125-126; Michel Tănase, *Villes neuves en Transylvanie entre les XIIe – XIIIe siècles* (Doctorat de 3e cycle), Saint Denis, 1981, p. 19-23; Eugenia Greceanu,

Structura urbană a orașului Roman, mărturie a trecutului istoric, în RM-MIA, 1975, 2, p. 30-40; Idem, *La structure médiévale de la ville de Roman*, în RRH, 1976, 1, p. 39-56; Idem, *Ansamblul urban medieval Botoșani*, București, 1981, p. 150; Teodor O. Gheorghiu, *Arheologie și planimetrie – unele aspecte de istorie urbană medievală extracarpatică*, în SCIVA, 41, 1990, 2, p. 191; Emil Ioan Emandi, Mihai Ștefan Ceaușu, *Să nu dărâmi dacă nu știi să construiești*, Rădăuți-Iași, 1991.

[10] Populațiile migratoare n-au tolerat, de obicei, existența unor fortificații în spațiile controlate de ele. În secolul al X-lea, pecenegii au distrus întăriturile existente între Prut și Nistru (G.B. Smirnov, *Rezultatele și problemele principale ale cercetărilor arheologice din sud-vestul URSS referitoare la primul mileniu al e.n.*, în SCIV, X, 1959, p. 402-403; Petre Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucarest, 1970, p. 16-17; Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, p. 123). În 1261, tătarii au cerut cnezilor ruși Daniil și Vasilco „să dărâme cetățile. Atunci au fost dărâmate Danilov, Istojec, Liov, Crement, Luțc și Vladimir" (B.D. Grecov, *Țăranii în Rusia*, București, 1952, p. 256). S-a făcut o excepție cu coloniile genoveze de la Pontul Stâng. Nefortificate, reședințele cnezilor și voievozilor români de pe teritoriul Țării Moldovei au fost, totuși, centre de coagulare a forțelor locale.

[11] P.P. Panaitescu, *Comunele medievale în Principatele Române*, în *Interpretări românești*, București, 1947, p. 199; *Introducere în istoria culturii românești*, p. 282-283. Nu întâmplător, un număr însemnat de orașe moldovenești poartă numele râurilor: Moldavia-Baia, Bahlovia-Hârlău, Neamț, Siret, Suceava, Vaslui, Bârlad, Târgu Trotuș ș.a. (*Ibidem*, p. 282; Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, p. 72-73).

[12] Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, [București], 1956, p. 61.

[13] DRH, A, I, p. 3.

[14] I. Toderașcu, *Unele precizări în legătură cu hotarul și vatra târgurilor din Moldova (sec. XV-XVIII)*, în ASUI, tom XII, 1966, p. 153 și urm.

[15] *Ibidem*. Casele, grădinele, livezile și ogoarele din țarini erau în stăpânire individuală, în vreme ce islazurile, pădurea, apele erau stăpânite în devălmășie (Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 89-90; Henri Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe*, II, p. 175 și urm.; P.P. Panaitescu, *Obștea țărănească*, p. 103 și urm.; C. Cihodaru, *Contribuții la cunoașterea obștii țărănești în Moldova*, în SCSI, an.VII, (1956), fasc. 1, p. 19 și urm.

[16] C. Cihodaru, în *Istoria orașului Iași*, 1 (sub red. Constantin Cihodaru și Gheorghe Platon), Iași, 1983, p. 153.

[17] Emil Ioan Emandi, Mihai Ștefan Ceaușu, *op.cit.*, p. 22, 40-41 și fig. 5.

[18] D. Ciurea, *Organizarea administrativă a statului feudal Moldova* (sec. *XIV-XVIII*), în AIIAI, II, 1965, p. 190; C. Cihodaru, *op.cit.*, p. 153.

[19] D. Ciurea, *op.cit.*, p. 190.

[20] Maria Holban, N.N. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernadoveanu, *Călători străini despre țările române*, V, București, 1973, p. 325.

[21] N. Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii*, București, 1971, p. 100.

[22] Maria Holban, M.M. Alexandrescu–Dersca Bulgaru, Paul Cernodoveanu, *op.cit.*, p. 240.

[23] Vasile Neamțu, *op.cit.*, p. 70 și nota 106.

[24] Informatii furnizate de cercetătoarea Stela Cheptea de la Centrul de Istorie și cultură europeană din Iași, căreia îi aducem și pe această cale mulțumirile noastre.

[25] Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, I, Iași, 1980, p. 45 și fig. 14/9, 15/3.

[26] *Ibidem*, II, Iași, 1984, p. 52 și fig. 15/1-2, 16/3.

[27] *Ibidem*, p. 253 (N. Băncescu, *Analiza metalografică a unor obiecte descoperite la Baia*).

[28] Vasile Neamțu, *op.cit.*, p. 75, nota 115 și fig. 12/4-5.

[29] *Ibidem*, p. 131, fig. 30, 31.

[30] *Ibidem*.

[31] Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p. 635, 672 , 792; Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p. 277-278.

[32] Mihai Costăchescu, *op.cit.*, p. 792; Ioan Bogdan, *op.cit.*, p. 277-278.

[33] Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Cheptea, *op.cit.*, I, p. 46; II p. 55-57 și fig. 17/3-8.

[34] Henri H. Stahl, *Comentarii etnografice pe tema Plugușorului*, în REF, tom 10, 1965, 2, p. 154-156.

[35] Vasile Adăscăliței, *Istoria unui obicei. Plugușorul*, Iași, 1987, p. 56.

[36] M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Călători străini despre țările române*, IV, București, 1972, p. 574-575.

[37] „Keiner hat sein eigen und abgemessen Land, sondern wen und wo er will, dapflügt" (N. Iorga, *O descriere a Moldovei în secolul al XVIII-lea, de un suedez*, în RI, XVI, 1930, 1-3, p. 27-28).

[38] Le comte d'Hauterive, *Memoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie*, București, 1902, p. 377. Mai ales pe bază de anchetă sociologică, Henri H. Stahl aduce numeroase mărturii pentru practicarea agriculturii itinerante, considerând că „sistemul destelenirilor permanente... pare a fi dominat" (*Contribuții la studiul satelor devălmașe*, I, p. 300-305, 318).

[39] În 1412, Sigismund de Luxemburg și Vladislav Jagello puneau la cale împărțirea Țării Moldovei, trasând, în acest spațiu, hotarele între Ungaria și Polonia. În document se scrie: „Transcense autem fluvie Pruth residuae syivae, directe procedende *ad campos desertos* usque ad mare, pari modo cum eisdem campis desertis par medium dividatur" (Hurmuzaki, *Documente*, I-2, p. 486).

[40] M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *op.cit.*, V, p. 69.

[41] În privința numărului locuitorilor Iașilor, datele diferă. În 1623, Andrei Bogoslavici dă pentru acest oraș o populație de 60.000 de „schismatici", la care adăugă turci, tătari, eretici și 84 case de catolici (*Ibidem*, p. 6-7). În 1632, franciscanul Paolo Bonici nota că Iașii era „foarte populat", având 7000-8000 de gospodării (deci 35-40.000 locuitori), cu moldoveni, greci, armeni, unguri, turci, tătari, evrei (*Ibidem*, p. 21). În 1636, solul polon Krasinski arăta că orașul nu are întărituri, că „întinderea lui este atât de mare, încât se zice că are mai mult de 7000 de case" – deci mai mult de 35.000 de locuitori (*Ibidem*, p. 116). În 1643, Bartolomeo Bassetti relata că orașul avea 16.000 case, cu 60.000 suflete (*Ibidem*, p. 178). A se vedea și D. Ciurea, *Noi considerații privind orașele și târgurile din Moldova în secolele XIV-XIX*, în AIIAI, VII, 1970, p. 41-58.

[42] M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *op.cit.*, p. 69.

[43] „un anno si semina el grano, in altro si lascia riposare" (Le comte d'Hauterive, *op.cit.*, p. 54).

[44] *Mărturii armenești despre români. Valahia și Moldova eialetele guvernate de principi străini*, în AAR, Tom.IX, 1929, p. 269.

[45] M.E. Holban, *Un raport francez despre Moldova (1828) al consulului Lagan*, în BCIR, IX, 1930, p. 157-158. Pentru practicarea sistemului bienal în Moldova a se vedea, de asemenea, Henri H. Stahl, *op.cit.*, p. 315-319; P.P. Panaitescu, *op.cit.*, p. 91-94; Vasile Neamțu, *op.cit.*, p. 238-248. Asolamentul trienal nu s-a putut impune în Moldova evului mediu (Șt. Olteanu, *Încercări experimentale de asolament cerealier în Moldova în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Terra nostra", I (1969), p. 71-75).

[46] Vasile Neamțu, *op.cit.*, p. 123-125 și fig. 28/1.

[47] DRH, A, II, p. 39.

[48] *Ibidem*, p. 63.

[49] I. Toderașcu, *op.cit.*, p. 158; D. Ciurea, *Organizarea administrativă*, p. 190 și urm.

[50] André Joris, *La notion de „ville"*, în vol. *Les catégories en histoire*, Études publiées par Chaim Perelman, Bruxelles, 1969, p. 95.

Ion I. Solcanu

IONAŞCU CHIRIL ŞI PROBLEMELE ORGANIZĂRII SPAŢIULUI ÎN JUDECATA DE APOI DE LA VORONEŢ

Între compoziţiile parietale ale secolului XVI din Ţările Române, dar şi de aiurea, puţine ar putea concura şi egala pe aceea a **Judecăţii de Apoi** de la Voroneţ. Printr-o suită de însuşiri, precum vastitate, unitate, scânteiere cromatică şi echilibru compoziţional **Judecata de Apoi** din pictura exterioară voroneţeană s-a impus atenţiei istoricilor de artă. Unul după altul, specialişti de recunoscut prestigiu în domeniu – *Wladyslaw Podlacha* (1912), *Joseph Strzygowski* (august 1913, **Die Zeit**, Viena), *Leca Morariu* (1913-1914), *I.D. Ştefănescu* (1928), *Paul Henry* (1930), *Petru Comarnescu, Virgil Vătăşianu, Ana-Maria Musicescu* şi *Sorin Ulea* – pentru a nu aminti decât o parte a acestora, au relevat anume laturi ale operei în discuţie. Frecvente au fost analizele iconografice, întâlnite la *Wl. Podlacha, I.D. Ştefănescu, Paul Henry*, dar nu lipsesc, deşi făcute cu timiditate, nici consideraţiile estetice, cu observaţii valoroase la *Petru Comarnescu* de la care se revendică şi nota semnată de *Cătălina Anca Mateescu* în săptămânalul cultural ieşean „Cronica"[1]. Dintre toate aprecierile făcute este de reţinut aceea a cărturarului *Leca Morariu* care, extaziat de frescele faţadei de vest ale bisericii Voroneţ exclama: *„peretele acesta e însăşi Capela Sixtină a Bucovinei"*[2]. După cum vom vedea, această formulare, fericită şi deloc gratuită, a fost reluată şi de alţii, între care, mai recent, de către *dr. Volkmar Kockeritz*[3].

Analiza estetică datorată lui Petru Comarnescu şi aceea a Cătălinei Anca Mateescu relevau nivelurile plastic, perceptual şi raţional-perceptual, niveluri care se intercondiţionează de unde şi tratarea lor concomitentă.

Problematica era reluată, anuntându-se, totodată, noi dimensiuni ale acesteia într-o monografie a bisericii Voroneţ[4]. Chiar în demersurile abia amintite evidenţierea structurii şi organizării spaţiului în **Judecata de Apoi** voroneţeană a constituit doar unul dintre obiectivele colaterale ale demersului datorat lui Ion I. Solcanu şi Pr. Costache Buzdugan. Or, pentru reliefarea valorii de excepţie a acestei creaţii picturale din arta medievală românească se impune o analiză completă şi minuţioasă. Faptul este cu atât mai imperios cu cât de aproape două decenii se cunoaşte numele realizatorului **Judecăţii de Apoi de la Voroneţ, Ionaşcu Chiril**[5]. Cum arta românească a secolului XVI nu are o altă personalitate de o asemenea anvergură, evidenţierea dimensiunilor creaţiei sale reprezintă una dintre modalităţile de a-l plasa în circuitul ştiinţific naţional şi internaţional.

În cadrul acestui efort al istoricului de artă sublinierea problemelor cu care s-a confruntat pictorul ***Ionaşcu Chiril*** în organizarea spaţiului în **Judecata de Apoi** de la Voroneţ constituie doar un aspect. Este drept, **un aspect**, dar determinant pentru realizarea echilibrului şi armoniei compoziţiei.

Analiza operei sub unghiul enunțat relevă că trei au fost problemele dificile cu care s-a confruntat **Ionașcu Chiril**, și anume:

A. delimitarea cadrului compozițional
B. structura internă a compoziției
C. echilibrul compoziției

A. Delimitarea cadrului compozițional

În cazul decorului parietal organizarea cadrului constituie, adeseori, una dintre problemele esențiale cu care se confruntă pictorul. Să invocăm aici exemplul celebru al plafonului Capelei Sixtine care-i oferea lui Michelangelo un semicilindru de o uniformitate obositoare. Arareori există o potrivire între spațiul arhitectural și tema care trebuie pictată. Cum în momentul realizării **Judecății de Apoi** de către *Ionașcu Chiril* pictura exterioară din Moldova avea o tradiție de multe decenii, experiența acumulată în decorarea fațadelor i-a stat la îndemână pictorului român. Până la el această temă fusese figurată pe spații mici, fragmentate, pe pereții răsăriteni ai pridvoarelor bisericilor Probota, Humor, Moldovița pe fațada de sud a bisericii de la Arbure și pe fațadele vestice de la Pătrăuți, Bălinești și **Sf. Gheorghe** – Suceava. Și aceste compoziții ale **Judecății de Apoi** sunt fragmentate de ușa de trecere din pridvor în pronaos la bisericile Probota, Humor și Moldovița, de fațada tripartită la Bălinești, și de cele trei ferestre, în ultimul exemplu.

La Arbure, unde **Judecata de Apoi** a fost figurată pe peretele de sud, pictorul a avut la dispoziție un spațiu mai amplu, dar și acesta lipsit de unitate datorită prezenței unei ferestre.

Pentru întâia dată în istoria pictării **Judecății de Apoi** în Moldova, la Voroneț, zugravului i se oferea o suprafață amplă, unitară. În schimb această fațadă avea forma unei figuri geometrice cu zece laturi inegale. Prezenta contraforților, în dispunere oblică, la colțurile fațadei, amplifica iregularitatea suprafeței de pictat. Aceasta a și fost cea dintâi problemă care a trebuit rezolvată de *Ionașcu Chiril* în organizarea spațiului. Prin valori cromatice și liniare a sugerat imaginea unui trapez cu latura mare dispusă în partea inferioară, iar cu latura mică în partea de sus.

În zona de sub cornișă, în spațiile egale lățimii contraforților, de deasupra acestora, *Ionașcu Chiril* a plasat imaginile a doi arhangheli pe un fond albastru închis. Cu tonuri asemănătoare a pictat și veșmintele arhanghelilor încât spațiile respective se disting treptat.

Liniile interioare ale aripilor conduc privirea în jos, spre colțurile contraforților. Jos, în dreapta compoziției, în registrele patru și cinci, șuvoiul de foc al **Iadului**, care separă apa de uscat, reia linia sugerată de partea exterioară a aripei drepte a arhanghelului. În partea opusă același rol îl are verticala creată de ultimul patriarh figurat în **Rai**. Prin distribuirea culorilor și a volumelor picturale *Ionașcu Chiril* accentuează imaginea trapezoidală a compoziției conferindu-i, totodată, o mare stabilitate. Retragerea edificiului, în partea inferioară, în trepte succesive amplifică această sugestie de stabilitate a compoziției. Odată delimitat

spațiul compozițional, problema imediat următoare cu care s-a confruntat pictorul *Ionașcu Chiril* a fost aceea a organizării interioare a acestui cadru.

B. Organizarea spațiului compozițional

Problema organizării spațiului compozițional a fost cu atât mai dificilă cu cât spațiul avut la îndemână de *Ionașcu Chiril* este de dimensiuni deosebit de mari. Analiza compoziției relevă că pictorul a operat o structurare pe orizontală și o alta pe verticală, ambele complexe și de o mare ingeniozitate.

B_1. *Structurarea compoziției pe orizontală*

Erminiile oferă o serie de sugestii privitoare la cele care trebuiesc cuprinse în tema **Judecății de Apoi**[6]. Comparând textele **Erminiei** și structurarea pe orizontală a temei la Voroneț apare evident că *Ionașcu Chiril* nu a respectat Erminia de vreme ce el și-a organizat compoziția pe cinci registre. Primele trei, care figurează în axă, în ordine, pe **Cel vechi de zile** (Dumnezeu Tatăl), pe **Iisus Hristos** și **Hetimasia**, sunt clar delimitate atât cromatic, cât și liniar. Mai mult chiar, la primele două registre, orizontalitatea este accentuată printr-o serie de linii. Astfel, în cazul primului registru, care figurează simbolurile zodiacului, stele și astri cerești – luna și soarele – a operat o subdivizare în șase câmpuri, bine marcate prin valori cromatice, de la tonuri de albastru pe mijloc, până la alb spre extreme.

Orizontalitatea celui de-al doilea registru este puternic marcată de câmpurile aurii ale lavițelor pe care stau cei 12 apostoli. Un al treilea câmp, în care se suprapun mai multe șiruri de aureole, dar nu perfect liniare, reia ideea de orizontalitate în cadrul aceluiași registru. Dintre primele trei registre, acesta de-al doilea este cel mai lat, iar separarea celor trei câmpuri aurii prin două benzi albastre introduce tot atâtea verticale de natură să-i atenueze lățimea.

Cel de-al treilea registru, cu tronul **Hetimasiei** în centru, este dispus pe întreaga lățime a peretelui și constituie **axa orizontală a compoziției**, având în partea superioară două registre, iar în partea inferioară alte două registre.

Ultimele două registre au orizontala marcată mai evident în partea stângă, acolo unde un arc de cerc delimitează mai tranșant **Raiul** de restul spațiului. Dar și aici pictorul a intervenit cu câteva note verticale, cele ale crenelurilor și golurilor. În partea opusă separarea registrelor patru și cinci este doar sugerată de linia ușor șerpuită a uscatului, iar în zona neutră dintre focul Gheenei și zidul vertical al Raiului printr-o tonalitate de albastru.

În succesiunea lor pe orizontală cele cinci registre se suprapun unul peste altul, de la cel de jos, care este cel mai lung și, totodată, cel mai lat. Peste acesta se suprapun următoarele două, de dimensiuni sensibil egale. Următorul, cel cu tema **Rugăciunii**, având pe **Iisus** în centru cu **Fecioara Maria** și **Ioan Botezătorul** de-a stânga și de-a dreapta sa, este de dimensiuni mai reduse, pentru ca dimensiunile cele mai mici, atât ca lungime cât și ca lățime, să le aibă cel care-l figurează pe *Dumnezeu Tatăl, Cel vechi de zile*.

Această dispunere a registrelor conferă compoziției o mare stabilitate. Senzația de stabilitate este sporită de cele două retrageri succesive, în trepte, ale edificiului, ultima cufundându-se în pământul nemăsurat al țării Moldovei.

B$_2$. *Structurarea compoziției pe verticală*

Chemat să picteze **Judecata de Apoi,** ***Ionașcu Chiril*** trebuia să facă înțelese aspectele de dogmă creștină, ortodoxă, care țin de acest moment **unic, final** și, totodată, **cosmic**. De la facerea lumii, marcată de zodiacul primului registru unde vălul **Timpului** se strânge, iar porțile spațio-temporale se deschid pentru a se ivi imaginea celui nevăzut până atunci, a lui **Dumnezeu Tatăl**, întreaga suflare omenească se redeșteaptă, întrupându-se din morminte sau recompunându-se până și din bucățile îngurgitate odinioară de viețățile din apă sau de pe pământ, pentru a participa la **Marea Judecată**. Pentru acest moment **unic, final** și **universal,** ***Ionașcu Chiril*** trebuia să facă evidente două lucruri esențiale: **primul,** că centrul universului îl constituie **Hetimasia – Tronul pregătirii** – pentru **Parusia, a doua venire a lui Iisus; al doilea**, că în imensitatea cosmică, pământul cu uscat și apă, cu viețuitoarele sale și cu omul constituie o parte infimă și supuse toate voinței *Creatorului*.

Pentru a releva aceste două idei ***Ionașcu Chiril*** a folosit: **1. *axe compoziționale*** și **2. *diagonale***, una principală, a marelui trapez și alte două secundare.

1. Axele compoziționale: orizontală și verticală

Cu câteva pagini mai sus am constatat împreună că cel de-al treilea registru, dispus pe întreaga lățime a peretului, împarte în două suprafața acestuia, având deasupra și dedesubtul lui câte alte două registre. În acest fel, cel de-al treilea registru constituie axa orizontală a compoziției, în mijlocul ei situându-se tronul **Hetimasiei**. Pentru a face din acesta **centrul întregii compoziții**, al acelui moment **unic, final** și **universal,** ***Ionașcu Chiril*** introduce mai întâi **o axă verticală**, al cărei debut este marcat evident și nu-întâmplător de brațul lung al crucii așezate deasupra jilțului **Hetimasiei**. Linia axei este continuată în jos de cârligul balanței, de personajul nud aflat sub aceasta și reluată în ultimul registru, fără nici un echivoc, de linia zidului care delimitează **Raiul**. În partea opusă, în registrele superioare unu și doi, axa este doar sugerată și tocmai de aceea ***Ionașcu Chiril*** plasează aici cele două forme perfecte, cercuri, în care înscrie imaginile **Celui vechi de zile** și a lui **Iisus**.

Cel dintâi cerc, din primul registru, este flancat de dreptunghiurile ușilor. Ideea formelor dreptunghiulare o aflăm reluată în cel de-al treilea registru, de tronul **Hetimasiei** care, totodată, în părțile de sus și de jos este marcat de două arce de cerc. În acest chip pictorul introduce o cadență a formelor în axa verticală a primelor trei registre, pentru ca în ultimul, în al cincilea, să revină la forma perfectă sugerată de amplul segment de arc al zidului care mărginește spațiul de dinaintea **Raiului**.

Privitorul percepe cu ușurință intenția lui ***Ionașcu Chiril*** de a individualiza formal ipostazele divinității din primele două registre – **Cel vechi de zile,** flancat de îngerii care deschid ușile **Timpului** și **Iisus Hristos**, purtat de ceata îngerilor, spre care se îndreaptă în atitudine de rugă **Fecioara Maria**, Născătoare de Dumnezeu și **Ioan Botezătorul**, Înaintemergătorul – și **Hetimasia**, din registrul trei, având la stânga și la dreapta, îngenunchiați, pe cei dintâi oameni făcuți de mâna **Creatorului, Adam** și **Eva**.

De o parte și de cealaltă a acestor trei imagini centrale, volumele sunt plasate unele sub altele și la aceeași depărtare de axa verticală încât ***Ionașcu Chiril*** crează o anume spațialitate. În stânga axei centrale, în registrele doi, trei și patru, volumele sunt aliniate unele sub altele: lavița apostolilor din spatele **Fecioarei Maria**, grupul drepților care se îndreaptă spre **Tronul judecății** și, în al patrulea, grupul drepților, purtători de aureolă, care, coborând, se alătură celor care așteaptă intrarea în **Rai.**

O dispunere aproape identică o aflăm și în dreapta axei verticale numai că, în locul grupului compact de sub lavița apostolilor, pictorul a plasat un singur personaj, pe **Moise** care, printr-un gest energic, își îndeamnă coreligionarii spre **Tronul pregătirii**, al judecății.

2. Diagonale

Dimensiunile foarte mari ale spațiului de organizat și de pictat și conținutul ideatic al temei i-au impus lui ***Ionașcu Chiril*** să practice două feluri de diagonale, una principală și altele secundare. Pentru delimitarea spațiului ceresc (cu **Tronul judecății, Raiul, Iadul**) de pământ, cu întinderea uscatului și apei, pictorul a întrebuințat o singură diagonală pe care o numim:

2.1. Diagonala marelui trapez

Aceasta își are punctul de plecare în stânga **Celui vechi de zile**, fiind marcată de linia aripilor larg desfăcute ale îngerului care deschide ușa timpului. Forma perfectă pe care este înscrisă imaginea **Creatorului** încadrează un octogon, obținut prin întretăierea a două pătrate. Octogonul pe care este plasată figura **Celui vechi de zile** trimite nemijlocit la simbolul cifrei opt, care semnifică timpul fără de început și fără de sfârșit, propriu **Creatorului**.

Linia diagonalei marcată evident de aripile larg desfăcute ale îngerului, în primul registru, este doar sugerată în cel de-al treilea de mâna lui Moise care indică **Tronul judecății**, pentru ca în următoarele două registre, patru și cinci, să fie continuată virtual de șuvoiul de foc al Gheenei. Această diagonală împarte marele trapez în două părți inegale, cum inegale sunt cele două lumi pe care le reprezintă: lumea cerească și lumea pământeană.

Partea de jos a spațiului din stânga, cea mai vastă, este destinată lumii cerești, cu **Tronul pregătirii**, cu lumea celor drepți, cu **Raiul** și cu **Iadul** și cu spațiul neutru care le separă; partea inferioară din dreapta, cuprinzând registrele trei, patru și cinci reprezintă lumea pământeană, cu păcătoșii veniți spre **Judecată** în grupuri de evrei, turci, tătari, armeni etc., cu uscatul și apa ale căror viețuitoare restituie oameni îngurgitați odinioară, și care acum se reîntrupează pentru **Judecata finală**.

2.2. Diagonale secundare

Punctele de debut ale ambelor diagonale secundare se situează la capetele de sus ale sulului de pergament pe care-l rulează îngerii. Este semnul divin că **Timpul,** sugerat de figurile zodiacului care decorează pergamentul, s-a sfârșit și a sosit momentul **Judecății de apoi**.

Diagonala din stânga, care pleacă de la capătul superior al vălului **Timpului**, se continuă cu linia creată de aureolele îngerilor dindărătul laviței apostolilor, intersectează **Tronul pregătirii**, pentru ca în registrul patru să fie reluată virtual de sulița îngerului care străpunge un diavol.

Diagonala din dreapta își are punctul de plecare în capătul de sus al vălului **Timpului**. Aceasta este realmente continuată de poziția oblică a racului din câmpul zodiacului, de linia aureolelor purtate de îngerii aflați în spatele laviței apostolilor și după ce intersectează **Tronul pregătirii**, trece pe lângă genunchii lui Adam și se oprește în unghiul format de grupul drepților și zidul care separă spațiul de dinaintea **Raiului**.

Aceste două diagonale se intersectează nu întâmplător pe **Jilțul judecății** care, după cum am văzut, constituie nu numai centrul imensei compoziții, ci și centrul cosmic al momentului **unic, final** și **universal** pe care-l narează *Ionașcu Chiril*. Spre acest centru pictorul ne dirijează privirea prin axele orizontală și verticală ale compoziției, prin direcția de deplasare imprimată de grupul credincioșilor din dreapta și cel al păcătoșilor conduși de **Moise**, care le arată fără echivoc locul **Judecății**, prin culoare, prin **golul** anume creat în preajmă-i, și prin forma irepetabilă a **Tronului**, care rupe succesiunea dominantă a formelor centrale perfecte, dar și a nenumăratelor aureole din registrele anterioare. Aici, patrulaterul **Tronului judecății** este discret încadrat, la stânga și la dreapta, doar de aureolele lui **Adam** și **Eva**. Pe verticală legătura cu formele perfecte este sugerată de arcele de cerc din fundalul **Tronului**, în partea superioară și de semicercul colorat în alb, pe care se înscrie mâna divină care ține cârligul balanței, în partea inferioară.

În acest chip *Ionașcu Chiril* a realizat o perfectă consonanță între formă și idee, mijloacele de expresie artistică slujind evidențierii ideaticului. Într-o atare compoziție, al cărei subiect este marea **Judecată, Tronul pregătirii – Hetimasia** – devine centrul cosmosului, spre el îndreptându-se, de la stânga și de la dreapta atât cei aflați în viață – drepți sau păcătoși – cât și cei anume înviați pentru acest moment.

Un alt mare merit al lui *Ionașcu Chiril* îl constituie faptul că a știut să găsească mijloacele necesare în a determina deplasarea atenției privitorului către nivelul următor, de sub **Hetimasia**, acolo unde de fapt are loc dramatica încleștare dintre forțele **Binelui** și **Răului**, concentrând valențele moralizatoare ale întregii **Judecăți de Apoi**.

Ionașcu Chiril a trebuit să rezolve aici două importante probleme: prima, trecerea de la registrul superior la cel inferior; a doua, unitatea formală dintre aceste două niveluri, atât pentru a nu rupe desfășurarea compoziției, dar și din nevoia de a sublinia continuitatea ideatică dintre registrele trei și patru.

Prima problemă a depășit-o prin semicercul de culoare albă plasat sub **Tronul judecății** astfel că o jumătate a semicercului se află în registrul trei, iar cealaltă în registrul patru. Tot formal ideea este reluată de veriga perfect circulară ținută de degetul arătător al mâinii divine, verigă de care este agățată balanța cu cele două talere. Forma perfectă o regăsim în aureolele îngerilor grupați în stânga și în imediata vecinătate a semicercului și inelului de care atârnă balanța.

Sub raport cromatic, partea inferioară a registrului trei și întregul spațiu central al nivelului patru sunt inundate de un verde pal, mărginit în stânga de albastru și galben, iar în dreapta de roșul șuvoiului de foc. În acest mod trecerea de la registrul trei spre patru a fost realizată atât formal cât și cromatic, fiind păstrată unitatea și evitată orice cezură în narарea temei. În același timp pictorul a subliniat și continuitatea ideatică de la un registru la celălalt, legătura dintre **Tronul pregătirii** pentru **Judecată** și actul în sine fiind dată de mâna divină și de balanța cu cele două talere pe care sunt puse faptele bune și faptele rele. Spre a sublinia formal încă o dată această continuitate *Ionașcu Chiril* introduce un amplu arc de cerc dat de poala veșmintelor lui Adam și de laba piciorului său drept direcționată în jos, care stă să atingă aripa larg desfăcută și arcuită în sus a îngerului care străpunge cu sulița un diavol, ambii aflați în registrul patru. În partea opusă, în dreapta axei verticale, un alt înger cu aripile larg întinse în sus și jos, dispuse paralel cu linia șuvoiului de foc, împunge cu sulița un alt diavol.

Prin toate aceste mijloace artistice – cromatice și formale – *Ionașcu Chiril* a realizat atât trecerea de la registrul superior, trei, la cel inferior, patru, cât și păstrarea unității și continuității formale și ideatice între acestea. Totodată, *Ionașcu Chiril* a subliniat încă o dată **centrul compozițional** și a creat un altul, **de focalizare a atenției privitorului**. Cum a procedat *Ionașcu Chiril* pentru realizarea acestui obiectiv?

De la centrul compozițional – **Hetimasia** – privirea spectatorului se deplasează pe nesimțite în jos, într-acolo unde se desfășoară acțiunea **Judecății** și unde se duce o luptă dramatică între îngeri și diavoli pentru salvarea sau acapararea sufletelor. *Ionașcu Chiril* a reușit să atragă și să rețină atenția către acest spațiu în primul rând prin mișcare. În registrele superioare domină un calm desăvârșit, îndeosebi în primele două, dar în registrul trei liniștea este tulburată de gestul energic al lui **Moise** care, cu mâna dreaptă, indică evreilor drumul către **Judecată**. Faptul provoacă în rândul coreligionarilor săi o adâncă tulburare, care se transmite ca un ecou spre celelalte grupuri de păcătoși din coada șirului. Agitația anunțată doar în partea dreaptă a registrului trei, se amplifică la nivelul inferior prin amploarea deschiderilor de aripi îngerești, a mișcărilor ferme prin care îngerii se angajează în lupta de salvare a sufletelor, străpungând trupurile diavolilor cu lungi sulițe sau tridente. Mișcarea capătă aici un sens circular, de jos în sus, în partea dreaptă și apoi de sus în jos, în partea stângă. Astfel, în vecinătatea șuvoiului de foc al Gheenei un diavol duce în spate, ca pe un rucsac, o legătură mare de păcate; deasupra sa, un altul îi întinde mâna spre a-i înlesni urcușul, iar cu cealaltă mână transmite altuia, situat mai sus, un sul cu păcatele înscrise ale celui aflat la **Judecată**. În vecinătatea talgerului drept al balanței, o aglomerare de trei-patru drăcușori încearcă să-l încline spre ei. Din acest moment mișcarea se desfășoară în sens contrar, în jos, diavolii înșiruindu-se unul după altul către cel care a reușit să lege cu lanțul doi păcătoși pe care-i grăbește spre un grup de alți patru, târâți spre focul Gheenei de un drăcușor. Acesta încheie de fapt mișcarea dezvoltată în sensul contrar acelor ceasornicului. De notat că toată această luptă dramatică se desfășoară în partea dreaptă a registrului patru, nici unul dintre diavoli nedepășind, spre stânga, axa verticală a compoziției.

Nu se poate afirma că zona vecină acestui spațiu este lipsită de mișcare. Ba, dimpotrivă, cromatica vine în sprijinul acesteia deși, valența cea dintâi a culorii de fond este aceea de a realiza unitatea compoziției. Totuși, trecerea de la o nuanță la alta de verde, apoi la albastru și pe fondul acestora plasarea figurilor în negru, alb, roșu sau galben crează o subtilă circulație cromatică de natură să potențeze mișcarea.

În această zonă ***Ionașcu Chiril*** a concentrat cele mai numeroase mijloace pentru a spori dinamismul și a face mișcarea neechivocă. În acest sens, în afara mijloacelor amintite se mai remarcă grupul celor drepți, aureolați, condus de un ierarh, care depășind momentul **Judecății** coboară spre a se alătura imensității drepților care aglomerează intrarea în spațiul de dinaintea ușilor **Raiului**. Din direcțiile contrare de deplasare și de acțiune ale celor două grupuri, cel al îngerilor care luptă cu diavolii și cel al drepților aureolați, scăpați de **Judecată** și coborâtori spre **Rai**, stăpâniți de o liniște olimpiană, pictorul obține o contrabalansare de atitudini de natură să accentueze tensiunea interioară a privitorului, care trăiește de fapt tensiunea momentului narat de pictor. Mai mult chiar, în grupul îngerilor aflăm direcții contrare de mișcare. Astfel, la îngerul din prim plan o aripă este larg arcuită în sus, în timp ce cu sulița efectuează o mișcare în sens contrar, înfigând-o în diavolul agresiv, pregătit să-l tragă spre sine pe cel aflat la **Judecată**, chiar sub axul balanței.

O analiză a picturilor exterioare voronețene și în primul rând a **Judecății de Apoi** sub raportul dogmelor creștin-ortodoxe ar proba, indiscutabil, noi valențe ale acestui tezaur artistic. S-a spus că **Judecata de Apoi** de la Voroneț stă sub semnul stihirilor de la **Vecernia** din Duminica lăsatului de sec de carne și a **Înfricoșatei judecăți**. Prima dintre aceste stihiri spune[1] *„Când va să vii să faci Judecata dreaptă, Preadreptul Judecător șezând pe scaunul slavei Tale, râu de foc înfricoșând va trage înaintea divanului Tău pe toți, stând înaintea Ta puterile cerești și oamenii cu frică vor fi judecați, fieeare precum a lucrat"*[7].

Neliniștea care a cuprins pe cei veniți la **Judecată**, aflați în dreapta tronului, conduși de **Moise**, este atât de evidentă! Dar acum ne interesează mai mult implicațiile textelorr imnelor de cult asupra structurării compoziției. Astfel, prezența **Iadului** figurat aici ca un râu de foc „înfricoșător" care izvorăște de sub tronul **Mântuitorului**, impune o delimitare clară a acestuia. Șuvoiul de foc se înscrie într-un spațiu mărginit în dreapta de diagonala marelui trapez, iar în stânga de diagonala secundară care își are punctul de plecare în partea superioară a vălului **Timpului**. Aceste diagonale sunt aproape paralele și cuprind între ele șuvoiul de foc al Gheenei din momentul ivirii lui de sub tronul **Mântuitorului** și până aproape de punctul de maximă lățime a acestuia.

Alte considerente teologice l-au determinat pe ***Ionașcu Chiril*** să creeze imaginilor centrale ale primelor trei registre – **Cel vechi de zile, Iisus în slavă și Hetimasia** – spații aerisite, degajate de orice personaje de natură umană. Doar îngerii care deschid ușile timpului în primul registru și cei care-l poartă în slavă pe **Iisus** în al doilea registru își pot afla locul în preajma **Lor**.

Cu toate acestea, însă, meritul lui ***Ionașcu Chiril*** în organizarea spațiului și realizarea unei compoziții picturale de mare forță nu este întrutotul subliniat dacă nu distingem și o altă problemă dificilă cu care a fost confruntat și anume:

C. Realizarea echilibrului compoziției

Apreciem că sub acest raport două au fost aspectele care trebuiau soluționate de ***Ionașcu Chiril***:

1. **atenuarea orizontalității**, dată fiind evidenta structurare a compoziției în cinci registre orizontale;
2. **evitarea iluziei optice de îngustare a compoziției în partea superioară**, determinată de reducerea spațiului prin valori cromatice și liniare.

C_1. *Atenuarea orizontalității*

Acest lucru se impunea ca primă necesitate în echilibrul compoziției. Înscrierea acesteia într-un trapez, așezat cu latura mare în jos și cu latura mică dispusă în partea superioară și structurarea ei pe cinci nivele, ale căror lățime și lungime sporeau continuu, pe măsură ce coborâm spre bază, au avut o importanță covârșitoare, determinantă în crearea senzației de stabilitate. Acestea constituiau însă tot atâtea pericole pentru echilibrul de ansamblu al compoziției, generând monotonie și orizontalitate. Evitarea acestora s-a realizat, mai întâi, prin impunerea unor valori verticale și diagonale.

Pe verticală ***Ionașcu Chiril*** a creat acea axă principală constituită din succesiunea formelor perfecte, circulare, în primele trei registre, puse în evidență și cromatic printr-o alternanță de tonuri dominante de alb și auriu. Varietatea dimensiunilor formelor perfecte – cercuri – de la cele în care se înscriu ipostazele divinității, la aureolele îngerilor, apostolilor și sfinților, diversitatea formelor dreptunghiulare, de la cele ale ușilor timpului la acea mai apropiată pătratului, întruchipată de **Tronul pregătirii**, crează în spațiul central o **axă amplă**, în preajma celei liniare marcată evident de brațul vertical al crucii din **Hetimasie** și continuată în ultimul registru de zidul care mărginește spațiul din fața porților **Raiului**.

Pentru a diminua, pe de o parte, dominanta de orizontalitate, iar pe de altă parte, aceea de verticalitate, pictorul ***Ionașcu Chiril*** introduce diagonala marelui trapez. Între altele aceasta determină o abatere a atenției spectatorului de la axa verticală către stânga-sus și dreapta-jos, în sensul curgerii râului de foc. Culoarea roșie a acestuia reține privirea și trezește interesul. Privirea alunecă de-a lungul liniei focului care se revarsă, sporindu-și mereu lățimea, pe măsură ce coboară spre baza trapezului, deplasând-o tot mai mult de axa verticală, spre dreapta-jos. Căutând în sus o continuare a acestei diagonale, ochiul o descoperă în segmentul pe care îl descriu aripile larg desfăcute ale îngerului din stânga **Celui vechi de zile**. Și iarăși privirea lunecă spre linia de foc a **Iadului**.

În partea opusă **Iadului**, în stânga, la nivelul registrelor patru și cinci, ***Ionașcu Chiril*** a introdus amplul segment de arc, de culoare aurie, pentru a delimita clar **Raiul**. Segmentul evoluează larg, de sus în jos, de la ultima treime a registrului patru către linia care delimitează ultimul nivel, al cincilea. Senzația de coborâre este amplificată de șirurile succesive și suprapuse ale aureolelor cuprinse în acest spațiu binecuvântat de Dumnezeu.

Traseul amplului segment de arc, care descrie o curbă în coborâre, sugerează o înșurubare și o direcție care tind mereu spre stânga, în timp ce râul de foc este

orientat spre dreapta. Din această divergență a direcțiilor de cădere, a segmentului de arc al spațiului de dinaintea **Raiului**, spre stânga, și al focului **Iadului** spre dreapta, ***Ionașcu Chiril*** realizează dinamism și tensionare, o bipolarizare a atenției spectatorului spre sus-jos și stânga-dreapta, tocmai în zona de maximă lățime a trapezului.

La toate acestea contribuie cu efect și cromatica. În dreapta, o zonă mare de culoare roșie, atât cât cuprinde talpa **Iadului** în care aflăm și o mare pată neagră; în stânga, un spațiu mai cuprinzător, delimitat de segmentul de arc de culoare aurie. Chiar segmentul de arc are această nuanță, reluată scânteietor de nenumăratele aureole ale drepților care, depășind momentul *Judecății*, așteaptă la porțile **Raiului**. Segmentul de arc în sine, culoarea aurie scânteietoare care domină această zonă din stânga și marea pată roșie din dreapta creează un efect optic deosebit, generator de neliniște și, totodată, de speranță.

C_2. Evitarea iluziei optice de îngustare a compoziției în partea superioară

Iluzia optică de îngustare a compoziției în partea superioară este determinată de forma trapezoidală a compoziției. Evident că organizarea volumelor i-a slujit lui ***Ionașcu Chiril*** în sugerarea trapezului și, totodată, și unei mai mari stabilități a acestuia. Spre exemplu, dacă în nivelul prim aflăm, în afara axului, doar cele 12 simboluri zodiacale și pe cei doi îngeri care deschid porțile **Timpului**, în registrele următoarele volumele picturale devin din ce în ce mai grupate și masive, pentru a atinge un maximum de concentrare în partea stângă, jos. Apoi, petele de culoare albă din axul registrului al doilea și din întregul prim registru „fugărește" privirea în sus. Este drept, atari mijloace conduc la senzația optică de stabilitate dar, inevitabil, și la aceea de îngustare a compoziției în partea superioară. Prin ce mijloace și modalități a evitat ***Ionașcu Chiril*** această ***iluzie optică***?

Să constatăm mai întâi că linia de culoare neagră care mărginește partea de sus a compoziției nu este continuă, oprindu-se de o parte și de cealaltă a axei verticale, marcată în exterior de un arc de cerc. În acest chip pictorul a lăsat compoziția deschisă.

În această zonă superioară ***Ionașcu Chiril*** creează, prin linii și culoare, o succesiune de unghiuri dispuse cu vârfurile în jos, plasate în axa verticală și cu deschiderile aflate pe marginea superioară a trapezului. Un prim unghi este sugerat de laturile mici, inferioare, ale porților **Timpului**, care au o dispunere oblică. Prin prelungirea acestora în jos se obține un unghi al cărui vârf se găsește plasat deasupra capului lui **Iisus**, având deschiderea în sens opus. Un al doilea unghi îl aflăm prin prelungirea în jos a liniilor marcate evident de aripile îngerilor care deschid porțile **Timpului**. Vârful unghiului astfel obținut se sprijină pe genunchii lui **Iisus**. Un al treilea unghi și ultimul are vârful plasat pe tronul **Hetimasiei**, fiind realizat din intersectarea diagonalelor secundare. În partea superioară laturile acestuia se opresc în colțurile primului registru, acolo unde îngerii încep rularea **Timpului**. Acest unghi are deschiderea cea mai mare în partea de sus, încadrându-le pe cele precedente. În acest fel, ***Ionașcu Chiril*** a creat o succesiune de trei unghiuri cu deschideri crescânde orientate în sus și cu vârfurile în jos. Aceste trei unghiuri deschise către partea superioară a compoziției reluau, unul de la altul, ideea de lărgime, amplificând-o, creând iluzia optică de spațialitate, anihilând-o astfel pe aceea a îngustării, a țuguierii compoziției spre partea superioară.

* * *

Ajunși la capătul subiectului propus spre analiză mărturisim că pentru pictura religioasă a lumii ortodoxe nu cunoaștem vreo biserică în care tema **Judecății de Apoi**, pictată în interior sau exterior, să aibă o asemenea desfășurare impresionantă, cu o întindere de sute de metri pătrați, cu mii de personaje, de o mare diversitate cromatică și, totuși, de o indiscutabilă unitate compozițională.

Aflat în fața unor probleme dificile privind delimitarea spațiului avut la dispoziție pentru realizarea **Judecății de Apoi**, apoi structurarea internă a acestui cadru, realizarea unității și echilibrului compozițional, ***Ionașcu Chiril*** nu a neglijat însă nici raportul dintre aspectele formale și cromatice și cele ale conținutului ideatic al temei.

Geniul lui ***Ionașcu Chiril***, realizatorul **Judecății de Apoi** de la Voroneț a constat atât în soluționarea tuturor problemelor impuse de delimitarea și organizarea spațiului de pictat, cât și în identificarea mijloacelor artistice cele mai potrivite pentru a rezolva problemele cerute de conținutul temei. În același timp nu a scăpat atenției sale unitatea, echilibrul și dinamismul compoziției. Forma și culoarea, gestica și mimica personajelor contribuie la realizarea acestor obiective: ele imprimă calm și liniște și o totală detașare în registrele unu și doi și apoi dinamism și tensiune, marcate gradual, amplificate pe măsură ce coborâm din sferele cerești spre tărâmurile aproape terestre ale **Judecății de Apoi**, dominate de pasiune, de lupta dintre forțele contrare ale **Binelui** și **Răului**. Acestea sunt valorile care stau la baza **Raiului** și **Iadului**, categorii antitetice, plasate la stânga și la dreapta bazei compoziției, constituind un **memento** pentru fiecare privitor, avertizând dar, totodată, generând speranță.

Note

[1] „Cronica", Iași, an V, 1970, nr. 232 (29), p. 5.

[2] Leca Morariu, *La Voroneț. Pagini de carnet din 4 octombrie 1913, 5 aprilie 1914 și 24 iunie 1914*, în „Făt-Frumos", Suceava, 2/1993, p. 38.

[3] Dr. Volkmar Kockeritz, *Capela Sixtină a Carpaților, Amintiri de călătorie din România la mănăstirile Moldovei*, în „Der Demokrat" (R.D. Germania), 1972, sept. 26, prezentat de M. Șesan în „M.M.S.", 3-4/1973, p. 258-260.

[4] Ion I. Solcanu, Pr. Costache Buzdugan, *Biserica Voroneț*, 1984, p. 34-36.

[5] Ion I. Solcanu, *Zugravii ansamblului pictural de la Voroneț*, în A.I.I.A., Iași, 1984, p. 373-383.

[6] *Apocalipsa Sf. Ioan Teologul și Dreapta Judecată din urmă a lui Hristos*, în Dionisie din Furna, *Erminiile sau cărțile de pictură bizantină*, București, 1975, p. 164-174 și 175-177.

[7] *Triod...*, apud: Ion I. Solcanu, Pr. Costache Buzdugan, *op.cit.*, p. 55.

PE URMELE BANULUI MIHALCEA CARAGEA

Cu mai bine de un veac în urmă, tânărul, pe atunci, N. Iorga, printr-o întâmplare fericită, cum o caracteriza însuși istoricul, a depistat în arhiva mănăstirii San-Maffio din Murano 35 de scrisori schimbate între membrii familiei Mirceștilor, datând din perioada 1574-1595, pe care, ulterior, le-a publicat în „Analele Academiei Române"[1]. Între aceste epistole se afla și una scrisă în limba greacă, în Raguza, de „eu, banul Mihali și boier al domnului Ungrovlahiei", adresată Marioarei Salvaressi, sora mai mică a Ecaterinei, soția lui Alexandru al II-lea Mircea și mama domnului Mihnea al II-lea. Datată în mod eronat 30 iulie 1583, editorul a modificat, în mod justificat, luna în iunie. Și aceasta pentru că, în finalul scrisorii, apare un *post-scriptum* din 5 iulie 1583, prin care „banul Mihali" o informa pe mătușa domnului muntean că i-a trimis 150 de galbeni printr-un negustor italian, sumă care este menționată și în prima parte a misivei[2]. Boierul care a fost trimis de Mihnea al II-lea la Raguza pentru a recupera blănurile și numeroasele bijuterii de familie de la italianul Secondo di Lucari, om de încredere al acestei familii, a fost identificat de N. Iorga cu banul Mihalcea Caragea[3]. Medalioanele dedicate acestui influent dregător, precum și numeroasele lucrări consacrate lui Mihai Vitezul au acceptat punctul de vedere al marelui nostru istoric[4].

Cercetările mai noi au respins însă această opinie, identificându-l pe expeditorul scrisorii din Raguza cu viitorul domn Mihai Viteazul. Într-un studiu publicat în 1973[5], George D. Florescu și Dan Pleșia au arătat că Mihalcea Caragea a fost omul de încredere al lui Petru Cercel, care, în momentul numirii sale ca domn la Constantinopol (4 iulie 1583), l-a trimis pe acesta înaintea sa la București ca ispravnic. De aceea, cred autorii citați mai sus, a existat o imposibilitate materială ca Mihalcea, care în iunie-iulie 1583 se afla la Poartă, să fie identic cu „Mihail banul", expeditorul scrisorii din Raguza, acesta nefiind altcineva decât domnul cunoscut sub numele de Mihai Viteazul. Ulterior, Andrei Pippidi[6] și Ștefan Andreescu au acceptat acest punct de vedere. Recent, ultimul istoric a considerat ipoteza "ca plauzibilă și deosebit de atrăgătoare", iar dacă s-ar adeveri ar însemna că în tinerețe Mihai (Viteazul) s-a profilat pe negoțul cu bijuterii care i-ar fi adus „cheagul" averii sale[7].

Trebuie să arătăm însă că Franco Sivori nu menționează în memorialul său prezența lui Mihalcea Caragea la Constantinopol, relevând doar că la intrarea lui Petru Cercel în țară „... ne-am întâlnit cu marele ban, care e, cum am spune în limba noastră, locțiitorul la conducere în lipsa principelui, dar care atunci când e domnul de față rămâne doar ca guvernator al unei provincii numită Craiova. Venise cu mulți oameni de vază ai țării călări, în cea mai bună rânduială și care

numărau cam 400 de oameni". Biograful lui Petru Cercel remarca și faptul că „acest ban «Micali» fusese omul cel mai însemnat din Țara Românească, după principe, bărbat de o prea frumoasă înfățișare, cu mult suflet și experiență" care avea circa 50 de ani[8].

Așadar, opinia lui George D. Florescu și Dan Pleșia se bazează pe o interpretare forțată a informațiilor transmise de Sivori, neavând nici o bază documentară. Dacă izvoarele ar fi fost cercetate cu atenție, s-ar fi putut observa că, la 5 iulie 1583, se expedia altă scrisoare „către preaonorata doamnă Mărioara", redactată în limba greacă și cu adresa în italiană prin care aceasta era informată în legătură cu sosirea în localitate a unui ceauș care din porunca sultanului urma să-l ia pe Secondo di Lucari și să-l ducă la Mihnea voievod „ca să dea samă pentru lucrurile pe care le cerea domnul"[9]. Totodată, expeditorul informeză că i-a trimis printr-o scrisoare 150 de galbeni. Prin conținut, această epistolă este în strânsă legătură cu cea anterioară, datată 30 iunie – 5 iulie 1583, în care se arăta: „Mi-ar fi plăcut și mie să vin acolo (la Veneția – n.ns.), dar ce să fac? N-am voie de la Domnul meu, căci acel pe care-l căutam l-am găsit aici la Raguza și-l am sub pază. Însă să faci bine domnia ta să pui oameni să cerceteze și poți să le făgăduiești câte ceva și eu le plătesc căci sunt multe lucruri, sunt multe aurării, sunt multe mărgăritare, argint e foarte mult, giuvaere cu diamante și rubine și smaralde frumoase și sunt la lanțuri de aur, sunt multe lucruri. Ce să-ți spun domniei tale? E o avere mare, căci și aici, la Raguza, s-au găsit lucruri multe din cele ce le caută Doamna, sora ta. Dar lipsesc încă foarte multe lucruri. Alta îmi scrii domnia ta să-ți trimit 150 de galbeni după plac, la ordinul tău; îi voi trimite cu cel dintâi om bun ce voi găsi"[10]. Așa cum am arătat mai sus, scrisoarea din 30 iunie 1583 are un *post-scriptum*, datat 5 iulie, în care se arăta că i-a trimis cei 150 de galbeni și că a sosit ceaușul de la sultan cu care urma să plece imediat. Trebuie să observăm însă că în timp ce epistola din 30 iunie, dată la care încă nu sosise ceaușul, era semnată „eu, banul Mihali și boier al domnului Mihnea voievod", scrisoarea din 5 iulie ne dezvăluie adevărata identitate a acestui dregător, fiind validată cu semnătura „domnul Mihail pistion din Chios"[11]. După părerea noastră, schimbarea intervenită la scurt timp în semnătura aceluiași expeditor nu este întâmplătoare. La sosirea ceaușului, Mihalcea Caragea trebuie să fi aflat că Mihnea al II-lea a fost mazilit, iar el nu mai era oficial mare ban al Craiovei. Într-adevăr, știm că la 28 iulie 1583 domnul sosea la Constantinopol, însoțit de mama și soția sa[12]. Este posibil ca tocmai ceaușul care a venit la Raguza pentru a recupera bijuteriile voievodului mazilit să-l fi instalat pe Mihalcea Caragea ca ispravnic al Țării Românești[13].

Surprinzător este faptul că, deși se înrudea cu Mihneștii, Mihalcea Caragea n-a ezitat să-i părăsească pe aceștia, punându-și cu mult devotament experiența și calitățile sale diplomatice în slujba lui Petru Cercel și Mihai Viteazul. Astfel, nu s-a relevat faptul că acest influent dregător se înrudea cu familia Salvaressi, care era originară din Chios, ai cărei membri au practicat un intens negoț în Constantinopol și în Peninsula Balcanică. Într-un testament redactat în București, în anul 1594, un Giulio Salvaressi îi lăsa „banului Mihailo" 20.200 de aspri și un sigiliu

de argint, iar într-o execuție testamentară a aceluiași negustor sunt menționați nepoții săi „banul Mihailo și Mazza" cu care avusese un diferend în Târgoviște: „Item lasso che li diferendi che hó con nepoti Ban Mihailo et Mazza in Targovisete per mia parte non pretende niente, renunciando ogni cosa al detto"[14]. Nu este exclus ca acest conflict care a avut loc între unchi și nepoți să fi avut și cauze de ordin economic. Astfel, cunoaștem că, încă din 1574, Ecaterina îl trimitea la Constantinopol pe „Mihail din Chios" cu 333 de galbeni, bani care urmau să fie expediați Marioarei Valarga prin omul de încredere al Mihneștilor, Benedict de Gagliano[15]. Celălalt nepot se numea Gaspar Mazza, despre care știm că, prin Raguza, ducea la Veneția mărfuri și bani aparținând doamnei din Țara Românească[16].

Pe de altă parte, trebuie să arătăm că Mihalcea s-a simțit vinovat față de această familie cu care se înrudea din moment ce atunci când Mihnea al II-lea revenea pe tronul Țării Românești el pleca cu Petru Cercel în Transilvania[17]. Mai mult decât atât, în vara anului 1587, când cei mai mulți boieri pribegi s-au întors în Muntenia, fostul ban împreună cu ginerele său, postelnicul Radu Buzescu, au continuat să lupte pentru cauza fostului domn, încercând să-l elibereze din cetatea Chioar[18]. Biografii acestui dregător au relevat misiunile sale diplomatice care au avut loc în timpul domniei lui Mihai Viteazul[19]. La acestea ținem să adăugăm și solia sa la Roma întreprinsă în cursul anului 1586 la cererea lui Petru Cercel. Franco Sivori, unul din cei mai devotați oameni ai fostului domn, menționează: „il Bano Micali e l'altro Radolo ritornate da Roma, quelle che con ne era venuto in Polonia e doi o tre altri, fra qali non restanono molti denari..."[20].

După cum se cunoaște, bătrânul și experimentatul dregător a atins apogeul carierei sale politice și militare sub domnia lui Mihai Viteazul. Numeroase informații surprind rolul jucat de acest sfetnic în diplomația Țării Românesti, mai ales după ocuparea Transilvaniei. După Martin Szentivany, „pe voievodul Mihai l-a incitat la acest război transilvănean (1599) în cea mai mare parte, banul Mihalcea, un cap isteț și învățat, care călătorise departe și cunoștea bine limbile romanice..."[21]. Szamosközy, care era contemporan cu evenimentele, arăta: „banul Mihalcea a sfătuit pe Mihai vodă să taie nobilimea și toți ceilalți boieri l-au îndemnat să facă acest lucru, căci de aici înainte din pricina lor va pieri"[22]. Conform aceluiași cărturar, atunci când Basta i-a cerut lui Mihai cele 72 de steaguri capturate la Gurăslău, domnul, sfătuit de banul Mihalcea și de Leca comisul, nu le-a trimis, arătând că, deoarece au fost luate de ostașii săi, dorește să le trimită el împăratului. De asemenea, descriind moartea principelui muntean, Szamosközy nota: „Avut-a Mihai Vodă un sfetnic de frunte, banul Mihalcea, care văzând ce s-a întâmplat, a încălecat și fiind o moară în sus de Turda a fugit în acea moară; valonii au intrat după el și l-au scos afară. După multe cazne și schingiuri a mărturisit pe rând toate faptele și sfaturile (date) lui Mihai Vodă [...]. În cele din urmă, trupul banului Mihalcea a fost aruncat la Bălgrad într-o grotă de pietre [...] de unde l-au scos câinii și l-au mâncat"[23].

Și N. Istvanffy, care cu ocazia tratativelor purtate în iunie 1598 l-a cunoscut personal, scria că „... dintre dregătorii de frunte, banul numit Mihalcea, în vârstă

de peste 70 de ani, fu prins și torturat îndelung și până la urmă silit să moară în închisoare"[24].

Ca și în cazul lui Mihai Viteazul, ce a mai rămas din corpul abilului boier a fost recuperat și dus, la o dată necunoscută încă, în Muntenia: la 10 aprilie 1634, Matei Basarab a întărit mănăstirii Mărgineni satul Moșeștii Pistruiului, care „fost-au cumpărat de Mihalcea banul [...] cu 12.000 de aspri, pe vreme de nevoie și de foamete, în zilele lui Mihai voievod. După aceea, Mihalcea banul au dat și au închinat acest sat Moșăștii Pistruiului tot la sfânta mănăstire Mărgineni, unde-i zac și oasele"[25]. Colaborând fructuos în viață, aceste personalități au fost unite și prin moarte. Szamosközy arăta că înaintea tragicului sfârșit din 9/19 august 1601, atât domnul cât și sfetnicul său au avut o premoniție: „Pe când a pornit Mihai Vodă din Bălgrad împotriva taberei de la Turda, noaptea, când dormea în Bălgrad, a văzut în vis, ridicându-se deodată dinspre Turda un nor mare și negru, și după ce s-a oprit deasupra Bălgradului l-a lovit cu o detunătură pe voievod; sărind repede din pat și speriindu-se, ca unul care și-a pierdut mințile, a poruncit să i se aducă o lumânare și a chemat la sine pe Pangrație Senney, pe Ștefan Bodoni și pe boieri; aceștia l-au încurajat să nu creadă visul. S-a speriat atât de mult, căci nația aceea e foarte superstițioasă, încât în ziua următoare a voit să fugă în Țara Românească, tâlcuind visul ca o mare nenorocire ce-l va ajunge. Însă boierii l-au oprit cu multe rugăciuni, căci toți vor pieri dacă va pleca el. Și, astfel, a rămas cu multă îndoială, și după acest vis, a doua zi a purces din Bălgrad asupra nobilimii"[26].

În cazul banului Mihalcea, același cronicar arătă că înainte de a fi ucis, el ar fi visat că taie un pepene al cărui miez era complet roșu[27].

După cum se cunoaște, lupta diplomatică pentru Transilvania, cum o caracteriza apreciatul istoric P.P. Panaitescu, a fost la fel de dură ca și campaniile militare. Și aceasta pentru că sfetnicii lui Mihai Viteazul trebuiau să se confrunte cu opoziția internă, dar și cu abilii și rafinații oameni politici de la curtea lui Rudolf al II-lea. Între aceștia a strălucit, fără îndoială, banul Mihalcea, care deși era de origine străină, a rămas credincios până la moarte stăpânului său, luptând cu toate mijloacele pentru păstrarea principatului. Astfel, un raport din noiembrie 1599 arăta că „boierilor români și mai ales Buzeștilor nu le place ca domnul să rămână în această țară și s-o țină pentru el, dar boierii sârbi și greci sunt cu totul potrivnici părerii lor"[28]. Rivalitatea se pare că era mai veche, ea având ca punct de plecare tratatul din 10/20 mai 1595, care prevedea „să nu poată fi între cei 12 boieri jurați cineva de neam grec și nici să poată căpăta vreun rang sau vreo slujbă legată de cârmuirea acelei țări"[29]. Fiind considerat grec, este posibil ca tocmai de aceea documentele interne să-l ateste de obicei doar ca fost mare ban într-un sfat domnesc în care apare și banul în funcție. De altfel, cunoaștem că nu numai ungurii, dar și austriecii se interesau de etnia dregătorilor. Din lista cu „numele magnaților din Țara Românească", datată chiar în anul semnării tratatului de la Alba Iulia și întocmită de un bun cunoscător al boierilor munteni, Giovanni de Marini Poli, lipsește tocmai acest influent boier[30]. Explicația ne este însă oferită de un *post-scriptum* al notiței menționate: „Aceștia toți sunt băștinași ai țării. Azi marii dregători sunt străini și în cea mai mare parte greci fără credință"[31].

Cunoscând foarte bine starea de spirit din Transilvania încă din anii pe care i-a petrecut aici în pribegie, banul Mihalcea a tratat cu multă intransigență atât nobilimea maghiară, cât și pe reprezentanții împăratului. Szamosközy scria chiar că acest boier l-ar fi îndemnat pe Mihai Viteazul să-i taie pe nobili, dar Radu clucerul „l-a sfătuit pe domn să nu facă acest lucru, ci mai bine să și-i apropie, să fie iubit de nobilime"[32]. De altfel, nu întâmplător, credem, că tocmai oastea condusă de el a fost desemnată să ocupe Clujul, unde a instalat 1000 de oșteni[33]. De asemenea, din câteva rapoarte cunoaștem că Mihalcea îi supraveghea cu mare atenție pe comisarii imperiali Ungnad și Szekely.

Nu este exclus ca prin această atitudine banul să fi încercat să plătească niste „polițe" mai vechi. Dintr-o scrisoare redactată în Praga, în august 1595, adresată lui Rudolf al II-lea, aflăm că Giovanni de Marini Poli, care tocmai se întorsese din Transilvania, se întâlnise acolo cu boierii moldoveni veniți la dietă care s-au plâns că n-au putut ajunge la împărat deoarece au fost reținuți de ardeleni. „Și stând mult cu ei la sfat s-au arătat foarte devotați M.V. Cezaree și întregii Auguste Case de Austria și mi-au arătat scrisori patente ce aveau de la împăratul Sigismund de slăvită amintire, și eu le-am arătat scrisorile și patentele de la M. Cezaree unui sol oficial, pe marele ban de Craiova, numit Mihalcea în tovărășia unui alt sol, căpitanul Samuil, care au fost reținuți în Transilvania și puși să facă cale întoarsă"[34].

Deși a fost cunoscută și interpretată de istorici, considerăm că această informație trebuie reanalizată. Mai întâi, trebuie să arătăm că întâlnirea care a avut loc în Transilvania între trimisul imperial Giovanni de Marini Poli și banul Mihalcea nu s-a petrecut în vara anului 1595[35] – atunci se redacta din Praga acest raport! –, ci la sfârșitul lui 1594 sau începutul anului următor. La 11 decembrie 1594, din Alba Iulia se relata: „Ieri dimineață, a sosit un trimis al lui Mihalcea și seara târziu a venit o solie de la voievodul din Valahia: Domnul fie lăudat, amândouă soliile ne-au adus vești bune [...]"[36]. Pe de altă parte, știm că, în martie 1595, oastea condusă de banul Mihalcea îi înfrângea pe turci la Silistra. De asemenea, această solie nu trebuie confundată, cum a făcut N. Iorga, cu cea care l-a avut în frunte pe Radu Buzescu[37]. Cum se explică, totuși, această reacție a ardelenilor față de solii domnului? Este foarte probabil ca Mihai Viteazul, care cunoștea conținutul discuțiilor purtate la Speyer, să fi încercat să trateze direct cu împăratul, într-un moment în care la Praga urma să se parafeze pactul prin care Țara Românească trebuia să fie subordonată lui Sigismund Báthory[38]. Tocmai de aceea, credem, se menționa în raport scrisorile patente pe care le aveau muntenii de la Sigismund de Luxemburg. Acestea nu erau altceva decât pactele încheiate de Mircea cel Bătrân cu fostul împărat romano-german.

După cum se cunoaște, cei mai mulți istorici au apreciat activitatea diplomatică desfășurată de acest dregător care știa câteva limbi străine și, probabil, se înrudea și cu Mihai Viteazul. O excepție o constituie însă opinia unuia dintre cei mai mari medieviști români, P.P. Panaitescu, care, în cunoscuta și apreciata sa monografie consacrată voievodului, scria: „Ca diplomat s-a arătat slab, într-un rând spusese cuvinte necuviincioase solilor împăratului, încât domnul a trebuit

să-l dezaprobe, spunându-le acestora că e un bătrân nebun. Trimis la Praga, la împărat, s-a făcut de râs căci, zice un martor ocular: «Toate trebile le trata cu termeni vulgari [...], disprețuind obiceiurile și manierile ce le observau la curte în tratarea afacerilor, ca și cum ar fi vrut el să reformeze curtea și de aceea a fost nevoit să plece el cu puțină mulțumire»"[39]. Cercetarea cu spirit critic a izvoarelor care (să nu uităm!) au un caracter diplomatic și, mai ales, provin de la adversarii săi politici, demonstrează clar că banul Mihalcea nu și-a depășit atribuțiunile, cerând lui Rudolf al II-lea, așa cum de fapt îi spusese stăpânul său, ca Transilvania să rămână sub controlul voievodului[40].

În încheierea acestei note, aducem în discuție un alt moment controversat, care vizează nu numai viața acestui boier, dar și politica socială a lui Mihai Viteazul. În tratatul academic de istorie a României s-a afirmat că, din cauza „legăturii" lui Mihai, în Țara Românească ar fi avut loc mari frământări țărănești, care au grăbit căderea domnului. În sprijinul acestei aserțiuni se aducea ca argument peregrinarea sătenilor din satul Radovanul, care ar fi căutat „mila" domnească la Alba Iulia, Iași și apoi la Făgăraș[41]. Păstrat doar într-o condică a mănăstirii Bucovăț, cu care, de altfel, se judecau țăranii din această localitate, actul din 1 iunie 1600, emis în condiții de război, la Iași, pare a fi un fals. Și aceasta pentru că el era văleatul greșit (7196 = 1598), corectat, fără nici o explicație, în 7108 (1600), iar primul dintre martori este menționat „jupan Mihalcea vel ban", despre care știm că nu a participat la campania din Moldova, acesta fiind locțiitorul lui Mihai Viteazul în Transilvania[42].

Note

[1] N. Iorga, *Contribuțiuni la istoria Munteniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în AAR, seria II, t. XVIII, 1895-1896, București, 1896, p. 1-110.

[2] *Ibidem*, p. 47-51.

[3] *Ibidem*, p. 58, n. nr. 1; vezi și idem, *Istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1968, p. 96.

[4] Ioan D. Condurachi, *Diplomați români în trecut (sec. XIV-XVII)*, București, 1937, p. 49-91; Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 42-43.

[5] George D. Florescu și Dan Pleșia, *Mihai Viteazul – urmaș al împăraților bizantini*, în „Scripta Valahica", Târgoviște, 1973, p. 158-159.

[6] Andrei Pippidi, *Mihai Viteazul sau complexitatea faptelor istorice*, în „Transilvania", nr. 8, 1980, p. 14-15.

[7] Ștefan Andreescu, *Din nou despre originea lui Mihai Viteazul*, în Arh. Gen., an I (VI), nr. 1-2, 1994, p. 108. Spre deosebire de George D. Florescu și Dan Pleșia, Ștefan Andreescu nu este convins că acel Mihai banul, care în vara anului 1588 a refăcut mănăstirea Tutana din Argeș, ar fi identic cu viitorul domn Mihai Viteazul, care, probabil, atunci era un simplu bănișor de județ.

[8] Ștefan Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfârșitul sec. XVI*, Cluj, 1944, p. 169.

[9] N. Iorga, *Contribuțiuni...*, p. 51-52.

[10] *Ibidem*, p. 48-50.

[11] *Ibidem*, p. 52. Expedierea de către ban a două scrisori în ziua de 5 iulie se explică prin faptul că însăși Mărioara îi cerea Ecaterinei să procedeze astfel (*Ibidem*, p. 40). N. Iorga nu a mai tradus cuvântul „Pistion", redat de editor cu inițială mare, care, în limba greacă, înseamnă „cel credincios".

[12] N. Iorga, *Contribuțiuni...*, p. 57.

[13] La 23 iunie 1583, Petru Cercel primea însemnele domnești în casa ambasadorului Franței la Constantinopol (Ștefan Pascu, *op.cit.*, p. 33). Așadar, era posibil ca, în 12 zile, vestea să fi ajuns nu numai la București, dar și la Raguza. Pe de altă parte, nu este exclus ca între noul domn și banul Mihalcea să fie existat legături mai vechi. Asertiunea noastră se bazează doar pe credința cu care acest boier l-a slujit permanent pe Petru Cercel.

[14] Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București-Paris, 1980, p. 106-108. Într-un documentat studiu publicat recent, dar redactat cu jumătate de veac în urmă, George D. Florescu a adus noi informații privitoare la familia Salvaressi. Între altele, reputatul genealog a arătat că Mărioara era doar sora vitregă a Ecaterinei. Doamna Țării Românești avea ca frate drept pe un Zanetto Salvaressi, identic, probabil cu acest Giulio, și ca soră pe Lucreția. Execuția testamentară menționează și pe o Ginevra Salvaressi, ca soră a lui Giulio. Din spița de neam întocmită de George D. Florescu reiese că pe lângă cele trei fete și un fiu, Pătrașco, atestați de numeroase acte interne, ar mai fi avut încă doi copii: Hrisafina, moartă în timpul domniei lui Mihnea Turcitul, și un băiat Constantin. Este, așadar, posibil ca înaintea căsătoriei cu Marula, Mihalcea să fi avut o altă soție, poate de origine greacă (George D. Florescu, *Mănăstirea Coșuna (Bucovățul Vechi) și neamurile domnești și boierești din Țara Românească din veacul al XVI-lea, legate de acest lăcaș*, în Arh. Gen., an III(VI), nr. 1-2, 1996, p. 90-92 și 140-141).

[15] N. Iorga, *Contribuțiuni...*, p. 11.

[16] *Ibidem*, p. 71-73.

[17] Ștefan Pascu, *op.cit.*, passim.

[18] Franco Sivori arată că Petru Cercel „a reținut numai pe unul din cei mai de seamă boieri, în vârstă de 50 de ani, numit banul „Micali" și pe un altul numit Radu postelnicul..." (Ștefan Pascu, *op.cit.*, p. 60).

[19] Ioan D. Condurachi, *op.cit.*, p. 49-91, Nicolae Stoicescu, *op.cit.*, p. 42; Victor Papacostea, *Un colaborator al lui Mihai: banul Mihalcea*, în vol. *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983, p. 241-246.

[20] Ștefan Pascu, *op.cit.*, p. 258.

[21] *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. 2, București, 1983, p. 339.

[22] *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români*, ediție Ioachim Crăciun, Cluj, 1928, p. 138.

[23] *Ibidem*, p. 159.

[24] *Mihai Vitezul în conștiința europeană*, vol. 2, p. 38. Pentru rolul banului Mihalcea în politica promovată de Mihai Viteazul, vezi și informațiile transmise de C. Engel, Jean A. Vaillant și Willibald Ștefan Teutchlaender (*Ibidem*, vol. III, p. 53-83, 178-191 și 362-396).

[25] *Documenta Romaniae Historica*, B, Țara Românească, vol. XIV, nr. 230.

[26] *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români*, p. 159.

[27] *Ibidem*, p. 161.

[28] *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, p. 108.

[29] *Ibidem*, p. 96.

[30] *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, p. 269-270.

[31] *Ibidem*, p. 272.

[32] *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români*, p. 138.

[33] *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vo. 2, p. 59.

[34] *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, p. 261.

[35] Ioan D. Condurachi, *op.cit.*, p. 55.

[36] *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. 4, p. 35.

[37] N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, p. 127-129.

[38] Ion Sârbu, *Istoria lui Mihai vodă Viteazul, domnul Țării Românești*, ediție îngrijită de Damaschin Mioc, Timișoara, 1976, p. 130.

[39] P.P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 206-207.

[40] *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. I, p. 403, 410-411 și 423.

[41] *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. 994. În cazul în care sătenii din Radovanul erau înrolați în oastea lui Mihai Viteazul era posibil ca ei să străbată Transilvania si apoi Moldova. Pe de altă parte, trebuie să observăm că în condiții de campanie domnul nu avea răgazul necesar unor asemenea judecăți.

[42] DRH, B, Țara Românească, vol. XI, nr. 385. De altfel, și marele logofăt Teodosie, care apare între martori, se afla atunci în Transilvania.

Veniamin Ciobanu

IEREMIA MOVILĂ: ÎNTRE PAJURA POLONĂ ȘI SEMILUNA OTOMANĂ (1595-1606)

Paradoxal, la prima vedere, situația internațională creată în Sud-Estul Europei, în urma declanșării războiului Ligii Crestine cu Imperiul otoman, în anul 1593, a facilitat realizarea a două obiective politice, funciar contradictorii, urmărite în spațiul extracarpatic de alte două competitoare la supremație în această zonă, și anume Polonia și Poarta Otomană. Căci, atât cercurile conducătoare poloneze, reprezentate de marele cancelar și mare hatman al Coroanei, Jan Zamoyski, cât și cele de la Istanbul au sesizat că amintitele interese puteau fi promovate, în limitele și în formele impuse de împrejurări, numai dacă se reactiva colaborarea lor politică.

Cum noua conjunctură politică și militară din Europa Est-Centrală îi conferea Poloniei mult așteptatul *atu* în raporturile cu otomanii, reanimarea acestora trebuia să aibă ca efect imediat restabilirea poziției Republicii Nobiliare Polone la gurile Dunării. Incontestabilele calități politice, cu care era înzestrat, i-au permis lui Jan Zamoski nu numai să fructifice momentul devenit atât de propice, ci să aleagă și mijlocul cel mai potrivit să dea consistență practică planurilor sale, și anume instalarea pe scaunul domnesc de la Iasi a lui Ieremia Movilă. Procedând astfel, marele cancelar își asigura, pe de o parte, colaborarea celei mai mari părți a boierimii moldovene, deoarece îi oferea certitudinea refacerii identității statale a Moldovei, grav afectată de ingerințele principelui Transilvaniei, Sigismund Báthory, de vreme ce noul domn reprezenta principiul continuității dinastice, ca unul ce era descendent al lui Petru Rareș[1]. Pe de altă parte, mutația politică operată de Jan Zamoyski în Moldova asigura perpetuarea *statu-quo*-ului său în cadrul sistemului politic otoman, ce fusese, de asemenea, pus în discuție de agresiunea politică a lui Sigismund Báthory. Ea fusese sprijinită, tacit, de Curtea Imperială de la Praga, care ar fi fost, în cele din urmă, beneficiara, *de fapt*, a refacerii de către principele transilvănean a vechiului Regat Dacic, prin includerea, pe cale juridică, în granițele acestuia, a Moldovei și a Țării Românesti[2].

Prin urmare, deși în cercurile conducătoare ale Porții se vehiculase, la un moment dat, (mai 1595), ideea transformării Moldovei și a Țării Românesti în provincii otomane, acestea au sfârșit prin a recunoaște că intervenția marelui hatman în Moldova urma să protejeze, în mult mai mare măsură, interesele otomane în zonă, decât amintita intenție[3]. Deoarece, potrivit asigurărilor date de Zamoyski pașalelor otomane de la Dunăre, menținerea unui domn creștin pe scaunul țării nu putea constitui un pericol pentru interesele Porții, deoarece nu se urmărea crearea unui precedent în domeniul statutului ei politico-juridic. Din contra, se in-

sista asupra dorinței Coroanei Polone de a-i asigura doar *protecția*, și aceasta împotriva pericolului habsburgic, și nicidecum a Porții Otomane, ale cărei drepturi de suzeranitate urmau a fi, de altfel, restabilite. Era, deci, necesar ca noul domn să fi fost confirmat de marele vizir Sinan pașa aflat, atunci, în Țara Românească, mai ales că și Ieremia Movilă, la rândul său, și-a asumat, în mod expres, obligația de a relua plata tributului și raporturile de vasalitate cu aceasta[4].

Propunerea polono-moldavă nu a fost acceptată, însă, direct, *din rațiuni politice și de prestigiu*, ci prin intermediul hanului Gazi Ghiray, ce fusese mandatat de Poartă să instaleze în fruntea Moldovei un beilerbei, în persoana lui Ahmed, sangeacul de Tighina[5]. Graba cu care acesta a acceptat condițiile avansate de Zamoyski se explică, însă, prin beneficiile realizate de el însuși. Căci, una din clauzele acordului semnat de han și marele cancelar și hatman la Țuțora, la 22 octombrie 1595, stipula obligația noului domn de a continua tradiția raporturilor moldo-tătare, achitând față de Hanat aceleași obligații ca și predecesorii săi, dar, mai ales, cedarea celor șapte sate moldovenești, denumite, mai târziu, *hănești*[6]. Mai ales această cedare, care însemna o gravă încălcare a autonomiei teritoriale a țării, reprezenta primul dintre sacrificiile pe care avea să le facă Moldova, pentru a plăti nu numai ambițiile lui Ieremia Movilă de a-i da o nouă dinastie, ci, mai ales, *izbânda politică și diplomatică* a marelui cancelar și mare hatman al Coroanei Polone, Jan Zamoyski.

Împrejurările în care a preluat domnia Ieremia Movilă au avut și semnificația introducerii unei premiere absolute în sistemul „suzeranității colective" polono-otomane asupra Moldovei, care avea să fie aplicată și în cadrul Țării Românești. Este vorba de faptul că era pentru prima dată în istoria acestui „sistem", datând de la jumătatea secolului XV, când un domn moldav (și, apoi, unul muntean – este vorba de Simion Movilă), își începea domnia nu ca vasal al Porții Otomane, ci al Coroanei Polone, al cărei indigenat îi fusese acordat cu câțiva ani mai înainte, devenind, astfel, „nobil și cetățean" al Regatului. Ca urmare, *în spiritul* acestui aranjament tacit, sultanului îi rămânea doar „dreptul", ce nu putea fi decât onorific, de a confirma domnia celui impus de poloni. În schimb, Coroana Polonă dobândea mijloace pentru *exercitarea efectivă* a suzeranității sale, asigurate, între altele, și de dreptul de a instala garnizoane polone în cele mai importante puncte strategice ale țării, drept pe care nu și-l arogase, până atunci, nici măcar Poarta Otomană[7].

Așadar, noul statut politico-juridic al Moldovei, instituit prin acordul de la Țuțora, din 22 octombrie 1595, transformase Moldova într-un avanpost al Poloniei ce trebuia să-i asigure atât realizarea obiectivelor față de Imperiul otoman, cât și a celor ce decurgeau din poziția pe care o avea față de Liga Creștină, îndeosebi față de Imperiul Habsburgilor Austrieci. În așteptarea împrejurărilor favorabile excluderii totale a Imperiului otoman de la deciziile privind fixarea statutului politico-juridic al întregului spațiu carpato-danubian, Polonia se angaja să continue colaborarea cu Poarta. În plus, ea s-a constituit în garantă a achitării, cu regularitate, de către Moldova a tributului datorat Porții. În noile circumstanțe, aceste garanții dobândiseră nu numai pentru români și polonezi, dar și pentru

Poartă, o dublă semnificație: cea de răscumpărare a păcii și cea de garantare de către Polonia a conservării *statu-quo*-ului politic și teritorial instituit la Țuțora. Or, la acea dată, Poarta nici nu putea dori mai mult. Iar unul din primele efecte majore ale *consensului* otomano-polon în domeniul statutului Moldovei l-a constituit concursul efectiv acordat de Jan Zamoyski lui Ieremia Movilă, cu ajutorul căruia l-a înfrânt, cu multă ușurință, pe Ștefan Răzvan, fostul domn al Moldovei, care, însoțit de câteva mii de osteni ai lui Sigismund Báthory, a încercat, la sfârșitul anului 1595, să reia scaunul domnesc, pe care tocmai îl pierduse, în favoarea protejatului polonez. Înfrângerea lui Ștefan Răzvan însemna, totodată, și înfrângerea principelui Transilvaniei, și, în ultimă instanță, diminuarea considerabilă a șanselor Casei de Austria de a reface, pe seama sa, vechiul Regat al Ungariei și repunerea acestuia în „drepturile" sale suzerane asupra Moldovei. Iată pentru ce, în condițiile în care situația internațională a Imperiului otoman era destul de precară, evenimentul a fost apreciat, și pe bună dreptate, de diriguitorii Imperiului, drept un veritabil serviciu adus de polonezi intereselor otomane în zonă[8].

Constrânsă de împrejurări, Porții Otomane nu-i rămânea altceva decât să aștepte apariția condițiilor favorabile restaurării controlului său deplin asupra Moldovei. De aceea, tentativa sultanului de a-l înlocui pe Mihai Viteazul, domnul Țării Românești, cu Radu Mihnea, a fost considerată în cercurile diplomatice de la Istanbul ca o primă măsură în vederea realizării obiectivului amintit. Eșecul acelei întreprinderi a determinat, însă, Poarta să favorizeze, în continuare, interesele poloneze la est de Carpați, acceptând menținerea sistemului „suzeranității colective" cu Polonia asupra Moldovei, instituit la Țuțora, în care raportul de forțe era net favorabil Coroanei. Așa se și explică, de altfel, demersul făcut la Varșovia, în scopul obținerii de garanții că Ieremia Movilă nu avea să încalce „vechile uzanțe" ale achitării tributului țării către Poartă[9], dovada cea mai importantă, pe care o mai avea atunci la dispoziție, a calității sale de suzerană a Moldovei. Ca urmare, cercurile conducătoare poloneze s-au străduit să profite de situație, pentru a consolida poziția dobândită în Moldova ce trebuia să devină baza unei viitoare acțiuni politice, diplomatice și, în caz de necesitate, chiar militare, în vederea extinderii controlului asupra întregului teritoriu românesc. Acestui obiectiv i-au fost subordonate, prin urmare, cercerile poloneze, formulate în anul 1596, cu prilejul tratativelor cu otomanii, ca sultanul să confere domnia pe viață lui Ieremia Movilă[10].

Perspectiva restabilirii prezenței otomane la nordul Dunării, sugerată de recunoașterea, chiar dacă conjuncturală, la începutul anului 1597, de către Mihai Viteazul a suzeranității Porții, a determinat diplomația regală polonă la o atitudine mult mai nuanțată, în problema extinderii controlului Coroanei asupra întregului spațiu extracarpatic. Astfel că, Stanislaw Gulski, trimis în solie la Istanbul, în acel an, cu misiunea reînnoirii tratatului de pace, urma să solicite includerea în acel act doar a Moldovei printre posesiunile „de drept" ale Coroanei Polone[11]. Cum nu putea fi ignorată nici posibilitatea refuzului categoric al Porții de a sancționa o astfel de cerere, diplomatul polon avea și mandatul de a obține,

cel puțin angajamentul Porții Otomane de garantare a identității statale a Moldovei, sub „suzeranitatea colectivă" a celor două puteri, care urma să funcționeze în aceeași parametri, fixați în anul 1595: adică, dreptul de a-i numi și revoca pe domni să aparțină exclusiv regelui, în timp ce sultanul Mehmed al II-lea îl menținea pe cel al perceperii tributului.

Diplomația otomană urmărea, însă, implicarea directă a Poloniei în războiul cu imperialii, în care scop a sugerat polonezilor să pună un principe și în Transilvania, în locul lui Sigismund Báthory, care tocmai cedase tronul împăratului, și, chiar, și în Țara Românească. În ceea ce privește Moldova, sultanul garanta securitatea și stabilitatea domniei lui Ieremia Movilă[13].

Reglementarea, în acești parametri, a regimului juridic al domniei lui Ieremia Movilă, în special, al celui al Moldovei, în general, propusă de Mehmed al III-lea, nu a fost agreată la Varșovia. De aceea, în prima parte a anului 1598, a plecat la Istanbul o nouă solie polonă, în frunte cu Jan Szczesny Herburt. De data aceasta, trebuia să obțină recunoașterea, fără echivoc, a apartenenței Moldovei la sistmeul politic al Republicii Nobiliniare Polone, prin transferarea către rege a dreptului de a-i numi pe domnii acestei țări. Tributul, ce urma a-l achita Porții, cu regularitate, nu trebuia să depășească, totuși, cuantumul celui plătit de Moldova, în timpul domniei lui Soliman Magnificiul. Politica dinastică a lui Sigismund al III-lea, ce viza redobândirea tronului Suediei, subrezise poziția Poloniei în raporturile cu Poarta Otomană. Aceasta a considerat că se creaseră, deja, condițiile pentru a-și restabili controlul asupra instituției domniei Moldovei, deci, ale modificării în favoarea sa a raportului de forțe din cadrul sistemului suzeranității colective. Ca urmare, *ahidname*-aua acordată de Mehmed al III-lea, regelui polon, la 4 august 1598, prin care reînnoia tratatul de pace cu Polonia, confirma doar domnia pe viață și ereditară a lui Ieremia Movilă. Apoi, dacă domnul era întărit în scaun, în schimb, el avea să domnească *în virtutea dependenței sale de sultan*, și nu de Coroana Polonă. Singurul ei câștig, din această reevaluare a pozițiilor celor două puteri, consta în aceea că urma să beneficieze de rolul de *stat tampon*, la care trebuia să revină Moldova. Prin urmare, nu numai că nu se accepta cedarea Moldovei către Coroana Polonă, enumerată, încă din preambulul actului amintit, alături de Țara Românească, printre posesiunile sultanului, dar respingea și concedarea către regii poloni a calității de *sursă de putere* a instituției domniei Moldovei, prin refuzul dreptului acestora de a-i numi, în viitor, pe domnii țării[14].

Eșecul tentativei Porții Otomane din toamna anului 1598, de a readuce Transilvania sub controlul său, a determinat-o să redevină concesivă față de Polonia, autorizând-o să instaleze, de data aceea, un *voievod* în Transilvania. Alegerea a căzut asupra vărului lui Sigismund, cardinalul Andrei Báthory, în favoarea căruia a abdicat cel dintâi. Între argumentele care au fost invocate de regele Sigismund al III-lea, pentru obținerea confirmării de Poartă a noii domnii transilvănene, sancționată de dieta Principatului, la 27 martie 1599, a fost și acela că, fiind crescut în anturajul fostului rege Ștefan Báthory, Andrei nu putea decât să continue, ca principe al Transilvaniei, linia politică a aceluia față de otomani. Ca

urmare, se subînțelegea că, având-ul și pe Ieremia Movilă în Moldova, a cărui misiune consta în asigurarea menținerii bunelor raporturi poloto-otomane, Poarta își putea concentra eforturile în vederea adjudecării victoriei împotriva imperialilor[15]. Polonia obținea, așadar, o nouă victorie diplomatică care îi permitea să reia discuția asupra statutului politico-juridic al Moldovei și al domnului ei, pretinzând, fără echivoc, de acea dată, ca țara să fie încorporată, efectiv, Republicii Nobiliniare Polone, cu rangul de *palatinat*, palatinii urmând a fi desemnați, în exclusivitate, de regele polon[16].

De altfel, încă în actul omagial al lui Ieremia Movilă față de regele și Coroana Polonă, din 27 august – 6 septembrie 1595, a fost inclusă stipulația, potrivit căreia Moldova devenea parte componentă a Coroanei Polone, având același regim ca și celelalte „țări și palatinate" ale sale[17]. Ca urmare, Ieremia Movilă și succesorii săi urmau să devină doar mari demnitari ai Regatului, cu misiunea expresă de a veghea la menținerea bunelor raporturi ale Republicii Nobiliare cu Imperiul otoman și a asigurării securității granițelor sudice ale Regatului[18].

Deși a sesizat consecințele actului omagial asupra statutului politico-juridic al țării și, implicit, asupra instituției domniei pe care o reprezenta, Ieremia Movilă a evitat să se abată de la stipulațiile lui. Cauzele acelei obediențe rezidă, pe de o parte, în ascendența dobândită de Polonia în raporturile cu Poarta Otomană, iar pe de alta, în amenințarea pe care o reprezenta pentru domnia sa Mihai Viteazul, față de care se putea apăra, doar cu sprijin polon. Abia după dispariția celui din urmă, Ieremia Movilă a încercat să diminueze amploarea și gravitatea abuzurilor comise, pe seama țării, oficial sau neoficial, de polonezi. A rămas, însă, fidel Coroanei Polone, de care îl legau interesele sale dinastice și ale partidei boierești pe care o reprezenta, favorizând-o, în toate împrejurările, în raporturile acesteia cu Poarta Otomană și urmând cu strictețe linia politică fixată de Zamoyski față de aliații sau adversarii Coroanei[19]. Poziția de preeminență a Poloniei în cadrul sistemului „suzeranității colective" cu Poarta Otomană i-a oferit posibilitatea de a se sustrage presiunilor otomane, precum și reocuparea scaunului domnesc, de pe care fusese înlăturat de Mihai Viteazul, în împrejurările cunoscute, în anul 1600. El a fost nevoit să plătească, însă, noua „favoare" a marelui cancelar și mare hatman al Coroanei la un preț mult mai ridicat, decât cel ce i se pretinsese în anul 1595.

Ocuparea Transilvaniei de către Mihai Viteazul, în toamna anului 1599, a declanșat o vie emoție și la Varșovia, alimentată, cu sârg, de Ieremia Movilă, ce se considera, și pe bună dreptate, ca următoarea „victimă" a domnului muntean. Evenimentele din Transilvania i-au oferit, însă, lui Jan Zamoyski pretextul de a forța interpretarea statutului Moldovei în raporturile polono-otomane. Potrivit acelei interpretări, Polonia era obligată, chiar, să asigure securitatea Moldovei lui Ieremia Movilă față de iminenta agresiune a lui Mihai Viteazul, deoarece, pretindea el, constituia *o parte integrantă* a Coroanei Polone. Și aceasta, nu numai pentru că țara fusese luată de rege, *„in patrocinium suum"*, ci, mai ales, pentru faptul că Moldova fusese inclusă, cu noua sa calitate, în actul de reînnoire a păcii polono-otomane[20]. În schimb, în disperare de cauză, Ieremia Movilă nu a

ezitat să ceară și sprijinul Porții Otomane împotriva lui Mihai Viteazul, la care se considera îndreptățit, de vreme ce, Moldova era, doar, o „provincie a sultanului“[21]. În împrejurările de atunci, Poarta Otomană nu era, însă, pregătită să-și revendice, pe calea armelor, acea calitate. Căci, obiectivul de restaurare a dominației sale exclusive asupra întregului spațiu carpato-danubian putea fi mai bine servit, dacă Polonia era implicată, direct, în războiul cu Imperiul Habsburgilor Austrieci, prin atacarea lui Mihai Viteazul, chiar si în Transilvania. De aceea, s-a limitat să-i acorde lui Ieremia Movilă scutirea tributului, pentru o perioadă de trei ani, promisiunea unui împrumut financiar și, în cazul în care ar fi fost atacat de Mihai Vitezul, sprijinul militar al pașalelor de Bender și Akkerman[22].

Strategia politică și militară a Porții avea să înlesnească, așadar, fără voia ei, desigur, campania de cucerire a Moldovei, pe de o parte, iar pe de alta, să exacerbeze sentimentul de insecuritate al Poloniei, confruntată cu perspectiva desfacerii uniunii personale polono-suedeze, sub domnia lui Sigismund al III-lea, și cu cea a pierderii totale a pozițiilor sale la nord de Dunăre. Așa se explică vigoarea acțiunilor diplomatice și militare întreprinse de Jan Zamoyski care, beneficiind și de totala izolare pe plan extern a lui Mihai Viteazul, a reușit ca, la începutul lunii septembrie 1600, să reinstaleze pe Ieremia Movilă pe scaunul domnesc al Moldovei. Victoria obținută de marele hatman a fost favorizată, însă, în mare măsură, de faptul că, în urma cuceririi Moldovei, Mihai Viteazul devenise la fel de periculos și pentru interesele otomane în zonă, amenințate nu de Polonia, ci de Imperiul habsburgic care nu ar fi întârziat să profite de situație, pentru a se instala și la Est și Sud de Carpați. Ca urmare, concomitent cu preparativele militare, Poarta și-a intensificat demersurile diplomatice, vizând cointeresarea Poloniei și, implicit, a lui Ieremia Movilă, în apărarea împotriva pericolului comun[24]. Deruta provocată la Istanbul de evenimentele din Moldova a fost, însă, considerată la Varșovia, cum era și de așteptat, ca un nou și mult mai favorabil prilej de realizare a obiectivului încorporării Moldovei în granițele Poloniei. Jan Zamoyski nu a așteptat, totuși, rezultatul acelui demers, încredințat lui Adrian Rebowski. Ca și în anul 1595, marele hatman și mare cancelar și-a precedat acțiunea militară în favoarea lui Ieremia Movilă, de o proclamație către moldoveni, prin care o justifica și le solicita colaborarea[25].

De data aceasta, planurile lui Jan Zamoyski au fost contracarate, în esența lor, de însuși Ieremia Movilă. Odată eliberat de spectrul lui Mihai Viteazul, domnul moldav nu mai înțelegea să sprijine un plan care ar fi anulat însăși rațiunea de a fi a domniei sale. Nu este mai puțin adevărat că anexarea preconizată de Zamoyski nu a întrunit nici adeziunea lui Sigismund al III-lea. Opoziția regelui s-a datorat faptului că nu putea să fie ignorată reacția celor două imperii – otoman și habsburgic – care nu i-ar mai fi permis să-și concentreze eforturile, în vederea realizării politicii sale dinastice în Suedia. În schimb, i-a dat mână liberă înaltului demnitar să restabilească „suzeranitatea restrictivă“ a Coroanei asupra Moldovei, ce fusese întreruptă de Mihai Viteazul, concretizată în omagiile de vasalitate impuse lui Ieremia și fratelui său, Simion Movilă, după instalarea celui din urmă pe scaunul domnesc al Țării Românești, ca urmare a

înfrângerii lui Mihai Viteazul la Bucov, în luna octombrie 1600. Începând de la acea dată, Polonia își aroga până și dreptul exclusiv de a percepe tributul Moldovei, a cărei individualitate statală era garantată numai din punct de vedere teritorial, în limitele căreia domnul beneficia, ca domn ereditar, de o largă autonomie. În schimb, sub toate celelalte aspecte, inclusiv cel economic, țara era integrată sistemului politico-instituțional al Republicii Nobiliare Polone[26]. Pentru a obține asentimentul Porții la modificarea atât de radicală a statutului politico-juridic al Moldovei, dar si al Țării Românesti, si, în perspectivă, al Transilvaniei, Jan Zamoyski si-a manifestat dispoziția de „a lăsa“ sultanului dreptul confirmării domnilor, dar fără obligația acestora de a se prezenta, în acel scop, în persoană, la Poartă[27], ceea ce ar fi anulat până și ultimul atribut esențial al suzeranității sultanului asupra țărilor române.

Programul polon, expus marelui vizir de acelasi Adrian Rebowski, a fost apreciat de înaltul demnitar otoman ca reprezentând, pur si simplu, un set de pretenții nedrepte. Dar, atât timp cât Mihai Viteazul nu-si spusese, încă, ultimul cuvânt, privind planurile de organizare și reorganizare a spațiului carpato-danubian, Poarta a fost nevoită să disimuleze resentimentele pe care i le provocau demersurile în discuție[28]. De aceea, sultanul Mehmed al III-lea a acceptat faptul împlinit în Moldova si în Tara Românească, confirmarea celor doi domni fiind conditionată, totusi, de prezentarea lor, în persoană, la *Pragul Fericirii*, pentru a primi însemnele domniei[29]. Sultanul impunea, astfel, doar pe plan juridic, deocamdată, reactivarea unuia din prerogativele sale esențiale ce-i permitea să stabilească natura suzeranității sale asupra țărilor române.

Până la transpunerea lui integrală si în *practica politică* a raporturilor otomano-polone în acest domeniu, Poarta a mai fost nevoită, timp de alți câțiva ani, să simuleze recunoasterea, *de jure* și *de facto*, a preponderenței Coroanei Polone, în sistemul „suzeranității colective“ nu numai asupra Moldovei, ci si a Țării Românesti. De altfel, o nouă tentativă de răsturnare a amintitului raport de forțe a fost făcută de otomani, tocmai în legătură cu această din urmă țară. Disparitia politică si fizică a lui Mihai Viteazul, la care se adăuga profunda nemulțumire ce domnea în țară, determinată de gravele erori de guvernare comise de Simion Movilă, au fost considerate de cercurile conducătoare otomane drept condiții favorabile declanșării procesului de restaurare a dominației exclusive a Semilunii la nord de Dunăre. Această misiune trebuia încredintată unui exponent real al intereselor sale, adică unui domn capabil nu numai să restabilească ordinea în țară, ci, treptat, să o scoată si din sfera de influentă a Coroanei Polone. Cel destinat acelei misiuni, deloc usoară, în împrejurările politice de atunci din Europa Est-Centrală, a fost Radu Mihnea[30].

Preferatul Porții avea să se confrunte cu această realitate, chiar din faza de proiect a acțiunii. Deoarece, sesizând gravele implicații ale amintitului proiect asupra obiectivelor politicii dunărene, promovată de Jan Zamoyski, cercurile conducătoare poloneze si-au manifestat, fără echivoc, hotărârea de a se opune realizării lui. Ceea ce a dat de gândit otomanilor a fost, însă, amenințarea voalată, ce-i drept, că regele ar fi fost nevoit să-și apere „drepturile“ dobândite în cele

două ţări române, prin punerea lor sub scutul alianţei cu împăratul habsburg[31]. Or, otomanii nu puteau ignora o asemenea eventualitate care ar fi condus la o radicală redimensionare a peisajului politic de la Dunărea de Jos, din care prezenţa otomană ar fi dispărut, cu desăvârşire. Aşa se explică tonul conciliator al diplomaţiei otomane care a încercat să-i convingă pe polonezi că proiectata mutaţie politică din Ţara Românească, departe de a le afecta interesele, era menită să le apere. De vreme ce, prin îndepărtarea, temporară, a lui Simion, ce avea latitudinea să se stabilească fie în Moldova, fie la Istanbul, până când s-ar fi creat, din nou, condiţiile revenirii lui în scaun, se punea capăt stării de tensiune politică din Ţara Românească şi se evita, astfel, pericolul ca boierimea ei să fi trecut, *in corpore*, în tabăra habsburgică, acţiune ce ar fi avut repercusiuni la fel de pernicioase şi pentru poziţia Poloniei în zonă[32]. Zamoyski şi-a menţinut, totuşi, punctul său de vedere şi a reluat demersurile diplomatice, menite să determine Poarta să renunţe, în mod explicit, la drepturile pe care le avea asupra Moldovei şi a Ţării Româneşti. Menţionarea Moldovei pe primul loc al priorităţilor diplomaţiei poloneze nu era întâmplătoare, ci reflectă poziţia pe care o deţinea în sistemul „suzeranităţii colective" cu Poarta Otomană, instituită în practica relaţiilor politice dintre cele două puteri, încă din anul 1456[33].

Dar, dacă, din cauza situaţiei încă tulburi, îndeosebi în Transilvania, Poarta era dispusă la concesii *de formă*, în schimb, odată eliberată de pericolul reprezentat de Mihai Viteazul, nu mai înţelegea să facă şi concesii *de fond*. De aceea, dacă Ieremia Movilă era, încă, menţinut în scaun, faptul se datora doar semnificaţiei pe care o atribuia domniei acestuia, şi anume de „răsplată" a colaborării polone la înfrângerea lui Mihai Viteazul, *supusul sultanului, răsulat împotriva stăpânului său*. Cu alte cuvinte, era vorba de o *tolerare* şi, nicidecum, de *o cedare* către Polonia a dreptului său exclusiv de numire şi revocare a domnilor Moldovei, dar şi ai Ţării Româneşti. Totuşi, sultanul a fost silit să ţină cont de realitatea politică de atunci din spaţiul carpato-danubian, care oferea, încă, Poloniei posibilitatea de a o şantaja, cu des invocata alianţă a sa cu imperialii. De aceea, a acceptat perpetuarea domniei lui Ieremia Movilă, pe care domnul moldav era obligat să şi-o legitimeze nu atât prin natura raporturilor sale cu Coroana Polonă, ci, mai ales, prin devotamentul manifestat dată de Poarta Otomană. În cazul îndeplinirii celei din urmă condiţii, Ieremia Movilă urma să mai beneficieze, potrivit clauzelor acordului polono-otoman din anul 1598, şi de succesiunea dinastică, de vreme ce, după decesul său, i-ar fi urmat fiul cel mai în vârstă, adică Constantin. Ceea ce, atât în optica otomană, cât şi în interpretarea poloneză, nu constituia altceva decât recuperarea de către padişah a dreptului său exclusiv de a dispune de domnia nu numai a Moldovei, ci şi a Ţării Româneşti[34]. Iar această latitudine trebuia să salvgardeze, mai ales în împrejurările de atunci, interesele otomane. Aşa se explică şi confirmarea domniei lui Simion Movilă în Ţara Românească, repus în scaun de polonezi, în anul 1602. Pentru otomani, el reprezenta nu numai un adversar al lui Radu Mihnea, dar, mai cu seamă, unul al Habsburgilor care aveau propriul lor pretendent, pe Radu Şerban.

Încercările sultanului de a-i angaja pe polonezi în conflictul cu Habsburgii,

prin susţinerea lui Simion, scos din nou din domnie, de acea dată de Radu Şerban, la sfârşitul lunii septembrie 1602, s-au lovit de aceeaşi rezistenţă a cercurilor conducătoare polone. Şi, desigur, pentru a se pune capăt şi ambiguităţilor, deloc favorabile imaginii Poloniei în lumea catolică, din raporturile polono-habsburgice, generate şi întreţinute de rivalitatea asupra Ţării Româneşti, dieta polonă, din anul 1603, a hotărât menţinerea în sfera de influenţă a Coroanei doar a Moldovei. Ca urmare, regele a făcut cunoscut lui Ieremia Movilă că trebuia, el însuşi, să renunţe la ideea dobândirii de către fratele său a domniei Ţării Româneşti. În caz contrar, lipsit de sprijinul polon, imposibil de a-i mai fi fost acordat, în împrejurările internaţionale de atunci, el risca să-şi piardă propria sa domnie[35]. Astfel că instituţia domniei Moldovei a continuat să funcţioneze sub regimul „suzeranităţii colective" polono-otomane, în limitele pretinse de Coroana Polonă, până la decesul lui Ieremia Movilă, survenit la 10 iulie 1606. În cei aproape 11 ani de domnie, el a întruchipat, pe planul raporturilor poloto-otomane, tendinţele de hegemonie ale Coroanei Polone la Dunărea de Jos. O politică pe care s-a străduit să o servească fără rezerve, deoarece era conştient că de succesul ei depindea stabilitatea propriei sale domnii şi realizarea unui proiect dinastic, în măsura în care a urmărit, într-adevăr, un astfel de obiectiv. Menţinerea lui pe valurile învolburate ale rivalităţii poloto-otomane – o postură deloc comodă – a fost posibilă şi datorită incapacităţii Porţii Otomane de a-şi impune respectarea propriilor sale interese, pe care avea, însă, să le reactualizeze, după decesul lui Ieremia Movilă, în condiţiile în care poziţia acesteia în spaţiul carpato-danubian intrase pe făgaşul unei evidente revigorări, ca urmare a mutaţiilor politice produse în Transilvania şi, într-o anumită măsură, şi în Ţara Românească. În primul caz, este vorba de revenirea Transilvaniei în sistemul politic otoman, în urma succesului răscoalei antiotomane declanşată, în anul 1604, de Ştefan Boczkay, iar în al doilea, de recunoasterea de către domnul de atunci al Ţării Româneşti, Radu Şerban, instalat cu sprijin imperial, a Porţii otomane ca *principală sursă de putere* a instituţiei domniei muntene.

Note

[1] Cf. Ştefan S. Gorovei, *Pe marginea unei filiaţii incerte. Maria Movilă fiica lui Petru Rareş*, în CI, XI, Iaşi, 1980, p. 325-330.

[2] În baza actelor impuse lui Mihai Viteazul, domnul Ţării Româneşti, la 20 mai 1595, şi a celui lui Ştefan Răzvan, instalat de el, în locul lui Aron, la 3 iunie 1595 (cf. Hurmuzaki, *Documente*, III_1, p. 209-213, 472-479).

[3] Claudio Isopesco, *Alcuni documenti inediti della fine del cinquecento*, Secunda serie, în „Diplomatarium Italicum", I, 1925, Roma, p. 411-412, 447; Ion Sârbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul domnul Ţării Româneşti* (ediţie îngrijită de Damaschin Mioc), Editura Facla, Timişoara, 1976, p. 164 şi urm.; Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman până la 1656*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1978, p. 272 şi urm.

[4] Hurmuzaki, *Documente*, III_1, p. 491, 501; idem, III_2, p. 154-155; Claudio Isopescu, *op.cit.*, p. 420; Aurel Decei, *Documente din arhivele Vaticanului privind anul 1595*, în RA, 1, 1967, p. 224.

[5] Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 132-133; 159; idem, III_2, p. 161; idem, Supliment II_1, p. 359; vezi şi Ion Sârbu, *op.cit.*, p. 183, 184; Cristina Rotman-Bulgaru, *Relaţiile Moldovei cu Imperiul otoman la începutul secolului XVII*, în RdI, V, 1976, p. 684.

[6] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_1, p. 359; Ion Sârbu, *op.cit.*, p. 199; Cristina Rotman-Bulgaru, *op.cit.*, p. 484.

[7] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment III_1, p. 491; idem, III_2, p. 154-155, 157, 159-160; idem, XII, p. 120, 159, 166; idem, Supliment II_1, p. 254; Claudio Isopescu, *op.cit.*, p. 483; Aurel Decei, *Documente*, p. 238; Radu Constantinescu, *Lupta pentru unitate națională a țărilor române (1590-1630). Documente externe*, Bucuresti, 1981, p. 187.

[8] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_2, p. 412.

[9] Idem, Supliment II_1, p. 411, 412.

[10] Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. V. *Acte și scrisori (1596-1599)*, Bucuresti, Cartea Românească, 1932, p. 18.

[11] Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele Poloniei. Secolul al XVI-lea*, Ed. Academiei, Bucuresti, 1979, p. 379-385.

[12] *Ibidem*.

[13] Andrei Veress, *op.cit.*, p. 156.

[14] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_1, p. 513; Mustafa A. Mehmet, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, *1455-1774*, Editura Academiei, Bucuresti, 1976, p. 142-143.

[15] Cf. Ilie Corfus, *Intervenția polonă în Moldova și consecințele ei asupra războiului lui Mihai Viteazul cu turcii*, în RdI, 4, 1975, p. 536; Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 470-471.

[16] Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 440.

[17] Idem, Supliment II_1, p. 345.

[18] *Ibidem*.

[19] Idem, III_2, p. 197; D. Ciurea, *Despre Ieremia Movilă și situația politică a Moldovei la sfârșitul secolului XVI și începutul secolului XVII*, în SCSI, Istorie, fasc. 2, 1957, p. 327.

[20] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_1, p.558, 562.

[21] Idem, XII_1, p. 802.

[22] *Ibidem*; Nicolae Buta, *I paesi romeni in una serie di «avvissi» della fine del cinquecento*, în „Diplomatarium Italicum" II, Roma, 1930, p. 153.

[23] Vezi, pentru detalii, Ilie Corfus, *Mihai Viteazul și polonii. Cu documente inedite în anexe*, Bucuresti, 1938, p. 102-107, 114-115; Alexandru Ranga, *Pro Republica christiana. Die Walachei in «langen Türkenkrig» der Katolischen Universalmächte (1593-1600)*, München, 1964, p. 245.

[24] Hurmuzaki, *Documente*, III_2, p. 363; Nicolae Buta, *op.cit.*, p. 161, 164, 169, 170; Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. VI, *Acte și scrisori (1600-1601)*, Bucuresti, Cartea Românească, 1933, p. 163; Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României*, p. 404 (regest); *Mihai Viteazul în conștiința europeană, I. Documente externe*, Editura Academiei, Bucuresti, 1982, p. 520-521, 542-543, 560, 561; Constantin Rezachevici, *Politica internă și externă a țărilor române în primele trei decenii ale secolului al XVII-lea* (I), RdI, 1, 1985, p. 17.

[25] Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României*, p. 417-418.

[26] Idem, *Mihai Viteazul și polonii*, p. 150, 163-164, 166, an. CXII, p. 371; P.P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Vodă Viteazul*, Bucuresti, 1938, p. 132; Nicolae Buta, *op.cit.*, p. 131; D. Ciurea, *op.cit.*, p. 331; Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_1, p. 647.

[27] Hurmuzaki, *Documente*, IV_1, p. 166-177; idem, IV_2, p. 27; idem, XII, p. 1064-1065; *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, p. 550.

[28] Cf. Ilie Corfus, *Mihai Viteazul și polonii*, p. 134-135; Aurel Decei, *op.cit.*, p. 290.

[29] Ilie Corfus, *Corespondență inedită asupra relațiunilor între Mihai Viteazul și Polonia*, în „Codrul Cosminului", IX, 1935, Cernăuți, 1935, p. 12-13, 50-54 (an. X); idem, *Mihai Viteazul și polonii*, p. 136; P.P. Panaitescu, *op.cit.*, p. 140-143; Nicolae Buta, *op.cit.*, p. 166; Mustafa A. Mehmet, *op.cit.*, p. 145-146.

[30] Hurmuzaki, *Documente*, IV_2, p. 43.

[31] Alexandru Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele de la Simancas*, București, 1940, p. 205.

[32] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_2, p. 135; idem, IV_2, p. 44-45; Alexandru Ciorănescu, *op.cit.*, p. 204-205, 207, 208; Nicolae Buta, *I ragguali di Claudio Rangoli, Vescovo de Reggio Emilia e nunzio in Polonia dal 1598-1605*, în „Diplomatarium Italicum", I, 1925, Roma, p. 315-317.

[33] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_2, p. 147-149, 150; idem, IV_1, p. 268, 269; Ilie Corfus, *Documente polone privitoare la domnia lui Simion Movilă în Țara Românească*, în „Codrul Cosminului", X, 1936-1939, Cernăuți, 1940, p. 168-169.

[34] Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. III, *Acte și scrisori (1602-1606)*, București, 1934, p. 64; I.C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului. II. Documente politice (1526-1788)*, București, 1914, p. 94; Alexandru Ciorănescu, *op.cit.*, p. 214.

[35] Hurmuzaki, *Documente*, IV_2, p. 270; idem, Supliment II_2, p. 288, 289, 292, 293, 300, 301, 302, 303, 304; Cristina Rotman-Bulgaru, *op.cit.*, p. 270.

IDEEA NAȚIONALĂ

Nicolae Edroiu

SOCIAL ŞI NAŢIONAL ÎN RĂSCOALA LUI HOREA (1784)

Istoriografia română şi străină au meditat vreme de peste două secole de la desfăşurarea ei la sensurile pe care le-a avut, la cauzele şi urmările ei. Rămâne un fapt constatat că aceste aspecte ale evenimentului, dincolo de efortul de reconstituire a detaliilor din câmpul lui, au fost abordate diferit de istoricii care s-au preocupat în plan istoriografic şi documentar de perioada şi problematica respectivă. De asemenea, încheierea că sensurile naţional şi social au fost văzute în ipostaze diferite în istoriografia problemei, că s-a acordat atenţie prioritară unuia sau celuilalt dintre sensurile mişcării şi aceasta uneori în funcţie de anumite priorităţi şi comandamente izvorâte din evoluţia societăţii româneşti sau a celor învecinate (maghiară îndeosebi). Accentele şi exagerările înregistrate în anumite perioade ale evoluţiei istoriografiei sunt explicabile tocmai prin asemenea priorităţi generale ale societăţii în diferite timpuri. Atingerea stadiului real, reconstituirea efectivă a dimensiunilor acestei corelaţii, între social şi naţional în derularea evenimentului din 1784-1785 a reprezentat un obiectiv ştiinţific al tentativelor de analiză şi sintetizare din ultimele decenii. Eforturile istoriografice din preajma bicentenarului răscoalei, concretizate în monografii ca cea elaborată şi tipărită în două ediţii succesive de acad. David Prodan, precum şi în corpusul de izvoare diplomatice şi narative privitoare la eveniment cuprindeau implicit şi raportul dintre social şi naţional manifestat în cursul răscoalei din 1784.

Dezbaterea probmeaticii enunţate implică urmărirea politicii sociale a Curţii din Viena în deceniile de după instaurarea regimului habsburgic în Transilvania, în deceniile care preced răscoala, precum şi a stadiului de constituire a naţiunii în această parte a Europei.

Astfel, depăşirea rezistenţei opusă de diferite pături sociale din Transilvania extinderii Imperiului Habsburgic şi consolidarea regimului austriac în teritoriul intracarpatic după evenimentele din anii 1688 şi 1711, după Pacea de la Satu Mare din acest din urmă an, n-au putut înlătura dificultăţile cu care o nouă administraţie se confruntă în regiuni recent cucerite. Acestea erau aici cu mult mai mari decât în alte părţi şi derivau din anacronismul unei legislaţii de esenţă medievală instituită în secolele anterioare, din practicile nobilimii maghiare conservatoare în cel mai înalt grad, din abuzurile săvârşite de aceasta în cuprinsul propriilor domenii nobiliare. Nobilimea forma în Transilvania, potrivit unei statistici din 1767, ca urmare a păstrării vechilor privilegii şi cumpărării de titluri nobiliare vândute cu generozitate interesată băneşte de Curtea din Viena, 6,7% din totalul populaţiei, fiind cea mai numeroasă nobilime din Europa acelei vremi[1]. Cea mai mare parte a ţărănimii transilvănene se găsea în stare de servitu-

te, aproape ¾ din totalul populației Principatului fiind iobăgite; iar iobăgimea era alcătuită în cea mai mare parte a ei din români. Aceasta era supusă la doi stăpâni: nobilimea maghiară și statul austriac.

Reformele preconizate de Curtea vieneză în Principatul Transilvaniei odată cucerit, priveau și agricultura cu resursele ei, raporturile dintre iobagi și domnii lor de pământ. Reformismul terezian (1740-1780) și apoi cel iozefin (1780-1790) au urmărit fixarea obligațiilor țăranilor iobagi față de stăpânii domeniali pentru ca producătorul direct să poată presta și contribuția față de statul austriac. Astfel, legea urbarială din 1769 (*Certa puncta*) fixa robota țăranului iobag la 4 zile pe săptămână cu brațele și 3 cu vitele, pentru ca jelerilor, categorie țărănească săracă, fără instrumentar agricol, de muncă, să li se scadă obligația la 2 zile pe săptămână. Din protestul adresat Curții din Viena de episcopul român greco-catolic de la Blaj, Inochentie Micu, rezultă cu prisosință abuzurile nobilimii în perioada anterioară reglementării urbariale menționate: „Se află și de aceia, care pe supușii săi în 3-4 zile, ba și în toate zilele săptămânii îi silesc la lucru și peste tot timpul cel bun de lucru, mai amar îi tratează ca pe niște robi, deși robie aici nu este, că robilor li se dă cel puțin de mâncare, iar iobagilor nu"[2]. Abuzurile nobilimii continuă însă prin răstălmăcirea reglementării amintite, îngreunând starea iobagului, a gospodăriei lui, la care se adăugau condițiile oneroase în care stăpânii domeniali se pretau să oblige la prestarea robotei.

În timpul împăratului Iosif al II-lea reformismul austriac, politica socială a Curții din Viena intră într-o nouă fază. După două călătorii întreprinse în Marele Principat al Transilvaniei (1773, 1783), când s-a convins personal de stările de lucruri, intolerabile, de aici, împăratul hotărăște introducerea neîntârziată a urbariului și extinderea desființării șerbiei și în această provincie a imperiului[3]. Nobilimea maghiară din Principatul Transilvaniei reacționează prompt împotriva acestor intenții ale împăratului și prin intermediul Cancelariei aulice ungaro-transilvănene se străduiește să demonstreze inutilitatea reformei sociale în Transilvania și Ungaria. Aici, protestează ea, legile fundamentale ale țării (*Tripartitum* etc.) exclud de la dreptul de proprietate pe nenobili; anularea legării de glie, reacordarea deci a dreptului de strămutare liberă iobagilor ar duce, susține ea, la părăsirea de către iobagi a pământurilor domeniale. Mai mult, desființarea iobăgiei ereditare ar permite emigrarea masivă a țăranilor români în Principatele Române, la sud și est de Carpați[4].

Răscoala lui Horea a izbucnit pe un asemenea fundal, în toamna anului 1784, în condițiile agravării raporturilor sociale în Transilvania, a creșterii obligațiilor țărănimii iobage față de stăpânii domeniali, a rezistenței nobilimii conservatoare din Principat față de reformele preconizate de Curtea din Viena[5]. Răscoala ca atare s-a declanșat pe fundalul opoziției îndârjite a nobilimii maghiare, refractară oricărei măsuri reformiste: nu politica socială a Vienei e cauza ridicării țărănești din 1784, așa cum insinuează unele texte istoriografice maghiare, ci neaplicarea ei ca urmare a refuzului domnilor de pământ retranșați în spatele zidurilor castelelor lor, a curților feudale ale căror vechi reguli le apărau cu cerbicie. Gânditorul francez J.-P. Brissot de Warwille, stăruind asupra cauzelor răscoalei

transilvănene, arăta că „regimul feudal, ale cărui caracteristici oribile au fost șterse aproape pe întregul pământ, păstrează aici <în Transilvania> însă toate rigorile sale în acest ținut... Aici se regăsesc acei vechi baroni englezi, acei conți francezi care, așezați în micile lor castele, privesc pe iobagii lor ca pe niște mobile de care dispun după voința lor, și cu a căror libertate, muncă și chiar viață, ei pot să se joace, să o vândă, să o înstrăineze"[6].

În teritoriul comitatens, pe domeniile nobiliare, supușii întrezăresc posibilitatea ieșirii lor din apăsătoarea iobăgie prin înscrierea ca voluntari în armata imperială. Conscripția militară hotărâtă de împăratul Iosif al II-lea în ianuarie 1784 a stârnit o largă mișcare printre țărani în vara aceluiași an. Autoritățile comitatense și guberniale intervin pentru liniștirea satelor, iar când o grupare țărănească din Zarand s-a hotărât să plece spre cetatea Alba Iulia pentru a primi arme, se produce incidentul de la Curechi-Brad. Este însăși scânteia care aprinde răscoala[7].

Odată declanșată, mișcarea țărănească se extinde înspre Hunedoara și Hațeg, pe valea Mureșului în sus și în jos, precum și înspre Munții Apuseni (zona Abrud-Câmpeni-Albac). Răscoala țărănească încorporează atât teritoriu comitatens, cu domeniile nobiliare și sistemul de exploatare de tip feudal, precum și regiunea minieră a Munților Apuseni, unde era un regim erarial, fiscal, amalgamându-se astfel problematica șerbiei nobiliare și a celei fiscale. În părțile Trascăului răscoala a cuprins, în iureșul ei, și sate cu iobagi unguri. Frământări țărănești se înregistrează și în comitatele care nu au fost efectiv cuprinse în aria răscoalei, până spre nord, înspre Maramureș și în răsărit până în scaunele secuiești, țăranii afirmând că abia așteaptă să vină Horea cu cetele sale pentru a se răscula și ei și a-și rezolva conflictele cu domnii lor de pământ[8].

Actul cel mai important produs în această fază, ofensivă, a răscoalei, îl constituie *ultimatul țărănesc* dat în numele lui Horea nobilimii refugiate în orașul Deva și notificat în apropiere, pe malul Mureșului, la Șoimuș, în 11 noiembrie 1784. El venea ca urmare a atacului întreprins de răsculați în două rânduri asupra orașului Deva, în zilele de 6 și 7 noiembrie, respinse de nobilimea maghiară ajutată de un efectiv militar coborât din cetatea de sus a Devei. Țăranii prinși de nobili sunt uciși cu o cruzime rar întâlnită de nobili și aruncați în gropi comune în spatele dealului cetății, stârnind îndârjirea răsculaților din zonă, încrezători și pe mai departe în victoria lor asupra orașului de pe Mureș, unde se concentrase nobilimea comitatului. Formularea ultimatului adresat nobilimii e actul cel mai radical din cursul răscoalei, reprezentativ pentru sensurile mișcării.

Condițiile iobăgimii răsculate, în formularea unor reprezentanți ai elitei rurale românești, preoți sătești care vorbesc în numele lui Horea, erau: nobili mai mult să nu fie, fiecare să trăiască din slujba pe care o împlinește, stăpânii nobili să părăsească odată pentru totdeauna moșiile lor, să plătească și ei dări ca toți oamenii de rând, pământul nobililor să se împartă țăranilor[9].

Ultimatul țărănesc sintetizează cererile răsculaților, ale țăranilor iobagi din Transilvania, alte cereri, de interes zonal, fiind expuse de căpitanii locali în cursul tratativelor soldate cu încheierea a patru „armistiții" între răsculați și co-

mandanți militari austrieci, respectiv un trimis al Guberniului Transilvaniei în zona mai fierbinte și periculoasă pentru autorități, cea din Zarand.

Răscoala țărănească din Transilvania condusă de Horea a ținut trează opinia europeană, atenția cercurilor diplomatice și mai ales a presei. Aproape că nu există periodic ce apărea în Europa la sfârșitul anului 1784 și începutul celui următor care să nu fi publicat știri referitoare la principalele acțiuni desfășurate în perimetrul răscoalei. De pe continentul european știrile privind răscoala țăranilor români din Transilvania străbat peste Ocean, fiind preluate de ziarele din statele americane. Broșuri, foi volante, stampe reproducând scene din răscoală erau vândute în principalele orașe ale Europei. Unele comentarii de presă erau favorabile întru totul cauzei răsculaților, viitorul șef al girondinilor, J.-P. Brissot, luând apărarea țăranilor răsculați printr-o „scrisoare deschisă" (o broșură tipărită la începutul anului 1785 într-un oraș apusean) adresată împăratului Iosif al II-lea. În privința corelației pe care o judecăm acum, raportul social-național al răscoalei, știrile de presă și rapoartele diplomatice sunt edificatoare. Răscoala a izbucnit și s-a desfășurat ca urmare a împovărărilor de către nobili, care erau de origine maghiară; țăranii iobagi erau români, descendenți din coloniile romane antice, spun unele texte, și în ei ar fi renăscut acum virtuțile străbune. Țăranii sunt români din Transilvania mai precizează unele rapoarte diplomatice și informații de presă, nu din Valachia, unde împăratul austriac nu mai stăpânește de mult vreo palmă de pământ. Erau corectate astfel unele știri de presă care prezentau ca arie de desfășurare a răscoalei țărănești teritoriul de la sud de Carpați.

Prin răsunetul stârnit de răscoala lui Horea în străinătate problematica țărănească și românească din Transilvania intra în lumină europeană, contribuind în timp la edificarea cercurilor politice europene, a celor de presă, a opiniei publice mai largi asupra chestiunii transilvănene în ansamblul ei[10].

În contextul desfășurării răscoalei țărănești transilvănene, Curtea din Viena se vede ea însăși obligată să reia acțiunea de reformă socială în Transilvania, să reglementeze raporturile dintre iobagi și nobili. Este publicată, astfel, la 22 august 1785, patenta imperială prin care se desființa și în principat servitutea personală, legarea de glie a țăranilor șerbi, care se putea de acum căsători și fără consimțământul domnului de pământ, se puteau muta pe alte domenii, în alt sat, puteau să învețe carte și meserii, să-și testeze bunurile pe care au reușit să le agonisească. Se extindea, astfel, consecință a răscoalei țărănești transilvănene, măsura aplicată între anii 1780-1782 în celelalte provincii ale Imperiului Habsburgic, măsura desființării servituții personale a țăranului șerbit, în Transilvania ea fiind întârziată de opoziția nobilimii maghiare. Aceeași nobilime conservatoare va reuși anularea celor mai multe dintre reformele iozefine la moartea împăratului (1790), pentru ca dieta Transilvaniei din anii 1791-1790 să facă procesul reformismului austriac, amânând vreme de încă trei decenii reglementarea urbarială propriu-zisă, a raporturilor dintre țăranii aserviți și stăpânii domeniali[11]. Problema acestor raporturi sociale va reveni în cursul revoluției de la 1848.

Istoriografia a meditat în cele două secole și mai bine de la derularea evenimentului asupra sensurilor lui, încercând caracterizarea ridicării din 1784.

Încă în epocă s-a oscilat între „rebelie", „rebeliune", „revoltă", „tumult", „mișcare", „răscoală", „revoluțiune", pentru ca spre sfârșitul veacului trecut, prin Nicolae Densușianu, monograful de la centenarul evenimentului, să predomine denominarea de **„revoluție"** (sub forma veche „revoluțiune"). În perioada interbelică, prin Ioan Lupaș, era reabilitată caracterizarea de răscoală, fără ca cealaltă, de „revoluție" („revoluțiune") să fie scoasă din uzul istoriografic.

Cu David Prodan, ale cărui prime studii referitoare la mișcarea din 1784 apăreau în anii 1935[12], 1938[13] și 1942[14] s-a impus denumirea de răscoală, aproape unanim acceptată în ultima jumătate de secol. Aparițiile istoriografice prilejuite de bicentenarul răscoalei, rezultat însă al unor eforturi științifice mai vechi (cazul amplei monografii publicată de D. Prodan în două ediții succesive în anii 1979 și 1984, precum și al corpusului *Izvoarele răscoalei lui Horea*, care debuta editorial în 1982) consacrau caracterizarea de răscoală. Acesteia i s-a alăturat atributul de răscoală *țărănească*, precizându-se astfel aria și mediul socio-economic de desfășurare. Încercarea din 1984 de apreciere a evenimentului drept o „revoluție populară" (exprimare tautologică), era, în privința explicației date, un compromiss între definirea ca răscoală – până la 11 noiembrie 1784, data notificării ultimatului țărănesc adresat nobilimii din orașul Deva în numele lui Horea – și ca revoluție – pentru restul din durata mișcării țărănești[15].

Dar marea dezbatere istoriografică asupra mișcării din 1784 s-a dus asupra sensurilor ei: a fost o mișcare socială sau una națională?

După unele opinii aceasta ar fi chiar o falsă problemă, pusă abia după câteva decenii de la eveniment, în secolele XIX și XX: în secolul naționalismului și al curentelor ideologice corespondente, respectiv în secolul afirmării criteriilor și conceptelor sociologice și socio-economice consolidate de curentul materialismului istoric. Țăranii de la 1784 și conducătorii lor ar fi fost departe mai ales de perceptele naționale pe care se pretinde că ar fi fost avute în vedere, ei, în consecință, acționând doar din instinctul originat în mediul lor de viață și nivelul de înțelegere a lucrurilor, foarte coborât.

Modul de abordare menționat rămâne la suprafața investigației științifice și interpretării istorice și nu răspunde nici măcar aprecierilor cu care a fost denominat evenimentul în epocă. Textele contemporane mișcării – române, câte au fost ele, ungurești și săsești, cele din Europa acelei vremi – fie că o denumesc răscoală, revoltă, rebeliune, revoluție – adaugă alte două caracterizări, anume pe acelea de țărănesc și românesc. Ridicarea este prezentată ca una a locuitorilor țărani, din Munții Apuseni, Zărand, Hunedoara, din părțile Albei și Turzii, a celor din munți îndeosebi, munteni. La acestea se pune și atributul etnic, de român, valah, de țărani români, în legătură cu care se precizează, în cazul presei europene și a unor rapoarte diplomatice, originea lor romană, de descendență din vechile colonii ale împăratului Traian[16].

În deceniile care au urmat răscoalei lui Horea istoriografia maghiară, chiar și cea cu tentă obiectiv-documentară, cum erau lucrările lui Teleki Domokos din 11865[17] și Szilágyi Ferencz din 1871[18], continua să taxeze evenimentul de la 1784 drept o răzvrătire, un „atac" sau mai mult: „vremurile" sau „lumea" lui Ho-

rea. Caracterul țărănesc și românesc al răscoalei rezulta cu prisosință din aceste reconstituiri partizane. Kun Robert, de origine nobiliară, nu putea admite între cauzele fundamentale ale răscoalei raporturile iobăgești ajunse la gravitate: într-un mic studiu chiar punea întrebarea „Împilarea iobagilor a cauzat oare răscoala lui Horea?"[19]. Aceeași poziție o avea și în studiile publicate la centenarul răscoalei[20], blamând pe răsculați pentru violențele din cursul răscoalei.

În contextul revoluției de la 1848 Anton Kurz în Transilvania publica prima parte a unui studiu intitulat *Hora und Kloska. Die walachische Revolution des Jahres 1784 in Siebenbürgen* (Cluj, 1848, 16 p.), din titlu rezultând caracterizarea proprie dată evenimentului: „revoluție românească"[21]. La rândul său, Nicolae Bălcescu, evaluând la Paris, în emigrație, desfășurările românești (între care și cele din Transilvania) și europene de la 1848, aprecia, după trei ani, în 1851 în privința *Mișcării românilor din Ardeal la 1848* că: „una din faptele cele mai minunate ale acestui minunat al XIX veac, fără îndoială că e deșteptarea naționalității române din Ardeal, după un somn greu într-un jug ce de o mie de ani o împovăra"... Au venit mai întâi „cei dintâi apostoli ai românismului... Iorgovici, Șincai, Chichindeal, Clain, Lazăr, Petru Maior... Ideile răspândite prin aceste lucrări literare și istorice izbucniră îndată în fapte. Horia luă securea în mână și, înmuind-o în sânge unguresc și nemțesc, scrise cu dânsa drepturile nației române și programul politic și soțial al revoluțiilor ei viitoare"[22].

La centenarul răscoalei istoricul ardelean Nicolae Densusianu reconstituia documentar evenimentul în urma unor cercetări îndelungate a fondurilor arhivistice și expune pe larg cauzele izbucnirii și desfășurării mișcării, pe care o califică revoluție („revoluțiune"). Sunt indicate cauzele de ordin special ale răscoalei, însă pe primul plan așează latura națională, apreciind că la 1784 a avut loc o mișcare politico-națională conștient organizată pentru a se restabili autoritatea românească în Transilvania și părțile vestice prin înlăturarea ordinei politice maghiare de esență feudal-aristocratică. „În sufletul revoluționarilor renăscuse conștiința vechilor drepturi și libertăți naționale și... organizați și bine conduși, ar fi putut ajunge la redobândirea lor"[23], conclude istoricul.

Lucrarea lui Nicolae Densusianu apărea în perioada istorică dificlă pentru românii transilvăneni, perioadă ce a urmat instaurării pactului dualist de la 1867 și când, în preajma centenarului răscoalei, măsuri polițienești severe erau luate de autorități și procese de presă intentate celor care „îndrăzneau" să publice articole privind pe „criminalul" și „tâlharul" de Horea[24]. Era vremea când românii extracarpatici obținură independența statală și proclamară regatul român, deziderațul eliberării naționale a românilor din spațiul intracarpatic venind prioritar la ordinea zilei.

Devenea limpede faptul că după Marea Unire din 1918, prin care se desăvârșea statul național unitar român, exagerările în sens național aveau să se estompeze, cercetarea istorică promovată la Cluj în jurul noii universități a Transilvaniei, în cadrul Institutului de Istorie Națională creat în 1920 urmând a aborda o problematică istorică pe temeiuri științifice. În privința răscoalei lui Horea o face însuși fondatorul și directorul Institutului, profesorul Ioan Lupaș, prin lucrarea publicată la un secol și jumătate de la desfășurarea ei[25].

Continuatorul cercetării subiectului e D. Prodan prin teza sa de doctorat din 1938, *Răscoala lui Horia în comitatele Cluj și Turda*, în care trecea în revistă istoriografia problemei și constata succesiunea caracterizărilor date: revoluție, răscoală, în sens național și respectiv social. Justificându-și propriul demers științific, D. Prodan preciza că încerca „o coborâre în *mecanismul intim* al evenimentelor, o apropiere de premisele lor mărunte, materiale sau psihologice". Iar puțin mai departe, că „interesul particular al cercetării era că răscoala, care pornise dintr-o regiune curat românească, își face proba pe un teren unde populația se amestecă și național și confesional. Iobagii români se amestecau cu ungurii și românii înșiși se împărțeau în uniți și ortodocși, destul de învrăjbiți între ei chiar în preajma răscoalei"[26].

În tratatul de *Istoria României*, vol. III, 1964, cap. *Răscoala lui Horea*, același istoric aprecia că „iobagii români răsculați, ridicându-se împotriva orânduirii feudale, porneau în același timp și o firească luptă, izvorâtă din realități și dintr-un lung trecut de asuprire nu numai socială, ci și națională. Ei veneau să adâncească lupta, să demonstreze, simplu, că luminismul sau reformismul nu e de ajuns, că e nevoie de depășirea lui, prin luptă revoluționară. Veneau să fructifice nu numai conștiința de sine, dar și conștiința revoluționară a poporului român"[27].

Iar în ampla monografie din 1979 (și 1984) considera în acel *Un cuvânt de încheiere* că „Răscoala în fondul ei e evident socială. Ea se înscrie în rândul răscoalelor mari țărănești din trecut și din acest secol, dinlăuntru și din afară... Dar, în condițiile proprii ale Transilvaniei răscoala are și implicațiile corespunzătoare vremii, e de acum cu mult mai cumplexă. Are adânci și inseparabile implicații naționale, se confundă în problematica poporului român din Transilvania, de pretutindeni:

Răscoala țintește la ridicarea întregii iobăgimi, dar în genere e făcută din iobagii români. O răscoală a românilor o socoteau înainte de toate iobagii înșiși: simplificând, răscoala românilor se îndrepta împotriva nobililor și ungurilor. Cele două noțiuni se confundă, se implică reciproc și când apar în lozinci singuratice"[28].

Participarea masiv țărănească și românească la răscoală au constituit, așadar, concluzii unanime ale cercetărilor istoriografice și exagerarea uneia sau alteia din aceste laturi ale răscoalei au fost determinate de curentele politico-ideologice din diferite perioade istorice.

Din expunerea sintetică a derulării răscoalei din 1784 rezultă cu prisosință sensurile ei sociale. Originată în două medii socio-economice care prezentau anume spcificități: regiunea centrală a Munților Apuseni organizată ca domeniu fiscal, cu funcționarii erariali predispuși deopotrivă la abuzuri pe seama locuitorilor munteni și respectiv părțile din teritoriile comitatense, unde trona voia stăpânului de pământ, regulile segnoriale, răscoala a asamblat revendicările locuitorilor țărani din cuprinsul lor. Înlăturarea abuzurilor nobilimii și ale autorităților comitatense, ale slujbașilor domeniali, repunerea în vigoare a unora dintre libertățile pe care le-au avut până de curând locuitorii din Munți, și de care atârna în

bună măsură procurarea mijloacelor lor de subzistență, apar ca cereri țărănești expuse în momentele cheie ale răscoalei. Ultimatul țărănesc formulat în numele lui Horea de fruntași ai răscoalei din Zarand, zona cea mai radicală din aria ei de desfășurare, venea cu puncte de-a dreptul programatice, revoluționare și emblematice pentru întreaga mișcare. După cum s-a văzut, ele erau de natură accentuat socială, preconizau desființarea formei de organizare socio-economică de tip domenial, a domeniului feudal și servituții personale, a șerbiei, cu întregul ei cortegiu de obligații față de domnul de pământ. Obligațiile față de stat trebuiau să fie suportate de toate categoriile sociale din țară și proporțional cu veniturile fiecăruia, fără excepțări, lovindu-se astfel în sistemul aristocratic de esență medievală, retardat.

După cum s-a mai menționat, răscoala din 1784 era una a țăranilor iobagi români și caracterul național era asigurat în primul rând prin participarea masivă românească. Atunci când răscoala a cuprins în aria ei de desfășurare și sate locuite de țărani unguri, de aceeași condiție, iobagă, cum a fost cazul din părțile Trăscăului, ea și-a probat odată mai mult sensul profund social. Dar, în linii mari, aria răscoalei a fost una românească (Munții Apuseni, Zarandul, Hunedoara și Hațegul). Mentalitatea participanților la răscoală era, în consecință, țărănească în cadrele ei generale și românească deopotrivă în formele de manifestare. Blocul advers, constituit din nobilime, care era masiv de origine maghiară sau maghiarizată, aducea și de cealaltă parte disparitate în sens social și național.

La aceasta s-a adăugat disparitatea confesională: răsculații erau ortodocși în mare parte sau greco-catolici, iar nobilii reformați sau catolici. În teren, în aria de desfășurare, în planul concret al răscoalei, s-au înregistrat cazuri de botez după „legea românească" (ortodoxă) a membrilor unor familii de nobili unguri, ei salvându-și astfel viața. Era aceasta o acțiune de nivelare socială și etnic-confesională de concepție țărănească aplicată în câteva locuri din aria răscoalei.

Răscoala țărănească și românească, a celor ortodocși și greco-catolici, împotriva nobilimii maghiare și de altă confesiune, iată planurile care s-au suprapus în cursul mișcării din 1784 și care i-au hotărât complexitatea. Socială și implicit națională, răscoala lui Horea punea în evoluția societății românești din Transilvania, din principatul transilvănean în genere un important reper, constituind soluția revoluționară la problematica istorică, a timpului.

Note

[1] *Din istoria Transilvaniei*, I, ediția a III-a, Editura Academiei, București, 1963, p. 237.

[2] Traducerea memorialului lui Alexandru Sterca Șuluțiu, *Istoria Horii și a poporului românesc din Munții Apuseni ai Ardealului*, în corpusul *Izvoarele răscoalei lui Horea. Seria B. Izvoare narative*, Vol. II, Editura Academiei, București, 1983, p. 353.

[3] D. Prodan, *Die Aufhebung der Leibeigenschaft in Siebenbürgen*, în „Südost-Forschungen" (München), XXIX, 1970, p. 3-42.

[4] Eckhart Ferenc, *A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761-1790-ig*, în „Századok", 90, 1956, p. 110-112.

[5] D. Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania 1700-1848*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989, p. 106-186.

[6] J.-P. Brissot, *Seconde lettre d'un defenseur du peuple à l'empereur Joseph II*, Dublin <sic!>, 1785, p. 67-68.

[7] Pentru problematica răscoalei lui Horea în general, vezi mai pe larg Nicolae Densusianu, *Revoluțiunea lui Horia în Transilvanai și Ungaria 1784-1785. Scrisă pe baza documentelor oficiale*, București, 1884, VI + 523 p.; D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, ediție nouă, revăzută, Vol. I-II, București, 1984, 623 + 775 p.

[8] Magyari András, *A Horea vezette 1784. évi parasztfelkélés a források tükrében*, Editura Kriterion, București, 1984, 361 p.

[9] D. Prodan, *L'Ultimatum des paysans adressé à la noblesse dans l'insurrection de Horea*, în RevueRoumaine d'Histoire", 18, 1979, No. 4, p. 687-698.

[10] Nicolae Edroiu, *Horea's Uprising European Echoes*, Editura Academiei, București, 1984, p. 47-186.

[11] Vezi D. Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania 1700-1848*, p. 307-348.

[12] D. Prodan, *Din ecourile răscoalei lui Horia în străinătate*, în „Gând Românesc", III, 1935, 2, p. 99-105.

[13] Idem, *Răscoala lui Horia în comitatele Cluj și Turda*, București, 1938, 203 p.

[14] Idem, *Versuri contemporane despre rășcoala lui Horia*, în „Anuarul Arhivei de Folclor", VI, 1942, p. 5-32.

[15] Ștefan Pascu, *Revoluția populară din anul 1784 de sub conducerea lui Horea*, București, 1984.

[16] Vezi îndeosebi volumul din *Izvoarele răscoalei lui Horea*. Seria B. *Izvoare narative*. Vol. III. *Presa. Broșuri. 1784-1785*, București, 1985.

[17] Teleki Domokos, *A Hóra-támadás története*, Pest, 1865, X+183 p.

[18] Szilágyi Ferencz, *A Hóra-világ Erdélyben*, Pest, 1871, VII+272 p.

[19] Kun Robert, A *jobbágyak elnyomtása okozta-e a Hora lázadást?*, în „Magyar Polgár" (Cluj), XX, 1866, nr. 283, p. 1-2.

[20] Idem, *A Hóra lázadás és annak okai*, în „Magyar Polgár", XVIII, 1884, nr. 225, p. 3-4; Idem, *Adalék a Hora-lázadás okai és kitörései*. I.II, în „A Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve" (Deva), III, 1883-1884, p. 33-47; IV, 1885-1886, p. 41-74.

[21] Anton Kurz edita atunci de fapt lucrarea lui Michael von Hermann, intitulată *Horraische Unruhe* (Răscoala lui Horea).

[22] Nicolae Bălcescu, *Mișcarea românilor din Ardeal la 1848*, în *N. Bălcescu, Opere. II. Scrieri istorice, politice și economice. 1848-1852*, Ediție critică și note de G. Zane și Elena G. Zane, București, 1982, p. 114.

[23] N. Densusianu, *op.cit.*.

[24] Nicolae Edroiu, *Horea în publicistica românească de acum un veac*, Cluj-Napoca, 1985.

[25] I. Lupaș, *Răscoala țăranilor din Transilvania la anul 1784*, Cluj, 1934.

[26] D. Prodan, *Răscoala lui Horia în comitatele Cluj și Turda*, București, 1938.

[27] Idem, *Răscoala lui Horea*, în *Istoria Romîniei*, III, București, 1964, p. 790.

[28] Idem, *Răscoala lui Horea*. Vol. II, Ediție nouă, revăzută, București, 1984, p. 716.

Cătălin Turliuc

IDEEA NAȚIONALĂ ȘI CONSTRUCȚIA POLITICĂ MODERNĂ

Una dintre problemele majore care impietează încă asupra înțelegerii depline a fenomenelor și desfășurărilor istorice conexe modernității, în special în zona central est europeană, este aceea a „babiloniei" semantice și terminologice ce învăluie într-o ceață deasă aspectele ce derivă din prezentarea și explicarea evoluțiilor istorice ale națiunii și statului. De altfel, nici în istoriografia țărilor occidentale situația nu pare a fi mai clară, istoricii abandonând din varii motive cercetările în această direcție sociologilor, antropologilor și politologilor care au ocupat rapid, din anii '70, câmpul cercetării. Fără îndoială, există și istorici care și-au direcționat preocupările în acest sens, adăugând factologiei și argumentației de tip istoric și/sau istoricizant interpretări teoretice valoroase și, mai ales, „valabile" pentru cei din breasla lor. Nu e mai puțin adevărat că singura soluție cu șanse cvasiunanime de acceptare este aceea a unei clarificări și cercetări interdisciplinare axate în mod expres asupra acestei problematici. În acest sens, precizarea că termenii: națiune, naționalism, naționalitate, etc. precum și vernacularii lor sunt încă folosiți în mod diferit, adesea contradictoriu, este un loc comun. Ceea ce a impietat însă demersul istoric parazitându-l constant – dincolo de grosolanul amestec ideologic – a fost stereotipizarea relației națiune – stat și preluarea ei ca atare în cercetarea istorică. Cel mai adesea s-a pus semnul egalității între națiune și stat, s-au forjat raționamente istorice cu vocație universală, s-a analizat și interpretat totul pornindu-se de la ideea sacrosantă că acolo unde există națiune trebuie să existe și un stat, național firește. Datorită fragilității și friabilității interpretărilor conexe fenomenului național în ansamblul său s-a creat un „cor" polifonic în lumea istoricilor, și nu numai, cor ce nu și-a găsit încă ritmul și cadența, marcat fiind de numeroase stridente și disonanțe. Una din cauzele acestei realități este caracterul mitogenetic al „naționalului", mai totdeauna creator de fantasme identitare, stârnitor în profunzime al afectelor și pretabil la folosire în sensul manipulării mulțimilor sau a asigurării unei necesare coeziuni interne. Tocmai ușurința cu care modernitatea s-a autoconstruit permițând transgresarea între națiune și stat a constituit premisa constructului politic statal modern; căci cine poate nega rolul de liturghie secularizantă în stat al naționalismului așa cum s-a impus el la nivel european și chiar mondial. Scopul intervenției noastre este acela de a propune un nou mod de abordare al acestei realități pornind de la raporturile între ideea națională și construcția statală modernă. Vom căuta, firește, să exemplificăm de cele mai multe ori apelând la trecutul românesc.

*

În limba engleză termenul națiune este strâns asociat, adesea sinonim cu termenul stat. În România, ca și în alte state din zona central est europeană, țări în care conștiința națională s-a format și dezvoltat înainte de dobândirea statalității moderne, diferența semantică între cei doi termeni este foarte puternică. În Franța termenul naționalitate, în special când este folosit în documente oficiale, semnifică cetățenia. În România, cetățenia și naționalitatea sunt încă percepute ca două lucruri diferite și încercarea contopirii lor este privită ca o violare brutală a drepturilor omului. Dacă naționalitatea și cetățenia ar fi fost echivalente în secolul al XIX-lea la noi, mulți români ar trebui să fie considerați maghiari, ruși, etc. Este inutil să spunem că întreaga istorie românească a secolului trecut a fost o luptă pentru afirmarea și prezervarea identității naționale, că nimic nu părea mai nepotrivit patrioților români decât identificarea dintre naționalitate și cetățenie între granițele existente atunci. Identitatea națională românească s-a născut aidoma altor identități naționale pe baza unor solidarități. Acestea s-au realizat pe baza unor nuclee de viață socială, culturală și politică având ca prim factor familia. Când solidaritățile organice, de jos, s-au „întâlnit" cu cele organizate, de sus, au apărut premisele unui liant social în condițiile în care solidaritățile organizate au dat răspunsuri nevoilor solidarităților organice, le-au creat și satisfăcut aspirații, le-au îndrumat și controlat prin mecanismul statal avut la dispoziție. Constructul statal modern, statul democratic sau de drept, sau de orice alt tip ar fi, se bazează tocmai pe echilibrul acesta între nevoile și aspirațiile celor două solidarități folosind ca panaceu elementul național, adesea expresia voinței „comune". Identitatea modernă este strâns legată de afirmarea și dezvoltarea statului național, precum și de procesul de treptată secularizare a existenței umane. În secolul al XIX-lea, secularizarea este în plină ofensivă și preia sub control nu numai sfera publică, care se distanțează clar de biserică și teologie, ci și sfera vieții private. „Cimentul" social devine acum ideea națională ridicată la rang de valoare absolută. De aici și dificultatea imensă de a defini naționalismul într-un mod acceptabil pentru toți. El a fost în diferite opinii, pe rând sau simultan, doctrină, ideologie, artefact cultural, religie modernă, ș.a.m.d.; el a fost „bun" sau „rău", necesar sau inutil, progresist sau reacționar etc. Totul a devenit și mai complicat de când naționalismul a fost asociat organic cu nazismul de către o serie întreagă de gânditori evrei – după anii '30 ai secolului nostru – victime într-un fel sau altul ale regimului hitlerist și nume de referință astăzi pentru studiul naționalismului în calitatea lor de „jaloane" științifice indubitabile. Ca să vorbim de spațiul căruia îi aparținem, trebuie să mai adăugăm și perioada comunistă care a aneantizat practic prin dogmele sale orice încercare de interpretare teoretică elaborată și obiectivă a fenomenului național și a naționalismului. Reflexul acestei situații este ușor de perceput până astăzi, când mulți acordă sensuri în exclusivitate peiorative naționalismului său îl asociază frecvent cu ortodoxia – cu clare trimiteri spre anii '30 ai secolului nostru.

Pornind de la modul în care a fost înțeleasă și definită națiunea – aceata merită, fără îndoială, o discuție aparte – *recte* ca rezultat al unui act de voință politică

(națiunea civilă, cunoscutul caz francez) sau ca rezultantă etnolingvistică a unei întregi desfășurări istorice (națiunea „primordială", organică, etc. specifică centrului și estului european), cei care s-au ocupat de studiul naționalismului au preluat modelul și până astăzi se vorbește despre un naționalism politic sau unul cultural. Cel care a impus această distincție, la începutul secolului nostru, cu cea mai mare autoritate este celebrul savant german Frederik Meinecke[1]. Potrivit acestuia, cea mai înaltă formă a naționalismului consta într-o combinație de naționalism politic și cultural într-un stat absolut suveran și omogen cultural, *Nationalstaat*.

În ochii multor savanți și oameni politici din Occident, evoluțiile din perioada interbelică din zona central est europeană au conturat aproape în exclusivitate imaginea unui naționalism aparte, „rău" și violent, care macină fără contenire acest spațiu. S-a creat astfel o dihotomie care a avut la bază și a alimentat teoria potrivit căreia acest areal geopolitic este din punct de vedere politic și cultural inferior (Ideea a fost aproape unanim acceptată, inclusiv de minți luminate din acest spațiu și este un truism să afirmăm că ea este simțită și astăzi cu o mare intensitate). Cel mai bun exemplu în ceea ce privește subiectul abordat de noi îl constituie „dihotomia Hans Kohn" preluată *ad literam* de o puzderie de istorici, sociologi, politoligi, etc. inspirați sau formați la școala lui. În ce constă aceasta: H. Kohn – influent autor american de origină evreiască – susține că în mod funciar Europa a fost divizată de două tipuri, diametral opuse, de naționalism, unul aparținând vestului continetului iar celălalt centrului și estului acestuia. Naționalismul occidental a ambiționat spre o societate pluralistă și deschisă în timp ce, cel central est european a tins spre regimuri autoritare. Primul a fost produsul Iluminismului „născut în generosul val de entuziasm pentru cauza umanității" iar celălalt își are sorgintea în xenofobie țintind spre scopuri „înguste, autocentrate și antagoniste". Cel dintâi a vizat prezentul cu finalitățile sale politico-naționale iar celălalt s-a întors spre trecut, a fost lipsit de orizont politic, a fost visceral. Primul tip de naționalism a conceput națiunea ca un grup de indivzi, cetățeni, grupați pe bază de contracte, convenții și plebiscite, iar celălalt a văzut națiunea ca o unitate politică centrală în jurul unui concept „pre"-civilizat, irațional, al poporului. Ca să rezumăm în câteva cuvinte, naționalismul occidental a fost „bun", umanitar, progresist, în timp ce, cel răsăritean a fost „rău", patologic, caracteristic înapoiaților, destinat să producă dezastrele secolului în care trăim. Ne întrebăm atunci, cum poate fi clasificat naționalismul italian care a fost primul intrat în melanj cu fascismul? Dar cel francez înaintea primului război mondial? Dar cel irlandez de ieri și de azi? Sunt atâtea astfel de întrebări de pus, încât, rezultă limpede că „dihotomia Hans Kohn" nu e răspunsul serios la chestiune. Să ne întoarcem însă la originea ideii naționale, a naționalismului. Nu ne propunem aici să discutăm și să analizăm contribuțiile remarcabile care au fost aduse în domeniu de-a lungul timpului, ci să oferim discuției o perspectivă nouă, românească, altfel spus. Cvasimajoritatea istoricilor români și nu numai, plasează începuturile naționalismului românesc la sfârșitul secolului al XVIII-lea, legat de activitatea românilor transilvăneni în vederea emancipării lor naționale. Noi

considerăm și vom încerca să argumentăm în acest sens, că naționalismul românesc are ca primă formă de manifestare *nativismul*, manifestat în aceiași perioadă de sfârșit de veac XVIII, pe fondul aceluiași trend cultural iluminist despre care se vorbește în cazul naționalismului occidental. Nativismul a acționat deopotrivă în Transilvania și în Principate: în primul caz, împotriva celor veniți mai târziu (maghiari, sași, etc.) și percepuți ca atare, în cel de-al doilea, împotriva „grecilor" percepuți ca reprezentanți ai puterii suzerane. Redeșteptarea națională românească are deci loc în context iluminist sub forma nativismului, manifestare prezentă până spre mijlocul secolului trecut. Să detaliem: identitatea națională românească s-a născut, firesc, în contrast cu a populațiilor cu care românii au intrat în contact, prin sublinierea vechimii și a întâietății istorice în zonă. Pe de altă parte, nativismul românesc s-a combinat indubitabil cu elemente ale gândirii politice moderne, raționale, specifice epocii și Europei. „Vehicolul" și promotorul acestui proces a fost elita intelectuală, redusă numeric, dar influentă și animată de spirit modernizator, reformist. Iată de ce unii au discutat „cantitatea" și nu „calitatea" care a stat la baza nașterii naționalismului românesc. Trebuie spus că în deplinătatea sensului propriu al termenului – cel puțin așa cum este el conturat în literatura de specialitate – naționalismul românesc se afirmă cu putere doar în a doua jumătate a secolului al XIX-lea când el este certificat în actul politic al guvernării și administrării țării. Deschidem aici un important capitol al demersului nostru relativ la relația capitalism – naționalism.

Putem identifica o relație cauzală între dezvoltarea capitalismului și a naționalismului? Răspunsul la o astfel de întrebare, cu un grad de generalitate extrem de ridicat, nu poate fi altfel decât nesatisfăcător pentru exigențele cunoașterii actuale, din cauza sensurilor diferite care le sunt atribuite astăzi celor doi termeni. În ce privește naționalismul, definirile, adesea contradictorii, abundă. Originile capitalismului sunt plasate de o serie de autori (Pirenne, Lopez, Delumeau etc.) în centrele comerciale și manufacturiere din nordul Italiei și în Țările de Jos încă în Evul Mediu. Tradiția sociologică clasică (Marx, Weber) ca și gânditori contemporani (Braudel, Wallerstein, MacFarlane, Mann etc.) preferă ca loc „originar" al capitalismului secolul al XVI-lea, secol al tranziției. Alții (Landes) nu consideră capitalismul născut decât la mijlocul secolului al XVIII-lea după ce Revoluția industrială a avut loc sau, și mai bine, după ce inovațiile tehnologice (metalurgia modernă, căile ferate etc.) au devenit lucruri obișnuite (mijlocul secolului trecut). Numai această succintă trecere în revistă este de ajuns să avertizeze asupra primejdiilor ce pândesc o eventuală relaționare cauzală a capitalismului cu naționalismul. Nu demult (1983), regretatul Ernest Gellner a pus în relație capitalismul industrial cu dezvoltarea naționalismului într-o magistrală încercare de clarificare a problemei.

Istoriografia noastră contemporană – ne referim la cea din perioada comunistă – a dat un solid și răsunător răspuns întrebării formulate de noi. Sub inspirație marxistă sau marxistoidă naționalismul văzut ca ideologie – parte a suprastructurii – a fost considerat a fi rezultatul direct *strictu senso* a modului de producție capitalist. Mai mult, naționalismul a fost asociat ideologiei capitaliste, care urmărea excluderea „străinilor" de pe piața internă prin protecționism, dominarea de clasă și exploatarea proletariatului, întreținerea unei diversiuni culturale care să ascundă exploatarea. Naționalismul a fost inclus empiric capitalismului, mai ales datorită faptului că el nu ar fi putut lua amploare în afara „medierii" statului, și de alte curente de gândire caracterizate prin materialism vulgar. Un exemplu bun pentru istorici, pare a fi cel oferit de Immanuel Wallerstein cu a sa teorie a sistemului mondial – alterare abilă a concepției weberiene, în opinia noastră – în care, între stat și națiune nu există aparent diferențe. În cuvintele sale, Wallerstein ne spune că „națiunea derivă din structurarea politică a sistemului mondial" și că „statalitatea precede naționalitatea"[2].

Împotriva acestei abordări s-au ridicat o serie de reputați specialiști în câmpul cercetării naționalismului, specialiști cu care și noi suntem parțial de acord. Vom invoca aici doar câteva contribuții majore în acest sens. Anthony Giddens consideră naționalismul ca fenomen modern dar, în același timp, nu-l consideră o excrescență a statului-națiune și nici un subprodus al capitalismului, argumentând serios în acest sens[3]. Exponenți ai unor idei similare în această direcție sunt și Ernest Gellner, Michael Hechter, Tom Nairn, Benedict Anderson ca să invocăm doar câteva nume de rezonanță. Alți gânditori de marcă precum John Armstrong și Anthony D. Smith acreditează ideea potrivit căreia naționalismul nici n-ar fi ceva eminamente modern[4]. Noi susținem ideea potrivit căreia capitalismul în faza sa industrială – ultimii ani ai secolului trecut și mai ales secolul XX, în cazul țării noastre – nu a fost pur și simplu un *deux et machina* al modernității și că, naționalismul, nu a fost decât un simplu rezultat al acestei evoluții. Considerăm deci că trebuie temperate abordările exclusiv economic-deterministe și mutat accentele și pe realitatea centralității statului modern, a capacității auto-generatoare a capitalismului, a noilor solidarități de „jos" sau de „sus". Industrializarea poate accelera procesele specifice naționalismului dar, cu certitudine, nu-l poate creea.

Un alt punct important al demersului nostru îl constituie relația dintre stat și naționalism. Astăzi, națiunea și statul sunt văzute într-o legătură organică deși marea majoritate a statelor sunt, de fapt, multietnice sau multinaționale. Ce rezultă cu evidență de aici este puterea extraordinară exercitată de principiul naționalităților în lumea modernă, principiu fără de care aproape nici un stat de astăzi nu s-ar putea legitima în comunitatea internațională. Potrivit lui William McNeil această situație este în flagrantă contradicție cu realitățile istorice anterioare când structurile poli sau multietnice erau norma: „Ideea că un guvern este îndreptătit să-și exercite autoritatea asupra unor cetățeni cu aceiași origine etnică a început să se dezvolte în occidentul Europei spre sfârșitul Evului Mediu"[5]. Acest principiu și-a găsit deplina expresie în cursul secolului trecut și, mai ales, la sfârșitul primului război mondial. Așa se explică de ce statul modern (construcția politică modernă) are vădita înclinație de a se confunda cu națiunea: „o comunitate politică imaginată", după expresia lui Benedict Anderson[6], cea căreia i se acordă

loialitatea, devoțiune, dragostea, pasiunea uneori. În multe cazuri, procesul afirmării ideii naționale și a națiunii s-a desfășurat simultan cu cel al formării statului modern – cazul românesc fiind un bun exemplu – lucru ce a determinat inseparabilitatea tratării celor două aspecte ca fețe ale aceleiași medalii. Spus altfel, structurile statului modern nu pot funcționa și nu pot fi umplute cu altceva decât cu „conținuturi" naționale. Statul medieval a fost în aprecierea lui Heinrich Mitteis: „o asociere între persoane, între parteneri aflați în situații diferite (suverani și vasali)"; procesul prin care acest *Personenverbandstaat* a fost transformat în stat modern (teritorial instituționalizat) fiind *Verstaatung* (stratificare)[7]. Nu putem fi de acord întru-totul cu această apreciere având în vedere, bunăoară, că și statul medieval a avut ca preocupare asigurarea libertății indivizilor care îl compuneau în fața unor eventuale pericole. Care sunt însă etapele pe care un stat medieval trebuie să le parcurgă pentru a se transforma în unul modern? Un posibil răspuns la această întrebare a fost sugerat de Joseph R. Strayer[8] care a identificat următoarele „semne": a) existența unei continuități spațio-temporale și a unui centru motor în procesul creării statului; b) existența unor instituții permanente acoperite de o birocrație specializată și eficientă; c) posibilitatea de a asigura loialitatea indivizilor față de stat și, în acest sens, subordonarea celorlalte loialități (familie, religie, regiune etc.) celei față de stat; d) apariția ideii de suveranitate în sens modern. La cele de mai sus, am adăuga noi, ca imperios necesară apariția mecanismului monopolului (teritorial), economic, cultural, politic) cu pandantul său: instituționalizarea puterii. Integrarea teritorială și socială constituie, în fapt, factori favorizanți ai afirmării naționale. Din această perspectivă comparând cazul românesc cu cel al celorlalte state europene vom fi surprinși de multitudinea similitudinilor existente. Spunem aceasta deoarece există mulți istorici care văd în centrul și estul continentului doar realități retardate sau, eventual, numai un mimetism lipsit de fundamente. În fine, pentru a încheia această linie de argumentare invocăm aici lucrarea coordonată de Charles Tilly, *The Formation of National States in Wester Europe*, carte de referință până astăzi cu privire la acest proces.

Unul din autorii care au încercat să relaționeze cu mai multă profunzime relația stat-naționalism în fazele timpurii ale modernității a fost Stein Rokkan[9] care, spre deosebire de Charles Tilly și Immanuel Wallerstein, a dezvoltat un model politic teritorial bazat pe centralitate și periferialitate în care axa demersului s-a bazat pe penetrare, standardizare, participare și redistribuție. Cu toate acestea, modelul său cuprinde prea multe generalizări și este prea descriptiv căzând în falsa dilemă: ori statul creează națiunea, ori națiunea creează statul. De altfel, o bună parte a autorilor care s-au ocupat de problemele naționalismului au făcut aceiași greșeală ignorând perspectiva duratei lungi (*longue duree*). Cum se poate constata și în cazul istoriei noastre, cele două procese – formarea statului modern, respectiv a națiunii – au fost interdependente și s-au potențat reciproc. Competiția și lupta dintre state a însemnat pe termen lung că unele și-au mărit întinderea, în timp ce altele au dispărut sau și-au diminuat teritoriile, iar dezvoltarea grupurilor – comunităților – etno-naționale s-a petrecut adesea sub presiuni

exogene, chiar în lipsa unor state moderne care să faciliteze acest proces. În disputa mereu prezentă și actuală privitoare la națiune ca o constată sau o variabilă în relație cu statul, majoritatea autorilor sunt înclinați să acorde prioritate structurilor politice asupra conținuturilor și formelor ideologice. Se afirmă că statul prin forța de care dispune își poate asigura loialitatea cetățenilor și că procesul omogenizării naționale nu este o sarcină prea dificilă pentru aceasta. Istoria însă dovedește contrariul și nu trebuie decât să ne gândim la Europa occidentală ca să vedem exemplele din Spania, Franța, Marea Britanie etc. unde grupuri etno-naționale sunt active în lupta pentru propria afirmare (catalanii, bascii, corsicanii, welșii, scoțienii etc.). Apariția statelor moderne și contemporane a fost mai totdeauna rezultatul relațiilor între state, a echilibrului puterii, a tratativelor diplomatice, așa încât trebuie amendat puțin mitul potrivit căruia fiecare națiune își creează propriul stat. Concluzia noastră este că, chiar dacă principiul naționalității a înflăcărat imaginarul european modern ceea ce a rezultat nu a fost un peisaj uniform de state-națiune ci un amestec uneori confuz, în care limitele teritoriale nu s-au suprapus exact cu cele naționale. În ultimele două secole am fost martorii procesului prin care structuri politice (state) au fost puternic influențate de atotcuprinzătoarea ideologie națională. Cuvântul de ordine al modernității – nici o națiune fără un stat și fiecare stat o națiune – a rămas încă un miraj în numele căruia a curs și va mai curge sânge.

După ce am încercat în cele de mai sus să clarificăm relația capitalism – naționalism, respectiv relația stat modern – naționalism să ne oprim în cele ce urmează asupra legăturilor existente între naționalism și societatea civilă. Și în cazul conceptului de societate civilă întâlnim o multitudine de definiții și interpretări. Ne vom rezuma la a preciza că acest concept a fost lansat de John Locke și a fost dezvoltat de iluminiștii scoțieni (Hume, Smith etc.) în încercarea de a caracteriza societatea occidentală modernă în contradicție cu societățile mai puțin dezvoltate. Pentru Hegel, societatea civilă era domeniul autoregulator al relațiilor sociale generat de nevoile individuale – inclusiv cele materiale – și era diferită de stat, care se afla în sfera moralității. Una dintre cele mai complete definiții – la care ne raliem – este aceea formulată de S. Giner: „societatea civilă este istoric determinată fiind sfera drepturilor individuale și a asociațiilor bazate pe voluntariat în care competiția politică pașnică a indivizilor și grupurilor în apărarea propriilor interese este garantată de stat"[10]. Legătura dintre naționalism și societatea civilă este adesea ocultată de literatura de specialitate din cauza „luptei" care se desfășoară între aceasta și stat. Trebuie însă de precizat că societatea civilă a avut un rol important în nașterea și afirmarea naționalismului – cazul Germaniei și Italiei fiind cele mai ilustrative exemple. *Risorgimento*-ul italian poate avea un corespondent – în cazul nostru – cu generația pașoptistă, cea care a împărtășit și difuzat pe larg idealurile naționale, precum și cu cea imediat următoare ei, când românismul a început să-și facă simțită prezența în medii din ce în mai largi. Pentru a fi deplin naționalismul are nevoie – în opinia noastră – cel puțin de o societate civilă incipientă.

O altă relație, de data aceasta pe deplin explorată și exploatată, cel puțin în cazul românesc, este aceea dintre naționalism și religie. Este suficient să amintim aici numele unor istorici precum E. Turczynski, K. Hitchins s.a. pentru a oferi doar câteva repere. Pentru perioada interbelică când naționalismul românesc și-a găsit expresia deplină, în varianta sa „integrală", numeroși autori – cvasimajoritatea lor – l-au asociat cu ortodoxia. Fără a nega existența acestei legături vrem doar să punem în gardă asupra exceselor într-o astfel de direcție, lucru sesizat cu temei de Al. Duțu care scria: „analiza tradiției de gândire românească impune o bună cunoaștere a ortodoxiei pe care intelectualii români moderni au respins-o, au acceptat-o sau au manipulat-o; a asimila ortodoxia cu iraționalismul, orientalismul sau înapoierea spirituală înseamnă a face apel la stereotipuri frecvent vehiculate de ziariști, dar care ascund și deformează realitatea"[11]. Relația biserică-stat atât de complexă și multiformă a determinat peste tot în Europa modernă o nouă poziționare a naționalismului, statul funcționând în condițiile unei accentuate secularizări ca un factor de mediere între naționalism și biserică. Pe o lungă linie de argumentare pornind de la Max Muller și terminând cu Josep R. Llobera s-a teoretizat asupra metamorfozei naționalismului într-o nouă religie. Biserica, adesea națională, a jucat un rol important în legitimizarea statului, în forjarea valorilor naționale, dar mai important, naționalismul a apelat la același rezervor de idei, simboluri și afecte ca și religia.

*

După această lacunară și relativ sumară trecere în revistă a relației dintre ideea națională – naționalism, mai pe scurt – și construcția politică modernă – statul modern – se impun câteva concluzii care privesc și cazul românesc:

a) Ambiguitatea semantică și terminologică care înconjură termenii *naționalism* și *modernizare* precum și problematica conexă acestora derivă din politizarea lor și încălcarea neutralității lor etice;

b) „Ideea națională" (naționalismul) are un caracter mitogenetic care cuplat cu o altă identitate modernă, cea etatistă, creează solidarități puternice, acționând ca forță motrice – cea mai importantă în realizarea construcției politice moderne;

c) Statul modern, fie el în occidentul sau răsăritul continentului european, are la bază ingrediente similare, între care naționalismul este unul important, diferind în ceea ce privește ritmul dezvoltării și intensitatea cu care la o etapă sau alta s-a manifestat naționalismul;

d) „Dihotomia Hans Kohn" nu mai poate sta la baza analizei contemporane privind ideea națională și statul modern, ea reprezentând astăzi doar o alternativă cu *parti pris*;

e) Naționalismul românesc a avut la baza sa *nativismul* el manifestându-se deplin abia în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea;

f) Nu se pot stabili relațiile cauzale de tip determinist între naționalism și statul modern, analiza interdependențelor dintre acestea presupunând o analiză complexă pluridisciplinară. În nici un caz abordarea marxistă sau neomarxistă nu poate fi o soluție în acest sens.

g) Între naționalism și societatea civilă există o relație indubitabilă. Numai naționalisme „false", viscerale, se pot naște în lipsa societății civile acestea generând utopii (utopia rurală, comunitarismul etc.), utopii cunoscute și de societatea românească.

h) Relația naționalism – religie (biserică) este prezentă în tot spațiul european, România nefiind o excepție sau un caz excepțional – cum adesea s-a acreditat de unii „binevoitori";

j) Structurile statului modern nu pot fi umplute decât cu „conținuturi" naționale și în acest sens dilema: ori statul creează națiunea, ori națiunea statul, este falsă și păgubitoare pentru cercetarea istorică;

Note

[1] F. Meinecke, *Weltburgertum und Nationalstaat*, Berlin, 1907, pp. 10-12.

[2] I. Wallerstein, *The Construction of Peoplehood: Racism, Nationalism, Ethnicity*, în „Sociological Forum", 2, 1987, pp. 373-388.

[3] A. Giddens, *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, London, MacMillan, 1981.

[4] J. Armstrong, *Nations before Nationlism*, Chapel Hill, NC. University of North Carolina Press, 1982; A.D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Basil Blackwell, 1986.

[5] W. McNeil, *Polyethnicity and National Unity in World History*, Toronto University Press, 1986, p. 7.

[6] B. Anderson, *Imagined Communitles*, New Left Books, London, 1983.

[7] H. Mitteis, *The State in the Middle Ages*, North Holland, Amsterdam, 1975.

[8] J. R. Strayer, *On the Medieval Origins of Modern State*, Priceton University Press, 1970.

[9] S. Rokkan, *Dimensions of State Formation and Nation Building*, in C. Tilly, *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton University Press, 1975.

[10] Apud, Josep R. Llobera, *The God of Modernity. The Developement of Nationalism in Western Europe*, Oxford Providence, Berg, 1994.

[11] Al. Duțu, *Identitate națională și construcția politică*, în *Sfera Politicii*, Nr. 29-30, 1995, p. 16.

UNIREA PRINCIPATELOR ÎN VIZIUNEA LUI NICOLAE IORGA*

Iorga a scris mult şi, mai ales, variat despre unirea Principatelor. Afară de publicarea unor documente, a fost, mai întâi, frumoasa cărticică din 1909, ieşită de sub teascurile tipografiei „Neamului Românesc" de la Vălenii de Munte şi intitulată de el *Unirea Principatelor (1859) povestită românilor*. Nu era, pur şi simplu, o lucrare de popularizare şi nici istorie romanţată, după cum nu era relatarea seacă a unui istoric de cabinet şi nici o însăilare în hainele festive ale „patriotismului de clopotniţă", ca să utilizăm formula memorabilă a lui Kogălniceanu, la aniversarea semicentenarului actului de la 24 Ianuarie 1859. Erau, între micile coperţi, am putea spune aşa, gândurile istoricului, încărcate de gravitate dar şi pasionate, asupra unui eveniment exemplar al trecutului nostru – şi deci asupra istoriei românimii întregi. Se regăseau în carte acelaşi spirit şi acelaşi patos pe care le vedem şi în *Istoria lui Ştefan cel Mare*, ieşită doar cu cinci ani mai devreme şi tipărită acuma din nou, tocmai aici, în Basarabia. Şi mai era credinţa nestrămutată în rostul înalt al istoriei, nu doar de învăţătoare a vieţii, cum s-a tot spus din vechime, ci acela de educatoare a naţiei, în sensul autodefinirii şi moralităţii. Pentru că, spunea Iorga – şi cei care l-au citit au putut sesiza cu uşurinţă cum istoricul nostru se opreşte dintr-o dată la mijlocul lucrului pentru a ne oferi câte o mostră aforistică a geniului său – „Nu prin silinţi răzlete, ci prin înţelegere la lucrul harnic se întemeiază învăţătura, cultura unui popor, care e vitejia de astăzi, şi la această muncă locul cărturarilor e în frunte, *ca să îndemne şi să îndrepte*[1]. Am reamintit această frază, ultima a *Istoriei lui Ştefan cel Mare*, întrucât autorul ne lămureşte deslușit de ce „povesteşte" românilor propria istorie – şi aşa a făcut şi în cărticica despre unirea Principatelor din 1909, din păcate astăzi – şi pe nedrept – aproape cu totul uitată.

Realizarea majoră a lui N. Iorga asupra aceleiaşi teme rămâne, totuşi, volumul IX din *Istoria românilor*[2]. Lucrarea, solidă, de o mare bogăţie a detaliilor şi acurateţe a analizei, nu mai păstrează, deşi apărută la maturitatea falnică a istoricului, decât în parte farmecul patosului grav al cărticicăi din 1909.

Sunt de amintit, apoi, o serie de studii, ca acelea consacrate unor sprijinitori francezi ai Unirii – Élias Régnault[3] şi Paul Bataillard[4], însuşi împăratului Napoleon al III-lea[5] –, politicii Austriei în Principate în perioada respectivă[6] sau acela apărut postum şi nefinisat (Iorga n-a mai apucat, în plus, să-i pună notele!), referitor la aşa-numita „problemă basarabeană" (a revenirii Basarabiei la Moldova)

* Studiul de faţă a fost prezentat la Bălţi, în ziua de 29 mai 1991, în cadrul unei sesiuni consacrate „savantului enciclopedist Nicolae Iorga" – împrejurare ce explică unele nuanţe din text, pe care am considerat necesar să le păstrăm.

între 1855-1859[7]. Mai sunt conferinţe, lecţii, articole din presă, discursuri parlamentare sau unele din evocările *Oamenilor cari au fost*, cu referiri mai ample şi speciale sau pentru a întări un context oarecare, în legătură cu Unirea de la 1859.

Între documentele publicate de Iorga şi relative la subiectul nostru, prezintă interes unele hârtii de la Ştirbei-Vodă[8] sau Alexandru D. Ghica, domnul regulamentar al Ţării Româneşti între 1834-1842 şi caimacam la 1856-1858[9]. Cu deosebire nu trebuiesc uitate „scrisorile şi actele" publicate în 1910[10], cele mai multe aparţinându-i, cât a fost trăitor, lui Vasile Mălinescu, care a avut un rol atât de însemnat, dar şi aşa de puţin cunoscut, spre 1859. Am sublinia importanţa scrisorilor, din acest lot, având-i ca expeditor pe Sofronie Vârnav, călugărul unionist strecurat în soborul filorus de la mănăstirea Neamţ, sau actul demascator al legăturilor vinovate ale vlădicăi Sofronie Miclescu cu împăratul rusesc. În fine, a mai publicat Iorga „memoriile", dacă nu e pretenţios să le zicem aşa, smeritului „cugetător politic" Ştefan Scarlat Dăscălescu, ale cărui observaţii cumva detaşate asupra vremii sale samănă, în parte, cu ale istoricului însuşi[11].

Este momentul, după această succintă prezentarea a unora din scrierile lui Iorga referitoare la Unirea Principatelor, să ne permitem o mărturisire cinstită: este dificil, dacă nu imposibil, să vezi, în toate amănuntele sale, acest codru care e opera istoricului nostru; în ce ne priveşte, s-ar putea să existe scăpări – ba chiar e foarte probabil să fie aşa – dar noi nu ne-am propus o inventariere a acestor scrieri, după cum nu ne-am propus să-i evidenţiem erorile de amănunt – sunt şi de acestea şi nu puţine. Noi ne-am propus, în această intervenţie, să subliniem câteva aspecte ale „viziunii" lui Iorga asupra Unirii celei mici, cum ar fi semnificaţia actului de la 24 ianuarie 1859, contribuţia Moldovei la realizarea sa ori rolul anumitor personaje – cheie în fierberea acelor ani.

Posteritate lui N. Iorga a avut, după cum se ştie, ciudăţeniile ei. Prea mare pentru a fi ignorat cu desăvârşire, cărţile sale au fost totuşi ascunse cu grijă de ochii publicului. Din viaţa lui, pilduitoare în multe privinţe, s-a reţinut mai degrabă sfârşitul tragic, „corespunzător", ca să spunem aşa, principiilor unei ideologii maniheiste. Din opera sa au fost evidenţiate – dacă au fost – mai ales erorile şi nicidecum ceea ce era definitoriu: înălţimea concepţiei dublată de capacitatea de a vedea în istorie oamenii vii, de a reînvia trecutul şi de a lumina legăturile acestuia cu prezentul şi viitorul.

Un exemplu ar putea fi concludent în această privinţă. Într-o conferinţă ţinută la Liga pentru unitatea culturală a tuturor românilor, în ziua de 27 februarie 1915, N. Iorga făcea un elogiu împăratului Napoleon al III-lea, considerat de el a fi fost puterea ce a înlăturat „piedicile de căpetenie în calea ideii unităţii româneşti", „puterea aceasta n-a fost puterea unui stat, ci puterea unui om; n-a fost puterea Franciei, ci puterea personală a împăratului Napoleon. Unirea Principatelor nu e deci opera Franciei de la 1856-1859, ci *opera personală a împăratului care stăpânia absolut, în momentul acela, la Paris*"[12]. Cuvintele din urmă ale pasajului, pe care noi, cum s-a văzut, le-am subliniat, au fost extrase din contextul întreg şi, fără a fi coroborate cu împrejurările în care Iorga ţinea acea conferinţă (în preziua intrării noastre în războiul pentru reîntregire) şi nici cu alte

aprecieri ale istoricului asupra aceleiaşi probleme, au fost considerate probă îndestulătoare pentru concepţia conform căreia unirea Moldova cu Ţara Românească s-ar datora, într-o măsură exclusivă chiar, li Napoleo, deci unui factor extern – „poziţie" blamată apoi cu străşnicia cuvenită. Chiar şi după ce Iorga a fost scos de la index, deşi nu în întregime până în decembrie 1989, acele cuvinte şi-au continuat călătoria păguboasă, din carte în carte şi din articol în articol. Este timpul să revenim asupra acestei chestiuni.

Mai întâi, abordarea unui subiect, în plenul Ligii culturale, referitor la unirea Principatelor nu putea fi o întâmplare. România se afla în faţa unei grele decizii şi a unui război în urma cărora spera să-şi realizeze unitatea naţională. Elogiul Franţei şi al lui Napoleon vizau, putem înţelege, grăbirea luării deciziei de care vorbeam, în sensul alianţei politice şi militare cu această ţară, pentru un scop similar aceluia atins doar parţial la 1859.

În al doilea rând, chiar în conferinţa în cauză, Iorga nuanţa opinia sa. Deşi Napoleon „a fost fără îndoială un factor de căpetenie în Unirea Principatelor"[13], „din toată dezvoltarea poporului român a rezultat actul de la 1859"[14]. Unirea, spunea el în altă parte, „nu e însă decât *faza ultimă a unei schimbări de multă vreme pregătită* şi servită de mai bine de un veac de toate puterile sufleteşti ale neamului nostru"[15]. Şi de aceea, întrucât, la 1859, noi „am afirmat că principiul naţional să fie la baza alcătuirii politice a românilor, că orice e în afară de dânsul nu-i poate sta în faţă ca o piedică", „Unirea din secolul al XIX-lea ni-am dat-o noi, în rândul întâi, în anumite momente chiar numai noi. Şi aceasta fără să avem o organizaţie militară, fără să întrebuinţăm mijlocul, foarte răspândit atunci – de atâta vreme la fraţii italieni – al conspiraţiei, al atentatelor şi al ridicării cu arma" şi, în plus, în frunte cu caimacami „de o autoritate foarte slabă, neavând nimic din însufleţirea societăţii pe care trebuiau mai mult s-o ţină în frâu decât s-o ajute". Şi atunci, conchidea Iorga în 1835, „Am biruit prin *solidaritatea noastră aproape perfectă*"![16]. Şi chiar dacă recunoaştem „partea" lui Napoleon în unirea Principatelor, din momentul în care, la Osborne, el „sacrificase pe români necesităţilor alianţei cu Anglia, resolvirea chestiei naţionale româneşti revenia românilor înşişi"[17].

„Resolvirea" a fost opera acelei generaţii numită „paşoptistă", pe care însă Iorga nu a apreciat-o pozitiv, cum vom vedea, în totalitatea actelor sale. El considera chiar că generaţia de la 1837 (a lui Ion Cîmpineanu) era „mai gospodărească şi mai practică" şi ar fi putut realiza unirea Principatelor, dacă „Franţa nu se îndusmănea îndată cu Anglia", şi aşa „Unirea la 1859 s-a făcut în mare parte – n-aş zice de copii – dar de tinerii ideologi fără practică administrativă şi cari au făcut enorme greşeli (Iorga are în vedere, cu siguranţă, pe liberalii radicali de la Bucureşti – n.ns., M.C.) ce puteau compromite Unirea însăşi"[18]. Erau aceiaşi care, la 1848, făcuseră revoluţia şi care, aruncaţi peste graniţe, deveniră îndată „ceia ce nu prevăzuseră prigonitorii lor, elementele cele mai convinse şi mai pasionate, iar, prin trecutul şi rolul lor, şi cele mai pline de autoritate pentru cauza, oricât de rău servită, pentru care luptaseră"[19]. Aceasta întrucât „niciunul dintre republicanii învinşi, dintre turburătorii turburărilor înăbuşite, nimeni dintre ei *nu*

putea să vadă viitorul în altă înfățișare decât a Unirii Principatelor!"[20]. Se petrecuse însă în cugetele lor, afară de puține excepții si acelea nesemnificative, o importantă schimbare: Unirea nu avea să se facă pe cale revoluționară, ci pe una „legală" si exploatând cu dibăcie orice conjunctură favorabilă. Nu „revoluția mondială", care nu se mai producea, „putea să ajute pe români, ci acea diplomație, socotită neînțelegătoare și înceată, acei prinți de la cari se spunea că nimic nu e de asteptat". S-a întâmplat atunci că „întreg edificiul ridicat de radicalii revoluției cădea la pământ" si trebuia ridicat – si a fost ridicat – un „sistem", „cu totul nou, prin aceiasi oameni, ajunsi la visiunea realităților sau prin alții cari nu rătăciseră"[21].

Acela a fost momentul începând cu care s-a vădit – Iorga este adânc pătruns de acest adevăr și l-a înfățișat în cuvinte mai inspirate decât oricare alt istoric – rolul decisiv al Moldovei și moldovenilor în realizarea unirii Principatelor. În Moldova, sublinia el de la un bun început, „unde revoluția începătoare a fost împrăștiată, fugărită, bătută cu paturi de puscă, aruncată în mănăstiri si strecurată peste granițe", în „această Moldovă, care n-a putut face revoluția, s-a făcut *teoria* revoluției", fapt mai important si, oricum, mai durabil decât ceea ce realizează muntenii la 1848. Această „teorie" e *Dorințele partidei naționale*, opera lui Kogălniceanu!"[22]. Si, în continuare, după „străbaterea din nou a documentelor contimporane", Iorga îndrăznea „a zice chiar că mișcarea pentru Unire are aproape un caracter exclusiv moldovenesc"[23], măcar în ceea ce priveste stabilirea direcției strategice a acțiunii unioniste, am adăuga noi. Adevărul acesta s-a putut vedea cu limpezime în special atuncea când, fată de „sovăirile care se constatau din toate părțile", explicabile prin adânca descurajare din timpul și imediat după primele alegeri pentru Adunarea ad-hoc, ca si de spectacolul dezolant al manipulărilor austriece, a trebuit „să se ajungă la convingerea, care s-a dovedit mântuitoare, că *soluția chestiei românești era în mâinile poporului românesc el însusi*"[24]. Categoric, consideră Iorga – si noi, personal, suntem de aceeasi opinie – „întreaga chestiune a viitorului românilor, strânsă în jurul acestui singur punct (al Unirii – n.ns., M.C.), era să se decidă *în Moldova* anului 1857"[25]. Aparenta „uitare de sine" a Moldovei, asa-zisă abandonare a propriei identități, de fapt întelegerea superioară a intereselor mari ale nației, în consonanță cu ceea ce în epocă se numea „spiritul veacului", s-ar explica, după Iorga, prin „aparitia, dacă nu a unei burghezii de afaceri[26], care nu se putuse forma, a unei *clase de modești intelectuali*, produs al noilor scoli ale Regulamentului Organic. Ei, acesti *fii de părinți mai mult săraci*, de cele mai multe ori fără ranguri, vor fi, *supt conducerea câtorva oameni cu spirit puternic, făuritorii Unirii, pe generoasa jertfă a Moldovei lor*. Cu ei se uneste si mai toată boierimea din provincie"[27]. Ideea jertfei identității statale a Moldovei, în spiritul vechiului mit că nimic durabil nu poate fi construit fără un sacrificiu oarecare, a mai fost reluată de Iorga într-o frumoasă conferință din 1940[28].

Aceeasi idee, combinată cu temerea că Basarabia ar fi pe veci pierdută dacă Moldova s-ar uni cu Țara Românească, a fost exploatată, în epocă, cu destulă abilitate, dar cu puțin succes, de separatistii moldoveni[29], sprijiniți fățis de Austria și Turcia și pe furiș de Rusia. Poziția lui Iorga față de separatism si separatisti – spre deosebire de condamnarea lor fără drept de apel în epocă, ca si în cea mai mare parte a posterității istoriografice, a fost una de înțelegere si nicidecum de aprobare, asa cum s-a încercat să se susțină în unele lucrări din anii '50, desi ne gândim că o explicație plauzabilă a acestei poziții ar putea fi „culoarea" politicii active pe care o făcea istoricul, ca și destul de evidentul „patriotism local" de care era încercat[30]. Însă, referindu-se la „dusmanii interni" ai Unirii, Iorga aprecia că aceștia nu au existat ca partid separatist, deoarece „un astfel de partid n-ar fi putut să fie decât în plata străinului", asa încât „împotriva Unirii nu puteau să fie decât sentimentalii cu sentimentalitatea rău plasată" sau „clientelele candidaților la domnie". Lui Nicolae Istrati, liderul separatist, desi avea „o cultură întinsă" si era „un spirit pătrunzător și vioi", „îi era drag – scria Iorga cu adânca înțelegere a firii omenesti de care am mai amintit – de Moldova veche, și sufletul ei, credem, nu voia să-l jertfească României celei nouă"[31]. Acest „înfocat polemist" nu era însă în consens cu spiritul secolului său si, poate mușcat și de ambiții desarte, a dovedit că „drumul pe care-l stia mai bine nu era al lui Mihail Kogălniceanu, ci acel care ducea la agenția austriacă". Posteritatea l-a judecat necrutător si asa „amintirea lui era legată, mai mult decât talentul său, de rolul detestabil pe care l-a jucat atunci"[32].

De altfel, în lipsa sprijinului străin, separatiștii nu puteau avea nici o nădejde de reusită. Dar „dușmanii externi" erau prezenți si au ales tot Moldova pentru acțiunea lor destabilizatoare. Unul era pe față, utilizându-i si pe turci pentru vicleana-i acțiune, folosind ca elemente de presiune miile de sudiți ce atârnau de el, ca si „cadrele" vechiului „partid filorus", ce trecuse cu arme și bagaje sub oblăduirea sa – Austria[33]; altul, spunea Iorga, și înțelegem de ce cuvintele-i au supărat pe mulți – si supără și în zilele noastre, era „rezervat, fățarnic, prefăcându-se a sprijini Unirea pentru a necăji Austria, pentru a pedepsi pe Franța, pentru a jigni pe Turcia și a irita Anglia, rezervându-și *să sfarâme*, jucându-se, în împrejurări prielnice, opera care s-ar fi înjghebat prin acest fals sprijin al ei: Rusia"![34]. Aceeași Rusie ce crease, aflăm în altă carte de căpetenie a sa, pe linia Prutului, „vesnicul cordon de carantină împotriva bolii periculoase a comuniunii sufletești între membrii unui neam fără noroc"[35], și care, utilizând principiul „divide et impera", nu putea fi, cum se pretindea, adepta sinceră a unirii Principatelor.

N-a izbutit „dusmanul extern" să împiedice Unirea, în primul rând, consideră Iorga, datorită calității unora dintre conducătorii unionisti. Între toți, se detasează Mihail Kogălniceanu, față de care istoricul încearcă un respect iesit din comun. Pentru Iorga, Kogălniceanu a fost „cea mai mare minte în epoca de regenerare a poporului său"; în anii Unirii, „rolul cel mare a fost al lui, cel mai mare om de cultură, cel mai mare orator, cel mai mare cugetător politic"[36], „cel mai mare om al generației de la 1859"[37]; în Adunarea ad-hoc a Moldovei, „Concepția luminoasă și voința neînfricată au fost ale lui Mihail Kogălniceanu", iar punctele înfățișate Europei trebuiesc privite ca „operă personală a celui mai mare fiu al Moldovei în veacul al XIX-lea"[38]. Superioritatea netă a lui Kogălniceanu asupra

contemporanilor săi se datorește, crede Iorga, iubirii lui fără rezerve a trecutului nostru comun: „în pieptul nimănui n-a bătut ritmul *vieții naționale întregi* cu mai multă intensitate decât în pieptul lui Mihail Kogălniceanu". Dar nu toți cei care au făcut Unirea la 1859 erau ca el. „Instinctul genial le-a lipsit", le-a lipsit „legătura cu brazda țării noastre, legătura cu oamenii brazdei, legătura cu toți câți s-au strecurat pe pământul acestei țări, aceasta *le-a lipsit*" și, de aceea, „ei nu s-au recunoscut în chip mai larg în țară, și țara nu s-a recunoscut în chip mai înalt într-nșii". Bolnavi de boala noastră comună, lipsa de concepție, nici nu s-a încheiat anul Unirii și s-au ridicat „fanioanele discordiei, ale luptei dintre coteriile politice"[39]. Lui Kogălniceanu îi închină Iorga supremul omagiu, la comemorarea a un sfert de veac de la dispariția sa. El „n-a murit", a murit doar „la un sanatoriu din Paris un străin din România venit pentru a i se face o ultimă și riscantă operație de bătrânețe", obosit de o viață în care se arătase „iubitor de tot ceea ce este pe lume frumusetă și grație". Dar Kogălniceanu celălalt, „începătorul culturii românești moderne, gânditorul care a văzut limpede România liberă și întreagă din umbra unui principat cu despotism consular sub un domn vechil rusesc, desrobitorul țărănimii aruncate în șerbie, *înțelegătorul tuturor legăturilor, multe, tainice și indisolubile, care leagă viețata unui popor de calitatea morală și de energia sufletului său, acela trăiește*"![40].

Pentru alți unioniști moldoveni, Iorga găsește câte o vorbă bună, dar nu se sfiește să le arate și defectele. Panu, „focosul orator" care impunea „mai mult prin gest, prin har, decât prin bogăția ideilor sau frumusețea literară a formei", dorea, în fond, avantaje pentru sine. Alecsandri, „spirit mai ușuratic", care, „cu totul lipsit de idei politice, de talent administrativ și cu mult mai mult admirat decât respectat", confunda admirația pentru poet cu încrederea în posibilul său rol de „cârmaci". El, declară ferm Iorga, „*a fost* între candidații la tron"[41]! În ce-l privește pe Cuza, acesta e un amestec, după Iorga, ciudat de calități eminente și năravuri detestabile; în orice caz, nu lipsit de măreție și demnitate[42] și reușind, cu toate acestea, să fie omul providențial[43].

Doar pentru un om, alături de Kogălniceanu, manifestă Iorga simpatie deplină și acesta a fost Costache Negri, un caracter de bronz, cel mai *iubit* român din secolul trecut. Această „frumoasă figură de idealist", ce „ar fi fost un domn cu putință"[44], omul căruia, întâia oară în România, i se ridică statuie, pentru că, „ajungând foarte sus și putând răzbate și până la cea mai înaltă culme a puterii și strălucirii, a știut să rămână modest și sărac". „Căci o țară – continua Iorga în stilul său mesianic – nu se poate clădi nici pe cel mai netăgăduit avânt al unui suflet genial care urmărește cu mândrie zborul aripilor sale puternice și încă *mai puțin pe mărăcinii împleticiți ai dibaciei politice*, ci numai pe nemișcata piatră de temelie a caracterelor ce s-au jertfit ca să creeze o patrie"[45].

Citind acest cald elogiu, adresat aceluia pe care contemporanii, fie și din aceeași generație, îl numeau cu afecțiune „moș Costache", înțelegem poate mai bine n-am zice aversiunea cît atitudinea critică a lui Iorga față de oamenii politici munteni din anii luptei pentru Unire, în special asupra „roșilor", liberalilor radicali. Le reproșa nu atâta lipsa de concepție, ci lipsa de caracter și spiritul

aventurist. Dacă pentru un Ion C. Brătianu găsește cuvintele unei aprecieri pasabile („câștiga prin vioiciunea lui personală, prin talentul său de a găsi și păstra prieteni, prin comunicativitatea sa sinceră"), pe C.A. Rosetti, al doilea om de anvergură al „roșilor", îl judecă cu asprime: „prefăcut, prin exil și prin boală, din poetul sceptic, spiritual, nobil, ce fusese înainte de 1848, într-un carbonaro întunecat, fanatic", care-și punea „tot sufletul în apărarea unor idei pe care nu le putea coborî din lumea lor abstractă"[46]. A mai fost „un strașnic sectar și un nobil poet al politicei". A lucrat „o viață întreagă la răspândirea între noi a spiritului mazzinian de adorație prin formule magice a unui zeu care nu trăiește decât în ele și prin ele". A iubit, „ca un iacobin de ieri, ca orice socialist de azi, cu patimă, pe tovarăși și a urât, cu neiertare, pe dușmanii ideilor sale", a fost un exclusivist și un nedrept, a dat „lovituri care au rănit adânc și pe care urmașii le privesc cu durere, cu indignare uneori". Totuși, Iorga-i recunoaște „talentul organizatoric", „covârșitoarea influență" exercitată asupra Bucureștilor[47], rolul său major la „Românul" și deci talentul incontestabil de gazetar. În plus, acțiunea sa de cucerire a publicului a fost „cu mult mai întinsă și mai plină de succes decât a moldovenilor", deși „Steaua Dunării", marele ziar al lui Kogălniceanu, era „de un ordin absolut superior"[48]. Ar fi corect să recunoaștem că noi nu ne asociem în întregime părerilor – poate prea aspre – ale lui Iorga asupra liberalilor radicali, după cum este necesar să amintim că referințele sunt *doar* pentru împrejurările ce au dus la Unirea din 1859. Pentru că, altfel, un I.C. Brătianu, ajuns în fruntea statului român, a fost o personalitate politică covârșitoare.

Și ne întoarcem, cumva, la punctul de plecare al acestei prezentări. Cât de importantă a fost, pentru românimea întreagă, unirea Moldovei cu Țara Românească? Iorga răspundea în felul său la această întrebare, într-o conferință ținută la Societatea „Tinerimea Română" din București, în ziua de 24 Ianuarie 1935. Acolo, propunându-și să arate „cât a fost de nou, de mare, de îndrăzneț și de bogat în urmări și, în același timp, cât a fost de expresiv, în ceea ce privește valoarea noastră sufletească și morală, actul de la 1859", concluzionează: „A fost un mare apel la Europa"[49]. Unirea din 1859 și imnul ei prea bine cunoscut sunt ale neamului întreg și deci și ale românilor din Basarabia, unde, cum demonstrează Iorga într-un frumos studiu, nu a fost o „întrerupere a spiritului românesc", „acea părăsire a tuturor amintirilor", „necunoștință a lucrurilor românești", „uitare de sine" – fără de care Unirea din 1918 n-ar fi fost posibilă[50]. Și, de fapt, rămâne valabilă o referire a lui Iorga la Kogălniceanu și „Dacia literară": „Este imposibil să realizezi o Dacie politică până nu ai Dacia culturală"[51]!

Note

[1] Nicolae Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, „Litera", Chișinău, 1990, p. 174. În continuare, vom cita doar titlurile lucrărilor aparținându-i lui Iorga.

[2] *Istoria românilor*, IX, *Unificatorii*, București, 1938.

[3] *Din relațiile franco-române. Un scriitor francez despre români și un scriitor român în Franța: Élias Régnault și Grigore Gănescu*, București, 1920. Extras din AARMSI, S.II, t. XXXIX.

[4] *Un colaborator francez al Unirii principatelor. Paul Bataillard*, Cultura Natională, Bucuresti, 1923. Extras din AARMSI, S.III, t.I.

[5] *Partea lui Napoleon III în Unirea Principatelor*, Editura „Ligei pentru unitatea culturală a tuturor românilor", Bucuresti, 1915.

[6] *Politica Austriei față de Unire*, I, *Înainte de conferințele din Paris*, București, 1912. Extras din AARMSI, S.II, t. XXXIV.

[7] *Problema basarabeană și problema Unirii Principatelor la 1855-1859 – în dosul cărților diplomației*, Bucuresti, 1912. Extras din AARMSI, s. II, t. XXIII. Vezi, pentru aceeasi problemă, privită „din interior", Mihai Cojocariu, *Basarabia în contextul Unirii principatelor*, în „Cugetul", Chisinău, 1991, nr. 1, p. 46-50.

[8] *Corespondența lui Stirbei-Vodă*, I. *Corespondența politică*, Bucuresti, 1904. Vezi si *Mărturii istorice privitoare la viața și domnia lui Știrbei-Vodă*, București, 1905.

[9] *Câteva fărâme din corespondența lui Alexandru Vodă-Ghica, domn și caimacam al Țării Românești*. Bucuresti, 1906.

[10] *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XVIII, *Scrisori si alte acte privitoare la Unirea Principatelor*, București, 1910.

[11] *Un cugetător politic moldovean dela jumătatea secolului al XIX-lea: Stefan Scarlat Dăscălescu*, Bucuresti, 1932. Extras din AARMSI, S. III, t. XIII.

[12] *Partea lui Napoleon III...*, p. 15.

[13] *Idem*, p. 5.

[14] *Idem*, p. 7.

[15] *Unirea Principatelor (1859) povestită românilor*, p. 34, subl. a.

[16] *Solidaritatea națională*, în N. Iorga, *Conferințe. Ideea unității românești*, Editura Minerva, Bucuresti, 1987, p. 299. Iorga foloseste, uneori, pentru „națiune" această formulă – „solidaritate natională".

[17] *Istoria românilor*, IX, p. 318.

[18] *Solidaritatea românească la începutul secolului al XIX-lea*, în *Conferințe*, p. 262.

[19] *Istoria românilor*, IX, p. 197.

[20] *Unirea Principatelor (1859) povestită românilor*, p. 33, subl. a.

[21] *Istoria românilor*, IX, p. 230.

[22] *Unirea principatelor (1859) povestită românilor*, p. 63-64.

[23] *Idem*, p. 65.

[24] *Istoria românilor*, IX, p. 302-303, subl. a.

[25] *Idem*, p. 300, subl. a.

[26] Armenii si, mai cu seamă, evreii nu erau burghezie națională. Primii, în anii luptei pentru Unire, voiau să fie recunoscuti drept „natie armană", pretenție absurdă și tratată ca atare de Kogălniceanu, într-un discurs memorabil în Adunarea ad-hoc a Moldovei (vezi D.A. Sturdza si altii, *Acte si documente relative la istoria renascerei Romaniei*, VI$_1$, Bucuresti, 1896, p. 230). Cât priveste pe evrei, acestia, cei mai multi supuși austrieci si făcând jocul acestei puteri, exploatatorii, după Iorga, care-i judecă foarte aspru, „până la stingere" ai țărănimii noastre, urmăreau scopuri pur comunitare. Vezi studiul lui N. Iorga, *Istoria evreilor din țările noastre*, extras din AARMSI, S.II, t.XXXVI, sedinta din 13 septembrie 1913. Pentru detalii suplimentare, vezi Mihai Cojocariu, *Partida natională si constituirea statului român (1856-1859)*, Editura Universitătii „Al. I.Cuza", Iasi, 1995, p. 50-51 si 54-58.

[27] *Istoria românilor*, IX, p. 289, subl. a.

[28] *În amintirea zilei de 24 Ianuarie 1859*, în *Conferințe*, p. 311-315.

[29] Vezi, de exemplu, mărturia beizadelei Neculai Suțu, un pătrunzător observator al epocii: *Mémoires du Prince Nicolas Sutzo. Grand Logothète de Moldavie*. Publiées par Panaïoti Rizos, Vienne, 1899, p. 283.

[30] „Iubirea de Moldova" nu atinge însă cu nimic concepția istorică pan-românească a lui Nicolae Iorga.

[31] *Unirea Principatelor (1859) povestită românilor*, p. 69-70. Pentru activitatea separatistă a lui N. Istrati, vezi M. Cojocariu, *op.cit.*, p. 145-148.

[32] *Spiritul public și literatura în epoca Unirii*, în *Conferințe*, p. 44.

[33] Lucrurile sunt pe deplin lămurite în ceea ce priveste politica Austriei în Principate în perioada ce ne interesează. Pentru opinia lui Iorga, vezi studiul deja citat: *Politica Austriei față de Unire, passim*.

[34] *Unirea Principatelor (1859) povestită românilor*, p. 47, subl. a.

[35] *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, II, Tipografia „Neamul Românesc", Vălenii de Munte, 1909, p. 227.

[36] *Mihail Kogălniceanu. Scriitorul, omul politic și românul*. Socec, Bucuresti, f.a., p. 8 si 17.

[37] *Spiritul public și literatura în epoca Unirii*, p. 37.

[38] *Unirea Principatelor (1859) povestită românilor*, p. 84 și 85-86.

[39] *Spiritul public si literatura în epoca Unirii*, p. 42, subl. a.

[40] *Un sfert de veac de la moartea lui Mihail Kogălniceanu*, în *Oameni cari au fost*, II, Bucuresti, 1935, p. 223-224, subl. n.

[41] *Unirea Principatelor (1859) povestită românilor*, p. 97 și 100, subl. a. În ce-l priveste pe Alecsandri, istoriografia noastră mai nouă crede că activitatea lui politică, în anii luptei pentru unire, a fost cu totul dezbrăcată de interese personale. Noi îi dăm dreptate lui Iorga – la 1859, Alecsandri a urmărit tronul și acest lucru poate fi demonstrat.

[42] *100 de ani de la nasterea lui Cuza-Vodă*. Cuvântare comemorativă ținută la Ateneul Român în ziua de 2 april 1920, în *Conferințe*, p. 223-247.

[43] *Statuia lui Cuza-Vodă*, în *Oamenii cari au fost*, I, Vălenii de Munte, 1911, p. 131.

[44] *Unirea Principatelor (1859) povestită românilor*, p. 100-101.

[45] *C. Negri. Cuvântarea la desvelirea statuii lui la Galați (17 iunie)*, în *Oameni cari au fost*, II, p. 34-35, subl. n.

[46] *Unirea Principatelor (1859) povestită românilor*, p. 66.

[47] *Pentru ce s-a comemorat C.A.Rosetti?* , în *Oameni cari au fost*, II, p. 227.

[48] *Istoria presei românesti. De la primele începuturi până la 1916*, București, 1922, p. 113 si 115.

[49] *Însemnătatea Unirii de la 1859*, în *Conferințe*, p. 303.

[50] *Continuitatea spiritului românesc în Basarabia*, Iași, Tipografia ziarului „Neamul Românesc", 1918, p. 3-4.

[51] *Dezvoltarea ideii unității politice la români*, Lecții făcute la Universitatea din Bucuresti, în *Conferințe*, p. 87.

Nicolae Bocşan

IDEEA DE NAŢIUNE LA ROMÂNII DIN TRANSILVANIA. DE LA LIBERALISM LA PRINCIPIUL DE NAŢIONALITATE (deceniul şapte al secolului al XIX-lea)

Epoca liberală şi apoi încheierea compromisului dualist au relansat dezbaterea teoretică asupra naţiunii la românii din Austria[1], preocupaţi tot mai mult să legitimeze aspiraţiile comunităţii naţionale româneşti din Imperiul habsburgic de a-şi găsi un loc în noile reorganizări constituţionale. Instaurarea dualismului a găsit românii nepregătiţi sub aspect politic, ideologic şi organizatoric, divizaţi în funcţie de tactica ce trebuie adoptată faţă de noua organizare politică. Instituţionalizarea ideii de naţiune politică în Ungaria, în prelungirea tradiţiei ideologice din 1848 şi a ideologiei statului naţional unitar în graniţele Ungariei istorice a declanşat un puternic curent ideologic şi politic la naţionalităţile din Ungaria, favorabil recunoaşterii individualităţii şi diversităţii grupurilor naţionale în legislaţia dualistă, împotriva ideii de naţiune politică unică. Reacţia grupurilor naţionale a atins momentul culminant în anii 1867-1868, în contextul dezbaterilor dietale asupra principalelor legi ale dualismului. Mai ales dezbaterea legii naţionalităţilor a declanşat o puternică reacţie a naţionalităţilor împotriva ideii de naţiune politică instituţionalizată prin legea care refuza recunoaşterea individualităţilor etnico-naţionale pe teritoriul Ungariei[2]. Deputaţii români, sârbi şi slovaci au susţinut un proiect al naţionalităţilor, fundament teoretic pe doctrina individualităţii naţiunilor, pe ideea etnică de naţiune, ce susţinea recunoaşterea politică şi juridică a individualităţii şi egalităţii naţiunilor genetice în stat[3].

Momentul politic a generat o literatură consacrată chestiunii naţionale, elaborată în toate provinciile româneşti, ce ilustrează o doctrină adecvată ideii moderne de naţiune şi care reprezintă o fază nouă în evoluţia naţionalismului liberal, marcată de fenomenul politic, de schimbarea raportului de forţe în Europa, de ascendentul statelor conservatoare pe continent, de triumful, chiar dacă parţial, al principiului de naţionalitate în politica europeană prin crearea noilor state naţionale, român, italian sau mai târziu german. Noile regimuri instaurate in Europa au modificat treptat pe continent perspectiva asupra ideii naţionale, care, dintr-un concept asociat liberalismului, va deveni unul conservator, în unele cazuri justificând tendinţele expansioniste, naţionaliste, de asimilare[4]. Prevalenta caracterului etnic în definirea ideii naţionale, preeminenţa factorului lingvistic, actualitatea principiului de naţionalitate la popoarele care nu şi-au realizat integral sau deloc unitatea, conferă literaturii despre naţiune o specificitatea aparte în spaţiul românesc, cu deosebire la românii din Austro-Ungaria.

Conceptul de naţiune la românii din Banat şi Transilvania a fost influentat şi de formarea statului naţional român modern, de poziţia naţiunii române în

contextul geopolitic din Europa, de statutul politic al naţiunii române din Ungaria, nu în ultimul rând de evoluţia doctrinei la naţiunile din Austro-Ungaria, de noile curente culturale care s-au afirmat în România, junimismul în primul rând, ce anunţau criza romantismului şi apariţia spiritului critic. Noile realităţi politice din Austro-Ungaria au imprimat ideii de naţiune la români un caracter juridic şi politic, reactualizând relaţia dintre naţiune şi stat, caracterul etnic al naţiunii ca principal element caracterizat al individualităţii. Progresele instrucţiei şi educaţiei, multiplicarea mijloacelor de comunicare ale elitei cu societatea au lărgit adeziunea categoriilor populare la ideea naţională, difuzată pe verticala societăţii printr-un sistem de instituţii culturale, bisericeşti, economice, sociale sau profesionale, ce au favorizat asimilarea ideii naţionale până la nivelul structurilor de jos ale societăţii[5]. Ideea naţională încetează a mai fi apanajul structurilor elitare, chiar dacă cei care conceptualizează şi îi definesc componentele rămân intelectualii. Ideea de naţiune a încorporat definitiv întreaga populaţie de aceeaşi etnie, indiferent de statul sau provincia în care locuiau, de grupul social sau confesiunea căreia aparţine. Definirea identităţii s-a realizat prin raportare la ansamblul comunităţii naţionale, împotriva ideii de naţiune politică, cu tendinţe de integrare în naţiunea mamă, nu numai în plan spiritual, ci şi politic, statal. În egală măsură, ea se defineşte în raport cu alte popoare neolatine, exprimând tendinţe de asociere cu acestea în familii mai mari de popoare.

Deceniul şapte al secolului al XIX-lea reprezintă în istoria ideii de naţiune la românii din Imperiu trecerea de la conceptul liberal la principiul de naţionalitate, care îngloba, însă, şi fundamentele ideii liberale. Discursul naţional devine preponderent politic şi juridic, fără să abandoneze achiziţiile ideologice de până atunci. Doctrinar cele mai importante contribuţii ale deceniului la definirea naţiunii au aparţinut lui Simion Bărnuţiu[6], Vasile Maniu[7] şi Alexandru Mocioni[8], care prin contribuţiile din anii 60 încheie o etapă în definirea naţiunii, am numit-o etapa liberală, ce coincide, în mare parte, cu romantismul politic la românii din Transilvania.

În prelungirea contribuţiilor teoretice anterioare, Simion Bărnuţiu[9] a dezvoltat o teorie despre naţiune vizibil marcată de realitatea politică din România, în ambianţa căreia a redactat *Dreptul public al românilor*, pornind de la o idee generală la romantici, necesitatea identificării naţiunii cu societatea, a organizării societăţii şi statului după criterii naţionale. Cu toate exagerările latiniste, ce amintesc de moştenirea iluministă, între care identificarea fără discernământ, până la suprapunere, a dreptului roman cu cel românesc, ce l-au condus la concluzii false, teoria sa rămâne una inedită în planul istoriei ideilor. Inconsecvenţele de limbaj continuă şi în această perioadă, agravate, poate, de latinismul său exacerbat, ce l-a condus uneori la interpretări absurde sau de neaplicat. Şi în scrierea redactată la Iaşi, Bărnuţiu a identificat noţiunile de popor, gintă, naţiune, definindu-le ca „una mulţime de oameni uniţi cu legături naturale cum e aceeaşi origine şi aceeaşi limbă (vocum communio), apoi prin consensul dreptului şi prin comunitatea utilităţii"[10]. Din concepţia romantismului a preluat ideea de naţiune ca o comunitate naturală, dezvoltând teza naţiunii ca personalitate juridică, în funcţie de care îşi construieşte sistemul de drept şi teoria sa despre naţiune.

Tributar lui Savigny în concepţia despre naţiune, a înţeles-o ca un organism cu legile proprii de dezvoltare, care nu poate fi abătută de la evoluţia sa naturală de intervenţia altor factori, străini de fiinţa sa.

Cu această idee romantică, ce teoretiza individualitatea subliniată în persoana naţiunii, referindu-se acum la ansamblul naţiunii române, sau numai la segmentul acesteia din Austria, Bărnuţiu deplasa dezbaterea pe terenul dreptului public şi al relaţiei naţiune-stat, afirmând necesitatea coincidenţei statului cu naţiunea. Influenţa italianului Mancini este vădită în ideea clar exprimată că „naţiunea este subiectul drepturilor publice"[11]. Ideologul paşoptist, tributar ideii de naţiune-popor şi valorilor democraţiei sociale, asocia tezei personalităţii naţiunii necesitatea întemeierii sale pe principii democratice, promovând o idee liberală, întemeiată pe factorul popor.

Bărnuţiu a preliminat teoria politică a principiului de naţionalitate prin suprapunerea naţiunii cu statul (republica română), dezvoltând din această identificare o serie de componente ce le reclamă ideea modernă de naţiune şi autodeterminarea naţională, avansate deja în istoricul discurs din catedrala Blajului. În acest sens a teoretizat conceptul de teritoriu naţional ca o proprietate a naţiunii, idee vehiculată deja la 1848 în legătură cu Transilvania. Acum a extins această componentă la dimensiunea întregii naţiuni. Sub influenţa gândirii germane, această componentă – teritoriul – are o pondere însemnată în teoria lui Bărnuţiu. În prelungirea iluminismului a denumit teritoriul vechii Dacii ca teritoriu naţional românesc, proprietate a naţiunii române; „Prin dreptul teritoriului înţelegem dreptul de proprietate ce are universitatea naţiunii române asupra pământului Daciei". Teoria sa despre teritoriul naţional l-a condus şi la idei xenofobe, determinându-l să afirme că în baza dreptului de proprietate şi suveranitate al naţiunii, aceasta „poate scoate din mijlocul ei acei străini care ar periclita existenţa naţiunii prin număr şi apucături"[12].

Proprietatea şi suveranitatea asupra teritoriul naţional reprezentau pentru Bărnuţiu o condiţie a libertăţii naţionale în raporturile cu alte naţiuni, scriind că „nici una naţiune nu poate fi liberă fără de teritoriu propriu; pot să aibă membrii naţiunii drepturi civile şi pe teritoriul altei naţiuni... pot să aibă şi drepturi politice... şi încă şi dreptul limbii naţionale... dar posesiunea acestor drepturi nu sunt tituli de ajuns pentru ca acei membri să fie naţiune liberă"[13]. Sub influenţa şcolii germane, Bărnuţiu a acordat teritoriul un rol fundamental în agregarea naţiunii, considerându-l condiţia principală a existenţei ca naţiune a unui popor. Aplicată la românii din Austria, teoria sa susţinea că nu pot „să fie naţiune politică fără de teritoriu şi fără de drept român", înţelegând aici prin naţiune organizată în stat. Recunoaşterea politică a naţiunii nu era suficientă, în concepţia sa, pentru constituirea naţiunii, deoarece, susţinea Bărnuţiu, „condiţiunile vieţii naţiunilor nu sunt articolii dietelor".

A doua componentă a teoriei sale despre naţiune a fost puterea, respectiv formele prin care se realiza suveranitatea naţiunii în teritoriul naţional. Puterea era o condiţie de existenţă a naţiunii, o condiţie a libertăţii sale, forma ei de manifestare, în care se concretiza existenţa liberă a unui popor şi care se exprimă

prin atributele suveranității națiunii. În concepția sa caracteristicile puterii naționale erau unitatea, indivizibilitatea, sanctitatea și „neresponsabilitatea".

Din conceptul de putere națională Bărnuțiu a dedus drepturile națiunii, cuprinse „în constituțiunea republicii române". În teoria sa aceste drepturi erau: „unirea românilor paladiul tuturor drepturilor lor naționale. Dreptul asupra teritoriului român, dreptul de a se guberna prin legi proprii de domn român și de magistrați români, dreptul tezaurului public și al miliției"[14]. Prin extensia principiilor liberale la persoana națiunii, Bărnuțiu scria că „națiunea română are toate drepturile ce se cuvin persoanelor juridice".

Puterea națiunii se exprimă în instituțiile ce le crează, concepute pe principii egalitare. Organizarea națiunii în stat reclama întronarea principiilor democrației la temelia instituțiilor, a societății și a statului. Prima condiție a formării și existenței ca națiune era, în concepția lui Bărnuțiu, unirea românilor, definită ca un pact fundamental pe care trebuie „să-l încheie românii toți cu toții, „după formula română".

Sub influența lui Savigny, ca și la 1848 susținea ca în opera unirii „românii să nu se conducă de inspirațiuni străine, ci să se conducă de geniul lor român", fără să dezvolte această idee, activă în Moldova anilor 60.

Bărnuțiu fixa la baza statelor originea istorică și cea juridică, precizând că „fără de această origine juridică cea istorică singură nu naște nici un stat". În concepția sa fundamentele juridice ale statului erau contractul social sau pactul social în care era sintetizată ideea statului. Din această perspectivă a dezvoltat raportul stat-națiune, aplicat la realitatea statului național România. Pentru Simion Bărnuțiu, „statul român și națiunea română sunt identice, ele nu sunt două persoane ca în statul modern", de unde deduce necesitatea înlăturării străinilor din viața economică și socială, îndepărtarea lor de pe teritoriul statului român, interzicerea colonizărilor, exercitarea funcțiilor numai de către români. Este capitolul în care a excelat în tribulații amintind Facțiunea ieșeană de mai târziu, care a preluat această ideologie.

Influențat de lecția inaugurală a cursului de drept internațional rostit de Mancini la Universitatea din Torino în 1851, a prezentat dreptul internațional în uz la acea dată ca o negație a „dreptului ginților celui adevărat", ca o reacțiune organizată „în contra tuturor națiunilor pe care le-au împărțit și le-au subjugat". Bărnuțiu l-a numit „drept feudalistic internațional" deoarece „nu recunoaște personalitatea națiunilor", „nu recunoaște ginți sau națiuni, el recunoaște numai state". De sorginte istorică, acest drept legitima, în concepția sa, cucerirea, supunerea națiunilor mici și slabe, „sub pretextul de a introduce și a conserva ordinea".

Considerațiile teoretice despre națiune au fost în parte, determinate de noua realitate din statul-națiune România și justificate juridic prin apelul la dreptul roman, sugerând o continuitate între dreptul roman și cel românesc. Cele mai interesante analize, însă, au vizat situația românilor din Austria, într-un moment decisiv al evoluției problemei românești din imperiu.

Solicitat de lideri politici români din Transilvania să formuleze opiniile sale în legătură cu statutul politic al românilor din Imperiul Habsburgic, Bărnuțiu

observa că „românii din Austria încă sunt uniți naturalmente prin aceeași limbă și origine și teritoriu, apoi prin aceleiași datini naționale, politic însă sunt foarte despărțiți". Schițând evoluția istorică a chestiunii românești, Bărnuțiu aprecia că temeiul juridic al tendinței de dominare a ungurilor este dreptul istoric cel de dinainte de 1848, precum este simbolul reacțiunii europene dreptul istoric cel dinainte de revoluția franceasca". A susținut anacronismul dreptului istoric în împrejurările internaționale ale epocii, apreciind că prin restaurarea acestui drept „principiul naționalității e delăturat" și națiunea română nu mai poate figura ca națiune politică, liberă și independentă în Austria. După Bărnuțiu, reorganizarea constituțională făcută în Imperiul habsburgic la 1860 semnifica restaurarea dreptului istoric și negația principiului de naționalitate.

Conceptul de naționalitate politică, definită ca parte constitutivă a statului, reclama, în teoria lui Bărnuțiu, teritoriu național, drept național și putere națională. Din această poziție susținea și dreptul națiunii la autodeterminare, deoarece „națiunea română nu poate fi liberă până nu-i va fi recunoscut teritoriul național, dreptul național și puterea națională proprie, despre care să poată dispune însăși pentru dezvoltarea și prosperitatea sa". În scrisoarea din 1861 către ardeleni, a lansat apelul „Țineți-vă strâns de programa din 1848", motivând că „acea programă se concentra propriamente în punctul naționalității române ca de sine stătătoare pe temeiul ecarității ecare". Ideea autodeterminării națiunii române pe baza principiilor democratice de libertate și egalitate, sublimată în ideologia și programul revoluției de la 1848, s-a întruchipat atunci într-o concepție despre stat și națiune întemeiată pe principiile federalismului național, care susținea organizarea Austriei în autonomii naționale legate prin raporturi federale. La 1860, federalizarea imperiului pe baza principiului de naționalitate a fost abandonată în favoarea principiului istoric și a dreptului de stat. La 1848 programul românesc a susținut federalismul național, care reclama un anumit tip de relații între stat și națiune. „Când s-a proclamat pe sine națiunea română de națiune de sine stătătoare și politică – scria Bărnuțiu despre evenimentele din 1848 – atunci ea și-a proclamat dreptul la teritoriu național, dreptul său național de a se constitui și de a se organiza politic și cu nedependență de națiunile conteritoriale numai sub dreptul său național și sub cel comun tuturor acestora, în urma dreptului de a-și crea, cum au celelalte națiuni conteritoriale, una putere națională, fără de care dânsa n-ar putea să se țină ca națiune de sine stătătoare[15].

Cele trei elemente pe care le presupunea existența politică a națiunii în concepția lui Bărnuțiu erau dreptul, teritoriul și puterea națională, care făceau „ca națiunea să nu fie numai persoană juridică în general, ci și universitate politică". Pentru ca națiunea română din Transilvania să fie o națiune de sine stătătoare, liberă și politică, era necesar „a se constitui și a se organiza și dânsa naționalmente, după dreptul și natura ei".

Dreptul era o condiție spre a deveni parte constitutivă a statului, dar el presupunea dobândirea independenței națiunii. Amestecați cu celelalte națiuni în Transilvania, românii trebuiau să dobândească conteritorialitatea și coproprietatea, căci, scria Bărnuțiu „fără de conteritorialitate și conaționalitate nu 'm(.3Ue ritate, nici unire și pace".

Al treilea element ce-l reclama existența politică a națiunii era puterea națională, care, în teoria bărnuțiană, „se reprezintă și se exercită prin autoritățile naționale". Constatând că românii n-au avut până atunci putere, n-au avut nici un organism politic sau o autoritate națională, ci numai biserica, recomanda românilor din Transilvania „ca națiunea română să fie organizată naționalmente de sus până jos". În concepția sa, recunoasterea prin lege a națiunii nu era suficientă fără exercitiul tuturor drepturilor sale. Abia după ce erau recunoscute aceste drepturi și condiții românii se puteau federaliza cu alte națiuni.

Concepția juridică și politică despre națiune formulată în perioada ieșeană a lui Bărnuțiu nu a fost lipsită de exagerări, mai ales în latinismul exacerbal sau în xenofobia de care a dat dovadă în câteva rânduri. Deși s-a îndepărtat în unele componente de conceptul de la 1848, Bărnuțiu nu a părăsit direcția liberală de interpretare a națiunii, dar a încorsetat-o în rigorismul unui sistem juridic rigid, întemeiat pe ideea că dreptul românesc este continuatorul celui roman. Interesantă rămâne analiza situației politice a națiunii române din Transilvania, care-i oferă posibilitatea de a propune o soluție de organizare a imperiului întemeiată pe principiile federalismului național. Organizarea autonomiilor naționale a fost concepută de Bărnuțiu de sus în jos, de la o primă instituție a acestei autonomii, adunarea națională, până la orașe sau comune, într-un sistem ierarhizat, compatibil cu organizarea altor națiuni ardelene. Acest plan era al doilea plan detaliat de federalizare a monarhiei, formulat de români după cel din 25 februarie 1849.

În alt sens s-a exprimat panlatinismul ca ideologie în opera lui Vasile Maniu, bănățean stabilit în România, care a rămas un atent interpret al fenomenului național din Austria sau din Ungaria[16]. Influențat de lecția inaugurală a lui Mancini, V. Maniu a dezvoltat ideea de națiune dintr-o perspectivă nouă, externă, din unghiul unei noi ordine internaționale pe continent, în care națiunile constituiau sau trebuiau să constituie subiecte de drept. Într-un ton optimist pentru momentul în care a scris Unitatea latină sau cauza română în procesul naționalităților, V. Maniu susținea că „un nou ordin de sistem social și politic, bazat în modernul drept al ginților, va fi măretul edificiu ce și-l va ridica popoarele... pe ruinele vechiului sistem feudal"[17], preluând, în fapt, una din principalele idei din lecția lui Mancini. În această nouă ordine politică de pe continent națiunile trebuiau să fie principalul subiect de drept, în care omul să se regăsească cu personalitatea și proprietatea sa, cu libertatea, independența și familia, cu limba, constiinta, credințele, tradițiilor și pământul său. Principala condiție pentru instaurarea noului sistem politic pe continent era ca „popoarele să-și aibă după stirpe și ginte propria lor viață individuală, o ordine proprie substantivă, într-o perfectă independență, ceea ce va și face ca puterea întregii omeniri să fie întemeiată pe echitatea internațională"[18].

Ca în toată opera sa științifică și în această lucrare Maniu îmbina moștenirea iluministă cu o viziune românească asupra fenomenului național. Idealul abstract al umanității, originat în filosofie Luminilor, reprezenta tema principală de la care a pornit demonstrația lui V. Maniu, după care popoarele au un centru comun de întâlnire, „altarul pentru cultul umanității". In idealul de umanitate era sublimată „legătura naturii umane", „natura asociabilității noastre". Întrunirea

individualităților omenești în idealul de umanitate nu provoca „despuirea popoarelor de proprietățile lor naționale și răpirea acelor proprietăți genetice nu poate fi decât un act de spoliațiune, un grav și sacrilegiu atentat la drepturile și proprietățile omului, egal asasinatului și identic cu rebeliunea în contra naturii, în contra preceptelor divine"[19]. Pentru a întâia oară dreptul la individualitatea națională era asociat drepturilor omului, ilustrând atașamentul ideii de națiune la spiritul liberal și democratic. Idealul umanității în concepția lui V. Maniu presupunea înfrățirea popoarelor, singura în măsură să aducă omenirii beneficiile civilizației, eliberarea de „trecutul feros al barbarismului feudal", îndeplinirea misiunii la care era chemată pentru a instaura noului imperiu „întemeiat pe o adevărată echitate internațională".

Edificarea noii ordine internaționale a început în epocă prin aplicarea principiului de naționalitate și formarea unităților naționale, considerate de Maniu o aplicare practică a preceptelor creștinismului, „o aplicațiune prin întemeierea imperiului unităților naționale, care este adevărată expresiune a familiei, a libertăților și independențelor universale". Unitățile naționale constituite în numele principiului de naționalitate făceau posibilă asocierea națiunilor în familii de popoare, V. Maniu pledând pentru unitatea gintei latine, în care se integra și unitatea românească („noi avem și dreptul și datoria a pleda în numele umanității și a sacrului drept de conservațiune pentru unitatea întregii stirpe latine").

Realizarea unității românești la 1859 reprezenta o parte a procesului de formare a unității latine, în demonstrația lui V. Maniu, de originea românilor, moștenitorii latinității în Orientul Europei. Agregarea noilor solidarități în familii de popoare, după originea lor, reprezenta un fenomen contemporan, ilustrat de tendințele din lumea slavă sau germană. Nucleul acestor unități trebuia să fie individualitățile naționale, pentru care pleda evoluția naturală a omenirii. Soluția politică ce o propunea V.Maniu era aceea a principiului de naționalitate, recunoscut și aplicat în practica politică internațională de suveranul francez, care angaja popoarele într-o mișcare ce revendica și pregătea noua ordine politică.

Teoria lui V. Maniu avea o orientare externă precisă, inspirată de ideile lui Mancini, fixând principiul de naționalitate la temelia noului drept internațional. În opera de restructurare a Europei potrivit noilor principii de drept, „unitatea întregii stirpe latine, constituirea ei într-o singură familie devine din ce în ce o necesitate imperioasă pentru Occident și Orient". Acest proces reclama constituirea popoarelor în „corpuri organice naționale", „viitoarea constituire a națiunii române într-o unitate latină" urmând „a ieși din procesul naționalităților"[20].

Unitatea latină ca o necesitate europeană era o idee nouă în doctrina românească, susținută cu argumente istorice, politice și naționale, ca o contrapondere la tendințele din politica globală europeană, cum erau unitatea germană sau panslavismul. „Această unitate – scria V. Maniu – nu numai că are un trecut istoric, nu numai că este fondată la apusul și răsăritul Europei pe un element compact, organic și omogen, dar ea este și proprie a conserva, în primul ordin, latinității Occidentului, patrimoniile sale din Orient și, în secundul ordin, a conserva acest Orient pentru civilizațiunea din Occident"[21].

În concepţia lui V. Maniu unitatea latină putea constitui un element catalizator în realizarea noii ordini europene, care să încorporeze idealul umanităţii, al înfrăţirii popoarelor pe baza principiilor moralei şi justiţiei, să înnobileze omenirea. În acest context, pe urmele mesianismului romantic, V. Maniu a definit o misiune specifică a naţiunii române, care, prin propria consolidare, trebuia să contribuie la înfăptuirea noii unităţi. Cultul umanităţii şi al civilizaţiei reclama „a salva latinitatea prin unirea tuturor ramurilor ei de la apus la răsărit".

Misiunea specifică a românilor de a conlucra la înfăptuirea unităţii latine era justificată şi legitimată prin originea latină, care „ne dă dreptul a reclama partea noastră la unitatea acestei familii", prin „moravurile, datinile, limba noastră", care „sunt o vie arhivă a clasicităţii antice". În concepţia autorului, „prin puritatea tradiţiunilor, moravurilor, a religiunii, superstiţiei şi a limbii sale", naţiunea română „conservă şi astăzi tipul latinităţii din secundul ev". Unitatea latină în logica teoriei lui V. Maniu reclama „unitatea politică a românilor în teritoriul lor naţional", „dreptul la independenţă individuală, la o viaţă proprie".

În prelungirea tradiţiei iluministe, aceste aspiraţii româneşti erau susţinute prin originea, continuitatea, organizarea statală şi instituţională a românilor. V. Maniu relua principalele teze ale iluminismului, care identifica romanitatea cu elementul distinctiv al naţionalităţii, dar şi ideile bărnuţiene, după care instituţiile româneşti erau copii ale celor romane, expresia democratismului ce a fundamentat organizarea statală românească de la începuturile sale.

În noile împrejurări politice, V. Maniu reactualiza viziunea globală, integrală asupra naţiunii române, teoretizând rolul României ca entitate politică în apărare destinului românesc în general, a românilor din Austria în particular. „Poporul român – scria V. Maniu – are focarul său în România liberă". Constituirea românilor într-o unitate politică era reclamată de „interesele latinităţii, al Europei", dar, în primul rând, o justifica principiul naţional, existenţa românilor ca naţiune, „uniţi prin genetica lor, prin sânge, limbă, moravuri, tradiţiuni, credinţe, aspiraţiuni, suveniri şi reminiscenţe", o reclamau, apoi, noile principii de drept care au triumfat în Europa. Unitatea era posibilă numai la „naţiuni omogene, la asociaţiuni libere, legate prin o comunitate de interese".

Teoria lui V. Maniu se fundamenta teoretic pe o concepţie voluntarist-contractualistă, raţionalistă despre naţiune, definită ca o asociere liberă de indivizi, legaţi prin comunitatea intereselor, care se exprimă în universalitate prin individualitatea sa. „Fiecare naţiune – scria Maniu – este pentru sine o familie, fiecare familie îşi are individualitatea sa specifică şi distinctivă, îşi are interesele sale morale şi materiale, îşi are propriul destin. Individualitatea sa naţională este inalienabilă, sacră, inviolabilă ca preceptele şi legile divine"[22].

Cel mai avizat interpret al ideii naţionale în anii 60 a fost Alexandru Mocioni[23], mai ales prin discursurile rostite în parlamentul Ungariei, una din cele mai originale pagini de filosofie politică, ce anunţă importanta sa contribuţie teoretică din anii 80. Discursul rostit în 1868 în dieta Ungariei împotriva proiectului guvernamental de lege a naţionalităţilor reprezintă o contribuţie deosebită la doctrina naţională a românilor din Austro-Ungaria în secolul al XIX-lea.

Discursul ilustrează poate cel mai bine sinteza liberalism-naţionalism pe care s-a fundamentat doctrina românească, dar şi noile tendinţe din gândirea europeană în problema naţiunii, inspirate din opera lui Mancini, care au cristalizat o direcţie fertilă în plan politic în anii 80.

Al. Mocioni a făcut distincţie între sentimentul de naţionalitate, „vechi ca însăşi naţionalităţile" şi ideea de naţionalitate, care este nouă, ilustrată prin mişcările popoarelor din acel secol, care erau reflexul, „aplicaţia în timp şi loc" a acestei idei. Asemenea mişcări, pe care le nominaliza în Grecia, Belgia, Principatele Române, Polonia, Rusia sau Germania, reflectau o tendinţă în istoria universală, un fenomen general, chiar dacă aparent erau izolate sau contradictorii. Toate ilustrau o idee generală, „asigurarea existenţei şi dezvoltării individualităţii naţionale", „idee fundamentală la toate mişcările ce se ivesc în Europa în timpurile noastre". În concepţia lui Al. Mocioni, această idee reflecta năzuinţa popoarelor „acuşi spre egala îndreptăţire, acuşi spre independenţă, acuşi spre supremaţie, acuşi pe bază de drept istoric, acuşi pe bază de drept al naţiunii, fie prin mijloace legale, fie revoluţionare, fie sub forma constituţionalismului, fie în alianţă cu potestatea absolută"[24].

Teoria sa despre naţiune a fost construită pe ideea individualităţii şi diversităţii naţiunilor, opusă ideii de naţiune politică unică, pe care se întemeia proiectul guvernamental de lege a naţionalităţilor. Românii, sârbii şi slovacii, într-un proiect al naţionalităţilor, au opus ideii de naţiune politică unică doctrina individualităţilor naţionale etnice, în spiritul ideologiilor propriilor mişcări. Discursul mocionian a susţinut această idee, fundament pe o teorie a naţiunii ce a constituit cea mai originală contribuţie a gândirii politice româneşti în chestiunea naţională până în acel moment.

Pentru Al.Mocioni naţiunea reprezenta un complex de oameni, „pe care îi leagă strâns laolaltă legături genetice, geografice, istorice şi prin urmare şi legături de limbă, fiindcă cuprinde în sine sâmburele moralităţii şi fiindcă dispune de conştiinţă de sine o personalitate, persoană juridică"[25]. Definind naţiunea genetică în opoziţie cu naţiunea politică, Mocioni a relevat caracterul spiritual al naţiunii, valoarea morală a conceptului, vehiculând o componentă nouă a teoriei, conştiinţa de sine a naţiunii, insuficient valorificată de ardeleni. Dacă mai vechea ideii a naţiunii ca persoană juridică a reprezentat o contribuţie importantă a preromantismului românesc, conştiinţa de sine a fost insuficient exploatată în doctrina românească, deşi enunţuri pe această temă nu a lipsit la paşoptiştii din Principate. Valorizată politic asistematic, într-o doctrină coerentă la românii din Austro-Ungaria, apare odată cu Al.Mocioni, care prin acest discurs repune doctrina românească pe filonul voluntarist, raţionalist şi liberal, după balansările anterioare între teoria voluntaristă şi cea naturală.

Produs al epocii moderne, la Alexandru Mocioni ideea naţională avea patru cauze, două interne şi două externe. Cauzele externe erau principiile egalităţii şi ale suveranităţii poporului, iar cauzele interne, în exprimarea omului politic bănăţean, „progresul mai mare făcut pe terenul civilizaţiunii, de altă parte direcţia democratică a constituţionalismului".

În concepția lui Al. Mocioni națiunea era o consecință a dezvoltării spirituale, a intrucției, educației, luminării, a progresului moral. Constiinta de sine a națiunii era reflexul acestor factori de cultură, era un element spiritual. Constituționalismul si democrația asigurau un cadru proprice de manifestare ideii naționale si miscărilor declanșate în numele acesteia. În ultima instanță, spunea Mocioni, „ideea națională era efluxul acestor principii ce străbat întreaga societate, întreaga civilizația noastră". În teoria lui Mocioni exista un raport de condiționare între acești factori. Dacă ideea națională își avea cauza în direcția democratică a constituționalismului, dacă libertatea individuală și dezvoltarea personalității umane erau posibile numai în democrație, tot așa, sublinia gânditorul bănățean, „condiția primordială, premergătoare a democrației e tocmai ideea națională". Bazat pe aceste considerații, Al. Mocioni a justificat ideea națională dintr-o perspectivă liberală, pentru că satisfăcea, în egală măsură, aspirațiile individului ca om si ca membru al colectivității naționale. Îndreptățirea ideii naționale se justifica prin faptul că asigura posibilitatea „atât a libertății individuale, cât și a dezvoltării genului omenesc".

Națiunea ca factor spiritual, ca efect al progresului cultural și de civilizație constituia un element de promovare a democrației, care, susținea Mocioni, era binefăcătoare și posibilă numai când „nu numai singuratici, nu mulți, ci întregul popor în masă e civilizat si întregul popor e calificat spre a uza de drepturi politice". De aceea, susținea Mocioni, „dezvoltarea națională este condiția primordială a democrației".

În concepția lui Al. Mocioni națiunea se justifica nu ca un scop în sine, ci ca o aspirație de integrare în universalitate, ca o contribuție la progresul și dezvoltarea genului uman, deoarece cu „facultățile și înclinările sale proprii, fiecare națiune este ca și un organism firesc al genului omenesc". Tributar filosofiei secolului al XVIII-lea ideii liberale în ultima instanță, Mocioni proclama drept rațiune ultimă a libertății individuale si a drepturilor naturale dezvoltarea omului și, prin aceasta, „mediat a genului omenesc". Ideea națională, susținea Mocioni, nu era altceva „decât aplicarea acestei teorii despre drepturile neprescriptibile la singuraticele națiuni". Dezvoltarea națiunilor si prin intermediul lor a umanității, scopul suprem al fiecăruia, avea ca fundament teoretic tocmai „infinita diversitate ce exista între singuraticele națiuni".

Concepția sa liberală despre națiune repudia excrescențele ideii, „care se arată de regulă în exagerări", scria Mocioni, denumind aceste excrescențe a fi „tinderea spre supremație, de altă parte izolarea națională, dusă prin consecvențele independenței naționale". Aceste exagerări erau în contradicție cu „legile firesti ale progresului", dar si cu idealul comun de umanitate, ce presupunea că „prin comună concordie, comună lucrare la problema comună". Tendințele contemporane de comunicare, schimburile si influențele reciproce, asocierile dintre națiuni nu contrazic afirmațiile sale. Ideea modernă de națiune – susținea Mocioni – era un argument peremtoriu împotriva izolării, pentru egala îndreptățire a națiunilor, deoarece, ca și la indivizi si la națiuni „cultura mai înaltă nu sterge caracterele, ci numai le nobilitează facultățile și înclinările și astfel le conduce la mai clara

pricepere, atât a problemei proprii, cât și a celei comune genului omenesc". Înfrățirea oamenilor si a națiunilor, unirea lor în idealul suprem de umanitate „numai atunci este posibilă când ea stă pe baza reciprocei stime de drept, când singuraticele națiuni sunt recunoscute ca ființe de drept, ca subiecte de drept"[26]. Mocioni aplica ideile lui Mancini despre individualitatea națiunii si calitatea ei de subiect al dreptului, atât în dreptul intern, cât și în dreptul public internațional.

Națiunea ca subiect al dreptului internațional impunea, inevitabil, definirea raportului dintre cosmopolitism si ideea de naționalitate, care, în democrația lui Mocioni, nu erau incompatibile: „ideea de naționalitate nu numai că nu stă în contrast cu ideile cosmopolitice, ci e tocmai condiția primordială a veritabilului cosmopolitism", deoarece, susține mai departe, „veritabilul cosmopolitism e acea biserică mare, care numai pe puternicii pilastri ai naționalității poate sta"[27].

Pentru Al. Mocioni primul și cel mai înalt postulat național era asigurarea existenței și a dezvoltării individualității naționale. Din această perspectivă, în discurs a dezvoltat raportul stat-națiune, calitatea națiunii de subiect al dreptului public intern. Existența și dezvoltarea individualității naționale trebuia garantată de autoritatea politică. Ideea de națiune politică avea un caracter eminamente politic. Subiectul era valabil numai în statele unde existau mai multe naționalități. Chiar dacă numai una putea fi națiune politică, legea nu putea exclude că „în țară sunt mai multe națiuni, luate în înțeles genetic și acesta e adevăratul înțeles al noțiunii națiunii".

Mocioni a respins tezele potrivit cărora statul nu poate recunoaște mai multe asemenea individualități colective, înlocuindu-le cu alte forme de asociere, alte tipuri de solidarități, constituite după criterii nenaționale. Asemenea asocieri, formate în baza dreptului de liberă asociațiune, își aveau „baza de existență, atât materială, cât si morală în voința statului". Scopurile lor erau în afara corporațiunii, puteau forma „subiect numai la drepturi câștigate", dar în momentul când ajung în conflict cu statul, acela poate să-i retragă drepturile respective.

Pentru Al. Mocioni națiunea reprezenta un alt tip de asociere și, din acest motiv, „din punct de vedere juridic e imposibil a denega națiunilor recunoasterea", pentru că, altfel, statul se punea în contrast „cu propria sa idee fundamentală". Explicația ce o dezvoltă l-a îndepărtat, parțial, de la direcția filosofică anterioară. El sustine că națiunea era produsul legilor naturale, nu își avea temeiurile existenței în puterea statului, ci în ordinea mai înaltă a lucrurilor. Ca și pentru individ, scopul ultim al existenței națiunilor era dezvoltarea sa proprie, scopul său ultim era „în ea însăși", motiv pentru care națiunea „e subiect de drepturi originare, adică fundamentale". Dacă nu dorea să vină în contradicție cu „propria sa ideea fundamentală", statul, a cărui rațiune de a fi era tocmai „a da condițiuni de dezvoltare", „nu poate denega recunoasterea legală a drepturilor originare pe seama națiunilor".

Proiectul guvernamental de lege a naționalităților nu recunostea națiunile genetice din țară, nu le asigura condiții de dezvoltare, negându-le chiar dreptul la existență. „A recunoaște drepturile originare ale națiunii – spunea Al. Mocioni –

a apăra drepturile cardinale ale națiunii e datorința morală tocmai a statului". Secolului XIX i-a revenit meritul „de a trezi națiunile din profundul lor somn". efinind isiunea acestora în universalitate, Mocioni susținea că ele trebuiau „să concurgă ca factori creatori în dezvoltarea istorică a geniului omenesc". Statul putea să împiedice popoarele de la împlinirea acestei misiuni, dar numai pentru scurt timp, pentru că, împiedicate, „cu atât mai periculoase pot deveni pentru stat".

Completând liberalismul individual, Mocioni dezvolta raportul libertate națională – libertate individuală din perspectiva concepției organice despre națiune: „a voi să garantezi postulate naționale și totodată să desfaci în atomii săi organici subiectul prim și cel mai de căpetenie al acestor postulate, națiunea... însemnă... a nimici cel mai de căpetenie interes național"[28]. Individul era o parte a organismului ce-l constituia națiunea, dar totalitatea indivizilor nu forma un întreg unitar.

În concepția lui Al. Mocioni, naționalitatea era o însușire născută odată cu omul și, pentru că moralmente se putea dezvolta, era un drept inalienabil. Dreptul național era un drept fundamental, nu produsul voinței politice, nu subordonat acesteia, ci derivat din însăși existența naturală a națiunii. Dreptul național era un drept natural și în această ipostază nu putea fi condiționat, ci pretindea garanție legală necondiționată. Din această poziție considera excluderea limbilor naționale din învățământ, justiție, legislație ca o încălcare a drepturilor individuale, a egalei îndreptățiri a oamenilor. Proiectul naționalităților recunoștea necesitatea unei limbi oficiale a statului și supremația politică a unei națiuni, dacă acestea se bazau pe însușiri și virtuți deosebite, nu pe volnicie, impuse de putere prin legi contrare intereselor națiunilor genetice, care lezau onoarea acestora.

Încheierea compromisului austro-ungar a surprins ideea de națiune la românii din imperiu într-o fază de tranziție spre teoria principiului de naționalitate, ce a încorporat moștenirea iluministă și romantică, accentuând caracterul juridic și politic al concepției românești. Ideea românească de națiune s-a definit în sinteza voluntarismului raționalist cu organicismul naturalist, păstrând nealterate temeiurile democratice și liberale ale doctrinei românești, așa cum le-a inaugurat iluminismul. Contribuțiile doctrinare ale momentului preliminau teoria principiului de naționalitate prin câteva componente fundamentale, între ele valoarea conștiinței naționale și a voinței de a exista ca națiune, calitatea națiunii de subiect al dreptului public intern sau internațional. Sincronizată cu noile direcții din gândirea politică europeană[29], doctrina românească evolua spre o concepție coerentă, sistematică, capabilă a fi valorizată politic, care se va cristaliza în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului nostru.

Note

[1] Pentru ideea de națiune în epoca liberală și dualistă vezi N.Bocșan, *L'évolution de l'idée de nation chez les roumains de Transylvanie et du Banat*, în „Revue de Transylvanie", 1992, nr. 1, p. 60-77, Idem, *Liberalism și individualitate națională în filosofia politică românească din Banat în secolul XIX*, în „Altarul Banatului", III (XIII), 1992, nr. 4-6, p. 61-66; Idem, *Ideologia

politică a Memorandului, în vol. „Memorandul 1892-1894. Ideologie și acțiune politică românească", București, 1994, p. 265-287; Idem, *Ideile politice ale actelor fundamentale ale Marii Uniri*, în SUBB Historia, 1992.

[2] Pentru raportul dualism – chestiunea naționalităților vezi: V. Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea națională 1848-1881*. București, 1974, p. 361-364. *Românii din Transilvania împotriva dualismului*, Cluj-Napoca, 1978, passim; Miodrag Milin, *De la autonomism la Memorandum*, Timișoara, 1986, p. 87-101; Liviu Maior, *Memorandul. Filosofia politico-istorică a petiționalismului românesc*. Cluj-Napoca, 1992, Cap. *Dualismul și problema națională*, p. 31.

[3] Legea naționalităților cu toate anteproiectele și dezbaterile pe marginea ei în T.V. Păcățian, *Cartea de aur*, vol.IV, Sibiu, 1906, p. 429 sq.

[4] Pentru evoluția ideii de națiune vezi: H. Kohn, *The idea of nationalism*. New York, 1964; F.Chabod, *L'idea de nazioni*, Bari, 1961; *L'idée de nation*, Paris, 1969; Jean René Suratteau, *L'idée nationale de la révolution à nos jours*, Paris, 1972; Jean Plumyène, *Les nations romantiques*, Paris, 1979, Eric J. Hobsbawn, *Nazioni e nazionalismo del 1870*. Torino, 1991.

[5] Pentru asociaționalismul național românesc și difuzarea ideii naționale vezi: N. Bocșan, *Transilvania și unirea din 1859. Implicații culturale*, în AIIAC, 27, 1985-1986, p. 485-504.

[6] *Dreptul public al românilor*, Iași, 1867, publicat după redacțiile autorului din 1860 și 1863. Toate citatele din text sunt din această lucrare.

[7] *Unitatea latină sau cauza română în procesul naționalităților*, București, 1869; Idem, *Misiunea Occidentului latin în Orientele Europei*, București, 1869; Idem, *La mission de l'Occident latin dans l'Orient de l'Europe*, Paris, 1869.

[8] Discursul lui Al.Mocioni în legătură cu legea naționalităților, în T.V.Păcățian, *Cartea de aur*, vol.IV, Sibiu, 1906, p.473-482.

[9] Despre S.Bărnuțiu vezi:R.Pantazi, *Simion Bărnuțiu*, Sibiu, 1944; Ion Vântu, *Simion Bărnuțiu*, în vol. „Din gândirea politico-juridică din România", București, 1974, p. 135-158; Avram Andea, *Libertatea națională în concepția lui Simion Bărnuțiu*, în vol. „Centenar muzical orădean", Oradea, 1972, p. 295-305; Idem, *Libertate și proprietate în concepția lui Simion Bărnuțiu*, în SUBB Historia, XVIII, 1973, fasc. I, p. 33-51.

[10] S. Bărnuțiu, *Dreptul public al românilor*, Iași, 1867, p. 76.

[11] Este vorba de lecția inaugurală la cursul de drept internațional de la Universitatea din Torino din 22 ianuarie 1851. *Della Nazionalita come fondamento del Diritto delle Genti*, în vol. P.S.Mancini, *Diritto internazionale, Prelezioni*, Napoli, 1873, p. 1-64.

[12] S. Bărnuțiu, *Dreptul public al românilor*, p. 116-120.

[13] *Ibidem*, p. 83.

[14] *Ibidem*, p. 114.

[15] *Ibidem*, p. 427.

[16] Pentru V. Maniu vezi Victor Neumann, *Vasile Maniu, Monografie istorică*, Timișoara, 1984. În 1848 a publicat *Ungaria și România*, vezi C. Bodea, 1848 *la români*, vol. II, București, 1982, p. 898.

[17] V. Maniu, *Unitatea latină sau cauza română în procesul naționalităților din punctul de vedere istoric, juridic și politic*, București, 1867, p. 4. Toate citatele sunt preluate din această lucrare.

[18] *Ibidem*, p. 5.

[19] *Ibidem*, p. 6.

[20] *Ibidem*, p. 8.

[21] *Ibidem*.

[22] *Ibidem*, p. 65.

[23] Pentru ideea de natiune la Al. Mocioni vezi George Em. Marica, *Sociologia națiunii la Alexandru Mocioni si A.C.Popovici*, în vol. „Studii de istoria si sociologia culturii române ardelene din secolul al XIX-lea", vol. I, Cluj Napoca, 1977, p. 271-301.

[24] Al. Mocioni, *Discurs rostit în parlamentul Ungariei asupra legii nationalităților*, în T.V. Păcătian, *Cartea de om*, vol.IV, Sibiu, 1906, p. 473-482. Toate citatele din Al.Mocioni sunt reproduse din acest text. În continuare *Discurs*.

[25] Al. Mocioni, *Discurs*, p. 474.

[26] *Ibidem*, p. 477.

[27] *Ibidem*.

[28] *Ibidem*, p. 480.

[29] E. Hobsbawn, *op.cit.*, p. 119 sq.

Mihai Iacobescu

BUCOVINA – O „EUROPĂ ÎN MINIATURĂ"?

Interesul contemporanilor pentru Bucovina se află, îndeosebi în ultimul deceniu, într-o neasteptată crestere. Dar, în mod paradoxal, eforturile dedicate Bucovinei nu se fac atât în direcția cercetării si descifrării adevărului istoric, veridic si complex, bogat si nuantat, cât mai ales al fabricării, proiectării si difuzării unei imagini subiective, incomplete, unilaterale sau, uneori chiar intentionat false, denaturate, alimentate de dorința subiectivă a „lumii" prezente si viitoare din afara spațiului românesc si al Bucovinei propriu zise. Iar „mesagerii" acestei imagini sunt fie ultimii reprezentanți, septuagenari sau octogenari, fie urmași ai acelei elite plurietno-lingvistice si confesionale a Bucovinei de până la cel de-al doilea război mondial – germani, evrei, polonezi, ucraineni; dintre acestia un loc si un rol aparte îl ocupă ucrainenii din nordul Bucovinei anexate în baza Pactului Ribbentrop-Molotov si păstrate în frontierele Ucrainei independente de astăzi.

Este, într-adevăr, o realitate dinamică, incontestabilă, aceea că, după un sir de evenimente epocale – criza fără precedent a lumii socialiste, unificarea celor două Germanii, prăbușirea imperiului totalitar bolsevic si implicit a regimurilor satelite, iesite si croite sub baionetele sovietice, fărâmițarea sângeroasă a Iugoslaviei si divizarea pasnică a Cehoslovaciei, reînnoirea si înmulțirea proiectelor de reorganizare si „federalizare" a Europei pe baze juridice noi, din care nu lipsesc ambiții si planuri mai vechi, arbitrare și anacronice etc. – problematica Bucovinei reintră în atenția unor centre de studiu, special create și a unor grupuri de interese internaționale, care se ocupă tot mai insistent de această zonă.

În 1990, din inițiativa puterii locale din Șvabia s-a înființat la Augsburg Institutul Bukowina. Nasterea si afirmarea acestei instituții este motivată si explicată de către un slujitor al centrului de la Augsburg, d-l Carsten Eichenberger, astfel: la sfârsitul celei de-a doua conflagrații mondiale, în 1944-1945, în partea de sud a Bavariei au migrat numerosi etnici germani din Bucovina; luându-i sub protecția sa, administrația locală bavareză a înființat Institutul Bukowina, care „la început se ocupa cu evidența documentelor noilor veniți, din Bucovina. Astăzi el tinde să devină un centru de cercetare, al cărui scop este studiul amănuntit al problemelor Bucovinei în general"[1]. Există si o asociație a germanilor bucovineni, care editează si difuzează ziarul „Der Südosdeutche", ce apare la München si Augsburg.

O direcție esențială, definită si în „Der Südostdeutsche" este aceea că Bucovina este sau poate deveni pentru contemporani „un model pentru echilibrarea conflictelor interetnice"[2] sau mai explicit „o strălucită" prefigurare a politicii de

„integrare" în Casa comună a Europei de mâine, fiindcă, politica habsburgică a realizat, cu aproape o sută de ani în urmă, „în cel mai adevărat sens al cuvântului, *o mică piesă model* (subl. n.) a conceptului supranaţional şi care se explică azi prin politica de integrare"[3].

Institutul Bukowina îşi propune, în esenţă, să realizeze „o, veritabilă şi necesară bancă de date, cu privire la impactul elementului german asupra teritoriilor sud-estice ale Europei, în general, şi asupra Bucovinei, în special", pentru că, experienţa politicii habsburgice în această zonă „merită să fie valorificată în interesul unei Europe, care tinde spre unitate"[4].

O astfel de opinie este pe larg întâlnită în istoriografia germană contemporană referitoare la Bucovina. Istoricul Adolf Armbruster, într-o comunicare ştiinţifică, intitulată sugestiv *Bucovina şi ideea europeană* (1993), după ce argumenta că „între Bucovina şi celelalte regiuni ale României este o mare diferenţă" şi aceasta se datorează în principal „influenţei covârşitoare şi binefacerilor factorului german, respectiv politicii inteligente, luminate, care s-a promovat în Bucovina, în perioada stăpânirii habsburgice", trăgea concluzia: „Bucovina oferă în ansamblul său arhitectura ideii europene, un model cultural şi economic autentic"[5]. Tot astfel, în prefaţă la lucrarea sa *Istoria Bucovinei în epoca modernă* (1993) aparţinând istoricului Emanuel Turczynski, de la München se arată: „o istorie a Bucovinei în epoca modernă poate să dea impulsul pentru alcătuirea unei cercetări mai largi, cu formularea întrebării: dacă istoria Bucovinei poate să fie un model sau un anacronism cu şanse de viitor pentru Europa"?[6] Pentru a răspunde acestei întrebări fundamentale, autorul readuce în atenţia cititorilor „vechile timpuri bune", când s-a format şi afirmat acel „homo bucovinensis", definit de Hans Prelitsch, încă din 1956, ca fiind produs de „practica toleranţei de către oameni de înaltă şi variată cultură" – idee preluată şi dezvoltată şi de David Schaary, în 1993, într-o lucrare apărută la Tel Aviv[7]. Apreciat ca unul dintre cei mai citaţi şi autorizaţi istorici germani ai problemelor sud-est-europene, moderne, Turczynski vede în politica habsburgică în Bucovina pârghia cu care s-a efectuat „tranziţia de la o provincie de margine, moldovenească, aflată sub dependenţa Imperiului Otoman, la o regiune culturală de model central-european", prin intermediul civilizaţiei şi culturii germane, dar mai ales prin reformele josefine. Bilingvismul şi multilingvismul au favorizat creativitatea, spune el, fiindcă, intelectualii, indiferent de originea lor, români, polonezi, ucraineni, evrei, armeni „găseau accesul la mai multe modele literare", oferite şi de cultura lor proprie şi de cea germană sau de simbioza dintre acestea; colonizarea şi imigrarea din vestul şi estul Europei s-au întemeiat pe „o nouă ordine socială şi de drept"; în Bucovina s-a creat şi consolidat, „un regionalism organic", având la bază „toleranţa şi liniştea" şi opunându-se „naţionalismului, ce venea de la Bucureşti, Moscova şi Viena"; după opinia lui Turczynski „capodopera politicii habsburgice" a fost „nivelarea culturală", care a permis „eliminarea tensiunilor sociale şi naţionale"[8].

Analizând „colonizările şi torentul de imigranţi sub administraţia austriacă în secolele XVIII-XIX-lea", Turczynski admite câteva din concluziile care se

regăsesc – e drept cu o argumentaţie mult mai largă şi mai pregnantă – şi în cadrul istoriografiei româneşti: elementele alogene, colonişti şi imigranţi s-au aşezat pe moşiile mănăstireşti secularizate, ale Fondului Bisericesc; dintre toate grupurile etnice venite în Bucovina, peste o treime din imigranţi – scrie Turczynski – au venit din Galiţia şi că, îndeosebi numărul mic al zilelor de clacă şi scutirea de obligaţii militare, precum şi persecuţiile religioase au fost principalele cauze, care „au condus la o emigraţie în masă a iobagilor ucraineni din Galiţia, în ciuda interzicerii părăsirii moşiilor de către proprietarii polonezi"[9].

O idee centrală, care îl ajută pe istoricul Turczynski să răspundă afirmativ la întrebarea dacă istoria Bucovinei poate fi „un model pentru Europa" este şi aceea că habsburgii au realizat în această zonă „o nouă justiţie şi ordine socială" – prin: introducerea codului civil josefinist (1786), dezrobirea ţiganilor (1783), acordarea toleranţei religioase (1787), reducerea dependenţei ţăranilor iobagi faţă de stăpân şi reglementarea drepturilor şi îndatoririlor acestora (1782), crearea oficiilor cercuale (Kreisamt-uri) pentru a aplana pe criterii juridice stabile diferitele litigii dintre ţărani şi proprietari (1781), interzicerea pedepselor corporale şi înfiinţarea de instanţe juridice moderne corespunzătoare, traducerea în româneşte, în 1817 a legislaţiei penale şi în 1811 a codului civil general, care a rămas în vigoare aproape o sută de ani, până la sfârşitul secolului al XIX-lea etc. – măsuri care îi permit autorului să conchidă că „în decursul unei generaţii, Bucovina a devenit o oază a libertăţilor burgheze şi a drepturilor omului"[10].

Dintr-o altă direcţie, cu alte mobiluri, izvorâte din imperativele imediate şi de perspectivă ale justificării evidente a realităţilor recente create de cea de-a doua conflagraţie mondială şi tolerate în mod ciudat de noua ordine europeană în curs de făurire, vine Centrul de Cercetări Bucovinene, creat la 24 aprilie 1992 la Universitatea din Cernăuţi – centru dirijat şi finanţat de guvernul Ucrainei independente. La deschiderea acestuia – în prezenţa unor delegaţii din Germania, Austria, Canada, Israel, România şi Polonia – prorectorul Universităţii cernăuţene, prof. dr. Oleg Panciuc, directorul Centrului de Cercetări Bucovinene releva „tradiţiile convieţuirii armonioase" plurietnice, lingvistice şi confesionale ale comunităţilor din Bucovina, contextul în care, în această „zonă de răscruce" s-a format şi afirmat acel „homo bucovinensis", sarcinile ce revin contemporanilor în direcţia „unirii eforturilor de a ne regăsi şi împlini în noua Europă".

Formată exclusiv din cadre universitare, condusă de un director, un director adjunct, un secretar ştiinţific, noua instituţie urmăreşte să cerceteze şi să elucideze problematica Bucovinei în cadrul a 5 cinci secţii: 1) de istorie, 2) ştiinţe naturale, 3) culturologie, 4) culturi naţionale şi 5) economie. Aceste secţii au la rândul lor laboratoare şi subsecţii de: istorie propriu-zisă, arheologie, folclor, lingvistică, literatură, artă, ecologie, biologie, geografie, economie industrială şi agrară, etnografie, relaţii economice şi spirituale etc. O secţie specială de „culturi naţionale" cuprinde subsecţiile de: cultură română, rusă, poloneză, germană, austriacă, evreiască. Există şi un sector de arhivistică, menit să devină un veritabil instrument de lucru la dispoziţia cercetătorilor. Majoritatea covârşitoare a specialiştilor încadraţi la Centrul de Cercetări Bucovinene aparţin etnicilor ucraineni –

într-un teritoriu plurietnic, cum este în prezent regiunea Cernăuţi, un singur etnic român, profesor, doctor în filologie conduce secţia „culturi naţionale"[11].

Cu începere din 1992, Centrul de Cercetări Bucovinene editează şi difuzează publicaţia „Revista Bucovineană"[12], care apare de şase ori pe an, având o gamă variată de rubrici: istorie, cercetări, ipoteze; literatură şi artă, ştiinţă şi învăţământ, cuprinzând, totodată, creaţii artistice în proză, poezie, traduceri, eseuri, schiţe, biografii, studii de etnografie şi folclor, interviuri cu diferite personalităţi.

Întreaga activitate a Centrului de Cercetări Bucovinene, prin publicaţia sa, prin studiile şi articolele apărute până la această dată, prin comunicările prezentate la diverse reuniuni ştiinţifice internaţionale se axează pe ideea relevării şi demonstrării „autohtoniei" ucrainenilor în Bucovina şi a justificării situaţiei rezultate de după cel de-a doilea război mondial ca fiind astfel plămădită din negura vremurilor. „Autohtonia" ucrainenilor în Bucovina şi condiţiile vitrege de până nu demult, lupta lor până la crearea Ucrainei independente este preocuparea de căpetenie a Centrului de Cercetări Bucovinene. Există o singură lucrare de sinteză, agreată şi apreciată în prezent, de către forurile diriguitoare ale Ucrainei, o „operă fundamentală", ce cuprinde „mărturii ştiinţifice exhaustive ale autohtoniei ucrainenilor în Bucovina", lucrare ce a fost recomandată oficial spre a deveni „manual pentru lecţiile de istorie": *Istoria Bucovinei* vol. I-II, de Arkadi Jukovski[13]. Rezumând aici conţinutul acesteia, relevăm faptul că autorul ei exprimă opiniile diasporei ucrainene, care azi sunt în deplină concordanţă cu cele ale conducerii actualei Ucraine libere; lucrarea a fost publicată mai întâi în străinătate, în 1956, la Paris, Philadelphia, Detroit, într-o vreme în care o, astfel de abordare naţionalistă, exclusivistă, extremistă nu putea apărea sub regimul totalitar sovietic, dar ea a devenit „evanghelia" făuritorilor şi diriguitorilor Ucrainei de astăzi.

Bucovina – se arată în primul volum al lucrării, apărut în 1991 – este „leagănul" civilizaţiei şi culturii ucrainene; arealul formării şi afirmării poporului ucrainean a inclus şi teritoriul întregii Moldove, de la Carpaţi la Nistru, Dunăre şi Marea Neagră; ucrainenii s-au aşezat aici în secolul al VII-lea, în vreme ce românii au migrat la răsărit de Carpaţi în secolul al XII-lea, venind din Peninsula Balcanică (p. 34-39). Românii din Bucovina sunt un element invadator, de cuceritori, veniţi din Maramureş, în prima jumătate a secolului al XIV-lea (p. 47). Că ucrainenii au fost primii şi singurii autohtoni (este adusă ca „probă" toponomia şi limba cancelariilor medievale din Moldova). Însă, Moldova – relevă Jukovski – s-a aflat aproape permanent în evul mediu sub dominaţia statelor vecine, Ungaria, Polonia, Imperiul Otoman[14].

În cel de-al doilea volum al sintezei sale, apărut în 1994, Jukovski condamnă „politica colonială, promovată permanent în Bucovina, de către puterea austriacă", în urma căreia „ţinutul s-a sărăcit" (p. 35). În etapa administraţiei militare, între anii 1774-1786, „toate acţiunile civilizatoare ale guvernului de la Viena în Bucovina, într-o mare măsură au contribuit la germanizarea Bucovinei" (p. 12) şi „guvernul se ocupa şi se îngrijea mai mult de valahi, decât de rusini (ruteni, ucraineni)", tolerând „puternica mişcare imigraţionistă a românilor, din Transil-

vania şi Moldova"; pentru Jukovski, cei doi guvernatori militari, din anii 1774-1786 au fundamentat „politica generală a Austriei, care îi susţinea pe românii puţini, împotriva ucrainenilor mulţi, realizând principiul *divide et impera*, conform căruia „devine clar că ocupaţia austriacă acţiona nu în folosul ucrainenilor, ci, dimpotrivă, contribuia la românizarea acestui pământ ucrainean" (p. 21). Sub administraţia civilă, galiţiană, din anii 1786-1849, constată Jukovski, „majoritatea funcţionarilor guvernamentali, superiori şi mijlocii erau germani şi polonezi" şi admiterea printre căpitanii Bucovinei şi a unui român, ca, de pildă, Gheorghe Isăcescu, care a condus zona între anii 1840-1848, se explică prin aceea că Austria îi proteja pe boierii localnici, care erau în cea mai mare parte de neam român" şi românii „foloseau funcţiile lor pentru românizarea Bucovinei" (p. 13). Analizând tulburările sociale ale huţulilor, din zona de munte a Bucovinei, din deceniul al cincilea, din preajma anului 1848, Jukovski pomeneşte numele boierilor români din zonă şi conchide că „în Bucovina exploatatorii întotdeauna au fost străini" (p. 14). Autorul nuanţează şi diferenţiază etapa administraţiei militare de cea civilă, galiţiană, relevând că, în vreme ultimei etape, „deşi a continuat politica Austriei de deznaţio- nalizare generală", faptul nou a constat în aceea că, „în joc a intrat un element nou şi străin, polonezii" şi că, „de atunci a rămas polonizarea parţială a oraşelor şi satelor ucrainene în Bucovina" (p. 20).

Revoluţia de la 1848 „a grăbit cristalizarea celor două popoare principale, ucrainean şi român" şi a marcat „începutul luptei deschise şi aprinse pentru obţinerea hegemoniei în Bucovina", însă „adevărata renaştere a ucrainenilor în Bucovina a venit abia peste 30 de ani" (p. 21). „Primăvara popoarelor" în Bucovina, „a avut însă o mare influenţă asupra ucrainenilor din statul austriac; ei cereau recunoaşterea naţionalităţii ucrainene, atât din partea altor popoare – adresându-se în acest scop Congresului slav de la Praga – cât şi din partea Austriei", voind „crearea unui ţinut de coroană, sub sceptrul împăratului Casei de Habsburg, în care să intre Galiţia de est, Bucovina ucraineană şi Ucraina transcarpatică" (p. 22). Jukovski subliniază: rolul Radei principale ruse, create la 1848, la Lemberg, activitatea deputaţilor „ucraineni" în parlament, la 1848-1849, efortul ce l-a făcut „elementul românesc din Bucovina, încurajat de românii din Transilvania" de a înfăptui „ruperea Bucovinei de Galiţia" şi a crea, astfel, „o pavăză pentru aspiraţiile imperialismului românesc" (p. 29). În tot acest efort „cel mai mare promotor şi părinte spiritual al politicii ucrainofobe în acel timp a fost Eudoxiu Hurmuzachi" (p. 40).

Etapa 1862-1918 este „importantă pentru poporul ucrainean", fiindcă – relevă Jukovski – „începe viaţa ucraineană organizată şi creşte conştiinţa naţională a bucovinenilor", care se manifestă „pe tărâmul cultural, obştesc şi politic" (p. 41). În pofida dezbinării ucrainenilor în grupurile austrofil şi rusofil, ei profită din ambele cazuri, încurajaţi şi ajutaţi şi de către Austria, şi de către Rusia; îşi editează primele publicaţii, întreţin legături cu conaţionalii din alte teritorii ucrainene, se aliază fie cu polonii, fie cu renegaţii românilor – între care Eugen Hacman, Nicolae Wassilko şi mai ales Aurel Onciul – pătrund în Dieta Bucovinei şi în toate organismele locale şi centrale, infiltrându-se în toate structurile politice,

culturale, confesionale – încât, în 1912, de pildă aveau 216 școli, 800 învățători, 313 studenți, 590 societăți și instituții diverse etc. (p. 73-79).

Nu ne-am propus să facem critica acestor texte, ci, doar să relevăm opinii ale istoricilor contemporani din centre diferite, așa cum se afirmă ele în prezent.

II

Într-un astfel de context, când toată lumea pare obsedată să intre într-o Europă nouă – și când, pe lângă instituțiile amintite, de la Augsburg și Cernăuți activează numeroase alte centre și asociații, între care mai menționăm Societatea pentru Cultura Austro-Germană din Cernăuți, Asociația Evreilor Bucovineni din Haifa (Israel), Centrul Cultural din Pila (Polonia) etc. – se inițiază și se organizează în ultima vreme, în diferite țări, conferințe, congrese, festivaluri dedicate Bucovinei. Așa, de pildă, între 30 septembrie – 5 octombrie 1993 se desfășoară la Cernăuți un congres internațional pe tema: *Transformări de conștiință în Bucovina*; în cadrul acestuia, d-l Ortfried Cotzian, coordonatorul Institutului Bukowina de la Augsburg – care nu este bucovinean, ci descendent dintr-o familie de germani refugiați din zona sudetă, a Cehoslovaciei – lansează și subliniază ideea că: „Bucovina poate deveni o zonă de excepție, cu un statut unic, în Europa“[15].

În zilele de 2-4 iunie 1994 se desfășoară la Jastrowie, în Polonia, conferința internațională sub titlul semnificativ: *Bucovina o Europă în miniatură*[16]. Au participat reprezentanți din Polonia, Ucraina, România, Germania și Jugoslavia. Lucrările prezentate au fost axate pe teme variate: istorie, lingvistică, folclor, etnografie, instituții muzeale etc. Coordonatorii volumului, în care se publică lucrările conferinței (ei precizează însă că din volum lipsește referatul lui Alexandru Țenchea, din Suceava) – textele fiind însoțite de rezumate în limbile rusă, ucraineană, română, germană și idiș – relevă în *Cuvânt înainte* că, unele referate prezentate „au avut un caracter foarte controversat“ și că „în problemele de bază referitoare la Bucovina există nu numai unele diferențe de opinii, dar iese la iveală atât lipsa de cunoștințe a informațiilor fundamentale, cât și afirmarea anumitor puncte de vedere conforme vechilor teze, demult dezactualizate“ – fără să ni se explice care sunt aceste teze învechite. În schimb, coordonatorii lucrării, care înmănunchează textele prezentate la conferință, precizează că, „actualitatea ideii europene a generat o anumită modă: Bucovina este văzută ca un model primordial – fie acesta real sau postulat – al unui organism multinațional, capabil să funcționeze fără prea multe fricțiuni“.

Opiniile celor trei coordonatori sunt cu atât mai importante, cu cât, deși de etnie poloneză, ei sunt cetățeni în trei state diferite: Kazimier Feleszko trăiește la München, este cetățean german; Jerzego Molasa – la Varșovia, în Polonia, iar Wladislaw Strutynski – la Cernăuți, în Ucraina. Ce constată însă ei, în consens, după audierea referatelor și intervențiilor în cadrul conferinței? Nici mai mult, nici mai puțin, că „premizele acestei comparații“, cu „Europa în miniatură“ sunt „înșelătoare“, fiindcă aprecierile celor ce visează să facă din exemplul Bucovinei de ieri o „Europă“ de mâine pornesc de la „erori de natură metodologică; ele constau, pe de o parte, în ignorarea diferențelor dintre epoca preindustrială și cea

industrială, iar pe de de altă parte, în omiterea diferențelor existente între organismelor „macro“ și „micro-socială“. Relevând că la nivel macro-social este vorba de „statul multinațional“, iar la nivel macro de „regiuni microsociale“, ce apar „ca urmare a procesului de omogenizare spontană a diverselor grupuri etnice“, din care rezultă un „nou grup, autonom“, autorii se întreabă: „dacă mișcarea probucovineană – care ia naștere în prezent – are în vedere doar abilitatea conviețuirii de zi cu zi într-o comunitate multietnică“? Și, o a doua întrebare: „în ce măsură ar fi posibilă regăsirea rădăcinilor trecutului sub forma unui program ideologic teritorial explicit formulat, în care să fi funcționat primatul întregii populații a țării asupra intereselor fiecărui grup național“? Ei înșiși, coordonatorii volumului, consideră că „este imposibil de prezentat obiectiv rolul jucat de monarhia habsburgică în formarea modelului de comunitate bucovineană“. Și această imposibilitate rezultă și din faptul că „opiniile exprimate conțin deja doar informații și date, care par a rămâne tributare vechilor stereotipuri, existente în istoria popoarelor respective“ adică „unii autori sunt înclinați să subscrie faptelor pozitive a acelor grupuri etnice cu care ei înșiși se identifică, iar cele negative celorlalte grupuri“. Această remarcă o socotim cu atât mai îndreptățită cu cât ea transpare din aproape toate textele prezentate. Să mai reținem ca un fapt meritoriu, îndemnul pe care îl lansează coordonatorii volumului: „se cuvine să fie inițiate și încurajate amănunțite cercetări antropologice, socio-culturale, etnografice, lingvistice pentru a se cădea de acord asupra viziunii unitare a istoriei, capabile să reconstituie procesul de formare ale acestui mozaic cultural“[17].

Dincolo de observațiile realiste ale coordonatorilor volumului mai sus menționat – care este foarte puțin cunoscut la noi, fiindcă s-au tipărit puține exemplare și nici chiar toți participanții nu au primit – vom încerca să mai rezumăm câteva opinii, începând chiar cu cele ale delegatului român. Au fost de fapt doi delegați români: Alexandru Țenchea, pe atunci lector la catedra de limba și literatura germană de la Universitatea „Ștefan cel Mare Suceava“ (el este și membru al comunității germane din Suceava, dar nu și-a redactat și predat textul intervenției verbale pentru tipar); cel de-al doilea participant român, George Ostafi-Ost este inginer mecanic, îndeplinește funcția de muzeograf la Muzeul Bucovinei din Suceava și lucrează la sectorul „relații cu publicul“; acesta a prezentat comunicarea *Etnic și economic în Bucovina*[18]. În sinteza sa el rezumă multe aspecte semnificative ale dezvoltării economice; între altele autorul relevă că Bucovina reprezenta a 60-a parte din suprafața imperiului și în 1914 dădea o producție industrială, care, sub raport valoric era de 110 milioane coroane, din valoarea globală de 10 miliarde coroane, cât se realiza în întreaga industrie a imperiului. Pentru perioada anilor 1850-1918 autorul susține că, „rezultatele obținute în agricultura Bucovinei se situau peste media celor obținute în toate landurile monarhiei, inclusiv în Austria și Moravia“ și că acest fapt ar fi fost determinat mai ales de efortul coloniștilor germani care au introdus aici „metode mai raționale și intensive de prelucrare (?) a pământului. Arătând, totodată, că aproape toți coloniștii și imigranții s-au așezat pe moșiile Fondului Bisericesc – ceea ce este în bună parte adevărat – și că „mulți dintre coloniști au primit 16-20

de ha teren, lemn de construcție, vite de prăsilă și semințe de calitate la prețuri convenabile" sau „scutiri de obligații fiscale și de prestații de muncă, precum și diverse scutiri de impozite pe o perioadă de 30 de ani" și că în 1910 erau 10.312 negustori în Bucovina" din care „8.642 evrei, 444 români și 1.226 de alte naționalități", autorul, în loc să tragă concluziile firești, despre marginalizarea românilor majoritari și autohtoni, despre consecințele acestui tratament preferențial al statului, pentru coloniști și imigranți, forțează finalul comunicării sale; spre a fi în ton cu cei care văd în Bucovina sub habsburgi o „Europă în miniatură", scrie și el: „în Bucovina s-a realizat un model de conviețuire, comparabil cu puține zone din Europa" și că „modelul acestei conviețuiri și munci asidue pentru propășirea generală poate sta la baza integrării europene".

Un alt referat a scos în evidență „aportul evreilor la cultura Bucovinei" în general „și a orașului Cernăuți în special" autorul, Chaim Frank[19] arată că evreii au făcut capitalei o importantă donație, un ceas, inventat de evreul Abraham Falk și au dat, totodată, doi primari ai Cernăuțiului, între anii 1905-1907 și 1913-1915; el înșiruie o impresionantă pleiadă de oameni de cultură și mai ales „scriitori evrei de limbă germană", încât, socotind că în unele lucrări acest fapt se ignoră, scrie sentențios: „nici nemții fasciști, nici naționaliștii români, ucraineni ori polonezi nu au fost în stare să șteargă din memoria Bucovinei aportul evreilor de-a lungul istoriei la viața culturală a acestei provincii". Susținând foarte categoric că „nu există nici un document cu adevărat neutru, care să descrie obiectiv istoria Bucovinei" – ca și când el, Chaim Frank le-ar fi văzut pe toate aceste documente! – și el își încheie lucrarea cu concluzia că „Bucovina a fost cândva o Europă în miniatură". În vreme ce C. Frank se referă doar la Bucovina sub habsburgi, alți istorici extind constatările privitoare la evreii în Bucovina și pentru etapa românească, interbelică – când „Cernăuții au fost, între ambele războaie mondiale, după Varșovia și New-York, orașul ce a suscitat interesul cel mai înalt al populației evreiești din lume"[20].

Într-o vădită manieră părtinitoare Alexandr Dobrzanski (Cernăuți) abordează problema relațiilor polono-ucrainene din Bucovina de la sfârșitul veacului al XIX-lea, încercând să argumenteze că „activitatea coaliției ucraineano-poloneze din timpul alegerilor pentru Dieta Bucovinei în anii 1884, 1890, 1892, 1898 a avut „un caracter constructiv" și s-a finalizat prin „rezultate favorabile, atât pentru ucraineni, cât și pentru polonezi"[21]. Dar pentru românii autohtoni? Tot astfel Jurii Macar și Wladislaw Strutynski, referindu-se la „prezența polonezilor în viața socio-politică a Bucovinei la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor, ajung la concluzia că „alături de alte grupuri etnice, polonezii au contribuit la transformarea Bucovinei într-o regiune în care relațiile interetnice au devenit un model de toleranță, în vreme ce viața culturală se caracterizează printr-o rar întâlnită diversitate spirituală"[22]. Dar cu ce preț, pentru românii autohtoni?

Ortfried Kotzian în comunicarea sa *Rolul cercetării istoriografice în prezentarea adevărului istoric cu privire la politica economică a stăpânirii Austriei imperiale în Bucovina*[23], critică sever pozițiile „naționaliste" ale istoricilor ro-

mâni și ucraineni, care contestă caracterul progresist al stăpânirii habsburgice. Referirile la concluziile istoriografiei românești au în vedere opera lui Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, din 1991 publicată, scrie el „după un manuscris elaborat în urmă cu 50 de ani", lucrările *Din Istoria Bucovinei* și *Documente ale revoluției de la 1848 în Bucovina* ale lui M. Iacobescu, din care citează elogiativ doar rândurile privitoare la sublinierea progreselor economice, dar critică modul cum este tratată politica demografică și „conviețuirea armonioasă"; este citată, de asemenea și lucrarea lui Nicolae Ciachir; autorul pare de-a dreptul iritat de faptul că istoricii români și cei ucraineni „sunt de părere că ocupația austriacă a jucat un rol negativ în Bucovina" (precizăm: nu și pentru coloniști și imigranți), pledând în final că „este necesară întoarcerea la izvoarele istorice" și în scrierea istoriei „trebuie să primeze interesul suprem: responsabilitatea pentru pacea Europei" – deși noi credem că trebuie să primeze grija pentru aflarea și redarea adevărului istoric.

III

Nu ne propunem ca în acest spațiu restrâns să polemizăm cu susținătorii tezei că stăpânirea austriacă a realizat în Bucovina o „Europă în miniatură", un „model" pentru Casa comună a Europei de mâine, ci doar să schițăm câteva jaloane pentru o intervenție viitoare, pe această temă. Vom mai preciza că teza despre o Bucovină ce a fost creată ca un ideal în acest sens a fost adusă și în cadrul conferinței internaționale pe tema *Bucovina de partea dialogului*, de la Sejny (Polonia), la 21-28 aprilie 1996, la care au participat istorici, filologi, etnografi, folcloriști, ziariști din Germania, România, Ucraina și Polonia[24]. În cadrul confruntărilor de idei din timpul dezbaterilor, când din nou, în urma referatului nostru despre unele aspecte ale istoriografiei românești despre Bucovina, profesorul E. Turczynski a apreciat că istoricii români continuă să se situeze pe poziții naționaliste a primit replica: oare nu s-ar fi situat pe aceleași poziții și istoricii germani, dacă, în RDG-ul, care s-a reunit nu demult cu statul căreia trebuie să-i aparțină, ar fi găsit un mozaic etno-lingvistic și confesional, cum s-a creat în timpul stăpânirii habsburgice în Bucovina și s-a continuat sub dominația stalinistă? Nu se poate contesta aspectul pozitiv al politicii austriece, dar acest aspect este numai o fațetă a problemei; reversul acestei politici e în mai mare măsură negativ, cum, în ansamblu primează efectele negative în cazul oricărei stăpâniri străine. În cazul Bucovinei, dintr-un teritoriu românesc, în 1774, stăpânirea austriacă a făcut în timpul a 144 de ani de stăpânire un mozaic etno-lingvistic și confesional, după chipul și asemănarea imperiului însuși; chiar unii istorici germani recunosc faptul că habsburgii au creat aici acel Das Volker-Konglomerat, ca rezultat al politicii imperiale de colonizare și imigrare; oare conflictul dintre stăpânirea austriacă, pe de o parte și mazilii și răzeșii din satele fostului ocol al Câmpulungului Moldovenesc, pe de altă parte, conflict care a durat de la sfârșitul veacului al XVIII-lea și până în 1873 nu a fost el însuși dovada incontestabilă că politica habsburgică a adoptat un sistem preferențial pentru unii și discriminatoriu, de exploatare, pentru alții? Dar menținerea românilor majoritari la

periferia vieții economice și spirituale, prin restricțiile impuse în promovarea lor, în utilizarea limbii și culturii proprii, în cunoașterea istoriei lor? Dar înlesnirile create coloniștilor și imigranților, oare nu pe seama restrângerii proprietăților și posibilităților firești ale autohtonilor s-au făcut? De ce la 1848, într-o broșură publicată la Viena și difuzată de Miron Ciupercă, deputatul țăranilor se arăta că „acei zbiri de pe domeniul cameral al statului, încălcând și sfidând principiile de drept și de dreptate" i-au adus pe români „în categoria celor mai săraci oameni" și că, în disperarea lor, ei „au toate motivele să dorească revenirea jugului otoman"?[25]

Credem că participarea istoricilor români la întâlnirile internaționale dedicate Bucovinei, confruntarea principială și constructivă de opinii, dialogul științific, bazat de stimă, înțelegere și respect reciproc, capacitatea și răbdarea de a asculta și cealaltă parte, să ducă la o conlucrare, din care să iasă imaginea complexă, veridică, nuanțată, obiectivă a istoriei Bucovinei – acțiune care s-a început deja după întâlnirea de la Sejny, din aprilie, anul trecut – când sucevenii au angajat o colaborare cu domnul Emanuil Turczynski, de la München[26]. Menționăm, în același timp, mai ales progresul ce se conturează după Conferința internațională de la Rădăuți, din 31 mai-3 iunie 1996, pe tema *Bucovina între anii 1774-1862; aspecte politice, sociale, cultural-economice și demografice* – organizată din inițiativa Centrului de studii Bucovina, de la Rădăuți, al Academiei Române, cu participarea istoricilor de la Cernăuți și Augsburg, prilej cu care s-au adoptat importante decizii de colaborare și abordare în comun a problematicii complexe a istoriei Bucovinei[27].

Note

[1] Kazimier Feleszko (München), Jerzego Molasa (Warșovia), Wladyslaw Strutynski (Cernăuți), *Blaski i ciene. Europy w miniaturze* (Lumini și umbre. Europa în miniatură) Warșovia, 1995, p. 27-30, 31.

[2] „Der Südostdeutche", Augsburg, 15 februarie, 1992, p. 1.

[3] Otto von Habsburg, Prefață la volumul *Alma Mater Francisco-Josephine*, München, 1975, p. 7.

[4] Ion Cocuz, *Bucovina – quo vadis?* „Pământ străbun", nr. 3-4, 1996, p. 3.

[5] *Ibidem*, p.5.

[6] Turczynski, E., *Geschichte der Bukowina in der Neuzeit. Zur Sozial und Kulturgeschichte einer mitteleuropäisch geprägten Landeschaft*. Wiesbaden, 1993, p. XI.

[7] *Ibidem*, p. 2, 4.

[8] *Ibidem*, p. 7-9.

[9] *Ibidem*, p. 26-31.

[10] *Ibidem*, p. 42-53.

[11] Mihai Iacobescu, *Centrul de Cercetări Bucovinene, 24 aprilie 1992, Cernăuți*, „Codrul Cosminului" seria nouă, nr. 2 (12) 1996, p. 313-315.

[12] Ștefan Purici, *Problematica istoriei Bucovinei în paginile revistei „Bukovânskii Jurnal"*, în „Glasul Bucovinei" Cernăuți-București, nr. 3/1995, p. 111-115.

[13] Arkadi Jukovski, *Istoria Bucovinii*, (lb. ucraineană), Cernăuți, 1994, p. 1.

[14] Vezi și recenzia lui C. Șerban și Mihai Lazăr, *Istoria Bucovinei*, partea I până la 1774, „Codrul Cosminului", serie nouă, nr. 2(12), 1996, p. 527-535.

[15] Ion Cocuz, *op.cit.*, p. 9.

[16] Kazimier Feleszko, ș.a., *op.cit.*, 192 p.

[17] *Ibidem*, p. 3-4 și 7-8.

[18] *Ibidem*, p. 45-59.

[19] *Ibidem*, p. 80-90.

[20] Turczynski, E., *op.cit.*, p. 13.

[21] Kazimier Feleszko, ș.a., *op.cit.*, p. 113-121.

[22] *Ibidem*, p. 93-104.

[23] *Ibidem*, p. 23-44.

[24] M. Iacobescu, *Bucovina în dezbateri științifice internaționale*, „Codrul Cosminului" nr. 2 (12), 1996, p. 540-551.

[25] Idem, *Din istoria Bucovinei*, vol. I, 1774-1862, Edit. Academiei, 1993.

[26] M. Iacobescu, *Bucovina în dezbateri...*, p. 551.

[27] *Ibidem*, p. 552-563.

Gh. Dumitrașcu

VIAȚA SPIRITUALĂ A ROMÂNILOR DIN DOBROGEA ÎNAINTE DE REUNIREA CU ȚARA (1878)

În cadrul procesului de formare a statului național, unitar și independent român, anul 1878 înseamnă, nu doar câștigarea Independenței, dar și reunirea Dobrogei cu România.

Încercarea care urmează vrea să extindă dimensiunile *actului* la acelea ale unui proces. Putem spune cu destulă seriozitate că Dobrogea n-a fost niciodată ruptă de tot, de la sânul sufletesc al Patriei, și Reunirea ei a început cu mult dinainte de 1878, fiind vorba de o viață spirituală comună, pe principiul chiar al integrării vieții bisericești și apoi a celei școlare din Dobrogea, în instituțiile corespunzătoare din România.

Pe de altă parte, intenționăm să încercăm un studiu comparativ cu rezultatele istoriografiei bulgare, care, mai direct sau mai voalat, exprimă și interesele politice. Facem acest lucru fără ură și patimă, așa cum se exprimă, de multe decenii, profesorul căruia îi închin această înjghebare științifică[1].

Rostul și locul unei etnii într-un cadru istorico-geografic se judecă după criterii multiple, pentru că aflarea adevărului trebuie să fie mai scumpă decât interesul, fie el și politic. În privința Dobrogei, într-o confruntare științifică – și numai științifică! – noi putem aduce, în afirmarea dreptului României asupra Dobrogei, numeroase argumente[2]. În primul rând, Dobrogea a făcut parte din vatra de formare a poporului român, fiind cea dintâi romanizată și cea din urmă părăsită, într-un fel sau altul, de imperiali. Procesul de apariție a statelor medievale s-a petrecut nu doar asemănător celorlalte țări românești, dar chiar în interferență, cu Țara Românească, de pildă. După căderea ei sub turci, domnii români, Vlad Țepeș, Iancu de Hunedoara, Ștefan cel Mare, au încercat, cu unele reușite să o recupereze[3]. În ciuda colonizării organizate cu elemente musulmane în mai multe valuri, de pe poziții privilegiate, și a fixării, din varii motive, a altor alogeni, ucraineni, ruși, bulgari, nemți, armeni, pe lângă grecii, „tradiționali", s-a putut schimba cu greu, raportul demografic din Dobrogea. Abia spre jumătatea secolului al XIX-lea, musulmanii dețin majoritatea de populație, fiind urmați de români, cei mai numeroși dintre nonmusulmani. Ca să reenim la sbiectul nostru, în afara unor elemente, întâmplătoare, aduse de valurile istoriei, bulgarii sunt prezenți aici în număr mare, abia din secolul al XIX-lea. Ceea ce și explică faptul că nu există nici un lăcaș de cult bulgăresc înainte de 1825, fapt de „necrezut", pentru o populație creștină.

Ca element definitiv în această demontrație ar fi că în perioada ocupării Dobrogei de către ruși, începând din aprilie 1877 până în noiembrie următor, s-a

făcut tot posibilul, inclusiv falsuri statistice, pentru a obține o majoritate demografică bulgaro-rusă în Dobrogea, astfel încât să aibă „numărul" ca argument. Nu l-au putut obține[4]. Chiar și în aceste condiții, românii, împărțiți după biserica ortodoxă căreia îi aparțineau – greacă sau bulgară – aveau, totuși, majoritatea relativă. În afara perioadei la care ne-am referit, românii au ocupat numeroase și importante funcții în administrația localităților Dobrogei: primari, inspectori ai Imperiului Otoman pe plan economic (Ion Ionescu de la Brad), inspectori ai învățământului românesc din Imperiu, precum Nifon Bălășescu și alții[5]. Un alt element de luat în seamă îl reprezintă forța economică. Deși o lucrare a unui eminent cercetător bulgar ia ca element de referință doar orașele, neglijând deliberat forța economică a românilor[6], totuși, nu numai că românii sunt cei mai numeroși, după musulmani, ci au funcții, sunt organizați profesional și religios[7], dar au și mari averi, ei și locașurile lor de cult, mănăstirile, mai ales. Sunt marii agricultori ai Dobrogei, sunt marii proprietari de vite, oi, au cherhanale, hoteluri, cârciumi. Sunt, în sfârșit, elementul productiv cel mai important al provinciei, ei sunt constructorii de drumuri, de căi ferate, lucrători în piatră (alături de italieni), ceea ce pentru o lume aflată într-o mică revoluție capitalistă înseamnă foarte mult pe scara aprecierilor[8].

*

Expresia firească a acestei continue afirmări a elementului românesc din Dobrogea, care constituie el însuși o sinteză românească, o „Dacie în miniatură", în condițiile unor contacte multiple, cu celelalte țări românești, este afirmarea conștiinței naționale[9]. Și astfel, putem enumera doar, posibila participare a unor români dobrogeni în timpul Revoluției lui Tudor Vladimirescu, circulația documentelor Revoluției de la 1848-1849 de la Blaj, în Dobrogea, participarea la evenimentele din Transilvania a multor mocani din Dobrogea, prezența în timpul evenimentelor din 11 iunie 1848, în București, a fruntașului român, de la Silistra, Petrea Mihail, periegeza politică a lui Ion Ionescu de la Brad în Dobrogea la 1850, în legătură cu Nicolae Bălcescu și Ion Ghica, pentru a sonda posibilitatea reizbucnirii Revoluției învinse, prin cei 3000 de mocani și alte câteva mii de țărani fugiți din fața represiunii boierești din Țara Românească[10], în sfârșit, trecerea prin Dobrogea a domnului Alexandru Ioan Cuza și interesul arătat de viitorul domn, Carol I. În timpul Războiului pentru Independență, românii ai Dobrogei au oferit informații armatei și autorităților române[11].

*

Ideile și bibliografia expuse mai sus crează tabloul de ansamblu, ce duce la o concluzie, aproape exactă, anume că Dobrogea era deja integrată la România, înainte de 1878, cel puțin pe plan bisericesc, școlar și sanitar[12]. Noi ne îngăduim însă, în continuare, să ne oprim în mod expres la două instituții fundamentale ale spiritualității românești și, în extensie, ale conștiinței naționale și *dreptului* nostru asupra Dobrogei[13].

Vrem, cu alte cuvinte, să facem o expunere puțin detaliată asupra școlilor și bisericilor, dar, mai mult, să încercăm un studiu comparativ, cu istoriografia bulgară, valoroasă, fără îndoială[14], și puternic sprijinită de statul bulgar. Pot afirma fără nici o reținere, că statul român, prin instituțiile sale, nu numai că n-a încurajat cercetările în dobrogenistica modernă și contemporană, dar le-a retezat orice încercare de extindere dincolo de granița de stat, micșorând în același timp aria și tonul ripostei istoriografiei noastre, față de afirmațiile celor de la sud.

Să nu se înțeleagă în nici un caz că aceste câteva pagini se vor o polemică la adresa istoriografiei bulgare. Se vor doar un studiu comparativ, în care să expună cifre – numere și date și, pe de altă parte, să încerce a le explica, după cum am spus la început, „fără ură și patimă".

Lucrarea fundamentală a istoriografiei bulgare în această problemă, des bătută, este lucrarea lui Velko Tonev[15]. Anexele acestei lucrări ne oferă următoarele date:

În Dobrogea, înainte de 1877, izvoarele bulgărești rețin numele a 303 intelectuali – învățători din localitățile Dobrogei. Lista cuprinde numele și prenumele, locul de naștere, locul și timpul în care a fost învățător. Sigur, lista este incompletă, are destule semne de întrebare, însă ea trebuie luată, fără îndoială, în seamă, și de la ea trebuie să pornim una dintre căile de comparație. Pe de altă parte, lista școlilor bulgărești din Dobrogea până la 1878 ar cuprinde 115 unități școlare după cum urmează: 6 în deceniul 1830-1840, 18 în deceniul următor, 15 în deceniul '50-60, 44 în deceniul următor, 32 în deceniul 1870-1880, al eliberării.

Sunt de reținut câteva elemente care conferă un firesc acestor cifre. Numele a 303 învățători la 115 școli în decurs de 50 de ani nu înseamnă prea mult. Sunt convins că istoriografia bulgară va mai descoperi „din uitare" și numele altor dascăli, spre gloria poporului bulgar.

Referindu-ne în continuare la *școli*, reținem că nu există nici o școală bulgărească înainte de 1830 și că în cele trei decenii până la 1860 ființează deabia 39, în timp ce în ultimele două decenii de stăpânire otomană se înființează 76. Aceasta arată în mod clar că procesul de înființare a școlilor bulgărești, se declanșează, practic, după 1840.

Și mai interesant pare capitolul privind bisericile. Numărul total al acestora e de 103. Și nici o mănăstire. Și din nou trebuie să precizăm că înainte de 1830, în Dobrogea, există o singură biserică, din 1825, la Beidaud. Din aceste 103 biserici, 75 se vor înființa după 1860. E bine să reținem că între 1830-1850 vor ființa abia 16 biserici. Această împărțire pe decenii, momentul înființăriilor, reprezintă un argument de comparație cu totul deosebit. Ce anume aș putea deduce eu, cititorul acestor cărți și al acestor statistici? În mod clar, sub acest aspect, bulgarii apar pentru prima dată în Dobrogea, la 1825, printr-o biserică și la 1830 printr-o școală. Cum e posibil ca această populație să nu fi avut biserici, în sutele de ani, despre care istoriografia lor zice că bulgarii au fost adevărații locuitori și stăpâni ai Dobrogei? În ciuda regimului de represiune otomană, vom vedea că în adevărata Bulgarie se constată un proces firesc de înființare și existență a bisericilor și mănăstirilor, unele dintre ele de recunoaștere europeană. Ar putea fi o explicație

în aceea că, s-or fi folosit de alte biserici creştine, ale românilor, ruşilor sau grecilor. Unele documente[16] arată că supoziţia nu e cu totul deplasată, dar numărul de cazuri este deosebit de mic. Pe de altă parte, din 115 şcoli, abia 57 se găseau în Dobrogea actuală, aparţinând României, cele mai multe, după cum se vede, sunt din Cazalele, Hagi-oglu, Pazargik, Silistra şi Tutracan, adică, Turtucaia. Cam acelaşi procentaj revine şi bisericilor. S-ar explica astfel, de ce numărul şcolilor e atât de mare, în comparaţie cu acela al bisericilor, deşi firesc ar fi ca procentajul să fie invers, în orice comunitate, înfiinţându-se mai întâi biserica şi după aceea şcoala.

Se cuprinde în această statistică şi o rubrică asupra căreia am oarecari îndoieli, e vorba de ceea ce autorul spune „Citalisce", adică bibliotecă. Ar exista 13 asemenea biblioteci, în marile centre Tulcea, Babadag, Măcin, Medgidia, Cernavodă, Constanţa, Mangalia, Carapcea (?), Balcic, Pazargic, Iusenlia, Silistra şi Turtucaia. Nu ştiu unde merge Velcov Tonev cu definirea acestor biblioteci, dar pentru el în comunităţile româneşti nu e de aflat această instituţie, în adevăratul înţeles al cuvântului. Dar sunt convins că la Silistra exista o bibliotecă a şcolii româneşti sau a lui Constache Petrescu, ştiu că la 1880 se căutau rămăşiţele bibliotecii lui Nifon Bălăşescu, câteva lăzi, lăsate într-o casă de la marginea unui sat din Dobrogea, în care el s-a prăpădit, mai mult ca sigur, că mănăstirile aveau asemenea fonduri de carte, ale căror puţine urme le putem surprinde într-o carte apărută recent şi în câteva articole despre cartea veche românească din Dobrogea[17]. Poate şi domnişoarele Târcă aveau ceva, care s-ar numi bibiotecă, poate şi popa de la Niculiţel, oricum, este clar că, chiar şi din puţinele informaţii care le deţinem până acum, am putea reconstitui prezenţe ale bibliotecii româneşti comparabile cu ale celei bulgare din rubrica respectivă a listei statistice a lui Velko Tonev.

Ce constatăm până în prezent? Că titlul cărţii lui Velko Tonev corespunde unei realităţi, înţeleasă, pentru comunitatea bulgară din Dobrogea, ca o „renaştere". Dar, cel puţin în aceeaşi măsură, un asemenea titlu s-ar potrivi şi unei cărţi despre societatea românească. E mai presus de orice că, din motive arătate, noi, românii, suntem datori, înaintaşilor noştri, cu dezvăluirea adevărului istoric asupra prezenţei vieţii lor spirituale în toată Dobrogea. E drept, mai puţin, în ceea ce numim Cadrilater. Articolul de faţă nu urmăreşte în nici un caz să nege cercetările valoroase ale istoriografiei bulgare, în această problemă, ci doar să le expună şi pe cele româneşti, îndrăznind şi o comparaţie, pur ştiinţifică. Înainte de a trece la acest capitol, e necesar să spunem că fondurile arhivistice otomane de la Tulcea au ajuns în biblioteca Cyril şi Metodiu din Sofia, unde, după Războiul pentru Independenţă, accesul nostru a fost foarte slab. În plus, mai ales după înfiinţarea Exarhatului bulgar, propaganda din presă în favoarea Bulgariei şi bulgarilor a fost foarte virulentă.

*

În privinţa celor două instituţii româneşti din Dobrogea, înainte de 1878, pornind de la contribuţiile deosebit de valoroase ale unor colegi de preocupări[18], însă şi de la contribuţii mai vechi, am îndrăznit câteva lucrări de sinteză[19]. Afirm că realizările mele se bazează pe cercetarea românească la un moment dat, eu însumi având în pregătire, spre publicare, 2-3 volume cu documente *emise* până la 1878 sau privitoare la românii Dobrogei din această perioadă[20].

Consider, deci, cercetările mele incomplete, dar totuşi, primele sinteze bazate pe lucrări şi documente controlabile. Mi-am impus această cenzură, convins fiind că istoria ne dă dreptate, că dreptul nostru mai are încă de aşteptat, din arhive şi biblioteci, argumente şi date.

În legătură cu *Învăţământul românesc* din Dobrogea înainte de 1878 pot să consider, în primul rând, că oamenii şcolii reprezintă cea mai mare parte a celor două liste de intelectuali şi o alta de personalităţi de alt fel, publicate, pe baza cercetărilor mele şi, mai ales, ale altora, în ideea aceloraşi sinteze statistice pe care le cultiv în lucrările mele privind Dobrogea. Consider că numărul de instituţii, vechimea lor, răspândirea lor în teritoriu, numărul de intelectuali, calitatea şi provenienţa lor, înzestrarea acestor instituţii cu cele necesare, sursele de finanţare, raporturile cu Ţara, toate acestea pot şi trebuie să fie conţinutul unor asemenea lucrări de sinteză, care-şi permit şi oarecari comentarii.

Trebuie să spun că istoriografia noastră, mai ales cea interbelică, privind Dobrogea şi-a refuzat, cu nonşalanţă, să insiste asupra factorului naţional în cultură. De aceea nu ne miră că lucrări citate cu deosebită asiduitate de istoriografia bulgară amintesc de 20 de şcoli româneşti şi de vreo câteva zeci de biserici[21]. Nu vreau să fiu rău cu istoriografia noastră din amintita perioadă, dar o parte însemnată a ei se „supune" mentalităţii românului tolerant, îngăduitor, necăutând gâlceava şi nerăspunzând acesteia. Oricine ar face o comparaţie între tonul şi conţinutul istoriografiei noastre şi al celei bulgare din perioada interbelică privind Dobrogea şi-ar putea da seama că riposta noastră a fost insuficientă, în raporturile cu istoriografia bulgară.

Referindu-ne deci la şcoli, aducem dovada clară a existenţei şcolilor româneşti în Dobrogea, cu mult înainte de 1800. În mod cert şcoala românească de la Cernavoda dintre 1766-1772 şi şcoala de la Turtucaia, încă 12 ani după 1774[22]. Mai mult decât atât, la această şcoală de la Cernavoda îşi desăvârşea învăţătura un tânăr „şcoler", român din Transilvania, iar la Turtucaia avem şirul învăţătorilor pentru o mai lungă perioadă de timp. Cu oarecari semne de întrebare ar mai fi o şcoală românească la Greci în 1811 şi o alta, la Viile, în 1818. De prisos a aminti distanţa de 60 de ani care desparte prima şcoală românească de prima bulgărească.

După datele pe care le deţin, numărul şcolilor româneşti dovedite până astăzi în Dobrogea ar fi de 70, între care, 2 înainte de 1800, 2 probabil între 1810-1820, 2 între 1830-1840, 4 în deceniul următor, 5 între 1850 şi 1860, 14 în deceniul 1860-1870 şi 38 în ultimul deceniu de stăpânire otomană. De reţinut că proporţia de 70 de şcoli la 115 ar arăta un avantaj pentru bulgari, şi în plus, cifra de 303 învăţători. Avem însă avantaj faptul că vechimea unora dintre şcolile noastre e mult mai mare, că înzestrarea lor cu manuale fine, în mare măsură, de Ministerul Învăţământului din Bucureşti, un număr însemnat de învăţători vin din Banat

și Transilvania, absolvenți de „preparandii". Câteva dintre școli erau de un nivel deosebit, școala de la Dăieni pregătea dascăli, dascăli ieșau și absolvenți ai școli de la Cernavodă a lui Dimitrie Chirescu. În privința școlii de la Silistra, ea avea elevi nu numai români dobrogeni, ci și chiar din stânga Dunării, din România. Tot la Silistra se înființa o școală de fete a cărei programă e surprinzătoare pentru acel timp[23]. Planurile lui Nifon Bălășescu privind înființarea la Măcin, nu numai a centrului religios al Dobrogei, dar și a celui școlar, cu o școală de tip gimnazial mediu, era pe punctul de a se împlini[24]. Trei elemente mai trebuiesc reținute în legătură cu școala românească din Dobrogea până la 1878: întâi, că ea era organizată pe două mari centre zonale: Cernavoda, centru condus de preotul Stavrofor Dimitri Chirescu, și Silistra, condus de Costache Petrescu. Acolo exista și eforia școalelor și Societatea de Cultură românească, care aduna în rândurile ei – era organizată după sistemul Astrei din Transilvania – fruntași români din toată Dobrogea, din unele centre muntene, din București, și chiar din Transilvania[25]. În al doilea rând, chiar documentele școlare veneau de la București, elevii făceau istoria și geografia României, limba turcă era doar o limbă străină[26], iar absolvenții erau de „cetățenie română". În sfârșit, unii dintre absolvenții din Dobrogea ai școlilor de patru clase deveneau bursieri la gimnaziile din România.

Este mai presus de orice îndoială că învățământul românesc din Dobrogea trebuie judecat cu mult deasupra acelei cifre de 67 stabilimente școlare, și vina îmi aparține, în primul rând mie, că numai atâtea am descoperit. Sunt, s-a văzut, elemente care, din punctul de vedere al vechimii și din punctul de vedere al calității situau învățământul românesc la un cu totul alt nivel decât raportul 115 la 67.

Dar, în același timp, raportul este acesta și cifrele, oricât le-am astupa gura, au limbajul lor care sare, eclatant, în față, uneori nedându-ți timpul pentru explicațiile pe care eu le-am dat în ultima pagină.

Biserica românească din Dobrogea este stâlpul esențial al rezistenței noastre etnice și al afirmării naționale în această provincie. O analiză statistică ne arată că față de cele 103 biserici bulgare, dintre care, cum am mai spus, 54 sunt în partea de sud a Dobrogei, aflătoare azi în componența Bulgariei, noi putem să „opunem" argumentul celor 87 de biserici aflate azi în teritoriul Dobrogei ținând de România și 7 în Cadrilater. Acestora li se mai adaugă 18 „lăcașuri de cult cu vechimea nedovedită, sau care au aparținut și altor neamuri". În sfârșit, încă 4 mănăstiri românești.

Pentru ca termenii de comparație să se înscrie în real, mai adăugăm bazilici creștine din secolele III-VII, și alte 11 „biserici creștine în Dobrogea" în secolele VIII-XII. Referindu-ne la acestea din urmă, amintim „monastiristea" de la Niculitel, episcopiile de la Cernavodă, Hârsova, Dinogeția, Durostorum-Silistra, Noviodunum-Isaccea, precum și mitropoliile de la Silistra și Vicina, de unde, în secolul al XIV-lea, va veni în Țara Românească primul mitropolit al acestei țări.

Conologic, trei biserici sunt datate pentru secolele XII-XIII, două în secolul XVII, una în prima jumătate a secolului XVIII, iar șase în cea de a doua jumătate, trei, între 1800-1820. Deci, în afara bazilicilor și bisericilor amintite,

până-n secolul XIII alte 15 biserici românești sunt mai vechi cu mult decât prima biserică bulgărească de la 1825. În rest, procesul se desfășoară, aparent paralel, 8 biserici între 1820-1830, 11 în deceniul IV, 13 în deceniul al V-lea, câte 17 în viitoarele două decenii și 6 în ultimul de dinaintea Reunirii Dobrogei cu România.

În lucrarea pe care am scris-o și pe care o folosesc drept bază, recunosc că sunt și 10 biserici construite împreună cu bulgarii și sunt dispus să consider că în mai multe dintre ele contribuția bulgarilor este mai mare. Câteva dintre ele le-am găsit și în lista lui Velko Tonev, după cum urmează:

1) *Almalău*. Velko Tonev consideră biserica înființată la 1833, eu am date de la 1828 și recunosc că a fost construită împreună cu bulgarii. Dar trebuie neapărat să ții seama că învățatul bulgar Raicio Blascov, într-o lucrare din 1868, face afirmația că, deși satul Almalău e bulgăresc, se vorbește și se slujește în românește, cel mai aprins partizan al limbii române fiind chiar „Popa Drăgan de neam bulgar". Satul este, în imensa lui majoritate, bulgăresc – de pildă, la începutul veacului XX avea doar 23 de români, față de 1644 bulgari, iar la 1828 avea 20 de case și era locuit de români[27].

2) *Armutlia*. Izvorul bulgar dă anul 1862. Ce ne face să credem că e vorba și de enoriași români: Anca Ghiață îl socotește între satele românești, alte izvoare istorice îl socot a avea un slujitor bisericesc român, înainte de 1877, la 1878 se dă chiar numele preotului român, Luca Ștefănescu. Pe de altă parte, enoriași, probabil bulgari, din Armutlia mergeau la biserica din Camber, cunoscută așezare bulgărească[28]. Socotim argumentarea noastră ca fiind aproape fără cusur.

3) Localitatea *Beidaud*. Velko Tonev o socotește ca având biserică bulgărească din 1832, Cifrele privitoare la populația Beidaudului sunt descurajante pentru noi. Un călător francez prin Dobrogea, Hector de Beánn, povestește că în timpul războiului, lângă Beidaud, un convoi uriaș de bulgari, retrăgându-se spre Rusia, cuprindea muritori de foame, iar un bătrân își vindea fetele cu 40 de ruble. Și totuși, prezența românească nu poate fi exclusă, mai ales că tradiția populară o socotește ca fiind veche de peste 200 de ani. De atunci probabil e și biserica, aproape sub pământ, de care se folosesc localnicii și în 1939[29].

4) *Bașchioi* sau cum i se zice astăzi, Nicolae Bălcescu. Izvorul bulgar socotește localitatea ca având biserică bulgară din 1848. Într-adevăr, populația este masiv bulgară. Numai că, după Tudor Mateescu ca și după V. Ursăcescu, se putea vorbi de preotul Petre din Baschioi, care slujea și la Nalbant. Argumentul nu poate fi eludat[30].

5) *Bugeac*. Izvorul bulgar menționează biserică la 1860. Este ciudată această „precizare", când localitatea este prin tradiție românească, la 1863 aici era hirotonit preotul român, Hristu Zaneti[31].

6) *Dobromirul din Vale* nu are biserică bulgărească. Cel puțin, Velko Tonev n-o reține. În lucrarea mea, am citat greșit după acest istoric, astfel încât, trebuie trecut, fără nici o rezervă, între localitățile românești având o casă de rugăciuni cu hramul „Sf. Apostoli", zidită în 1869[31a].

7) *Medgidia*. Ar avea școală și biserică bulgărească din 1867. E ciudat că la 1882 se recunoșteau tapiurile, deci actele de proprietate agrară ale 35 de locuitori

dintre care 6 români și nici un bulgar. Părerea aproape generală e că biserica dinainte de 1878 era o biserică bulgărească. Indiferent ce spun izvoarele, este exclus ca populația românească, și ea ortodoxă, să nu fi luat parte la construcția bisericii și la slujbele ținute aici[32].

8) *Vetrina* sau Vetren, cum spun bulgarii, ar fi avut biserică bulgărească de la 1860. Documentele românești autentice amintesc că, în 1835, la Vetrina era biserică românească, preot era popa Theofor de la care au rămas scrisori și documente în limba română[33].

Si iată deci, că din cele 10 biserici pe care le-am socotit a fi fost ridicate împreună cu bulgariim numai două nu apar si ca biserici românești, una, din greseală, am socotit-o si bulgărească, iar celelalte 7 prezintă destule dovezi că sunt cel puțin și românești. Asadar, pot adăuga bisericilor românesti în număr de 87 încă una certă și încă 7, cel puțin și cu participarea românească.

Tot la acest capitol, trebuie să amintesc 7 localități care sunt, în mod aproape indubitabil, posesoare și de biserici românești, dar documentele pe care le-am consultat nu confirmă în mod expres lucrul acesta[34].

În „competiția" istorică între noi și bulgari, apare în favoarea noastră un element cu totul impresionant: existența a *4 mănăstiri* românești Cocoșu-1833, Taița-1833, Celic Dere-1841 și Telița-1871. Trebuie să judecăm înființarea acestor mănăstiri, dintre care două supraviețuiesc și astăzi, argumente puternice în ideea că bulgarii n-au avut nici o mănăstire în Dobrogea. Este de notorietate faptul că înființezi mănăstiri acolo unde ai o populație numeroasă, corespunzătoare, având îndeajuns de mare forță economică și mai ales destulă autoritate pentru a o trata cu puterea politică.

*

Sunt convins că, nu peste mult timp, vor fi scoase la iveală noi documente, care vor mări cunoștințele noastre privind numărul de școli și biserici românești în Dobrogea.

Dar și până atunci, indiferent cum am întoarce, pe o parte sau alta, cifrele care ne stau la dispoziție, este limpede că viața spirituală a românilor din Dobrogea, trăită în instituții și în primul rând în cele de învățământ și bisericești, ne oferă datele sigure ale dovedirii permanenței și afirmării românilor în Dobrogea **înainte de** 1878.

Note

[1] Gh. Platon, *Geneza revoluției române de la 1848. Introducere în istoria modernă a României*, Junimea. Iasi, 1980, 303 p.; *Istoria modernă a României*, Ed. Didactică și pedagogică. Bucuresti 1985, 555p. *Moldova și începuturile Revoluției de la 1848*, Ed. Universitas. Chișinău, 1995, 484p.

[2] Dacă ar fi să ne referim măcar la colecțiile revistelor „Arhiva Dobrogei" și „Analele Dobrogei" – inclusiv serie nouă, „Pontică" – revistă a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanta, „Comunicări de istorie a Dobrogei" – 2 vol. – Constanta. „Peuce" – revistă a Muzeului de Istorie Tulcea.

[3] Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare Dobrogea*. Ed. științifică și enciclopedică, București, 1979, p. 186-231; Sergiu Iosipescu, *Balica, Dobrotiță, Ioancu*, Ed. Militară, Bucuresti, 1985, Ion Bitoleanu, Gh. Dumitrascu, *Les Roumains de la Dobrodja, et manifestations de leur conscience nationale au debut de l'époque moderne*, în „Roumanie – Pages d'Istoire", 3, nr. 1 din 1978 p. 162-191 (Prelucrare a articolului apărut în RdI, 29, nr. 6, din iunie 1976, p. 865-887.

[4] Tudor Mateescu, *Permanența și continuitatea românilor în Dobrogea*, Direcția Generală a Arhivelor Statului din RSR, Bucuresti, 1979, p. 42-77; Gh. Dumitrascu, *Iconografia despre românii din Dobrogea înainte de 1878*, în RMM, 21, nr. 10 din 1984, p. 28-35, Gh. Dumitrascu, *Un document privitor la „Situațiunea județului Tulcea în anul 1879"*, în „Peuce", 4, 1975, p. 280.

[5] Tudor Mateescu, *Contribuții la istoria instituțiilor administrative ale românilor din Dobrogea în timpul stăpânilor otomane*, în AIIAI, 17, 1980, p. 609-614; Gh. Dumitrascu, *Unele aspecte ale problemei liderilor mișcării naționale românești din Dobrogea, până la 1878*, în „Analele Dobrogei", serie nouă, 1, nr. 1 din 1985, p. 93-104; Biblioteca Academiei Române. *Manuscrise*, fond D.A. Sturdza, XVI, *Varia*, doc. 150; Tudor Mateescu, *Documente privind istoria Dobrogei (1830-1877)*, publicate de ? Bucuresti, Direcția Generală a Arhivelor Statului, Bucuresti, 1975; Carp Sandu, *Promovarea culturii românești în Dobrogea*, Silistra, 1926.

[6] Nicolaj Todorof, *La ville balkanique aux XV-XIX siècles. Développement socio-économique et démographique*, în BAIESEE, XV-XVI, 1977-1978.

[7] Vezi și Bălăsescu Nifon, *Românii din Turcia*, în „Cărțile săteanului român", Gherla-Cluj, 3, cartea a II-a, din 1878; Gh. Dumitrascu, *Unele aspecte ale problemei liderilor*, Tudor Mateescu, *Permanența și continuitatea*... p. 107-112; Ioan Roman, *Pagini din istoria culturii românești din Dobrogea înainte de 1877*, în „Analele Dobrogei", 1, nr. 3 din 1920 p. 355-398; Tudor Mateescu, *Însemnări despre burghezia și moșierimea română din Dobrogea otomană*, în AIIAI, Iași, 23, 1986, p. 277-281. Tudor Mateescu, *Organizarea ecleziastică a românilor din Dobrogea în timpul stăpânirii otomane*, în BOR, 95, nr. 9-12, din 1977, p. 971-975.

[8] Gh. Dumitrascu, *Dezvoltarea economică a Dobrogei până la 1878 și problema apariției proletariatului*, în RdI, 31, nr. 6 din 1978, p. 1069-1083.

[9] I. Bitoleanu, Gh. Dumitrascu, *Românii din Dobrogea și manifestări ale conștiinței lor naționale*...

[10] Ion Bitoleanu, Gh. Dumitrascu, *Dobrogea în corespondența lui Nicolae Bălcescu la 1850* în „Studii și cercetări dobrogene", Constanța, 1971, p. 169-174; Victor Slavescu, *Corespondența între Ion Ionescu de la Brad și Ion Ghica, 1846-1874*, publicată de ...București, 1943; Gh. Dumitrascu și Stoica Lascu, *Dobrogea în timpul stăpânirii otomane*, în SAI, 51-52, 1985, p. 18-31.

[11] Biblioteca Academiei Române, *Manuscrise*, Arhiva M. Kogalniceanu – corespondența, *mss.* 101 603, 101 604; 101 638, 101 686, 101 692; N. Ceachir, *Contribuții la istoria Dobrogei (aprilie 1877-noiembrie 1878)*, în „Revista Arhivelor", nr. 1 din 1962 p. 161-177; Tudor Mateescu, *Permanența și continuitatea*..., p. 107-112; I. Bitoleanu, *Dobrogea în conștiința dreptului istoric* în „Analele Dobrogei" – seria nouă, 1, nr. 1 din 1995 p. 97-92 Stelian Dumitrescu, *Situația Dobrogei 1848-1849, în contextul revoluționar românesc*, în „Însemnări didactice Culegere de studii și articole metodico-științifice de istorie", Constanta, 1982, p. 35-40.

[12] Gh. Dumitrascu, *Contribuția Dobrogei la lupta pentru cucerirea independenței naționale a poporului român*, în „Lucrări științifice – științe sociale, filologice", Institutul de Învățământ Constanța, 1978, p. 17-20; Gh. Dumitrascu, Mariana Lupu, *Documente privind istoria Dobrogei, 1877-1878 și pregătirea reunirii ei cu Țara*, în „Muzeul Național", 4, 1978, p. 609-614.

[13] Istorici bulgari tratează în același fel problema. Vezi Velko Tonev, *Dobrudja prez vezrajdabeto (Kulturen jivont, tărcovno-naționalni borbi revoluționi dvijenia)*, Varna, Derjavna izdatelstvo, 1973; *Documents and materials* (on the history of the Bulgarian people, the Publishing house of the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia 1969).

[14] Mai toate lucrările istoriografiei bulgare privind Dobrogea excelează în surse bibliografice, arhivistice și de presă.

[15] Yelko Tonev, *op.cit.* Vezi, pentru acest studiu p. 269-278.

[16] După cum se vede si în această lucrare.

[17] Cioroiu Constantin, Aurel Mocanu, *Cartea Românească în Dobrogea, înainte de 1877*, Constanța, Biblioteca Judeteană, 1977; Z. Covacef, *Însemnări pe cărți vechi bisericești aflate în patrimoniul Muzeului de Istorie si Arheologie din Constanta*, în „Comunicari de istorie a Dobrogei", Muzeul de istorie Natională si Arheologie Constanta, 1, 1980.

[18] Constantin M. Boncu, *Scoli românesti în Dobrogea (sec. XVIII-1878)* în SAI, 37-38, 1978 p. 170-180; Ioan N. Roman, *Pagini din istoria culturii românești în Dobrogea înainte de 1877*, în „Analele Dobrogei", 1, nr. 3 din 1920, p. 355-398; Ioan Georgescu, *Învățământul public din Dobrogea*, în „Analele Dobrogei", 9, nr. 1, jubiliar, 1928, p. 641-697; Tudor Mateescu, *Permanența și continuitatea*... Vezi și bibliografia din Gh. Dumitrascu, *Localități, biserici și mănăstiri românesti în Dobrogea, înainte de 1878*, Ed. Fundatiei „Andrei Saguna", Constanta, 1996, p. 21-26.

[19] Gh. Dumitrașcu, *Contribuții la problema vechimii unor scoli românesti din Dobrogea, înainte de 1878*, în „Însemnări didactice". Inspectorul scolar al județului Constanta, 1982, p. 41-55; *Din istoria învățământului româneșc în Dobrogea până la 1878*, în „Colegiul Pedagogic Constantin Brătescu. Valori ale civilizației românesti în Dobrogea", Constanța 1983, p. 27-40, *Rolul intelectualității românesti din Dobrogea în reunirea acestei străvechi provincii autohtone cu patria mamă*, în „Crisia", Muzeul Țării Crisurilor, Oradea, 10, 1978 p. 155-164; *Localități, biserici si mănăstiri românesti în Dobrogea până la 1878*... 230 p.

[20] Gh. Dumitrascu, *Intelectuali români din Dobrogea înainte de 1877* – studiu statistic în „Pontica" – Muzeul de Istorie Natională si Arheologic Constanta, 18, 1985, p. 259-276; Idem, *Noi contribuții la problema intelectualității române din Dobrogea înainte de 1878*, Studiu statistic în „Pontica", 20, 1987, p. 355-358.

[21] Ioan Georgescu, *Învățământul public în Dobrogea*...; Vasile Helgiu, *Scoala românească dobrogeannă de la înființare până la 1938. Monografie*, Constanta, 1938.

[22] I. N. Roman, *op.cit.*; Vasile Helgiu, *op.cit.*, p. 33-66; Tudor Mateescu *Din legăturile culturale ale Dobrogei cu Țara Românească în secolu al XVIII-lea* în BOR, 93, 1975, nr. 9-10, p. 1124-1128; T. Mateescu, Pricini ale românilor din Dobrogea, judecate de organele judiciare ale Țării românesti (secolul al XVIII-lea), în SMIM, vol. 9, 1978 p. 128-129; M.D. Vlad, *Un principe iluminist – Alexandru Ipsilanti* (II) în „Magazin istoric", 17, nr. 3, 1983, „Turtucaia", nr. festiv unic, cu prilejul împlinirii a 150 de ani de la înființarea scolii românesti – 1924.

[23] Trebuie să remarcăm faptul ca în Silistra, Isaccea, Tulcea și Luncavița existau câte două școli, de băieți și de fete, ceea ce ridica de fapt numarul scolilor românesti la 70. Arh. Centrală de stat, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii, dosar 193/170, f. 34; Tudor Mateescu, *Documente privind istoria Dobrogei (1830-1877)*, volum întocmit de..., Bucuresti.

[24] Nifon Bălăsescu, *op.cit.*

[25] I.N. Roman, *op.cit.*, Vasile Helgiu, *op.cit.*, p. 33-66; Sandu Carp, *Promovarea culturii românești în Dobrogea nouă*, Silistra, 1926.

[26] Tudor Mateescu, *Permanența si continuitatea*... Altminteri nu s-ar explica Abecedarul de limbă turca al lui Costache Petrescu din 1874. În volumul de documente publicat de Tudor Mateescu găsim chiar fotocopia unui asemenea certificat scolar.

[27] Velkov Tonev, *op.cit.*, p. 270; Gh. Dumitrascu, *Localități, biserici si mănăstiri românești*..., p. 209.

[28] Velko Tonev, *op.cit.*, p. 271; „Glasul bisericii" nr. 9-12 din 1978, p. 73-74; Anca Ghiață, *Contributii noi privind unele aspecte ale societății românesti din Dobrogea în secolele XV-XIX*, în „Memoriile secției de stiințe istorice", seria a IV-a, tom. I, 1975-1976, Bucuresti, Ed. Acad., 1978, p. 90.

[29] I. Conea, *Hector de Béarn – Un călător francez prin Dobrogea la 1828*, în „Analele Dobrogei", 9, vol. II din 1928; Arhivele Statului filiala Tulcea, fond. Prefectura-administrativ, dosar 893/1939, f. 57.

[30] V. Ursăcescu, *Monografia comunei Nalbant, județul Tulcea*, Tulcea, 1913, p. 41; Tudor Mateescu, *Slujitori ai bisericii românesti din Dobrogea, în timpul stăpânirii otomane*, în „Îndrumătorul bisericesc, misionar și patriotic", Arhiepiscopia Tomisului si a Dunării de Jos, nr. 5 din 1989, p. 157-170.

[31] Tudor Mateescu, *Slujitori ai bisericii*..., p. 163; Constantin Cioroiu, Aurel Mocanu, *Cartea românească în Dobrogea*..., p. 60.

[31a] Gh. Dumitrascu, *Localităti, Biserici, mănăstiri*..., p. 216.

[32] Vezi mai pe larg Gh. Dumitrascu, *op.cit.*, p. 218-219.

[33] Tudor Mateescu, *Slujitori ai biserici românesti*..., p. 159.

[34] Gh. Dumitrascu, *op.cit.*, p. 226.

Camil Mureşan

IMAGINI ALE TRANSILVANIEI ÎN REVISTELE LITERARE INTERBELICE

Viaţa culturală a Transilvaniei interbelice a cunoscut, în special în intervalul 1933-1940, un avânt sensibil superior celui din perioadele precedente.

E o constatare ce se susţine prin nu puţine argumente: marele număr de reviste literare apărute în oraşele Transilvaniei, în cele mari, ca şi în multe din cele mici; varietatea conţinutului acestora şi calitatea excepţională a numeroase colaborări, care confirmau nume de-acum cunoscute şi lansau o viitoare generaţie de vârf a culturii româneşti, din nefericire menită unui prea scurt răgaz de afirmare, întrucât avea să fie decimată, exilată, sau obligată la conformism noncreator de împrejurările de după 1945; apoi, amplasarea acestor reviste în fluxul problemelor culturii europene: ele dezbat teme filosofice şi literare de acută actualitate în Occident, recenzează cărţi şi reviste apărute cu doar câteva luni, uneori abia săptămâni înainte, în capitalele spirituale ale continentului. Remarcabilă ni s-a părut emulaţia colegială dintre reviste: şi atunci când purtau polemici, continuau a-şi face prezentări reciproce şi a se susţine astfel în atenţia cititorilor. În cadrul ultimei situaţii descrise intră şi prezentarea revistelor în limbile minorităţilor de către revistele româneşti, şi ale ultimelor din partea publicaţiilor maghiare şi germane. Tot pe-atât de notabil era fenomenul intercolaborării: de oriunde şi de orice culoare ar fi fost, revistele respective nu constituiau cercuri închise. Colaboratorii fiecăreia erau publicaţi de oricare altele.

La calitatea şi varietatea conţinutului se adăuga, prin urmare, urbanitatea moravurilor literare, evidentă până şi în maniera majorităţii polemicilor. Sunt trăsături care contribuie cu partea lor la acreditarea impresiei că deceniul 1930-1940 s-a ridicat în cultura ardeleană la un nivel elevat.

Câteva din revistele vremii sunt tributare preocupărilor istorice, şi viziunii istoriste în general, în abordarea fenomenelor politice şi culturale contemporane. Mai vizibilă era această tendinţă în revista braşoveană „Ţara Bârsei", ataşată totodată, mai mult decât altele, cadrului ei local – al sudului Transilvaniei. În intervalul cercetat de noi (1933-1940) ea nu pare a fi reuşit să atragă colaborări de prea valoroasă creaţie literară originală, de critică, de eseistică filosofică şi politică, la nivelul ce se evidenţia în alte reviste. Se afla în bune relaţii cu mişcare culturală săsească, în primul rând braşoveană, fiind frecvente recenziile pe care le consacra revistei „Klingsor", sau unor personalităţi şi manifestări culturale săseşti.

Este, de altfel, o preocupare prezentă în mai toate revistele timpului. Actuale apar ideile cu care, în revista „Blajul", era însoţită prezentarea unei schiţe a li-

teraturii săsești ardelene, publicate la Stuttgart și având-l ca autor pe Harald Krasser.

„Numai cunoscându-ne reciproc valorile culturii și cele literare – scria recenzentul român – putem vorbi de o înțelegere de la suflet la suflet. Trăim în spațiu apropiat... și totuși la depărtări astrale – lumi străine, închise, fără interferențe spirituale... înțelegerea reciprocă e posibilă numai printr-o cunoaștere adâncă, perfect realizabilă pe culmile duhului, unde aerul e lipsit de tendințele centrifugale ale unora și de orgoliul național al celorlalți...".

Autorul își încheia considerațiile deplângând faptul că „literatura săsească e mai puțin cunoscută la noi, de pildă decât ultima piesă bulevardieră franțuzească..."

Pe linia acestei solicitate reparații de atitudine, o substanțială analiză a revistei „Klingsor" a întreprins Ion Chinezu în „Gând Românesc" din Cluj, în februarie 1934, sub titlul „zece ani de viață săsească a „Klingsor".

Reputatul critic literar începea prin a consemna judecata (sau prejudecata...) curentă a intelectualului român cu privire la sași: un popor sobru, exclusivist, tenace și orgolios în păstrarea tradițiilor, cu accentuate preocupări materialiste, până într-atât încât desconsideră veleitățile artistice".

Ion Chinezu corijează net ultima parte a acestei „imagini despre celălalt", subliniind propensiunile spiritualiste ale sensibilității și culturii săsești. Pe una din ele o promovase înainte de 1918 scriitorul Adolf Meschendörfer, în revista *Die Karpathen*, în paginile căreia susținuse necesitatea evadării sașilor din cadrul tradițional al viziunii asupra lor înșiși. În locul valorilor legitimate prin tradițiile istorico-politice, Meschen- dörfer pleda pentru introducerea celor întemeiate pe criterii estetice. El căuta să inaugureze astfel o direcție critică în cultura sașilor, menită a opera în cadrul ei reconsiderări, atât în evaluarea trecutului cât și în fixarea opțiunilor viitoare.

Ion Chinezu mai observă că orientarea modernă, descătușată de tradiționalismul rigid, pe care o preconiza Meschendörfer, s-a accentuat datorită marilor evenimente petrecute nu cu multă vreme înainte în viața Europei. Deși grupul de la „Klingsor" – considera el – n-a reușit să evadeze deplin din tradiționalism, el a făcut să vibreze în coloanele revistei „toate neliniștile pe care războiul și frământările de după el e-a sădit în sulete".

Neliniști și frământări care s-au tradus, în parte, în declararea unei „crize de identitate" a sașilor. Unii publiciști o sesizau și o explicau drept o manifestare a unei inadaptări rezultate din oscilația conștiinței săsești între a se considera fie germană, fie ardeleană. Astfel, Heinrich Zillich, redactorul revistei „Klingsor", punea sub semnul îndoielii valabilitatea unei culturi naționale, în opoziție cu cea europeană; și vedea în sași pe mijlocitorii și reprezentanții culturii europene în Transilvania.

Alții însă, chiar în paginile aceleiași reviste, considerau că sașilor le este hărăzit să fie „conștiința sufletului ardelean" și dezvoltau tema existenței unei națiuni ardelene și a unui limbaj cultural specific ei. Este ideea *transilvanismului*, susținută paralel și de grupul literaților maghiari de la revista „Erdélyi Helikon" din Cluj.

„Transilvanismul – scria același Ion Chinezu – este o ideologie vagă, nu lipsită de o învăluitoare atmosferă lirică, de o anume mistică. E greu de prins în scheme precise, deși s-a încercat a fi teoretizat. El prinde contur din melancolice evocări istorice, din încântarea pentru peisajul ardelean, din căutarea unor fire subterane ce ar uni, prin veacuri, în esența lor spirituală, cele trei neamuri conlocuitoare, peste deosebirile etno-confesionale".

Această caracterizare îi era prilejuită criticului de la „Gând Românesc" de prezentarea de către el a romanelor „Die Stadt im Osten" de Meschendörfer, și „Hirtefeuer" de Emil Witting, ambele apărute prin 1931-1932. Ele lăsau să se întrevadă intenția autorilor de a întrupa ideea transilvanismului în substanța și forma creației literare.

Din partea română, ideea transilvanismului a fost primită cu rezerve. Îi erau suspectate conotațiile politice nemărturisite. Literații români i-au opus teza autohto- nismului cultural, mai întâi, în varianta care susținea că dintre națiunile Transilvaniei numai românii, cu spiritualitatea lor născută din plămada ancestrală a țărănimii – pătura socială intim legată cu pământul – erau purtătorii unui transilvanism, unul care nu putea fi decât al lor. Era motivația invocată, printre alții, de Teodor Murășanu în revista „Abecedar", în 1933, pe care a combătut-o Vita Zsigmond, în „Erdélyi Helikon".

În studiul intitulat *Fenomenul românesc din Ardeal*, (în „Pagini Literare", II, 1935, nr. 6-7), Grigore Popa contesta și el transilvanismul, bazându-se pe concepția lui Lucian Blaga privitoare la congruența dintre spiritul creator de cultură și peisajul exterior în care acesta se dezvoltă. Concepția marelui gânditor servea, în acest caz, pentru a sprijini teza că fondul sufletesc al celor trei națiuni ardelene este divergent, el fiind purtător de nostalgii deosebite; conviețuirea a generat totuși „o sensibilitate mai plastică de comprehensiune", „o polivalență a sufletului ardelenesc". Autorul eseului menționat invită la acceptarea aserțiunii că „sensibilitatea plastică de comprehensiune" este situată într-o sferă exterioară, sediu de semnificații mai puțin esențiale decât cea purtătoare a divergenței de fond sufletesc a celor trei națiuni coabitante.

Eseistica românească nu agrea transilvanismul, în accepțiunea preconizată de scriitorii sași și maghiari, și pentru că reprezentanții culturii române din Ardeal vedeau în acest concept o tentativă de acreditare a unui regionalism cultural, în vreme ce ei aspirau către o sinteză spirituală panromânească.

Această aspirație, având drept puncte de sprijin autohtonismul românesc de o parte și deschiderea către orizontul european pe de altă parte, e sesizabilă în subtextul eseului lui Grigore Popa, din revista „Pagini Literare" (ianuarie 1934), intitulat *Peisajul ardelean*, care a stârnit valuri la timpul său.

Autorul formula un rechizitoriu la adresa neîmplinirilor din cultura românească ardeleană în cei 15 ani care trecuseră de la Unire. El identifica în această cultură coexistența a trei generații: una formată înainte de 1918, inadaptată la noile probleme ale Transilvaniei și trăind cu nostalgia rolului ei din trecut, rol iremediabil încheiat, asupra căruia autorul rostea sentința drastică: „generația istorică a Ardealului nu mai corespunde cerințelor actuale".

Dar abia pe o a doua categorie, numită ad-hoc „generația drumului invers", eseul o incrimina cu toată severitatea. Ea cuprindea pe cei ce se ridicaseră în avanscena publică între 1918-1926, caracterizându-se prin arivism și absență de merite: „o generație fără destin creator, suspendată între trecut și viitor".

Ambelor le era opusă generația tânără, intrată în universități după 1927 – o generație purtătoare de idealuri și aptă a conferi culturii ardelene acea dezirabilă, superioară vocație panromânească, impulsionată de sinteza între autohtonism și europeitate.

La un an după apariția acestui studiu, tânărul romancier Ionel Neamtzu scria în același spirit, în revista „Blajul", că Ardealul n-a dat prea mult în anii trecuți de la Unire, nici pe plan politic, nici cultural.

Dar de un timp – continua el – „Ardealul, prin mișcările pornite din diferite centre, a trezit nedumerirea celor ce i-au condamnat fecunditatea cultural-literară. Latentele înăbușite au rupt digul și s-au revărsat... cu o bogăție și o exuberanță cu adevărat uimitoare. Ideea *localismului creator* lansată de Al. Dima s-a validat astfel într-o mișcare unică în istoria Ardealului".

Se observă, așa dar, că opiniile vremii cu privire la starea culturii românești ardelene oscilează între decepția lucidă și speranța într-un avânt ale cărui semne sunt întâmpinate cu încredere, chiar cu entuziasm.

Comunicarea între cele trei culturi conviețuitoare – română, maghiară și săsească – a fost de o intensitate surprinzătoare și îmbucurătoare, dacă se ia în considerare faptul că ea se datora unei inițiative spontane, fără îndemnul calculat al oficialității, cum se va face ulterior de atâtea și atâtea ori.

S-a tradus mult. Cititorii români au avut ocazia să cunoască segmente întinse și reprezentative din poezia lui Ady, din proza lui Gàrdonyi și a lui Mòricz Zsigmond, din poeții ardeleni contemporani – Áprily, Reményik ș.a. Un eveniment literar întâmpinat cu elogii atât din partea română cât și din cea maghiară a fost apariția versiunii definitive a operei lui Madàch, *Tragedia omului*, în magistrala traducere a lui Octavian Goga.

În anii interbelici s-a tradus din literatura română în limba maghiară mai mult decât în oricare interval anterior. Tălmăcirii poeziilor antume ale lui Eminescu de către Kibédi Sàndor, act temerar și meritoriu, deși nu deplin realizat estetic, i s-au adăugat reușite traduceri parțiale (Glossa, Rugăciunea unui dac) semnate de Dzsida Jenö și de Berde Mària.

În „Erdélyi Helikon" se traduc poezii de Nichifor Crainic, Zaharia Stancu, Elena Farago, Mihai Codreanu (de către marele poet Jòzsef Attila); poemul lui Ion Barbu, *Riga Krypto și lapona Enigel*, piesele de teatru *O scrisoare pierdută, Maica cea tânără* de Emil Isac, *Cruciada copiilor* de Blaga, *Meșterul Manole* de Goga, *Prometeu* de Victor Eftimiu, *Manechinul sentimental* de Ion Minulescu și *Molima* de Ion Marin Sadoveanu.

Bardocz Árpàd traduce mult din Alecsandri, iar Szemlér Ferenc are rubrică permanentă de recenzii de cărți și revistele românești.

Scriitorii sași, în special prin Harald Frasser, traduc în „Klingsor" din Ion Pillat, Vasile Voiculescu, Nichifor Crainic. Li se recenzează de către colegii maghiari romane și nuvele cum sunt ale lui Erwin Wittstock – *Brüder nimm die Brüder mit* și *Die Freundschaft von Kockelburg* –, cel mai recent roman al lui Meschendörfer, *Der Büffelbrunnen*, antologiile de versuri și de povestiri intitulate *Herz der Heimat* și *Himmel über dem Acker* (comentate și în reviste de limbă română).

Prin Kòs Kàroly, „Erdélyi Helikon" a polemizat la un moment dat cu „Klingsor", unde Ernst Jekelius deplânsese într-un articol răcirea relațiilor culturale maghiaro-săsești. Răspunsul lui Kòs, chiar admițând că a fost exact, a deplasat problema, principial, deși nu tocmai elegant, pe aspectul politic. Era abia în august 1935, și publicistul maghiar se grăbea să invoce ca motiv al răcirii relațiilor, denunțate de Jekelius, acceptarea de către sași a doctrinei hitleriste, pe care ungurii ardeleni o resping. E drept că nu peste mult și Romulus Demetrescu, criticul oarecum oficial de la „Pagini Literare", va face o scurtă, dar tăioasă aluzie în același sens.

Pentru „Erdélyi Helikon" mai poate fi notat faptul că dintre toate revistele literare din Ardeal, de orice limbă, pare să fi fost cea mai informată din literaturile engleză și americană, având printre colaboratori și un rezident în S.U.A.

Un loc aparte în acest tablou al periodicelor literare se cuvine seriei a III-a revistei „Familia", apărută din 1934 la Oradea, sub redacția publicistului M.G. Samarineanu. Ea își dezvăluie de la primul număr intenția de a milita pentru apropierea româno- maghiară, fără a omite însă combaterea unor articole politice revizioniste. Se vorbește, într-un scurt cuvânt-program, de intenția promovării unui naționalism, dar condus de preceptul: „Cunoaște-te pe tine însuți, ca să poți înțelege pe aproapele tău și să-l poți aprecia".

O interesantă inițiativă a „Familiei" a fost ancheta printre oameni de cultură români și maghiari din Transilvania, din vehea Românie și din Ungaria, având tema: „Ne putem înțelege, noi și ungurii?".

Răspunsurile primite au fost publicate în trei numere duble ale revistei, din anul 1935. Ele au fost în general mai măsurate, mai condiționate din partea literaților maghiari, mai generoase din partea celor români. Au figurat printre cei ce au răspuns anchetei nume răsunătoare: Sadoveanu, Camil Petrescu și Cezar Petrescu, Victor Eftimiu, Corneliu Moldovanu, Pompiliu Constantinescu, Octav Suluțiu, Petru Comarnescu, iar dintre scriitorii unguri: Babits Mihàly, Illyés Gyula, Berde Mària, Tabéry Geza, Szemlér Ferenc etc.

Virulent a fost răspunsul lui Cezar Petrescu: după ce își manifestă sincera dorință pentru apropiere, și convingerea în posibilitatea ei, susține că artizanii acesteia nu pot fi decât oamenii de cultură. „A cunoaște – scria romancierul – înseamnă a înțelege; iar a înțelege, măcar pe jumătate, – a iubi. Cât despre politică? se întreba el... Și răspundea: „Profesiunea patriotismului, ca și a umanitarismului cu răsunet la urna electorală, nu cunoaște nici un scrupul; e cert că amestecul politic nu va izbuti decât să compromită ideea, să o bagatelizeze și să o trivializeze. Observați cum se deformează automat cea mai nobilă intenție, de îndată ce a fost trecută în inventarul unui program de partid politic..."

O temă reluată de mai multe ori în paginile „Familiei" a decurs din constatarea făcută de unii colaboratori că lumea de atunci se afla într-o criză sufleteas-

că, pătura cultă a societății părând a-și fi pierdut echilibrul interior. Remediul acestei boli putea fi, printre altele, cultura, o cultură care „să dea conceptelor noastre morale conținut nou și plasament cotidian în viața publică..."

Dacă alte reviste făcuseră o comparație între generațiile intelectualității românești ardelene, defavorabilă celor din trecut, apreciate ca neadaptabile la complexitatea problemelor politice și culturale de după 1918, „Familia" stabilea între generațiile din trecut și prezent o ierarhizare valorică de sens opus, argumentând-o prin ținuta morală superioară a publicisticii ardelene de odinioară.

Rememorarea acestor aspecte sub care Transilvania se reflecta în revistele de cultură din anii '30 are o valoare și prezintă un interes în sine. Dar ea constituie și o cale de descindere spre actualitate, chiar spre cea imediată.

Uneori cu termeni schimbați, alte ori aproape identici, probleme dezbătute acum șase decenii sunt și astăzi la ordinea zilei, mediatizate încă mai intens și cu mai multă pasiune decât atunci. E o probă a faptului că omul de cultură este o antenă deosebit de sensibilă pentru realitățile esențiale ale existenței poporului său. Și că mai degrabă neliniștile sale adânci, decât facile improvizații jurnalistice, ar trebui sondate de „analiștii" prezentului și de „profeții" viitorului.

Gheorghe I. Florescu

DUILIU ZAMFIRESCU ȘI BASARABIA

Caracterizându-l pe un contemporan de-al său, Duiliu Zamfirescu observa că „oamenii originali poartă un timbru indelebil de personalitate, care, în orice loc și în orice împrejurare, îi deosebește de ceilalți muritori"[1]. Chiar dacă nu si-ar fi dorit să fie așa, autorului *Vieții la țară* i se potrivește perfect o asemenea particularizare, avansată de altfel, în varii formulări, de numeroase personalități ale vremii sale[2]. Sextil Pușcariu, bunăoară, mărturisea că admirase, întotdeauna, la scriitorul diplomat, „consecvența cu care își apăra ideile"[3], în timp ce dr. N. Lupu considera că acesta „este tipul clasic, reprezentativ al formalismului, poet, aristocrat cu morgă medievală"[4], iar Tudor Teodorescu-Braniște îl vedea ca pe un „occidental prin excelență", întruchipând „toate sensibilitățile pe care se mândrea să și le ascundă"[5].

Romancier, poet, memoralist, ziarist etc., Duiliu Zamfirescu s-a afirmat în fața contemporanilor săi ca un mare iubitor de țară, reproșându-și mereu, în spovedanii voalate, neimplicarea în rândul acelora care, la sfârșitul secolului al XIX-lea și mai ales la începutul celui următor, își însușiseră ipostaza de ctitori ai României tuturor românilor. Trăind departe de țară, ca diplomat, și întristat de cursul vieții politice românești, marcată nu o dată de intrigi și interese conjuncturale, distinsul polemist, aflat la Bruxelles, îi mărturisea lui Titu Maiorescu, în martie 1894, că „mă bate [...] gândul de a veni să mă statornicesc pe pământul nostru"[6], pentru ca în ianuarie 1898 să se confeseze, pe un ton numai în aparență tânguitor, că „tot spre țară mi se duc gândurile și tot într-acolo bate inima"[7]. Treisprezece ani mai târziu, publicând romanul *Anna*, recunoștea că îl scrisese pentru cei cu „simțul patriei", întrucât „cu acest simțământ vom pregăti viitorul poporului nostru, care nu și-a isprăvit luptele de constituire unitară"[8]. De altfel, prin întreaga sa operă el intenționase „de a întoarce sufletul românilor către iubirea de propria lor țară și către înfăptuirea idealului național", deoarece, va mărturisi apoi, „visez la o *Românie Mare* de când eram tânăr"[9].

Fără a acorda o atenție predilectă Basarabiei, cel ce imaginase *Istoria Comăneștilor* s-a arătat interesat de timpuriu și de acea parte a Moldovei devenită, prin forța armelor și fraudă, un colț al Imperiul țarist. Înainte de a se fi referit în mod expres la Basarabia, diplomatul înconjurat de celebrele ruine romane a meditat în mod sigur, și nu o singură dată, la istoria pământurilor dintre Prut și Nistru, fără de care nu ar fi fost posibilă refacerea Daciei la care visa și pe care a evocat-o adeseori. Dar, abia în noiembrie 1897, confesându-i-se din Cetatea Eternă lui Titu Maiorescu își împărtășea luarea-aminte față de provincia atât de urgisită de istorie, vorbind despre Războiul de Independență și pierderea de către

Bucuresti, în favoarea Rusiei, a celor trei județe din sudul Basarabiei. Blamând politicianismul acelor timpuri, fostul colaborator al „Literatorului" observa că „de cea mai mare importanță este de asemenea explicarea atitudinei partidului conservator în '78. Oamenii politici ai acestui partid se pregăteau la o luptă uriașă împotriva liberalilor pe tema *cesiunei* Basarabiei în schimbul Dobrogei"[10]. Aceste explicații lapidare și nebănuite în aparență erau provocate de scrierea romanului *În război*, încheiat de curând, în care autorul a recreat, cu mijloacele specifice literaturii, evenimentele militare din 1877-1878, în urma cărora Rusia și-a însușit județele Cahul, Ismail și Bolgrad. Gândul realizării unui op cu acest subiect îl mărturisise încă din ianuarie 1893[11], pentru ca în noiembrie 1897 să conchidă că „sunt aproape 4 ani de când citesc și recitesc istoria războiului"[12]. Așadar, „problema Basarabiei" îi era destul de cunoscută, chiar dacă va ajunge să traverseze Prutul abia după încheierea prepontenței diplomatice italiene. În august 1900, deci în anul ce încheia secolul XIX, adresându-se din nou confesorului său, viitorul ministru de Externe considera, trecând în revistă conjunctura europeană a momentului, că „în situația noastră geografică și în situația politică de astăzi, nici Transilvania nici Basarabia nu sunt pentru noi primejdioase. Primejdia pentru noi – considera el – e Bulgaria, și, desigur, nici un om de stat român nu a fost mai vinovat (precum prea bine o spuneți d-voastră în Introducere la *Discursuri*) decât Bratiano când nu a avut curagiul să dea Basarabia și să ia în Bulgaria linia Silistra-Varna"[13]. Dincolo de aparentele limite de înțelegere pe care le poate sugera o asemenea opinie, care nu era una singulară în epocă, interesant rămâne faptul că acea parte a Moldovei, devenită la un moment dat Basarabia, îl preocupa pe Duiliu Zamfirescu în permanență. Convingerea lui era că Basarabia, ca și Transilvania, era un pământ prea evident românesc pentru ca atunci când istoria va permite el să nu reintre între granițele naționale, normale și deci indubitabile.

Pe măsură ce Europa se apropia de prima conflagrație mondială, poetul s-a văzut pus în situația de a se rosti mai tranșant, cum era și de așteptat, asupra perspectivelor realizării aspirațiilor românești. Declarându-se, în principiu, împotriva unei confruntări militare, chiar dacă se entuziasmase descriind scene de pe câmpurile de luptă din 1877, el considera, în octombrie 1914, că „un război cu Austro-Ungaria, astăzi, însemnează un război pe două fronturi, adică cu Austro-Ungaria și cu Bulgaria", în condițiile în care țara era nepregătită pentru așa ceva. Dar, își continua el gândul, „care e românul care să nu dorească cucerirea Ardealului [...], care să nu fie gata la orice sacrificiu pentru atingerea acestui scop?"[14]. Peste mai puțin de o lună, rostindu-se de la tribuna Academiei Române, acela care îl admirase cândva pe marele P.P.Carp declara: „firește că avem un ideal. Numai acest ideal trebuie să-l urmărim noi, când vom crede că ne vine la îndemână"[15]. Deci, intrarea României în război nu era respinsă ca o perpetuă inoportunitate, chiar dacă personalitatea care exprima o asemenea supoziție prefera o neutralitate explicabilă din multe puncte de vedere. Îndurerat de acuzațiile care i s-au repetat un timp, el își nota, în martie 1917, niște reflecții care nu urmau a fi publicate – deci cu atât mai credibile –, din care aflăm că dintotdeauna „România Mare trăia în sufletul meu, ca floarea în sământă"[16].

Până la acea dată, desigur, puțini erau cei care îndrăzneau să spere că Basarabia va redeveni o provincie românească, după ce Rusia, aliata noastră de atunci, se arătase, mai mult de un secol, atât de interesată de expansiunea ei către Vest, adică dincolo de Prut. Evenimentele care vor determina căderea țarismului erau abia la începutul lor, iar speranțele României, ajunsă într-o situație foarte complicată, aveau în vedere îndeosebi Transilvania. Dar, evoluția de ansamblu a războiului, cu schimbările ei neprevăzute, au dus la deteriorarea realităților rusești, care au permis unirea Basarabiei cu România. La scurt timp după ce Sfatul Țării a decis repararea unei mari nedreptăți istorice, Duiliu Zamfirescu, fost Comisar General la Chișinău în timpul guvernului Al. Averescu, din februarie-aprilie 1918, s-a numărat printre primii care s-au arătat interesați de viitorul provinciei transprutene. Pe 18 mai 1918, publica prima parte a unui serial intitulat *În Basarabia*, care va avea în final cinci episoade. Ziarul în care și-a făcut publice opiniile vis-à-vis de prima provincie românească unită cu patria mamă, în cursul anului 1918, era *Îndreptarea*, oficiosul Ligii Poporului, organizație politică recent fondată și din conducerea căreia făcea parte și acela care fusese reprezentantul guvernului de la Iași dincolo de Prut. De la început chiar, el își informa compatrioții că potrivit ultimelor știri, în Tratatul de Pace, Puterile Centrale „au recunoscut anexarea Basarabiei la România. Această recunoaștere, considera el, deși larvată, are o importanță capitală pentru dezvoltarea ulterioară a României de peste Prut, constituind o încercare de consacrare, din partea Europei, a drepturilor noastre seculare"[17]. Justificându-și implicarea în această discuție, el pretindea, îndreptățit desigur, că în virtutea prepotenței de fost Comisar General, „mi se va recunoaște că, printre numeroșii *organizatori* și *critici* ai României de peste Prut, *ceva* știu și eu"[18]. Înainte de toate, încercând a evidenția particularitățile provinciei redevenită românească, politicianul gazetar evidenția faptul că „Basarabia actuală, ca orice țară ieșită din revoluție, este câmpul contrastelor"[19]. Extinzându-și analiza, pentru a nu simplifica lucrurile, Duiliu Zamfirescu arăta că „nici Istoria, nici Dreptul Public Internațional nu autoriză pe ucraineni a revendica o provincie care a fost smulsă cu forța de la sânul patriei mame". Unirea cu România, sublinia el, fusese decisă de provincia în cauză. „Să nu se confunde un singur moment ocuparea militară a Basarabiei cu votul unirii. Când armata a trecut Prutul, republica basarabeană era deja constituită și *recunoscută de către republica ucraineană*, prin acte publice ce se găsesc în arhivele de la Kiev, precum este telegrama de la 27 Noiembrie 1917, iscălită de Vinicenco și Șulghin, telegramele din 12 și 20 Decembrie 1917, prin care reprezentanții Republicei Moldovenești erau invitați să ia parte la conferința de pace de la Brest-Litovsk, și, mai cu seamă, procesul verbal al Consiliului Comisarilor guberniali ai Ucrainei și Basarabiei din 25 Iulie 1917, în care se zice lămurit: *«Rada ucraineană centrală și secretariatul ei general (adică consiliul de miniștri) se întemeiază solid pe principiul autodeterminării naționalităților și nu au nici o tendință să-l calce, prin încorporarea Basarabiei în Ucraina*"[20]. Conștient de gravitatea situației, care rezida în vecinătatea unor autorități dispuse oricând să încalce orice adevăr, fostul reprezentant al guvernului român la Chișinău rei-

tera, într-un interval foarte complicat, observaţia că „armata română a trecut Prutul chemată de Sfatul Ţării, pentru a salva Basarabia de maximalişti". Convingerea sa era că „dacă Puterile Centrale au recunoscut anexarea Basarabiei la România, ele au făcut un act de justiţie. Nu mai puţin însă, adăuga el, să fim mulţumiţi că am putut strecura această chestiune de elementară justiţie, printre intrigile Ucrainei actuale şi aspiraţiile Rusiei viitoare"[21]. Referindu-se la viitorul teritoriului în discuţie, romancierul conchidea că Basarabia va deveni o provincie înfloritoare „atunci când ţăranul dintre Prut şi Nistru îşi va redobândi conştiinţa originei sale nobile. Aici avem amintirile eroicului Domn al Moldovei, acela ce se scula de la Suceava şi bătea până la Cetatea-Albă"[22]. Un rol important, bineînţeles, revenea românilor din dreapta Prutului, care aveau obligaţia morală de a iniţia o vastă operă culturală, orientată „în direcţia *constiinţei românesti* la ţărani"[23]. În plus, în Basarabia trebuia instaurată ordinea, întrucât elementele străine intereselor româneşti încercau tot ce era posibil pentru ca „să arunce sămânţa unei viitoare nebunii"[24].

Încheindu-şi aceste consideraţii, foarte oportune atunci, dar şi azi, Duiliu Zamfirescu învederea faptul că „România din stânga Prutului, încorporată prin actul din 27 Martie 1918 (stil vechi – n.ns.), are o însemnătate atât de mare pentru viitorul ţărei noastre, încât covârşeşte aproape toate celelalte interese din teritoriile ocupate"[25]. Şi avea dreptate. Derularea evenimentelor internaţionale a justificat un asemenea punct de vedere.

Propunând implicarea tuturor românilor în normalizarea stării de lucruri din Basarabia, acela care cunoştea bine subiectul pe care îl aborda releva că „o asemenea ţară este o grădină", unde „locuieşte un popor, care, de baştină, este popor românesc. Alături de dânsul şi adesea ori *peste dânsul* s-au aşezat şi alte naţii, cari, ajutate de administraţia rusească, au căutat să-l desnaţionalizeze". Indiferent de cele mai blamabile subterfugii moscovite însă, elementul românesc s-a păstrat şi impus. „Aceasta este comoara pe care ne-o aduce Basarabia: ţăranul român, lipsit de glie"[26]. Recomandarea pe care o avansa guvernului Al. Marghiloman era aceea ca politica rezervată provinciei revenite în matca ei firească să fie o politică românească, care „să se întemeieze pe elementele culte ale poporului, pe fiii ţăranilor, cari ştiu ce rudenie apropiată îi leagă de ţăranii de pe malul drept al Prutului, şi de cei de pe malurile Milcovului, şi de cei de pe malurile Oltului, cari, cu toţii, se coboară de la legionarii şi colonii pe cari divinul nostru împărat i-a înconjurat în valul său de apărare"[27]. Înţelegând exact imperativele vremurilor, Duiliu Zamfirescu arăta că „aceste adevăruri fundamentale trebuesc aşezate, pentru ca *actul unirii* să se poată aplica, în liberă dispoziţie sufletească, din amândouă părţile"[28]. Unirea propusă de el era una firească, deci care avea în vedere tot ceea ce urma să anuleze diferenţele impuse de circumstanţe potrivnice intereselor naţionale. Convingerea sa era aceea că, indiferent cum vor evolua lucrurile, „ceea ce s-a făgăduit trebue să se aducă la îndeplinire. Nu ne mai putem întoarce înapoi, sub pedeapsă de a rătăci drumul"[29].

În iulie 1919, abia întors de la Odessa, el observa că acolo erau publicate informatii false despre România, care, chipurile, ar fi „cedat judeţele Acherman şi

Hotin, cu o parte din Bălţi. Ceea ce, evident, este o absurditate, căci Basarabia fără Acherman nu se poate concepe"[30]. Semnalând aceste practici reprobabile, el se declara convins că raporturile noastre cu Ucraina cer a fi normale, întrucât „pretenţiunile sale asupra Basarabiei nu sunt serioase şi cred că Rada din Kiev nici nu mai insistă asupra lor". De altfel, îşi încheia el observaţiile, „Rada din Kiev trebue să ştie că peste Nistru, adică în Ucraina, trăieşte o populaţie autentic moldovenească de o jumătate milion de oameni. Agitaţie pentru agitaţie, putem şi noi mişca undele aerului la nevoie"[31]. Trei zile mai târziu, într-o *Scrisoare deschisă*, îl acuza pe M. Seulescu, ministrul de Finanţe, deoarece nu s-a interesat de Basarabia şi de situaţia ei aparte, pentru a propune măsurile cele mai potrivite rezolvării unor dificultăţi ce nu se confundau cu cele din Vechiul Regat[32]. Un interes asemănător l-a afişat şi faţă de reforma electorală şi cea agrară, „la ordinea zilei în Basarabia" în vara anului 1918[33]. Interesul faţă de problemele culturale ale aceluiaşi spaţiu românesc erau şi ele la fel de serios tratate. Salutând apariţia publicaţiei „Răsăritul", Duiliu Zamfirescu scria că „*Revista* basarabeană se prezintă bine şi merită să fie susţinută public", semnalând totodată că D. Munteanu-Râmnic „scrie un *apel* atât de bine simţit, pentru alcătuirea unei «Societăţi istorice şi literare» la Chişinău"[34]. În octombrie 1918, explicând titlul revistei pe care abia începuse a o edita, preciza că „ea priveşte cu o specială dragoste către Basarabia, către admirabilii săi ţărani, cari au avut virtutea rară de a păstra limba, cu toate prigonirile soartei"[35].

Tonul referirilor sale la Moldova din stânga Prutului s-au modificat după 1918, anul în care România Mare, cu problemele ei complexe, a devenit o realitate. Intervalul imediat următor a relevat tuturor că încheierea războiului şi înfăptuirea idealului naţional nu au adus cu ele şi sfârşitul nenorocirilor româneşti. Obligat să recunoască această anormalitate, aparent caracteristică numai României, acela care îşi imaginase altfel totul se arăta convins că „nimic nu e schimbat în România de la 1916", reconsiderându-şi însă imediat aprecierile şi recunoscând că Transilvania, Bucovina şi „Basarabia, cu amintirile de la Ştefan cel Mare şi cu poporul său de ţărani moldoveni, toate acestea s-au reintegrat în Dacia Traiană, în România Mare", unde, aşadar, „este ceva schimbat. Acest *ceva* este credinţa noastră în bine"[36]. Totuşi, entuziasmul de altădată dispăruse, atât timp cât, în aprilie 1919, la un an după ce Sfatul Ţării semnase actul Unirii, colaboratorul „Îndreptării" ajunsese să afirme că „nu era nevoie să fii Bismarck ca să pricepi greutăţile ce vom întâmpina cu anexarea Basarabiei". „Basarabia – continua el – este, de asemeni, pământ românesc, iar poporul său, ţăranul, acela ce dă nota hotărâtoare a dreptului de posesiune teritorială, este român. Şi istoriceşte şi după teoria d-lui Wilson, Basarabia este o ţară românească. Cu toate astea – şi aici interveneau nuanţările descurajante – stăpânirea rusească a lăsat urme adânci în oraşele Basarabiei, între marii proprietari şi în populaţiunea israelită. Infiltraţiunea ucraineană a fost cu atât mai uşoară, pe timpul ţarismului, cu cât Ucraina avea veleităţi de independenţă şi cultiva prietenia poporului dintre Prut şi Nistru. Când, dar, Basarabia s-a declarat de sine stătătoare, Ucraina a recunoscut-o şi a poftit-o la pacea de la Brest-Litovsk, cu generozitatea pe care o pun toate popoarele tinere în recunoaşterea dreptului celorlalte popoare"[37]. Senti-

mentele Kievului se vor modifica însă imediat „ce s-a simțit veleitatea României de a încorpora Basarabia", când, amintea fruntașul Ligii Poporului, „vecinii noștri de peste Nistru si-au schimbat politica"[38].

Și pentru a nu se crede că interesul său față de soarta Basarabiei era justificat de calcule electorale, politicianul aristocrat se simțea obligat să amintească, încă o dată, contemporanilor săi, că „am fost cel dintâi comisar regal în Basarabia, trimis acolo de generalul Averescu, în momentul tratativelor de la Buftea, pentru a indica, d-lor Inculeț și Ciugureanu, drumul de urmat. Era vorba de a salva Dobrogea, fără a compromite Basarabia. Se va vedea mai târziu ce vra să zică adevăratul patriotism. Lucrurile acestea se petreceau în februarie 1918, când totul era întuneric, durere și lacrimi"[39].

Duiliu Zamfirescu s-a considerat, absolut îndreptățit, printre făuritorii României Mari. Fără a fi prezent în forumul parlamentar, la data când au fost ratificate toate unirile românesti, deci și cea a Basarabiei, el nu a considerat acel act ca unul oarecare, trecut, pentru mulți, pe neobservate. Considerând „actul unirei neînteles", s-a simțit obligat să atragă atenția că „ziua de 29 Decembrie 1919, când s-a consacrat prin act public unirea patriei noastre, va rămânea pentru generațiile viitoare data sfântă a românismului, sărbătoarea națională prin excelență"[40]. Apoi, odată intrat printre aleșii neamului, el era îndreptățit să declare, în fața întregii țări, că „fiindcă mi-a fost dat să trăiesc ca să fac parte din cel dintâi Senat al României Mari, în care sunt deopotrivă reprezentanți ai Transilvaniei, ai Bucovinei și Basarabiei, [...] să-mi dați voie să mă adresez vouă, acelora cari, împreună cu mine, ați avut norocul să participați la înfăptuirea acestor evenimente atât de extraordinare, și voi zice atât de meritate de poporul nostru, dar după cari eu suspin de 40 de ani, iar voi, țăranii, suspinați de veacuri"[41]. Și cu toate că sentimentele sale față de jumătatea estică a Moldovei au fost cele pe care le-am subliniat, fostul președinte al Academiei Române, devenit parlamentar, s-a văzut confruntat cu acuzații specifice politicianismului bucurestean. Așa de pildă, un senator, readucând în discuție opiniile formulate cândva de scriitor față de literatura populară, îl acuza că, „înainte de unirea Basarabiei cu România, a pronunțat un cuvânt greu și dureros, a spus că în viitor Basarabia va fi în legătură cu Rusia și cu focarul bolsevist de acolo și că în momentul în care Basarabia se va uni cu România se va deschide mormântul istoriei neamului românesc"[42]. Ceea ce părea o acuzație foarte gravă în februarie 1920 s-a dovedit a fi, un sfert de secol mai târziu – și chiar mai înainte –, un adevăr de ale cărui repercusiuni nu putem să ne desprindem nici azi.

Depăsind momentul acelei acuzații, Duiliu Zamfirescu nu va uita să amintească, în clipa alegerii sale ca președinte al Camerei Deputaților, de Basarabia – „în care creste grâul din belsug" –, revenită între granițele dintotdeauna ale românismului[43]. Convingerea sa, atunci, era aceea că în neamul nostru „nu va pătrunde niciodată nebunia criminală a distrugerii și nihilismului"[44], manifestată dincolo de Nistru.

Pe 9 aprilie 1921, exact în ziua în care, în 1918, la Chișinău s-a decis unirea, președintele Adunării Deputaților nu uita să celebreze momentul, declarând că

„astăzi se împlinesc trei ani de când Basarabia a fost readusă la sânul patrieimame. Deși generațiile viitoare vor socoti că este un act firesc, de reintegrare a Moldovei în granițele lui Ștefan cel Mare, și, împreună cu Ardealul și Bucovina, de reintegrare a României moderne, în frontierele Daciei Traiane, totuși, noi, aceia care am palpitat după împlinirea acestui vis – cei de dincolo și cei de dincoace de Prut – e bine să ne amintim de această aniversare, s-o sărbătorim și să ne bucurăm că ne găsim în Parlamentul României Mari, toți frații din toate părțile locuite de români"[45]. Acesta nu era ultimul său demers public în care Basarabiei i se rezerva un loc aparte.

Duiliu Zamfirescu, unul dintre clasicii literaturii române, s-a afirmat în memoria posterității ca făcând parte din generația Marii Uniri. Atât prin opera sa, cât și prin activitatea publică din ultimii ani de viață, el a militat pentru ceea ce s-a înfăptuit în 1918, adică România adevărată. Intervențiile, câte au fost, în chestiunea Basarabiei, atât înainte de 9 aprilie 1918 cât și după aceea, demonstrează acest fapt. Pentru el, patriotismul s-a constituit întotdeauna într-un adevărat *credo*, pentru care „acest om, sangvin, voluntar, dârz, mândru" a militat întreaga sa viață, și nu oricum, întrucât, așa cum îl caracteriza N. Iorga, el „era gata să poarte război oricând, cu oricine, pentru convingerile sau numai pentru fanteziile sale, care-i erau mai presus de orice"[46].

Note

[1] *D-l Matei Canatcuzino*, în „Îndreptarea" din 16.II.1921, p. 1.

[2] Cf. *Bibliografia*, în G.C. Nicolescu, *Duiliu Zamfirescu*. Text ales și stabilit, completări bibliografice, indice de nume și titluri de Georgeta Adam și Ioan Adam. Prefață, note și comentarii de Ioan Adam, Bucuresti, Ed. Eminescu, 1980, p. 447-450.

[3] *Memorii*, Ediție de Magdalena Vulpe, București, Ed. Minerva, 1978, p. 561.

[4] Dezbaterile Adunării Deputaților, sedința din 27 iulie 1920, p. 506 (în continuare D.A.D. și data sedinței).

[5] *Oameni și paiațe*, București, Ed. pentru Literatură, 1967, p. 322-323.

[6] *Duiliu Zamfirescu și Titu Maiorescu în scrisori (1884-1913)*. Cu un cuvânt de introducere și însemnări de Emanoil Bucuța. București, 1937, p. 135.

[7] I.E. Toroutiu, *Studii si documente literare*, Bucuresti, 1938, p. 203. Vezi și Gheorghe I. Florescu, *Duiliu Zamfirescu: „adânca iubire de țară"*, în „Magazin Istoric", Nr. 11, Noiembrie 1988, p. 13-14, idem, *Duiliu Zamfirescu, omul politic*, în „Cronica", Nr. 3, August 1997, p. 2.

[8] *Prefață* la editia I-a a romanului *Anna*, în Duiliu Zamfirescu, *Opere*, V, Ediție îngrijita de Ioan Adam, București, Ed. Minerva, 1982, p. 525; Gheorghe I. Florescu, *Generatia Marii Unirii*, II, în „Revista de Istorie", Nr. 12, Decembrie 1983, p. 1204-1208.

[9] *Academia Română și sentimentul național*, în „Îndreptarea" din 16.X.1918, p. 1; idem, *Domnul Orlando si Domnul Brătianu*, în „Îndreptarea" din 18.VI.1919, p. 1; Gheorghe I. Florescu, *Duiliu Zamfirescu, între literatură și politică*, în „Convorbiri literare", Nr. 9, Septembrie 1987, p. 6; idem, *Duiliu Zamfirescu: publicist și memorialist*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol»", XXVII, 1990, p. 187-193.

[10] Duiliu Zamfirescu, *Opere*, VII, Ediție îngrijită, studiu introductiv, note, comentarii și indice de Al. Săndulescu, București, Ed. Minerva, 1984, p. 371.

[11] *Ibidem*, p. 282. Într-o scrisoare neterminată, din noiembrie 1895, care urma a fi expediată lui Titu Maiorescu, Duiliu Zamfirescu nota: „doresc să scriu al 3-lea roman din seria *Viața la țară* și *Tănase Scatiu*. Se va chema, probabil, *În război*" (*Ibidem*, p. 338).

[12] *Ibidem*, p. 373. Vezi şi G.C. Nicolescu, *op.cit.*, p. 249.

[13] *Op.cit.*, p. 418

[14] *Opere*, VIII, Ediţie îngrijită, note, comentarii şi indice de Al. Săndulescu, Bucureşti, Ed. Minerva, 1985, p. 22; vezi şi Mihai Gafiţa, *Duiliu Zamfirescu*, Bucureşti, Ed. pentru Literatură, 1969, p. 736-737.

[15] Duiliu Zamfirescu, *Sufletul răsboaielor în trecut şi în prezent*, Bucureşti, 1914, p. 19.

[16] Idem, *Opere*, VI, Partea a II-a, Ediţie îngrijită de Ioan Adam şi Gheorghe Adam. Note şi comentarii, indici şi glosar de Ioan Adam, Bucureşti, Ed. Minerva, 1987, p. 212.

[17] *În Basarabia*, I, în „Îndreptarea" din 5.V.1918, p. 1.

[18] *Ibidem*.

[19] *Ibidem*.

[20] *Ibidem*.

[21] *Ibidem*.

[22] *Ibidem*.

[23] *În Basarabia*, II, în „Îndreptarea" din 11.V.1918, p. 1.

[24] *În Basarabia*, III, în „Îndreptarea" din 19.V.1918, p. 1.

[25] *În Basarabia*, V, *Concluzie*, în „Îndreptarea" din 2.VI. 1918, p. 1.

[26] *Ibidem*.

[27] *Ibidem*.

[28] *Ibidem*.

[29] *Ibidem*.

[30] N.G., *România şi Ucraina. Un interview cu d. Duiliu Zamfirescu, fost guvernator al Basarabiei*, în „Îndreptarea" din 11.VII.1918, p. 1.

[31] *Ibidem*.

[32] Duiliu Zamfirescu, *Scrisoare deschisă către d. Ministru de Finanţe. M. Seulescu*. în „Îndreptarea" din 14.VII.1918, p.1

[33] *Colegiul ţăranilor şi legile d-lui Garoflid*, în „Îndreptarea" din 22.VII.1918, p.1.

[34] Duiliu Zamfirescu, *„Răsăritul"*, în „Îndreptarea" din 27.IX.1918, p. 1, 2.

[35] Idem, *„Îndreptarea literară". Explicarea titlului*, în „Îndreptarea" din 10.X.1918, p. 1.

[36] Idem, *Obrazurile patriei mele*, în „Îndreptarea" din 1.IV.1919, p. 1.

[37] Idem, *Guvern naţional*, în „Îndreptarea" din 24.IV.1919, p. 1.

[38] *Ibidem*.

[39] *Ibidem*.

[40] Duiliu Zamfirescu, *Actul unirei neînţeles*, în „Îndreptarea" din 4/6.I.1920, p. 1.

[41] Dezbaterile Senatului, şedinţa din 16 februarie 1920, p. 280.

[42] *Ibidem*, p. 283.

[43] D.A.D., 30 iunie 1920, p. 168.

[44] *Ibidem*.

[45] Idem, 9 aprilie 1921, p. 1863.

[46] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, II, Ediţie îngrijită şi note de Ion Roman, Bucureşti, Ed. pentru Literatură, 1967, p. 190-191.

Dumitru D. Rusu

NICOLAE IORGA ŞI ROMÂNIA ANULUI 1940

Anul 1940 pentru România şi Nicolae Iorga asociază istoria unui neam şi a unei personalităţi care a ilustrat-o, în cea mai completă imagine, ca istoric şi făuritor de istorie. Dincolo de simpatii şi antipatii, orientări politice, atitudini partizane – proprii oricărei personalităţi ştiinţifice implicată în politicul cotidian, în valurile vieţii social- politice – Nicolae Iorga, prin ceea ce scria în fatidicul an 1940, despre evenimentele din acel an, ne dezvăluie semnificaţii sintetizatoare pentru întreaga noatră istorie, trecută, prezentă şi viitoare. Anul 1940 vine să reactualizeze eternul pericol al destrămării naţiunii române, vine să ne aducă iarăşi în zona de interese a marilor putri cre, periodic, când apele se tulbură, ies la pradă. De data aceasta nu ne mai situăm în sfera ameninţărilor ci suntem, nemijlocit, obiect de jaf şi compensaţie între cei mari şi mici, vecini şi nevecini, din toate punctele cardinale. Tragedia era mai ameninţătoare şi mai periculoasă tocmai pentru că totul urma să se petreacă cu un anume firesc, potrivnic unei Europe cu graniţe proaspăt delimitate – istoric şi etnic – în structuri naţional – statale logice şi relativ unitare, consfinţite prin tratate internaţionale.

Considerăm, fie şi moralmente necesar, ca în raport cu unele tendinţe recente din eseistica istorică, motivate de „europenisme iluzorii", care încearcă să subestimeze sau chiar să justifice tragedia naţională a României de la mijlocul anului 1940, să reluăm câteva elemente demne să ne reamintească modul în care epoca a receptat situaţia menţionată. Trecerea timpului, care nu poate diminua gravitatea consecinţelor care s-au perpetuat până astăzi, face la fel de actuale percepţiile din epocă, între care poziţia marelui om de cultură şi omului politic Nicolae Iorga capătă dimensiuni aparte. Partizani sinceri ai abordărilor realiste, de ce nu „demitificatoare" a prezenţei personalităţilor în istorie ca şi a unor momente istorice cruciale, trebuie să avem în vedere că, de data aceasta, suntem într-un moment de interferenţă – în primul an din al cincilea deceniu al secolului – a genului uman, Nicolae Iorga, cu o situaţie unicat pentru istoria noastră din perioada naţional-statală. Rapturile din vara anului 1940, care au vizat – după expresia suveranului Carol al II-lea – „teritorii care sunt, hotărât, de fapt şi istoric româneşti"[1] (probleme aparte, se ştie, ridică doar sudul Dobrogei-Cadrilaterul – de altfel cedat Bulgariei pe baza unui tratat bilateral) reprezintă o gravă ştirbire a entităţii şi demnităţii naţionale.

Dincolo de legăturile externe, de aceea atât de firească deschidere către lume – care, credem noi, reprezintă o constantă a istoriei noastre – percepţia corectă a evoluţiei general istorice a ţării noastre ne conduce către un spaţiu de spiritualitate şi civilizaţie bine definit, dar delimitat prin coordonate geografice, spaţiul

românesc. În delimitarea şi apărarea teritoriului naţional, argumentul istoric va ocupa totdeauna locul cuvenit, de regulă locul central. În acest sens, ampla cuvântare a savantului Nicolae Iorga, într-o şedinţă a Senatului din 18 martie 1940, prefigura demnitatea apărătorului de neam şi ţară în faţa apropiatei agresiuni la adresa României: „Pentru fiii acestui popor (...) fiii pământului acestuia, unde au fost aşezaţi din cele mai îndepărtate vremuri cei mai depărtaţi dintre strămoşii noştri, (...). Hotarul nostru este o religie". Întărind acest crez, istoricul continua: „Nu este o situaţie politică momentană. Şi însăşi povestea neamului nostru arată cum s-a format această ţară. Noi n-am luat nimănui nimic; suntem singurul popor pe lume, poate, căruia nu i se poate reproşa că a luat ceva dincolo de dreptul său..."[3]. Este iarăşi momentul să ne exprimăm serioase rezerve faţă de unele aserţiuni recente referitoare la tendinţele expansioniste ale românilor, mai mult chiar faţă de atribuirea unor „tendinţe imperiale".

Drama cesiunilor teritoriale la adresa ţării noastre, în acele condiţii de izolare aproape fără putinţă de apărare – orice încercare de rezistenţă armată putea rămâne ca simbol al hotărârii de a nu ceda din pământul strămoşesc[3] – această gravă umilinţă pentru oricare naţiune, venea să exalte spiritualitatea românească într-o unanimă condamnare a samavolniciei. Pe bună dreptate se punea atunci întrebarea de unde atâta ură şi nedreptate faţă de un popor recunoscut prin înţelegere şi toleranţă, bunătate şi respect pentru semeni şi pentru alţii.

În cadrul reacţiei generale de apărare, propagandistică şi diplomatică, Nicolae Iorga iniţiază o veritabilă campanie publicistică, cu un numitor comun, naţiunile nu puteau fi umilite pentru totdeauna şi nici nu puteau fi nimicite. În raport cu statul, „expus la toate hazardurile şi capriciile vremurilor", naţiunea, în măsură să conserve sau refacă statul, devine sacră „pentru cei mici şi ameninţaţi"[4]. Partizan al luptei armate pentru apărarea integrităţii graniţelor – în cele două consilii de coroană din 27 iunie 1940 rămâne printre puţinii susţinători ai opoziţiei prin forţă faţă de actul agresiv al Uniunii Sovietice – Iorga, până la urmă acceptă totuşi realismul armei paşnice, a unităţii şi fermităţii în hotărârea de a ne apăra pe toate căile.

Faţă de marea nedreptate istorică făcută României de sovietici, cu acceptul Germaniei şi Italiei, mai ales în condiţiile în care Ungaria declarase că, atunci când *„fără a se bate* România ar ceda Basarabia Rusiei şi Dobrogea Bulgariei, Ungaria va interveni şi *va revendica Transilvania*"[5], Iorga amplifica campania de presă, cu atacuri necruţătoare la adresa agresorului sovietic şi a celor care au înlesnit agresiunea. Dintre zecile de articole din „Neamul românesc" şi „Neamul românesc pentru popor", un articol de fond, intitulat semnificativ „Cea mai mare durere", venea să constate: „S-a luat României noastre prin silă toată Moldova de răsărit şi ţinuturile de peste Prut ale vechilor bucovineni. O mai mare durere decât aceasta n-o pot cuprinde inimile noastre"; ce rămâne de făcut decât să aşteptăm momentul când pronia se va întoarce cu faţa spre noi; „Morile lui Dumnezeu macină încet, dar sigur"[6]. Un alt editorial, „Ce rămâne", se referea la cele „trei milioane de ţărani", la „o generaţie crescută de noi, păstrând în cap şi în inimi aceleaşi gânduri şi simţiri ca noi (...)"; Rămâne o populaţie masiv românească, „o întreagă emigraţie de intelectuali care nu pot avea decât un singur gând: revenirea la dreptul lor şi la al nostru"[7]. Tot acum, Iorga începea republicarea, în serial, a două cunoscute lucrări, veritabile mesaje pentru trăirile neamului: „Adevărul despre trecutul şi prezentul Basarabiei" şi „Neamul românesc din Bucovina".

Valul acaparator pornit de sovietici nu mai putea fi oprit. În iulie 1940, Ungaria şi Bulgaria, încurajate de Germania şi Italia, au formulat fătiş pretenţii teritoriale la adresa României; Rezultatele sunt cunoscute. La începutul lunii septembrie, societatea românească, zguduită de noile pierderi teritoriale şi de către accesul legionarilor la putere, cunoaşte luări de poziţii mult mai ample şi mai violente, de altfel, îndeaproape cercetate de istorici şi făcute publice prin cărţi şi numeroase studii deja publicate. Nicolae Iorga, în pofida ameninţărilor şi calomniilor la care începe să fie supus printr-o susţinută campanie a dreptei, care-i anunţa parcă fatalul destin, va fi la fel de hotărât în apărarea cauzei naţionale. În consecinţă, să reţinem aprecieri cu caracter fundamental; Dacă statul român a fost nevoit să cedeze în faţa Ungariei, unde „o clasă socială bogată, dibace, care a ştiut întrebuinţa o contingentă europeană trecătoare", să nu se uite că *„Statul* e una şi *Naţia* e alta"; Reluând o idee deja enunţată se insista pe marele adevăr că naţiunile nu pot fi distruse atât de lesne; Ele asigură perpetuarea unui neam, unui popor, sunt premisele şi factorul principal care asigură reîntregirea statului. „Vitează şi deşteaptă cum e naţiunea română – continua Iorga – înfăşurându-şi trupul rănit în tricolorul tuturor speranţelor, *„intră acum în front*"[8]. Prin urmare – conchidea Iorga pe un ton realist – eu închei cu un apel către poporul românesc de acolo nu pentru o rezistenţă armată, de care s-a vorbit şi care este imposibilă, faţă de mijloacele actuale de luptă, dar sistemul acesta de stăpânire a naţiunii cu impunere de sus, aceasta nu poate dura decât în vremuri de revoluţie şi în vremuri de război; îndată ce se va reveni la o stare de lucruri cât de cât constituţională, cum a fost înainte, stăpânitorii aceştia care prin vicleşug s-au strecurat, vor întâlni rezistenţa poporului românesc şi aceasta face mai mult de cât tot ce am fost în stare sau n-am fost în stare să facem cu armata noastră"[9].

După enunţarea doar a poziţiei lui Iorga faţă de ultima mare dramă naţională pe care i-a fost dat s-o trăiască să ne referim, în continuare, în aceeaşi manieră succintă, şi la crezul savantului şi patriotului – „personalitate neperechе" în România secolului nostru şi nu numai – asupra trecutului nostru istoric, la unele dominante naţionale surprinse cu geniul savantului şi simţămintele marelui român: Într-un memorabil articol, publicat în „Neamul românesc", cu puţine zile înaintea declanşării valului devastator pentru ţară, pătrunzând toate fibrele neamului, sintetizând istoria noastră, Iorga ne lăsa cuvinte cu adevărat memorabile: Revenind „asupra unui lung şir de fapte istorice, întinzându-se peste aproape două mii de ani" care ne dau dimensiunea reală a întregii noastre istorii, „din această străbatere a teribilei tragedii a neamului nostru", se desprinde acea permanentă şi reală ameninţare – realitate care nu credem că trebuie negată, mai grav chiar persiflată în numele unei ipotetici demitizări a trecutului istoric românesc – care putea să ne fie fatală. Dorind parcă să fixeze definitiv în istorie

continuitatea noastră național-statală, să arate cine suntem și care ne este soarta Nicolae Iorga vine cu o caracterizare unică prin expresivitate și adevăr. Venim cu un citat, adevărat mai cuprinzător, dar care nu suportă trunchiere: „Ne-am părăsit la răscrucea furtunilor care bat aici din veac în veac și vor bate totdeauna în aceste locuri de ispititor belșug și de trecere a oștilor. Copil al Romei pierdut în pustiul, vesnic înnoit, al barbarilor. Asa de puțini între asa de mulți. Cu frații la celălalt capăt al Europei și cu străini de noi în toate părțile. Apt pentru cea mai înaltă civilizație și siliți de a trăi de la o bejene la alta.

Oricari alții s-ar fi risipit în lume. Pentru mai puțin se prăpădesc și cele mai dulci patrii. Noi am rămas. Cu sabia în mână de strajă la toate zările, iar, când s-a frânt o clipă, ca să se lege din nou, tainic, oțelul, am întins brutalității arma subțire a inteligenței noastre. Și, iată, suntem tot acasă"[10]. Ce lipseste din această caracterizare unică pentru istoria noastră, aproape imposibil de egalat. Nimic din ceea ce ne-a definit și ne definește ca popor, ca națiune dincolo de accidentele istoriei. Popor vechi asezat la răscruce de interese dar într-o zonă geopolitică bine delimitată, popor nobil și curajos, înzestrat material și spiritual, însă perpetu amenințat dar și, în egală măsură, apărat prin vitejie și înțelepciune.

Pentru a întregi imaginea unei țări grav amputată teritorial, la început lumii septembrie, Nicolae Iorga venea cu acea neîntrecută expresie metaforică la adresa neamului nostru, „Drumeț în calea lupilor"; în puține cuvinte este sugerată cruzimea unei perpetui urmăriri, lupta pentru a ține „fiara" la distanță, efortul pentru a nu ne lăsa înghițiți cu totul. Începutul succintului editorial din „Neamul românesc" venea iarăși să marcheze mersul istoriei noastre: „Asa mergem din veac în veac, ca drumețul din calea lupilor"[11]. Lupta noastră era cu atât mai grea și mai nedreaptă cu cât „lupii erau mulți" și ne-au prins „din toate părțile"; Orice încercare de rezistență devenea iluzorie, după cum este respinsă și ideea „lașității" neamului.

Toamna anului 1940, cu o Românie în pragul colapsului, se regăseste în neliniștea istoricului, marcat de gânduri sumbre. Sfârsitul mai mult decât tragic al savantului capătă conotația tragediei neamului din anul de tristă amintire – 1940. Totalmente, incredibila crimă din noiembrie venea să ne dea dimensiunea degringoladei pe care intrase țara.

Respectul și venerația noastră față de Nicolae Iorga acced printr-o unică legătură cu glia și istoria neamului. Enciclopedismul, pătrunderea și reflectarea în scris a evoluției societății de pe cele mai îndepărtate și neasteptate puncte ale terrei, toate asociate întregii istorii a neamului, istorie surprinsă în absolut toate ipostazele, procesele, timpurile, momentele vitale, valorile și valențele sale, sunt tot atâtea temeiuri pentru a înțelege și valoarea de verdict dată de Nicolae Iorga marilor determinante ale istoriei românilor și celei universale.

Note

[1] *Carol al II-lea – Între datorie și pasiune. Însemnări zilnice*, vol. II (1939-1940), București, Editura „Samsa", 1996, p. 199.

[2] N. Iorga, *Ultimele*. Ediție și comentariu introductiv de Stelian Neagoe, Craiova, Scrisul Românesc, 1978, p. 98, 102.

[3] Reținem repetatele aprecieri din partea Președintelui Consiliului de Miniștri, Gheorghe Tătărăscu, referitoare la imposibilitatea oricărei rezistențe armate (Gheorghe Tătărăscu, *Mărturii pentru istorie*, Ediție îngrijită de Sanda Tătărăscu-Negropontes, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 256, 258, 266, 269; Carol al II-lea, *op.cit.*, p. 205).

[4] N. Iorga, *Înapoi la națiune*, în „Neamul românesc", nr. 108, 17 mai 1940, p. 1.

[5] După: Petre Țurlea, *Nicolae Iorga în viața politică a României*, București, Editura Enciclopedică, 1991, p. 364.

[6] „Neamul românesc", 7 iulie 1940.

[7] Ibidem, 2 iulie 1940.

[8] Ibidem, 3 septembrie 1940.

[9] După: Petre Țurlea, *op.cit.*, p. 366-367.

[10] „Neamul românesc", nr. 136, 23 iunie 1940, p. 1.

[11] Ibidem, nr. 195, 4 septembrie 1940, p. 1.

Gh. Tanasă

FORMAREA NOŢIUNILOR, RAŢIONAMENTELOR ŞI JUDECĂŢILOR DE ISTORIE ÎN ŞCOALĂ

Îmbogăţirea vocabularului, stăpânirea aparatului conceptual şi folosirea adecvată a terminologiei de specialitate în procesul dobândirii noilor cunoştinţe prin efort propriu şi în integrarea lor în sisteme dinamice constituie un aspect fundamental al perfecţionării conţinutului învăţământului istoric în şcoală. Noţiunile[1], raţionamentele şi judecăţile sunt reperele, constituie arhitectura, reprezintă scheletul în funcţie de care se selectează şi se elaborează obiectivele pedagogice, conţinutul ştiinţific al lecţiei de istorie, metodele şi mijloacele de învăţământ, formele învăţării. Fără ele, lecţia de istorie rămâne o simplă enumerare de fapte şi evenimente, o aglomerare haotică de date.

În general, în clasele a V-a – a VI-a se formează fiecare noţiune în parte, se înlănţuie în clase de noţiuni, obţinându-se un sistem de noţiuni al Istoriei Universale ca obiect de învăţământ. Prin predarea-învăţarea Istoriei Românilor în clasele a VII-a – a VIII-a se consolidează noţiunile din clasele anterioare, se formează altele noi din faptele realităţii istorice româneşti, îmbogăţindu-se limbajul şi terminologia de specialitate. Pornind de la anumite noţiuni ca elemente ale clasificării, ele pot fi grupate treptat, pe baza unor noi criterii, în clase din ce în ce mai generale decât ele. În clasele liceale, elevii sistematizează cunoştinţele în jurul noţiunilor fundamentale de istorie, operând cu ele în identificarea varietăţii determinărilor care degajă originalitate, specificitate şi permanenţă realităţilor istorice naţionale, continentale şi universale. În pragul bacalaureatului viitorii absolvenţi posedă un sistem ierarhizat de noţiuni de istorie.

Învăţarea creatoare este treapta cea mai înaltă a învăţării. O importanţă mare pentru învăţarea creatoare o constituie acumularea de cunoştinţe şi deprinderi. Pentru cultivarea creativităţii se pot utiliza strategiile euristice, conversaţia, problematizarea, învăţarea prin descoperire. La clasa a X-a, când elevii stăpânesc conţinutul şi sfera noţiunilor de răscoală şi revoluţie se poate începe predarea-învăţarea temei referitoare la evenimentele din Transilvania din 1784 cu următoarea întrebare: specificaţi ce fenomen istoric s-a desfăşurat în Transilvania în anul 1784: o răscoală[2], aşa cum rezultă din lucrarea de referinţă a istoricului David Prodan, sau revoluţie, aşa cum demonstrează academicianul Ştefan Pascu? Dacă în clasele mici exersăm, în stabilirea conţinutului şi sferei noţiunii, comparaţia, analiza, sinteză, generalizarea, abstractizarea, atunci în clasele liceale solicităm, cu precădere, specificarea, determinarea, abstractizarea, generalizarea care exersează, preponderent, gândirea reflexivă. Elevii conştientizează că într-o serie de noţiuni a căror conţinut este în ordine crescândă, sfera noţiunilor se găseşte în

ordine descrescândă și, invers, când ordinea conținutului este descrescândă, ordinea sferei este crescândă.

Predarea-învățarea temei *Revoluțiile burgheze – factor de progres în epoca modernă*, la clasa a X-a, permite *exersarea gândirii reflexive* a elevilor prin consolidarea noțiunii de revoluție burgheză, prin stabilirea particularităților și elementelor comune revoluțiilor engleză, americană și franceză, prin definirea conținutului și sferei acesteia.

Analizate separat, revoluțiile engleză, americană și franceză s-au manifestat diferit, prezintă însușiri individuale în funcție de împrejurările istorice în care s-au desfășurat, după specificul temporal și spațial în care au avut loc (1642-1688 – Anglia; 1774-1787 – cele 13 colonii engleze din America de Nord; 1789-1794 – Franța), după specificul dezvoltării economice, sociale și politice din Anglia, America de Nord, Franța, după modalitățile concrete de realizare a obiectivelor fiecăreia dintre ele, după maniera în care s-au grupat forțele și în locul pe care fiecare dintre ele îl are în conflictul revoluționar, în desfășurarea lor, în modul concret în care a fost organizată societatea postrevoluționară.

Revoluția engleză a fost prima mare revoluție burgheză victorioasă. Ea degajă o serie de particularități, printre care:

- conflictul între Anglia medievală și noua Anglie este timpuriu;
- ideologia revoluției a îmbrăcat o formă religioasă;
- s-a realizat alianța dintre burghezie și noua nobilime, care a jucat un rol conducător;
- opoziția dintre rege și parlament s-a reflectat într-o fază parlamentară a revoluției, urmată de faza războiului civil;
- caracterul „conservator“ al revoluției engleze;
- revoluția s-a manifestat mai mult în domeniul politic decât în cel social;
- confiscarea pământurilor regelui și a partizanilor acestuia și vânzarea lor burgheziei și noii nobilimi, desființându-se relațiile nobiliare și generalizându-se structurile burgheze;
- mutațiile social-economice, politice și cultural spirituale specifice Protectoratului și Restaurației;
- „glorioasa revoluție“ și instaurarea monarhiei constituționale pe cale pașnică, asigurând victoria capitalismului în Anglia;
- *Declarația drepturilor*, act ce consfințea transformarea Angliei într-o monarhie constituțională. Totalitatea acestor însușiri particulare – și nu numai a lor – conferă evenimentelor de la mijlocul secolului al XVI-lea din Anglia „caracterul concret“, unic și individual al revoluției burgheze care a înlăturat absolutismul Stuarților și a determinat o modificare de ansamblu a structurilor social-politice a Angliei“[3].

Să reflectăm: pe ce cale s-a trecut de la Anglia medievală la Anglia modernă? Revoluția este o cale violentă sau pașnică de trecere de la lumea veche la cea modernă? Exemplificați!

Revoluția americană[4] s-a desfășurat sub forma unui război de independență a coloniilor engleze din America de Nord, prezentând următoarele caracteristici:

- a fost o revoluție burgheză timpurie anticolonială, care a stimulat progresul rapid în industria și comerțul S.U.A.;
- *Declarația de independență* (4 iulie 1776);
- s-a desfășurat sub forma războiului de eliberare a coloniilor engleze din America de Nord de sub dominația metropolei;

- revoluția a eliminat relațiile feudale importante din Anglia;
- n-a schimbat structura socială a țării, păstrând sclavia negrilor;
- a dat naștere unui regim republican modern, viabil;
- constituția din 1787 a avut la bază principiul separării puterilor în stat: președinte, congres, curtea supremă de justiție;
- rezultatul politic principal al revoluției a fost decolonizarea posesiunilor engleze din America de Nord și formarea unui nou stat independent – Statele Unite ale Americii.

Să judecăm: cum definim revoluția burgheză?: dar războiul pentru independența coloniilor engleze din America de Nord?; explicați de ce războiul pentru independența coloniilor engleze din America de Nord a fost o formă a revoluției burgheze?; motivați de ce înlăturarea dominației metropolei a avut în America de Nord aceleași consecințe ca și victoria împotriva lumii medievale în Anglia și Franța; de ce coloniile engleze din America de Nord au cunoscut o dezvoltare mai rapidă în raport cu aceea a altor colonii? cum explicați faptul că în coloniile engleze din America de Nord nu a existat un feudalism propriu-zis, iar prin constituția din 1787 sclavia nu a fost abolită?; identificați ce fenomen istoric a avut loc între 1774-1787 în cele 13 colonii engleze din America de Nord: război de independență, revoluție burgheză sau făurirea unui nou stat independent?

Marea revoluție franceză a fost *o revoluție burgheză clasică* de răsturnare a regimului feudalo-absolutist, determinând modificări calitative în toate domeniile societății. De asemenea:

- a avut un caracter antifeudal;
- delimitările sociale medievale rigide, pe stări: starea I – clerul; starea a II-a – nobilimea; starea a III-a – burghezia, țărănimea, sărăcimea orașelor;
- iluminismul francez;
- Adunarea Națională, Garda Națională, cucerirea Bastiliei (14 iulie 1789);
- *Declarația drepturilor omului și ale cetățeanului* (26 august 1789);
- Constituția din 1791: monarhie constituțională;
- guvernarea girondinilor;
- 21 septembrie 1792 – proclamarea Republicii;
- dictatura iacobină – constituția din 1739;
- lovitura de stat de la 27 iulie 1794 etc.

Să reflectăm: Examinarea atentă a noțiunii de *revoluție burgheză* ne dezvăluie că ea posedă însușiri individuale și note esențiale. În fiecare dintre revoluțiile engleză, americană și franceză descoperim următoarele *însușiri esențiale (note)*:

A – este o cale violentă a luptei pentru puterea politică în societatea modernă (război civil, război pentru independență);
B – urmărește răsturnarea societății vechi, medievale, a tuturor structurilor regimurilor nobiliare tutelare învechite, impulsionând dezvoltarea capitalistă, democrată a societății;
C – are un caracter organizat (o perioadă de pregătire, iluminismul, presbiterienii și independenții, un program);
D – rolul esențial a revenit burgheziei, aliată, în anumite cazuri, cu acele categorii care erau interesate în dezvoltarea capitalistă a societății: noua nobilime, plebea de la orașe, țărănimea, unele elemente ale clerului).

Totalitatea însușirilor (A, B, C, D) ale unei grupe de fenomene sau fapte istorice care se reflectă în noțiune formează *conținutul* noțiunii de revoluție burghe-

ză. Ce se înțelege prin *sfera* noțiunii? În sfera noțiunii de revoluție socială intră toate fenomenele istorice învățate de elevi care au notele A, B, C, D (revoluția engleză, revoluția americană, revoluția franceză). Sfera *se poate îmbogăți* prin studierea, de către elevii clasei a X-a, a celorlalte revoluții burgheze și antitotalitare din lumea modernă și contemporană. Sfera nu se poate modifica, deoarece se bazează pe fapte și fenomene istorice precise. În schimb, elevii află, că în țările nordice, în Japonia s-a trecut de la lumea veche, medievală, la lumea modernă, dar pe *cale pașnică*. Prin urmare, la orice noțiune distingem două elemente structurale: *conținutul*, care este reflectarea însușirilor esențiale ale unei clase de fenomene istorice, și *sfera*, care este oglindirea grupei de fenomene istorice care posedă aceleași însușiri esențiale, adică generalitatea.

Clasificarea noțiunilor de istorie. În cuprinsul unei noțiuni pot să încapă *diviziuni și subdiviziuni*, după necesitățile studiului și analizelor pe care le are în vedere. Solicitându-le gândirea, elevii reușesc să facă distincție între noțiuni generale (revoluție industrială, revoluție agrară, revoluție culturală), între noțiuni generale (revoluție socială) și noțiuni individuale (revoluția burgheză din Anglia, revoluția de catifea din Cehoslovacia – 1989) etc.

Faptele care alcătuiesc istoria ca obiect de învățământ vizează multitudinea domeniilor societății: mediul geografic și istoric, economic, societate, structuri sociale, forme de stat și instituțiile sale, moduri de viață, mentalități, moravuri și obiceiuri, religia, cultura, politica, comunitățile umane, relațiile dintre ele și dintre oameni etc. Desfășurarea istorică a fiecărui popor „este o unitate în integralitate. Statul, religia, literatura, arta, moravurile și obiceiurile, structurile sociale, militare și administrative, munca și cultul muncii unui popor formează un tot organic, stau în strânsă legătură și influentare reciprocă; în fiecare trăiește și se oglindește spiritul particular al unui popor. Toate sunt necesare pentru a cunoaște acest spirit"[5]. Sub această varietate a faptelor istorice despre principalele aspecte ale evoluției societății omenești stau însă și însușiri care le unesc. Pe lângă însușirile individuale, faptele istorice au și însușiri generale. Ele ne dau putința să structurăm toate formele importante de manifestare ale trecutului umanității așa încât fiecare elev să stăpânească termenii istorici și să-i integreze în sisteme dinamice. Astfel, în funcție de domeniile importante ale istoriei ca obiect de învățământ, pe baza caracteristicilor care le sunt comune și a relațiilor logice dintre noțiuni se pot grupa următoarele categorii de concepte:

1. noțiuni privind timpul istoric, înțelegerea și reprezentarea lui;
2. noțiuni referitoare la spațiul istoric;
3. noțiuni care vizează mediul înconjurător, ramurile economice, munca, uneltele, modul de viață;
4. noțiuni referitoare la structurile sociale, la calitatea vieții sociale, legi și reforme, forme de luptă pentru dreptate și libertate, pace socială, cooperare, echitate;
5. noțiuni privind organizarea politică și formele ei;
6. noțiuni cu privire la cultură și religie;
7. noțiuni referitoare la instituții, magistraturi, obiceiuri, tradiție, mentalități.

Clasificarea și diviziunea sunt operații inverse una alteia; în clasificare ne urcăm de la fapte istorice la specii și la gen; în diviziune coborâm de la gen la

specii. În prima operație domină asemănările, în cea de a doua precumpănesc deosebirile. Noțiunile sunt în relație unele cu altele, formând un sistem vast și organizat. Cu ajutorul noțiunilor, elevii pot formula judecăți și raționamente cu privire la ceea ce este esențial într-un fapt istoric. Noțiunile se formează treptat, prin reluarea notelor esențiale și prin îmbogățirea sferei în anii parcurgerii concentrice, liniare și în spirală a istoriei în clasele gimnaziale și liceale. De aceea, profesorul trebuie să cunoască dinamica formării și dezvoltării fiecărei noțiuni din clasa a IV-a până în clasa a XII-a. Fiecare *termen* prin care denumim o noțiune trebuie să aibă aceeași semnificație în structura unui raționament, adică să fie însușit corect. Reprezentând un moment esențial al lecției, *formarea noțiunii* să se facă de către profesor numai cu condiția ca *el să fie bine edificat asupra definiției, conținutului și sferei ei* pentru a se evita astfel eventuale greșeli.

Formarea judecăților este o preocupare constantă a profesorului, înzestrându-i pe elevi cu facultatea de a gândi logic prin fiecare lecție de istorie. Judecata este forma logică fundamentală, exprimată printr-o propoziție, în care se afirmă sau se neagă ceva despre ceva. Mai ales în clasele liceale, elevii sunt deprinși de a sesiza și de a formula cei trei termeni ai judecății: subiectul logic, predicatul logic și copula.

Elevii sunt conștientizați că *raționamentul* este forma logică fundamentală care constă dintr-o înlănțuire de judecăți. Formulând învățămintele revoluției române de la 1848, Nicolae Bălcescu a elaborat următorul raționament deductiv: „Nu poate fi fericire fără libertate, nu poate fi libertate fără putere și noi românii nu vom putea fi puternici până când nu ne vom uni cu toții într-unul și același corp politic"[6]. Operând cu asemenea exemple, profesorul formează abilitatea elevilor de a exersa operațiile și formele gândirii, pentru a elabora *raționamente deductive și inductive*. Raționamentele sunt acte prin care gândirea, pornind de la cunoștințe date, derivă din acestea cunoștințe noi. Raționamentul inductiv și deductiv este un proces specific și activității de înțelegere și de învățare a istoriei în școală, de soluționare a problemelor. În cele mai multe cazuri, în activitatea de predare-învățare cunoștințele noi sunt dobândite procedându-se inductiv, pe baza analizei faptelor istorice, mai ales în clasele gimnaziale. Dar, în clasele liceale, pe măsura dezvoltării capacităților intelectuale, se practică pe larg raționamentul deductiv.

În concluzie, formarea corectă a noțiunilor, raționamentelor și judecăților de istorie în clasele gimnaziale și liceale contribuie la restrângerea la strictul necesar a memorării mecanice a faptelor istorice, la extinderea învățării la nivelul înțelegerii istoriei și la exersarea gândirii reflexive.

Note

[1] G. Smeu, coord. și colab., *Metodica predării Istoriei României*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1983, p. 231-257; C.Dinu, R.S. Bărbulescu, *Formarea sistemului de noțiuni la istorie*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1983.

[2] Elevii trebuie să facă distincție între răscoală și revoluție. Încă din clasa a V-a, manualul de istorie cuprinde fragmente sau lecții care prezintă răscoale izbucnite în diferite țări în antichitate și în evul mediu. Elevii sunt antrenați în definirea noțiunii de răscoală și în precizarea conținutului și sferei acesteia, ca în următoarea schemă:

Noțiunea de răscoală	1. Conținutul noțiunii	– forma a luptei pentru dreptate și libertate socială (seism social; punct culminant al mișcării de rezistență pentru dreptate și libertate); – izbucnește spontan; – urmărește ameliorarea vieții forțelor sociale răsculate în perimetrul societății respective și nu răsturnarea ei.
	2. Sfera noțiunii	Toate răscoalele învățate de elevi în antichitate și în evul mediu: Egipt, 1750 î.Hr.; Sicillia, 137-132 î.Hr., 104, 101 î.Hr.; Spartacus, 73-71 î.Hr.; China, sprâncenele roșii, 17-25; turbanele galbene, 184-200 d.Hr; Franța, 1358; Japonia, Anglia, 1381, Wat Tyler; Cehia, 1419-1434; Transilvania, 1437 Bobâlna, 1514 Gh. Doja; 1524-1525 războiul țărănesc german.

Elevii sunt deprinși să înțeleagă această noțiune pornindu-se de la logica științei istorice, avându-se în atenție următorul algoritm: 1. Locul și anul izbucnirii; 2. Cauzele generale și imediate; 3. Forțele participante și conducătorii; 4. Desfășurarea; 5. Înfrângerea; 6. Însemnătatea; 7. Urmări.

Potrivit concepției materialismului istoric răscoala era considerată o formă superioară a luptei de clasă specifică „orânduirilor sclavagistă și feudală". Profesorul precizează că lupta de clasă nu este o lege a dezvoltării societății omenești. Răscoalele au izbucnit nu numai în antichitate și în evul mediu, ci și în lumea modernă și contemporană. În anii dictaturii comuniste au izbucnit răscoale împotriva înfăptuitorilor colectivizării. Câtă vreme va fi nedreptate vor izbucni și răscoale. Răscoala este o formă a luptei pentru libertate și dreptate care a izbucnit în toate epocile istorice. În anii socialismului au fost unii care au inventat mari răscoale, alții „specialiști" n-au pierdut ocazia să denigreze o importantă clasă socială, boierimea, apreciată în totalitate ca trădătoare. Astfel, la noi, s-a considerat că în veacul al XVI-lea, „clasa stăpânitoare, spre deosebire de popor, a avut cu totul altă atitudine față de cotropirea și dominația otomană: marea boierime și clerul au jucat un rol de seamă în căderea Moldovei și Țării Românești sub jugul turcesc, făcând din colaborarea cu turcii programul lor politic" etc. Realitatea a fost cu totul alta (Vezi Gh. Punga, *Cu privire la unele răscoale țărănești din veacul al XVI-lea*, în ASUI, Istorie, Tomul XXXVI, 1990, p. 131-134).

[3] E. Certan, V. Cristian, coord., *Istoria modernă a Europei și Americii*, Editura Lumina, Chișinău, 1995, p. 26-60.

[4] *Ibidem*, p. 349-350.

[5] Nicolae Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, Ediția a III-a, București, 1944, p. 268.

[6] Nicolae Bălcescu, *op.cit.*, IV, p. 35.

STAT
ȘI
SOCIETATE

Gabriel Bădărău

EUROPA APUSEANĂ CA MODEL POLITIC
(sfârşitul sec. XVIII-începutul sec. XIX)

1. Tentativă conceptuală. „Modelul" cărei Europe?

Apartinând – cum sugerează si titlul – „celeilalte" Europe („Orientală"?, a „Ortodoxiei"? „Musulmano-crestină"?) sau trăind în afara ei, în „discursurile", proiectele reformatoare, „comentariile" elitei politice si culturale românesti, din a doua jumătate a secolului XVIII, tot mai frecvent (chiar o „obsesie", mai târziu!) este evocat *modelul*, exemplul „Evropei" (a celei „apusene", „occidentale", chiar dacă termenul ca atare este folosit extrem de rar!), al „staturilor europenesti" (sintagmă „preferată", cu acelasi înteles), ca o alternativă la realitatea politico-institutională tarată si degradată din Principatele Române.

Mai mult, spre sfârsitul secolului „luminilor" (cu „borne" temporale diferite în cele două tări românesti, fată de aceeasi Europă) si odată cu înaintarea în cel al „natiunilor", capătă proportii de fenomen reprezentativ pentru gândirea politică românească ceea ce as putea numi *europomania* sau *occidentofilia*, cunoscând o succesiune de etape, de *modele* de referintă, pedinte de evolutia însăsi a Europei, a „exemplelor" de urmat, concomitent cu repudierea *modelelor răsăritene*, „orientate", în egală măsură... neeuropene (sfidând, aici, contradictia cu argumentul geografic!). Constituirea si vectorii succesivelor *modele apusene*, în concretul contextual al epocii, formând obiectul unor rânduri de mai jos, să retinem, acum, în componente si contururi schematice, *modelul generic apusean* de organizare politico-institutională, ca alternativă salubrizatoare a celui intern, asa cum se poate decanta din manifestările reprezentantilor mentalului românesc, în segmentul temporal luat ca loc comun în cele de fată.

Ca si astăzi, dar în proportii mult mai reduse si de o mai restrânsă variabilitate, este usor de decelat *polimorfia* reprezentărilor concrete ale respectivelor modele, pornind de la *diferentieri diastratice*, datorate decalajelor dintre nivelurile de cunoastere sau finalitătilor urmărite si, chiar, gradului diferit de întelegere. Reconstituind, totusi, o „communis opinio", în secolul XVIII, pentru români, Europa apuseană („occidentală", „vestică" în întelesurile de astăzi) – dar frecvent „Europa", simplu „Europa" – nu se termina pe Elba ci... pe Carpati, frontiera fiind cea care separa Transilvania de Moldova si Tara Românească. În ciuda geografului, însă, criteriul politic, cultural, confesional etc. determina, în opinia publică, sentimentul neapartenentei la lumea, civilizatia în care Pronia si Geografia îi asezaseră pe români – cea a Europei. Această „excludere" – în bună parte, o „autoexcludere"! – era si mai „convingătoare", dacă se ia ca argument si

evidentul decalaj economic-material. Până la jumătatea aceluiași veac, chiar și atunci când se „integrau" în Europa, în „Europa creștină" de fapt, românii aveau, în egală măsură, conștiința apartenenței, totuși, la o altă Europă: la cea „Orientală", a Ortodoxismului, la cea a „adevăratei credințe pravoslavnice, strămoșești". Din acest punct de vedere, tocmai secolul al XVIII-lea a fost cel în care „distanțările" s-au evidențiat și au devenit tot mai cunoscute, odată cu primele manifestări de a realiza „apropierile" prin – tocmai! – imitarea *modelului*, urmarea *exemplului* (dar, anticipând, doar cu fragmentare finalizări practice, în domeniul ce ne interesează aici, cel politico-instituțional, al organizării statale, în special).

În definirea *modelului generic*, amintit mai sus, de *Europa vestică* (de „Europa", de fapt!), așa cum a fost acesta perceput la diferitele „etaje" ale societății românești în interludiul respectiv (cu prelungiri chiar până astăzi!), se pot asocia, ca principale aspecte constitutive, cel de teritoriu („lume") al „papistășimii", dar și al dezvoltării economice, al absolutismului (fie și „luminat"), dar și al dominației legii (fie și a celei nedrepte), al eficienței organizării politico-statale (fie și al administrației opresoare), dar și al progresului cultural și școlar (chiar dacă ideologia promovată violenta imaginea socială patriarhală tradițională și submina statul clientelar).

Apartenența la ortodoxism și influența otomană au izolat Moldova și Țara Românească, le-au „extras" din Europa. Desigur, nu sub aspectul cultural, al vieții intelectuale, cu valori comparabile, reprezentate, mai ales, de opera cronicarilor umaniști etc., ci din perspectiva centrată, în cele din față, pe receptarea, percepția, imaginea, „implementarea" *modelului apusean* de reorganizare politică a Principatelor Române. În acest sens, tocmai secolul „Aufklärung"-ului tinde să facă din „revenirea" la Europa a celor două țări române o componentă a „programului" național. Și, desigur, această revenire nu putea, nu trebuia să fie una „statică", ci presupunând modernizare, „contemporaneizare", adică... „occidentalizare", integrare etc. De aici, nevoia imaginii „exemplu", a „aliniamentului de sosire", a... modelului.

Dacă în abordările prezente se disting mai multe „Europe" – pornindu-se de la criterii diferite, precum cel geografic (Europa Centrală, Apuseană, Răsăriteană etc.), politico-ideologic (cea „capitalistă" sau Europa fostelor state comuniste: „Europele" despărțite, până nu demult, de zidul Berlinului sau „Cortina de Fier"), cel al alianțelor militare (Europa statelor din NATO și Europa statelor foste membre ale Tratatului de la Varsovia), cel confesional (Europa romano-catolicismului și protestantinsmului „separată" de cea a ortodoxismului) sau chiar rasial (Europa – „patria originară a celor de rasă albă") etc. – în sec. al XVIII-lea, Europa luată ca *model* de către români era, înainte de toate, cea *creștină*, ca alternativă celei ajunsă sub islamism, supusă dominației musulmane. Interesant este – și se impune a fi subliniat – că, deși ideea unității confesionale era încă una „forte", menită să conducă la solidarități inclusiv politice, românii preiau – odată cu adâncirea cunoașterii și lărgirea orizontului informațional – *modele* de restructurare politică din „Apus", din „Occident", din Europa roma-

no-catolică, deși Răsăritul „pravoslavnic", de confesiune comună, încă mai atrage, dar... nu oferă *modele*, modele de urmat. Ci, dimpotrivă!

Astfel, românii (reprezentanții acestora) au cunoscut și receptat, mai întâi (în aspecte atrăgătoare dar și descurajante uneori!), Europa de peste Carpați, apoi cea de la Carpați la izvoarele Dunării („Europa Centrală") dar din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea și pe cea de la Carpați la Atlantic („Apuseană", „Occidentală"); o Europă apropiată, inițial, de ideea creștină, apoi, de *modelul* pragmatic oferit în perspectiva restructurării statului și regenerării politice. Treptat, ca într-un stereotip, „împărăția creștină" (*modelul...*) este opusă celei „păgâne", cea a „pajurilor" celei a „Semilunii", împărăția „neamțului" era *modelul* preferat celei a „turcului". Mai mult chiar, aproape orice model care venea (era cunoscut) din „partea netiranică" a Europei – adică Europa ce nu se afla sub turci sau nu ajunsese sub stăpânirea țarului! – era „preferat", investit cu carate nemeritate de multe ori.

Excursul în istoria ideilor politice ale epocii, în „discursul politic" dezvoltat atunci, în elaborarea programelor reformatoare din secolul „luminilor" sau „XVIII românesc" (1700-1821!) dovedește o anumită „gradație", un proces de treptată accedere, de cunoaștere, înțelegere și însușire, chiar de răspândire și „selecție" a *modelului apusean*, dar niciodată unul de „mase", și mai puțin unul unanim susținut. De fapt, *modelul politic apusean* nu este ușor decelabil. La începutul perioadei, influențele, „contururile" acestuia nu sunt evidente, „clare", ci, adesea, constituie rezultatele investigației, „punerii în ecuație", a exercițiului analitic realizat de istoric, de cel comparatist, de cel al mentalităților și ideilor politice, în primul rând. În același timp, Europa „Apuseană" a reprezentat, întotdeauna, un „orizont de așteptare", un *model* doar numai pentru *elite*, pentru fruntașii vieții culturale și politice din cele două țări române, care, în bună parte, dețineau un rol de decizie în cadrul statului, uneori cu puterea de a impune reformele „sugerate" de *model* sau, cel puțin, de a influența sau forma *opinia publică* (de la „despotul fanariot" atotputernic, la izvoditorul de cronici târzii sau tânărul instruit în școlile „Apusului").

Să mai remarcăm că, în sec. XVIII, nici una dintre „Europe" (nici cea „apuseană", nici cea „orientală") nu era una democratică, o „democrație", dar tirania, lipsa democrației au grade diferite: este totală în Răsărit. De aceea, și sub acest aspect, „Apusul" este mai atrăgător, este un *model*.

Dincolo de „versiunea" concretă a *modelului apusean* (cel „austriac", „prusian", „francez" etc.), în mentalul politic românesc a căpătat contururi tot mai clare (dar nu lipsite și de umbre!) o *Europă* apropiată de cea vehiculată de *Enciclopedie*: un „corp politic de state", o „uniune de state", în care dominau progresul, rațiunea, legea, ordinea – Europa „luminilor" mai pe scurt. Acestei Europe virtuale, gânditori precum Montesquieu și Voltaire îi „alăturau" o Europă „ideală", care, amândouă, opuse formelor de organizare a statelor sud-est europene, rezultatul obținut era... scoaterea acestora din urmă din... Europa! În consens, și-n imaginea purtătorilor de opinie din Moldova și Țara Românească, „Europa luminată" era *modelul* ce se impunea atenției prin organizarea statului

„drept", întemeiat pe respectul „datinei" si legii, prin progresele intelectuale făcute în domeniul cercetării lumii materiale, prin realizările tehnice, prin „filosofii adânci". Astfel – spre exemplu – la 1773, Gavril Callimachi lăuda „mintile cele mai iuti ale filosofilor celor din academiile Europei, unde se ciarcă adânc tainele firii" iar oamenii se bucură de libertate, în timp ce pentru Chesarie din Râmnic această Europă era a popoarelor „slobode", o „Europă a natiunilor", iar Grigore Râmniceanul prezenta aceeasi „entitate" apuseană ca pe o „podoabă a lumii". În general si ca finalitate, această atractie exercitată de „Europa apuseană" a alimentat preocuparea – chiar decizia, în cazul unor reforme si reformatori – de a imita, de a aplica, de a transmuta, de a „experimenta" si-n cadrul statelor românesti *modelul* respectiv. Si, de fapt, în întreaga perioadă retrospectivată în cele de fată, acest *model apusean* de reorganizare politică, de reformare a statului a fost „cules" din directia Europei Centrale, pe „axa" Viena-Paris, cel mai frecvent.

Dintr-o perspectivă comparatistă, se poate constata cu usurintă că *modelul apusean*, adică Europa ca model de civilizatie – inclusiv sub aspect politic, de organizare a statului – si-a extins, la cumpăna celor două secole, „granitele" spre sud-estul continentului, determinând chiar încercări de aplicare întrucâtva, de adecvare uneori, dar, totusi, cu tardive rezultate. În practică, nu cred că pot fi evidentiate astfel de rezultate mai devreme de începutul celei de a doua jumătăti a secolului respectiv.

De fapt, la începutul secolului trecut, odată cu multiplicarea „vectorilor" *modelului* în discutie si prin opozitia întemeiată pe o cunoastere tot mai deplină cu Imperiul otoman si, apoi, realitătile din cel tarist, devine sesizabil un fenomen de „folclorizare" a *modelului politic apusean*, de exagerare, deseori, a valentelor, a valorii acestuia (dovedind, încă, un grad redus, incomplet de perceptie, de cunoastere si întelegere a acestuia). Tot de atunci, interesul „opiniei publice", oamenilor politici si de cultură a început să sporească si continuă – permanentizând, în acelasi timp, stereotipurile exagerânde – până astăzi.

2. Necesitatea „modelului". Înaintarea „frontierei" europene

În măsura în care fenomenul reînnoirii vietii politico-statale în Principatele Române, la cumpăna secolelor XVIII si XIX, se raportează si la factorii externi, realizările au fost pedinte si de adecvarea, intelegerea sau adaptarea *modelului politic* apusean. Receptarea, mentionarea, „comentarea" modelului *politic (vest) european* sunt decelabile în scrierile politice si culturale românesti, ale reprezentantilor iluminismului politic „autohton", în continutul proiectelor sau reformelor modernizatoare înfăptuite, în legislatia înnoitoare adoptată, în documente private sau acte oficiale în care realitătile politico-institutionale din statele „evropenesti" (= „apusene") sunt opuse celor înconjurătoare. Toate acestea au constituit finalitatea (niciodată completă, doar fragmentară, superficială) unei comunicări cu sincope, unui proces complex, capricios si, de multe ori, întâmplător de cunoastere, de „informare si documentare" pe diverse căi si prin diferite mijloace, rareori direct, frecvent intermediat si, deci, nu de putine ori, contor-

sionat. Contextul istoric, intern, precum si cel general, interrelational european, explică atât necesitatea cât si „avatarurile" căutării si, respectiv, receptării *modelului*, fie, doar, si numai ca preocupare intelectuală, dacă nu si cu vădite urmări practice.

Perceptia deteriorării vietii politico-statale interne, a decăderii Imperiului suzeran, a întronării abuzului, a lipsei legii, generalizarea coruptiei etc., determină pe cronicari, pe oamenii politici români să „caute", să „prefere", să opună statului de „lăcomie păgânească", de „barbarie", întemeiat pe „tiranie", *modelul vestic* – cel „evropenesc", al „staturilor bine chiverniste", precum cel al „împăratului" (habsburgic – n.ns.), „nemtesc" sau „frantuzesc"[1]. În afară de „firesc" – există, întotdeauna, o preocupare în sine de îmbunătătire a *modelului*, fie si a celui propriu, si de cunoastere a experientei străine – ceea ce a contribuit la acutizarea interesului, la sporirea preocupărilor pentru apropierea si „implementarea" noului model a fost si sprijinul sau interdictia (prin efectul de „recul", de „fruct oprit") venite din partea puterii politice. Astfel, traditia, suzeranitatea otoman, regimul „turco-fanariot" (ca operă de guvernare) au cenzurat discutiile, preocupările, interogatiile care puteau subrezi autoritatea preceptelor îndelung apărate, a statului respectiv, a domnitorului sau sultanului. Acestea s-au concretizat în restrictii privind contactele, circulatia oamenilor, a cărtii; în reactia dură împotriva purtătorilor noilor *modele*, toate având ca rezultate întârzierea efectelor înnoitoare, îngustarea „peliculei" cunoscătorilor etc. În egală măsură, conditiile obiective, privitoare la sărăcie, mizerie, înapoierea economică, „primitivismul" mijloacelor de transport etc. au constituit tot atâtea „frâne", impedimente eficiente pentru călătorie, pentru însusirea scrisului si cititului, deci, în calea cunoasterii *modelului* oferit de Apus, de... Europa. Si, tocmai, o astfel de societate, astfel de state, în astfel de contexte, aveau cel mai mult nevoie de *modele*, de „exemple" de regenerare, de salubrizare social-politică (si nu numai).

Într-o perioadă considerată, de cele mai multe ori, ca una de decadentă generală si înapoiere institutională, în care decalajele economice si de nivel de trai se adânceau, perioadă ades exagerat „anatemizată" – din cele 208 programe de reforme, elaborate între anii 1769 si 1830, 46 (afirma Vlad Georgescu) considerau epoca 1711-1821 ca una de regres, în timp ce nici un program nu sustinea contrariul[2]! – „făuritorii de programe" politice din Moldova si Valahia au fost „debitori" (mai ales realizatorii unor importante reforme) *modelelor* de peste Carpati, celor „experimentate", deja, în statele europene sau prefigurate, mai târziu, de ideologia revolutionară.

Necesitatea renovării statului, a reorganizării politice era, în secolul XVIII, secolul „despotilor luminati", una generală, nu numai românească, neimplicând, numaidecât, o „solutie revolutionară". „Renovarea statului nu putea să se facă (în sec. XVIII – n.ns.) printr-o transformare a structurilor sociale; renovarea nu este o revolutie, aceasta este limpede", afirmă R. Mandrou[3], iar acest *model* a fost cel „preferat" si de domnitorii fanarioti, de cei care s-au înscris în categoria „despotilor luminati" ai vremii.

Redimensionarea structurilor interne ale statelor românesti a fost parte, începând din sec. al XVIII-lea, componentă (cu un anumit decalaj de sincronizare)

a redimensionării Europei în acel veac, în conformitate cu gândirea politică iluministă, care urmărea, în cele din urmă, însăși modificarea sistemului constituțional intern al statelor. Din ideologia politică respectivă se pot reconstitui contururile regimurilor politice ce vor cunoaște o anumită „carieră" ca *model* – cum a fost, de exemplu, cel al monarhiei absolutiste – și pentru opera de restructurare a celor două state românești. Și în cadrul acestora, „secolul luminilor" începea cu majore schimbări constituționale, odată cu instaurarea noilor regimuri politice, numite în istoriografie „turco-fanariote" (sau a „domniilor turco-fanariote"). Schimbarea a determinat elaborarea a două „programe" politice diferite: unul al domnitorilor fanarioți (numiți, acum, direct, de către Poarta otomană, depinzând, deci, mai puțin de factorii politici interni) și altul al boierimii (nobilimii locale) „naționale", cu obiective divergente, în evident conflict în unele aspecte. Ambii „autori" și promotori ai acestor „programe" s-au inspirat fie din tradiție (urmărindu-se reînvierea anilor de „trecută glorie" și recâștigarea pozițiilor periclitate, cum era în cazul programului boieresc), fie din *modelele* oferite de Europa (de cea „Apuseană", desigur), în special „despoții fanarioți luminați", care, într-un program de scurtă durată, au încercat să preia „exemplele" celor mai eficiente *modele* de organizare administrativ-fiscală și politică. Înlocuind tradiționalul sistem al alegerii principelui de către nobilime cu cel al numirii directe, Imperiul otoman a căutat să deterioreze poziția boierimii, amenințând chiar să schimbe caracterul puterii în stat prin „fanariotizare"[4]. Desigur, toate acestea au determinat reacția celor amenințați cu pierderea influenței politice decisive, reacție ce s-a oglindit și-n conținutul programului amintit, program în care s-au „topit" idei din patrimoniul tradițional, politic, românesc, alături de altele „contemporane", componente ale *modelelor politice* europene, modele ce sunt, treptat, tot mai cunoscute și ca urmare a amplificării fluxurilor informative reciproce[5]. Nevoia schimbărilor, a reformelor, reorganizării politico-instituțională a statului devine, treptat, una „comună" în societatea românească a vremii – deci și „cererea de *modele*"! – dar conținuturile, etapele etc. erau preconizate diferit, divergent adesea, de către responsabilii politici, fruntașii vieții cultural-intelectuale, în raport și de finalitățile proprii urmărite. Domnitorii fanarioți – unii dintre aceștia adevărați „despoți luminați", în sensul deplin al expresiei – au fost preocupați de realizarea unui program de modernizare a Principatelor, de restructurare și eficientizare a administrației de stat, a mecanismului de percepere a dărilor – chiar sub forma unui „program de exploatare"! – programe în care au folosit „exemplele" de peste munți (*modelul austriac*, recte, cunoscut și direct, prin stăpânirea Olteniei și Moldovei de Nord de către Casa de Austria). Dar, trăind sub zodia efemerului – cu excepția primilor fanarioți și a penultimilor, durata domniei a cunoscut o medie de 3 ani! – politica lor reformatoare (și, implicit, de implementare a *modelului*) a fost, în bună parte, una ineficientă, mai ales în perspectivă național-românească, un „joc iluzoriu al puterii". Sub aspecte practice, totuși, reformismul fanariot l-a devansat pe cel boieresc, introducând societatea românească în lumea unei largi experiențe europene, cu urmări novatoare în toate domeniile vieții social-politice.

La rându-i, boierimea a reacționat, reactivând „programul național", vizând apărarea autonomiei și chiar recâștigarea independenței, apelând, pentru sprijin, fie la „împărăția" ce-și fixase granițele pe Carpați (întruparea *modelului* care, pus în practică, însemna ruinarea privilegiilor „tradiționale") fie la cea venită din stepă, care va dezamăgi, însă, curând. Oricum, „presiunea politicii reformatoare asupra boierimii a determinat însă și o dinamizare a elitei boierești, orientând-o spre contactele cu gândirea veacului"[6], din care se vor „întrupa" *modelele politice* necesare sau doar „la modă".

Receptarea *modelelor politice apusene*, mai ales din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, se integra în procesul mai cuprinzător și mai complex de „înaintare a frontierei luminilor" (a Europei, însăși!) înspre sud-estul continentului, de receptare a ideologiei iluministe (și a celei revoluționare, ulterior), cu reflexe directe în mișcarea politică din Principatele Române. De fapt, *modelul politic* reieșea din panoplia de idei novatoare cu privire – de exemplu – la raportul dintre supuși și conducător (monarh), limitele prerogativelor acestuia, locul legii în sistemul instituționalizat etc. Astfel, din „recuzita" de idei privitoare la absolutismul iluminist, se „decanta" imaginea monarhiei absolutiste (regim „agreeat" și de domnitorii fanarioți); mai târziu, din textele și știrile despre Revoluția franceză, o parte a boierimii liberale a „reconstituit" modelul „republicii aristo-democraticești" etc.

În circumstanțele epocii, cunoscătorii direcți ai *modelelor politice apusene* au reprezentat un segment redus la vârfurile elitei boierești sau a celei culturale, în timp ce „beneficiarii" încercărilor (rare și limitate) de aplicare practică (exemple notorii fiind reformele lui Constantin Mavrocordat) au fost în dimensiuni de „masă" (mai ales prin conținutul social al respectivelor reforme).

Prin toate acestea, integrarea în Europa (în cea „Apuseană") făcea pași sesizabili; perceperea respectivelor *modele politice*, preocupările de a le disemina și chiar aplica (cu adecvările de rigoare, fie, doar, și ca exercițiu intelectual) însemna, în cele din urmă, „coborârea" frontierei europene pe Dunărea de Jos.

Modelul respectiv este „căutat", evocat – dar doar cu fragmentare urmări practice, în cadrul unor reforme sau acte normative – ca *remediu* la stările de lucru negative din societatea moldo-valahă aflată într-un pasaj temporal de tranziție (dominația efemerului, „criza de identitate", succesive stăpâniri, amputări teritoriale, instabilitate politică, precaritate economică și o administrație în colaps etc.), pe care contemporanii – segmentul social de la conducătorul atotputernic („despotul fanariot luminat"), la boierul „patriot" informat sau izvoditorul de cronici târzii – le realizau în profunzimea și, uneori, cauzalitatea lor. Astfel, nevoia de *remedii* a determinat „căutarea" de *modele* eficiente, a alimentat tentația exemplului, a dat viață idealului „sincronizării și europenizării", a motivat imitația, chiar necritică sau inadecvată.

Decalajul va persista, desigur, până astăzi, dar și... problema modelelor exemplare!

3. Constituirea și vectorii modelului

În condițiile în care, în mentalul comun, în epocă, „Europa" se suprapunea Europei Centrale și Occidentale în înțelesul de astăzi, căutatele *modele* de reor-

ganizare politică a statelor româneşti au fost găsite în Transilvania, în „staturile" Monarhiei Habsburgice, în Prusia lui Friederic cel Mare, în statele italiene sau chiar Monarhia „parlamentară britanică", iar după Revoluţie, mai ales în Franţa. Se poate evidenţia, astfel, că nu *modelul* generic" (*vest) european* (receptat, de fapt, în contururi destul de vagi, din care lipseau detaliile practice) a fost cel „încercat", aplicat, urmat (mai mult în intenţie, decât ca realizare concretă), ci o „variantă" anume a acestuia (cea „austriacă" etc.), într-o succesiune dictată de însăşi evoluţia Europei şi multiplicarea posibilităţilor de cunoaştere, într-o dinamică diacronică.

Ca „vectori", ca purtători ai *modelelor* respective (implicit, ai „occidentalizării" şi „europenizării" vieţii politico-statale interne), ai acelor realizări secvenţiale după „exemple" apusene au „funcţionat" unii reprezentanţi ai autorităţilor politico- administrative româneşti, cu puterea de a impune reforme în „spíritul" sau în care se regăseşte *modelul* (în primul rând, desigur, principele fanariot, iniţiator şi făptuitor), boierul „luminat", informat, călător sau educat în Apus, cărturarul documentat, preocupat de „spectacolul cetăţii şi al lumii", profesorul şi negustorul grec, ulterior, de evreul imigrant, consulul şi agentul consular străin, ofiţerul ocupant sau perceptorul (educatorul) din familia boierului sau negustorului îmburghezit ş.a.

Receptarea, cunoaşterea unui model face necesară ideea prealabilă a existenţei unor contacte directe sau indirecte, între popoare „administrate" diferit, între reprezentanţii acestora, între autorităţi sau răspândirea scrierilor în care se regăseşte modelul respectiv. Toate aceste contacte, între români sau reprezentanţii acestora (elita) şi „purtătorii" *modelelor politice* apusene au devenit tot mai frecvente şi de amploare, mai ales începând cu a doua jumătate a sec. XVIII, urmare fie a unor relaţii paşnice sau prilejuite de conflicte armate. De fapt, se formează, mai întâi, o imagine mentală despre poporul respectiv, convertită, pe măsura cunoaşterii şi a ambientului social politic în care trăieşte, în imaginea „purtătorului" unui anumit *model* politico-instituţional care îl zdrobeşte sau dimpotrivă, îl transformă într-un „propagator" al unei „experienţe" ce ar putea să pară atrăgătoare, justificând planuri de acţiune, „sugerând" proiecte reformatoare. „Fiecare popor din Europa are ordinea sa de importanţă în privinţa celorlalţi locuitori ai continentului – se afirmă într-o lucrare despre formarea imaginii celuilalt în mentalul colectiv al popoarelor –, o gradaţie care, în funcţie de rolul jucat în istoria poporului ce emite judecăţi, poate varia în sus sau în jos"[7]. La fel şi românii – prin reprezentanţii lor, prin elita lor – şi-au „construit", treptat, în raport de acurateţea şi bogăţia surselor (directe sau indirecte) de informare, propria lor imagine (neunitară, desigur) despre popoarele vecine sau mai îndepărtate, precum şi despre regimul politic din statele respective, despre caracteristicile actului de guvernare din ţările lor, nivelul de trai etc. Consecinţa a fost „recompunerea" unui *model* de organizare politico-statală, dar nu întotdeauna într-un ansamblu coerent şi pozitiv şi, uneori, înţeles greşit.

Până în a doua jumătate a secolului XVIII, frecvent, imaginile, „elementele *modelului*" veneau printr-un lung releu de intermediari, încât, „recompunerea"

finală nu era decât o replică deformată, îndepărtată mult de „original", cu o substanţială încărcătură de exotism. Mai târziu, spre sfârşitul secolului şi-n primele două decenii ale celui de al XIX-lea, *modelele* vor fi cunoscute (şi „culese") şi direct, odată cu creşterea frecvenţei călătoriilor în „Apus" – călătorii ce se depărtează de dimensiunea de „eveniment", de „descoperire a Americii" –, a sporirii prezenţei şi circulaţiei periodicelor din „Vest", a accederii, în număr tot mai mare, a autohtonilor spre Şcolile, academiile, universităţile de dincolo de Carpaţi, odată cu sporirea fluxului de străini (agenţi diplomatici, profesori, meseşugari, negustori, imigranţi sau simpli călători), aducători ai unui important bagaj informaţional şi în sensul celor ce ne interesează aici. La rându-le, încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, nu de puţine ori, în varii împrejurări (schimbarea domniei, conflicte cu principele, campanii militare etc.), mulţi boieri munteni şi moldoveni se refugiau (uneori pentru un interval destul de îndelungat) în „staturile împăratului" habsburg (Transilvania, Ungaria, Austria ş.a.), unde au putut cunoaşte „de visu" aspectele benefice sau mai puţin convenabile ale *modelului austriac* de organizare politică (şi nu numai) a statului. Urme ale acestor „documentări", le putem descoperi în numeroasele proiecte de reformă, de reorganizare constituţională a Principatelor Române[8] adresate Petersburgului, Vienei, Berlinului sau Parisului, în special după anii de cezură 1768-1774.

Ca şi-n cazul „luminătorilor" germani, francezi, italieni etc., boierimea şi intelectualitatea română (aceasta din urmă, cu elemente din toate categoriile sociale) au pledat cauza unei ordini raţionale în stat, între „administraţie şi administraţi", *modelul* acestora fiind, în fapt, cel inspirat (ca şi-n Europa Centrală şi de Vest) de viaţa urbană apuseană, odată cu dezvolatarea şi „complicarea" acesteia, în sec. XVIII – începutul sec. XIX. Şi tocmai această lume „urbană" – în înţelesul epocii – a fost cea care a cunoscut cel mai bine *modele apusene* de reorganizare a statului şi a reacţionat cu întâietate în sensul încercării unor realizări practice şi-n societatea românească, lumea rurală rămânând, până aproape de zilele noastre, în afara „listei" subiecţilor acestor fenomene istorice.

Dar, înainte de toate, puţinele încercări concrete de implementare a *modelelor politice apusene* (în special a monarhiei absolutiste) s-au datorat domnitorilor (principilor) fanarioţi. Literatura dedicată acestora (precum şi „fanariotismului") este deosebit de bogată şi variată. Din ipostazele şi concluziile diferite evidenţiate în această vastă bibliografie am reţinut, în cele de faţă, unele dintre cele care concură la a susţine rolul de important factor al modernizării, de „ferment" al occidentalizării, de *vectori* ai preluării *modelelor* apusene şi de promotori ai reformelor menite să le dea urmări practice în societatea românească a secolului al XVIII-lea, în reorganizarea vieţii politice şi de stat. În opoziţie cu opţiunile contrare, excesive, care nu sunt de loc puţine, în istoriografie prevalează, totuşi, încheierile care o fortifică – peste timp – pe cea formulată de N. Bălcescu, în secolul trecut: „Fanarioţii, fără ştirea şi voirea lor, chiar împlinesc o misie providenţială şi ajutorează progresul. Ei revoluţionează întru tot ţările române... Ţinta (reformelor lui Constantin Mavrocordat – n.ns.) e mai mult fiscală. Ea regulează însă oarecari ramuri ale statului, sfarmă libertăţile boierilor şi concen-

trează puterea în mâinile fanarioților care zdrobesc, în puțină vreme, cu totul, vechea aristocrație militară și feudală a țării..."[9]. De aici și până la un alt loc comun în istoriografia problemei nu a fost o cale lungă de străbătut. Și anume, aprecierea că domnii din Moldova și Țara Românească au urmărit, în perioada 1711-1821, înfăptuirea unui *program fanariot* de reorganizare a statului, în sensul eficientizării administrației, consolidării puterii centrale, privării nobilimii de beneficiile întinselor privilegii de sorginte feudală etc., „program" care să asigure o mai deplină exploatare fiscală și economică a țării și mai puțin reformarea vieții politico-instituționale. Acestui program, boierimea moldo-valahă i-a opus unul „național", „românesc", ce viza, mai mult, statutul politico-juridic internațional al Principatelor, normarea mai clară a raporturilor cu Poarta otomană, iar în perspectivă, obținerea independenței. Dacă această „communis opinio" din literatura istorică are ca temei rezultate ale investigațiilor speciale, adăugăm, aici, doar faptul că, în elaborarea celor două „programe", ambele părți au urmat (în proporții diferite) unele *modele europene* de reformare politică a statului (fără a exclude apelul la experiența trecutului), evident că nu aceleași modele, dar toate... apusene!

În interesul rândurilor de față, se impune să subliniez că, astfel, cei doi inițiatori – principele fanariot și boierul național – au fost *vectori* (cu pondere diferită) în diseminarea *modelelor politice (vest)europene* în țările române. Evident că boierimea națională (căreia i se va adăuga, curând, alte segmente sociale) a beneficiat de un parcurs temporal mult mai îndelungat („durata lungă" a istoriei) pentru realizarea respectivului program și aplicarea (cu ajustările și limitele necesare) *modelului politic apusean*, decât domnul fanariot, a cărui guvernare a stat – cum am arătat deja – sub semnul efemerului („durata scurtă" a istoriei), într-un secol în care măreția și mizeria, războiul și pacea, progresul și revoluția, schimbarea și tradiția, epidemiile, catastrofele și perioadele faste au fost într-un permanent dezechilibru. Plastic, „statutul special" al acestui promotor al unor importante reforme, „în spiritul veacului" și al *modelelor politice europene* ale vremii, a fost exprimat, cu mijloacele sale, de Poetul Național: „Urât de țară, combătut în taină de către toți boierii pământeni, năpăstuit de creditorii săi fideli, pus față cu iubirea de argint și cu dispreţul miniștrilor turci; în luptă necurmată cu fanarioți potrivnici din țară și din Constantinopol, un asemenea Voievod e aruncat mereu la dreapta și la stânga, doarme pe spini, umblă pe jăratec și totdeauna își poartă viața în dinți"[10]. Dar determinarea realizării „programului propriu", cât și necesitatea obiectiv-internă din cadrul societății românești l-au „obligat" pe domnitorul ce executa un „mandat" pe o durată nesigură să încerce, totuși, renovarea statului la conducerea căruia a fost numit, prin voia padișahului. Atunci când calitățile proprii și instruirea nu-i lipseau (și cei mai mulți le-au deținut ca un atu de mare preț), înfăptuirile principelui fanariot nu au fost puține și nici neînsemnate. Dimpotrivă.

Reformele inițiate de domnitorii fanarioți s-au înscris într-un *sistem*, care avea drept obiectiv deliberat modificarea structurilor politice, a modului de guvernare, modernizarea acestora. Realizarea lor a trebuit să țină cont de interesele Puterii suzerane, unele s-au înfăptuit în opoziție cu interesele boierimii românești, altele, dimpotrivă, s-au bucurat de concursul reprezentanților nobilimii naționale. Nu este cazul să evidențiem aici limitele „programului fanariot" de reforme, nici să le subliniem alte efecte în timp, revenim doar la opinia, deja formulată, că au constituit parțiale realizări practice în direcția urmării „exemplelor" oferite de statele europene mai avansate ca „experiență" de viață politico-administrativă, de dezvoltare economică și nu în ultimul rând, de promovare a noilor ideologii politice. Prin toate acestea, rolul lor de *vectori* ai „occidentalizării", ai *modelelor politice* respective este ușor de probat.

De fapt, quintensența „programul fanariot" de reforme, în care nu este greu să decelăm elemente din *modelele politice* ale iluminismului european, anume „așezământul" (hrisovul) prin care Constantin Mavrocordat desființa raporturile de dependență din agricultură (iobăgia) – chiar înaintea înfăptuirii reformei asemănătoare în Imperiul Habsburgic – a căpătat o adevărată *consacrare internațională*, prin publicarea, sub titlul de „Constituție", în „Mercure de France" (1741), publicație lunară, de prestigiu, ce apărea sub auspiciile Ministerului Francez al Afacerilor Străine[11].

În bună parte, cei din anturajul domnului fanariot, mulți veniți odată cu el în țară, au fost și „colportori" ai modelelor europene de organizare politică, pe care unii le-au cunoscut direct (precum secretarii străini ai principelui și profesorii beizadelelor), iar alții și le-au „apropiat" prin lectură sau instrucție. În egală măsură, alături de aventurieri dornici de înavuțire, creditori și rudenii, alături de „scursorile" Fanarului au venit în Principate, la numirea noului domnitor, intelectuali, oameni de știință ș.a., cele două țări române devenind un „adăpost al muzelor elenice – azil al muzelor și al savanților"[12], putând să-i „creditâm" pe cei din urmă ca deținători ai unui bagaj informațional din care cunoștințele despre realitățile politico-instituționale vest-europene nu puteau lipsi.

Interesant este de subliniat – în perspectiva ce ne preocupă aici – și rolul indirect pe care l-au avut domnitorii fanarioți în a deschide accesul elitei politice românești spre cunoașterea experienței, culturii, civilizației apusene, și deci a „apropierii" *modelelor* de organizare politico-statală – răspândirea (alături de alți factori) cunoașterii limbii franceze, care, între timp, devenise limba internațională (diplomatică) a vremii. În acest sens, s-a afirmat chiar că „fanarioților li se datorează aducerea în Principate a unui prim lustru de cultură franceză, odată cu operele «filozofilor» și ideile «secolului luminilor»; precum și introducerea limbii franceze (1776) în «Academiile domnești», de la București și Iași..."[13]. Astfel, rolul acestora de *vectori* ai *modelelor politice* europene a fost mult potențat.

Pentru boierimea „națională" (vârfurile acesteia) – alt *vector* important în răspândirea experienței politice europene – ideile Europei iluministe, apoi cele ale Europei franceze, stimulează idealul renașterii naționale, sugerând soluții politice și culturale Principatelor, prin care se încearcă imitarea *modelului* respectiv. Acesteia i se alătură cărturari care, prin traduceri, prelucrări și scrieri originale nu fac decât să pună în circulație imaginea altor sisteme de organizare

politico-socială, lăudând statele și lumea din vestul continentului care „au biruit pe toate celelalte neamuri ale lumii cu puterea minții lor, a limbii și mâinii, intr-însa au înflorit și înfloresc științele, meșteșugurile, bunele obiceiuri și buna nemurire, și... este cu cuviință ca această Europă să se numească podoaba lumii"[14]. Din această parte a Europei veneau și vor veni modelele de reorganizare politică „preferate" și de elita politico-culturală românească.

Pe întreaga durată a perioadei retrospectivate aici, trebuie să constatăm vehicularea *selectivă* – de către diverși „vectori" – a unor *anumite modele politice* europene, în funcție de interesele, de statutul social-politic al purtătorilor. Astfel, dacă domnitorul fanariot a căutat să „replice" modelul monarhiei absolutiste, boierimea liberală subsuma elemente desprinse din model afirmării autonomiei statelor românești, în timp ce boierimea radicală, foști studenți în capitala Franței sau reprezentanții acesteia la Iași și București vor „populariza" modelul revoluționar, „reconstituit" în acel „Plan sau o formă de oblăduire republicească aristodemocraticească"[15], din Moldova, de la sfârșitul secolului XVIII-lea, sau din proiectele de Constituție ale „cărvunarilor", din deceniile 2 și 3 ale secolului următor.

După cum s-a mai arătat, de la cronicari (ultimul, înțeleg aici, fiind I. Neculce) gândirea românească referitoare la bazele statului, reformarea lui, „repatrierea puterilor" etc. nu a mai făcut progrese notabile. Revirimentul se constată din nou, înainte de sfârșitul sec. al XVIII-lea, de pe un alt orizont de informare, de „documentare", în care ideile iluministe referitoare la regimul politic nu sunt greu de descoperit. În acest sens, doar un exemplu: în cunoscuta *Istorie a preaputernicilor împărați othmani*, Ienăchiță Văcărescu (un adevărat istoriograf modern) își justifica fuga la Brașov și refuzul de a-l susține la tron pe Pârvu Cantacuzino (care conta, la 1772, pe sprijinul rusesc) prin faptul că acesta ar fi dorit să fie „domn absolut", atunci când, în „Evropa împărații (spre deosebire de cel otoman, de sultan, sau țarul rus) domn absolut nu fac"[16], dându-i pildă realitățile politice din Imperiul Habsburgic.

De fapt, contactul cu ideologia vremii, cu ideile iluministe și cu spiritul Revoluției franceze – care, toate, propuneau anumite *modele politice* – a îngăduit fruntașilor boierimii să-și lărgească orizonturile motivațiilor și câmpul acțiunilor politice, să perfecționeze un program de dezvoltare a societății situat în perspectivă modernă, în cuprinsul unei strategii politice ce viza independența, în care „autoritatea" argumentării rezulta și din trimiterile la exemplele popoarelor Europei Apusene, la *modele politice* respective. Spre finalitatea ce ne preocupă aici, trebuie, încă o dată, să subliniem rolul tot mai important al boierimii naționale în reorganizarea politică, socială și administrativă, și formarea moravurilor (în manieră moderată, proprie acestei categorii sociale) în cadrul statelor românești, maniere în care ea însăși a fost *obiect* și *subiect* al dezvoltării[17] și, în egală măsură, al propagării ideilor și modelelor de organizare politică apusene.

Literatura istorică de specialitate a subliniat, în multe pagini, influența, rolul de mijlocitori în schimbul (de fapt, fluxul) de idei vest-est, înrâurirea mentalului colectiv sau îmbogățirea ideologiei politice etc. pe care le-au avut reprezentanții

consulari ai statelor apusene în Principatele Române (Austria, din 1782; Prusia, din 1784; Franța, din 1796; Anglia, din 1802 etc.) precum și rezidenții străini (a căror număr va crește, după înființarea agențiilor consulare, aproape în progresie geometrică!)[18]. Toți acești străini, „apuseni" au fost, implicit, și purtători ai *modelului politic* edificat în statele din care proveneau, unii au fost, chiar, fervenți propagatori ai ideologiilor respective, care motivau experiența, practica politică cunoscută la ei acasă sau explicau temeiurile proiectelor reformatoare. Nu vom relua considerațiile analitice sau bilanțiere din bibliografia temei, pentru a argumenta cele de mai sus, ci vom lăsa să „vorbească", peste timp, un martor care a constat direct rolul acestor „apuseni", trăitori vremelnic sau de durată, în Principate, cu sau fără misiuni exprese aici, asupra domeniilor conexe aspectului ce ne interesează acum: „Influența rezidenților străini asupra autohtonilor a fost considerabilă; o sumedenie de obiceiuri barbare, care existau înainte, au fost înlăturate; au fost introduse obiceiuri și instituții al căror tel a fost sporirea gradului de civilizație, iar manierele exterioare ale boierilor s-au îmbunătățit și sunt pe măsura națiunilor cele mai mult luminate"[19], noțiuni de la care, implicit, au fost comunicate și componentele respectivelor *modele de* organizare și conducere politică a statului.

Alte studii domeniale, precum cele dedicate dezvoltării învățământului în epocă, au subliniat, la unison, că învățământul grecesc din Principatele Române – învățământ care a luat amploare deosebită după 1766, apropiindu-se, sub aspectul nivelului și conținutului de cel din academiile apusene – nu a slujit, direct, idealul și sentimentul național românesc[20], fiind privit ca un „instrument de alienare". Deși aceste „sentințe" ar trebui serios amendate, ne limităm, în rândurile de față, la a-i adăuga pe reprezentanții acestui învățământ – pe cei mai mulți – pe lista „activiștilor" modelelor politice noi europene, noi pentru mediul social-politic în care își desfășurau activitatea și ale cărui structuri necesitau profunde recondiționări. Fie și numai trecerea, selectivă, în revistă a conducătorilor (directorilor) Academiilor grecești de la Iași și București poate sluji ca argument în acest sens. Astfel, în deceniile dinaintea anului 1821, activitatea didactică din cadrul Academiei din capitala Moldovei a fost condusă de: Jean Agraphiotis, Nicolae Zerzulis, Nichifor Theotokis, Iosif Mesiodax, Demetrios Gobdelas; în timp ce la București, în fruntea instituției echivalente s-au succedat: Georgios Trapezuntios, Alexandros Tyrnavitis, Lazaros Scrivas, Manasse Hiliadis, Lambros Photiadis, Constantinos B(V)ardalachos – toți reprezentanți de frunte ai neolenismului și prestigioși fiecare în domeniul său, cu studii în universitățile „Apusului"; cunoscători, deci, și direct ai realităților politice de acolo. La fel, profesorii care au predat în aceste înalte școli din Principate erau intelectuali formați în academiile sau universitățile din Austria, Italia sau Franța[21], de unde au adus și transmis, în proporții diferite, și informații ce au excedat conținutul strict al disciplinei lor. Elevii acestora – activând într-un mediu românesc întors cu fața spre orizonturile vestice ale continentului – le-au desăvârșit, la rându-le, opera.

Importanți și eficienți agenți ai „europenizării" (=„occidentalizării") s-au dovedit tinerii (mai apoi influenți oameni politici sau de cultură în cele două Prin-

cipate Române), tot mai numeroși, care, de la începutul secolului al XIX-lea frecventau universitățile aflate pe „axa Viena-Paris" sau în centre din lumea germană. Cercetări de referință, vizând mai ales domeniul cultural, au evidențiat multiplicarea căilor de răspândire a noilor idei (acele ale Revoluției franceze, înainte de toate) și, totodată, creșterea numărului intermediarilor, a „cărăușilor" și propagatorilor. Să ilustrăm, în spațiul limitat al materialului de față, toate acestea doar cu un citat ilustrativ: „Din acest moment (al Revoluției franceze n.ns.) înainte, foi volante cu știri despre cele întâmplate în lume încep să fie citite în auzul tuturor în sate, în timp ce periodicele pătrund tot mai des în bibliotecile care iau ființă peste tot în orașele sud-est europene. Dorința autorităților habsburgice de a manipula pe săteni și orășeni printr-o propagandă sistematic organizată, replica dată de consulii francezi... includerea cărților în lăzile de mărfuri ale negustorilor și o sporită curiozitate, întreținută de o situație internațională complexă, favorizează pătrunderea publicațiilor în sud-estul european. Dar și mai înainte de acest moment, cărți suspectate de autorități au ajuns în mâinile cărturarilor pe căi noi deschise: prin intermediul celor care au plecat la studii în străinătate sau datorită soldaților din regimentele habsburgice grănicerești, purtați prin Europa, care au adus cu ei broșuri și cărți noi"[22]. Este, acesta, un „peisaj" nou, cauzal și factologic, mai general, sud-est european, pe fundalul căruia evoluau și realitățile românești și în care *vectorii* noilor *modele politice* europene deveneau mai dinamici și tot mai numeroși.

Receptarea, răspândirea modelelor politice (vest)europene nu s-au făcut într-o progresie rectilinie, cu lipsa de reacție sau cu „permisiunea" autorităților statale, a reprezentanților acelor „modele" învechite, „orientale", „în afară veacului", care, odată cu implementarea noului model, își vedeau apusul rolului lor istoric preeminent în viața social-politică și ruinate structurile instituționale ce l-au menținut. De aceea, unele *modele* (ca și ideologia generată) – precum cel revoluționar, al „Crăiei franțozești" – „preferate" de anumite segmente sociale, au determinat, și prin reacție, revigorarea celor vechi, „tradiționale" sau elaborarea unor „contra-modele", conservatoare, menite, în esență, să salvgardeze interesele componentelor sociale care se apropiau de încheierea „misiunii" lor istorice. Astfel, *modelului* revoluționar – reprodus, în unele componente, în proiectele de reformă constituționale de tip „republican" – guvernanții, ideologii acestora, reprezentanții claselor politice legate de „vechiul regim" i-au „opus" un alt model, în care trecutul este idealizat, iar viitorul proiectat după canoanele clasicizate. Și, desigur, astfel de „contra modele" au fost oficializate și-n statele apusene, ca-n Imperiul habsburgic vecin[23], de exemplu. *Vectorii* acestui model, la noi, nu au fost puțini – reprezentanții clerului, în primul rând, alături de cei ai marii boierimi, dat fiind faptul că *modelul revoluționat* era elaborat de „dușmanii creștinătății" – iar activitatea acestora a fost potențată de suzeranitatea otomană și vecinătatea Imperiului „pravoslavnic" țarist, profund reacționar.

De la sfârșitul secolului al XVIII-lea, introducerea, receptarea, în unele aspecte, a *modelelor social-politice* europene a fost ajutată și de imigrarea masivă a evreilor în Moldova și Valahia, în special a celora din Polonia și Galiția[24]. Din

rândurile acestora se vor alege elementele elitei economice din prima jumătate a secolului al XIX-lea, elită ce va avea o contribuție însemnată în grăbirea modernizării capitaliste, de tip „piață liberă" occidentală a celor două Principate Române. În măsura în care negustorul și bancherul evreu (care îl înlocuiesc pe cel grec) au fost un „vehicol al occidentalizării", contribuția acestui imigrant în diseminarea modelelor de organizare politică ce ne interesează nu a fost una minoră. Astfel, „lista" *vectorilor* amintitelor imagini, proiecte și modele trebuie să cuprindă și pe cei care vor deveni, în scurt timp, principalii deținători ai capitalului comercial românesc, cu strânse legături cu „omologii" lor de la Viena, Berlin, Paris și Londra.

Și pentru a fi mai completă, din această „listă" nu ar trebui să lipsească ofițerul (instruit și vorbitor de franceză) armatelor de ocupație, nici românul transilvănean, școlit la Viena sau Roma și care predă în școlile din Moldova sau Țara Românească, nici călătorul sau savantul străin care se oprește în Principate sau cu care corespondează învățații de aici ș.a., a căror activitate a contribuit la stabilirea unui nou raport între voința colectivă și puterea politică.

4. Dinamica și succesiunea modelelor. Palierele percepției. Reacții și urmări

Într-o succesiune diacronică, care ilustrează de fapt *variabilitatea și istoricitatea modelelor politice*, au fost receptate, mai întâi (fără să producă însă efecte practice, decât, doar, în ideologia politică) modelul „clasic", al antichității romane (cel legat și de originile poporului român), apoi cele „oferite" de statele europene „semiperiferiale" (denumite ca atare de Immanuel Wallerstein) vecine, respectiv Imperiul habsburgic, pe când modelele „puterilor din centru"[25] (Franța, Anglia) încep să fie cunoscute mai târziu, după jumătatea secolului al XVIII-lea.

Astfel, în opoziție la „starea lumii" și a celor două țări române de la începutul secolului al XVIII-lea, reprezentanții elitei cărturărești românești invocau „exemplul" (= „modelul") vechii Rome, care a dat Europei „legi bune": toleranță, „bună guvernare", împărați „netirani", justiție etc. Un exemplu în acest sens este cel al influentului cronicar muntean, Constantin Cantacuzino (și om politic, în egală măsură), care, reînvia, ca alternativă la puterea otomană „tiranică" și decăderea statului său, „modelul" republicii romane, ce „foarte au stătut direaptă și milostivă", cunoscând, totuși, și tirania – ce trebuia evitată! – când „au venit samodержeții împărați, au mai bine tirani, cum le zice, că apoi ei au apucat împărăția (și de aici, prin opoziție, reiese *modelul* cărturarului) și vrând fistecarele a împărăți cumu-i va fi voia, nu dupre cum legile și obiceiurile lor era puse, atuncea deci unii dintr-înșii nu domni sau oameni să par că au fost, ci mai răi și mai cruzi decât fiarăle cele nedumesticite și mânioasă...". De aici și înverșunarea autorului împotriva regimului politic tiranic al vremii, arătând că tirania – ca formă de conducere a statului – duce la barbarie, deoarece tiranul „nici obicei n-are, nici carte știe, nici bărbăție, nici dreptate, nici milosârdie are, nici frica lui Dumnezeu... și mai silește și trage a trăi în voia și poftele sale, decât în legi și dreptăți supus și cuprins să fie..."[26], dând și „pilde" grăitoare din istoria Romei imperiale.

Dar încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea, modelului de organizare politico-statală roman i se suprapunea cel „italian", perceput indirect, vag, idealizat, cum apare, de exemplu, în cronica moldoveanului Miron Costin, pentru care Italia era „ca o rodie plină de cetăți și orașe iscusite, mulțime și desime de oameni, târguri vestite, pline de toate bivșugurile și pentru marii iscusenii și frumuseții... i-au zis «raiul pămân- tului»"[27]. Acest vag „model italian" se limpezește întrucâtva, la începutul secolului următor, fiind „popularizat" de către cei care l-au cunoscut direct, făcându-și studiile în centre universitare italiene (același cronicar și om politic din Țara Românească, Constantin Cantacuzino, a studiat la Padova dreptul și filozofia).

Înlocuit, după începutul secolului al XVIII-lea, de cel „austriac", *modelul italian va* fi revigorat – dat fiind similitudinile din procesul istoric al formării celor două state moderne, unitare, România și Italia – în a doua jumătate a „secolului națiunilor", mai ales ca o componentă a posibilelor „scenarii politice", decât cu efective urmări practice.

Percepția „nemților", a oamenilor, culturii, realităților social-politice din „staturile împăratului" (a *modelului „austriac"* de guvernare) a avut de suferit datorită șocului primelor contacte directe, în contextul expansiunii Imperiului habsburgic în sud-estul Europei, după asediul Vienei și încorporarea Transilvaniei. Duritatea generalului Antonio Caraffa (comandantul trupelor care au intrat în Transilvania), distrugerile provocate de incursiunile conduse de generalul Donat Heissler în Țara Românească, împovărarea adusă de prezența trupelor generalului Federigo Veterani, prozelitismul catolic etc. au alimentat, în opinia publică, rezerve, imagini negative, respingerea „modelului" de administrație etc. De fapt, s-au format două „imagini": una comună, la nivelul populației ce a intrat în contact cu trupele de ocupație (cu „cătanele") – cea a unei stăpâniri „papistașe" dure, a fiscalității apăsătoare – și una a elitei mai informate, cititoare a ziarelor, calendarelor, almanahurilor aduse de la Viena, sau a factorilor de decizie politică, la nivelul cărora s-au desfășurat negocieri diplomatice, înainte și după pacea de la Karlowitz. Din combinația acestor două reprezentări reiese, în cele din urmă, *modelul politic austriac*, care va inspira, mai târziu, reformele domnitorului Constantin Mavrocordat.

Urmărind directivele sale expansioniste, prin șirul de victorii împotriva Imperiului otoman de după despresurarea Vienei, Imperiul habsburgic a pus secțiuni ale societății sud-est europene în poziția de a cunoaște „pe viu" funcționarea modelului politic respectiv, mai ales ca act de guvernare, precum în timpul celor 20 de ani de stăpânire a Olteniei (Valahiei Mici), de la 1718 la 1739. Aici, „imperialii" au experimentat o formulă nouă de guvernare pentru populația românească a provinciei, impunându-și un regim politic sensibil deosebit de cel tradițional, al statului boieresc[28].

În practică, era impusă prima *formulă de guvernare absolutistă*, care venea în vădit conflict cu programul și politica boierimii, a marii boierimi îndeosebi: menținerea statului boieresc caracterizat prin dominația oligarhiei marilor boieri, conservarea și extinderea privilegiilor acesteia, menținerea, în relațiile din agri-

cultură, a vechii instituții a rumâniei (= iobăgiei) etc. Modelul impus de austrieci avea drept țel exploatarea sistematică a resurselor provinciei în folosul ocupantului, îngrădirea puterii politice a clasei dominante și prelevarea în folosul statului a obligațiilor fiscale ale populației. Pe scurt, regăsim în „opera" de administrație imperială în Oltenie (apoi, din 1775, în Bucovina) perseverența cu care austriecii au urmărit realizarea obiectivelor „strategice" în noile teritorii anexate, obiective ce au fost stabilite de către istorici ca fiind: „Nicht religiöse oder wirtschaftliche Beweggründe, Sondern das Streben nach Machtsteigerung, um in dem Ringen nach Geltung in europäischen Staatensystem sein Gewicht in die Wagschale werfen zu können, das heißt militärische und finanzielle Erwägungen waren in erster Linie für das politische Denken dieser Männer «die Kaiserlichen Staatsmänner»..."[29]. Deci, înainte de toate, un „cordon militar și financiar", încadrat în mecanismul uriaș politico-instituțional al statului habsburg. Dar, desigur, raporturile și structurile politice introduse de austrieci în Oltenia, la începutul secolului al XVIII-lea, și în Bucovina la sfârșit erau conforme *modelului politic* al etapei istorice respective.

Respins de boierime, *modelul politic austriac* a fost „preferat" de domnitorii fanarioți, care l-au și realizat, parțial, în unele domenii al vieții social-politice. Realizând o nouă organizare administrativă, reglementând statutul social al boierimii și îngrădind privilegiile acesteia, retribuind aparatul de stat, reorganizând justiția, desființând raporturile de iobăgie din agricultură, modernizând legislația etc. domnitorii fanarioți au încadrat societatea românească în tiparele formulei de guvernare a monarhiei absolutiste în proces de tranziție spre o guvernare de tip iluminist. Toate aceste pot fi întâlnite și-n cadrul măsurilor impuse de administrația austriacă în Oltenia și care „servise lui Constantin Mavrocordat, filantropul de la Dunăre, totodată ca model și ca avis"[30]. Dar, dincolo de încercările de realizare parțială a *modelului* (deși s-ar putea vorbi și de un paralelism), trebuie de reținut și realitatea faptului că lipsa unor structuri sociale interne capabile să asigure opera de centralizare a făcut ca, adesea, modelele apusene să fie doar evocate, constatate, „discutate" și rareori transpuse prin programul de reforme în realități structurale și politice din cele două Principate Române.

„Englitera" (Anglia), ca orizont atât de îndepărtat pentru românii din secolul al XVIII-lea, nu a ajuns să fie receptată – să-și facă cunoscut *modelul* – în Principate decât târziu, atunci când și această putere maritimă va arăta un interes pentru cele două state de la gurile Dunării. Totuși, în scrierile unor reprezentanți ai intelectualității românești din acel secol, pot fi întâlnite dovezi ale unui oarecare bagaj informațional despre statul (și organizarea politică a acestuia) ce domina lumea ca putere maritimă, admirând stabilitatea politică a acestuia care, după 1715, rezulta din acțiunea a trei factori: „un guvern unipartinic, legislativul sub controlul ferm al guvernului și un sentiment al identității comune nutrit de aceia care dețineau puterea economică, socială și politică"[31].

Un *model politic* care a atras și interesul elitei politice românești în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – dar în măsură mult redusă de puținătatea contactelor, informațiilor și lipsa vecinătății – a fost cel oferit de Prusia regelui

Frederic cel Mare[32]. Prin călători, reprezentanții diplomatici la Constantinopol, comercianți, imigranți etc. acest *model* a fost cunoscut întrucâtva, de moldoveni în primul rând. „Cumpătarea, rigidele controale asupra cheltuielilor si conducerea atentă... au constituit caracteristicile administrației prusace“[33] în secolul „luminilor“, ceea ce a fost de natură să atragă și interesul liderilor politici din țările române.

Cât de bine a fost cunoscut modelul politic prusian în secolul al XVIII-lea e greu de apreciat în stadiul actual al cercetărilor; dar, la rându-i, interesul Prusiei pentru Principate a determinat „apropierea“ celor trei state, cunoașterea realităților politice din statul german de către reprezentanții opiniei publice românești. Prezența Prusiei în Moldova și Țara Românească devine consistentă la sfârșitul secolului, după instalarea primului reprezentant diplomatic la București (1786), sporind, astfel, posibilitățile de cunoaștere a „experienței“ prusiene ca *model* de organizare politică a unui stat modern, eficient.

Modelul (de fapt „modele“) care a avut cea mai influentă receptie, o „carieră“ cu totul deosebită în gândirea politică românească si, în timp, decisive urmări în fondarea României moderne, a fost *modelul francez*. De la sfârșitul secolului al XVIII-lea și până în a doua jumătate a celui următor, Franța, *modelul politic* întrupat de aceasta, a devenit o imagine fascinantă, aproape de miraj. În bună măsură, transformările și mutațiile înregistrate în cursul primei jumătăți a secolului al XIX-lea s-au efectuat în Moldova și Țara Românească sub înrâurirea acestui model. Aceste efecte au fost cu atât mai posibile, cu cât cele două țări române au beneficiat de sprijinul politic – și nu numai – al statului ce întruchipa respectivul model.

Primii „purtători“ ai modelului francez de organizare politico-instituțională au fost, într-un anumit grad, domnitorii fanarioți. S-a afirmat, de fapt, tranșant, că „putem spune că influența franceză în Principatele dunărene (sic!) începe cu primul principe fanariot“[34], într-un context istoric complicat, ținând de evoluția relațiilor internaționale, de diversificarea și amplificarea contactelor multilaterale cu lumea franceză și sporirea însăși a prezenței reprezentanților Franței, în țările române. Domnii fanarioți și-au realizat „opera“ de „vehicol“ al *modelului francez* prin diverse mijloace: exemplul personal (vorbitor de limba franceză, deținători de biblioteci cu carte franceză din care nu lipseau operele tuturor reprezentanților iluminismului francez și european: Voltaire, Rousseau, Helvetius, Fautenelle, Montesquieu, Diderot, d'Alambert, Condillac, Mably, Puffendorf ș.a.), înconjurați de secretari francezi, cu o activitate îndelungată și influentă deosebită, prin reformarea învățământului și introducerii, alături de limba greacă, a celei franceze, încurajarea venirii francezilor în Principate, liberalizarea introducerii publicațiilor franceze etc. După 1800, în special, „ștafeta“ în diseminarea *modelului politic francez* (nu ca activitate expresă, cu implicită) a fost preluată de tinerii studioși la Paris, de reprezentanții nobilimii liberale, ai burgheziei naționale în formare ș.a.

Receptată – de pe paliere sociale și de interese politice diferite, uneori disjuncte – fie ca țara ce reprezenta „vechiul regim“ sau care, dimpotrivă, se constituie ca model al „noului regim“, Franța, apoi Revoluția și Imperiul și iar revoluția și Imperiul s-au contopit, în secolul trecut, în imaginea (=*modelul*) unei mari puteri, a cărui organizare statală a stat în atenția admirativă a românilor, care au găsit exemple și sprijin pentru a edifica propriul lor stat modern.

Pentru a apropia încheierea referirilor la receptarea, influența, rolul *modelului* (modelelor) *politic* francez în istoria modernă a României să apelăm la constatarea unui martor trăitor, la jumătatea secolului XIX, în mediul românesc și la concluzia recentă a unui istoric contemporan, concluzie formulată din perspectiva a două secole de istorie: la 1850, Saint Marc Girardin (publicist francez, vizitator al țărilor române) constata că noile realizări în organizarea de stat a Principatelor Române reprezentau „o izbândă a *modelelor* administrative franceze și a spiritului francez“[35], iar istoricul actual concluziona, inspirat, că „se poate spune, fără exagerare, că vreme de un veac, de la începutul secolului al XIX-lea și până după primul război mondial, românii au fost literalmente «colonizați» de francezi – fără prezența colonizatorului. Avem probabil de a face cu cea mai frumoasă reușită a influenței prin cultură înregistrată în istoria modernă“[36].

Note

[1] Vezi, de exemplu, de la Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu Voievod*, Ed. Academiei, Bucuresti, 1970, p. 190; Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Românești*, în *Cronicari munteni*, Bucuresti, 1961, p. 65 etc.

[2] Cf. Vlad Georgescu, *Progrès et „décadence“ dans la pensée politique roumaine au XVIIIe siècle*, în *Symposium. L'Epoque phanariote 21-25 octobre 1970*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1974, p. 342.

[3] Robert Mandrou, *L'Europe „absolutiste“. Raison et raison d'Etat (1649-1775)*, Fayard, Paris, 1977, p. 338.

[4] În acest sens, mai pe larg: Florin Constantiniu, Șerban Papacostea, *Les réformes des premiers Phanariotes en Moldavie et en Valachie: essai d' interpretation*, in „Balkan Studies“, tom 13, nr. 1, 1972; Vlad Georgescu, *Ideile politice si iluminismul în Principatele Române 1750-1830*, Ed. Academiei, București, 1972; Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, Ed. Academiei, Bucuresti, 1983 etc.

[5] Mai pe larg, în acest sens, la Pompiliu Teodor, *Interferente iluministe europene*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1984; iar pentru perceptia românilor în Occident, Klaus Heitmann, *Imaginea românilor în spatiul lingvistic german*, Ed. Univers, Bucuresti, 1995.

[6] Pompiliu Teodor, *op.cit.*, p. 209.

[7] Klaus Heitman, *op.cit.*, p. 43.

[8] Pentru ansamblul acestora, Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumainse. 1769-1830*, Ed. Academiei, București, 1970; Valeriu Șotropa, *Proiectele de constituție, programele de reforma si petițiile de drepturi din țările române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Ed. Academiei, București, 1976.

[9] N. Bălcescu, *Opere*, vol. II, *Scrieri istorice, politice și economice*, Ed. Academiei, Bucuresti, 1981, p. 109.

[10] Mihai Eminescu, în vol. *Eminescu – Sens, timp și devenire istorica*, ed. Gh. Buzatu, Șt. Lemny, I.Saizu, Iasi, 1989, p. 730.

[11] Anne-Marie Cassoly, *Autour de l'insertion dans le „Mercure de France“ de la „Constitution“ de Constantin Mavrocordato*, în „Revue des études sud-est européennes“, tom. XIX, nr. 4, 1981.

[12] Dan Simonescu, *Le livre grec imprimé en Roumanie (1642-1830)*, în vol. *Symposium. L'Epoque phanariote 21-25 octobre 1970*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1974, p. 127-134.

[13] Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările române la începutul epocii moderne (1800-1848)*, Ed. Humanitas, București, 1995, p. 92.

[14] Cronicarul Naum Râmniceanu, la Bianu-Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. II, București, 1910, p. 406.

[15] Despre acest proiect, corectarea partenității și datarea lui, la Iuliu C. Ciubotaru și N.A. Ursu, *Un proiect român de republică din secolul al XVIII-lea*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»", tom XXIV2, Iași, 1987, p. 181-196.

[16] Ienăchiță Văcărescu, *Istorie a prea puternicilor împărați othmani*, în vol. *Poeții Văcărești. Opere*. Ed. Minerva, București, 1982, p. 261.

[17] Mai pe larg, în acest sens, într-o contribuție recentă, Gh. Platon și Alexandru-Florin Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluție socială și politică*. Editura Academiei, București, 1995.

[18] Date utile despre înființarea reprezentantelor consulare străine în Principate, activitatea acestora și a „protejaților" lor, la Stela Mărieș, *Activitatea lui Ignațiu Ștefan Reicevich, primul consul al Austriei în Principatele Române (1782-1786)*, în „Cercetări istorice", Iași, 1975; Andrei Oțetea, *Înființarea consulatelor franceze în Țările Române*, în „Revista istorică", tom. XVIII, București, 1932; Paul Cernovodeanu, *Înființarea consulatului englez în Țările Române (1803) și activitatea lui până la 1807*, în „Revista română de studii internaționale", tom. V, 1, București, 1971; Paul Simionescu și Radu Valentin, *Documents inédits concernant la création du consulat britanique à Bucarest (1803)*, în „Revue Roumaine d'Histoire", VIII, 1969; Stela Mărieș, *Supușii străini din Moldova în perioada 1781-1862*, Universitatea „Al. I. Cuza", Iași, 1986 ș.a.

[19] W. Wilkison, *Tableau historique, géographique et politique de la Valachie et de la Moldavie*, Paris, 1821, p.168.

[20] Printre lucrările în domeniu, N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, ed. de Ilie Popescu-Teiușan, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1971; Șt. Bârsănescu și Florela Bârsănescu, *Educația, învățământul, gândirea pedagogică din România*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1978; Gh. Pârnuță, *Istoria învățământului și gândirea pedagogică din Țara Românească. Secolele XVIII-XIX*. Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1971; *Istoria învățământului din România. (Compediu)*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1971; *Istoria învățământului din România*, vol. I, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1983 s.a.

[21] În acest sens, și la Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident*..., p. 214.

[22] Alexandru Duțu, *Călători, imagini, constante*, Ed. Eminescu, București, 1985, p. 151-152.

[23] Vezi, în acest sens, două contribuții ilustrative recente: N. Bocșan, *Discursul contrarevoluționar și antinapoleonian în Banat în perioada 1789-1815*, în vol. *Istoria ca lectură a lumii*, Iași, 1994, p. 503-513 și Șt. M. Ceaușu, *Discurs și acțiune politică în Bucovina în perioada războaielor Imperiului habsburgic cu Franța revoluționară și napoleoniană*, în vol. *Itinerarii istoriografice*, Iași, 1996, p. 373-384.

[24] O contribuție recentă, în temă, la Ecaterina Negruți, *Imigrarea evreilor în Moldova la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în vol. *Itinerarii istoriografice*, Iași, 1996, p. 385-400.

[25] Rațiunile acestei grupări, la Immanuel Wallerstein, *The Modern World System*, vol. I-II, Academic Press, New York, 1974, 1980; și traducerea românească, în 4 volume. Ed. Meridiane, București, 1991 (vol. I-II), 1993 (vol. III-IV).

[26] Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Românești*, în vol. *Cronicari munteni*, București, 1961, p. 19.

[27] Miron Costin, *Opere*, București, 1958, p. 246.

[28] O discuție-bilanț asupra semnificațiilor, urmărilor „experimentului" austriac în Oltenia la Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă 1718-1739*, Ed. Academiei, București, 1971, cap. XI, *Regimul austriac și reformele fanariote*, p. 309-319.

[29] Otto Brunner, *Oesterreich und din Walachei während des Türkenkriegs von 1683-1699*, în „Mitteilungen des österreischen Instituts für Geschichtsforschung", nr. 2-3, 1930, p. 303.

[30] Cf. N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, vol. III. Vălenii de Munte-București, 1925, p. 193.

[31] Explicația „modernă" la J.H.Plumb, *The Origins of Political Stability. England 1675-1725*, Houghton Mifflin, Boston, 1967, p. XVIII.

[32] O istorie sumară a primelor contacte, la Dan Berindei, *Frederic cel Mare și Principatele române (între 1774 și 1777)*, în vol. *România și Europa. Istorie, societate, cultură*, Ed. Museion, vol. I, *Secolele XVIII-XIX*, București, 1991, p. 12-26.

[33] Cf. G. Barraclough, *The Origins of the Modern Germany*, Basil Blackwell, Oxford, 1962, p. 400.

[34] Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile*. Ed. Univers, București, 1982, p. 117.

[35] Saint Marc Girardin, *Souvenirs de voyage et de'études*, vol. I, Paris, 1852, p. 281.

[36] Neagu Djuvara, *op.cit.*, p. 308.

Alexandru-Florin Platon

PRIMELE ELEMENTE BURGHEZE ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE (secolul al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea): ASPECTE ETNICE ŞI CONFESIONALE

O problemă ca aceea supusă discuţiei în paginile de mai jos – şi cu atât mai mult în formularea pe care o denotă titlul – invită, dintru început, la două precizări absolut obligatorii. Mai întâi, nu trebuie să se creadă că asocierea noţiunii de „alogen" – centrală în rândurile care urmează – cu expresia „primele elemente burgheze" (cum apare ea în titlu) ar comporta o definiţie *apriori* a burgheziei, ca atare. O asemenea concluzie ar fi, la rigoare, corectă, doar dacă am accepta faptul – prea adesea, vai!, considerat fără spirit critic – că practicarea consecventă a unor activităţi lucrative este suficientă pentru a caracteriza specificul burghez al unei clase sau că între acest specific şi mentalitatea capitalistă diferenţele ar fi minore (ceea ce, până la urmă, înseamnă acelaşi lucru). De fapt, asocierea la care ne referim este pur întâmplătoare, ţinând mai degrabă de un reflex agreat, de limbaj, decât de o conceptualizare „voalată". Dacă suntem de acord – potrivit celor mai recente sugestii metodologice[1] – că „burghezia" nu este o categorie *economică*, ci una *culturală* (în sensul cel mai larg, antropologic, al termenului), atunci incongruenţa dintre această structură socială, mai ales în primele sale faze istorice, şi noţiunea de „străin" – ca o componentă a ei – reiese cu atât mai limpede. Încă şi mai evidentă apare ea pentru perioada avută de noi în vedere (secolul al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea).

Incompatibilitatea de care vorbim devine, însă, şi mai clară dacă vom spune – şi aici facem a doua precizare – că „alogenii" la care ne vom referi în cele ce urmează se identifică, de fapt, cu *evreii*. Faptul că dintre toate categoriile de străini susceptibile de a fi analizate selecţia noastră a optat în favoarea lor nu se explică doar prin superioritatea lor numerică, suficientă, totuşi, pentru a-i situa în prim-planul oricărei cercetări. Nici nu am dorit, procedând astfel, să plătim un tribut nemărturisit ideii extrem de populare – dar încă suficient argumentată – potrivit căreia evreii au fost o componentă esenţială a burgheziei economice româneşti – de fapt chiar burghezia economică însăşi – depăşind cu mult în acest rol ipostaza oricărei minorităţi iudaice de pe continent, fie învecinată sau nu[2]. Intenţia noastră a fost doar de a sugera din acest unghi privilegiat cât de fragmentate şi variate au fost, la început, elementele prezumat burgheze din societatea Principatelor, pe drumul lor sinuos, marcat de multiple dificultăţi, al definirii identităţii de clasă. Că străinii – printre care şi evreii – au avut, finalmente, în acestă privinţă, un anumit rol, nu încape îndoială. Rămâne, însă, de domeniul viitorului ca aspectele *culturale*, axiologice, ale inserţiei lor în această clasă să fie mai bine delimitate,

spre a demonstra mai convingător decât pe baza unor criterii pur economice, contribuția lor activă la acest proces. Rândurile care urmează reprezintă doar un prolog în acest sens.

Se consideră, de obicei, că pătrunderea masivă a evreilor pe teritoriul Principatelor române datează din secolul al XVIII-lea, dar este foarte probabil ca ei să fi existat aici, ca negustori, încă din Evul Mediu (cu toate că mențiunile documentare lipsesc)[3]. În orice caz, primele comunități sunt aproape cert atestate la mijlocul și în ultimii ani ai secolului al XVII-lea. O comunitate de rit sefard, de exemplu, este amintită în Moldova la începutul domniei lui Vasile Lupu, mențiunea aparținându-i lui Paul din Alep, în trecere prin capitala țării[4]. Un act din 30 august 1693, emis de Constantin Duca, pomenește în treacăt, la Iași, o „școală de jidovi" în mahalaua Curelari, o condică ceva mai târzie (din 2 februarie 1703) sugerând chiar un început de organizare corporativă a evreilor[5].

În celălalt principat, la București, tot o condică, din 1694-1701, înscria la anii 1698, 1699, 1700 și 1701 *haraciul dat de jidovii ot București i ot Focșani*[6].

În secolul al XVIII-lea, asemenea mențiuni nu numai că se generalizează, dar atestă, invariabil, o prezență din ce în ce mai compactă și organizată[7]. Dacă în 1714, de exemplu o însemnare lapidară indica existența unei obști a evreilor ieșeni, care obținea de la Nicolae Mavrocordat câștig de cauză într-o pricină cu mănăstirea Aron-Vodă[8], câteva decenii mai târziu, „Catastihul Iașilor din 1755" arată deja o prezență mult mai amplă și stabilă, evreii înregistrați fiind proprietari de case[9]. Un an mai devreme, în 1754, un document de vânzare a unui jilț sin Sinagoga Mare a capitalei Moldovei amintea în preambul de *fruntașii și conducătorii comunității, împreună cu ceilalți enoriași de aici, din Iași*, cea ce probează o organizare și ierarhii nu numai foarte bine constituite, dar – putem bănui – și destul de vechi[10]. Tot în Iași, recensământul din 1774, făcut de administrația militară țaristă, consemna 170 de evrei capi de familie, proprietari de dughene și case, cei mai mulți dintre ei fiind așezați pe Ulița Hagioaiei și pe aceea Rusească, aproape, deci, de Curtea domnească și de cel mai bun vad comercial al orașului (Pentru întreaga Moldovă, conscripția înregistra aproximativ 1300 de evrei capi de familie, majoritatea fiind, după toate aparențele, din ținuturile dintre Prut și Nistru)[11].

Pentru celelalte târguri din țară (dintre care unele – și nu puține – au fost înființate, cum știm, chiar de către evrei), sensul mărturiilor este riguros același. Ca și pentru capitală, ele probează prezența unor grupuri tot mai numeroase aparținând acestei minorități, cu organizarea și instituțiile lor proprii[12]. Relatările călătorilor străini evidențiază, pe de altă parte, o stare de lucruri asemănătoare[13], care continuă să se manifeste și la începutul veacului următor (al XIX-lea), mai ales după războiul ruso-turc din 1806-1812. Dovezile sunt, în această privință, prea numeroase și prea bine cunoscute pentru a le mai comenta.

Avem, precum se vede, suficiente motive de a ne întreba asupra cauzelor și a circumstanțelor care i-au făcut pe acești călători perpetui să prefere atât de hotărât și fără excepție instalarea tocmai în Principate. Dacă este incert faptul că venirea lor aici a fost o consecință a prosperității din această zonă[14], este neîndoielnic, în schimb, că ea a fost sensibil încurajată de un climat care favoriza reușitele economice. În primul rând, evreii s-au bucurat, ca atâția alții, de sprijinul consulilor străini, ai căror protejați din punct de vedere juridic au devenit. În al doilea rând, ei ar fi suplinit, după cum s-a afirmat (dar opinia este îndoielnică) un fel de vid social creat prin asimilarea grecilor[15]. Mai presus, însă, de orice (și, în această privință, putem fi siguri), evreii au profitat de complicitatea ocârmuirii, interesată în a-și spori veniturile și a repopula cele două țări grav afectate de povara unei fiscalități excesive și a războaielor foarte dese. „Constituția" lui Constantin Mavrocordat, de pildă, cuprindea importante prevederi de ocrotire a negoțului și scutiri (*volnicii*) pentru târgurile din Moldova, care ei priveau, negreșit, și pe acești noi veniți[16]. Un act al aceluiași Domn, din 2 aprilie 1742, de la Iași, ofera – de astă dată mai explicit – *oamenilor străini* [care] *s-ar fi poftind să vie să să așădzi aice în țară* [în Moldova – n.ns., A.F.P.] anumite scutiri temporare de bir, reglementându-le, totodată, obligațiile fiscale ulterioare[17].

Tot evreilor, Hangerli le dădea prin hrisov domnesc un loc de „poverne" în București[18], act ce semnifica o nouă implicare activă a Puterii în destinul acestor oameni.

Au existat, însă, și cazuri când oficialitatea s-a opus ori a întârziat deliberat sancționarea dispozițiilor de primire date de proprietarii locali, laici sau eclesiastici[19], dar faptul nu s-a generalizat și nici nu a stânjenit emigrarea. Străinii au continuat să vină masiv în Principate, instalându-se aici durabil și într-un număr din ce în ce mai mare[20].

Rapida amplificare a ponderii lor nu putea să nu deștepte îngrijorarea localnicilor, care se manifesta, încă de la începutul secolului, cu o deosebită acuitate. *Anaforaua boierilor* din 5 iulie 1804 pentru noua așezare a birului arăta, de pildă, la „pontul" 4 că impozitul evreilor trebuia sporit, deoarece – scriau autorii – ei *să adună mulțime din toate părțile, care nimică alta nu folosesc, decât numai că pricinuiesc în mare scumpete zahareaoa și acei săraci dintre dânșii, însărcinând iarăși pe al lor neam say umplut târgurile de jădovi fără a avea vreun folos de la dânșii domniea sau țara*[21].

O observație asemănătoare, chiar dacă în termeni mai voalați, făcea și Huber, consulul Franței la Iași, atunci când îi relata superiorul său despre starea de spirit din Moldova. Prezența masivă a evreilor în țară – explica el – el este o consecință a toleranței și protecției turcești, cu care moldovenii se obișnuiseră. Numărul lor, însă (al evreilor) începea să îngrijoreze într-o asemenea măsură, încât localnicii se gândeau să-i impună o limită. O lege în acest sens era, însă – credea Huber – cât se poate de stânjenitoare, singurul remediu fiind o reducere a efectivelor de emigranți[22]. Dar cum se putea, în mod concret, ajunge la o astfel de limitare, diplomatul francez nu mai spunea. În orice caz, absența unei soluții se oglindește în continuarea emigrărilor în același ritm ca și mai înainte.

Locuind preponderent în orașe, evreii din Moldova acopereau, în mod compact, cu precădere județele nordice ale țării (Iași, Botoșani, Dorohoi, Neamț etc.), unde – cum am mai spus – înființaseră ei înșiși mai multe așezări urbane. Ținând cont de procentul lor neașteptat de modest în raport cu majoritatea indige și, pe

de altă parte, de faptul că ei se concentrau mai ales în această provincie, ne putem întreba dacă prezența evreilor în spațiul românesc nu a fost, de fapt, atât de mare raportată la ansamblu, cât *resimțită* ca atare, generând atitudinile care se cunosc. Ipoteza este cu atât mai credibilă, cu cât activismul neobișnuit al noilor veniți și inserția lor precumpănitor citadină[23] au creat o impresie de *ubicuitate*, autohtonii reproșându-le de a fi ocupat, practic, în totalitate, cele mai rentabile îndeletniciri. Într-adevăr, documentele din secolul al XVIII-lea și din prima jumătate a secolului următor îi amintesc la unison pe evrei, fie ca *mici proprietari, cămătari* și *arendași*, fie – cel mai adesea – ca *negustori* și *meșteșugari*[24].

În ceea ce privește prima dintre ultimele două ocupații (*negoțul*), majoritatea zdrobitoare a mențiunilor despre evrei îi indică, chiar din primele momente ale emigrării lor în Principate, ca având mai ales această ocupație. Comerțul pare, într-adevăr, a fi fost principala lor activitate nu numai aici, ci pretutindeni unde sunt amintiți în aceeași perioadă. *Descrierea* cantemiriană a Moldovei include una dintre cele mai timpurii consemnări ale evreilor care, alături de alți negustori străini (turci, armeni și greci) apucaseră – cum nota autorul – *din pricina trândaviei alor noștri, toată negutătoria Moldovei*[25]. În celălalt Principat și cam în aceeași epocă, Anton Maria del Chiaro îi pomenea pe numeroșii evrei ai locului ca trăind destul de greu și îndeletnicindu-se cu *vânzarea rachiului și altele pentru a-și câștiga traiul.* La fel, și prozatorul maghiar Mikles Kelemen (1690-1761), vorbind în *Scrisorile* sale despre viața comercială a Iașilor, observa că *negoțul îl țin jidovi[i] și armeni[i]*[26], o realitate valabilă, pentru întreaga Moldovă.

Celelalte mărturii străine înregistrează, de asemenea, această vădită predispoziție. *Comerțul intern sau cei din țările învecinate este făcut aproape în întregime de străini*, scria, bunăoară, J.L. Carra, notând mai departe ca autohtonii trebuiau să se mulțumească, în majoritatea cazurilor, doar cu schimbul din interiorul țării[27]. Aproape ca un ecou, Ignac Stephan Raicevich consemna, în epocă, aceeași realitate, scriind că în mâna străinilor se găseau *întreg comerțul și micile industrii de primă necesitate* [din Valahia și Moldova]. Fiind în număr foarte mare – adăuga el – evreii căpătaseră *învoirea de a avea sinagogi în multe părți*[28]. Astfel de exemple ar putea fi înmulțite.

În epoca regulamentară, inserția comercială a evreilor devine și mai clară. Catagrafia din 1845 din Moldova dezvăluie faptul că cele mai multe dintre persoanele de confesiune iudaică înscrise acolo erau negustori (6049), pe locurile următoare situându-se meseriile artizanale și calfele (în număr de 5153, respectiv 1460). Statistica mai indică 1313 evrei practicând alte profesiuni (fără să le numească), 233 făcând munci minore, 864 fără meserie și 472 de văduve. Față de elementul comercial autohton, ponderea alogenilor era net superioară. În Iași, potrivit aceleiași catagrafii, la numai 425 de comercianți pământeni, existau 2022 de evrei și 267 supuși străini, lucrând în aceeași branșă. Aceeași disproporție caracterizează toate târgurile moldovene, observându-se, deopotrivă, și în repartiția activităților comerciale. Dacă negustorii autohtoni, de pildă, erau angajați în 24 ramuri de negoț, supușii străini practicau 40, iar evreii 41, cu denumirile cele mai diverse cu putință[29]. Inegalitatea numerică în favoarea comercianților israeliți s-a adâncit și mai mult în deceniile următoare, la începutul secolului al XX-lea cifrele oglindind aceeași realitate.

Este inutil să ne întrebăm dacă o asemenea anvergură a afacerilor și prezenta atât de copleșitoare a evreilor în mai toate ramurile comerciale era generatoare de mari venituri sau nu. Deși o anchetă sistematică în această privință, după știința noastră, încă nu s-a făcut, este foarte probabil că multe din averile negustorilor evrei erau considerabile și aceasta cu începere mai ales din secolul al XIX-lea. Dacă până atunci, activitățile lor fuseseră – după cum s-a afirmat[30] – oarecum modeste, fiind desfășurate într-un mod preponderent itinerant, numărul evreilor bogați a crescut după aceea cu repeziciune, „deschiderea" comerțului lor lărgindu-se necontenit. Corespondența lor de afaceri este, în acest sens, ilustrativă.

Evreii nu erau, însă, doar negustori. După cum am văzut, mulți practicau și *meșteșugurile*, probabil cu aceeași eficiență. Potrivit aceleiași Catagrafii din 1845, existau la data respectivă, în Moldova, 5153 de meseriași evrei, majoritatea locuind în Iași (2281), Botoșani (505), Fălticeni (479), Roman (229) și Bacău (124). Proporția dintre evreii meșteșugari și evreii negustori era, în general, echilibrată, dar, invariabil și peste tot, *mai mare* în cazul celor din urmă. În raport cu autohtonii, însă, ambele categorii aveau o netă superioritate numerică[31].

Prezentarea nediferențiată a evreilor, atât ca negustori, cât și ca meșteșugari nu trebuie să ne conducă la concluzia că situațiile lor nu ar fi fost ierarhizate. Dimpotrivă, organizați unitar din punct de vedere religios (fapt atestat de existența *hahambașei/ bashahamului* – sinonim cu rangul de mare rabin, șef spiritual al întregii comunități), evreii erau, pe de altă parte, divizați din punct de vedere teritorial și profesional în bresle, cu alcătuirea lor obișnuită[32]. În plus, din rarele consemnări de care dispunem, transpare în rândurile lor și o anumită compartimentare economică și socială (de *avere, de status* etc.), oglindită, printre altele, și de numărul mare al sinagogilor frecventate *separat* de cei cu nivele materiale diferite[33]. Omogenitatea confesională și discriminarea globală au contribuit, însă, la sudarea lor într-o structură unică, ceea ce nu s-ar fi întâmplat, poate, dacă diversele obstacole nu ar fi existat.

Judecarea globală a activității evreilor în Principate nu este un lucru ușor. Nu este ușor și, poate, nici recomandabil să apreciezi efectele acestei activități doar pe baza nenumăratelor mărturii (de epocă sau ulterioare) a căror ostilitate față de această minoritate apare atât de evidentă. Analistul este aici prizonierul unui set de date și informații profund subiective, de care, în mod paradoxal, nu se poate dispensa (Cu toate că, pe de altă parte, nici probele care ne vin din cealaltă parte, chiar din mediile iudaice însesi nu sunt, din acest punct de vedere, mai credibile). Chiar și așa stând, însă, lucrurile, apare limpede că rolul economic al evreilor nu a fost – așa cum s-a spus – doar unul marginal[34]. Oricât de suspecte ar fi – pe alocuri sau în ansamblu – mărturiile contrare, nu numai amploarea lor covârșitoare, dar și cea mai elementară logică sugerează contrariul. Încă din deceniul 4 al secolului trecut, Bois-le-Comte – pe care nu avem motive să-l bănuim totuși, de subiectivitate – constata că evreii își impuseseră monopolul

asupra celor lucrative ramuri ale bogăţiei publice, cel mai afectat din acest punct de vedere fiind comerţul cu amănuntul, trecut în întregime în mâinile lor. Reluând cu propriile-i cuvinte depoziţia unui general rus care cunoştea, probabil, situaţia din Moldova, diplomatul francez conchidea că emigranţii israeliţi ocupaseră totul, substituind pretutindeni *monopolul lor vânzării libere şi directe a produselor*[35].

Aceeaşi observaţie o făceau, doar câţiva ani mai târziu, şi alţi doi diplomaţi, Huber (în 1841) şi Guéroult (în 1848), primul semnalând laconic şi impozitarea excesivă a evreilor de către stăpânire[36], al doilea fiind în notaţiile sale ceva mai explicit. *Evreii* – scria el superiorului său de la Paris, nimeni altul decât faimosul Lamartine – *îndeplinesc aici* [la Iaşi – n.ns. A.F.P.] *toate meseriile* [fiind] *în posesia întregului comerţ*. Trăind ca într-o *ţară cucerită* [ei erau] *detestaţi, dar necesari*, [fiind] *sufletul tuturor tranzacţiilor, bune sau rele. Nu poţi* – încheia el – *decât să te minunezi de resortul şi vitalitatea industrioasă a acestei rase extraordinare*[37]. Astfel de mărturii abundă, provenienţa lor de la persoane nu în mod direct afectate de prezenţa alogenilor evrei conferindu-le o doză de credibilitate mai mare.

Era normal ca această omniprezenţă a factorului alogen să creeze dificultăţi autohtonilor sub raportul concurenţei. Mai multe plângeri la domnie din partea meseriaşilor indigeni denotă în acest sens – cu toate exagerările lor fireşti – o situaţie destul de serioasă. O jalbă din 1843 a blănarilor botoşăneni, de exemplu, – înaintată lui Mihail Sturdza, arăta că *de la o vreme încoace naţia evreiască aceea ce mai cu sumeţie se amestică fără îndrituire în toate, s-au nărăvit a intra şi în acest meşteşug fără a fi părtaş îndatoririlor unei bresle. Atâta s-au întins* – scriau mai departe reclamanţii – *răul interes şi vicleanul [lor] scopos, încât astăzi noi hristianei am rămas cu desăvârşire împilaţi întru o sămtitoare obijduire*...[38]. Aceleaşi reproşuri vagi, asociate, de regulă, cu imputări mai precise, cum ar fi: atragerea de către evrei a calfelor creştine, evaziunea fiscală, concurenţa neloială, speculă etc. transpar şi din alte nenumărate plângeri[39], contracarate de replicile asemănătoare ale evreilor înşişi, înfăţişând domniei aceleaşi pricini. Interesant din toate acestea e faptul că majoritatea acestor reclamaţii proveneau, aparent, mai puţin din mediul comercial, cât – dacă nu ne înşelăm – din cel artizanal. Să fi fost concurenţa evreilor mai greu resimţită aici? Să fi oferit comerţul un spaţiu suficient de manevră pentru toţi sau – ceea ce pare mai verosimil – anvergura modestă şi medie a afacerilor israeliţilor (angajaţi cu precădere în micul negoţ) nu i-a afectat, cu adevărat, pe marii negustorii creştini, prea adânc şi de lungă durată implicaţi în traficul internaţional pentru a ceda cu uşurinţă monopolul? Cert este că domnia a încercat, ocazional, să mulţumească aceste cereri, limitând prin diferite măsuri concurenţa alogenilor. Dezordinea internă, funcţionarea defectuoasă a administraţiei, desele ocupaţii străine şi altele au făcut, însă, ca aceste reglementări să fie – cel puţin în veacul fanariot – sistematic încălcate.

Dacă rolul economic activ al evreilor şi concurarea factorilor autohtoni par mai presus de îndoială, se poate afirma acelaşi lucru şi despre consecinţe dramatice ale acestor acţiuni, cum ar fi, de pildă, ruinarea localnicilor? Aceasta

este, în orice caz, concluzia sugerată de un *arz* al domnitorului Moldovei, Ioniţă Sandu Sturdza, către Poartă, din 23 februarie 1826 care, deplângând efectele implantării evreilor în ţară, nu evita, totodată, să semnaleze şi faptul că din ce în ce mai mulţi moldoveni şi munteni preferau dependenţa juridică străină, spre a se bucura de protecţia şi de avantajele acordate de consulii respectivi israeliţilor care aveau aceeaşi calitate[40]. Oarecum mai ponderate în aprecieri, diversele analize actuale – mai vechi sau mai noi – au ajuns, într-o formă sau alta, la încheieri asemănătoare. Cea mai curentă dintre ele, truvabilă sub pana mai multor autori, consideră că deplasarea principalelor categorii sociale româneşti în sfera de interese a aparatului de stat, în condiţiile modernizării instituţionale impulsionată de Regulamentul Organic ar fi creat, la nivelul de jos al societăţii un vid economic repede umplut de grupurile de alogeni, care au preluat funcţia deţinută de aceste categorii. Fenomenul acut de birocratizare, determinat de cererea (satisfăcută) de ranguri şi posturi de mare interes ar fi făcut ca factorii potenţial cei mai activi ai societăţii să-şi abandoneze misiunea lor firească, însuşi procesul de formare şi agregare a „clasei mijlocii" şi a burgheziei naţionale fiind, astfel, deturnat şi „confiscat" de elementele etnice străine, mai cu seamă de evrei[41]. Acest fapt nu a ipotecat, însă, foarte grav, doar dezvoltarea şi viitorul statului român[42]. El ar fi prejudiciat, deopotrivă, şi consistenţa burgheziei însăşi, făcând-o prea slabă pentru a juca vreun rol social semnificativ şi prea indiferentă spre a avea vreo ambiţie politică[43]. Ambele roluri ar fi revenit, prin urmare, boierimii, care s-a găsit astfel, în situaţia de a trage un şi mai mare folos din prezenţa masivă a grupurilor de străini[44].

Ar fi, desigur, tentant de subscris la o asemenea teorie – confirmată, în plus, şi de unele mărturii de epocă, ca a lui Béclard, de pildă[45] – dacă ea nu ar apare, tocmai prin concluziile sale atât de tranşante, suspect de adecvată pentru o realitate social infinit mai complexă. În primul rând, evreii – şi, în general, străinii – nu au îndeplinit decât *imperfect* – dacă totuşi au făcut-o – rolul unei „clase mijlocii", din cauza statutului lor marginal şi a respingerii pe care o suportau din partea tuturor categorilor sociale româneşti. În al doilea rând, nu toţi cei ce pledează pentru această substituire se referă, într-adevăr la acelaşi lucru. Unii, vorbind despre „clasa mijlocie" se gândesc, de fapt, la burghezie; alţii au în vedere „eşalonul doi" al acestei clase, cel imediat învecinat cu mediile populare, ceea ce nu le face mai acceptabilă interpretarea, dimpotrivă. Confuziile potenţiale apar, astfel, şi mai predictibile. În fine, nu trebuie ignorat nici faptul crucial că noţiunea de „străin" are o cuprindere prea largă pentru a admite o tratare globală şi nediferenţiată. Printre alogeni, au existat şi unii care, până la urmă, s-au asimilat, identificându-se cu idealurile ţării de adopţiune şi cu cele specifice grupului profesional căruia îi aparţineau. Exemplul grecilor şi al aromânilor este, în această privinţă, cum nu se poate mai evocator, probând, dacă mai era nevoie, rolul important îndeplinit în consolidarea burgheziei autohtone de unele contingente compacte de străini. Au existat, însă, şi alţii – ca, bunăoară, evreii – care nu s-au asimilat (şi nici nu au fost încurajaţi să o facă). Va fi nevoie, în viitor, de o cântărire mai justă a raportului dintre diverse entităţi alogene spre a vedea

exact până unde a mers substituirea (dacă substituire va fi fost). În orice caz, ceea ce putem spune cu oarecare certitudine, deocamdată, e că prezenţa factorului străin *în* şi *la* concurenţă cu burghezia română în formare i-a adâncit acesteia şi mai mult o eterogenitate şi aşa considerabilă, interzicând, fără apel, orice posibilitate de a-i detecta *acum* (finele secolului al XVIII-lea – începutul celui următor) o eventuală conştiinţă de grup, fie ea şi latentă.

Note

[1] Dintre acestea, le cităm doar pe cele prezente în două din volumele dirijate de Jürgen Kocka: *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*. Göttingen, 1987 şi *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*, Band I-III, München, 1988 – care se numără, indiscutabil, printre cele mai temeinice contribuţii la istoria şi conceptualizarea burgheziei publicate în ultimii ani, adevărate studii de pionerat în privinţa noilor metode de investigaţie în acest domeniu (Pentru bibliografia aproape integrală si la zi a istoriei burgheziilor europene, a se vedea studiul nostru: *La genèse de la bourgeoisie dans les Principautés Roumaines (seconde moitié du XVIIIe siècle – début du XIXe. Considérations préliminaires*, „Nouvelles Études d'Histoire". Publiées à l'occasion du XVIIIe Congrès International des Sciences Historiques de Montréal, t. IX, 1995, p. 64, nota 3 – acum şi în versiunea românească, în vol. *Itinerarii istoriografice. Profesorului Leonid Boicu la împlinirea vârstei de 65 de ani*, coordonat de Gabriel Bădău, Iaşi, 1996; bibliografia se află la p. 367-368. Alte referinţe sunt de găsit într-un text care, de asemenea, ne aparţine: *Istoria burghezilor europene: probleme şi controverse actuale* în vol. *Cultura şi societate în epoca modernă. Politică–naţionalitate–cultură*. Îngrijit de Nicolae Bocşan, Nicolae Edroiu, Aurel Răduţiu, Cluj-Napoca, 1990, p. 192-205, cu trimiterile de acolo).

[2] Este opinia, între alţii, a lui György Ránki, *Zur Frage der Herausbildung des Bürgertums und der Arbeiterklasse in Ostmitteleuropa* in Jürgen Kocka (Hg.), *Arbeiter und Bürger im 19. Jahrhunder Varianten ihres Verhältnisses im europäischen Vergleich*, München, 1986, p. 144-145 – potrivit căruia evreii au fost în Principatele române o componentă mai importantă a segmentului economic al „clasei mijlocii" decât în Ungaria, de exemplu, din cauza „slabei modernizări a burgheziei în noul stat romăm" de după 1859. Din acelaşi motiv – consideră Ránki – influenţa politică a acestei burghezii ar fi fost, practic, nulă, la acest lucru contribuind şi politica discriminatorie a regimului. Pentru cine cunoaşte îndeaproape evoluţia societăţii româneşti de după Unire, caracterul vădit simplificator al unei asemenea interpretări nu comportă nici o îndoială.

[3] Cf. Constantin C. Giurescu, *Contribuţiuni la studiul originilor şi dezvoltării burgheziei române până la 1848*, Bucureşti, 1972, p. 44-45.

[4] *Apud* Eugen Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, Bucureşti, 1939, p. 317.

[5] *Izvoare şi mărturii referitoare la evreii din România*, II$_1$. Volum întocmit de Mihai Spielmann, cuvânt înainte de Ion Popescu-Puţuri, prefaţă de Dr. Moses Rosen, Bucureşti, 1988, p. 230. Menţiunea din 2 februarie 1703 îl are în vedere pe un *Iacob sin Iosif basstaroste de jid[ovi]* la Bârlad, care se bucură de scutiri de dări (*Ibidem*, p. 9).

[6] *Ibidem*, p. 3.

[7] Cf. N. Iorga, *Istoria comerţului românesc. Epoca mai nouă*, Bucureşti, 1925, p. 38 sqq şi 104; idem, *Istoria evreilor în ţările noastre*, „Analele Academiei Române. Memoriile secţiunii istorice", seria a II-a, t. XXX, Bucureşti, 1913, p. 20; id. *Negoţul şi meşteşugurile în trecutul românesc*, Bucureşti, 1927, p. 141.

[8] *Izvoare şi mărturii*, II, p. 23-24.

[9] Documentul înregistra, la data respectivă, în capitala Moldovei, 1353 de case şi, probabil, tot atâtia proprietari. Dintre acestia, 65 erau evrei, 3 erau botezaţi, iar 2 proprietari români erau căsătoriţi cu evreice. Catastihul nu prezintă ocupaţiile şi obligaţiile fiscale ale evreilor (Gh. Ghibănescu, *Catastihul Iaşilor din 1775* în „Ion Neculce", anul I, fasc. 1, oct. 1921, p. 5-40; *Izvoare şi mărturii referitoare la evreii din România*, II$_2$. Volum întocmit de L. Benjamin, M. Spielman, S. Stanciu, prefaţă de Dr. Moses Rosen, cuvânt înainte de Gh. Platon, Bucureşti, 1990, p. 15-17; vezi şi Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 320, care vorbeşte de 66 de evrei).

[10] *Izvoare şi mărturii*, II$_2$, p. 13-15.

[11] Idem, p. 104-132.

[12] La Piatra Neamt, bunăoară, un act din 19 iulie 1766 de la Grigore al III-lea Ghica aproba cererea comunităţii israelite locale privind ridicarea unei sinagogi *care... fiind de multă vreme făcută, acum s-ar fi învechit şi s-ar fi stricat*. Documentul admitea cererea numai cu condiţia ca respectiva casă de rugăciune *să se facă... unde au fost si cea veache, iar nu la alt loc, precum au cerut ei* [adică evreii – n.ns.]. Precizarea este importantă, lăsându-ne să bănuim că instalarea comunităţii în oraş avusese loc cu mult mai devreme (idem, p. 62063). Pentru Suceava, un registru al proprietăţilor imobiliare din 1785 sugerează că, din cele 485 de locuinţe înregistrate în anul respectiv, 25 aparţineau evreilor şi asta, probabil, de mai mult timp, întrucât despre unele case (în număr de patru) se arată că fuseseră cumpărate cu 15-16 ani mai devreme (idem, p. 285-287).

[13] V. în acest sens, spre exemplu, relatările lui J. Boskowich despre evreii din Bârlad şi originea lor „germană", precum şi pe cele din 1781, ieşite de sub pana lui Franz Joseph Sulzer, care atestă că *în Moldova aproape că nu există târg care să nu fie plin de evrei* (idem, p. 43-44, 237-239).

[14] Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, vol. III, *Le Temps du monde*, Paris, 1979, p. 156. După părerea autorului, afluenţa evreilor într-un teritoriu este un semn al prosperităţii acelui teritoriu sau al unui climat care favorizează reuşitele economice.

[15] *Apud* Andrew C. Janos, *Modernization and Decay in Historical Perspective. The Case of Romania* in Kenneth Jowitt (editor), *Social Change in Romania, 1860-1940. A Debate on Development in a European Nation*, University of California, Berkeley, 1978, p. 91.

[16] A.D. Xenopol, *Istoria partidelor politice în România. De la origini până la 1848*, vol. I, Bucureşti, 1910, p. 131-132.

[17] *Izvoare şi mărturii*, II, p. 134-135. Vezi şi Ecaterina Negruţi, *Clasificarea localităţilor urbane din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Consideraţii demografice*, „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A.D.Xenopol» Iaşi", XII, 1975, p. 2.

[18] *Apud* N. Iorga, *Istoria comerţului...*, p. 42-105 („Constituţia" lui Hangerli).

[19] Eugen Pavlescu, *op.cit.*, p. 321-323.

[20] În ceea ce priveşte *numărul* lor, cifrele sunt contradictorii, îngreunând (cel puţin pentru prima parte a secolului al XIX-lea) o estimare riguros exactă. Potrivit calculelor lui J. Manolescu-Mladin (care, deşi nu citează nici o sursă, se foloseşte, evident, de catagrafiile vremii). Moldova număra în 1803 aproximativ 12.000 de evrei, reprezentând 2% din totalul populaţiei creştine şi abia 1% din cel al locuitorilor ţării. În 1820, cifra urcase la 19.000, ceea ce însemna, după acelaşi autor, o creştere de 58, 33% în 17 ani sau o medie anuală de 3,43%. Cu puţin înainte de 1829, numărul evreilor a înregistrat un nou salt, până la 24.000 (sporind cu 26,32% în 7 ani), pentru a se stabiliza la 30.000 în 1829. Creşterea nu s-a oprit, însă, aici din moment ce recensământ din 1831 dădea, la o populaţie de aproximativ 1 milion de oameni, 37.000 de israeliţi, grupaţi în cvasi-totalitatea aşezărilor urbane ale ţării (J. Manolescu-Mladin, *L'évolution de la classe moyenne en Roumanie. Apeçu général*, Paris, 1909, p. 169-201; în memoriul său către contele de Rigny (14 mai 1834), Bois-le-Comte oferă o cifră sensibil apropiată: 40.000 de persoane; cf. Hurmuzaki, *Documente*, vol. XVII, p. 360). În 1838, numărul evreilor atinsese 80.000, crescând pe ansamblu cu 116,5% faţă de inventarierea precedentă. Cea mai înaltă rată au înregistrat-o, fireşte, în primul rând târgurile, cum ar fi Iaşi şi Botoşani, unde sporul noilor veniţi a fost, în raport cu perioada anterioară, de 69%, respectiv 60% (J. Manolesco-Mladian, *op.cit.*, p. 169-201). Nu toate statisticile vremii sunt, însă, de acord, cu amploarea acestei creşteri (de unde vedem, iarăşi, cât de relativă este exactitatea bazată exclusiv pe cifre). Dacă se poate conveni, de exemplu, că la mijlocul secolului al XIX-lea străinii (în majoritate evrei) reprezentau cam 19%

din totalul populației, iar numărul familiilor israelite era de 17.087 (potrivit catagrafiei din 1845, care concordă, oarecum, cu datele din 1838), este, în schimb, improbabil, ca numărul evreilor din Moldova să fi fost, la 1848, doar de 11.056 (cum ne spune N. Sutu) sau 2/3 din cei 70-80.000 de locuitori, cât număra, la acea dată, capitala Moldovei (ceea ce, evident, este o exagerare). Fie, însă, congruente sau nu, toate calculele sugerează, de fapt, aceeasi realitate: amplificarea accelerată a ponderii emigranților evrei, într-o proporție care nu putea să nu-i îngrijoreze pe localnici (Pentru ultimele informații, v. *Din lucrările statistice a Moldovei*, cap. II: „Populatiunea pe 1859 și 1860", Iasi, 1862, p. 189; Gh. Platon, *Populația orașului moldovenesc la mijlocul secolului al XIX-lea*, „Carpica", III, Muzeul de Istorie Bacău, 1970, p. 18-19 și Anexa II; idem, *Moldova și începuturile revoluției de la 1848*, Chișinău, 1993, p. 420-422 și Anexa XV; N. Suțu, *Notații statistice asupra Moldovei* în idem, *Opere economice*, ediție îngrijită de I. Veverca, Bucuresti, 1957, p. 146; D.Z. Furnică, *Documente privitoare la comerțul românesc, 1473-1868*, București, 1931, p. 428; *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și documente*. Tomul I, *1821-1848, iunie 20*, Bucuresti, 1902, p. 213; N.A. Bogdan, *Orasul Iași. Monografie istorică și socială ilustrată*, ed. a 2-a, Iasi, 1913, p. 347-348).

[21] Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. I, p. 19; Eugen Pavlescu, *op.cit.*, p. 320-321.

[22] D. Z. Furnică, *op.cit*, p. 418.

[23] Specificul precumpănitor urban al alogenilor (evreilor) din Principate a fost (și) o consecință a repetatelor interdicții ale Domniei, care le-a refuzat străinilor dreptul de a se așeza în sate și de a lua în arendă (orândă) cârciumi și moșii. Reiterarea periodică a hotărârii cu pricina sugerează, însă, că ea era sistematic încălcată.

[24] A.D. Xenopol, *op.cit.*, p. 131-132; N. Iorga, *Istoria comerțului...*, p. 38-42; I. Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Iași, 1989, p. 126-127; D. Z. Furnică, *Industria și dezvoltarea ei în Țările Românești*, București, 1936, p. 105 sqq.

[25] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, prefață și tabel cronologic de Leonida Maniu, București, 1981, p. 198.

[26] *Izvoare și mărturii*, II_1, p. 32, 90.

[27] Idem, p. 238.

[28] Idem, p. 250.

[29] Gh. Platon, *Moldova și începuturile...*, Anexa III, V și X.

[30] N. Iorga, *Negoțul și meșteșugurile...*, p. 141-142.

[31] Vezi, de exemplu, cazul târgului Ștefănești, care număra în 1845, 47 de mesteri evrei și doar 35 români, de treapta a III-a (cf. Gh. Pungă, *Noi contribuții privind istoria târgului Ștefănești (sec. XVIII - mijlocul sec. XIX)*, „Anuarul Institutului de Istorie si Arheologice «A.D. Xenopol» Iași", XVII, 1980, p. 332).

[32] Eugen Pavlescu, *op.cit.*, p. 318-319.

[33] Această constatare îi aparține lui Huber, consulul Franței la Iași (vezi depeșa lui către Guizot din 21 martie 1841, *apud*, D. Z. Furnică, *Documente...*, p. 418).

[34] Este opinia emisă, printre alții, și de Lucrețiu Pătrășcanu, potrivit căruia, înainte de 1864, românii, grecii si armenii i-au surclasat pe evrei în activitatea comercială și de camătă. Preponderenta acestora în viata economică a României ar fi început să se vadă, după acelasi autor, din a doua jumătate a veacului trecut, în condițiile dezvoltării capitaliste a țării (cf. *Un veac de frământări sociale, 1821-1907*, Bucuresti, 1969, p. 112-115).

[35] Vezi Memoriul către Rigny (14 mai 1834), Hurmuzaki, *Documente*, vol. XVII, p. 362-363.

[36] D. Z. Furnică, *Documente...*, p. 417-418.

[37] *Ibidem*, p. 428; *Anul 1848 în Principatele Române...*, p. 212-213.

[38] Eugen Pavlescu, *op.cit.*, p. 459-460.

[39] *Ibidem*, p. 442-443, 210-211.

[40] Hurmuzaki, *Documente*, vol. X, p. 340-342; A. D. Xenopol, *op.cit.*, p. 131-132.

[41] Vezi pentru această teorie I. C. Filitti, *Clasele sociale în trecutul românesc*, București, 1925, p. 20-21; Mihai Eminescu, *Despre drepturile politice ale evreilor; Agitațiile evreilor din România în străinătate; Chestiunea israelită* în idem, *Opere complete*, ediție îngrijită de I. Crețu Iași, 1914, p. 482 și *passim* (pentru teoria eminesciană privitoare la rolul evreilor, vezi și G. Ibrăileanu, *Spiritul critic în cultura românească*, Iași, 1909, p. 178).

[42] Pentru această apreciere, vezi J. Manolesco-Mladian, *op.cit.*, *passim*.

[43] *Apud* György Ránki, *loc.cit.*, p. 144-145.

[44] *Documente privind unirea Principatelor*, vol. II, *Corespondență consulară franceză (1856-1859)*, București, 1980, p. 310-311.

Mihai Răzvan Ungureanu

CÂTEVA NOTE PRIVIND ISTORIA TIMPURIE A JURĂMÂNTULUI *MORE JUDAICO* ÎN MOLDOVA (secolul XVIII – jumătatea secolului XIX)

Menționarea insistentă, în varii documente moldovenești din secolele XVIII și XIX, a jurămintelor prestate de evrei nu poate să nu atragă astăzi atenția cititorului. Cu toate acestea, bibliografia istorică românească este săracă în studii referitoare la un asemenea subiect[1]. Lectura superficială a textelor, slaba cunoaștere a implicațiilor religioase și juridice ale prestării unui jurământ *more Judaico*, precum și politizarea excesivă a temei – evidentă în urmă cu un secol – au reușit să distragă interesul specialiștilor și să marginalizeze obiectul unei interesante investigații în istoria dreptului românesc. Nu ne propunem decât să readucem în lumină o parte semnificativă a datelor care conturează evoluția timpurie a formulei și a ritualului de prestare a jurământului, sperând că, pe măsură ce va reveni interesul pentru istoriografia instituțiilor juridice locale, și „cazul" jurământului *more Judaico* va găsi cuvenita rezolvare științifică.

1. Un text provenind din perioada lui Constantin VII Profirogenetul (912-959), care descrie procedura depunerii mărturiei în cazul unui evreu, este considerat cea mai veche mențiune expresă a jurământului *more Judaico*[2]. La 1244, Friedrich II al Austriei emite un decret prin care evreii erau obligați să jure punând mâna pe Torah. Textul și ritualul depunerii jurământului capătă amploare îndeosebi în secolele XII[3] – XIV[4]. „Cariera" europeană a jurământului *more Judaico* începe, însă, după expulzarea evreilor din Spania Isabelei de Castilia și a lui Ferdinand de Aragon (1492). Lui Pfefferkorn – apostatul care, susținut de călugării dominicani, provoca martorii evrei ai unui homicid să jure precum creștinii (Köln, 1510) – i-a urmat, în 1601, un altul, Frederich Brenz din Feuchtwangen, autorul unui tom dedicat exclusiv cazurilor de sperjur: *Jüdischer abgestreiter Schlangenbalg*. Între timp, la 1555, o ordonanță a Curții Imperiale de Justiție (*Reichskammergerichtsordnung*) stabilea modelul major al jurământului (text și ceremonie), care va fi păstrat în Germania – în diverse variante – până la jumătatea secolului trecut[5].

În ciuda criticilor venite din partea teologilor protestanți (ca Johann Wulfer care, în a sa *Theriaca Judaica* (Nürnberg, 1681), o considera un *„enorm plagiat după inepțiile lui Pferfferkorn"*), cartea lui Brenz s-a răspândit în întreaga Europă occidentală și a intrat în bibliografia juridică esențială. În 1711, Eisenmenger – un obscur membru al Frăției Rozicruciene și practicant al alchimiei – enumera motivele reconsiderării formale a acestei cutume juridice (facultativ aplicată) prin aducerea ei între procedurile obligatorii ale prezentării în justiție a marto-

rilor şi a împricinaţilor deopotrivă[6]. După o introducere în raţiunile teologice ale depunerii jurământului, autorul invocă, în sprijinul concluziei sale, necesitatea contracarării *„flagelului mărturiei false în contra creştinilor"*, împiedicarea omorului ritual, a otrăvirii fântânilor, a profanării ostiei etc.[7]

Prima formă a jurământului *more Judaico* datează din vremea lui Carol Quintul. La 12 august 1530, aflat la Augsburg, împăratul semna un decret care obliga evreul *„să jure pe Cartea lui Moise"* şi să pronunţe, la final, un sacramental *„principiu al credinţei"*: *„Aşa să-mi ajute Dumnezeu, care a dat sfânta Thora pe muntele Sinai, şi nicicum altfel să nu fie!"* Tratatul *Fürtrag* al juristului elveţian Wagenseil (1699) explicitează procedura – deja ritualizată: evreului să i se prezinte *„cele cinci cărţi ale lui Moise, traduse în germană de către un alt evreu şi să fie deschise la cartea Decalogului, versetul şapte, pe care jurătorul să pună mâna şi să jure"*. Răspândirea continentală a acestei practici judecătoreşti este atestată – începând cu jumătatea secolului XVI – şi de multiplicarea imaginilor care ilustrează suita gesturilor ceremoniale: în interiorul sinagogii, evreul îngenunchează dinaintea judecătorilor creştini, ţine mâna stângă aşezată pe Talmud sau pe Thora, iar dreapta ridicată spre cer. Gravura este însoţită de textul explicativ al ritualului (*persona in actu*)[8].

Împotriva acestei practici nedemne, ce descalifica moral partea ne-creştină implicată sau asistentă, s-au ridicat o sumă întreagă de raţionalişti, educaţi la şcoala deistă a toleranţei religioase: J.H. Lang (*J.H. Lang de questione morali: Num Christianus Juramento Judaes, tite ipsi delata, tuto fidere possit?*, 1702), Cristoph David Bernard (*Beurtheilung des Eidschwures eines Juden gegen Christen*, Tübingen, 1728), Johann Christian Wolff (în *Bibliotheca Hebraea*, IV, Hamburg, 1733), Philipp Jacob Heisler (la Halle, în 1778), J.W. Dohm (*Bürgerliche Verbesserung der Juden*, 1783) ş.a.

În anul în care Dohm îşi tipărea cartea, Curtea regală a Prusiei emitea o circulară adresată instanţelor de justiţie şi reprezentanţilor administraţiei locale, care detalia modalitatea „definitivă" (*„schliesslich und endlich"*) de prestare a jurământului: *„În prezenţa rabinului şi a doi martori evrei [...], jurătorul citeşte formula jurământului, scrisă în germană: «Jur pe Adonai, Dumnezeul lui Israel, că...» Dacă nu ştie singur să citească, rabinul îi va zice: «Noi te jurăm pe Adonai, Dumnezeul lui Israel, că...», după care jurătorul spune numai «Amen!» şi astfel jurământul este săvârşit"* (20 septembrie 1783)[9].

Curtea de la Colmar se decidea, la 10 februarie 1809, asupra unei variante mult mai amănunţite a jurământului: *„Evreul care este obligat să depună jurământul trebuie să se prezinte întovărăşit de zece evrei de acelaşi sex* (**mny'n** – n.n.), *fiecare în vârstă de 13 ani cel puţin* (deci, după **Bar-Mizwah** – n.n.), *la sinagogă şi acolo, cu capul descoperit, cu fruntea şi mâinile legate cu **tephilim**, acoperit cu **talith** şi cu **arbah champhoth** cu **tsitsith**, să se aşeze dinaintea Tabernacolului. **Sepher Torah** este scoasă din Tabernacol şi dusă cu pompă pe **almemor**, unde se dă citire pasajului care priveşte jurământul. **Torah** este desfăcută şi evreul întinde mâna peste a cincea carte a lui Moise, la versetul: «Nu vei lua numele lui Dumnezeu în deşert...» Rabinul îi va explica acest pasaj şi evreul va repeta formula următoare: «Doamne Dumnezeule, Creatorul Cerului, al Pământului şi al tuturor lucrurilor, care eşti şi al meu, şi al tuturor oamenilor aici de faţă. Te invoc pe numele Tău sfânt în acest moment când este vorba de a spune adevărul. Jur, prin urmare, că... Te rog deci, Doamne Dumnezeule, să mă ajuţi şi să confirmi acest adevăr. dar în cazul când voi întrebuinţa vreo minciună, ascunzând adevărul, să fiu blestemat pentru veşnicie şi sfâşiat şi nimicit de focul de care au pierit Sodoma şi Gomora, şi să fiu lovit de toate blestemele scrise în **Torah**. Cel Etern, care a creat frunzele, ierburile şi toate lucrurile, să nu vină niciodată în ajutorul meu, nici în sprijinul meu, în nici una din afacerile mele. Dar dacă spun adevărul şi fac bine, Adonai să-mi fie întru ajutor!"*[10]. Curtea de la Colmar îl considera obligatoriu datorită faptului că evreii înşişi l-ar reclama în soluţionarea litigiilor dintre ei; mai mult încă, din cauza semnificaţiei sale religioase, puţini îşi îngăduiau să jure astfel şi, în consecinţă, majoritatea abandonau cauza[11]. Oricum, la 1828, Curtea de Apel din Paris se pronunţa categoric pentru păstrarea formei specifice de jurământ în cazurile în care amestecaţi evreii[12].

2. Nici o sentinţă rabinală nu a confirmat vreodată sacralitatea jurământului *more Judaico*. Valoarea lui juridică a depins exclusiv de calitatea instanţei judecătoreşti, alcătuită din membri ai majorităţii etnice, faţă de care evreii se aflau în postura incomodă a marginalilor (din raţiuni etnice, culturale, religioase). În condiţiile în care relaţia acestora din urmă cu societatea-gazdă era definită de statul minoritarilor şi, implicit, reglată de o administraţie a majoritarilor, sistemului de drept îi revenea sarcina de a determina modalităţile de comunicare dintre evrei şi majoritarii creştini. Tot sistemul de drept este responsabil de formarea şi activarea mediatorilor (fie persoane, fie instituţii) necesari întreţinerii unei legături active între diferitele elemente componente culturale sau/şi etnice ale mediului social.

Rezolvarea disputelor pe cale juridică ridica problema conceperii unei asemenea căi de comunicare, egal convenabilă părţilor implicate, ştiind că procedura preferată de majoritari nu este neapărat acceptată şi de către minoritari. Comunicarea – depoziţie, pledoarie sau sentinţă – pretindea, însă, găsirea unui „numitor comun" simbolic, care, ca iniţiator al comunicării, să fie şi garant al eficacităţii ei. Jurământul constituie un exemplu de „numitor comun": este sancţionat teologic şi este implicit prezentării în instanţă; în absenţa lui, orice dezvoltare procedurală, în instanţa alcătuită din creştini, este lovită de nulitate. Extinderea lui şi asupra ne-creştinilor, prin unificarea procedurală, lărgea aria de competenţă jurisdicţională a sistemului de drept şi asupra acelor membri ai societăţii care, individual sau la nivel comunitar, nu suportau acelaşi tratament juridic ca majoritarii. O dată jurământul consacrat ca obligatoriu, nu mai rămânea de aflat decât variantele aplicabile în cazurile ce amestecă şi necreştini. Cum el îngăduia, pentru probarea veridicităţii afirmaţiilor făcute în instanţă, depunerea jurământului prin invocarea divinităţii, măsura s-a extins şi asupra evreilor, fără să se ţină cont de semnificaţia aparte pe care o are jurământul din punctul de vedere al legislaţiei **halakhice**.

În plus, prestarea jurământului *more Judaico* de către evrei dinaintea unei instanțe creștine și nesocotirea arbitrajului **halakhic** forțează integrarea evreilor – prin intermediul instituțiilor juridice – în societatea majoritară, oferind prilejul soluționării unui litigiu (între evrei sau între evrei și creștini) prin recursul la unicul sistem de drept recunoscut: al majoritarilor.

Nu legea ca atare, norma juridică decisă de majoritari, este contestabilă, ci doar procedura. Un vechi principiu de legislație rabinică (Mar Shmuel, *Dinah demalchitah Dinah*, secolul III d.Ch.) impunea evreului din **galuth** (diaspora) respectarea strictă, ca *„legi ale religiei"*, a tuturor legilor statului în care trăiește, fără deosebire de caracterul lor eminamente religios sau laic[13]. Tocmai acest principiu, care nu se referă la procedură, a fost aplicat – ca motivație a administratorilor creștini ai sistemului de drept – în cazul jurământului. De aici decurge obligativitatea depunerii în varianta *more Judaico*[14].

Ritualizarea prestării jurământului conferă pregnanță simbolică actului în sine. Reproducerea gesturilor de devoțiune față de Dumnezeu, „teatralizarea" procedurii adaugă veridicitate jurământului și așează judecata sub auspicii bune[15]. La începutul secolului trecut, ceremonia are deja o sistematică proprie, care se auto-validează, prin folosire continuă, și la scară continentală[16]. Dincolo de aceasta însă, evreul care jură după un tipic creștin recunoaște, de fapt, tipul de raport existent între persoana sa și autoritatea creștină, precum și prioritatea majoritarilor în utilizarea unui anumit sistem de drept favorabil doar creștinilor (recunoașterea unei „logici a dominației")[17].

3. Informații privitoare la gradul de credibilitate al jurământului depus de evrei se găsesc în legiuirile secolului XVII. *Cartea românească de învățătură* (1646) statornicește conduita față de prestarea jurământului: *„Când va avea pâră creștinul cu un jidov, nu se va da giurământ jidovului"*[18]; iar *Îndreptarea legii* (1652) repetă sentința: *„Când va avea pâră creștinul cu un ovreiu, atunce nu se va da jurământ ovreaiului"*[19]. Mai mult chiar, *„nice eretic, nice ovreaiu nu mărturisească asupra creștinului"*[20]. Se poate conclude că mărturiile evreilor – cele care obligă la prestarea jurământului – sunt prohibite *in actu* și atinse de nulitate *in sensu*; nici o altă referire nu clarifică procedura de urmat în atare cazuri. Însă ambele percepte fac aluzie și la inexistența (sau nefuncționalitatea) unei forme de jurământ *more Judaico* în Moldova și Valahia jumătății de secol XVII.

Cu toate acestea, începând cu prima decadă a veacului următor apar mențiuni ale jurământului depus de evrei în diferite cauze civile sau penale. Astfel, într-un proces legat de drepturile de proprietate ale obștii evreiești asupra unor terenuri din vatra Iasilor – pretinsă proprietate a mănăstirii Aron Vodă – Nicolae Mavrocordat consimte depunerea și acordă credit jurământului a *„trei jidovi bătrâni"* (18 septembrie 1714)[21].

După gradul de ocurență, jurămintele ajunseseră, la jumătatea secolului XVIII, să facă deja parte din practica judiciară comună[22]. O carte de judecată emisă de Divanul Moldovei hotărăște, la 15 decembrie 1741, ca un oarecare evreu Iosip, implicat într-o pricină minoră alături de un creștin, să jure pentru clarificarea vinei[23]. Cam în aceeași perioadă, pentru un cal furat și regăsit în grajdul unui evreu, acesta *„au giurat* (în urma poruncii Divanului – *n.n.*) *că numai acel cal au cumpărat și pe vânzători nu-l știe"*[24], referindu-se la litigiul dintre Manole, negutător din Botoșani, Isac jidovul din Sneatin și Leiba sin Isac – născut din neretumarea unor datorii – Divanul dispune la 29 iulie 1742, ca unul dintre martorii evrei să jure[25]. O mărturie documentară interesantă datează din 25 ianuarie 1742: într-un proces între o evreică și un evreu pentru *„o casă cu locu(l) ei din târgu din Botoșeni"*, *„al doile martor, Iacov, cumnatul lui Bețal hahamul de aice din Ieși [...], pe carele din porunca giudecății ducându-l la școala jidovască, la hahamul și cu toată adunare breslii jidovilor și strâmtorindu-l cu blestemul legii lor, atunce singur au mărturisit tot adivărul de vicleșugul acelui zapis, că pe dânsul l-au pus rău mărturie într-acel zapis..."*[26].

Prima explicitare a procedurii de prestare a jurământului poartă data de 18 noiembrie 1786 și a fost distribuită isprăvniciilor sub titlul *„Ponturile ce s-au dat de către Divan în ce chip să giure jădovii care nu vor să arate adivărul"*:

„Mergând jădovul la giurământ, întâi să margă la apă să se scalde, fiind și fămeia lui față, și jădovului să să taie unghiile de la mâini și de la picioare, apoi să vie la școală curat și să-l îmbrace cu cămeșa de moarte care să cheamă jădovește ***chetle*** *și să-i puie* ***tamaș*** *în cap și legăturili care să cheamă jădovește* ***tefilim****, să puie pe mâna stângă și pe frunte legăturile și carte de zăce porunci să o ție în mână și dulapul unde stau acele zăce porunci să stei deschis.*

Acest giurământ să-l facă luni și să aprindă lumânări de ceară, atât pentru dânsul cât și pentru câți copii va ave și să să culce acel giurător pe năsălie – care să cheamă jădovește ***mite*** *– cu fața în sus, dis-dimineața, pe nemâncate. Și unul din jădovi să trâmbițeze în trâmbița lor pe deasupra giurătorului de trii ori: întâi o dată, al doile de trii ori, al treile de șapte ori și din trâmbiță să iasă de șapte ori glas. Și lumânare să ție în mână* ***școlnechel*** *deasupra giurătoriului și hahamul să zică aceste cuvinte ce sânt scrise jădovește și acel giurător să zică după haham aceste cuvinte și să puie doă degite ale giurătorului pe ace carte ce scrie aceste cuvinte jădovești [...]* (urmează invocația – *n.n.*)"[27].

Acesta trebuie să fi fost, până în primul sfert de veac XIX, jurământul cerut evreilor. Cu mare probabilitate la el se face aluzie într-o fragmentară „Samă a Vistieriei Moldovei pe anii 1806-1807", unde sunt însemnați, în capitolul referitor la cheltuielile Curții, banii cedați unui oarecare Mihai Botezatu din Iași și căminarului Dracachi Roset *„pentru punire la giurământu pe jădovi ce au ținut moșiile de la Hotin în orândă"*[28].

Un al doilea document de același tip, din 15 mai 1800, reține etapele procedurii și textul formulelor invocaturii asa cum erau ele acceptate în Valahia[29]. Diferențele dintre jurămintele admise de instanțele moldovenești și muntenești sunt insignifiante. Asemănarea lor (în ritual și în text) cu procedura omoloagă preferată de Curțile de Justiție germane (*v. supra* exemplul oferit de Curtea din Colmar – 1809) întărește concluzia lui Raphael Mahler, potrivit căreia granița estică a teritoriului unde jurământul *more Judaico* este acceptat atinge Rusia și principatele dunărene. Modelul german fiind recunoscut ca unicul valabil, va fi fost, prin urmare, reprodus cu minime variații în întreaga zonă[30].

Incendiul care mistuie Iașii în 1827 distruge și arhiva Departamentului Pricinilor Străine, care conserva – ca și Visteria, de altfel – o „matriță" a jurământului. Acest fapt iese la iveală în primele luni ale anului 1828, când Agia adresează Departamentului rugămintea *„ca după rânduiala ce să păzăști în formă pentru giurământurile jăd(o)v(e)ști, să să triimată o copii după cari să să pui sub giurământ"* doi împricinați: un evreu și un creștin (1 februarie 1828). În replică, Departamentul, amintind de *„focul cel mare"*, menționa că procedura poate continua folosind textul păstrat la Sinagoga Mare, *„căci și Dipartamentul urmază după giurământul ce-l păzăsc la sânagogu lor"*[31]. Mai târziu, la 5 martie 1828, formularul complet (cu descrierea amănunțită a ritualului și redarea întregului text) a fost trecut în Condica Divanului de către serdarul Theodor Gaspar[32].

O mărturie semnată de fruntașii breslei evreiești din Botoșani și înaintată Divanului Împlinitor în ianuarie 1832 amintește de procedura legalizată la 1828. Actul descrie eforturile unui Aaron sân Șmil staroste, în asigurarea bunăstării comunității sale. Între altele, se precizează că *„s-a sâlit în slujba sa atât în vreme catagrafiilor, priimind giurământ în trii rânduri, pe cari cu nici un fel nedrepti nu s-au aflat"*[33].

Anaforaua Logofeției Dreptății din 13 iunie 1844 – *„atingătoare de forma giurământului ci să cuvine a priimi jidovii"* – precizează că, după intrarea în vigoare a Regulamentului Organic, procedura depunerii jurământului a fost din nou schimbată, la sugestia lui Mircovici, vice-președintele Divanurilor, noua variantă fiind copiată după cea aflată în uz în Basarabia încă de la 1812. Completarea procedurii a survenit în 1838, ca urmare a cererii unui Vasile Obreja, în proces cu doi evrei pentru niște socoteli de tovărășie la Judecătoria ținutului Putna[34]. Obreja a negat valabilitatea formulei instituite la 1832 și utilizate în Moldova, ca să prezinte în schimb *„un giurământ adevărat"*. Logofeția Dreptății a admis atunci excepția procedurală, dar, din lipsa unor precedente, nu a extins-o ca obligatorie în principat. *„Cel mai adevărat giurământ"* capătă sancțiunea domnească și devine astfel legitim abia la 1844, după ce, între timp, fusese supus și controlului executat de *„însărcinatul cu cercetarea cărților evreiești"*, Mihail Vitlimescu (*v.* Anexa documentară)[35].

Nu este lipsit de semnificație faptul că, în aceeași zi de 13 iunie 1844, Logofeția Dreptății trimitea domnului anaforaua *„atingătoare de mărturiile ce ar mijloci în pricini de judecăți"*, sancționată în ziua imediat următoare. Jurământul martorilor devenea obligatoriu, indiferent de calitatea, poziția socială, rangul sau proveniența lor, și preceda interogatoriul instanței. Din aceeași zi, deci, jurământului *more Judaico* i se confirma aplicabilitatea[36].

Până la jumătatea veacului trecut, însă, majoritatea statelor germane și occidentale abrogaseră procedura și modificaseră textul[37]; Prusia cedează ultima, la 15 martie 1869. În România, procedura se păstrează, cu minime alterări, până în ajunul primului război mondial (1912), iar textul de la 1844 este înlocuit de variante târzii, din ce în ce mai apropiate de omoloagele europene aflate încă în practică[38].

Note

[1] Pentru o interesantă analiză a controverselor juridice de la finele secolului trecut, legate de aplicarea globală sau discriminată a jurământului *more Judaico*, *v.* cuprinzătorul articol semnat de Carol Iancu și publicat în *„Revue des Etudes Juives"*, CXXXV, 1976, 1-3 (janvier-septembre), p.169-176: *Le sermen* ***more Judaico*** *en Roumanie*. Studiul de față poate fi socotit drept complement al articolului amintit. *V.* de asemenea, M. Lax, *More Judaico*, în *„Revista Cultului Mozaic"*, IX, 1964, 111. *Infra* ne vom referi și la T.T. Burada, *Un jurământ more Judaico din anul 1786* în *„Arhiva"*, XIV, 1904, 11-12, p.518-521. Mai puțin cunoscută este broșura scrisă de Nicu Gane la începutul secolului nostru, purtând titlul *Jurământul More Judaico*, și amintită de autor în corespondența sa cu dr. J. Urban-Jarnik (o scrisoare din 1911; *cf.* **IN**, 1923, fasc. 3, p.164). Referințe la jurământul *more Judaico* se găsesc și în St.Gr. Berechet, *Condica criminalicească cu procedura ei din 1820 și 1826. Legi românești*, Chisinău, 1928.

[2] Jacob R. Marcus, *The Jew in the Medical World. A Source Book, 315-1791*, Cincinnati, 1938, p.49.

[3] Isac Levitats, *Oath* ***more Judaico*** *or* ***Juramentum Judaeorum*** în *Encyclopaedia Judaica*, XII, Jerusalem, 1971, p.1302-1303 (cu referire la manuscrisele de la Erfurt și Goerlitz). Tratatul juridic *Schwabenspiegel* (1275) și codul saxon *Weichbildrecht* descriu procedura aplicată în diferite principate germane; *v.* și Salomon Hugo Lieben, *Oath* ***more Judaico*** în *** *The Universal Jewish Encyclopedia*, VIII, New York, 1948, p.263.

[4] J. Marcus, *op.cit.*, p.50 (textul jurământului *more Judaico* de la Frankfurt am Main, 1392).

[5] Pentru istoria timpurie a jurămintelor germane, *v.* Guido Kisch, *Studien zur Geschichte des Judeneides im Mittelalter* in *„Hebrew Union College Annual"*, XIV, 1939, p.431-456.

[6] *Entdecktes Judenthum*, II, cap. IX, p.479, Madrid, 1810.

[7] *V.* și J. Delumeau, *Frica în Occident (secolele XIV-XVIII). O cetate asediată*, II, Bucuresti, 1986, p. 136-192.

[8] *** *Encyclopaedia of Jewish History. Events and Eras of the Jewish People; Facts of File Publications*, New York-Oxford, 1986, p.70.

[9] Pentru o informare generală, *v.* A. Taubes, *Despre jurământul more Judaico*, Bucuresti, 1902, p.38-43; Johann Maier, *Das Judentum. Von der biblischen Zeiten bis zur Moderne*, 3e Auflage, München, 1988, p. 601-602, 642-697.

[10] *Cf.* C. Gabrielescu, *Natura jurământului more Judaico*, Craiova, 1889, p. 24-26.

[11] *V.* și Théophile Hallez, *Les Juifs en France*, Paris, 1845, p. 247 sqq.

[12] *Cf.* Verax (Radu Rosetti), *La Roumanie et les Juifs*, Bucarest, 1903, p. 272, n. 1.

[13] *Cf.* Erich Fromm, *Das Jüdische Gesetz. Zur Soziologie des Diaspora – Judentums*, Basel, 1989, p. 40-50. Pentru cititorul nespecialist, articolul lui El. Arp din *„Revista Cultului Mozaic"*, VIII, 1963, 89, intitulat *Moștenirea în jurisdicția iudaică*, este suficient de lămuritor. Respectarea legislației locale este bazată pe câteva prescripții mishnaice și talmudice, dintre care nu amintim decât: *„Cele trei principii admirabile ale bărbaților adunării sunt: cumpătarea în judecată, educarea a cât mai mulți școlari, respectarea legii"* (literal, ultima expresie se traduce prin: *„să facă un gard în jurul legii"*; *cf. Mishah Avoth*, 1.1; *Talmud Berachoth*, 2; *Zebadim*, 53; *Shabbath*, 153; *Mo'ed Qatoun*, 5), *„legile țării sunt adevăratele legi"* și, prin urmare, cine greșește trebuie judecat după legislația locului, de magistrații locului (*Talmud Gittin*, 10b; *Nedarim*, 20s; *Baba Kama*, 113b; *Baba Bathra*, 54; *Yore De'ah*, 165; *Sach*, 8; *Chosen Mishpoth*, 747, 359.2.11). Moses Medelssohn admite prestarea jurământului *more Judaico* ca o dovadă a dorinței de integrare a evreilor: *„Cine nu e născut în lege, nu trebuie să se lege de ea; cine însă e născut în lege, trebuie să trăiască după lege și să moară după lege"* (*Sämmtliche Werke*, I, Wien, 1838, p.287).

În plus, jurământul nu poate fi depus de două ori – adevărul este unic, ca și divinitatea în numele căreia este invocată puterea de a-l reda (*Talmud Nedarim*, 17a; *Yore De'ah*, 237). Sustragerea de la jurământ – fapt care anula conflictul în beneficiul părții dispuse să-l presteze – își

află motive și în particularitățile lingvistice ale formularului. „A jura” are, în ebraică, doar formă pasivă și concede neutralitatea depunătorului (*Yore De'ah*, 237.10). Neajunsul va fi corectat prin conceperea unui formular în limba de comunicare (idiș), prologul numai fiind păstrat în ebraică.

În disputele rabinice medievale pe tema jurământului, Maimonide este citat la fel de des ca și Moses ben Isaac din Coucy: „*Nu ești obligat să juri în numele lui Dumnezeu, dar, când ești nevoit să juri, jură în numele lui Dumnezeu pe drept!*”. Înfruntarea dintre Maimonide și Nachmanide a pornit tocmai de la evaluarea implicațiilor religioase ale depunerii jurământului: este jurământul în numele lui Dumnezeu o opțiune sau o poruncă?, Corpusul **halakhic** amintește de răspunderea colectivității în cazul sperjurului dovedit, pedeapsa necinstei răsfrângându-se asupra întregii familii (*Chosen Mishpoth*, 87.20). Riscul ostracizării felonului îl îndemna pe judecător să insiste ca părțile să se împace fără să depună jurământ (*ibidem*, 12.6, 87.21). După Talmud și *Sulchan Aruch*, formularul poate varia chiar și în cursul procesului, de la depoziție, lăsând la aprecierea judecătorului alegerea unei anumite succesiuni de gesturi rituale ca formă ultimă și convenabilă a jurământului. Judecătorul decide aceasta în funcție de starea morală și materială a părților, de obiectul litigiului, de gradul de exprimare liberă a conștiinței (*Chosen Mishpoth*, 90.298). Amănuntele procedurale au un rost precis, fiindcă jurământul îl „leagă” pe evreu de creștin asa cum l-ar lega de un coreligionar (*Talmud Cheritoth*, 5; *Yore De'ah*, 232.14, 237.1-2). *V.* și Jacob Katz, *Exclusiveness and Tolerance. Studies in Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times*, Westport-Connecticut,1980, p.62.

[14] „*Legiuitorul, prescriind jurământul, autorizând partea a-l defera și pedepsind cu pedepse grave sperjurul, a avut în vedere să întărească angajamentul printr-o legătură mai mult decât civilă: printr-o legătură sacră, care leagă nu numai forul interior, dar care mai adaugă și toată puterea legăturii religioase. De aici consecința fatală: jurământul trebuie să fie dat după ritul prescris de fiecare confesiune religioasă*” (C. Gabrielescu, *op.cit.*, p. 23). Isaac Levitats, *loc.cit.*: „*Yet in spite of these extravagant aspects of both ceremonial and formula, fundamentally the oath more Judaico was patterned after Jewish religious law.*”

[15] *V.* E. Goffman, *La mise en scène de la vie quotidienne*, I, Paris, 1973, p.23 sqq. Repetiția procedurii (în timp și spațiu) conferă acesteia o amploare demnă de investigația sociologică. Isaac Levitats, *loc.cit.*: „*Both in the text of the oath and the symbolic ritual involved in taking it were intended to give it the explicit character of a self-imposed curse, entailing detailed punishment if it were falsely taken [...]. The ceremonial and symbolism were intended to strengthen and make vivid the curse as well as to stress the distrust of the Jew and the wish to humiliate him that were at the root of this special oath ritual.*” Pe măsură ce presupoziția nesincerității evreilor față de creștini se transformă în postulat, și ceremonia și textul câștigă în dimensiuni.

[16] Explicația urmează îndeaproape o idee exprimată de M. Foucault în *Surveiller et punir*, Paris, 1982, p. 46, 52, 55. Despre „teatralizarea” jurământului și a pedepsei, *v.* și G. Bataille, *Le procès de Gilles de Rais*, Paris, 1972.

[17] M. Maffesoli, *Logique de la domination*, Paris, 1976, p.125.

[18] *** *Carte românească de învățătură*, București, 1961, p.79 („*Pentru semnele furtișagului*”).

[19] *** *Îndreptarea legii*, Bucuresti, 1962, p. 329 („*Semnele furtișagului*”).

[20] *Ibidem*, p.86. Formula provine din legislația justiniană (*Corpus Juris*, c.21, c.15; *Novellae* 45, c.1). Reluată peste o sută cincizeci de ani în *Manualul juridic al Prințipatului Moldovei* al lui Andronachi Donici (București, 1959, p. 77 – „*Pentru marturi*”): „*Eretic și jidov împotriva creștinilor nu să priimesc spre mărturie, iar unul pentru altul mărturisesc*”.

[21] *** *Izvoare și mărturii privitoare la evreii din România* (în continuare **IMER**), II$_1$, București, 1988, doc. 34, p. 23-25.

[22] Frecvența lor este apreciabilă și la jumătatea secolului trecut, evident proporțională cu numărul evreilor implicați activ sau ca martori în diferite cauze. Despre încălcarea lui sistematică, *v.* C.A. Kuch, *Moldauisch-Walachische Zustände in den Jahren 1828 bis 1843*, Leipzig, 1844, *apud* traducerea lui A.C. Cuza din „*Convorbiri literare*”, XXV, 1891, 5, p. 404.

[23] C. Istrati (ed.), *Condica lui Constantin Mavrocordat* (în continuare *Condica...*), II, Iași, 1986, doc. 1123, p.456-457; **IMER** II$_1$, doc. 134, p.119.

[24] *Condica...*, II, doc. 1258, p.616-617; **IMER** II$_1$, doc. 151, p.133.

[25] *Condica...*, II, doc. 1060, p.406-407; **IMER** II$_1$, doc. 168, p.143-144.

[26] *Condica...*, II, doc. 1140, p.475-481; **IMER** II$_1$, doc. 140, p.123-126.

[27] T.T. Burada, *op.cit.*; **IMER** II$_2$, București, 1990, doc. 204, p.308-309. Procedura este atestată și în 1828-1829 (cf. Arhivele Statului Iași, *Documente*, 566/45)

[28] N. Iorga, *Studii și documente*, VI, București, 1904, p. 206.

[29] **IMER** II$_2$, doc. 328, p.467-468.

[30] Raphael Mahler, *A History of Modern Jewry, 1780-1815*, London, 1971, p.314-332, 369-399.

[31] Arhivele Statului Iași, *Litere*, A/10, f.1, 2 v.

[32] *Cf.* D. Alexandresco, *O sentință a Tribunalului Județean Botoșani și jurământul More Judaico* în „*Revista de drept, sociologie și economie politică*”, VI, 1904, 2 (extras: București, 1904), p.6-7.

[33] Arhivele Statului Iași, *Litere*, Ș/8, f.59-59v. O altă mențiune în fondul *Mitropoliei Moldovei și Sucevei*, B.85/1832, f.14.

[34] În același an este modificat textul jurământului pe care trebuiau să-l depună recruții evrei din armata imperială rusă (Salomon Hugo Lieben, *loc.cit.*; Gotthard Deutsch, *Oath* ***more Judaico*** în *** *The Jewish Encyclopedia*, IX, New York and London, 1916, p.368).

[35] Limba de redactare a textului este idiș (transcriere fonetică), iar invocațiile sînt redate în ebraică. Textul este parțial transcris și cu multe greșeli de interpretare de Leib Manes în *Forma jurământului în justiție sub Mihail Grigorie Sturdza*, „*Revista Cultului Mozaic*”, XIV, 1969, 218.

[36] Ban Dimitrie Hasnaș (ed.), *Adunare de ofisuri și dezlegări în ramul giudecătoresc, slobozite de la întronarea Prea Înălțatului domn Mihail Grig(orie) Sturdza V(oie)v(od) până la anul 1844, iulie 9*, Iași, 1844, p.305-306.

Jurământul aplicat creștinilor este reprodus în „*Tircularnica Logofeției Dreptății din 27 mai 1837, pe lângă care s-au împărtășit tribunalurilor câte o foaie de giurământ*”: „*Noi care sântem triimeși cu otnoșănia cinst(itului)... cu no... ca să arătăm adevărul supt formalnic giurământ, știința ce am avea în pricina..., ne giurăm pe numele Atotputernicului Dumnezeu, înaintea Preasfintei Cruci și a Sfintei Evanghelii, ca pentru cele ce vom fi întrebați, vom arăta adevărul în frica lui Dumnezeu, fără a părtini la vreo parte sau alta (pentru vreun interes sau prietesug, ori rudenie sau pizmă), iar când am tăgădui și n-am arăta adevărul, atuncea în această viață de chivernisală și avutul nostru în veci parte să nu avem, ci să ne cuprinză și cutremurul lui Cain, și bubele lui Ghiazi. Pe lângă aceste să avem a da samă înaintea strașnicului giudețu, la a doua venire a Domnului nostru Iisus Hristos. Și spre încheierea acestui giurământ, am sărutat Cinstita Cruce și Sfânta Evanghelie. Amin.*” (*ibidem*, p.144-145).

Interesant este și faptul că formula acestui jurământ nu satisfăcea în totalite creștinii. Secta *skap'ty*-lor, ai cărei reprezentanti erau deseori confundați cu lipovenii, nu primea jurământul și refuza orice apel la autorități pentru rezolvarea litigiilor apărute între membrii ei. Un caz din 1833 – când doi *skap'ty* au refuzat să jure – a devenit precedent de jurisprudență (Arhivele Statului Iași, *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, A.9/1883, f.1, 2 v., 7 – „*Act de giurământ pe pritindicios Neculai Ivanovțchii și pârât Timofti Glibo<v>, scapiți*”).

[37] Gotthard Deutsch, *loc.cit.*: Hesse-Kassel – 1828, Oldenburg – 1829, Württemberg – 1832, Saxonia – 1839 etc. Franța renunță în 1846, iar Rusia modifică procedura în 1860.

[38] C. Iancu, *op.cit.*, p.170 sqq.

Anexă documentară

„Anaforaoa Logofeției Dreptăței din 1844 iunie 13, supt no. 4013, atingătoare de forma giurământului ci se cuvine a priimi jidovii.

* * *

ÎNALTA REZOLUȚIE
Să încuviințază
În 14 iunie 1844.
Urmează șahul Înălțimei Sale.

PREAÎNĂLȚATE DOAMNE

În feliuri de pricini de giudecăți, când nu sânt îndestulătoare dovezi, încât asupra dreptului ar rămâne îndoială giudecăței, urmează după lege a se da giurământ ori împricinaților, sau marturilor. Așadar cât pentru giurământul ce se cuvine a se da crestinilor, când ar cere trebuința de asămine măsură, Logofeția, la anul 1837 maiu 27, au împărtășit tuturor Tribunalurilor forma giurământului luat de la Dicasterie, care giurământ își și are întrebuințarea, trecut fiind și în colecția dezlegărilor ce după Înalta Voastră încuviințare s-au dat în tiparu. Iar pentru jidovi să descopere că la anul 1832, după întroducerea Reglementului, cerând Tribunalurile povățuire de la Logofeție în ce chip să se supuie giurământului la prilej de asămine trebuință și ea, Logofeția, cerând o asămine de la (atuncea) vremelniceasca rosiencasca Ocârmuire, vițe-prezident a acei vreme au cerut de la Ocârmuirea Beserabiei forma giurământului evreiesc, pe care și priimindu-l, l-au împărtășit Logofeției și ea asămine Tribunalurilor, prin țircularnițile ei din 1833 april 12, care formă de giurământ au și avut lucrare. Iar la anul 1838 urmând la Giudecătoria ținutului Putnei pricină de giudecată între un Vasile Obreja cu jidovii Leiba Fațel și Zălman pentru socotele izvorâte din o tovărăsie, și hotărând Giudecătoria să giure jidovii, când au urmat a se supune ei giurământului după formulariul ce ave Giudecătoria împărtășit ei de Logofeție, împricinatul Vasile Obreja au împotrivit a se da jidovilor acel giurământ, supt cuvânt că acela nu ar fi adevărat, și totodată au dat el forma giurământului ce trebuie se priimească jidovii. După care zisa Giudecatorie raportuind Logofeției, cu alăturarea și a formei giurământului dat de numitul Obreja, și cerând dezlegare, Logofeția i-au răspuns că spre curmarea prigonirei să supuie pe jidovu însuși a aceluiași giurământ. Iar altor Tribunaluri nici o împărtășire despre aceasta n-au făcut, decât în urma acestora, când au cerut vreun Tribunal povățuire cum trebuie să giure jidovii, Logofeția s-au slujit în asămine de formulariul dat de Obreja, încât prin urmare cazul acesta este încă nehotărât.

Deci gios iscălitul, având în videre că în mai multe pricini atingătoare de jidovi urmează a se supune ei giurământului, socotește de neaparat a se statornici și întru aceasta o regulă povățuitoare. Și asa precum giurământul de pre urmă, adecă acel dat de Obreja, din însuși cuprinderea formulariului se cunoaște a fi cel mai adevărat, apoi socotința sa este ca acela să și rămâie pe viitorime în lucrare. Pentru aceea priimește îndrăzneală a supune despre aceasta la cunoștința Înălțimei Voastre, alăturând si forma acelui giurământ spre dizlegarea chipului urmărei.

Iscălit: Catargiu, vel logofăt

* * *

Iar forma giurământului evreiesc este precum se arată mai gios.

REGULILE

Pentru a răspunde giurământul scopului dorit și nu a întrebuința jidovii vreun vicleșug la depunerea lui, spre jignirea aceluia pentru care se face giurământul, trebuie a se păzi următoarele:

1-iu. Tribunalul ce socoate de trebuință a săvârși vreun jidov giurământ spre descoperirea adevărului, în folosul unui creștin mai cu samă, trebuie să scrie rabinului, ca înainte de zioa hotărâtă spre depunerea giurământului, care zi se cere a fi din cele însemnate mai gios, să triimată pe ceauș ca să scoată copie de pe giurământ, care copie să fie revidată și întocmai cu ace păstrată în Tribunal, spre a nu fi schimbat ceaușul vreo literă sau altăceva, care ar împuțina puterea giurământului înaintea jidovului giurătoriu și ar jigni dreptul creștinului împricinat.

2-le. Atât rânduiții din partea Tribunalului, cât și împricinatul creștin trebuie să aibă de asemine copie de pe regulile cum să se sevârșască giurământul și de pe giurământ, și aceasta numai pentru aceea spre a fi mai mare privighere ca să nu se facă vreo viclenie.

3-le. Lunea și gioia – ce-s zile de post la jidovi și în care se cetesc pe la școalile lor zece poronci (*Toira*), adecă un exemplariu de Biblia scrisă pe pergament, cuprinzătoriu de toate întâmplările de la Facerea lumei până la moartea lui Moisi – sânt cele mai bune pentru a depune jidovii giurământ, cu ecsepție numai atunce când în aceste zile vor căde serbători.

4-le. Rânduiții de către Tribunal, dimpreună cu împricinatul creștin, trebuie să meargă la jidovul ce are să giure cât se va pute de dimineață, spre a-l apuca, de să poate, și în așternut, și înainte de a-și face rugăciunea dimineței, și aceasta numai pentru aceea ca jidovul ce are să giure să nu apuce a mânca sau a se îmbăta, căci în această împregiurare giurământul va fi zădarnic și numai spre dauna creștinului împricinat, de vreme ce jidovul caută a se îmbăta, pentru că atunce crede că, fiind mintea preocupată, nici una din câte sânt înșirate în giurământ nu se prinde de dânsul.

5-le. Rânduiți să nu îngăduie pe jidov a întârzie acasă, ci îndată ce-l va găsi, precum s-au arătat, să-l ieie cu toate cele trebuincioase, adecă cu o cămeșă curată, legătura cu falonul (*tales*), cu carele se închină și pe care trebuie să-l aibă tot jidovul ce este sau au fost însurat, și cămeșa ce de moarte (*chitel*), ce să poate găsi și la școală, neavând giurătoriul. Falonul însă trebuie să aibă la patru colțuri câte o legătură de ață de lână și în fiecare legătură să fie câte opt sau șapte ațe, și nicicum mai puțin, căci atunce falonul este fals (*pusel*) și netrebnic a se întrebuința la depunerea giurământului.

6-le. Înainte de a se duce la școală, vor merge mai întâi la feredeu, unde jidovul giurătoriu scăldându-să în scăldătoare (*micve*) – ce este înlăuntrul feredeului ca o fântână – să se scufunde în ea de trii ori, după care, îmbrăcându-să cu cămeșa ce curată luată de acasă și celelalte haine, să se ducă la școala ce mare (*șil*), ce trebuie să fie nezmintit în fieșcare târg în care sânt jidovi, căci numai întru asemine școală să cuvine a se sevârși giurământul.

7-le. Toate aceste însă trebuie să se facă cu grăbire, ca mergând la școală însemnată, să se poată apuca pe jidovi închinându-se și înainte de a pune la locul lor cele zece poronci ce ei cetesc, precum s-au zis, lunea și gioia pe un amvon din mijlocul școalei, scoțindu-le dintr-un secriu așezat în păretele despre răsărit. Pe acele zece poronci să le oprească di a nu li pune îndărăpt în secriul însemnat, căci se pot amesteca cu altele false (*pusel*), anume pregătite pentru giurământ, care nu pot fi atât de favorabile ca acele poronci oprite de a se pune în secriu.

8-le. După ce se va face aceasta, apoi jidovul giurătoriu – se întălege după ce cielalți vor isprăvi rugăciunile lor – să se descultă, rămâind numai în colțuni și, spălându-se pe mâni, să se îmbrace peste hainele sale cu cămeșa ce de moarte, să-și încingă mijlocul cu brâul ei și, scoțindu-și căciula, să-și puie falonul în cap ca la rugăciuni, să ieie în mână poroncile însemnate și, sărutându-le, să le ție perpendicular pe mâna dreaptă și răzămate de umăr. Și asa, cu două lumânări aprinse, dimpreună cu ceaușul, să se suie până la secriul pomenit și, trăgându-se perdelile de către ceauș, să se deschidă ușile și să puie înlăuntru sfeșnicile cu lumânări.

9-le. Giurătoriul, apropiindu-să de secriu, să se puie în poziție cu fața spre lăuntrul lui și ceaușul, carele să steie lângă dânsul, să scoată trimbita de corn (*soifor*) din saltariul secriului și să trâmbețe de trii ori din ea, după care să se înceapă giurământul.

10-le. Ceaușul să ceteească giurământul curat și lămurit și după comile însemnate spre răsuflare (*pauză*), iar giurătoriul să-i urmeze de asămine cu o rostire curată, fără îngăimele. Mai cu

samă când va agiunge la cuvintele: *auf mir* (asupra me), *eh* (eu), *meh* (pe mine), să nu zică, precum de multe ori s-au întâmplat a zice, *aufim* (asupra lui), *er* (el), *men* (neștine), căci prin această schimbare de litere, toate blestemurile ce sânt înșirate în giurământ se fac a veni asupra creștinului ce este de față. Trebuie însă de luat aminte ca giurătoriul să nu rostească și cuvântul *zug* (zi), ce este pus înaintea cuvintelor: *auf mir* (asupra me), *eh* (eu), *meh* (pe mine), căci acel cuvânt este pus a se rosti de către ceauș, carele cetind giurământul făcut în persoana întâi, ar pute lua asupră-și blestemurile cuprinse într-însul dacă n-ar zice giurătoriului: *zug* (zi), *auf mir* (asupra me) și celelalte. Tot aceasta trebuie să se ieie sama și înaintea cuvântului *Umen* (Amin).

N.B. Dacă din întâmplare nu s-au putut apuca de dimineață rugăciunele în școală (care adeseori poate urma, când jidovii vor afla de cele prescrise aice) și împregiurările nu vor ierta de a strămuta terminul giurământului pe o altă zi, apoi, pentru a căpăta cele zece poronci bune, se va păzi următoarele: deschizându-să secriul pomenit mai sus, înlăuntru lui sânt o mulțime de exemplare de zece poronci, scrise de mână cu slove de tipariu pe o bucată lungă de pergament, cusută la un loc din bucăți mai mici și rolite apoi pe niște lemne rătunde și îmbrăcate pe deasupra cu cămeși de feliurite materii și câteodată împodobite cu feliurite podoabe de argint. Din aceste să se aleagă un exemplar ce ar fi mai înlăuntru secriului și între celelalte, precum și carele va fi mai gros, ferindu-să de a lua pe vreunul din acele de pe margine sau din acele ce vor fi bine îmbrăcate și împodobite cu argint, sau din acele subțiri, căci aceste sânt înadins pregătite întru aceeași zi dintre acele false pentru giurământ.

* * *

CUVINTELE CE AU A SE ROSTI DE GIURĂTORIU ÎNAINTEA SEVÂRȘIREI GIURĂMÂNTULUI

Evreiește cu litere moldovenești	Tălmăcirea lor
Ma noiru, hamucoim, haze, en, ze, chi îm eloihim, veze șaar hașumaim, lifilu eeni.	*Cât de înfricoșat este locul acesta, și nu este aceasta alta, fără numai Casa lui Dumnezeu, și aceasta este poarta ceriului pentru rugăciunile noastre.*
Al daas hamucoim, veal daas habesdin șel malu, bin eh ghicămen șvern în der helighe șil.	*Cu știreą Celuia Preînalt și cu știrea înfricoșatului Giudețu de sus, am venit să giur în sfânta școală.*
Eh șver, bai dem lebindighen Got, vus himel în erd beșafen hot, bai Got făn Avruum, făn Ițhoc în făn Iancoiv, azoi vi Got iz emes, în die helighe șil iz emes în azoi vi die helighe Toiră iz emes, azoi șver eh beemes.	*Eu giur pe Dumnezeul cel viu, carile au făcut Ceriul și Pământul, pe Dumnezeul lui Avraam a lui Isac și a lui Iacov, precum Dumnezeu este adevărat și sfânta școală este adevărată, și precum sfânta Toira* (zece porunci) *este adevărată, așa giur eu cu adevărat.*

După rostirea acestora, urmează a se lămuri cazurile asupra cărora se dă giurământul, care asemene să se zică de către giurătoriu, precum de pildă:

Evreiește cu literile moldovenești	Tălmăcirea lor
1-iu. Hob eh anderș behalten mane zahen, oder man gheld.	*De am ascuns eu lucrurile mele sau banii mei.*
2-le. Hob eh anderș mer gheld, vi fil men hot bai mir ghifinen.	*De am eu mai mulți bani precât s-au găsit la mine.*
3-le. Iz anderș dus gheld, mit dem țiring, vus me hot bai mir ghefinen, nit man vabs nadăn.	*De nu sânt banii și giuvaerurile ce s-au găsit la mine zăstrea fimeiei mele.*

4-le. Iz anderș nit azoi vi eh zug, oder zug eh anders lighen, în nit emes.	*De nu este așa precum zic eu sau de zic eu minciuni și nu adevărul.*
5-le. Bin eh anderș șiltdig dem cristen N.N. azoi fil gheld, vi fil er zugt.	*De sânt datoriu creștinului N.N. atâția bani cât zice el.*
6-le. Hob eh anderș ghinemen dus gheld oder die zahen.	*De am avut acești bani sau lucruri.*
7-le. Hob eh anderș dem cristen N.N., nit bațult dus gante gheld, azoi vi eh hob ghezugt.	*De n-am plătit eu creștinului N.N. toți banii precum am zis.*
8-le. Hob eh anderș nit farloiren dus gheld bai dem cristen N.N. în știb (casă), *în ghibelă* (dugheană), *în hoif* (ogradă) *azoi vi eh zugu.*	*De n-am prăpădit acești bani la creștinul N.N. în casă, în dugheană, în ogradă, așa precum zic eu.*
9-le. Iz mir anderș der crist N.N. nit șildig... rendlih, oder... tuler, azoi vi eh zug.	*De nu-mi este datoriu acest creștin N.N.... galbini sau... lei, așa precum zic eu.*
10-le. Hot anderș der crist N.N. bai mir nit ghenemen... rendleh... tuler... die zahen, azoi vi eh hob ghezugt.	*De nu au luat de la mine creștinul acesta N.N... galbini...lei...lucrurile aceste, așa precum zic eu.*
11-le. Hot anderș der crist N.N. bai mir iber ghelost... azoi vi er zugt.	*De au lăsat la mine acest creștin N.N.... așa precum zice el.*
12-le. Hob eh anderș dem cristen N.N. nit antlighen... rendleh... tuler.	*De nu am împrumutat pe acest creștin N.N. ... galbini... lei.*
13-le. Hob eh anderș bai dem cristen N.N. nit iber ghilost... tuler... rendleh...	*De nu am lăsat la acest creștin N.N....lei... galbini...*
14-le. Bin eh anderș demelt dorten ghivezen, azoi vi me zugt auf mir.	*De n-am fost eu atunce acolo, precum să zice asupra me.*
15-le. Hob eh anderș dem... ghizeen, oder hob eh enis bai... ghinemen, oder hob eh... behalten, azoi vi me zugt auf mir.	*De am văzut eu pe acela...sau de am luat ceva de la...sau de...ascuns, așa precum să zice asupra me.*

GIURĂMÂNTUL

În oib eh șver anderș falci, oder hob eh ațănd anaderă mahșuvă, în șver nit mit dem ganțen harț, în mit man ganțer neșumă, oder hob eh anderș ațănd, a șlehten zăn auf dem crist N.N., în șver nit beemes: zol pămen „zug" ***auf mir*** *alle clulois vus în der toihănă ștet „zugu"* ***umen.*** *„Zugu" în eh zol an ghezinchen vern, azoi vi Koirah mit zan ganțer edă iz an ghizinchen ghivoren „zugu"* ***umen;*** *în alle beze haloimois zolen cămen „zugu"* ***auf mir, umen;*** *în Got zol gheben, az în a ghiher țat, zol man vab în chinder în mane frand huben „zugu"* ***noh mir*** *a șvarț iur „zugu"* ***umen;*** *a dîner „zug" zol* ***meh*** *der șlughen,* ***umen;*** *„zug"* ***man numen*** *zol aus ghimect vern făn țvișen die iden „zug"* ***umen;*** *„zug"* ***în noh man toit*** *zol meh die erd nit pinemen; azoi vi der iam hot die mițriim araus ghivorfen, azoi „zug"* ***zol meh*** *die erd araus varfen „zug"* ***umen; în eh zol*** *ți chever Isruel nit conen cămen „zug"* ***umen;*** *die ganțe țures în țuraas vus Iiov hot ghihat, zol cămen „zug"* ***auf mir, umen;*** *în*	*Și de giur eu strâmb, sau de am acum un alt gând și nu giur cu toată inima și cu tot sufletul meu, sau de am acum o cugetareră asupra acestui creștin N.N. și nu giur cu adevărat: să vie „zi"* ***asupra me*** *toate blestemurile ce scrie în Biblie „zi"* ***amin;*** *„zi" și să mă acufund precum s-au acufundat Coirah cu toată adunarea sa „zi"* ***amin;*** *și toate visurile cele răle să vie „zi"* ***asupra me, amin;*** *Dumnezău să deie ca în curând vreme să aibă femeia, copiii și rudeniile mele „zi"* ***după mine*** *un an de cernire „zi"* ***amin;*** *„zi"* ***tresnitul să mă*** *lovască,* ***amin;*** *numele* ***meu*** *să fie șters dintre jidovi „zi"* ***amin;*** *„zi" și după* ***moartea me*** *să nu mă priimască pământul, și precum marea au aruncat afară pe eghipteni „zi"* ***așa să mă*** *arunce pe mine afară pământul „zi"* ***amin;*** *și să nu agiung a mă înmormânta ca izrailit „zi"* ***amin;*** *și toate scârbile și bubile lui Iiov să vie „zi"* ***asupra me, amin;*** *și precum Maria, sora învățătoriului nostru Moisi,*

azoi vi Meriam Moiși rabenis șvester iz mețoiră ghivoren, doreh dem, vus zi hot ghizugt lighen, „zug" ***azoi zol eh auh*** *mețoiră vern oib șver falci, „zug"* ***umen****; în „zug" eh zol ghișlughen vern făn Got Burih hi mit eser macois, azoi vi pară, mit die mițriim zenen ghișlughen ghivoren „zug"* ***umen****; în eh „zug" navenad zan, în zol nit huben chen pas lehem, dort vi „zug"* ***eh*** *vel zan „zug"* ***umen****.*

s-au făcut râioasă pentru c-au cârtit, „zi" ***așa să mă*** *fac și eu râios de giur strâmb „zi"* ***amin****; „zi" și să fiu bătut de Dumnezeu cu zăce bătăi, precum au fost bătuți faraonenii și eghiptenii „zi"* ***amin****; și „zi" să fiu nemernic și să n-am o bucățică de pâine, acolo unde voiu fi „zi"* ***amin.***

„Zug" în eh zol hoh dus iur, îmghen în die hazer, captănăn „zug" ***umen****; în a svarț hasimă, „zug" zol eh huben dus iur, „zug"* ***umen****; în oib eh hob falci gheșvoiren, „zug" zol eh farfliht vern, azoi vi Humen; „zug" farfliht zol eh vern, ven eh vel aran ghen în știb, „zug" în farfliht zol eh vern, ven eh vel aus ghen, aus der știb.*

„Zi" și să cerșătoresc pe la casă, chiar în anul acesta, „zi" ***amin****; „zi" să fiu însemnat cu pecetea neagră în anul acesta „zi"* ***amin****; și de am giurat strâmb „zi" să fiu blestămat ca Hamin; „zi" să fiu blestămat când voiu întra în casă și blestămat când voiu ieși din casă.*

„Zug" Got zol mir șichen hoiser în hingher, „zug" Got zol meh șlughen mit alerle șlehte crancheten, în mit vilde creț, în mit blutern, făn cop biz fis, „zug" în eh, zol meh chen mul nit conen aus heilen; „zug" în eh zol mișgă, în blind veren, azoi az eh zol îm ghen, în helăn tug, vi a blinder în der fănțternis; „zug" în eh zol chen glic nit huben, vi eh vel meh chern, în venden; „zug" eh zol ***auf mir*** *huben alerle bălbilim, men zol meh berasen, făn alle zaten, în chener zol mir nit helfen chenăn; „zug" în eh zol nit zoihă zan ți zeen bias hamușiah; „zug" în man sof zol zan, za eh zol, amisă meșănă an nemen, „zug"* ***umen, umen, umen****.*

„Zi" Dumnezeu să-mi triimață lipsă și foamete; „zi" Dumnezeu să mă bată cu toate boalele cele răle și cu râie selbatică, și cu bube din cap până în picioare; „zi" și să nu mă pot vindeca niciodată; „zi" să fiu nebun și orb, încât să apipăi la amiază-zi ca orbul în întuneric; „zi" să nu am noroc încotro mă voiu întoarce; „zi" să vie asupra me din toate părțile tot feliul de năpăști și jefuiri, și nimine să nu mă poată agiuta; „zi" și să nu agiung a vede venirea Mesiei; „zi" și sfârșitul meu să fie cu moarte din năpasnă; „zi" ***amin, amin, amin.***

Azoi vi Got iz emes, în vi die Toiră hac doișă iz emes, azoi hob eh beemes ghișvoiren, ***umen, umen, umen*** *selu.*

Așa precum Dumnezeu este adevărat, și precum sfânta Toiră este adevărată, așa am giurat cu adevărat; ***amin, amin, amin*** *în veci."*

Sursa: Ban Dimitrie Hasnaș (ed.) *Adunare de ofisuri și dezlegări în ramul giudecătoresc, slobozite de la întronarea Prea Înălțatului domn Mihail Grig(orie) Sturdza V(oie)v(od) până la anul 1844, iulie 9*, Iași, 1844, p.310-316.

În tabla de materii a colecției, intrarea „Forma giurământului ci trebuie a se da jidovilor" este urmată de nota: „În ceea ci se atinge de giurământul evreiesc, urmează lămurire că, după ce Preaînălțatul Domn, prin rezoluția din 14 iunie 1844, pusă pe anaforaoa Logofeției din 1844 iunie 13, supt no. 4013 – tipărită aceasta la no. 308, fața 310 – au încuviințat tipărirea giurământului evreiesc după forma dată de un Vasile Obreja, precum prin zisa anafora a Logofeției se arată, apoi Logofeția, în priivirea neînțăleselor cuvinte evreiești ci se cuprindea în aceeași formă, au socotit de trebuință ca arătata formă de giurământ să se țenzurarisască, și așa împărtășind-o Secretariatului de Stat spre țenzurarisire, și aceasta puind îndatorire însercinatului cu cercetarea cărților evreiești de a-i face cuvenita cercetare și îndreptare, în sfârșit acela au găsit ace formă de giurământ greșită și, alcătuind alta, aceea s-au și tipărit supt no. 308."

Dan Berindei

UN TÂNĂR MOLDOVEAN LA PARIS ÎN 1822

Cu peste 60 de ani în urmă, N. Iorga își consacra atenția unui tânăr boier moldovean, Gheorghe Bogdan, pe care-l considera „cel dintâi student moldovean la Paris" și care – venit a studia „jurisprudența" – nu s-a mai întors în Moldova, rămânând în capitala Franței și aceasta în ciuda înrudirii sale cu cel dintâi domn pământean Ioniță Sandu Sturdza[1]. La Paris avea să vină apoi, în 1804, Ioan Balș, care a stabilit legături cu mai mulți învățați, printre care și cu Barbié du Bocage, legături pe care avea să le mențină, pe cale epistolară și după reîntoarcerea sa în patrie[2]. Relații importante avea să întrețină cu aceeași lume savantă pariziană, un deceniu și ceva mai târziu și Nicolae Rosetti-Roznovanu[3]. În iunie 1820, basarabeanul Petru Manega avea să fie apoi cel dintâi moldovean până astăzi cunoscut, care și-a obținut titlul de doctor în drept în „Cetatea luminilor"[4]. În paralel, în afara lui Nicolae Dudescu, risipitor la Paris al unei bune părți din averea sa, aveau să fie prezenți în capitala Franței și tineri boieri munteni, printre care – din 1817 începând și până în 1821 (Barbu) și 1825 (Gheorghe) – frații Bibescu, viitorii domnitori[5] și de asemenea fii ai marilor boieri Iordache Filipescu și Constantin Bălăceanu[6]. Începând din 1820, celor câtiva tineri fii de boieri, întreținuți la studii de părinții lor, li s-au adăugat, pentru prima oară, un grup de tineri stipendiați ai statului muntean, care și-au început studiile la Pisa, pentru a le continua apoi la Paris[7], tot acolo unde avea să vină și Petrache Poenaru după patru ani de studii la Viena[8].

În revista „Apollon", publicată la Paris, în 1822, am regăsit urmele a încă unui tânăr român, moldoveanul Grigorașcu B., care urmează a fi, după toate probabilitățile, Grigore Balș, care în *Vidomonstia de boierii Moldovei aflați în țară la 1829* apare ca fiind fiul vornicului Vasile Balș, vel vornic de Țara de Sus, amândoi cu domiciliul în satul Ionășani în ținutul Hârlăului[9]. Tânărul moldovean, abia sosit de la Iași în capitala Franței și citind doar „revistele regaliste" – tatăl său interzicându-i lectura altora! – este izbit de unele informații pe care le-a întâlnit privind noii domni „aleși" ai Moldovei și Țării Românești și în consecință, s-a adresat redactorului șef al revistei, la 2 septembrie 1822 pentru unele rectificări și informații referitoare la Principate, care, spera el, aveau să intereseze pe cititori[10].

Tânărul a ținut în primul rând să arate că Sublima Poartă nu săvârșise nici o derogare desemnând noii domni în afara grecilor din Fanar, deoarece derogarea o săvârșise ea la începutul veacului al XVIII-lea, numind domni greci și călcând astfel „vechile obiceiuri, dar și drepturile pozitive ale acestor principate". El lua astfel atitudine față de o deformare a „imaginii" patriei sale, care nu avea să fie

nici cea dintâi și nici cea din urmă! Balș a folosit, de asemenea, prilejul pentru a evidenția modalitatea tradițională de succesiune la domnie din Moldova și Țara Românească, arătând că domnii trebuiau aleși din cadrul aceleiași familii, fără ca însă să fie urmată vreo ordine de succesiune.

Cunoștințele istorice ale autorului întâmpinării adresate revistei „Apollon" corespund, în linii generale, realității, dar el săvârșește și unele erori evidente. Este adevărat că Nicolae Mavrocordat a venit pentru întâia oară la domnie în 1709, dar nu în Țara Românească, ci în Moldova și atunci când încă nu se instaurase sistemul fanariot. Tânărul menționează că Mavrocordat a succedat lui Brâncoveanu, după tragica execuție a acestuia și a celor patru fii ai săi, dar, în schimb, nu arată că mai înainte el domnise în Moldova între 1709 și 1710 și apoi din 1711, când ocupase domnia pierdută de Cantemir și când de fapt inaugurase sistemul fanariot în Principate. Inexactă este și descendența lui Mavrocordat, prin femei, din Brâncoveni. În realitate, unul din frații domnitorului – Scarlat – se căsătorise cu una din fiicele domnitorului Constantin Brâncoveanu[11]; în schimb, Nicolae Mavrocordat avea un înaintaș în persoana lui Alexandru Iliaș, domnul Moldovei, bunicul mamei sale[12].

Salutând „schimbarea" produsă prin revenirea la domniile pământene, Grigorașcu Balș o consideră a nu fi „o derogare de la obiceiuri și de la așezămintele acestor provincii, ci, dimpotrivă, un act de dreptate, reîntoarcerea drepturilor lor". El adaugă la aceasta satisfacția sa, deoarece Poarta a ales drept domni în cele două țări persoane care dau drept garanție a faptelor lor viitoare „întreaga lor putere anterioară trecută, o naștere ilustră, talente și o mare experiență".

Tânărul prezintă ditirambic familia Sturdza, remarcând – semnificativ pentru propria sa origine! – că ea nu avea „rivală" în însemnătate decât familia Balș, pentru a-l descrie apoi pe noul domn. Ioniță Sandu Sturdza n-avea însă „șaizeci de ani trecuți", cum arăta autorul însemnării, ci chiar 60 de ani, fiind născut în 1762[13]. În schimb, importante erau aprecierile referitoare la „figura sa dulce și foarte agreabilă" și mai ales la însușirile sale. Sturdza este înfățișat ca având „o cunoaștere profundă a legilor și a administrației" și ca având intenții „excelente". Exagerări apar însă atunci când tânărul înfățisează cunoștințele noului stăpânitor al Moldovei, atât privind literatura veche și modernă, „mai ales franceză", cât mai ales aserțiunea că „vorbește foarte bine franceza". Radu Rosetti scria despre cel dintâi domn pământean din Moldova din secolul al XIX-lea: „boier de neam strălucit, pământean neaoș, dar relativ sărac, lipsit de cultură și înzestrat cu o inteligență mai puțin decât mediocră, dar cinstit, drept și iubindu-și sincer țara și neamul", iar în alt loc: „toți bătrânii cari mi-au vorbit de Ioniță Sandu Sturdza erau de acord pentru a proclama îngustimea de inteligență și cumplita lipsă de cultură care îl caracterizau"[14]. În realitate, Ioniță Sandu Sturdza a dat dovada unui adânci dragoste de țară, de multă demnitate și chiar de o deschidere către un proces de reformă social-politică, dar, totodată, nivelul său de pregătire intelectuală și chiar de comportament nu atingea „parametrii" sugerați în descrierea ce i s-a făcut în revista „Apollon". Autorul prezentării mai face o ciudată eroare, confundându-l pe Ioniță Sandu Sturdza cu nepotul său de văr de-al treilea

Grigore Sturdza, tatăl viitorului domn Mihai Sturdza, atunci când susține că soția sa era prințesa „Mariola Calimachi". Or, aceasta – fiica domnului Grigore Callimachi – se căsătorise spre sfârșitul deceniului al nouălea din veacul al XVIII-lea cu Grigore Sturdza[15]. Într-adevăr, fusese de o rară frumusețe. „Bunica, atât de cunoscătoare în frumusețe – scria Radu-Rosetti – zicea că altă ființă frumoasă ca domnița Marioara nu i-a fost dat să vadă în viața ei, iar entuziasmul contemporanilor de sexul tare, când vorbiau de ea, devenea ditriambic"[16]. Ioniță Sandu Sturdza a fost căsătorit, din 1786, cu Ecaterina Rosetti Roznovanu al cărui portret s-a păstrat și care era departe de fi o frumusețe[17].

O interesantă prezentare este făcută, în continuare, lui Dimitrie Ghica, tatăl celui dintâi domn pământean muntean, descris a fi fost fiu și frate de domni, ceea ce este parțial exact, în sensul că el fusese fratele lui Grigore III Ghica, nefericitul domn al Moldovei, dar tatăl său fusese, la rândul său, *fratele* lui Grigore II Ghica și deci s-ar putea spune doar că Dimitrie Ghica a fost *nepot* de domn, *frate* de domn și s-ar putea adăuga *tatăl* a doi domni, respectiv Grigore și apoi Alexandru Ghica. Ciudată apare și eroarea de nume privind pe Grigore III Ghica, prezentat ca purtând numele de Nicolae și aceasta deși tânărul autor al întâmpinării adresate revistei pariziene știa nu numai că domnul fusese „asasinat din ordinul Porții în reședința sa de la Iași", dar și că fusese „prietenul" regelui Friederic II și al țarinei Ecaterina II.

Lui Grigore IV Ghica, înfățișat ca având „moravuri pure și dulci" și ca străbătând cu succes un întreg proces de ascensiune în dregătorii până la înalta dregătorie a băniei, i se face, de asemenea, o prezentare ditriambică, cu evidenta dorință de a-l înfățișa ca fiind, ca și colegul său din Moldova, omul cel mai nimerit la locul potrivit! De data aceasta, detaliul genealogic privind originea doamnei sale este exact, „prințesa kangerli" fiind Maria Hangerli, fiica domnului Constantin Hangerli[18].

Întâmpinarea lui Grigorașcu Balș se încheie prin descrierea complicatelor împrejurări din Principate, lovite de războaie, de ciumă, de aviditatea domnilor – evident fanarioți – și de „o revoluție" ai cărei „victime" au fost locuitorii lor, deși ei nu împărtășiseră, după opinia tânărului, „nici opiniile și nici dorințele străinilor care o uneltiseră", aluzie clară la evenimentele din 1821, apreciate de el doar în concretizarea lor „eteristă".

Inițiativa tânărului boier moldovean merită a fi evidențiată. El se dovedește a fi sensibil față de imaginea țării sale – pe care de altfel o vede *în dimensiunile Principatelor* și nu numai a Moldovei – și dornic de a o apăra, opunându-se neadevărurilor. Izbește, de asemenea, din lectura textului, buna cunoaștere a limbii franceze, cu care, evident, tânărul sosise la Paris, capacitatea tinerilor români din categoria socială căreia îi aparținea de a se încadra „lumii franceze" fiind încă o dată evidențiată și totodată posibilitatea lor de a se pregăti, în această privință, în țară, înainte de plecare. El apare ca un „bonjurist" *avant la lettre*!

Note

[1] N. Iorga, *Vicisitudinile celui dintâi student moldovean la Paris: Gheorghe Bogdan*, în AARMSI, seria III, XIV (1933), p.365 și urm.

[2] Constantin I. Karadja, *Un bibliophile moldave au début du dix-neuvième siècle le grand écuver Ioan Balș*, în ARBSH, XXVIII (1947), p. 106-137. pentru toți acești tineri români la Paris mai vezi Nicolae Isar, *Românii la studii în Franța în anii 1800-1834*, în AUB, XXVIII (1979), 41-59.

[3] Vlad Georgescu, *Préoccupations culturelles chez Nicolae Rosetti-Roznovanu, 1818-1821*, în RESEE, VIII (1970), nr.2, p.231-239; N. Isar, *Deux correspondants de N. Rosetti-Roznovanu: Coray er Guilford. Une lettre de Piccolo*, loc.cit., VIII (1970), nre.2, p.1121-1127; Idem, *Corespondența lui N. Rosetti-Roznovanu cu cărturarii străini (1818-1820)*, în RITL, XXIII (1974), nr.4, p.437-444.

[4] N. Isar, *Românii la studii...*, p.42; mai vezi și Constantin C. Angelescu, *Cei dintâi români doctori în drept de la Paris*, „Dreptul", nr.28 și 29 din 1028, p.7-8.

[5] N. Iorga, *Contribuții la istoria învățământului în țară și în străinătate (1780-1830)*, în ARMSL, seria II, XXIX (1906-1907), p.19; N. Isar, *Românii la studii...*, p. 42-43.

[6] Pompiliu Eliade, *Histoire de l'esprit public en Roumanie au dix-neuvième siècle*, Paris, 1914, vol. I, p.251-255.

[7] N. Isar, *Românii la studii...*, p.48 și urm.; mai vezi și I. Bianu, *Întâi bursieri români în străinătate. Scrisori ale lui Eufrosin Poteca*, în „Revista nouă", I(1888).

[8] Vezi George Potra, *Petrache Poienaru, ctitor al învățământului în țara noastră*, București, 1963.

[9] Biblioteca Academiei, Manuscrise, nr.5382.

[10] „Apollon", Paris, 1822, p.151-155.

[11] Scarlat Al. Mavrocordat s-a căsătorit cu Ilinca Brâncoveanu; cea de-a treia fiică a voievodului Constantin Brâncoveanu; vezi și Dan Berindei, *Urmașii lui Constantin Brâncoveanu și locul lor în societatea românească. Genealogie și istorie*, în volumul miscelaneu *Constin Brâncoveanu*, sub îngrijirea lui Paul Cernovodeanu și a lui Florin Constantiniu, București, 1989, p.275-285 (și tabelele).

[12] Dan Berindei, *Liaisons généalogiques roumaines des princes phanariotes de Moldavie et de Valachie (1711-1821)*, în volumul *Genealogica & Heraldica. Helsinki 1984*, Helsinki, 1986, p.70.

[13] Cristian Popișteanu și Dorin Matei, *Sturdzeștii. Din cronica unei familii istorice*, București, 1995, p.24.

[14] Radu Rosetti, *Amintiri. Ce-am auzit de la alții*, Iași, „Viata Românească", f.a., p.83, 118.

[15] Alexandre A.C. Sturdza, *Regne de Michel Sturdza, prince régnant de Moldavie. 1834-1849*, Paris, 1907, p.37 și tabelul genealogic și Cristian Popișteanu și Dorin Matei, *op.cit.*, p.202-203.

[16] Radu Rosetti, *op.cit.*, p.92.

[17] General Radu R. Rosetti, *Familia Rosetti*, București, 1938, vol.I, p.90-91.

[18] Dan Berindei, *Liaisons généalogiques...*, p.75.

Anexa

Correspondance historique

L'impartialité dont nous faisons profession nous ordonne d'insérer la lettre qu'on va lire.

Au Rédacteur de l'Apollon,
Journal des Lettres et des Arts

Paris, ce 2 septembre 1822

Monsieur,

J'arrive de Jassy, ma patrie. Affamé d'apprendre des nouvelles de mon pays, je n'ai rien eu de plus pressé que de parcourir toutes les feuilles royalistes de Paris; car mon pere m'a défendu d'en lire d'autres. Je n'y ai rien vu de plus nouveau que ce que je savais déjà avant mon départ; mais j'ai aperçu, par-ci-là, de grandes erreurs, et surtout dans la „Gazette de France", du 21 aout dernier, article Turquie. Je vous propose, Monsieur, de les rectifie en publiant ma lettre, à laquelle je joindrai des notices sur les princes de Moldavie et de Valachie nouvellement élus, vous offrant de vous en donner de plus étendues sur ces principautés, si vous croyez qu'elles puissent convenir à vos lecteurs.

On lit dans l'article que je viens de signaler et que la „Gazette de France" a pris du *Correspondant d'Hambourg*, que la Porte, en choisissant les deux boyards Stourdza et Ghika pour être princes, l'un de Valachie, l'autre de Moldavie, *dérogeait*, pour la première fois, à l'usage qu'elle a suivi jusqu'à ce jour, de prendre les hospodars parmi les Grecs du Fanar; et que, dans sa réponse au lord Strangfort, elle doit avoir formellement déclaré, pour *justifier* ce mode inusité, etc. etc.

La Sublime Porte n'a rien à justifier pour avoir nommé aux principautés de Moldavie et de Valachie des boyards de ces pays-là. C'est en nommant, depuis 1709, des Grecs pour les gouverner, qu'elle dérogeait non-seulement aux anciens usages, mais encore aux droits positifs de ces principautés; car, par leur capitulation, elles avaient obtenu d'être gouvernées par des princes de leur pays, qui devaient toujours être pris dans la même famille, sans obligation cependant de suivre pour leur élection l'ordre naturel de succession, c'est-à dire du père au fils, etc.; il suffisait d'être de la famille régnante pour être habile à régner.

A travers les vices d'un tel mode de succession, on aperçoit cependant un principe de légitimité que nous voudrions bien voir revivre. La première infraction à ce principe fut lors de la nomination du Grec Nicolas Maurocordato à la principauté de Valachie, après décapitation du prince Constantin Brancovano et de ses quatre fils; et encore Maurocordato, pour être élu, fit-il valoir sa descendance, par femmes, des Brancovano. Ainsi, la nomination de deux boyards Stourdza et Ghika aux principautés de Moldavie et de Valachie, loin d'être une dérogeance aux usages et à la constitution de ces provinces, est, au contraire, un acte de justice, la restitution de leurs droits.

La Sublime Porte a fait plus: elle a choisi des princes qui donnent pou garantie du bien qu'ils feront, toute leur conduite passée, une illustre naissance, des talents et une grande expérience.

Le prince actuel de Moldavie, Jean Stourdza, d'une des plus anciennes maisons du pays, des plus riches, des plus nombreuses, des plus considérées, et qui n'a de rivale, sous le rapport de la réunion de tous ces avantages, que celle des Balche, était grand logothète de cette principauté (c'est le premier boyard du pays): cette charge a les mêmes attributions que celle de grand chancelier ou ministre de la justice.

C'est un homme de soixante ans passés, d'une figure douce et très agréable. Il a une connaissance profonde des lois et de l'administration de sa patrie; il est connu pour avoir toujours eu d'excellentes vues pour son pays: il les réalisera sans doute aujourd'hui qu'il en a l'heureux pouvoir. Il connaît parfaitement la littérature ancienne et moderne, la française surtout; il parle fort bien le français et a dans toute sa personne la tournure et les manières de l'homme du meilleur ton. Il est marié à la princesse Mariola Calimachi; elle a été la plus jolie femme de son temps, elle en est encore la plus aimable.

Le prince actuel de Valachie, Grégoire Ghika, est né Valaque. Son père, fils frère* de princes, homme de grand bon sens, considérant que la carrière des Principautés conduisait souvent à une mort tragique et exigeait sans relâche des intrigues, pour lesquelles il n'était pas fait, et la renonciation à tout repos qu'il aimait beaucoup, sacrifia l'ambition de régner à celle de se procurer une grande et tranquille existence en devenant boyard valaque**, bien assuré qu'avec son nom et ses qualités personnelles il arriverait bientôt aux premières charges de l'Etat, qui sont très lucratives: il suivi ce projet, réussit, fut presque toujours le premier conseiller des princes, l'âme du divan, le plus considéré des boyards, et mourut en 1808, dans un âge très avancé, laissant à sa nombreuse postérité une fortune considerable et l'exemple de toutes les vertus.

Son troisième fils, Grégoire Ghika, marchant sur ses traces, après avoir traversé tous les grands emplois du gouvernement; était parvenu, comme son père, à la dignité de bano (qui est la première), quand il a été nommé prince de Valachie. Des moeurs pures et douces, la connaissance de toutes les parties de l'administration, un grand esprit de justice et une grande considération héréditaire et accrue par sa conduite sans reproche: tels sont les titres qui lui ont valu son élection. Son épouse, née princesse Kangerli, a beaucoup d'esprit, et une des plus belles figures dont la Grèce puisse s'enorgueillir.

Tels sont les princes que, dans sa bienveillance, la Sublime Pòrte a donnés aux principautés de Moldavie et de Valachie, pour cicatriser les plaies de toute espèce dont elles ont été affligées pendant si longtemps, la guerre, la peste, des princes avides, et pire que tout cela encore, une révolution dont les habitants ont été les victimes, quoque ne partageant ni les opinions ni les voeux de étrangers qui l'avaient fomentée dans leur sein. Le choix de ces princes justifie ajoutant les intentions paternelles du gouvernement ottoman envers ces principautés, qu'il prouve sa justice et sa politique en récompensant le mérite et la fidélite.

J'ai l'honneur d'être, Monsieur,

Gregorasko B***

---

* Son frère était le célèbre N. Ghika (sic!), hospodar de Moldavie, qui fut assassiné par ordre de la Porte, dans sa résidence de Jassy. Son éloge est en deux mots: il fut l'ami de Frédéric et de Catherine.

** Un étranger ne peut obtenir l'indigénat dans les principautés qu'en épousant la fille d'un boyard; il est susceptible alors d'occuper les places du gouvernement et il transmet ses droits à sa postérité.

Lăcrămioara Iordăchescu

INTERFERENȚE FRANCO-ROMÂNE ÎN PERIOADA 1750-1859 REFLECTATE ÎN OPERA ISTORICILOR ROMÂNI

Secolul al XVIII-lea a operat în plan cultural, nu numai în „spațiul francez", printr-un amplu proces de întrepătrundere spirituală, de trimitere și de primire de influențe din alte zone[1]. Drept urmare, perioada delimitată de mijlocul sec. al XVIII-lea și Unirea Principatelor a fost subliniată puternic de fenomenul întrepătrunderii culturale și ideologice.

Din punct de vedere strict românesc, interstițiul în discuție poate fi divizat în mai multe etape, în raport de intensitatea fenomenului politic și cultural sugerat de „modelul francez". După opinia lui Al. Duțu, în orientarea românilor spre Franța se disting două mari curente: de la 1766 la 1789; de la 1790 la 1848[2]. În relație cu acestea se poate defini influența franceză și imaginea pe care a căpătat-o francezul venit în Principate, mai puțin în Transilvania[3], ca și a românilor ajunși în Franța. Vastitatea subiectului impune, prin urmare, precizarea direcțiilor preocupărilor istoriografice privind raporturile franco-române, pentru a ne explica, nuanțat, în ce condiții și în ce grad cele două culturi au venit în contact și s-au întrepătruns.

Problematica asupra căreia istoriografia de până acum a atras stăruitor atenția comportă ea însăși interferențe. Să precizăm că, față de începuturile în plan literar, evidente încă din 1750, când s-a înregistrat prima traducere directă din franceză[4], preocupările istoriografice relative la Franța au fost realizate ceva mai târziu de către Dionisie Eclesiarhul[5] și Ioan Dobrescu[6], însă autorii nu au avut percepția relațiilor internaționale, de unde și observații făcute, în parte, eronat.

În secolul următor, noțiunea de „modernizare" a fost echivalentă în plan cultural cu aceea de „occidentalizare"[7], în care scop s-au publicat la noi unele opere originale apărute în nota romantismului[8]. Circulația cărții a asigurat mișcarea ideilor, demonstrând și confirmând, în același timp, ecoul voltairianismului și al roussauismului, reflectarea evenimentelor din timpul revoluției franceze și politica Țărilor Române în viața culturală[9].

Transpunând marile probleme europene într-un limbaj comun, Parisul a devenit – după cum cu dreptate arată Al. Duțu[10] – cel mai puternic centru de difuzare a unor noi forme de universalitate. În acest context, istoria s-a transformat într-o armă politică la îndemâna romanticilor pașoptiști[11].

Atenția acordată mișcării istoriografice franceze din partea istoricilor români s-a datorat, în consecință, ideilor pe care aceasta le-a răspândit. Ca și Thierry, Michelet, Quinet, pentru Kogălniceanu, Aaron Florian, Barițiu, Bălcescu și Papiu Ilarian, popoarele fac istoria, nu conducătorii lor[12]. Pe atare fond spiritual s-a

încercat o recuperare a decalajului între cultura română și cea apuseană, traducerile din istoriografia franceză trecând pe primul plan. În consecință, Michelet devine punctul de reper pe harta istoriografiei românești. Îi descoperim limbajul și accentele la Bălcescu, Kogălniceanu, Barițiu. Discursul istoriografic, asemeni celui politic, cuprinde idei referitoare la inegalitatea între oameni, la proprietatea care „înnobilează sufletul", la libertate, indică aceeași sursă[13].

Cărturarii români, mulți formați la Collège de France, au scris și din nevoia de a face cunoscută Europei identitatea propriului neam. De aceea, Kogălniceanu și Bălcescu și-au redactat lucrările în franceză, după cum V. Alecsandri și I. Văcărescu traduc poeziile lor în aceeași limbă. Datorită contactelor cu istoriografia franceză s-au pus bazele istoriografiei moderne românești, cu Kogălniceanu și Bălcescu semnându-se actul ei de naștere[14].

Constituirea statului național român și obținerea independenței au impulsionat activitatea istoriografică. La aceasta a contribuit și includerea istoriei ca disciplină de învățământ în Universitățile din Iași și București. Preocupările istoriografice care vizează explicarea faptelor istorice în conexiunea lor și în spirit critic, lărgirea investigației istorice caracterizează opera lui A.D. Xenopol și N. Iorga.

A.D. Xenopol constată că actul de cultură i-a împins pe români către poporul francez[15]. Rezultatul acestui fenomen, care s-a propagat „de la vârf spre bază", s-a concretizat într-o „francizare a spiritului", limba franceză devenind „organul de exprimare a gândirii românești"[16].

A doua etapă a istoriografiei relațiilor franco-române a avut ca figură marcantă pe Nicolae Iorga, autorul primei sinteze de istorie a raporturilor între cele două popoare[17], lucrare care a dat expresie interesului istoricului pentru Franța și cultura franceză. Făcându-se ecoul opiniei publice din România pentru marea noastră aliată, Iorga a anunțat direcțiile predilecte de cercetare[18]. Înrâurirea ideilor franceze asupra Țărilor Române, produsă în context sud-est european, a fost relevată în mod special în *Istoria românilor prin călători străini*[19]. Prin contribuția sa de excepție, trecutul relațiilor franco-române s-a conturat ca un domeniu distinct al istoriografiei române[20].

Discipolii lui Iorga, A. Oțetea și Gh.I. Brătianu, absolvenți ai școlii superioare franceze, au completat cu noi mărturii și demonstrații viziunea românească asupra fenomenelor de istorie universală. Dacă primul, beneficiind de documente inedite, a adus o exemplară claritate la problema înființării consulatelor și la activitatea consulilor francezi în Principate[21], ca și în chestiunea orientală[22], al doilea, continuator în multe rânduri și sensuri al lui Iorga, a conceput organic și unitar trecutul, apelând de multe ori la comparații pentru a surprinde nuanțele unui fapt istoric[23].

O importantă lucrare pentru sec. al XVIII-lea referitoare la relațiile franco-române a dat și V. Mihordea[24]. Alte contribuții din aceeași perioadă au dat I.C. Filitti[25], V. Busuioceanu[26], V. Slăvescu[27] și M. Dimitrescu[28].

După o sincopă de aproximativ două decenii, în istoriografia română a apărut o nouă direcție de cercetare a istoriei românilor în contextul acțiunilor diplo-

matice ale marilor puteri. Raporturile Principatelor cu Franța au fost abordate sub unghi ideologic, politic și diplomatic. În acest sens, deosebite sunt contribuțiile Corneliei Bodea[29], ale lui P. Cernovodeanu[30], L. Boicu[31], D. Lăzărescu[32], V. Neumann[33], V. Cristian[34], N. Bocșan[35], Al. Zub[36], Gh. Platon[37] și N. Isar[38].

Pentru istoriografia relațiilor franco-române de o deosebită valoare sunt colecțiile de documente și bibliografiile. În primul caz, este vorba de o serie de volume din colecția Hurmuzaki[39], ca și *corpus*-ul realizat de D.A. Sturdza și C. Colescu-Vartic[40]. Cât privește bibliografiile, atrag atenția prin calitate, lucrările lui Gr. Bengescu[41] și Al. și G. Rally[42].

*

Încercând, pe baza rezultatelor obținute de istoricii români, să alcătuim o sinteză privind diferitele laturi ale interferențelor româno-franceze, suntem datori să remarcăm că, încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea, s-a manifestat un interes sporit al elitei grecești și românești pentru lucrările cărturarilor francezi și publicistica franceză. Domnii fanarioți, cunoscători ai limbii franceze, limba diplomatică de atunci, au comandat la anticariatele și editurile pariziene diverse lucrări și s-au abonat la ziare de largă circulație. Exemplul lor a fost urmat de boierii care vor avea acum biblioteci mari. Tinerii români, prezenți la Paris încă din 1803, au contribuit, prin activitatea și curiozitatea lor, la o mai bună cunoaștere de către francezi a imaginii românilor. Ei au avut posibilitatea să audieze cursurile celor trei titani – Michelet, Mickiewicz, Quinet –, ce se constituiau în varitabile lecții de democrație pentru orice popor asuprit. Catedra se transforma atunci în amvon[43]. În sălile de curs s-a stabilit primul contact direct între tinerii români și Franța revoluționară. Cel idolatrizat era Michelet. I. Ghica nota că, la cursurile sale, „se îmbulzeau studenți cu miile". Se pare că tocmai Ghica a fost primul român care a vorbit lui Michelet despre cauza națională, în 1845, iar peste un an, D. Brătianu, care l-a cunoscut personal, i-a devenit cel mai statornic elev român[44], fiind puternic marcat în gândire și stil de magistru. Michelet a mai cunoscut pe soții Rosetti (la 9 decembrie 1848, Maria Rosetti împreună cu D. Brătianu i-au povestit de revoluția română, primind felicitări că au așezat o națiune „în calendarul lumii")[45], pe I. Brătianu, pe N. Bălcescu și (probabil) pe V. Alecsandri[46].

Trăind în secolul redeșteptării, când intelectualii români și ai altor națiuni au încercat să vorbească Europei despre geneza neamurilor lor, Michelet s-a arătat un bun cunoscător a ceea ce se petrecea în SE continentului; el nu a neglijat contactele directe cu personalitățile popoarelor, insuflându-le credința în forța educativă a istoriei. Sub acest imbold, a scris *Legendele de aur ale democrației*, ultima fiind dedicată românilor. Istoricul francez a considerat că revoluția de la București a fost inspirată de cea de la Paris, manifestându-și totodată deziluzia că Franța anului 1848 nu și-a apărat cu armele idealul, așa cum a făcut-o la 1789. Acest punct de vedere nu-l împărtășea numai Michelet. Apartenența la Franța a fost explicată, deoarece, pentru unii din participanți, revoluția din Principate a început la Paris. Înăbușirea ei, în 1848, nu a distrus simbolul. Din scrisoarea

comună a lui I. Brătianu şi C.A. Rosetti către Quinet răzbate această credinţă: „mai aminteşte-i, încă Franţei, că suntem fiii ei, că ne-am luptat pentru dânsa pe baricade. Adaugă că ceea ce am făcut, după pilda ei am făcut"[47].

În mod deosebit istoricul francez îl aprecia pe N. Bălcescu. Michelet îl considera ca pe unul „din cei mai vrednici a fi regretat", şi „un spirit practic, foarte categoric, foarte luminos", care, dacă nu s-ar fi stins prematur, „ar fi fost marele istoric al ţării sale şi, fără nici o îndoială, unul din conducătorii săi cei mai înţelepţi"[48].

Un rol important îl are corespondenţa „apostolilor" francezi ai concordiei cu o parte a elitei româneşti. Remarcabile sunt scrisorile dintre Quinet şi Dora D'Istria, fiica banului român Mihai Ghica, exilată, ca şi Quinet în Elveţia[49], corespondenţă din care aflăm că magistrul a primit ziarele româneşti „Zimbrul" şi „Steaua Dunării".

Un alt exemplu îl oferă corespondenţa dintre Maria Rosetti, Mina Quinet şi familia Dumésnil. Profesorul A. Dumésnil a ţinut cursuri de istoria artei la Collège de France, păstrând o mare prietenie pentru D. Brătianu. Corespondenţa cu aceasta a constituit pentru Noël posibilitatea realizării unei documentări realiste asupra românilor. A Dumésnil i-a trimis lui Noël articolul publicat de Brătianu sub titlul *La Roumanie*, care stârnise un mare ecou în opinia publică pariziană. Mai mult, profesorul s-a arătat încântat de una din poeziile populare traduse în franceză de C.A. Rosetti, se pare *Mioriţa*[50].

În anii premergători Unirii Principatelor, despre dorinţa de unire a românilor a luat ştiinţă şi Armand Lévy. Stimulat şi de Ubicini, un mare prieten al românilor, acesta a efectuat o vizită la Bucureşti şi Iaşi, cunoscând direct viaţa din marile oraşe.

Românii aflaţi la studii la Paris au fost atraşi de freamătul capitalei, care sinteza, sub toate aspectele, istoria pe epoci. Fiecare salon, fiecare cerc, fiecare societate îşi avea propriile personalităţi[51]. În saloanele lui Louis Blanc sau Ledru Rollin, de pildă, nu era exclusă prezenţa unui român[52]. C. A. Rosetti, în calitate de secretar al Societăţii studenţilor români din Paris, a mers acasă la Lamartine, patronul societăţii, pentru a-l informa de lucrările ei curente. Aceste contacte au făcut posibilă cunoaşterea mai în profunzime a Franţei. Ideile ei au plăcut românilor, care au sperat la o renaştere naţională cu sprijinul marii surori.

Atitudinea Franţei faţă de Principate este mult mai bine cunoscută datorită presei. Numeroase periodice pariziene, citite şi în Ţările Române, au informat, uneori nu numai despre ceea ce se petrecea la Dunărea de Jos, ci şi despre prezenţa românilor la Paris[53]. Cum starea Principatelor a început să se înrăutăţească, tinerii bursieri s-au simţit chemaţi să aducă o schimbare. În acest context, în 1835, Ion Ghica l-a cunoscut pe Armand Carrel, redactorul de frunte al ziarului „Le National", care i-a admis articole publicate sub titlul „Correspondance du Bucarest"[54]. După 1848 presa franceză şi-a redus interesul pentru Principate, doar „La Réforme" şi „Le Courrier français" rămânând ca tribune ale românilor. Însă, tot în Franţa, au apărut revistele românilor exilaţi. Printre cele mai importante apariţii menţionăm: „România viitoare", sub redacţia lui N. Bălcescu,

fondată în 1850; două reviste cu caracter precumpănitor literar – „Albumul pelerinilor români", editat de D. Bolintineanu (aprilie-iunie 1851) şi „Junimea română" sub redacţia lui Gh. Cretzeanu şi D. Florescu; „Republica Română", redactată de N. Bălcescu, I. Brătianu, fraţii Golescu, Gh. Magheru, V. Mălinescu şi C.A. Rosetti.

S-a stabilit astfel, pe căile prezentate până aici, o punte de legătură între civilizaţia franceză şi spiritul românesc. Poate cea mai elocventă demonstraţie privind admiraţia faţă de Franţa şi iubirea de ţară o găsim la Kogălniceanu: „Franţa e o ţară frumoasă, bogată, cultivată, puternică, dar cum nu sunt francez, prefer patria mea. Nu-mi voi schimba pe sărmana-mi Moldovă pentru cel dintâi tron din lume"[55].

*

În strictul înţeles al cuvântului, o opinie franceză asupra românilor nu a existat în secolul al XVIII-lea. Noi nu am intrat atunci în calculele politice ale diplomaţiei franceze, pentru că eram deja „arondaţi", cel puţin teritorial, Imperiului Otoman, motiv pentru care Eugen Lovinescu a şi judecat apartenenţa noastră culturală la Orient[56].

Ideea frăţiei de gintă a reprezentat atunci la francezi un corolar, în timp ce pentru români ea a semnificat o dimensiune sufletească de mare preţuire. Franţa s-a interesat de Principate, în primul rând din punct de vedere politic, căci numirea domnilor fanarioţi era o problemă a diplomaţiei constantinopolitane, de care marele dragoman nu era niciodată străin[57].

Asimilaţi cu ambasadorii statelor europene, domnii au căpătat, înainte de confirmare, statutul de dragomani, ceea ce, în prealabil, a necesitat şi un stadiu de pregătire în Apus. Ca domni, ei au trebuit să aibă secretari cunoscători de limbi străine, ei înşişi dorind, în principiu, să facă dovada că sunt cunoscători în acest sens. Domnul din Principate era căutat şi preţuit de reprezentanţii curţilor europene, întrucât el putea să strecoare turcilor, mai sigur şi mai discret, o anume influenţă. Şi tot prin el, turcii aflau ce se petrece în Europa şi aceasta deoarece, până la Revoluţia Franceză, Poarta, care practica o diplomaţie de tip medieval, nu a avut reprezentanţi permanenţi în străinătate. Cu alte cuvinte, rolul de a informa asupra politicii europene a revenit, între alţii, domnilor din Principate, care au întreţinut la curţile principalelor puteri europene agenţi secreţi[58].

Fiind una din puterile interesate în acest sens, Franţa nu a scăpat din vedere situaţia particulară a domnilor români[59]. Unul din diplomaţi notase în scrierile sale că, deşi tributari Porţii, domnii Principatelor au fost priviţi ca „prinţi ai Europei"[60], antrenaţi în jocul diplomatic francez, care viza creşterea influenţei acesteia în Polonia. Într-adevăr, corespondenţa secretă între diplomaţii de la Constantinopol şi Polonia, ca şi a reprezentanţilor Franţei la Constantinopol cu Parisul, s-a efectuat prin Ţările Române. Se poate spune că în acel timp şi pe această cale, francezii au redescoperit Ţările Române, după cum cu temei demonstrează istoricul P. Cernovodeanu[61]. Deci, Franţa a avut nevoie, în Principate, de domni favorabili diplomaţiei ei. De aceea, nu de puţine ori până la

1774, când raportul de forțe în Orient s-a modificat în avantajul Rusiei, domnii fanarioți au apelat la protecția diplomaților Franței la Constantinopol, destinul familiei Mavrocordaților fiind revelator în această privință.

O contribuție importantă în atare direcție, adică diplomatică, au avut-o însemnările făcute în timpul călătoriilor întreprinse. Francezii sosiți în Principate au fost fie secretari domnești, fie perceptori la familiile domnești și boierești, fie emisari politici ori diplomați itineranți ori acreditați la una din curțile din București și Iași, fie foști militari, publiciști, imigranți, oameni cu preocupări științifice ori negustorești, cu diferențe de mentalitate între ei, în funcție de opțiunile politice.

Ideile și convingerile lor s-au transmis într-un fel sau altul asupra unor medii românești, chiar asupra elitei. Unii călători au avut misiuni de îndeplinit, în special de a informa oficialitățile lor despre realitățile de la gurile Dunării.

Observațiile au fost cuprinse în dizertații pe teme istorice, sociale și economice sau în rapoarte cerute de superiori, cu accent pe regimul socio-politic, în jurnale de campanie ale ofițerilor (unii înrolați chiar în armata țaristă), în note de drum, în memorii personale.

În general, aspectele abordate au privit descrierea fizico-geografică a pământului românesc (sol, relief, ape, climă, delimitare, vecini), însoțită, în unele cazuri, de comparații cu realitățile franceze. Spre exemplu, J.L. Carra, în lucrarea *Histoire de la Moldavie et de la Valachie avec une disertation sur l'état actuel de ces deux provinces* (Paris, 1777), a menționat: „clima este aproape aceeași ca și în Burgundia și în Champagne, dar ceva mai rece iarna și mai caldă vara"[62]. Alte descrieri au caracterul unor adevărate dizertații pe marginea originii poporului român și a latinității limbii sale, cu reproduceri – pentru convingere – de pasaje întregi din lucrarea lui D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, publicată la Paris în 1743. De mare folos sunt caracterizările făcute personalității domnului, în care diplomatul francez Reinchardt, de pildă, venit la Iași în 1806 cu o misiune specială, le-a reținut. Domnul C.I. Ipsilanti, la care a avut două audiențe, i-a lăsat impresii favorabile, că s-a dovedit un bun cunoscător al politicii europene: „Hospodarul face impresia unui om deștept, cunoscând în cele mai mici amănunte politica Europei"[63]. Tot atât de concludente sunt aprecierile asupra administrației, venitului țării, asupra prezentării orașelor și satelor, a populației și sărbătorilor, a moravurilor și a vestimentației[64].

Călătorii au pus în evidență, în legătură cu cele de mai sus, un aspect important al problemei, anume interesul pe care-l puteau avea Principatele Române pentru Franța și din punct de vedere comercial. Astfel, Saint-Marc Girardin s-a referit la fertilitatea solului pentru agricultură, căci, deplasându-se de la Mehadia peste șesul muntean și constatând calitatea bună a solului, a exclamat: „Ce n-ar face (aici n.ns.) cultivatorii francezi din Beauce și Brie!"[65]. Întemeiat pe aceste adevăruri, Peysonnel a recomandat Principatele pentru un comerț stabil, în care scop să se creeze companii în porturile Galați și Brăila, unde să se asigure și valorificarea produselor manufacturiere din Franța sau din colonii. Faptul este dovedit, între altele, de existența unor case comerciale franceze, cum ar fi cele

conduse de asociații Pellet și Hartolàn[66]. Franța a ținut mult la aceste „stabilimente" comerciale necesare atât pentru desfacerea de produse, cât și pentru importuri din Principate (procurarea de materii prime la prețuri ieftine: ceară, piei, fructe). Mai mult, Franța s-a gândit la a achiziționa unele materii prime chiar din Transilvania[67].

Cât privește măsura în care produsele franțuzești au avut căutare, unul din călători a menționat în 1849: „tot ce vine de la Paris e primit cu ochii închiși; am avea monopolul întregii pieți dunărene dacă am voi ori am putea să scădem prețurile noastre"[68].

Penetrația Franței în peisajul economic al Principatelor a devenit uneori obiectul unor dispute între ea și alte puteri cu interese similare. Cazul cel mai elocvent l-a constituit reacția Austriei față de intenția domnitorului Grigore Ghica de a sprijini înființarea unei societăți franco-române, bazată pe concesionarea navigației Siretului și a Prutului căpitanului francez Magnan, reacție care a dus la anularea privilegiului obținut cu atâta trudă de la Poartă[69].

Recomandări asemănătoare au făcut și diplomații. Documentele arată fără echivoc – e vorba de cele semnate de diplomații Parrent, Reinchardt, Gaudin, Le Clerc sau Laurençon – că adevăratele baze ale relațiilor comerciale franco-române au fost puse în prima jumătate a secolului XIX[70].

Mai concludente sunt însă mărturiile documentare oferite de consulii francezi din Iași și București. Ei au fost, totodată, mesagerii dorințelor românilor de orientare deschisă către Franța. Consulii respectivi au constatat de la bun început pătrunderea și asimilarea spiritului francez în Principate. Cunoașterea literaturii franceze, utilizarea limbii lui Voltaire în saloane și preferarea ca profesori de franceză a celor proveniți din rândul emigranților din Apus, le-au probat că aici, în Principate, pulsa o inimă aptă pentru marile idei ale timpului. Încă de la început, primul consul la București, Emile Gaudin, a atras atenția guvernelor și altor reprezentanți oficiali de la Paris că Franța trebuie să-și susțină interesele economice la gurile Dunării.

O creștere puternică a influenței consulatelor franceze s-a produs la începutul deceniului al patrulea al secolului trecut, un exemplu strălucit în acest sens oferindu-l activitatea lui Bois le Compte, Cochelet și Felix Colson. Primul a primit misiunea de a face o dare de seamă exactă asupra stării Principatelor. În acest scop, i s-au pus la dispoziție arhive și acte secrete. La rându-i, Cochelet a știut se atragă de partea Franței o mare parte dintre tineri, pe unii trimițându-i la studii. Concludente au fost și raporturile sale cu prințul Mavrocordat[71]. Cât îl privește pe Felix Colson, acesta s-a dovedit un leal și sincer mijlocitor între dorințele românilor și opinia publică franceză[72].

Agenții consulari au cultivat în paralel, în scrierile lor, ideea națională, vorbind de necesitatea creării unui stat național român încă din 1839. Imediat după acțiunea lui I. Câmpineanu, ei au evocat chestiunea moldo-valahă sau românească cu sensul ei propriu și general, adică național, în numeroase adrese către Camera Deputaților. Mai mult, în noiembrie 1845, unii deputați i-au cerut lui D. Brătianu un memoriu asupra Principatelor pentru a fi utilizat în dezbateri-

le ocazionate de deschiderea lucrărilor Camerei Deputaţilor[73]. Luând în considerare discrepanţa dintre voinţa românilor şi politica marilor puteri Billecocq i-a scris lui Guizot, la 10 octombrie 1842: „Probabil, nu este nicăieri, în întreaga Europă, un post politic atât de dificil ca acela (de consul) în Principatele Dunărene"[74].

În preajma Unirii din 1859, consulii francezi au fost consideraţi principalii aliaţi ai românilor. Un exemplu elocvent îl constituie, prin întreaga activitate, Victor Place. În vremea sa, Consulatul francez din Iaşi a fost locul unde s-au depus toate plângerile fruntaşilor unionişti împotriva abuzurilor comise. Victor Place le-a trimis mai departe, susţinându-le şi însoţindu-le de comentarii sprijinitoare. Graţie acestor rapoarte, atât membrii Comisiei Europene din Bucureşti, cât şi guvernul imperial de la Paris au primit informaţii despre cele ce se petreceau în Moldova[75].

În paralel cu activitatea consulatelor, scrierile de propagandă ale francezilor în favoarea românilor au contribuit la extinderea cunoaşterii problemelor lor nu numai în Franţa, ci în întreaga Europă. Este vorba mai cu seamă de activitatea publicistică a lui Saint Marc Girardin, Felix Colson şi A. Ubicini[76]. V.V. Haneş a considerat că propaganda, în accepţiunea de informare a publicului francez asupra unor realităţi româneşti, a fost realizată în secolul XIX pe două căi: una, publicistică, modalitate înfăptuită treptat, cuprinzând o etapă de pregătire prin cunoaşterea problemei româneşti în Franţa, dovadă că, pornind de la 1742, când ştirile despre români au început a fi inserate în „Mercure de France", se poate urmări succesiunea scrierilor lui Carra, Laurençon, Recordon, Colson, Bellenger, Marmier[77] şi altă etapă, de popularizare în întregime a problemei, exemple remarcabile fiind oferite de J.A. Vaillant[78], Hippolytte Desprez[79], A. Ubicini[80] şi E. Régnault[81]; alta orală, înfăptuită prin intermediul asociaţiilor şi societăţilor tinerilor aflaţi la studii în Franţa, unde studenţii „se vor descoperi" – cum însemna Ion Ghica – că nu sunt nici munteni, nici moldoveni, ci români, în înţelesul politic al redeşteptării naţionale[82].

Din toate aceste acţiuni, francezii au putut constata că numai înfiinţarea unui stat românesc puternic şi liber era singura soluţie în rezolvarea chestiunii orientale, singura barieră în faţa expansiunii Rusiei şi Austriei[83]. La baza atitudinii franceze s-a aflat convingerea că un stat mic poate deveni o mare putere nu doar prin interesele de ordin politic şi economic pe care le manifestă, dar şi prin modelul cultural pe care îl oferă.

Interesul cultural s-a reflectat atunci în preocuparea pentru formarea de specialişti. Unii s-au specializat în Franţa având, totodată, prilejul să cunoască curentele epocii, cum a fost saint-simonismul. Petreche Poenaru, de exemplu, s-a gândit la schimbări mari în ţară, întemeiate pe dreptate, pe ideile umanitare ale vremii, după cum N. Kreţulescu a dorit, prin obţinerea diplomei în medicină în 1839, să zdruncine puternic mentalitatea potrivit căreia un boier „nu avea voie să se coboare până acolo încât să atingă bolnavii şi să-i panseze"[84].

Dar pătrunderea ideilor şi a metalităţii franceze s-a făcut şi pe numeroase alte căi. În istoriografia românească există o vastă literatură cu privire la penetraţia

ideilor franceze, la utilizarea limbii lui Voltaire în conversaţii. Pătrunderea acestor influenţe a avut loc, în principal, prin filiera greacă (din considerente deja enunţate mai sus) şi rusă (prin intermediul diplomaţilor şi al ofiţerilor)[85].

În multe cazuri, operele franceze s-au citit în original, dar şi prin traduceri pentru cei care nu cunoşteau limba. Lectura şi traducerile nu s-au făcut la întâmplare, s-a ales tot ceea ce era mai valoros şi mai luminat, începând cu Voltaire[86], Fénelon[87], Montesquieu, Rousseau, Bernardin de Saint-Pierre etc.[88] *Enciclopedia Franceză* a fost şi ea cunoscută în Principate, unde un Chesarie, episcopul Râmnicului, dorea să o cumpere, timp în care în Franţa era interzisă de multă vreme. O altă dovadă o avem din 1802, când C.I. Ipsilanti a cumpărat-o prin intermediul lui C. Stamati, cu suma de trei sute de franci[89].

În biblioteci, cartea franceză a ocupat un loc important. Renumite în acest sens au fost biblioteca Mavrocordaţilor, care ulterior a fost vândută la licitaţie în Constantinopol[90], a lui Nicolae Stoica din Haţeg sau a Preparandiei din Blaj[91].

Spiritul francez s-a manifestat şi în teatru. Începând cu 1839 s-a scris şi s-au reprezentat piese în franceză. Chiar dacă prin stăruinţa corifeilor „Daciei literare", teatrul românesc a promovat în special valorile naţionale, în repertoriu au figurat şi lucrări ale dramaturgiei franceze, un Molière, de exemplu, dar interpretat în limba română. Asupra repertoriului teatrelor din Principate, în care au figurat autori francezi, a făcut referirir şi H. Moleville, călător pe la 1854.

Educarea tinerilor în spiritul cultului pentru Franţa s-a făcut în particular, mai întâi cu preceptori, de regulă francezi[92], după cum de aceeaşi origine s-au preferat profesorii de limba franceză şi la Colegiul „Sf. Sava". Activitatea lui Vaillant, autor şi al unui dicţionar francez-român, este concludentă în acest sens. În Moldova, limba lui Voltaire a fost bine cunoscută de elevii Academiei, interesul fiind remarcat încă de la 1810, când cursul de franceză era cel mai frecventat[93]. În privinţa personalului didactic din Academie, s-a constatat că o mare parte din profesori şi-au desăvârşit studiile în Franţa, la Paris exclusiv. Dorinţa de a fi la curent cu ultimele noutăţi din domeniu i-a determinat pe unii să-şi traducă din franceză cursurile şi să le utilizeze la predare, să le completeze cu noi informaţii din lucrările procurate fie prin comandă specială la editurile pariziene, fie prin intermediul fostilor profesori cu care au păstrat legături.

O deosebită importanţă a avut-o traducerea de manuale de istorie. Ca şi în cazul literaturii, selecţia s-a făcut după criteriul valorii. La început, traducătorii s-au numărat din rândul cărturarilor greci. A fost „tălmăcită" opera lui Charles Rollin, apoi manualul abatelui Millot, un manual metodic alcătuit, oferind pe scurt esenţialul: obiceiurile popoarelor, spiritul naţional, regimul politic, aprecieri critice. Împărţit pe capitole, textul era cuprins în pagini reduse numeric, astfel încât fiecare capitol să constituie o lecţie. Finalul era subliniat cu o notă morală[94]. În 1811 s-a hotărât traducerea la Bucureşti, în neogreacă, pentru uzul Academiei, a istoriei universale a lui Anquetil, în 12 volume[95]. Fiecare profesor s-a angajat să traducă câte un volum. Pentru a urgenta efectuarea traducerii s-a apelat şi la câţiva elevi cunoscători ai limbii franceze. Traducerea nu a căpătat o formă definitivă, utilizându-se, în continuare, lucrarea în original.

Din neogreacă în română a fost tradusă, pe la 1826-1827, lucrarea francezului Domairon. De o mare circulaţie s-au bucurat ideile noi exprimate în manuale, precum *Manualul de patriotism* al lui Iancu Nicolae, publicat la Iaşi, în 1829, cu cheltuiala mitropolitului Veniamin Costache[96], despre care G.B. Duică a crezut că derivă de la izvoare franceze şi de aceea „este plin de libertate, de constituţii de înlăturare a tiraniilor"[97].

Influenţa franceză s-a resimţit şi în vestimentaţie, în special a femeilor, şi în obiceiuri. Iorga a apreciat că a avut loc o „revoluţie în felul de viaţă al jupâneselor"[98]. Crescute şi educate la pensioane franceze, femeile din înalta societate au citit literatură franceză, îndeosebi romanele apreciate în epocă, s-au îmbrăcat după moda apuseană, au întreţinut în saloane conversaţie în franceză, au dansat elegant în ritmuri noi. De asemenea, boierii şi-au făcut obiceiul să frecventeze cafenelele din capitală, care au luat modelul celor franceze, conversând în franceză. În acest sens, un călător de pe vremea lui Al. Şuţu a constatat că „toţi boierii vorbesc azi franzuţeşte şi nu e nimeni care, dacă a primit ceva educaţie, să nu fie în stare a ţine o conversaţie în această limbă"[99].

Aşadar, istoricii români au fost preocupaţi de a evalua sub toate aspectele contribuţia Franţei la eforturile românilor pentru regenerarea naţională. Exista o tradiţie istoriografică în acest sens, puternic afirmată în perioada dintre cele două războaie mondiale, când N. Iorga a pus bazele cercetării istoriei relaţiilor franco-române. Dincolo de aspectul politic, prezentat în toată complexitatea lui, cel cultural constituie pentru istorici şi exegeţi ai istoriei literaturii un prilej de a aprofunda diversele interferente, ce au antrenat în consonanţă cu aspiraţiile fiecărei epoci, stările de spirit ale entităţilor neolatine „de la Rin" şi „de la Dunărea de Jos".

Note

[1] D. Popovici, *Studii literare, I. Literatura română în epoca „Luminilor"*, Cluj, 1972, p.39-40.

[2] Al. Duţu, *Modele, imagini, privelişti*, Cluj, 1979, p.60.

[3] N. Bocşan, *Contribuţii la istoria iluminismului românesc în Banat*, Timişoara, 1986, p. 204.

[4] Este vorba de *Cugetările* lui Oxenstierna, autor de origine suedeză.

[5] Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf (1764-1815)*, Bucureşti, 1987. Al. Papiu Ilarian, primul editor al manuscrisului, l-a prezentat sub titlul *Cronograful Terii Rumâneşti*, nu cum l-a intitulat autorul în *Studiul introductiv*.

[6] Ilie Corfus, *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu (1800-1831)*, în *SAI*, VIII, 1966, p.309-403.

[7] Al. Duţu, *Cărţile de înţelepciune în cultura română*, Bucureşti, 1972, p.143-144.

[8] Idem, *Modele, imagini, privelişti...*, p. 30.

[9] V. Neumann, *Convergenţe spirituale*, Bucureşti, 1986, p. 180.

[10] Al. Duţu, *Cultura românească în civilizaţia europeană modernă*, Bucureşti, 1980.

[11] V. Cristian, *Contribuţia istoriografiei la pregătirea ideologică a revoluţiei române de la 1848*, Bucureşti, 1985, p. 66-100.

[12] V. Neumann, *op.cit.*, p.191.

[13] I. Breazu, *Michelet şi românii*, Cluj, 1935, p. 88-91.

[14] L. Boicu, *Nicolae Bălcescu* în *Studii şi articole de istorie*, 1969, p.41-42.

[15] A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, XI, Iaşi, 1911, 214-215.

[16] Idem, *Les Roumaines - Histoire. Etat matériel et intelectuel*, Paris, f.a., p. 75.

[17] N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les Roumaines*, Iaşi, 1917, a II-a ediţie în 1918.

[18] În acest sens amintim: *Chestia Rinului*, Vălenii de Munte, 1912; *Note de drum*, Vălenii de Munte, 1913; *Istoria poporului francez*, Bucureşti, 1919; *În Franţa*, Bucureşti, 1921; *Idées et formes litteraires françaises dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti, 1924; *Les voyageurs orientaux en France. Conférences donnée au Sorbonne*, Paris, 1927; *Les voyageurs français dans l'Orient European. Conférences faites au Sorbonne*, Paris, 1927; *La révolution française et la sud-est de l'Europe*, Bucureşti, 1934; *Les développement des idées sociales et politiques de la Révolution Française*, Bucureşti, 1935; *La France dans le sud-est de l'Europe*, Paris, 1936; *Conferinţe şi prelegeri*, Bucureşti, 1943.

[19] Ediţia I în 3 fascicole, 1920-1923, Ediţia a II-a în 4 volume, 1928-1929.

[20] N. Isar, *Istoria modernă a românilor. Imaginea societăţii româneşti în Franţa (1771-1848)*, Bucureşti, 1992, p.15.

[21] Vezi A. Oţetea, *Scrieri istorice alese*, Cluj, 1980, p.35-187.

[22] A. Oţetea, *Contribution à la Question d'Orient*, Bucureşti, 1930.

[23] L. Boicu, *Tradition historiographique roumaine et la „nouvelle histoire": oeuvre de Gh.I. Brătianu*, în *Confluenţe istoriografice româneşti şi europene, Gh. I. Brătianu*, coord. V. Spinei, Iaşi, 1988, p.8.

[24] Vezi *Politica orientală franceză şi Ţările Române în secolul al XVIII-lea (1749-1760). După corespondenţa agenţilor de la „Secret de Roi"*, Bucureşti, 1937.

[25] I.C. Filitti, *Rôle diplomatique des phanariotes (1700-1821)*, Paris, 1901; *Scrisori franceze privitoare la relaţiunile Principatelor Române cu Franţa în sec. al XVIII-lea*, Bucureşti, 1911; *Lettres et extrait, concernant les relations des Principautés Danubiennes avec la France (1728-1810)*, Bucureşti, 1911.

[26] V. Busuioceanu, *Călători şi scriitori străini despre Ţările Române*, Bucureşti, 1931.

[27] V. Slăvescu, *Domnitorul Cuza şi Victor Place*, Bucureşti, 1942.

[28] M. Dimitrescu, *Politica lui Napoleon I faţă de Ţările Române*, Bucureşti, f.a.

[29] C. Bodea, *Lupta românilor pentru unitate naţională (1834-1859)*, Bucureşti, 1967.

[30] P. Cernovodeanu, *Preocupări privind istoria universală în istoriografia română în secolele XVII-XVIII*, în *RRH*, 2/1971, 4/1971, 1/1972; *Societatea feudală românească văzută de călători străini, sec. XV-XVIII*, Bucureşti, 1973.

[31] L. Boicu, *Adevărul despre un destin politic*, Iaşi, 1973; *Geneza chestiunii române ca problemă internaţională*, Iaşi, 1975; *Austria şi Principatele Române în vremea războiului Crimeii, 1853-1856*, Bucureşti, 1972, p.304-310; *Din istoria diplomaţiei europene: anul 1859 la români*, Iaşi, 1996.

[32] D. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători străini*, I-II, Bucureşti, 1985.

[33] V. Neumann, *Convergenţe spirituale*, Bucureşti, 1986.

[34] V. Cristian, *Istoria modernă a Franţei în viziunea lui N. Iorga*, în *ASUI*, Istorie, 1975.

[35] N. Bocşan, *Contribuţii la istoria iluminismului în Banat*, Timişoara, 1986.

[36] *La Révolution Française et les Roumains*, coord. Al. Zub, Iaşi, 1989; Al. Zub, *La sfârşit de ciclu. Despre impactul Revoluţiei Franceze*, Iaşi, 1994.

[37] Gh. Platon, *Moldova şi începuturile revoluţiei de la 1848*, Chişinău, 1993, p.65-170.

[38] N. Isar, *Publicişti francezi şi cauza românească (1834-1859)*, Bucureşti, 1991.

[39] Vezi spre exemplu suplimentul I, vol. II, cuprinzând documente din Arhivele Ministerului

Afacerilor Externe din Paris, publicate de Gr. Tocilescu și Al. Odobescu în 1885; suplimentul I, vol. III, publicat de aceiași în 1889, precum și vol. XVI-XVII publicate Valvric Hodor.

[40] *Acte și documente relative la istoria Renașterii României*, vol. II, V, VII, IX, publicate în ultimul deceniu al secolului trecut și în primii ani ai secolului nostru.

[41] *Bibliographie franco-roumaine au XIXe-siècle*, Bruxelles, 1893; ed. II, Paris, 1907, cu completări.

[42] *Bibliographie franco-roumaine*, I-II, Paris, 1930.

[43] I. Breazu, *op.cit.*, p.10.

[44] *Ibidem*, p. 53.

[45] *Ibidem*, p.75.

[46] Pentru cel din urmă, mărturia apare chiar din relatarea sa de prețuire pentru Michelet, „unul din cei mai mari scriitori ai Franței", care în volumul *Legendes du Nord* vorbește de „biata Românie cu toată îndurarea unei inimi simțitoare și cu tot entuziasmul unui mare poet. Domnul Michelet numește țara noastră Italie orientală și a știut chiar a găsi în poeziile sale poporale, comorile sufletului român", *România literară*, 1855, p.141-145.

[47] O. Boitaș, *Raporturile românilor cu Ledru Rollin și radicalii francezi în epoca revoluționară de la 1848*, București, p. 23. Remarcabilă este și scrisoarea comună a exilaților români aflați la Paris: „să ne facem vrednici de această Franță republicană ale cărei principii le-am adoptat..., revoluția noastră moldo-valahă, la fel ca revoluția din februarie, n-a fost decât începutul unei ere pe deplin democratice pentru națiunea noastră" (Apud O. Boitaș, *op.cit*, p.50).

[48] Apud V. Neumann, *op.cit.*, p.193.

[49] Apud I. Breazu, *Dora D'Istria și Edgar Quinet*. Scrisori păstrate la Biblioteca Națională din Paris.

[50] Marin Bucur, *Documente inedite din arhivele franceze privitoare la români în sec. al XIX-lea*, București, 1969, p.45.

[51] V. V. Haneș, *Formarea opiniunii franceze asupra României*, I, p.134.

[52] O. Boitaș, *op.cit.*, p.13.

[53] Vezi M. Kogălniceanu, *Scrisori din vremea studiilor*, publicate de V. V. Haneș, București, 1934.

[54] V.V. Haneș, *op.cit.*, p.133.

[55] M. Kogălniceanu, *op.cit.*

[56] E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, București, 1972, p. 67-69.

[57] N. Iorga, *La Révolution française et les sud-est...*, p.343.

[58] V. Mihordea, *op.cit.*, p.64.

[59] L. Boicu, *Geneza „chestiunii române"...*, p.12.

[60] *Ibidem*, p.22.

[61] P. Cernovodeanu, *Societatea feudală românească...*, p.27-51.

[62] Apud P. Cernovodeanu, *op.cit.*, p.31.

[63] Apud N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, București, p.445.

[64] Sever Zotta, *Un nobil francez despre Iașii din 1807*, în *IN*, 1926.

[65] Apud N. Iorga, *op.cit.*, p.515-516. Preponderența sexului în Transilvania a fost apreciată de Marmont (1837), E. Thouvenel (1840), A. Patou (1850) și Michel J. Quin (1854) (N. Bocșan, *op.cit.*, p.17).

[66] Vezi I.C. Filitti, *Rôle diplomatique des phanariotes...*, p.162.

[67] V. Mihordea, *op.cit.*, p.160-162.

[68] N. Iorga, *op.cit.*, p.579.

[69] L. Boicu, *Adevărul despre un destin politic...*, p.142.

[70] Paul Cernovodeanu, *Voyageurs françaises...*, p.748.

[71] Paul Desfeuilles et J. Lessaigne, *Les Française et la Roumanie*, București, 1937, p.69.

[72] Opinia publică franceză a fost informată prin publicarea *Celor treisprezece scrisori valahe* (V.V. Haneș, *op.cit.*, I, p.183) ca și prin documentata lucrare *De l'état present et de l'avenir des Principautes de Moldavie et de Valachie*, Paris, 1839.

[73] L. Boicu, *op.cit.*, p.96-97.

[74] *Ibidem*, p.90.

[75] V. Slăvescu, *op.cit.*, p.13.

[76] N. Isar, *Publiciști francezi...*

[77] V.V. Haneș, *op.cit.*, p.33-58.

[78] J.A. Vaillant, *La Roumanie*, Paris, 1844.

[79] Hippolytte Felix Desprez, *Moldo-Valahia și mișcarea românească*, Galați, 1939.

[80] O. Boitoș, *Bibliografiile românești ale lui Ubicini*, Cluj, 1932.

[81] E. Régnault, *Histoire politique et sociale des Principautés Danubienne*, Paris, 1855; Vezi și Paul Desfeuilles et J. Lassaigne, *op.cit.*, p.77.

[82] C. Bodea, *op.cit.*, p.11-27, 78-105; V.V. Haneș, *op.cit.*, II, p.103-112.

[83] Paul Desfeuilles et J. Lassaigne, *op.cit.*, p.11.

[84] V.V. Haneș, *op.cit.*, p.127-129.

[85] P. Cernovodeanu, *Preocupări privind istoria universală...*, în *RRH*, 2/1971, p. 295-307.

[86] A. Camariano, *Voltaire și Giovani del Turco traduși în limba română pe la 1772*, în Volumul omagial *C.C. Giurescu*, București, 1944, p.175-182.

[87] Ilie Minea, *Telemah în traducerea românească veche*, în *CI*, II-III, 1926- 1927, p.255.

[88] Nestor Camariano, *Primele traduceri din Bernardin de Saint-Pierre în literatura română*, în Volumul omagial C. C. Giurescu.

[89] A. Camariano Cioran, *Spiritul filosofic și revoluționar francez combătut de Patriarhia ecumenică și Sublima Poartă*, *CL*, IV, 1941, p.114-115.

[90] V.V. Haneș, *op.cit.*, p.29, 155.

[91] N. Iorga, *op.cit.*, p.566.

[92] I. Ghica, *Scrisori către V. Alecsandri*, I, București, 1947, p.174-175.

[93] Adriadna Camariano Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, București, 1971, p.190.

[94] *Ibidem*, p.98-103, 180.

[95] *Précis de l'histoire universelle ou tableau historique présentant les vicisitudes des nations*.

[96] Nestor Camariano, *Despre un manual de patriotism publicat la Iași în 1829*, în *RIR*, XIII, 1943.

[97] *Ibidem*, p.122.

[98] N. Iorga, *op.cit.*, p.371.

[99] *Ibidem*, p.486-487.

Dumitru Ivănescu

ULTIMII ANI AI DOMNIEI LUI AL. I. CUZA ÎN RAPOARTELE DIPLOMATICE FRANCEZE

După ce recunoașterea internațională a loviturii de stat a devenit o certitudine[1], Alexandru I. Cuza avea toate argumentele pentru ca în proclamația sa către țară, din 2 iulie 1864, să poată spune că „România numai astăzi intră în autonomia sa dinăuntru". La înfăptuirea acestui act energic se vor adăuga, în ultimii ani de domnie, importante reforme interne: aplicarea legii rurale, contractarea împrumutului Stern și a afacerii de comision în vederea lichidării diferendului cu Locurile Sfinte, reorganizarea Curții de Casație, reintroducerea taxei de export, introducerea sistemului de măsuri și greutăți, înființarea Camerelor de comerț, organizarea Școlii de poduri și șosele, predecesoarea Politehnicii din București, exproprierea pentru cauze de utilitate publibă, legea asupra instrucțiunii (25 noiembrie/7 decembrie 1864), legea organizării armatei (27 noiembrie/9 decembrie), codul civil (4/16 decembrie 1864). Alte acțiuni reformatoare întreprinse în acești ani au avut în vedere atragerea capitalului francez și englez în scopul realizării unor importante lucrări publice și aderarea României la Convenția telegrafică internațională.

Dacă la 2/14 mai 1864, România obținea o autonomie completă, dispunând de toate prerogativele organizării și modernizării ei interne, Cuza și colaboratorii săi au înțeles perfect că prin abilitate politică, prin înlăturarea ultimelor bariere impuse de regimul garanției colective, țara poate obține independența. În acest sens, la 3/15 decembrie 1864 a fost proclamată autocefalia Bisericii Române, corpul consultar străin va fi obligat să renunțe la atributul său de consilier al domnului asupra actelor cu caracter intern, iar capitulațiile vor fi încetul cu încetul neaplicabile. În această din urmă chestiune, atitudinea fermă a domnitorului și a cabinetului său a făcut să se înțeleagă că aplicarea strictă a regimului capitulațiilor nu va putea fi impusă României decât printr-o dublă ocupație: rusă și austriacă[2].

Aplicarea capitulațiilor în România, susține Cuza, ar fi însemnat să se renunțe la „privilegiile și imunitățile" ce existau din vechime în relațiile cu Poarta. În aceeași măsură, nici tratatele încheiate de Imperiul otoman cu alte Puteri, fără consultarea și asentimentul României, nu pot avea valoare pe teritoriul românesc. Când consulul general francez Tillos va reclama aplicarea tratatului din 29 aprilie 1861, dintre Turcia și Franța, și pe teritoriul României, Al. I. Cuza îi va da un răspuns tranșant: „acest tratat fiind încheiat fără participarea Principatelor și fără ca ele să fie consultate, lovește în autonomia lor"[3]. Dezarmat în fața replicei domnitorului și fără putință de a aduce argumente, Tillos nu găsește

altceva decât să se plângă ministrului său de externe: „cu tot textul formal al capitulațiilor, cu toate dispozițiile aranjamentului intervenit anul trecut și aprobat de reprezentanții Puterilor garante la Constantinopol, guvernul moldo-valah persistă să se elibereze de obligațiile sale și mă pune în situația de a solicita excelenței voastre trimiterea de noi instrucțiuni"[4].

În fond, Principatele Române și domnitorul lor nu făceau altceva decât de a da contur și personalitate unui deziderat: independența românească. În această direcție trebuiesc înțelese și actele ce au urmat: încheierea, în mai 1865, a convenției româno-austriece pentru reglementarea serviciului telegrafic, în august 1865 a fost acceptată adeziunea României la convenția telegrafică internațională, semnată la Paris în 17 mai 1865, la mijlocul anului 1865 au început consultările româno-turce pentru încheierea unui acord poștal, iar în decembrie 1865 a fost finalizată convenția telegrafică româno-sârbă. Se poate spune că, martor ocular al acestor acțiuni, Tillos le-a înțeles perfect semnificația atunci când afirma: „Ansamblul tuturor acestor tentative și a acestor măsuri nu are nimic care să mă mire; ele converg toate spre același scop, *independența* (subl.ns.). Prințul Cuza a realizat Unirea, secularizarea mănăstirilor închinate, el vrea să realizeze și *independența*"5 (subl.ns.). În aceeași notă, ambasadorul Turciei la Londra, Musurus, într-o discuție cu John Rassel, la 28 aprilie 1864, susținea că Alexandru Ioan Cuza „de la alegerea sa nu a făcut altceva decât să înfrunte autoritatea suzerană"[6].

Una din aceste măsuri amintite de Tillos, remarcată și de alți observatori străini, a fost organizarea armatei în vederea participării, cu șanse reale, alături de alte popoare balcanice, la lupta comună împotriva suzeranității otomane[7]. În vara anului 1864, numeroși locuitori din mediul rural, exprimându-și bucuria și recunoștința către Cuza cu ocazia decretării legii rurale, îi urau domnitorului, ca urmaș a lui Mihai Viteazul, să conducă țara la „mărire și independență", ovaționând: „Trăiască România mare și în veci nedespărțită"[8]. De la Iași, consulul L. Castaing îi scria ministrului său de externe, la 15 decembrie 1864, următoarele: „Altă dată ambele Principate aveau o miliție care număra nouă până la 10.000 de oameni sub arme. Era încă prea destul; astăzi nu se mai mulțumește cu numele modest de miliție; există o armată care are cifra enormă de 30.000 oameni și chiar este vorba să o mai mărească cu un regiment pe care vor să-l boteze cu numele pretențios de zuavi. Se formează, în plus de aceasta, un corp de grăniceri și un corp de dorobanți, care nu vor fi mai puțini de 18.000 de oameni. La ce poate servi, ne întrebăm, o astfel de demonstrație de forță"[9]. Firește, întrebarea consulului nu avea un caracter retoric. Și răspunsul nu putea fi pus decât, după cum bine remarca Drouyn de Lhuys, „în legătură cu tendințele guvernului său (a lui Cuza) de a se elibera de obligațiile internaționale impuse de capitulațiile și tratatele în vigoare între Poartă și Puterile străine"[10].

De altfel, această chestiune a capitulațiilor a găsit în Drouyn de Lhuys un apărător activ, la începutul anului 1865 el încercând să atragă Puterile garante într-o acțiune colectivă față de Al.I.Cuza, pentru a-l determina să le respecte. La 6 martie, într-o depeșă adresată lui Tillos, el își manifesta regretul pentru „rezervele pe care prințul (Cuza) le-a exprimat și care nu țind la nimic altceva decât a contesta principiul însuși al aplicării capitulațiilor"[11]. Comunicându-i destinatarului că deși are față de situația din România sentimentul unei „bunăvoințe întristate", Drouyn de Lhuys îl asigură că ea nu va rămâne „neputincioasă și sterilă". Încercând să se disculpe de reproșul pe care Cuza îl adresează, precum că Franța este campioana acestei inițiative, ministrul de externe francez susține că „asentimentul principalelor Puteri interesate, ca și noi, în menținerea capitulațiilor a confirmat și a depășit chiar fermitatea limbajului nostru"[12]. Propunând o revizuire a capitulațiilor, Drouyn de Lhuys o condiționa de o îmbunătățire a regimului administrativ și judiciar din țară, care să demonstreze „renunțarea la garanții"[13].

Până la urmă, așa după cum este știut, toată această demonstrație de forță n-a putut determina schimbarea de atitudine a domnitorului care, la demersul colectiv al consulilor, din 19/31 martie 1865, în problema jurisdicției consulare s-a arătat foparte ferm în a conserva privilegiile și imunitățile României, acordate prin Tratatul și Convenția de la Paris și hotărât în a apăra autonomia deplină a țării[14]. Și pentru a nu exista nici un fel de echivoc, în această problemă a capitulațiilor, trimitem și la raportul lui H. Tillos, din 27 aprilie 1865, un raport foarte întins, o încercare de analiză a rezultatelor celor aproape șapte ani de guvernare a lui Cuza, în care găsim, printre altele, și următoarele: „Cât despre chestiunea capitulațiilor, domnul Costaforu, amic și membru al ministerului Iepureanu, pledând nu de mult înaintea Curții de Casație, s-a exprimat în modul cel mai violent contra jurisdicției consulare. Am, de altfel, onoarea să transmit alăturat excelenței voastre un număr din „Journal français de Bucharest", care primește o subvenție de la guvern și care vorbește de jurisdicția consulară în termeni care nu lasă nici o îndoială asupra intențiilor sale"[15].

Este evident că toate acțiunile politice și diplomatice întreprinse de Alexandru I. Cuza după realizarea Unirii depline au avut drept scop desăvârșirea autonomiei țării și obținerea atributelor esențiale ale suveranității naționale, statul român reușind să se detașeze tot mai mult de dependența față de Poartă, afirmându-și, în același timp, pe plan internațional, existența de sine stătătoare și intențiile de neatârnare deplină. Alexandru I. Cuza se putea considera, pe bună dreptate, conducătorul „unei adevărate națiuni moderne, capabilă de a-și apăra toate drepturile ei, legătura cu Poarta ne mai fiind decât o simplă condiție impusă de Europa garantă"[16].

Devenise o certitudine pentru toată lumea că Al.I. Cuza și colaboratorii săi obținuseră un atuu prețios în lupta pe care o duceau cu un regim internațional potrivnic și rigid. Dar acest succes conținea în el și prologul detronării domnitorului Unirii[17]. Realizându-se *revoluția pentru unitate*, după expresia fericită a lui N. Bălcescu, era necesară, pentru îndeplinirea dezideratului național, *revoluția pentru independență și Marea Unire*[18]. Aceste evenimente urmau să schimbe definitiv statutul internațional al României, dar pentru realizarea lor „nici el (Cuza -n.ns.), nici un alt prinț indigen n-ar fi putut să meargă mai departe", doar un prinț străin, care ar fi putut „să aibă îndrăzneala și ajutoarele diplomatice pentru a se gândi serios la aceasta"[19].

Era un lucru bine cunoscut de opinia publică românească şi anume că Alexandru I. Cuza îşi realizase mandatul încredinţat de naţiune, Unirea; misiunea lui încheindu-se trebuia să se dea curs opţiunii Adunărilor ad-hoc, de aducere a unui print străin. Tocmai acest adevăr a stimulat şi acţiunile opoziţiei faţă de domnitor, reprezentanţii acesteia desfăşurând o amplă campanie, atât în ţară cât şi în străinătate, Parisul devenind, pentru inamicii lui Cuza, centrul conspiraţiei[20].

Schimbarea de atitudine a Franţei, ţara care l-a sprijinit constant pe Cuza, sprijin ce a contribuit atât la contracararea opoziţiei interne, cât şi la descurajarea acţiunilor ostile ale unora dintre Puterile garante, se poate sesiza, mai ales, începând cu anul 1865. Avertismentele pe care domnitorul a început să le primească cu regularitate din partea diplomaţiei franceze lăsau să se întrevadă posibilitatea înlăturării de la tron a celui care nu se arătase, după opinia cabinetului de la Tuileries, demn de misiunea ce i se încredinţase[21]. Informaţii edificatoare la cele susţinute de noi găsim în corespondenţa lui Tillos. Revenind la raportul consulului general al Franţei, din 27 aprilie 1865, trebuie spus că, deşi autorul lui doreşte să facă o radiografie obiectivă a reformelor întreprinse după lovitura de stat, el nu găseşte nimic ce ar putea fi apreciat. Nici reorganizarea administraţiei, nici reforma justiţiei şi nici problema agrară n-au fost soluţionate satisfăcător, „situaţia este mai deplorabilă ca niciodată", iar domnitorul profită de efectul produs de călătoria sa la Constantinopol şi de ajutorul amical oferit de marchizul de Moustier pentru a acredita ideea că „guvernul împăratului (Napoleon al III-lea) şi maiestatea sa însăşi i-au dictat întreaga sa conduită"[23].

Dorind să evidenţieze adevăratul rol al Franţei şi sprijinul pe care ea l-a acordat lui Cuza împotriva „rivalilor săi şi a unei opoziţii inapte şi uneori răzvrătită", Tillos atrage atenţia ministrului său de externe că „nu numai influenţa noastră (a Franţei) este atinsă, ci şi politica noastră este compromisă dacă, prin imposibil, vre-o mişcare ar izbucni"[23]. Şi dacă totuşi o mişcare ar izbucni ea ar fi, spune diplomatul francez, numai în numele separaţiei, pentru care pledează Rusia: agentul ei „a primit ordine de a reuni cât mai frecvent posibil partizanii săi şi cheltuieli de reprezentare i-au fost alocate în această intenţie"[24]. Aruncând toată responsabilitatea asupra Franţei, Al. I. Cuza lasă – crede Tillos – câmp liber de acţiune Rusiei.

În aceeaşi perioadă, în afara acţiunilor pe care opoziţia le iniţia împotriva domnitorului în străinătate, în ţară ea a lansat tot felul de zvonuri privind aşa-zisele pretenţii ale lui Cuza de a se proclama rege şi de a institui o dinastie ereditară. Ultima intenţie ce i se atribuia părea să aibă o justificare, dacă avem în vedere adoptarea de către domn a primului dintre cei doi copii – Alexandru şi Dumitru – pe care îi avusese cu Maria Obrenovici. De fapt, Cuza era departe de a se gândi la asemenea proiecte; mai degrabă domnitorul începuse să mediteze serios, acum după ce se realizase principalele sale reforme, la ideea de a renunţa la domnie spre a putea facilita, în acest fel, îndeplinirea ultimului deziderat al Adunărilor ad-hoc. Aşa după cum vom vedea, această opţiune va fi foarte clar exprimată în mesajul său la deschiderea, în decembrie 1865, a lucrărilor corpurilor legiuitoare.

Acelaşi Tillos, în raportul amintit mai sus, se făcea ecoul zvonurilor care circulau prin ţară. „Incertitudinea şi neliniştea generală – scria Tillos – dau naştere unui mare număr de zvonuri şi în timp ce unii vor ca prinţul să facă o călătorie la Curţile garante, pentru a obţine ereditarea tronului în favoarea copilului pe care l-a adoptat, alţii spun că el vrea să abdice în favoarea unui prinţ străin"[25].

Dacă presupunerile lui Tillos erau mai mult sau mai puţin realiste, un lucru era cert: domnitorul avea de gând să plece în străinătate, la Ems, în Germania, pentru că sănătatea sa, şubrezită de eforturile la care fusese supusă, avea nevoie de îngrijire. Iniţial, aşa cum spunea şi Tillos, Cuza avusese de gând să facă o călătorie cu un program mai ambiţios, acela de a vizita pe suveranii Puterilor garante, gând reprimat destul de repede, dacă avem în vedere care ar fi fost repercusiunile asupra relaţiilor sale internaţionale, îndeosebi asupra celor cu Franţa, după o vizită la Petersburg, de exemplu, unde lui Cuza i se pregătea o bună primire.

De absenţa lui Alexandru I. Cuza din România va profita opoziţia, care va întreprinde o acţiune de răsturnare a domnitorului, cunoscuta răzmeriţă ce a avut loc, în 3/5 august 1865, la Bucureşti. E neîndoielnic că ea a fost pregătită din timp, iar după părerea consuluului general austriac Eder o ultimă întâlnire a complotiştilor, ce uneau cele două direcţii – liberalii radicali şi conservatorii – a avut loc cu o seară înaintea evenimentului[26]. Intervenţia energică a armatei, condusă de generalul Ion Em. Florescu, a calmat spiritele şi a amânat, cu şase luni, înlăturarea lui Cuza.

Auzind de răzmeriţă, domnitorul părăseşte localitatea Ems, se întoarce în ţară, fără însă a se grăbi spre Bucureşti. De la Iaşi, consulul francez L. Castaing remarca cu surprindere acest fapt. După ce oferă ample detalii ale traseului parcurs la reîntoarcere de Cuza, două zile la Viena, traversarea Galiţiei, trei zile la Lemberg, domnitorul se opreşte la Ruginoasa şi nu pare dispus să ajungă în capitală. Explicaţia ar putea fi găsită în „atitudinea energică şi hotărâtă a armatei în ziua de 15", care „a dovedit prinţului că el poate de aici înainte conta pe ea". Ne-am apropia mai mult de adevăr, susţine consulul, dacă am atribui lui Cuza intenţia de a da „populaţiei din Bucureşti, nu mai puţin şi miniştrilor săi, o dovadă de nemulţumire a sa. Se spune, într-adevăr, că prinţul reproşează acestora de a fi dat o importanţă exagerată unei simple răzvrătiri a câtorva măcelari şi negustori precupeţi"[27].

Dacă ceea ce se întâmpla la Bucureşti, eveniment asupra căruia vom reveni, putea fi, pe bună dreptate, categorisit ca răzvrătire a unor „măcelari şi precupeţi", nu trebuie uitat faptul că situaţia internaţională nu era deloc favorabilă domnitorului român. Din nefericire, critici vehemente, în urma lui 3/15 august, au venit din partea Franţei, ministrul ei de externe, Drouyn de Lhuys, susţinând necesitatea acordării unui blam colectiv lui Al. I. Cuza de către Puterile garante: cabinetele politice ale continentului aducând în discuţie şi posibilitatea înlăturării domnitorului român, dar se temeau de riscurile prea mari ale acestui gest.

De altfel, situaţia din România devine şi subiectul predilect al baronului Talleyrand, ambasadorul Franţei la Petersburg, în dialogurile, frecvente, pe care

le are cu cancelarul Gorceakov, acesta din urmă abordându-le, după propria-i mărturisire, „cu pasiunea tuturor prejudecăților sale contra prințului Cuza"[28]. O întâlnire dintre cei doi, la începutul anului 1865, le oferă ocazia de a discuta despre vizita împăratului la Nisa, despre înțelegerea dintre țar și Napoleon al III-lea, văzută în perspectiva unor bune relații franco-ruse și, mai ales, despre situația din România vis-a-vis de problema secularizării averilor mănăstirești. „Numele lui Cuza – afirma Talleyrand – îl agasează pe Gorceakov", cancelarul suspectând pe domnitorul român că dorește să fondeze o dinastie prin recunoașterea oficială a fiilor săi cu Maria Obrenovici[29].

Știrile alarmante care vin de la București prin intermediul consulului Offenberg, printre acestea aflându-se și ideea instalării pe tronul României a unui prinț străin, îl determină pe Gorceakov, la 2 iunie 1865, să-i declare baronului Talleyrand că nu-l poate suspecta pe trimisul său de „parțialitate și exagerare" în ceea ce privește situația dramatică din România, pentru că el îl știe pe prințul Offenberg ca „un om liniștit și în bune relații cu prințul Cuza și guvernul său"[30]. Lucrurile iau, însă, o turnură dramatică, cel puțin în viziunea lui Gorceakov, pentru că la 26 iunie 1865, cu prilejul unei noi întâlniri pe care o are cu ambasadorul Franței la Petersburg, îi va face următoarea mărturisire: „Prințul Cuza, mi-a spus, – scrie Talleyrand – se prăbușește, nu ca urmare a amestecului Puterilor în Principate, ci prin viciile înnăscute ale administrației sale, fără simțul dreptății și al securității, cu agricultura și comerțul distruse, tezaurul bancar golit, finanțele delapidate; din această cauză nemultumirile cresc din zi în zi. Eu vă repet, se prăbușește și el nu poate să țină seama de situația aceasta; ea ar fi putut fi prevenită dacă Puterile, printr-un limbaj energic și unanim, ar fi ținut poziția țării pe un drum drept"[31]. Reiese destul de clar că Marile Puteri, după ce au pierdut dreptul de a delibera asupra actelor cu caracter intern, ar fi dorit să profite de ceea ce le mai rămăsese, aprecierea atitudinii generale a lui Cuza, a modului de a guverna, și un demers colectiv părea iminent.

Din corespondența lui Talleyrand cu Drouyn de Lhuys ne putem da seama că nimic din ceea ce se întâmpla în România nu scapă cabinetului de la Petersburg; despăgubirile oferite de Cuza pentru mănăstirile închinate, în valoare de 150 milioane piastri[32], ca și tulburările de la începutul lui august din București[33]. Și Drouyan de Lhuys și Gorceakov sunt de acord că ultimele evenimente din capitala României sunt simptomele unei situații defectuoase, Rusia propunând, chiar, aducerea unui prinț străin care să accepte suzeranitatea Porții[34]. La 1 septembrie 1865, Gorceakov în cerea lui Talleyrand să-i facă cunoscut părerea guvernului lui Napoleon al III-lea asupra tulburărilor survenite în Principatele Dunărene, odată cu opinia asupra situației generale existente în România. La dialogul care a avut loc cu acest prilej, reprodus în raportul întocmit de Talleyrand, Gorceakov a convenit că în „ceea ce privește problema discutată, el era de acord cu noi; el nu dorește răsturnarea prințului Cuza, în legătură cu persoana căruia, nu are nici o împotrivire. Ceea ce dorea el era să vadă că se adoptă o linie de conduită care să împace încrederea compatrioților săi și să permită Puterilor de a sprijini administrația sa"[35].

Cât privește atitudinea franceză față de situația existentă în România o putem afla cu ușurință din corespondența lui Tillos, adresată lui Drouyn de Lhuys, din 5 septembrie 1865, unde autorul își propune să examineze obiectiv, împreună cu Al. I. Cuza, exact această situație, „fie din punctul de vedere al țării, fie din punctul de vedere al Europei". După șapte ani de domnie „altețea voastră – crede consulul francez – nu are un partid în propria sa țară și nu poate conta decât pe devotamentul câtorva protejați, pe dezgustul oamenilor care fug de agitații, pe armata care și-a făcut, este adevărat, datoria... și, în fine, pe acei care au păstrat respectul tradițional pentru putere"[36].

Referindu-se la justiția românească, consulul o apreciază a fi „venală", pentru că o reformă serioasă a tribunalelor a fost, de fapt, înlocuită, „sub pretext de patriotism", cu o „campanie imprudentă contra jurisdicției consulare"[37]. O acțiune cu care, după cum era de așteptat, agenții diplomatici străini nu s-au împăcat niciodată. Atrăgându-i atenția lui Cuza că a „urmărit tot timpul ideea dictaturii", lovitura de stat din 2/14 mai și anexa la Convenție, care i-au fost acordate la Constantinopol, în 1864, dându-i puteri depline, echivalând cu acelea a unui dictator, Tillos, îl sfătuiește să facă „efortul" (?!) de a justifica lovitura de stat ca și bunăvointa Puterilor, – „faceți această dictatură fecundă" – în acest scop îi sugerează crearea unei instituții de credit, construirea de căi ferate, aplicarea loială a legii rurale și, dacă în fiecare ocazie se insistă asupra „autonomiei politice a României", ar fi ciudat să nu se obțină și o autonomie financiară.

În ceea ce privește poziția externă a domnitorului român, Tillos îl avertizează că a obținut tronul în virtutea unui „act european" și că nu i s-ar putea găsi un succesor decât ca urmare a „unei înțelegeri între Puteri", ceea ce, recunoaște, nu este posibil; iar numirea unui prinț indigen nu ar schimba cu nimic situația, pentru că partidele politice ar reîncepe împotriva lui aceleași atacuri pe care le-a îndreptat împotriva lui Cuza[38]. „Situația voastră – îi spune consulul francez lui Cuza – nu este, deci, decât un echilibru care trebuie făcut mai solid"[39]. Raportând-o la ceea ce Europa așteaptă de la el, un lucru este cert, cabinetele politice și diplomatice ale continentului nu vor să mai audă, pe lângă complicațiile care mai există, de problema orientală. Din acest motiv sugestia diplomatului era să câștige bunăvointa Puterilor și să profite de prerogativele pe care le acordă art. 4 al Convenției, pentru că numai în acest fel ar putea valorifica poziția pe care Tratatul de la Paris, dubla alegere și Unirea au avut ca scop.

Tillos aduce în discuție una din chestiunile cele mai delicate, de care era suspectat Al. I. Cuza, dorința acestuia de „a juca un rol în politica europeană", o ipostază prea periculoasă după părerea consulului francez. Și pentru că acest rol trebuia jucat pe scena Imperiului otoman, Tillos îi atrage atenția că Imperiul va supraviețui mai mult timp decât se speră; el este „una din acele averi care trăiesc mult timp pe credit, chiar după ce resursele sale sunt epuizate"[40]. Ceea ce nu se poate face imediat se poate realiza în perspectivă, iar exemplul Piemontului, care a devenit Italia, e foarte edificator și bun de urmat, dar pentru aceasta totul trebuie pregătit din timp și în ziua în care Imperiul otoman se va descompune, Europa trebuie să găsească aici „nucleul unei reconstrucții" pe care Cuza n-o va

vedea, fără îndoială, dar pentru care va obține gloria de a fi pregătit-o. Fericit pentru că „totul i-a reușit dincolo de speranțele sale, grație ajutorului favorabil al Franței, dar el atribuie această reușită exclusiv propriului său merit și efectului combinațiilor sale mai subtile"[41], domnitorul nu-și poate reprima dezamăgirea față de „încăierarea" care avusese loc în București și de conciliabulele care au precedat-o, ambele interpretându-le ca un „sever avertisment" la adresa administrației sale.

Incidentele de la 3/15 august 1865 au avut, după cum se știe, și un epilog mai puțin previzibil. Este vorba de scrisoarea pe care Fuad pașa o trimitea lui Alexandru I. Cuza la 2 septembrie, pentru a-i atrage domnitorului atenția că-i revine obligația de a menține „ordinea interioară". Aceste-i tentative de imixtiune în treburile interne ale țării se va da o replică strălucită de către domnitor, la 29 octombrie/10 noiembrie, replică care a avut un puternic ecou, atât în țară cât și în străinătate. Dintre nenumăratele manifestări de solidaritate cu poziția lui Cuza față de scrisoarea vizirală vom aduce în discuție doar una, telegrama corpului profesoral al Universității din Iași, în frunte cu rectorul Titu Maiorescu, în care se spunea: „Prea înălțate doamne. Răspunsul Înălțimii Voastre către marele vizir al Înaltei Porți, ne silește a ieși din sfera retrasă a ocupațiunilor științifice și artistice și ne dă îndrăzneala a ne înfățișa public înaintea înălțimii voastre. *Căci mai înainte de a fi profesori, noi suntem români* (s.ns.); suntem cetățeni ai statului, a cărui conducere este încredințată înțelepciunii și curajului Măriei Tale. Și ca cetățeni și ca români vă rugăm să primiți expresiunea profundei recunoștințe și sincerei admirațiuni de care suntem pătrunși toți pentru mărinimia cu care Înălțimea Voastră ați susținut autonomia interioară a patriei noastre față de scrisoarea marelui vizir. Dacă vreodată au fost cuvinte a vreunui principe care să aibă răsunet în inima poporului său și să-i exprime cea mai scumpă a sa credință, acestea sunt cuvintele Înălțimii Voastre: *Mă văd silit a aduce aminte aici că Principatele Unite se administrează liber și afară de tot amestecul Înaltei Porți.* După această formulare energică a poziției noastre internaționale, nu ne este dat nouă a mai adăuga alta decât solemna încredințare că fiecare din noi este gata a confirma în fapt identitatea simțămintelor Înălțimii Voastre în această privință cu cea mai justă convingere a întregii națiuni. Această declarațiune venind cu cel mai profund respect a o depune înaintea domnului care înțelege că *„România să se bucure deplin de drepturile de autonomie și independență ab antiquo*"[42].

Manevrele ambasadorului rus la Constantinopol, Ignatiev, care l-a convins pe reprezentantul Angliei, H. Bulwer, să ceară Porții, mai întâi, trimiterea unui comisar turc în România, iar când acest lucru s-a dovedit inutil să determine pe Fuad Pașa să elibereze scrisoarea de care am amintit mai sus, erau copios susținute și încurajate de cancelarul său. Deși îi declara lui Talleyrand, la 16 octombrie 1865, că nu manifesta nici un „sentiment de dușmănie față de Alexandru I. Cuza", și că „era departe de a cere răsturnarea lui", se arăta profund îngrijorat de știrile pe care consulul general al Rusiei la București le trimetea către Petersburg, știri în care „Principatele Române erau descrise în cele mai sumbre culori"[43]. Către finalul domniei lui Alexandru I. Cuza, intenția marilor

Puteri de a-și concerta interesul asupra „problemei orientale" a provocat un mod diferit de a interpreta evenimentele care aveau loc în România. Dacă Franța, Anglia și Italia erau de acord cu menținerea stărilor de lucru existente, nu același lucru îl doreau reprezentanții Austriei (Eder) și Rusiei (Offenberg), cabinetele de la Viena și Petersburg nutrind o reîntoarcere la situația anterioară anului 1859. Împărțirea Puterilor garante în două tabere a produs o suspectare reciprocă, Cuza fiind mereu acuzat că servește interesele taberei adverse. La începutul lunii noiembrie 1865, Offenberg reproșa domnitorului român „politica sa latină și rolul pe care l-ar fi acceptat de aghiotant al împăratului Napoleon"[44]. Insistând în această direcție, consulul rus sublinia dispozițiile binevoitoare ale guvernului de la St. Petersburg față de Cuza, cu „condiția, bineînțeles, ca această binevoință să fie meritată prin devotamentul său față de Rusia și prin abandonarea ideilor care-l fac să caute în Franța un punct de sprijin iluzoriu"[45]. Iar pentru ca acest lucru să se realizeze mai ușor, domnitorul nu-i rămânea, sugera baronul Offenberg, decât să se folosească, în interior, mai mult de „clasa marilor proprietari", iar când a încercat să ofere și câteva nume, consulul n-a găsit decât persoane „recunoscute prin extrema lor nulitate, ca și prin extremul devotament față de Rusia"[46].

„Hărțuit din toate părțile – scrie Tillos la 6 noiembrie – prințul se găsește în cea mai mare încurcătură, pentru că chiar și Franța îl abandonează"; în această situație Alexandru I. Cuza apelează la o soluție radicală, aceea de a trimite numeroși ofițeri în țară, care „intră în legătură cu populația, pentru a cunoaște care este adevărata stare de spirit și să știe pe ce poate conta în cazul în care s-ar decide, după cum i se atribuie intenția, de a da o lovitură de stat contra Turciei *proclamând independența țării* (subl.ns.)"[47].

Intuind foarte exact că menținerea sa pe tron prin intermediul sistemului de garanție colectivă punea în pericol chiar soarta Unirii, Alexandru I. Cuza, probând încă o dată calitățile remarcabile de politician și patriot, nu se va da în lături, cu ocazia mesajului din 5/17 decembrie 1865, la deschiderea sesiunii parlamentare, să facă public cunoscut că persoana sa „nu va fi o împiedicare la orice eveniment care ar permite de a consolida edificiul politic la a cărui consolidare a fost fericit a contribui", că în „Alexandru Ioan I. Domn al României, românii vor găsi totdeauna pe colonelul Cuza", care primise coroana „ca expresie neîndoielnică și statornică a voinței naționale pentru Unire – însă numai ca un depozit sacru"[48].

Odată încheiată domnia lui Alexandru I. Cuza, oamenii politici străini, în cele mai multe cazuri diplomații, au încercat să analizeze cauzele ce au generat abdicarea domnitorului și, este cazul memoriilor lui d'Avril, chiar să facă o radiografie obiectivă a domniei.

Memoriile lui d'Avril, de care aminteam mai înainte, datează din februarie și martie 1866, anul în care baronul a devenit consul general al Franței la București. Ele sunt o analiză mult maai amplă a principalelor momente din istoria Principatelor Române, începând cu anul 1855. Considerând că „Istoria diplomatică a Principatelor nu este de mai bine de zece ani, decât dezvoltarea princi-

piului unirii"[49], d'Avril întocmeşte un competent studiu din care nu lipsesc factorii importanţi, interni şi externi, ce au contribuit la realizarea şi consolidarea unirii şi autonomiei şi au creat premizele obţinerii independenţei de stat. Redeschiderea problemei orientale, provocată de războiul Crimeii, a pus în discuţie, în mod inevitabil, situaţia Principatelor Române. Conferinţa de la Viena, la care reprezentantul Franţei a propus unirea celor două ţări, urmată de Congresul de la Paris din 1856, în cursul căruia problema românească nu şi-a pierdut deloc importanţa şi terminând cu Conferinţa din 1858, ce a avut loc tot în capitala Franţei, şi care, conform prevederilor Tratatului din 1856, a elaborat o Convenţie privind organizarea „definitivă" a Principatelor Române, constituie repere ale stăruinţelor pe care Europa le-a făcut în dorinţa de a oferi ceva naţiunii române. În 1859 sosise momentul ca românii înşişi să hotărască asupra propriului destin şi aceasta avea să se întâmple, după afirmaţia lui d'Avril, când „dejucând în parte stipulaţiile Convenţiei, Moldova şi Valahia au ales acelaşi domn"[50]. Veritabila semnificaţie politică a acestui act, credea diplomatul francez, era de a da „principiului unirii o consacrare solemnă"[51].

Analizând cele două memorii redactate în 1866, care slujesc, de fapt, susţinerii principiului amintit mai sus, lesne se poate observa o altă judecată de valoare faţă de cel întocmit în 1862. De această dată consulul francez se afla în faţa unei opee încheiate; e vorba de cei şapte ani de domnie ai lui Cuza. Având o altă perspectivă, el dă dovadă de mai multă înţelepciune, de o pătrundere mult mai exactă a faptelor şi, implicit, de o judecată nepărtinitoare a actelor întreprinse de fostul domn şi colaboratorii săi. Meritul lui d'Avril este de a fi sesizat şi evidenţiat faptul că românii, în frunte cu domnitorul lor, au vrut şi au ştiut să impună Europei măsurile necesare care au pus bazele unui stat modern. Referindu-se la aceste măsuri, care de cele mai multe ori puneau Europa în faţa *faptului împlinit*, d'Avril accentuează îndeosebi pe două dintre ele, care au contribuit hotărâtor asupra soartei Principatelor Române. „În 1861 – spune el – la cererea prinţului Cuza şi printr-un firman comunicat puterilor garante, la 4 decembrie, Poarta consimţi pentru Unirea parlamentară şi administrativă"[52]. Constituţia din 1858 rămăsese de domeniul diplomatic, dar nu pentru multă vreme căci „prinţul Cuza – afirmă în continuare consulul – în primăvara lui 1864, modificând el însuşi această constituţie aproape în întregime, Poarta, în conferinţa ţinută la Constantinopol, nu numai că sancţionă, în afară de câteva detalii neînsemnate, ceea ce tocmai se decretase la Bucureşti, dar consimţi, cu încuviinţarea Puterilor garante, că în viitor Principatele Unite să poată modifica sau schimba legile care cârmuiesc administraţia lor internă, cu concursul legal al tuturor Puterilor garante şi fără nici o intervenţie"[53].

Desigur, subliniind victoriile câştigate de români în direcţia autonomiei şi chiar a independenţei, consulul francez o făcea având un scop precis: vacanţa la tron, prin abdicarea prinţului Cuza, aducea iarăşi în discuţie cabinetelor politice şi diplomatice ale Europei situaţia românilor, iar consulul, şi în interesul ţării, cerea Franţei susţinerea cu putere a Unirii. Pentru a fi mai convingător, d'Avril trimite, împreună cu memoriul său din 24 februarie 1866, şi un rezumat al domniei prinţului Cuza. Din acest rezumat nu lipseşte niciunul din actele majore întreprinse în timpul celor şapte ani, consulul remarcând, de câte ori e cazul, fermitatea, tactul diplomatic, calităţile de conducător ale domnitorului, alături de aversiunea unor puteri străine sau de piedicile puse de cei din ţară, care vedeau în Cuza „un parvenit, un obstacol în calea pretenţiilor personale de domnie şi, mai ales, de teama de a nu rezolva chestiunea ţărănească într-un sens radical"[54].

Dacă, în general, opera lui Cuza este bine cunoscută, rezumatul întocmit de d'Avril nefăcând altceva decât să nuanţeze unele aspecte ale ei, cred că merită să ne oprim puţin asupra finalului acestui rezumat, cu atât mai mult cu cât însuşi diplomatul i-a acordat, se pare, o atenţie specială. La 12 decembrie 1865 (datele au stilul nou), cu prilejul deschiderii sesiunii parlamentare, terminându-şi mesajul său „prinţul – spune d'Avril – aminteşte că s-a angajat să se retragă pentru a face loc unui prinţ străin"[55]. La 28 ianuarie 1866, Camera deputaţilor face cunoscut răspunsul ei la mesajul tronului, răspuns din care consulul dă următorul citat, singurul din întreg manuscrisul ce are peste 25 de pagini: „Adunarea electivă atestă că poporul român şi domnul său sunt strâns uniţi *într-un singur şi acelaşi gând*... Ţara a fost şi va fi totdeauna cu alteţa voastră". Încheind citatul, d'Avril remarca: „Adunarea electivă ia act de declaraţia relativă la prinţul străin"[56]. Să fi înţeles şi consulul că domnitorul Cuza a păstrat tronul atât timp cât naţiunea i l-a încredinţat, şi l-a părăsit când necesitatea naţională i-a impus-o?

Înainte de a încheia mai sunt necesare câteva precizări în legătură cu aceste din urmă două memorii redactate la începutul anului 1866 şi care au o justificare bine întemeiată. Primul a fost întocmit la puţine ore după abdicarea lui Cuza, iar cel de al doilea în preajma deschiderii la Paris (10 martie 1866) a Conferinţei Puterilor garante ce trebuia să rezolve situaţia creată la Bucureşti prin vacanţa tronului şi, în acest context, să dea răspuns dorinţei românilor de a pune în fruntea ţării un prinţ străin.

Aşa după cum este ştiut şi, de altfel, lucrul acesta se poate lesne vedea în cel de al treilea memoriu întocmit de d'Avril, firmanul din 1861 prevăzuse Unirea doar pentru durata vieţii lui Cuza, iar unele puteri îşi rezervaseră formal dreptul de a examina din nou întreaga chestiune în cazul unei vacanţe la tron. Iniţial s-a încercat o soluţie a problemei prin ambasadorii la Constantinopol ai Puterilor garante, cu atât mai mult cu cât la 23 februarie 1866 Locotenenţa Domnească propusese un candidat în persoana lui Filip de Flandra. Discuţiile purtate de consuli nu au făcut decât să reediteze o situaţie frecvent întâlnită; ca şi în alte ocazii şi de această dată nu s-a putut ajunge la un punct de vedere comun. În timp ce reprezentantul Porţii – în conformitate cu protocolul din 1859 – dorea o intervenţie în Principate, Franţa, de exemplu, era împotriva acestei idei. Poziţia ambasadorului francez la Constantinopol aproape se identifica cu ceea ce d'Avril recomanda în memoriul din 24 februarie 1866.

Întruniţi la Paris la 10 martie 1866, reprezentanţii celor şapte Puteri, mai puţin Budberg, delegatul rus, care a sosit cu întârziere, după dezbateri sterile, opunându-se, la început, să ia în discuţie problema prinţului străin, dar discutând-o în subsidiar la sugestia reprezentantului Franţei care, ca şi în 1859,

sprijinea această idee, conferinţa s-a încheiat fără o soluţie viabilă, puterile lăsând întreaga iniţiativă Principatelor Române. Şi de această dată Puterile garante, „influenţe care se pismuiesc şi se contrazic" după expresia lui d'Avril, erau puse în faţa unui fapt împlinit. Cuza fusese înlăturat iar prinţul străin – garanţie a unei independenţe ce trebuia obţinută – adus în fruntea ţării.

Note

[1] Amănunte asupra acestei chestiuni în D. Ivănescu, *Preliminariile diplomatice ale loviturii de stat din 2/14 mai 1864*, în *Itinerarii istoriografice*, Iaşi, 1996, pp. 155-167.

[2] C.C. Giurescu, *Viaţa şi opera lui Cuza Vodă*, ed. a II-a, Bucureşti, 1970, p. 331.

[3] Arh. St. Bucureşti, Colecţia Microfilme, Franţa, rola 126 (C.P.C. Turquie – Bucharest, vol. 10, f. 368-380 v.).

[4] *Ibidem*.

[5] *Ibidem*.

[6] *Ibidem*, rola 47, c. 58-60.

[7] Apostol Stan, *Campanii şi curente politice în România între Unire şi Independenţă (1859-1877)*, Bucureşti, 1979, pp. 139-144; E.E. Certan, *Relaţii româno-ruse în anii 1859-1863*. Chişinău, 1960, p. 462.

[8] N. Adăniloaie, *Independenţa în gândirea şi acţiunea făuritorilor Unirii Principatelor*, în *Unirea Principatelor şi Puterilor Europene*, Bucureşti, 1984, p. 245.

[9] Arh. St. Bucureşti, Colecţia Microfilme, Franţa, rola 132 (C.P.C. Turquie-Iassy, vol. 6, f. 26-27 v.).

[10] *Ibidem*, vol. 126 (C.P.C. Turquie-Bucharest, vol. 10, f. 429-433).

[11] *Ibidem*.

[12] *Ibidem*.

[13] *Ibidem*.

[14] C.C. Giurescu, *op.cit.*, p. 340.

[15] Arh.St. Bucureşti, Colecţia Microfilme, Franţa, rol. 11 (C.P.C. Turquie-Bucharest, vol. 26, f.14-22).

[16] N. Iorga, *Războiul pentru independenţa României*, p. 17.

[17] Al. Lapedatu, *Preludiile căderii lui Cuza Vodă*, în A.A.R., seria III, tom. XXV, (1942-1943), p. 1011-1012; vezi şi Al. Lapedatu, *Austria şi lovitura de stat la 2/14 mai 1864. Cu trei serii de acte inedite privitoare la acest eveniment*, în A.A.R., seria III, t. XXVIII (1941-1946), pp. 1269-1270.

[18] Gh. Platon, *1856 – începutul „revoluţiei române pentru independenţă". Ecouri în presa europeană*, în A.I.I.A., t. XXI, p. 442.

[19] P. Henry, *L'abdication du prince Couza et l'avènement de la dynastie de Hohenzollern au trône de Roumanie*, Paris, 1931, p. 329. În legătură cu abdicarea lui Al.I. Cuza şi venirea prinţului străin, vezi şi M. Emerit, *Madame Cornu et Napoleon III, d'apres les lettres d'Empereur et d'autres documents inédits*, Paris, 1937; T.W. Riker, *Cum s-a înfăptuit România. Studiul unei probleme internaţionale, 1856-1866*. Bucureşti, 1944; V. Russu, *Monstruoasa coaliţie şi detronarea lui Al.I. Cuza*, în „Cuza Vodă. In memoriam", Iaşi, 1973, pp. 503-550; Gh. Chiriţă, *Preludiile şi cauzele detronării lui Cuza Vodă*, în „Revista de Istorie", nr. 3, 1976; Dan Berindei, *Les antécédents de l'abdication du prince Couza*, în R.R.H., nr. 4, Bucureşti, 1979; Gh. Platon, *op. cit.*, pp. 439-452.

[20] V. Russu, *op.cit.*, p. 516.

[21] A.D. Xenopol, *Domnia lui Cuza Vodă*, vol. II, pp. 59-60; Paul Henry, *op.cit.*, p. 22; N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. IX, Bucureşti, 1938, p. 389-390; T.W. Riker, *op.cit.*, p. 595-596, 598; C.C. Giurescu, *op.cit.*, p. 344-345.

[22] Arh.St. Bucureşti, Colecţia Microfilme, Franţa, rola 11 (C.P.C. Turquie-Bucharest, vol. 26, f. 14-22).

[23] *Ibidem*.

[24] *Ibidem*.

[25] *Ibidem*.

[26] C.C. Giurescu, *op.cit.*, p. 340; T.W. Riker, *op.cit.*, p. 583.

[27] Arh.St. Bucureşti, Colecţia Microfilme, Franţa, rola 132 (C.P.C. Turquie-Iassy, vol.6, f. 275-276).

[28] Ministère des Affaires Etrangères, Archives diplomatiques, Corespondance Politique, Russie, vol. 234-235, f.34-35 (în continuare C.P. Russie).

[29] *Ibidem*, f. 58-60 v.

[30] *Ibidem*, f.162-162 v.

[31] *Ibidem*, f.221 v-222.

[32] *Ibidem*, f.275-277 v.

[34] *Ibidem*, f.316-317 v.

[35] *Ibidem*, f.276 v-277.

[36] Arh.St. Bucureşti, Colecţia Microfilme, Franţa, rol 11 (C.P.C. Turquie - Bucharest, vol. 26, f. 243-251 v.).

[37] *Ibidem*.

[38] *Ibidem*.

[39] *Ibidem*.

[40] *Ibidem*.

[41] *Ibidem*.

[42] Arh. St. Iaşi, fond Universitatea „Al.I.Cuza", Iaşi, Rectoratul, dosar 32, f.37-38; vezi şi D. Ivănescu, Rodica Eugenia Anghel, *Universitatea „Al.I.Cuza", 1860-1944*, Inventar arhivistic, Bucureşti, 1984, p. 38.

[43] C.P. Russie, vol. 234-235, f. 329-331; vezi şi M.D. Sturza, *La Russie et la desunion des Principalitèes Romaines (1864-1866)*, în „Cahiers du Monde russe et sovietique", vol. XII, 3-e Cahier, 1971, p. 250, pp. 257-266.

[44] Arh. St. Bucureşti, Colecţia Microfilme, Franţa, rola 11 (C.P.C. Turquie-Bucharst), vol. 26, f. 323-326 v.

[45] *Ibidem*.

[46] *Ibidem*.

[47] *Ibidem*.

[48] C.C. Giurescu, *op.cit.*, p. 361.

[49] Arh. St. Bucureşti, Colecţia Microfilme, Franţa, rola 77. Minisère des Affaires, Etrangèrs, Archives diplomatiques, Memoires et documents Roumanie, vol. 18, f. 121-148; vezi şi D. Ivănescu, Diplomatul francez Adolph d'Avril despre Unirea Principatelor şi Al.I. Cuza, în „Românii în istoria universală", III/3, Iaşi, 1988, p. 197-288.

[50] *Ibidem*.

[51] *Ibidem*, rola 77 (vol. 18, f. 121-148).

[52] *Ibidem*, rola 72 (f.118-129).

[53] *Ibidem*.

[54] *Ibidem*.

[55] *Ibidem*.

[56] *Ibidem*.

Dumitru Vitcu

CONTRIBUȚIA ALOGENILOR LA PROCESUL MODERNIZĂRII SOCIETĂȚII ROMÂNEȘTI. CONSIDERAȚII PRELIMINARE

Dacă în occidentul european vremurile noi, moderne, se anunțaseră deja prin Renaștere și prin marile descoperiri geografice, zona răsăriteană a continentului avea să întârzie – precum se știe – în sistemul unor imperii de structură feudală, angajându-se cu anevoie în ciclul istoric tranzitoriu spre modernitate abia către finele veacului al XVIII-lea și în prima jumătate a celui următor. Este o perioadă extrem de densă, interesantă și contradictorie, semnificând un considerabil efort de racordare a structurilor, de nivelare continentală. Prefacerile, pe multiple planuri, de la bază la suprastructură, s-au succedat într-o cadență accelerată, în stare să intrige și să uluiască deopotrivă[1]. Și, spre a exemplifica, nu numai Franța revoluționară înfățișa priveliști profund schimbate în ochii călătorului englez care o străbătuse în primăvara și toamna aceluiași an, 1789; peste aproximativ trei sferturi de veac, la celălalt pol al continentului, moldoveanul Alecu Russo observa că ultimii câțiva ani însemnaseră pentru țara sa, ca trăire istorică, mai mult decât cinci secole anterioare[2].

Așadar, timpul dobândise și pentru locuitorii din bazinul carpato-dunăreano-pontic – e drept, mult mai târziu – densitatea specifică lumii moderne. Pentru deslușirea manierei în care s-a ajuns la această mutație, angajând atât planul vieții materiale, cât și pe cel spiritual, o mulțime de factori trebuie avută în vedere, precumpănind ceea ce un istoric numea „rolul dinamizant al ideii naționale în epocă"[3]. Cercetările mai vechi, ca și cele mai recente, au relevat deja parțial cine au fost purtătorii acestei idei, ca și măsura în care contactele cu lumea din afară au contribuit la formularea unui program național, direcție în care a fost radiografiată predilect activitatea diplomaților, călătorilor, oamenilor de afaceri și, nu în ultimul rând, a tinerilor români trimiși la studii în străinătate.

Dealtfel, Vasile Alecsandri, care se delimitase net de „generația stătută" dinaintea sa, lega chiar momentul de început al redeșteptării naționale și sociale de hotărârea unora dintre reprezentanții aceleiași generații de a-și trimite odraslele la studii în școlile și universitățile Apusului. El califica acest gest al boierilor – reprezentând totuși generația rămasă în acel orientalism toropitor, acel crepuscular „carpe diem" ce o împiedicase a face pasul hotărîtor spre ideile revoluției, ale emancipării politice, naționale și culturale – ca un „act revoluționar", care „a deschis porțile României la toate formele civilizatoare" ce „s-au împământenit cu o răpejune fără exemplu în oricare altă parte a lumii"[4]. Să precizăm însă din capul locului că, în pofida relativei izolări la care au fost constrânse veacuri de-a rândul Principatele Române în cadrul sistemului otoman, o ruptură completă de civilizația apuseană n-a existat nicicând și că anumite forme

de relații culturale, la scară continentală, au persistat chiar și în perioadele cele mai sumbre[5].

Când o legătură directă nu era cu putință, se recurgea la formele ocolite, intermediare. Pe rând, încă din secolul al XVIII-lea și continuînd în cel următor, Polonia catolică, bunăoară, a oferit fiilor de boieri moldoveni (Grigore Ureche, Miron și Nicolae Costin, Theodor Callimachi, Gheorghe Asachi ș.a.), nu numai azilul politic la nevoie, ci și posibilitatea unui contact substanțial cu valorile spiritualității europene, în colegiile iezuite de la Bar, Cracovia sau Lemberg. Chiar și școlile superioare din Rusia, îndeosebi cele de la Kiev, Petersburg și Odesa, au fost frecventate de junii români – să cităm cazurile lui Herescu, Miclescu, Cantemir sau Iordache Boldur-Lățescu – cu o mai redusă intensitate totuși, explicabilă nu prin distanța ce separa un popor de celălalt, ci prin predilecta orientare apuseană, a culturii române[6]. Tradiționale erau, din acest punct de vedere, legăturile cu orașele italiene Padova și Bologna (unde au studiat Alexandru Mavrocordat și stolnicul Constantin Cantacuzino), Pavia, Neapole, Torino, Roma, Florența și Veneția, larg deschise nu numai românilor transilvăneni, ca urmare a unirii bisericești (G. Șincai, P. Maior, Gr. Maior, Pavel Aron, Simion Bărnuțiu ș.a.), ci și moldovenilor (Al. Palladi-Bogdan, C. Negri, V. Alecsandri, Al.I.Cuza) ori muntenilor (Eufrosin Poteca, N. Bălcescu, Simion Marcovici). Studii și experiențe formative ale tinerilor cărturari români, precum N. Milescu, D. Cantemir, Enache Văcărescu, prințul N. Suțu ș.a. sunt legate și de Constantinopol, chiar dacă gândurile lor, mărturisite de fiul domnitorului muntean ucis de Eterie, se îndreptau spre Occident, în dorința de a cunoaște acele „pays ou la civilisation a pousé de profondes racines, ou les lumièrs ont donné au povoir de l'industrie une extension immence ou les principes de gouvernament ont dû réprandre la bien-être dans toutes les classes de la société"[7]. Și în Grecia, la Antena, unde a studiat dreptul Petrache Cazimir, ca și în Ungaria, la Buda, loc de învățătură pentru G. Cotorea, Radu Tempea, C. Diaconovici-Loga ori Zaharia Carcalechi, numărul studenților a sporit pe măsura cristalizării și dezvoltării unei clase de mijloc, îndeosebi în Transilvania. Drumul celor mai mulți tineri transilvăneni se oprea însă în capitala Imperiului habsburgic, de unde se aștepta – după tratatul de la Karlowitz (1699) – nu numai lumina cărții, ci și mai multă justiție. Cu asemenea speranțe, mărturisite sau nu, își vor fi început sau continuat studiile la Viena Samuil Micu-Clain, Petru Maior, Ion Budai-Deleanu, Vasile Pop, A.T. Laurian, Ion Maiorescu, Al. Papiu-Ilarian, ca și moldovenii G. Asachi, M. Zotta, I. Boldur-Lățescu, Gh. Cuciureanu, T. Stamati, ori muntenii Gh. Lazăr, Toma Constantin, Iancu Văcărescu ș.a.

Spre centrele academice germane de la Halle, Dresda, Leipzig, München, Berlin, Bonn și Heidelberg s-au îndreptat de timpuriu, din proprie inițiativă ori dând curs îndemnurilor familiale, doi dintre fiii lui Dinicu Golescu, Ștefan și Nicolae, Apostol Arsachi, Grigore Ghica, Eugen Predescu, frații Gheorghe și Ion Brăiloiu, Răducanu și Alexandru Rosetti, Vasile și Alexandru Ghica, Grigore și Dimitrie Sturza împreună cu M. Kolgăniceanu, Alexandru Orăscu, beizadelele Scarlat și Dumitrache Suțu, Gh. Panaitescu-Bardasare, ba chiar și un fiu de țăran, T. Nicolae din Nămoloasa[8], a cărui prezență la Berlin, alături de odraslele domnești, boierești și negustorești diversifica sugestiv baza socială a regenerării românești.

Nici țara cantoanelor, Elveția, n-a fost ocolită de tinerii studioși provenind din același spațiu, mai ales din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Pe lângă ceilalți doi fii ai lui Dinicu Golescu, Alexandru și Radu, întâlnim la Geneva, în epoca Regulamentului Organic, pe Al. Plagino, pe Ion, Gheorghe și Grigore Suțu (fiii lui Nicolae Suțu), pe Al. Suțu și, poate pe cel mai de seamă dintre toți, Alecu Russo, care a frecventat institutul Naville de lângă Geneva pentru a încheia cu studii practice la o casă vieneză de comerț[9]. Neîndoielnic însă, afinitățile de limbă, obârșie și temperament i-au determinat pe români să opteze precumpănitor pentru Franța, tendință fortificată progresiv după revoluția din 1789, care a coincis și cu recesiunea otomană posterioară păcii de la Kuciuk-Kainardji (1774), când însuși statul, interesat în modernizarea administrației sale și în crearea unor așezăminte capabile să răspundă noilor exigențe de progres, a început – e drept, sporadic – să intervină, acordând burse unor tineri lipsiți de mijloace[10]. Rațiuni subiective, precum simpatiile profranceze ale unor domni fanarioți (C. Mavrodordat, Gr. Ghica III, Al. Ipsilanti ș.a.), dar și obiective, între care sunt de semnalat evoluția studioșilor români spre un ideal civic, conjugată cu devenirea chestiunii românești în problemă internațională[11], explică acest proces. Și dacă generațiile de până la cumpăna veacurilor XVIII și XIX fuseseră legate mai mult de cariere proprii, de trebuințe personale, cele ulterioare aveau să manifeste un clar atașament patriotic, nu o dată mărturisit. Ilustrativ în acest sens este exemplul lui P. Poenaru, fost elev a lui Gh. Lazăr, care, continuându-și la Paris studiile de matematici, fizică și inginerie începute la Viena, scria binefăcătorului său (bancherul vienez Zenovie Hagi Pop) în 1827: „Scoposul dumitale l-a ajutorința ce-mi faci nu poate fi ca cele ce voi învăța p-aci să le știu numai pentru mine, la care mi-ar fi ajuns vreme ce am întrebuințat până acum, ci să le împărtășesc și altora în patrie"[12]. De aceea, nu s-a mărginit la audierea cursurilor și frecventarea laboratoarelor, ci a călătorit – în Paris, la Troyes, Roville, Nancy, Lyon, Naville, Grenoble, Valens, Romans – și a observat și notat o gamă variată de obiective economice, de inițiative, instrumentare și tehnologii aplicabile și în economia românească.

Preocupat de a asimila tot ceea ce considera a fi util țării sale în domeniile industriei, agriculturii, învățământului și legislației, și-a continuat aventura și peste Canalul Mânecii, în Anglia, acolo unde căile rutiere și rețeaua feroviară, sistemul de iluminat și grădinile publice, tehnologiile folosite în complexele miniere și metalurgice, în construcția mașinilor cu aburi și în filaturi l-au impresionat în aceeași măsură în care inițiativa privată și spiritul asociativ i s-au înfățișat a fi la originea reușitelor[13]. Nu întâmplător, deci, reîntors în țară, P. Poenaru avea să devină, vreme de câteva decenii, unul dintre stâlpii școlii românești. Și cazul său n-a fost izolat.

La Paris s-au adunat, după 1830, un întreg grup român de tineri studioși îmbrățișând domenii diverse, dar stăpâniți de același elan patriotic, precum frații Vasile și Iancu Alecsandri, N. Kretzulescu, Al.I.Cuza, Panaite Radu, N. Cantacuzino-Pașcanu, M. Anagnosti, Iancu Filipescu-Vulpe, C.N. Brăiloiu, Dimitrie

și Ion C. Brătianu, Ioan și Gr. Suțu, P. Donici, C. Bălcescu ș.a. Alt grup, din care făceau parte beizadelele Dimitrie și Grigore Sturza împreună cu M. Kogălniceanu, fusese, precum se știe, trimis la Luneville de domnitorul Moldovei, el însuși apreciat a fi fost „la înălțimea cunoștințelor secolului”[14] și ocupând „primul loc între cei mai învățați și talentați boieri tineri ai țării”[15]. Și succesorul său la tronul Moldovei, Gr.Al. Ghica, animat de aceleași deschideri intelectuale și preocupări modernizatoare, nu va întârzia să-și trimită fiii, Iancu și Alecu, spre a se forma „în staturile Evropii”[16].

Interesul tot mai stăruitor pentru înaltele școli apusene și îndeosebi pentru acele din spațiile francez și german coincide, nu întâmplător, cu epoca Regulamentului Organic în Principate, când semnele modernizării sunt evidente, când grija instruirii teoretice – nemaifiind cantonată în sfera disciplinelor umaniste, ci extinsă în cea a științelor pozitive – se asociază inițiativelor practice, în sfârșit, când spațiul românesc înfățișează Europei un program politico-național coerent, acceptat ori respins în funcție de interese și de împrejurări. Drămuindu-și timpul între studiu și propagandă națională, junii români s-au înregimentat acestui program cu devoțiune sugerată epistolar de un fiu de mare boier, viitorul prim-ministru al lui Cuza, N. Kretzulescu: „ziua mergeam la studiile noastre, iar după-masă ne coboram în grădinița casei și o oră, două, până a ne retrage fiecare în camera sa, ne întrețineam asupra nenorocitei situații a țării, asupra viitorului la care aspiram și asupra datoriei ce ne era impusă îndată ce ne vom întoarce la căminurile noastre”[17]. Firește, rezultatul cel mai de seamă al călătoriilor și studiilor europene ale tinerilor români – studii care, precum s-a observat deja, semnificaseră pentru spațiul reprezentat de ei ceea ce Renașterea însemnase pentru Occident cu câteva secole mai devreme[18] – a fost de ordin politico-moral: trezirea conștiinței de sine ca popor și angajarea în lupta pentru dobândirea drepturilor colective. Cei mai mulți dintre tinerii instruiți în școlile apusului, reîntorși în țară, au acaparat slujbe și poziții superioare, participând activ la înnoirea organizării de stat. Concomitent, este evidentă preocuparea autorităților centrale și locale de a-și asigura cadre cu o înaltă calificare pentru diverse sectoare ale vieții economice, sociale, politico-administrative și culturale, recurgând nu o dată și la o alternativă a soluției, până acum schițată doar, anume folosirea specialiștilor, ba chiar și a forței de muncă, aduși din străinătate.

*

Între precursorii acestei orientări, îl regăsim pe același domnitor fanariot martir, Grigore Ghica III al Moldovei, cel care – receptiv la imperativele timpului și la nevoile țării, cel puțin atât cât îi îngăduise epoca – a dispus, pe de o parte, înființarea mai multor școlii domnești întreținute din vistieria statului și, pe de alta, a promovat criteriul competenței în administrația publică, hotărând ca nimeni să nu poată ocupa vreo slujbă în stat fără atestat special, acea „carte de învățătură”[19]. Mai mult decât atât, preocupările sale edilitare, de înfrumusețare a capitalei, de „europenizare” a Iașilor prin lucrările inițiate în direcția aprovizionării orașului cu apă potabilă, a paveluirii stradale, a construirii de havuzuri și fântâni publice etc.[20], s-au suprapus ambiției de a introduce în țară, cu mijloace

externe, activitatea industrială de tip occidental. Ghica – spune M. Kogălniceanu, el însuși viitor întreprinzător la acea dată – „a întemeiat cea întâi postăvărie <din Moldova> cu lucrători nemți, la Chiperești, pe Jijia”[21], din producția căreia chiar domnitorul și-a confecționat haine „evropinești” și le-a purtat în Divan „ca să rușineze pe curtezani”. Folosind mâna de lucru de aceeași proveniență, domnitorul „a întocmit în apropierea Iașilor *o colonie de protestanți* ce se îndeletnicea cu fabricația ceasornicelor”[22].

Dar, ceea ce ultimul pătrar al secolului al XVIII-lea constituia totuși excepție, în prima jumătate a veacului următor și, mai cu seamă după restabilirea domnilor pământene și deschiderea comerțului românesc prin abolirea monopolului otoman, avea să devină, dacă nu regulă în toată puterea cuvântului, o obișnuință, o modă chiar. Dominată de confruntarea prelungită dintre cele două lumi și mentalități, una de esență feudală, conservatoare, purtând sigla ori numai nostalgia fanariotismului încă epidemic, și cealaltă, modernă, cu largi deschideri și disponibilități, către occidentul european, epoca la care ne referim se înfățișează relativ unitară din perspectiva luptei pentru recuperarea demnității și recunoașterii individualității istorice a poporului român, înscriind și eforturile tinerimii de a-l integra în concertul lumii civilizate. Este perioada când, potrivit unor aprecieri discutabile totuși, cultura și civilizația românească, „îndeosebi în Moldova, au fost cel mai mult influențate de vecinătatea apuseană”[23].

Noile cerințe sau pretenții impuse de prefacerea gusturilor și moravurilor societății românești – sesizate inițial prin scrierile lui Raicevich, Langeron, Wilkinson, ulterior prin cele ale lui Neigebaur, Duclos, W. de Kotzebue[24] și care îl vor fi îndreptățit pe Iorga să vorbească de „europenizarea completă a vieții sociale”[25] aici – au exercitat o particulară putere de seducție asupra meseșugarilor (calificați), întreprinzătorilor și specialiștilor străini, ispitiți de politica economică deschisă a autorităților, implicit de certitudinea dobândirii unor câștiguri facile. Mulți s-au stabilit în Moldova, menținându-și statutul de supuși străini, cu merite incontestabile în afirmarea unor îndeletniciri sau meserii noi, precumpănitor tehnice, de precizie, finețe și rafinament artistic. Un atent și competent analist al epocii, economistul Nicolae Suțu, consemna faptul că „un mare număr de germani, cea mai mare parte originari din staturile austriene, au format în Moldova așezăminte industriale și au case prin politii. Înflorirea întreprinderilor lor, scutirea de tot felul de dări, înlesnirea traiului vieții și apropierea relațiilor comerciale cu Austria contribuise.de a-i atrage în Moldova, unde se dedau comerțului și meseriilor. Neguțitorii cei mai înavuți și mai căutați sunt nemți, cei mai dibaci caretași, lăcătuși și stoleri sunt nemți [...] Ei sunt vestiți în mai multe feluri de industrii și, afară de cele ce le-am arătat, mai sunt încă multe ramuri ce se uneltesc de dânșii în Moldova. Germanii mai figurează ca: medici, arhitecți, ceasornicari, giuvaergii, grădinari, bucătari, calfe de pietrari, ciubotari, croitori, perucheri, mecanici, tufecii, pitari, legători de cărți ș.a.”[26] Într-atît se generalizase răspândirea și faima prestației lor, încât noțiunile de *neamț, meșter* sau *tehnician* ajunseseră a fi sinonime.

Nu întotdeauna însă statutul de supus german sau austriac – observația se extinde automat și asupra celorlalți sudiți – corespundea respectivei etnii sau

zone geografice şi, bineînţeles, nu pretutindeni în diversitatea îndeletnicirilor activau doar aceştia; alţi meşteri ori specialişti, proveniţi din afara graniţelor Principatelor, erau francezi, italieni, englezi, ruşi, polonezi, unguri, cehi, suedezi etc., aflaţi de regulă sub protecţia consulatelor străine. Alogenii asigurau, cu deosebirea în vremea Regulamentului Organic, aproape exclusiv mâna de lucru calificată şi asistenţa tehnică necesară în atelierele manufacturiere şi în „fabricile" înfiinţate cu capital străin sau autohton. Câteva exemple pot fi edificatoare în multiple sensuri: bunăoară, încă din anul 1817 fusese adus ca „maistru" specialist la „fabrica de huscă" de la Luncani (Bacău), pentru supravegherea tehnică a procesului de producţie, supusul austriac Franz Lerhi, etnic german cu atestat de „meşter din Ţara Nemţască"[27]. La manufactura de sticlă de la Comăneşti (Bacău) a logofetesei Măriuţa Ghica, mâna de lucru calificată o asigurau, în 1820, cei 31 de lucrători „unguri şi nemţi"[28], iar la „singura fabrică de tot soiul de sticlă din Principatul Moldovei", întemeiată în 1845 de cneazul Dimitrie Cantacuzino la Grozăşti (Bacău), întregul personal era constituit din „oameni străini aduşi de peste hotar cu grele cheltuieli"[29]. În anul 1840, farmacistul suedez Tornborg, cunoscând „secretul fabricaţiei lumânărilor de stearină Milly", obţinuse privilegiul exclusiv din partea autorităţilor moldovene pentru asemenea întreprindere, funcţionând în subordinea unei companii vieneze, care-i furnizase atât mâna de lucru, cât şi mijloacele tehnice necesare[30]. Ulterior, fabrica avea să ajungă în mâinile vornicului Th. Ghica, însă de numele aceluiaşi întreprinzător suedez se leagă şi existenţa unei fabrici de chibrituri la Iaşi, în 1848[31].

Primele mori mecanice în Moldova au fost introduse, precum iarăşi se ştie, de întreprinzătorii francezi Felix Barberot (Iaşi, 1846), Prosper Durand (Galaţi, 1855), fraţii ingineri Peytaven (Brăieşti şi Ţigăneşti, 1858) după ce şi-au dobândit naturalizarea, ca şi de arhitectul capitalei din 1854, Matias Nitchmann, a cărui întreprindere era anexată celei dintâi fabrici de arpacaş din ţară, fondată tot de el în 1858[32]. Şi în domeniul fabricării maşinilor şi uneltelor agricole primatul l-au avut tot alogenii, prin institutorul francez din Dijon, Jules Sachetti, cu a lui întreprindere din Păcurarii Iaşilor, în 1841, care prilejuise crearea unei largi societăţi pe acţiuni a marilor boieri moldoveni, în frunte cu titularul în funcţie al Departamentului de finanţe al ţării, Nicolae Suţu[33]. O încercare ulterioară pe acelaşi profil a fost materializată „în mahalaua feredeului turcesc devale de curtea domnului Mihai Sturza", de compania austriacă condusă de Anton Schiller[34]. La Galaţi, pe moşia Ţiglina, a fost construită în 1844 – la iniţiativa unei societăţi engleze, având delegat la faţa locului pe evreul ungur Goldner şi, cu intermitenţe, pe John Murley – cea dintâi fabrică de conservare a cărnii de vită, a cărei producţie era destinată prioritar exportului, îndeosebi marinei engleze, franceze şi austriece. Maşina de „carne murată", cum o numeau moldovenii, deservită de forţa de muncă combinată, „străini şi localnici", n-a fost scutită de dificultăţile inerente oricăror începuturi, între care şi de învinuirea formulată în Camera Comunelor de la Londra că, din pricina furnizării unor conserve alterate, „au putut contribui la prejudicierea expediţiei «în Antartica» a lui John Franklin «în anul 1847»"[35], soldată cu moartea exploratorului englez. În acelaşi port moldovean de la Dunăre, întreprinzătorul hamburghez John Krodop, supus austriac, şi-a dobândit, în 1847, dreptul de a avea o fabrică de preparare a cărnii sărate prin metode neutilizate de Goldner, dar care fapt n-a eliminat tensiunea între cei doi concurenţi.

Prezenţe nu doar notabile, ci jucând adeseori roluri decisive în iniţierea sau dezvoltarea unor ramuri ori subramuri ale industriei moldovene, au semnificat şi austriecii Wilhelm Stiber, pentru industria textilă[36], Franz Kurek – care a îndeplinit o vreme şi funcţia de arhitect al oraşului Suceava – în domeniul distilăriilor mecanice, Fred Bell sau englezul Stephen Verwuah, pentru industria materialelor de construcţii[37], inginerul francez Homaire de Hell şi ungurul E. Sarosy, în domeniul mineritului[38], arhitecţii Johan Freiwald, J. Brandel, Johan Krauss, Georg Jahomann şi Georg P. Daniil, în dezvoltarea edilitar-urbanistică a localităţilor[39] etc.

De notat că nu doar numărul specialiştilor, ci şi al meşteşugarilor (muncitori calificaţi) străini, care au adus odată cu ei gusturile şi moda apuseană a sporit continuu în anii Regulamentului Organic, încât influenţa lor s-a vădit şi în acele ramuri ce beneficiau de oarecare tradiţie în spaţiul românesc. N. Iorga a remarcat fenomenul petrecut în arta bisericească, bunăoară, dar observaţia sa poate fi extinsă şi asupra altor domenii: peste tot, remarca el, se înfăţişa „înrîurirea artei apusene necontopită cu tradiţiile noastre"[40]. Presa vremii începuse a face reclame unor meşteşugari şi produse noi în capitala ţării, precum lui Leopold Akst, turnător de candele[41], ori unui oarecare Miller, „fabricant de clavir"[42], iar catagrafiile întocmite de autorităţi reflectau, odată cu sporul elementului alogen în oraşele Moldovei şi în primul rând la Iaşi, creşterea şi diversificarea profesiunilor active. Meşteşugul parchetării este încă o ramură „de import" a prelucrării lemnului în Moldova, unde Rosetti-Roznovanu angajase, pentru interioarele palatului său de la Stânca, pe iscusitul meşter german Johan Baumgarter, cu o echipă de 24 teslari, după ce o altă formaţiune calificată, de aceeaşi sorginte, fusese angajată în 1851 pentru lucrările de „bronzuit" la acelaşi obiectiv[43].

Suflul industrializării nu era doar un moft ori un fenomen izolat în Principate, ci, aşa cum s-a subliniat deja, în deceniile III-IV se bucura de o largă răspândire în occidentul european, îndeosebi în Franţa şi Germania, concepţia saint-simonistă ce proclamase progresul social ca rezultat al achiziţiilor ştiinţifice succesive, iar industria ca un factor esenţial a lumii moderne. „Tour pour l'industrie, tout pour l'industrie!" – este formula ce obseda epoca, revenind sub diverse forme şi în demersurile tinerimii române întreprinzătoare, dar şi în conduita factorului politic de decizie. Însuşi domnitorul Moldovei, Mihai Sturdza, a manifestat un interes constant pentru dezvoltarea acestei ramuri economice a ţării, avizând favorabil iniţiativele menite a introduce obiective sau tehnici industriale noi, încurajându-le chiar. Tânărului M. Kogălniceanu, trimis împreună cu beizadelele Dimitrie şi Grigore pentru înalte învăţături la Berlin în 1837, îi recomandase – se pare – mai ales studii cu caracter practic, de vreme ce feciorul agăi îşi asigura tatăl de datoria ce o avea de „a învăţa teoria agriculturii [...], mătăseria, rachieria şi aborul", la care adăuga „teoria şi practica fabricilor"[44].

Pătrunderea pe scară largă a întreprinzătorilor străini în Moldova, mult înlesnită prin Regulamentul Organic şi susţinută de domn, n-a fost însă însoţită –

cel puțin în primul deceniu postregulamentar – de implicarea în aceeași proporție a elementului autohton, din motive relevate în 1838 de Mihai Sturdza. Având obsesia modernizării, se pare însă că nu chiar cu orice preț, el constata cu oarecare părere de rău că „artele și meșteșugurile sunt exercitate îndeobște numai de străini, dar aceștia se sfiesc de afacerile mai mari. Calitatea lor de străini, puțina neîncredere [...] în obiceiurile și legile țării îi împiedică de a se avânta în întreprinderi care cer un capital însemnat și un viitor sigur. Indigenii, care au averi îndestulătoare pentru a introduce și a face să se dezvolte un nou fel de industrie, sunt marii proprietari, dar aceștia, putând valorifica ale lor capitaluri în ramura agricolă [...], au în genere puțină aplecare spre necunoscut. Sunt unii care au încercat să facă fabrici, de faianță, de sticlă, de postav, spre pildă [...], dar siliți prin situația lor să trăiască departe de centrul afacerilor și încrezându-se în oameni, care, cele mai dese ori, i-au înșelat, au renunțat la întreprindere"[45]. Iată, așadar, câteva observații pertinente, emise de primul gospodar al țării, în legătură cu starea economiei industriale a Moldovei, care reclama, dacă nu o revizuire legislativă, cel puțin o mai atentă adecvare a mijloacelor și disponibilităților la cerințele vremii, printr-o sporită și nemijlocită participare a elementului autohton. Pentru aceasta nu era suficientă doar puterea exemplului oferit de către cei mai temerari dintre întreprinzătorí indigeni, care, în majoritatea cazurilor, apelau tot la asistență tehnică ori la mâna de lucru calificată adusă din afara granițelor, ci se resimțea nevoia unei minime protecții din partea statului în direcția pregătirii locale a propriilor cadre, necesare deopotrivă în desfășurarea pe noi coordonate a vieții economico-sociale și politice a țării. Este și motivul pentru care știința, învățământul și cultura, marcate în continuare de influența curentelor de idei din afară, au înregistrat o progresivă afirmare a spiritului național în toate planurile, fără a fi însoțită de repudierea formelor sau elementelor exterioare, ba dimpotrivă, cultivându-le.

Eforturile stăruitoare ale unui Gh. Asachi în Moldova, ori Gh. Lazăr în Țara Românească, mai târziu ale lui M. Kogălniceanu, Gh. Săulescu, Ion Maiorescu, Ion Ghica, I. Heliade-Rădulescu, P. Poenaru ș.a. în direcția instituționalizării vieții spirituale românești n-au urmărit eliminarea sau marginalizarea alogenilor, n-au alimentat atitudini și reacții xenofobe, dimpotrivă, au prilejuit fructuoase cooperări și o coexistență benefică pentru ambianța generală cu dese absorții ale factorilor de progres din exterior.

Influenței culturii germane, bunăoară, altminteri mai slabă în Moldova decât cea franceză și orientată mai mult spre știință, se datorează înființarea, în anul 1833, a „Societății medico-istorico-naturale" din Iași[46]. Inițiatorul și fondatorul ei a fost doctorul Iacob M. Cihac, originar din Aschaffenburg, viitor profesor la Academia Mihăileană. Societatea a reunit, alături de câțiva cărturari autohtoni în frunte cu Gh. Asachi, Alex. Ghica sau Mihail Sturdza (până a fi numit domn), un număr însemnat de intelectuali, având statutul de „supus străin", precum economistul și juristul A. Winkler, farmacistul Anton Abrahamfi, cercetător asiduu al izvoarelor minerale de la Slănic, Șaru Dornei, Borsec, Hangu, Strunga și Văiluța, medicul Bazilius Bürger, ori chiar savanți străini, ca botanistul Joseph Zukarini din München, medicul farmacist Joseph Szabo, I.N. von Meyer sau

Georg L. von Maurer și, mai ales, naturalistul și etnograful austriac Julius Edel. Ultimului îi datorăm „cea mai spectaculoasă explorare a satului moldovenesc"[47] întreprinsă în vara anului 1835 la inițiativa Societății și soldată cu redactarea unui cuprinzător jurnal, o „veritabilă frescă a orașului și satului liber și dependent" și a unui fragment de studiu[48]. Manuscrisele sale, păstrate în biblioteca Societății, se pare că au fost utilizate de J.F. Neigebaur, fără a menționa „împrumutul", fiind parțial valorificate de autor abia în anul 1849, la Viena. Societatea, împreună cu muzeul și biblioteca, avea să se constituie într-un atractiv centru al legăturilor științifice externe ale Moldovei și în laborator conex al Academiei Mihăilene, căreia, nu o dată, îi va oferi cadrele necesare desfășurării procesului didactic.

Și în cadrul Academiei Mihăilene au activat ca profesori, alături de români, mulți străini, stabiliți sau nu în țară, începând cu Christian Flechtenmacher, fostul juristconsult al statului și profesor extraordinar la gimnaziul vasilian, autor al primei prelegeri de drept românesc ce s-a păstrat până astăzi[49], continuând cu profesorul de caligrafie Joseph Adler, apoi cu John Müller, cel care a predat „desemnul figurilor și al zugrăviturilor istorice în ulei", dr. E. Tollhausen din Frankfurt, alături de francezii Ch. Tissot, A. Malgouverne, L. Répey și Ch. Maisonabe, J. Freiwald, specialist în desen, geometrie și arhitectură[50]. Reîntorcându-ne însă la practica medicală și farmaceutică în Moldova, se cuvine subliniat faptul că, în toată perioada supusă analizei, respectiv sfârșitul secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, aceasta a constituit aproape în exclusivitate un apanaj al străinilor. J.F. Neigebaur observase la vremea lui că cei mai mulți dintre ei proveneau din rândul sașilor din Transilvania[51], reprezentativ pentru profesie și, în genere, pentru ținuta intelectuală, fiind medicul curant al mitropolitului Iacov Stamati și al domniței Sultana Sturdza, sibianul Andreas Wolf. Stăpânind bine limba română și manifestând vocație pentru cercetarea istorică, în virtutea căreia a explorat arhivele Mitropoliei Moldovei și a studiat inscripțiile din biserica „nemțească" de la Baia, Wolf este autorul unei valoroase monografii științifice consacrate Moldovei și realităților ei social-politice de la sfârșitul veacului luminilor[52].

Mai târziu, numărul străinilor angajați în practica medicală, fie în instituțiile de profil, fie în cabinete particulare, a sporit mereu, alături de ei activând și unii localnici trecuți la sudiție, ce figurau în catagrafii ca supuși străini[53]. Toți farmaciștii sau „spiterii" din Moldova înscriși în statistica sudiților din anii 1824-1825 erau însă sub protecția austriacă, chiar dacă etnia lor era diferită: Anton Kuclar, originar din Bucovina, Iacob Brozinski și Iosif Kosubetchi, polonezi, Ștefan Lodorman și Anton Dimitrie, ardeleni din Brașov, iar Georg Vasicovski, etnic german[54]. Printre cei 16 „spiteri" mai de prestigiu ai capitalei la 1838, în afara lui Anton Abrahamfi, care dispunea și de diploma ce-i atesta profesia, se aflau supușii austrieci Karl Vorel, Ioan Lochman (sas din Transilvania) și Ignat Degret, precum și suedezul aflător sub protecție prusacă, Karl Tornborg, care, precum am menționat deja, s-a remarcat și prin inițiative industriale ce nu-l îndepărtau de profesia de bază, exercitată în Iași vreme de două decenii[55]. Într-o altă listă, din anul 1842, cuprinzând numele a 42 doctori și 32 „hirurgi" (cu

atestat special) care aveau dreptul să exercite profesiunea de medic în principat, figurau: Iosif Viola, care, deşi era supus austriac, dobândise rangul de postelnic şi funcţia de şef al spitalului central Sf. Spiridon din Iaşi, apoi Emanoil Frankel, cu acelaşi statut social şi cumulând funcţia de al doilea secretar al Societăţii de medici şi naturalişti, supuşii francezi Ch. Maisonable, Vicent Peréz, Bartelemy şi Basereau[56] ori Emanoil Holzdrenger şi Franz Kaiser etc.[57]

Suflul înnoitor al vremii reclama tot mai stăruitor curmarea abuzurilor şi domnia legii într-o societate românească predispusă desprinderii de Orient în planul moralităţii publice, dar în care venalitatea încă domina pârghiile vieţii sociale şi politice, iar banii – precum sublinia un memoriu al boierilor moldoveni din 20 februarie 1844 – „ţineau loc de acte, legi şi forme"[58]. În lipsa sau insuficienţa cadrelor autohtone, a unui învăţământ juridic corespunzător până la înfiinţarea Academiei Mihăilene, ca şi după aceea de altfel, autorităţile centrale şi locale au apelat la specialiştii şi practicienii calificaţi ai dreptului, recrutaţi tot dintre străini, dar care s-au stabilit în ţară, menţinându-şi statutul de sudit. Neîndoielnic, între aceştia figura cea mai proeminentă a constituit-o fostul profesor de drept, latină şi limbă germană de la Academie, juristul Christian Flechtenmacher[59], care-şi dobândise titlul de doctor în drept şi filosofie la Viena, traducând apoi în româneşte codul civil austriac – utilizat ca plan şi metodă în alcătuirea *Codului Callimachi* – şi devenind juristul oficial a statului Moldova până spre amurgul vieţii. Contemporani sau urmaşi în acelaşi domeniu şi cu acelaşi statut i-au fost juristul, economistul şi publisictul de origine austriacă Anton Winckler, membru al Societăţii de medicină şi istorie naturală[60], avocatul francez J. Gall, fostul secretar al domnitorului Mihail Sturdza, publicistul francez Gallice, şi el profesor la Academia ieşeană, supusul britanic Corvissiano Pierre ş.a.[61]

Adversar al violenţei, al manevrelor oculte, dar şi al radicalismului tinerimii instruite, domnitorul Moldovei s-a arătat a fi partizanul moderaţiei în abordarea juridică a fenomenelor sociale, lăsându-se influenţat de lecturile sale franceze şi italiene, îndeosebi ale lui E. Sieyés, Edouard Alletz, Gaetano Filangieri ori Cesare Beccaria. „În veacul nostru, care este în totul pozitiv – reflecta el – adevăratul drept la recunoştinţă publică derează din îmbunătăţirile cele mai soţiale [...] Cu cât îndeletnicirea va urma întru a se îmbunătăţi fizicul şi moralul unui norod, cu atât se împuţinează şi aspra aplicaţie a pravilelor"[62]. În practică, gândirea sa nu şi-a aflat corespondentul ideal, însă preocupările centrate dezvoltării organice a ţării şi diminuării decalajului evolutiv au fost evidente chiar şi pentru detractorii săi. Urbanizarea capitalei şi a altor localităţi ale ţării n-a însemnat doar efectuarea unor necesare îmbuntăţiri edilitare, pentru care apelase la serviciile specialiştilor francezi, austrieci şi germani cu predilecţie: Felix Barberot, Xavier Hommaire de Hell, Johan Freiwald, J. Brandel, Franz Kureck, Johan Krauss ş.a., ci şi diversificarea profesiunilor în raport cu noile cerinţe. Şi cum aria de cuprindere a disciplinelor în instituţiile şcolare existente era restrânsă în raport cu aceleaşi cerinţe, pe de o parte, s-a apelat tot la practicienii străini calificaţi în cele mai variate şi utile îndeletniciri şi, pe de alta, s-a recurs la inaugurarea învăţământului tehnico-profesional şi artistic în Moldova, menit a asigura necesarul de cadre autohtone noilor profesiuni sau celor aflate în suferinţă.

Înfiinţarea teatrului francez la Iaşi, în 1832, cu trupa lui Baptiste Foureaux, ca şi prezenţa substanţială a dascălilor de limbă franceză în pensioanele de băieţi sau fete, indiferent dacă aceştia se intitulau „maîtres des langues", perceptori ori institutori, precum bine cunoscuţii Victor Cuenim, Louis Jourdan, Malgouverne şi V. Lincour, apoi Chefneu, Bagarre, Schneider (elveţian de origine), Caron, Ballif, Laurent ş.a.[63] a sporit numărul amatorilor şi cumpărătorilor de carte de limbă franceză şi, concomitent, a determinat apariţia librarilor. Iniţiativa elveţianului Fr. Bell, aflat sub protecţie franceză, urmată mai tîrziu de cea a lui Adolf Hennig, care solicitase în 1843 autorităţilor moldovene autorizarea deschiderii şi unui cabinet de lectură alăturat librăriei, îl determinase pe J.F. Neigebaur să consemneze admirativ, dar şi exagerat desigur, că în librăriile celor doi „puteau fi comandate toate cărţile literaturii europene"[64]. Vânzarea de carte s-a dovedit a fi o afacere prosperă chiar şi pentru unii negustori angrosişti, însă profesia de librar şi-a căpătat cu timpul propria identitate, impusă şi prin numele sudiţilor Franz Nesler, Heinrich Selten, Johan Capucinschi, Jules Hette, chiar şi prin cel al medicilor Adalbert Reiner sau Teofil Glück, a căror bunăstare le îngăduise a-şi disponibiliza capitalul bănesc în credite locale[65]. În 1855, un supus austriac pe nume Marcus Pinches, solicita cuvenita aprobare a autorităţilor pentru înfiinţarea la Iaşi a unei librării profilată pe cartea germană şi evreiască[66]. Legat de carte şi de soarta ei a fost şi tehnicianul tipograf prusian Adolf Bermann, cel care înfiinţase în 1832 o tipografie la Kragujevac, activând apoi în Moldova efectiv din 1839, unde a ajuns directorul tipografiei „Albina", având însă şi o tipografie proprie[67].

Preocuparea de a îmbina plăcutul cu utilul nefiind doar un moft elitist, ci o habitudine administrativă după 1832, chiar dacă este evidentă precumpănitor în capitala ţării şi, într-o măsură, în celelalte localităţi urbane începând cu Galaţii, s-a constituit în cadru favorizant afirmării unei noi îndeletniciri, răspândite, practicate şi întreţinute prin mijlocirea multor străini. La gimnaziul vasilian din Iaşi, de exemplu, fusese adus în 1832 pictorul ceh Ludovic Stavsky, nu doar ca profesor, ci şi ca artist practician. Mediul îl va fi atras, desigur, de vreme ce s-a şi stabilit în Moldova, pictând între altele interioarele palatului – ridicat de arhitectul austriac Johan Freiwald – al vistiernicului Gh. Roset-Roznovanu şi predând, la şcoala de fete înfiinţată mai tîrziu, „desenul, broderia şi tapiseria cea fină"[68]. Meşteşugul „zugrăviei" sau picturii îl avea ca dascăl la Academia Mihăileană, în 1839, pe germanul Mauriciu Löffler[69], dar domeniul va prilejul afirmarea şi altor artişti, precum Miller, Schiavoni ş.a..

Aspectul urbanistic al capitalei cunoştea o metamorfozare continuă. În paralel cu lucrările de pavare a oraşului, mai întâi cu piatră de râu, ulterior cu prisme din lemn gudronat după sistemul inginerului francez F. Barberot, s-au construit noi imobile, îndeosebi case sau palate boiereşti, a fost adoptat procedeul iluminării stradale „cu reverbere" aduse de la Berlin în anii 1842-1843, a fost ridicat „obeliscul leilor" în grădina publică de la Copou, regândită şi ameliorată aprovizionarea cu apă a oraşului şi, mai cu seamă, s-a reconstruit vechiul palat domnesc ce fusese mistuit de incendiu în 1827, apelându-se mereu la specialiştii străini. Reşedinţa domnească a lui M. Sturdza, realizată cu fronton în stil neo-

clasic, putea suporta în epocă comparaţia cu alte curţi princiare europene, constituind nu o dată subiect de referinţă în scrierile călătorilor sau diplomaţilor în trecere prin Moldova. Armonia proporţiilor şi gustul artistic, ilustrate prin ornamentaţia interioară şi exterioară, beneficia şi de un decor natural adecvat pentru întreţinerea căruia domnitorul angajase ca grădinar al curţii pe cehul Swoboda. Aceasta a deschis, în ziua de 14 mai 1839, în grădina palatului de la Socola, „o curioasă şi neaşteptată expoziţie «florală» interesând botanica"[70], după modelul unor întreprinderi similare din Viena şi Berlin. Premiera ieşeană a sensibilizat pe contemporani şi n-a trecut neobservată de urmaşi, pentru care Swoboda a semnificat „un viguros element de creaţie în dezvoltarea civilizaţiei româneşti din epoca lui M. Sturdza, încântând sufletele moldovenilor cu farmecul nepătruns al florilor pe care le-a cultivat"[71].

Iată, aşadar, o întreagă suită de îndeletniciri, de meşteşuguri, profesii, discipline, sau domenii ilustrând ansamblul vieţii materiale şi spirituale moldoveneşti, îndreptată pe făgaşul modernităţii cu concursul nemijlocit, ori prin contribuţia nu o dată decisivă a specialiştilor străini, care, fie din proprie iniţiativă, fie răspunzând unor chemări sau îndemnuri oficiale sau particulare, s-au arătat ispitiţi de ideea punerii în valoare a propriei capacităţi creatoare în acest spaţiu geopolitic, spre binele comun al lor şi al ţării, pe care cei mai mulţi dintre ei au şi adoptat-o. Dată fiind varietatea şi diversitatea domeniilor de afirmare, gradul de specializare şi de noutate al preocupărilor, raportat, pe de o parte, la posibilităţile existente într-un plan mai larg şi, pe de alta, la cerinţele societăţii româneşti în epocă, în sfârşit, aportul fiecăruia în stimularea progresului general, fără a neglija, în majoritatea cazurilor, raportul existent între teorie şi practică, ori între intenţie şi faptă, o ierarhizare valorică, oricât de riguros efectuată, riscă subiectivismul şi poate fi lesne controversată.

Cu precauţiile enunţate, dar şi cu convingerea desprinsă din aprofundarea tuturor elementelor de calcul în această direcţie, îndrăznim a-l aşeza în fruntea tuturor tehnicienilor, teoreticienilor şi practicienilor străini activând în Moldova în vremea Regulamentului Organic, îndeosebi în deceniile IV-VI ale secolului trecut, pe Carol Mihalic de Hodocin[72].

Note

[1] Daniel Halévy, *Essai sur l'accéleration de l'histoire*, Paris, 1948, p.84-104.

[2] Al. Russo, *Cântarea României*, Bucureşti, 1971, p.9-10, 30-31.

[3] Al. Zub, *L'idée nationale et le rythm historique dans les pays roumains au début de l'epoque moderne*, în RRH, XIV, 1975, nr.2, p.285-289.

[4] Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Intelectualii români din Principate şi cultura greacă. 1821-1859*, Bucureşti, 1979, p.11.

[5] N. Iorga, *Etudes roumaines. I. Influences etrangères sur la nation roumaine*, Paris, 1923, p.81-91.

[6] Al. Zub, *Studioşi români la universităţile europene*, în vol. *Cunoaşterea de sine şi integrare*, Iaşi, 1986, p.125-126.

[7] Victor Slăvescu, *Însemnările de călătorie ale lui N. Suţu*, în AARMSI, S. 3, t.XXV, 1942, p.256.

[8] D.C. Amzăr, *Studenţii români în străinătate. Date şi interpretări statistice*, în CL, IV, Bucureşti, 1940, p.239.

[9] Al. Zub, *op.cit.*, p.135.

[10] Pompiliu Eliade, *Influenţa franceză asupra spiritului public în România. Originele*, Bucureşti, 1982, p.116-144.

[11] N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Paris, 1918, p.131; Leonid Boicu, *Geneza chestiunii române ca problemă internaţională*, Iaşi, 1974, p.98.

[12] C. Potra, *P. Poenaru, ctitor al învăţământului românesc*, Bucureşti, 1963, p.256-258.

[13] N. Iorga, *Histoire des relations anglo-roumaines*, Iassy, 1917, p.115-116.

[14] N. Soutu, *Memoires du prince~*, Vienne, 1899, p.209.

[15] D. Ciurea, *Civilizaţia în Moldova în perioada 1834-1849*, în AIIAI, XIII, Iaşi, 1976, p.21.

[16] „Buletin. Foaie oficială", XVII, Iaşi, 1849, p.403.

[17] A.D. Xenopol, *N. Kretzulescu*, în AARMSI, XXXIV, 1912, p.626-627.

[18] Al. Zub, *op.cit.*, p.141; D.C. Amzăr, *op.cit.*, p.215-216.

[19] Teodor Codrescu, *Uricariul*, vol.I, Iaşi, 1852, p.75.

[20] O sugestivă evocare a personalităţii domnitorului martir, în care istoria se amestecă cu literatura, o găsim în nuvela (numită de autor „articol"), *Trii zile din istoria Moldovei*, a lui M. Kogălniceanu, publicată în numerele 27-30 ale revistei „Propăşirea", Iaşi, I, 1844, şi reprodusă în M. Kogălniceanu, *Opere*, I, ediţie Dan Simonescu, Bucureşti, 1974, p.171-178.

[21] Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu - Istoric*, Iasi, 1974, p.723.

[22] *Ibidem*.

[23] Dr. S. Reli, *Cehi în trecutul şcolar şi artistic al românilor*, în RdP, III, Cernăuţi, 1933, p.7-10.

[24] Stela Mărieş, *Supuşi străini din Moldova în perioada 1781-1862*, Iaşi, 1985, p.146.

[25] N. Iorga, *Negoţul şi meşteşugurile în trecutul românesc*, Bucureşti, 1906, p.151.

[26] N. Suţu, *Notiţii statistice asupra Moldovei*, Iaşi, 1852, p.52-53.

[27] C. Turcu, *Fabrica de huscă de la Luncani - Bacău (1817)*, în vol. *Arhivele Statului - 125 de ani de activitate. 1831-1956*, Bucureşti, 1958, p.417-425.

[28] Stela Mărieş, *op.cit.*, p.148.

[29] Leonid Boicu, *Industria în Moldova*, în vol. *Dezvoltarea economiei Moldovei. 1848-1864*, Bucureşti, 1963, p.248.

[30] D. Ciurea, *op.cit.*, p.38.

[31] I.C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic. 1834-1848*, Bucureşti, 1915, p.596.

[32] Leonid Boicu, *op.cit.*, p.222.

[33] Adrian Macovei, *Prima întreprindere din Moldova pentru fabricarea uneltelor şi maşinilor agricole (Iaşi, 1841)*, în CI, IV, Iaşi, 1973, p.211.

[34] „Gazeta de Moldavia", Iaşi, nr.66, din 22 august 1857.

[35] E.D. Tappe, *Rumania after the Union as seen by two English Journalists*, în SEER, vol. XXXIX, nr.92, dec.1990, p.214.

[36] L. Boicu, *Ştiri noi despre industria de postav în Moldova la jumătatea veacului al XIX-lea*, în „Studii", nr.2/1960, p.207.

[37] Idem, *Industria în Moldova...*, p.218.

[38] D. Vitcu, *Proiecte de reorganizare a exploatării ocnelor Moldovei. 1832-1862*, în CI. 1973, p.185.

[39] St. Mărieş, *op.cit.*, p.158-159.

[40] N. Iorga, *Negoţul şi meşteşugurile în trecutul românesc*, Bucureşti, 1906, p.68-69.

[41] „Gazeta de Moldavia", Iaşi, nr. 83, din 18 octombrie 1851, p.334.
[42] Idem, nr.48, din 18 iunie 1851, p.198.
[43] L. Boicu, *op.cit.*, p.192.
[44] Al. Zub, *op.cit.*, p.99.
[45] I.C.Filitti, *op.cit.*, p.594.
[46] N.A. Bogdan, *Societatea medico-naturală şi Muzeul istorico-natural din Iaşi, 1830-1919*, Iaşi, 1919; V. Răşcanu, Gh. Năstase, D. Ciurea şi E. Ciurea, *Istoricul Societăţii de medici şi naturalişti din Iaşi (1830-1960)*, Bucureşti, 1961. Actul de întemeiere a Societăţii, sub forma unui cerc de studii medicale, datează din 1830, dar aprobarea funcţionării avea să o primească abia la 18 martie 1833 (Cf. D. Ciurea, *op.cit.*, p.46).
[47] *Ibidem*, p.41.
[48] D. Ciurea, *Moldova în jurnalul inedit al lui Julius Edel din 1835*, în SCSI, Iaşi, 1955, nr. 1-2, p.55-61.
[49] *De la Academia Mihăileană la Liceul Naţional*, Iaşi, 1936, p.332 şi urm.
[50] Gabriel Bădărău, *Academia Mihăileană*, Iaşi, 1987, p.79-80, 94-96.
[51] J.F. Neigebaur, *Beschreibung der Moldau und Walachei*, Breslau, 1854, p.292.
[52] Andreas Wolf, *Beiträge zu einer statistisch-historischen Beschreibung des Fürstenthum Moldau*, Hermanstadt, vol. I-II, 1805.
[53] St. Mărieş, *op.cit.*, p.158.
[54] Arh. St. Iaşi (ASI), Tr.166, op.184, Condica 23, f.488, 103, 104, 527.
[55] Idem, Secretariatul de Stat al Moldovei, dos. 2071, f.1-2.
[56] Idem, dos. 68, f.1; dos. 1571, f.59-61.
[57] Idem, dos. 2060, p.212-214.
[58] I.C. Filitti, *Documente din vremea Regulamentului Organic*, Bucureşti, 1935, p.107-117.
[59] Gh. Ungureanu, *Juristul Christian Flechtenmacher*, Iaşi, 1931, passim.
[60] ASI, Secretariat, dos. 1570, f.3-36.
[61] St. Mărieş, *op.cit.*, p.159.
[62] D. Ciurea, *Civilizaţia...*, p.19.
[63] Pompiliu Eliade, *op.cit.*, p.222 (relevând rolul civilizator al Franţei, consulul acesteia în Moldova scria, într-o depeşă din anul 1834, că toată generaţia acelei epoci, în vârstă de 18 pînă la 35 ani, era formată în spirit francez şi educată în şcoli sau pensioane franceze. Cele patru pensioane de fete existente în Iaşi, două la Botoşani şi unul la Galaţi, erau conduse de institutoare franceze. Limba franceză era larg răspândită în toate clasele societăţii, fapt remarcat dealtfel şi de diplomatul Bois le Comte, atât la Bucureşti cât şi la Iaşi (Cf. Hurmuzaki, *Documente*, XVII, p.571, 856, 969-972).
[64] J.F. Neigebaur, *op.cit.*, p.306.
[65] C.C. Angelescu, *Creditul în Moldova*, în vol. *Dezvoltarea economiei Moldovei*, p.386.
[66] ASI, Secretariat, dos. 1981, f.2.
[67] D. Ciurea, *op.cit.*, p.49.
[68] V.A. Urechia, *Istoria şcoalelor*, vol. I, p.221 şi vol. II, p.130.
[69] Dr. S. Reli, *op.cit.*, p.8-9.
[70] V.A. Urechia, *op.cit.*, II, p.128.
[71] Dr. S. Reli, *op.cit.*, p.10.
[72] Pentru studiul de caz, pe această temă, vezi l.n. *Carol Mihalic de Hodocin în Moldova. Idei şi fapte*, în AIIX, Iaşi, XXXIII, 1996, p. 241-261 şi tom XXXIV, 1997 (sub tipar).

Mihai Timofte

O REVOLUŢIE „DE CATIFEA" ÎN ISTORIA ROMÂNIEI MODERNE: ABDICAREA LUI AL. I. CUZA ÎN PERCEPŢIA LUI BALIGOT DE BEYNE

Între multiplele analize dedicate istoriei moderne a Românilor cărora Profesorul Gh. Platon le-a dat expresie cu osîrdia şi acribia binecunoscute, cele referitoare la Revoluţia de la 1848 şi Unirea Principatelor par să ocupe un loc predilect.

Este acesta şi unul din motivele care ne-au înrâurit în decisia de a include în acest volum omagial o parte din scrisorile lui Baligot de Beyne care trimit la actul, încă controversat, sub raportul diagnosticului şi al dimensiunilor, al abdicării *Domnului Unirii*, ca urmare a acţiunii „monstruoasei coaliţii" din noaptea de 10/22 – 11/23 februarie 1866.

Depistate în Arhivele din Nantes ale Ministerului de Afaceri Externe al Franţei, aceste scrisori proiectează, dacă nu o lumină „nouă", unghiuri de percepţie care completează imaginea, întregesc tabloul, cu informaţii „dinlăuntru", asupra atmosferei şi a actorilor.

Relatările lui Baligot de Beyne – până în momentul abdicării lui Al.I.Cuza – şef de cabinet al domnitorului, deşi potenţial marcate de o oarecare doză de subiectivism, înserează atitudini şi reacţii, încorporează comentarii, nu puţine, despre etică şi moralitate în politică, punând în balanţă profilul celui detronat cu cel al autorilor acţiunii.

Observaţiile sale trimit şi la ceea ce într-o formulare contemporană, „revoluţie de catifea", ar putea fi adecvată, în opinia noastră, la evenimentele de atunci: înlăturarea, fără vărsare de sânge, a domnitorului cuplată la refuzul acestuia de a încuraja orice acţiune de tip restaurativ şi instituirea altui regim, cu cei doi piloni: Constituţia de la 1866 şi Dinastia de Hohenzollern.

În ambele ipostaze cercetătorii, chiar cei cu opţiuni diferite privind actul abdicării, pot găsi în informaţiile furnizate, repere ale unui moment important care nu şi-a epuizat nici aria interpretărilor nici pe cea implicită, a polemicilor.

Nu putem încheia succinta noastră prezentare fără a menţiona contribuţia specială a profesorului Alex. Vlad, la traducerea textelor, marcată de serioase dificultăţi datorate calităţii xerocopiilor executate după manuscris. Este şi motivul pentru care, acolo unde a fost imposibilă descifrarea unor cuvinte, am consemnat prin paranteze faptul, după cum în alte cazuri – puţine de altfel – am recurs la o traducere mai liberă, fără ca, în ambele situaţii, să fie alterat conţinutul.

București, 11/23 februarie 1866 (ora 4,00)

Iată istoricul revoluției care tocmai a avut loc.

Ați luat cunoștință despre zvonurile care se răspândeau pe 24 ianuarie și despre replica ce a fost dată bănuielilor de conspirație printr-o călduroasă ovație a armatei. Aceeași armată a făcut revoluția, pregătită de marea boierime și de ultra-liberali, cu domnii Ion Ghica și Rosetti în frunte. Trebuie să spunem, spre onoarea celor două corpuri, că nu toată garnizoana a luat parte la această răzvrătire. La ora la care vă scriu, colonelul Solomon, Ministru de război, este închis cu fostul său regiment, numărul 1 de Linie, și colonelul Brăiescu, care comandă al 2-lea regiment de Lăncieri, în cazarma de la Malmaison. Amândoi refuză să se supună guvernului provizoriu.

Iau evenimentele de la început:

13/21: de abia în această dimineață pot să reiau corespondența după ce am consumat inutil două zile cu demersuri de tot felul, pentru a-l putea vizita pe Principe sau a împărți cu el captivitatea.

Așa cum vă spuneam mai sus, zvonuri neliniștitoare circulau de la jumătatea lui ianuarie.

Deși sărbătorile din 24 au avut loc fără nici un incident special, este sigur că o acțiune ascunsă se opera deja. În seara aceleași zile, un ofițer din regimentul de artilerie mi-a comunicat că ofițerii acestui corp erau puternic manipulați de dușmanii Principelui, că această lucrare se opera mai ales în saloane. L-am avertizat pe Principe, care n-a vrut să creadă nimic. Alteța Sa avea cea mai oarbă încredere în Colonelul Haralambie, care îi datora totul, pe care Ea îl copleșea fără încetare cu binefaceri și care se bucura, într-adevăr, de o reputație de corectitudine și de devotament încercat; fire de o bruschete apropiată de brutalitate, un fel de subofițer grognard, țipând, tunând și amestecând cu plăcere printre înjurăturile sale declarații de fidelitate față de guvern. Educația sa militară a fost făcută mai ales în Corpul Gărzilor Mobile din 1848, în care, aflându-se la Paris, el s-a încorporat în acea vreme. Principele nu voia deloc să admită că Haralambie ar fi putut fi bănuit și chiar a spus că răspundea de el cu capul.

Alte păreri ajunseră la Alteța Sa fără mai mult succes: toate aceste păreri priveau armata. Dar, Principele, care disprețuia mult pe majoritatea compatrioților săi, nu voia să mărturisească, deși era forțat s-o recunoască uneori, că epoleții acopereau destul de des oameni nedemni. Principele credea că ridică moralul ofițerilor săi arătând că-i consideră pe toți și în orice situație ca pe niște camarazi, ca depozitari ai onoarei naționale. El îi copleșea cu favoruri și le dădea peste tot întâietate; dacă tezaurul era gol, casa de bani a Principelui era tot timpul deschisă și de 15 zile, armata era plătită cu banii vărsați de bancherul Halfon, pe baza semnăturii Principelui. Pe scurt, Alteța Sa crezuse că înalță țara prin armată și era greu de discutat cu Ea despre eficacitatea acestui mijloc.

Am simțit-o adesea, eu însumi, că cel mai sincer devotament era neputincios în fața acestei orbiri. Primirea entuziastă a armatei pe 1 și pe 24 ianuarie, darul

pe care l-a făcut armata Alteței Sale la 1 ianuarie, o colecție cu toate portretele ofițerilor garnizoanei, adică majoritatea armatei, erau tot atâtea fapte propice anulării efectului informațiilor care erau culese despre trădarea ce se urzea.

Sufletul conspirației era d-l Ion Ghica. Cunoașteți acest caracter perfid, foarte mândru, foarte răbdător: știți că l-a trădat pe Principe de fiecare dată când Alteța Sa l-a chemat la putere. Nu-i ignorați nici antecedentele.

La Constantinopol, unde a rezidat mai mulți ani, s-a făcut foarte umilul servitor al turcilor împotriva țării sale, apoi ardentul discipol al Lordului Stratford de Redcliffe, a cărui ură împotriva Franței și a Principatelor o împărtășește total.

Domnul Thouvenel și d-l De Lavalitte l-au întâlnit adesea în calea lor; mai târziu a fost corespondentul asiduu al lui Sir Henry Bulwer și a putut adesea și se laudă cu asta, să-i facă probleme d-lui De Moustier datorită informațiilor pe care reușea să le culeagă de la un om care trebuia să știe ce se petrecea la consulatul francez și al cărui nume nu-i nevoie să-l dau.

Toamna trecută, d-l Ion Ghica merse la Constantinopole, unde îl întâlni adesea pe Fuad Pașa și mai ales pe Ahmed Vezik Efendi, dușmani declarați ai României. El a fost primit de asemenea foarte bine la ambasada engleză.

Reîntors în România, d-l I. Ghica se puse pe treabă. Fosta coaliție a camerei dizolvate prin lovitura de stat a fost convocată: boierii și ultra-liberalii se înțeleseră. Se străduiră, mai întâi, să facă agitație în țară și fondară *Revista Dunării* pe care guvernul o interzise după două numere. Totul a fost organizat pentru a încerca o revoluție și s-au străduit să câștige armata sau pentru a spune mai precis, un anumit număr de ofițeri și de șefi de corpuri.

E foarte trist de spus, dar în mare parte cei care au primit cele mai multe favoruri și binefaceri de la Principele Cuza sunt cei care au plecat urechea cea mai înțelegătoare la aceste acțiuni.

Totuși nimic nu era hotărâtă în ce privește acțiunea, când se primiseră de la Paris scrisorile și depeșele secrete ale d-lui Ion Brătianu, trimis special de trei luni, care anunța că se întâlnise adesea cu Principele Napoleon, că fusese foarte bine primit în repetate rânduri de d-l Drouyn de Lhuys și el adăuga că ministrul, căruia i se confensase, îi spusese: „Dacă reușiți nu văd ce se va putea spune”. D-l Brătianu trimitea în același timp conturile sale, în care figurau 15.000 franci cheltuiți pentru cadouri făcute ziariștilor.

14/26 fevr. 66

(Aceste ultime rânduri tocmai mi-au fost confirmate de unul din principalii actori ai revoluției).

Să continui: Ss-au hotărât planul de executare și data în ziua de 11/23 februarie, la ora 3.00 dimineața.

Ofițerii primiră ordinul să doarmă în cazărmi.

Șefii se reuniră la Casa Hugue, la d-l Bălăceanu. Se treziră, în momentul acțiunii, în fața unor mari greutăți. Cele două elemente boierii și ultra-liberalii, prezentară pretenții egale: nu erau decât cinci ministere și mult mai mulți competitori. Fură făcute șapte ministere și d-l I. Ghica propuse crearea unui locote-

nente princiare, ceea ce a permis să fie plasate trei alte persoane. Redactarea actului de abdicare provocă, de asemenea, o discuție destul de aprinsă. Dar ora stabilită se apropia: trebuiau totuși să se înțeleagă.

Discuția referitoare la portofolii provocă un incident care ne poate face să credem că înțelegerea și încrederea între cele două părți nu erau prea solide. D-l I. Bălăceanu era desemnat pentru un portofoliu. Îndată ce-i fu dat d-l Rosetti drept coleg în urma creării a două noi ministere, d-l I. Bălăceanu refuză funcțiile sale și-l invită pe d-l Rosetti să facă la fel, declarându-i că numele lui reprezenta idei care nu puteau decât să facă cel mai mare rău noului guvern. În urma refuzului d-lui Rosetti, d-l Bălăceanu își exprimă gândurile în modul cel mai viu, ar trebui să spun cel mai violent și chiar ceva mai mult, lucru la care d-l Rosetti se mulțumi să replice filosofic că el respecta orice opinie.

În acest timp, către ora 11.00 seara, Principele Cuza fusese avertizat despre ceea ce se pregătea. Prefectul de poliție și Ministrul de război fură convocați. Primul plecă să culeagă informații, al doilea îl trimise pe Comandatul Pieții. La o jumătate de oră după miezul nopții, d-l Beldiman și d-l Colonel Zefcari veneau să anunțe că cel mai mare calm domnea în tot orașul și în toate cazărmile.

„V-am spus eu" le răspunse Principele și se retrase în dormitorul său.

După două ore totul era încheiat.

În noaptea de 10/22 spre 11/23, garda Palatului era încredințată unei companii a batalionului de Vânători.

De altfel, tot timpul, supravegherea Palatului era iluzorie: alături de intrările mari, păzite de santinele, erau și intrări mici absolut libere.

Primul venit putea ajunge, fără nici un obstacol și pe două căi, până la dormitorul Principelui, care n-a vrut niciodată să consimtă să fie păzit mai strict. De altfel, corpul Vânătorilor sau cel puțin șeful și câțiva ofițeri ai corpului erau de partea conspiratorilor: ofițerii de gardă favorizară, în consecință, complotul.

La ora 2.00 noaptea, regimentul de artilerie cu șeful său, d-l Haralambie, și cu toate tunurile sale luă poziție în Piața Teatrului, la 300 m de Palat. În același moment, 400 de oameni din batalionul de geniu soseau în curtea Palatului și închideau toate ieșirile.

Erau acolo, de asemenea, circa 50 de ofițeri din diferite arme și o duzină de civili.

Cinci ofițeri, desemnați dinainte, primiseră ordinul de a acționa. Ei intrară în Palat, pe scara principală printre santinele fără nici o piedică. Ajunseră la dormitorul Principelui și sparseră ușa cu patul armelor. Principele fu surprins pe când se scula, prins de ambele brațe, în momentul în care întindea mîna spre revolver.

Ofițerii îi puseră pistoalele în piept și o somară pe Alteța Sa să semneze un act care îi fu prezentat.

Principele citi actul: „Ce conține acest act, spuse Alteța Sa, este ceea ce am vrut să fac. Violența era inutilă...".

Un ofițer îl întrerupse pe Principe și îi spuse: „Semnați, Alteță, sau muriți". Principele nici măcar nu fu lăsat să se apropie de o masă: un ofițer îi oferi spatele și Principele semnă actul de abdicare!

Trei sau patru indivizi în civil pătrunseseră în încăpere.

Ofițerii le barară drumul interzicându-le să o atingă pe Alteța Sa. Acești indivizi erau oameni cunoscuți pentru ideile lor revoluționare exaltate.

Principele, îmbrăcat, coborî scara cea mare și găsi o trăsură închisă care îl conduse la o casă din piața Sf. Gheorghe, aparținând d-lui Ciocîrlan, din partidul democratic.

Plecarea trăsăturii care îl transporta pe Principe a fost salutată de uralele comandate ale trupelor staționate în curte. Aceste urale o treziră pe Principesă care fugi la ferestre. Era ora trei și jumătate. Alteța sa putea să întrevadă pe soldați și, la lumina lanternelor care circulau, pe ofițerii ce conduceau prin toate ieșirile, cu pistolul în mână, diversele persoane găzduite în Palat. Puteți bănui îngrijorarea Alteței Sale. Ea dori să meargă în apartamentele Principelui: peste tot, Vânătorii îi barau trecerea. Ordine, rugăminți, totul a fost zadarnic. Trecu o jumătate de oră de îngrijorare ucigătoare. Între timp, șeful de cabinet al Principelui și doi aghitanți, care locuiau în Palat, au fost arestați în paturile lor. Șeful de cabinet, d-l Baligot de Beyne, francez, după ce a cerut zadarnic să fie dus la Principesă, a fost condus imediat, în urma protestelor sale, la Consulatul Franței, unde a fost escortat de poliție al Guvernului provizoriu, d-l Gheorghe Ghica.

Puțin după asta, un ministru al acestui guvern merse la Principesă, o anunță că Principele era arestat, teafăr și nevătămat, deținut într-un loc secret, dar că el personal era la ordinele Alteței sale fie că Ea dorea să rămână în Palat, fie că dorea să-și aleagă o altă reședință. Principesa răspunse că ar părăsi imediat Palatul și că dorea să meargă la d-na Davila. Doctorul Davila, inspector al serviciului sanitar al armatei, este un medic francez, a cărui soție era onorată de afecțiunea specială a Alteței Sale.

Peste o oră, Alteța Sa părăsea Palatul, cu copii săi.

Dimineața, mulțimea a invadat curtea Palatului și câteva camere de la parter, fără prea mari tulburări. [În aceeași zi, proclamații, instalarea guvernului, depunerea jurământului etc. (a se vedea ziarul anexat)]

Sâmbătă seara, 12/24, Principele fu transferat la Palatul de Vară de la Cotroceni, de unde a plecat duminică seara spre Cronstadt (Brașov). Principesa i se va alătura mâine sau miercuri (Am uitat să adaug că cele 2 regimente din cazarma de la Malmaison, au aderat, după voturile Senatului și al Camerei).

Continuarea mai târziu.

Liniște aparentă. Boierii și roșii sunt fața-n față. Nu s-a terminat încă. (în grabă, *comunicați* și *publicați*) (subl. în text M.T.)

București, 5 martie 1866

Prima mea scrisoare s-a resimțit puternic de tulburarea cauzată de demersurile mele inutile, pentru a-l vedea pe Principe sau pentru a împărți cu el captivitatea, și, în sfârșit, de datoriile pe care le aveam de împlinit pe lângă Principesă, în ziua în care ea a plecat pentru a o regăsi pe Alteța Sa la Cronstadt. De

aceea, nu am putut să dau povestirii mele dezvoltarea pe care o cerea începutul. O complez astăzi.
L-am lăsat pe Principe deţinut în Casa Ciocîrlan.
În prima zi nimeni nu a putut pătrunde până la el. Agenţii puterilor străine se reuniseră şi stabiliseră să aştepte, cu atât mai mult, cu cât, reşedinţa Alteţei Sale era ţinută secretă. D-l Tillos, agentul Franţei, reuşi să afle locul detenţiei Principelui; îl comunică colegilor săi şi le declară că se va duce la Alteţa Sa, considerând că aceasta era datoria sa şi nu admitea că cineva să-l poată împiedica să-l vadă pe şeful statutului pe lângă care era acreditat. Deci, de la agenţia Austriei unde se găseau consulii el merse la Casa Ciocîrlan şi intră fără ezitare în mijlocul soldaţilor dintre care nici unul nu se gândi să-l întrebe ce dorea. El deschise o uşă [...] şi se găsi faţă în faţă cu Principele. D-l Tillos era de zece minute cu Alteţa Sa, când intră Căpitanul de artilerie Coşescu unul dintre cei care-l arestaseră pe Principe; o dată intrat, el rămase acolo.
D-l agent al Franţei protestă contra prezenţei sale şi se plânse de această indiscreţie. Căpitanul răspunse că avea ordine de la guvernul provizoriu. „Nu cunosc acest guvern, replică d-l Tillos; dar eu îmi îndeplinesc aici datoria venind la Principe şi nu admit ca cineva să stea în calea acestei „convorbiri" între Alteţa Sa şi mine".
– „Toată lumea şi-a făcut datoria astăzi, spuse căpitanul".
– „Asta depinde, domnule, de cum apreciaţi".
Principele întrerupse aici pe d-l agent al Franţei şi conversaţia cu el.
În afară de incidentul pe care tocmai vi l-am relatat, această întrevedere prezintă un fapt deosebit: Prinţul declară d-lui Tillos că actul de abdicare era urmare a voinţei sale, că poartă semnătura sa, că el nu a cedat nici unei violenţe.
Această declaraţie nu trebuie să lase nici un dubiu în mintea d-voastră asupra absolutei veracităţi a faptelor pe care vi le-am relatat, adică asupra invadării dormitorului Alteţei Sale de către 14 persoane dintre care 5 ofiţeri cu revolverul în mînă.
Îl cunosc prea bine pe Principe ca să nu înţeleg motivul care i-a dictat această declaraţie.
Spiritul său clarvăzător, forţa sa morală, de care Tillos a fost impresionat i-au permis deja să analizeze, cu sânge rece, situaţia şi pericolele care ameninţau ţara. Principele îşi spuse că nu trebuia să lase armata pătată şi el trebuia să încerce s-o apere prin cuvântul său împotriva exceselor a căror victimă fusese chiar el.
Din nefericire, mai mulţi ofiţeri s-au lăudat cu isprăvile lor şi-au povestit toate detaliile abdicării. Afirmaţiile Sale n-ar putea deci să prevaleze în faţa unor fapte autentice [...]
După exemplul dat de d-l agent al Franţei mai mulţi dintre colegii săi s-au dus la Principe care le-a făcut aceleaşi declaraţii.
V-am spus că în ziua arestării Alteţei Sale trupele cazarmei de la Malmaison refuzaseră să se alăture revoluţiei.
În această cazarmă se găseau Regimentul 1 de Linie, al colonelului Solomon, ministru de Război, care de câteva zile nu fusese încă înlocuit şi, Regimentul 2

Lăncieri al colonelului Bracepta [?]. La prima ştire, Salomon sosi în grabă la regimentul său pe care-l ţinea în mînă şi-i puse să jure pe ofiţeri şi pe soldaţi că îl apără pe Principe şi instituţiile ţării.
Somat să se predea de guvernul ţării el refuză. Mai multe persoane s-au adunat în jurul lui şi-l încurajau să reziste. Somat să renunţe şi ameninţat, în caz de refuz, de a fi executat, el declară că va aştepta rezultatul şedinţelor Adunării şi ale Senatului pentru a lua o hotărâre.
El trimise pe unul dintre ofiţerii săi [...] pentru a afla cu exactitatea ceea ce vor decide reprezentanţii ţării. Cu o oră mai târziu, maiorul Cerchez veni să-l anunţe rezultatul votului. Solomon ordonă atunci să se deschidă porţile cazarmei, îşi dădu demisia şi plecă acasă. Principele nu rămase decât 36 de ore în Casa Ciocîrlan. Se vorbea în oraş de [...], de înmormântarea Alteţei Sale şi se părea că era ceva serios. În orice caz, sâmbătă, guvernul decise ca Principele să fie transportat în reşedinţa de vară de la Cotroceni, o fostă mănăstire înconjurată de ziduri înalte, având o puternică garnizoană şi care a fost înconjurată de tunuri.
A fost dat ordin să se pregătească apartamentele.
La ora 5.00 comandantul garnizoanei, Lupascu, veni să declare guvernului că nu-şi lua răspunderea de a împiedica răpirea Principelui dacă Alteţa Sa rămânea încă o noapte la Bucureşti. La ora 6.00 Principele a fost adus la Cotroceni. Alteţa Sa trebui să petreacă noaptea în această încăpere mare, foarte rece pe timp de vară, de gheaţă în timpul iernii, care-i servea de dormitor; fără ferestre duble, fără covoare, doar saltea de paie pe un pat de fier. Mai târziu, către ora 10.00, colonelul Boteanu, comandantul Palatului trimise pe cineva să aducă de la el o pernă şi o pătură. Principele trebui să doarmă îmbrăcat, fără cearşaf, tremurând de frig.
Principesa, care n-a fost autorizată să-l vadă pe Principe decât a doua zi, îl găsi, după trei zile de captivitate, foarte schimbat, ca urmare a acestor nopţi teribile.
Principesa îl văzu pe Principe din acel moment de două ori pe zi. Guvernul dăduse ordin ca Alteţele lor să nu fie lăsate singure şi căpitanul Costiescu a fost tot timpul prezent. Principesa rămăsese în Palat decât patru ore după arestarea Principelui, timp pentru a ridica mobilierul său personal şi al celor doi copii ai săi. Ea acceptase ospitalitatea pe care venise să i-o ofere d-na Davila, soţia unui medic francez, care era onorată de afecţiunea specială a Alteţei Sale, pe care o secunda cu devotament, de mai mulţi ani, în conducerea unui aşezământ de binefacere consacrat copiilor pierduţi, Azilul Elena.
Principele, a doua zi după noaptea pe care v-am povestit-o, ceru guvernului punerea sa în libertate în calitate de simplu cetăţean, mirându-se că se continuau măsurile severe la adresa sa după abdicare.
D-l Rosetti fu de părere să fie eliberat Principele şi declară că nu vedea nici un inconvenient dacă Principele ar fi circulat liber prin capitală. Părerea sa nu fu acceptată.
Spre ziuă, Principele, neavând nici un răspuns, adresă o scrisoare d-lui N. Golescu, unul dintre locotenenţii princiari, şi-şi exprimă dorinţa de a fi condus cât mai posibil dincolo de frontiere.

Mai târziu, spre ora 11.00, zvonul unei încercări de răpire a Principelui nelinişti din nou guvernul.

Se dădu alarma generală, se trimiseră în tot oraşul patrule pe jos şi călări, fu dublată garnizoana şi artileria de la Cotroceni. Principele se sperie de tărăboiul ce venea din curtea mănăstirii şi din parc.

Informat de cauzele acestui zvon şi înţelegând că gardienii săi nu se puneau de acord asupra mijloacelor de apăra Cotroceniul, el se oferi, cu mult sânge rece, să le indice punctele slabe şi pe baza indicaţiilor sale au fost luate deciziile.

Noaptea se scurse foarte liniştit, dar fără odihnă pentru Alteţa Sa.

Trebuie ştiut, pentru a fi înţelese aceste fapte ale Principelui, că Alteţa Sa o primise pe Principesă în timpul zilei, că nişte prieteni ai Principelui reuşiseră de asemenea, să ajungă până la Alteţa Sa şi că Principele ceruse Principesei şi prietenilor să spună tuturor că el se opunea total oricărei tentative de a-l elibera, că nu dorea să fie vărsată nici o picătură de sânge pentru el, că renunţase pentru totdeauna la tron şi că nu ar profita nici măcar de o acţiune paşnică, dacă aceasta ar avea loc.

A doua zi Principele primi vizita majorităţii agenţilor străini, le spuse acelaşi lucru, şi le repetă ceea ce spusese mai multora dintre ei înaintea revoluţiei: faptul că el gândea, absolut la fel ca guvernul şi Camerele, că ţara avea nevoie de un Principe străin.

Către ora 4.00 Principele îi convoacă pe domnii N. Golescu, membru al locotenentei princiare, I. Ghica, preşedinte al consiliului şi Rosetti, unul dintre miniştri. El le repetă dorinţa sa de a pleca cât mai repede posibil. Convorbirea dură destul de mult. Principele le spuse, printre altele: „Veţi găsi în actele ce sunt la şeful meu de cabinet că aveam voinţa fermă de a-mi stabili drept succesor, foarte curând, un principe străin. Noi urmărim acelaşi scop prin mijloace diferite". Principele le spuse că auzise vorbindu-se de o reacţie în favoarea sa, că nu dorea să fie întreprinse nimic pentru el, să nu se verse o picătură de sânge în favoarea sa, că el îi autoriza să spună peste tot, că nu dorea nimic pentru viitor, decât realizarea dorinţelor ţării, dorinţi pe care le amintise el însuşi în mesajul său.

Reprezentanţii guvernului provizoriu îl rugară oare pe Principe să le dea o declaraţie scrisă în aceat sens? Este probabil. Principele o dădu spontan? Este foarte posibil şi totul este conform cu ideile sale şi cu toată vorbirea sa de după arestare. El putea, de altfel, să spere că această declaraţie îi va grăbi eliberarea. Fapt este că aceşti domni plecaseră cu această declaraţie scrisă, că ea a fost publicată a doua zi în *Monitor* şi că Principele declară drept trădător de patrie pe oricine s-ar opune realizării dorinţelor ţării.

Un mare număr dintre prietenii Principelui care solicitaseră onoarea de a-l vedea, primiră promisiunea că vor fi autorizaţi peste 48 de ore. Dar a doua zi Principele plecă spre Constandt, la ora 6.00 seara.

Principesa se alătură Alteţei Sale în acest oraş cu trei zile mai târziu, după ce-i primise pe agenţii străini şi un mare de persoane şi îşi petrecuse ultima sa după-amiază la Azilul Elena, în mijlocul celor 140 de micuţi orfani pe care-i

creştea cu atâta solicitudine şi care s-au despărţit de Alteţa Sa plângând, agăţându-se de hainele sale, şi numind-o cu singurul nume pe care le permitea să-l folosească pentru Ea, *Mama Elena!*

Alteţele lor au părăsit oraşul Cronstadt duminică şi au ajuns la Viena aseară, luni.

Nu vă voi vorbi de toate entuziasmele ruşinoase la care am asistat. Au fost şi câţiva martori care au ştiut să păstreze o atitudine nobilă; la deschiderea şedinţei Senatului şi a Camerei care a avut loc chiar în ziua revoluţiei, preşedintele Adunării, d-l N. Catargi, fratele unuia dintre locotenenţii princiari îşi dădu demisia din funcţia de preşedinte cu voce tace. După votul care-l proclamă pe Contele de Flandra un deputat dintre cei mai devotaţi cu o zi înainte, se repezi la stema princiară sculptată în lemn care orna biroul adunării şi o sparse. D-l N. Catargi, care culese bucăţele sparte, le sărută şi le luă cu el.

Trebuie să spun, de asemenea, că un deputat dintre opozanţii dinainte, d-l Aricescu avu pudoarea să protesteze contra actului de josnică violenta, care fusese comis.

Se vorbeşte mult de o mişcare separatistă în Moldova, (...) (...) că o baterie de artilerie a fost trimisă la Iaşi. Nu ştiu ce este adevărat din toate acestea.

Se afirmă, pe de altă parte, că toţi oamenii guvernului şi, prietenii lor se angajează să respingă orice candidatură indigenă la ton. Se vorbeşte chiar de a refuza lui Bibescu intrarea în ţară.

Până în prezent, refuzul Contelui de Flandra n-a fost publicat. Se anunţă, din contra, că o delegaţie îi va prezenta dorinţele românilor. Nu se spune nimic despre Poartă. Circulă numai zvonul că au fost trimise trupe la Rusciuc şi la Silistra. Când ne amintim că Poarta vorbea de o intervenţie în legătură cu evenimentele din 3/15 august, nu este permis să ne mirăm că ea se arată atât de liniştită faţă de revoluţia din 11/23 şi să bănuim că d-l I. Ghica pregătise bateriile cu Fuad, în timpul călătoriei din această vară la Constantinópole.

Dar ce este cel mai curios lucru este rolul acordat Franţei în această împrejurare.

Dacă am crede tot ce se spune, moral lovitura ar fi plecat de la Paris. După opinia Guvernului Provizoriu, misiunea îndeplinită de d-l Brătianu la Paris pe cheltuiala boierimii, ar fi obţinut un deplin succes. D-l Brătianu l-ar fi întâlnit adesea pe Principele Napoleon şi pe d-l Dronyn de Thuys. Ministrul s-ar fi arătat mai întâi rezervat, apoi indiferent faţă de Principe şi, în sfârşit, el ar fi spus că, dacă ar avea loc o revoluţie fără dezordini, guvernul Împăratului n-ar face nimic pentru a-l reîntrona pe Principele Cuza, că faptul împlinit ar fi admis fără dificultate, că boierimea trebuia să judece evenimentele şi să-şi aprecieze forţele.

În plus d-l Brătianu ar fi avut onoarea de a fi primit de Împărat, de a-i explica situaţia din ţară, de a auzi pe Maiestatea Sa Imperială regretând că şi-a văzut speranţele complet pierdute.

Şi cum aici abilitatea de a aranja lucrurile este mare, se găsesc oameni care susţin că acţiunea Franţei nu s-a limitat la atât şi care observă cu perfidie că din cele trei corpuri de armată care au făcut revoluţia, au invadat Palatul şi l-au ares-

tat pe Principe două, Vânătorii și Artileria, au instructori francezi și al treilea, Geniul, numără printre ofițerii săi șapte sau opt elevi ai școlii din Metz.

Se povestește, de asemenea, ca o nouă dovadă, că instructorul de artilerie, văzând că se învelesc în paie roțile tunurilor și ale afeturilor, nu făcuse nici o remarcă asupra acestui fapt anormal și care ar fi trebuit să trezească bănuieli. Se citează, de asemenea, relațiile sale foarte amicale cu colonelul Haralambie, de la regimentul de artilerie.

Adevărul, este că un căpitan Guerin remarcase faptul, îi vorbise de el colonelului, iar aceasta i-a răspuns că în acele zile, se vorbea despre răscoale, că era posibil ca trupa să fie chemată sub arme, într-una din acele nopți și că el era pregătit pentru orice eveniment, astfel încât să acționeze fără mare zgomot. Cum, ar fi putut, de altfel, căpitanul Guerin să aibă o cât de mică bănuială asupra unuia dintre șefii de corpuri cunoscut ca un model de onoare militară și care se remarcase totdeauna printr-un devotament fără margini față de persoana Principelui?

În această ordine de idei veți înțelege că guvernul și masele au simțit o anumită iritare față de atitudinea foarte demnă pe care d-l agent al Franței a avut-o în timpul acestor evenimente și în fața dovezilor de simpatie și de respect pe care el le-a dat Principelui până în ceasul plecării sale.

Legea Gărzii Naționale este în fața Camerelor, unde ea pare să întâlnească o anumită opoziție.

Se vorbește, de asemenea, despre retragerea lui Rosetti; cu atât mai rău, căci el este mult mai puțin periculos în guvern decât în afara Ministerului.

Lipsa de bani. Împrumutul de 40 de milioane transformat într-un împrumut național de 90 de milioane nu va duce la mare lucru, mă tem, dacă nu la mandate și bonuri de tezaur, care sunt acceptate ca momeală.

Cercetarea actelor Principelui și ale Cabinetului s-a efectuat cu multă corectitudine. Comisia n-a pus mâna decât pe actele pur oficiale printre care scrisoarea Principelui din 1 octombrie 1865 către Împăratul Napoleon, în care Alteța Sa anunța pe Majestatea Sa Imperială despre dorința sa fermă de a abdica.

Vasile Docea

EUROPA MONARHICĂ ȘI ROMÂNIA LUI CAROL I. ANALOGII, MODELE STRĂINE, TRADIȚII AUTOHTONE

Ce era *tradiție* și ce *inovație* în regimul monarhic-constituțional instituit în România la 1866? Care au fost *modelele* urmate în procesul de înnoire instituțională care a avut loc atunci? Nu sunt întrebări noi, dar încercările de răspuns care au fost întreprinse până în prezent se plasează preponderent pe terenul cercetării juridice, prin apelul la instrumentele de investigare ale dreptului comparat[1]. Perspectiva aceasta a permis întocmirea unor pe cât de utile, pe-atât de erudite inventare ale izvoarelor teoretice autohtone și străine care au stat la baza Constituției din 1866. Pentru istoric, însă, și mai ales pentru cel interesat de evoluția instituțiilor, aceste rezultate nu reprezintă decât primul pas pe calea înțelegerii realității. Căci perspectiva istorică presupune, în cazul temei avute aici în atenție, atât interogația *ce*?, cât mai ales *de ce?* și *cum s-au petrecut faptele?*. Iar pentru a răspunde la aceste întrebări, nu este suficientă doar compararea diferitelor texte constituționale.

Un alt argument în favoarea utilității abordării din perspectivă istorică a acestei problematici este convingerea că o serie întreagă de elemente, care aparțin practicii și mentalității politice ale timpului, scapă codificărilor, nu sunt înscrise în texte juridice sau se desfășoară la limita reglementărilor și, ca atare, nu pot fi surprinse de știința dreptului comparat. Aceasta nu înseamnă că ele ar fi lipsite de importanță și este sarcina istoricului să le identifice și analizeze.

Atât aceste din urmă elemente, cât și textele juridice, le voi avea în vedere în încercarea de analiză a rolului modelului european și a celui al tradiției autohtone în instaurarea și funcționarea nu a întregului sistem politic de după 1866 – aceasta ar cere un spațiu mult mai larg decât cel al lucrării de față –, ci doar a unei părți a acestuia, instituția monarhică.

Europa – unitate sau pluralitate de modele monarhice?

S-a spus că Europa avea, pentru românii secolului XIX, „toate caracterele unui model cultural": unul ideal normativ (era, așadar, un exemplu bun de urmat), un altul de sistem ideologic și în sfârșit pe acela de schemă teoretică, abstractă, cu o mai mare sau mai mică legătură cu realitatea[2]. Mă întreb, însă, dacă Europa constituia pentru români un model unitar. Sau, pentru a aduce discuția în sfera politicului și a reveni la tema noastră: a fost percepută Europa, în disputele care aveau ca scop organizarea monarhiei constituționale, drept exemplu *unic* și *omogen*? Sau avem de-a face, pornind de la o realitate diversă, fragmentată, deloc omogenă, cu o *pluralitate de exemple* și – în măsura în care ele au fost

aplicate – de *modele*? Cred că ambelor întrebări li se poate da – oricât ar părea de paradoxal – un răspuns afirmativ.

Există o serie de elemente comune, care pot constitui temeiurile perceperii Europei ca model unitar (evident, mă refer aici doar la instituțiile monarhice). Înainte de toate, Europa era *monarhică*. La acest lucru se referea Ion C. Brătianu, participant în calitate de ministru de finanțe la dezbaterile Constituantei din 1866, în ședința din 27 iunie, când s-a discutat forma de guvernământ a României:

> „(...) pe cât Europa va sta monarhică, să stăm și noi; când Europa se va proclama în Republică, o vom proclama și noi"[3].

Deși nici un membru al Constituantei nu s-a pronunțat împotriva monarhiei, Brătianu a ținut să rostească aceste cuvinte tocmai pentru a sublinia dorința integrării și pe această cale într-o ordine europeană general acceptată.

Pe de altă parte, se manifesta în întreaga Europă o tendință de *desacralizare* a instituției monarhice. Aceasta a avut două aspecte. Primul consta în pierderea de către monarhi a caracterului de „regi taumaturgi". În Franța, ultimul rege care a mai practicat ritualul vindecării prin atingerea bolnavilor și rostirea formulei „Le roi te touche, Die te guérisse" a fost Carol X (1824-1830). În Anglia, practica dispăruse încă mai devreme, odată cu instalarea dinastiei de Hanovra, la începutul secolului XVIII[4]. Celălalt aspect al desacralizării îl constituie alterarea continuă a ideii izvorului divin al puterii monarhice. Separarea principiilor politice de teologie în Renaștere a constituit începutul unui proces ce avea să continue printr-o corodare din ce în ce mai adâncă a „monarhiei de drept divin". Acesteia i s-a opus principiul esenței laice a suveranității, prin afirmarea ideii că puterea seculară este legitimă, chiar dacă se manifestă în afara bisericii[5]. Raționalismul secolului XVIII, apoi Revoluția franceză și extinderea influenței sale, liberalismul mai apoi, aveau să adâncească desacralizarea. Ea se petrece în paralel – dar și ca urmare a acestui fenomen – cu laicizarea treptată a vieții sociale. Puterea regelui este percepută din ce în ce mai puțin drept una conferită de Dumnezeu și din ce în ce mai mult ca un rezultat fie al contractului social, fie al voinței naționale. Așadar, monarhia tinde spre secularizare. Procesul, mai pronunțat în vestul continentului, se manifestă destul de timid în Europa Centrală. Dacă în Anglia ultimul mare susținător teoretic al exclusivității izvorului divin al puterii monarhice, Sir Robert Filmer, își scrie opera la mijlocul secolului XVII[6], în Germania (Prusia) ea găsește chiar în a doua jumătate a secolului XIX susținători de talia juristului Friedrich Julius Stahl[7]. Aparținând aceluiași spațiu cultural-politic, Bismarck avea să dea ideii un temei pragmatic:

> „Ce rost ar mai avea – dacă nu ar fi din poruncă divină – ce rost ar avea, deci, să mă supun acestor Hohenzollerni? Ei sunt o familie șvabă, care nu e cu nimic mai bună decât a mea și față de care, altfel, ar trebui să fiu indiferent"[8].

Comună întregii Europe este și tendința *limitării prerogativelor monarhice*, pe de o parte prin garantarea drepturilor și libertăților supușilor, pe de alta prin separația puterilor în stat. Început încă de timpuriu în Anglia, acest proces avea

să se răspândească pe continent mai ales după Revoluția franceză. Multe din monarhiile europene devin constituționale în prima jumătate și la mijlocul secolului XIX. Acolo unde acest proces întârzie, sau cunoaște perioade de recul absolutist, precum în Austria, el se manifestă totuși în planul gândirii politice, al proiectelor, sub influența aceleiași ideologii revoluționare[9]. Și în cazul acestui aspect, ca și în cazul desacralizării, *tendința* este generală.

Încă un element se adaugă celor enumerate deja, pentru a întregii tabloul trăsăturilor comune monarhiilor europene în epoca aflată în atenție. Acesta este *principiul ereditar* al transmiterii tronului. Iar dacă suntem de acord – alături de Roland Mousnier, un atent analist al instituțiilor monarhice – că tocmai continuitatea dinastică, întemeiată pe ereditate, a fost cea care a girat permanența instituțiilor statului în Europa apuseană și prin aceasta a contribuit la consolidarea statelor moderne[10], vom înțelege mai bine de ce românii au văzut în acest principiu un model demn de urmat.

Pe lângă aceste caracteristici comune – ereditatea, desacralizarea, limitarea constituțională a puterii monarhice –, care se manifestă, unele la nivelul practicii politice, altele ca intenții sau tendințe, monarhiile Europei secolului XIX posedă o serie întreagă de trăsături specifice, care le diferențiază unele de altele. În unele locuri ereditatea urmează legea salică, în altele femeile au drept de moștenire a tronului. Desacralizarea, așa cum am arătat deja, se produce inegal: în Belgia, de exemplu, regele deține înalta funcție în stat prin voința poporului, în timp ce în statele din centrul Europei ideea izvorului divin al puterii monarhice rămâne aproape intactă. Diferențele sunt și mai mari în domeniul limitării puterii monarhice. Există monarhii parlamentare, unde puterea reprezentanței naționale este superioară celei regale (Anglia, Belgia), dar există state (Prusia, Austria), în care monarhul, prin prerogativele sale, fie are o putere efectivă mai mare decât cea a parlamentului, fie deține singur puterea[11].

Pentru români, această diversitate prezenta un avantaj potențial, în măsura în care erau dispuși să accepte un model străin: puteau alege. Vom vedea în continuare dacă și în ce măsură, în organizarea monarhiei constituționale în România, întâlnim trăsături analoage celor identificate la nivel european. Apoi, care dintre formele specifice străine au fost preferate și ce elemente tradiționale au persistat.

Prințul străin, colportor de model politic

Constituția de la 1866 consacra juridic principiul instalării pe tronul României a unui prinț străin, care urma să întemeieze o dinastie. Ideea nu era nouă. Ea apăruse frecvent în proiectele de organizare politică a Principatelor în prima jumătate a secolului XIX. Adunările ad-hoc de la 1857 au inclus-o printre revendicările lor[12]. La 1866, după abdicarea lui Cuza, s-a reușit în cele din urmă împlinirea acestei dorințe, prin aducerea prințului Carol de Hohenzollern Sigmaringen. Nu este locul să intru aici în amănunte privind toate rațiunile care au stat la baza acestui act politic. Ele sunt în general cunoscute, așa cum este și faptul că speranțele puse inițial în prințul străin au fost confirmate de evoluțiile ulte-

rioare. O singură problemă legată de aducerea prințului străin prezintă interes în cadrul temei discutate aici: a fost Carol I purtătorul unui model politic străin, european?

Dacă ținem seama de apartenența sa la casa regală a Prusiei[13], de educație și convingeri, pe scurt de întreaga sa personalitate, răspunsul nu poate fi decât afirmativ. Carol I a fost perceput ca atare de către societatea românească[14], dar a fost el însuși conștient de aceasta. Într-o convorbire cu biograful său Paul Lindenberg, regele de mai târziu declara:

„Într-un anumit sens, am fost un pionier german la Dunărea de Jos"[15].

Pionieratului civilizator i se asocia, în conștiința lui Carol I, credința în rolul său misionar. De aceasta era pătruns încă de la venirea în România, după cum transpare, între altele, dintr-o scrisoare către împăratul Napoleon III din 5/17 august 1866:

„Fericirea poporului meu a devenit scopul vieții mele; pentru îndeplinirea acestei *misiuni* (subl.mea – V.D.) mi-am închinat toate zilele, toate aspirațiunile mele"[16].

Dar portretul misionarului nu ar fi complet fără ideea jertfei. Pentru Carol I, profund credincios, sacrificiul este calea ce trebuie urmată pentru a înfăptui o operă civilizatoare. La rege, persoană orgolioasă dar totuși lipsită de vanitate, ideea apare într-o formă atenuată, însă izbucnește în manieră romantică la soția sa, regina Elisabeta:

„A trebuit să-mi părăsesc familia pentru a putea adopta, în locul acesteia, un popor; iar familia pe care ar fi trebuit să o întemeiez aici pe pământ s-a pierdut în ceruri"[17].

Așadar, prințul străin a fost perceput de contemporani ca purtător al unui model european și avea el însuși, turnată în tiparul mitului cristic, conștiința îndeplinirii unei misiuni civilizatoare, cu toate jertfele pe care aceasta le-ar presupune.

Există, chiar la începuturile domniei sale, două cazuri concrete în care a putut să-și impună convingerile. Prin ele, sistemul politic întemeiat atunci îi poartă amprenta. Primul s-a petrecut atunci când în Constituanta de la 1866 s-a pus problema dreptului de veto al monarhului. Conform proiectului de constituție, domnul și reprezentanța națională urmau să exercite împreună puterea legislativă. În funcție de felul dreptului de veto, absolut sau suspensiv, preponderența în acest cuplu legislativ putea să fie deținută de domn sau de parlament. Proiectul de constituție înaintat de guvern Adunării în mai 1866 conținea principiului veto-ului suspensiv. Domnul ar fi urmat să aibă dreptul să dizolve Parlamentul dacă nu dorea sancționarea unei legi votate de acesta, însă dacă parlamentul rezultat în urma noilor alegeri ar fi votat din nou legea, domnul era obligat să o sancționeze. În Constituantă, dar și între membrii guvernului, s-au purtat discuții aprinse pe această temă. Majoritatea vorbitorilor din Adunare s-au pronunțat pentru acceptarea principiului înscris în proiectul guvernului, adică veto-ul suspensiv. Doar intervenția lui Carol I a putut schimba raportul de forțe, așa cum mărturisește monarhul însuși:

„Din cauză că printr-un drept de veto doar suspensiv, puterea capului statului ar fi devenit cu totul iluzorie, principele a insistat cu toată energia pentru dreptul de veto absolut și în cele din urmă l-a impus"[18].

Celălalt caz, petrecut tot cu prilejul dezbaterii Constituției, privește structura care urma să se dea parlamentului: unicameral sau bicameral. Constituanta s-a împărțit din nou în două tabere, la fel și Consiliul de miniștrii. Unii (C.A. Rosetti mai ales) solicitau o singură cameră, alții, sprijiniți și încurajați de domn, cereau parlament bicameral[19]. În cele din urmă, după lungi discuții, în care s-a argumentat cu exemple din diferite state europene[20], a fost adoptat acest din urmă sistem.

Mai ales primul dintre cele două acte a reprezentat o îndepărtare de la modelul constituțional belgian – care nu acorda regelui drept de veto[21] – și o apropiere de cel german, prusian mai ales. Constituția prusiană din 1850 – folosesc aici cuvintele istoricului Thomas Nipperdey – „punea din nou monarhia în posesia puterii în stat", reinstaurând principiul „regele domnește și guvernează"[22]. Între principalele instrumente ale puterii monarhice în Prusia se număra și veto-ul absolut. Prințul Carol s-a maturizat, și-a făcut studiile militare și educația politică în Prusia perioadei în care viața politică se desfășura conform acestei constituții. Este explicabil, așadar, de ce a „insistat cu toată energia", atunci când a venit la București, pentru adoptarea veto-ului absolut. Prin acest element constituțional, monarhia românească de după 1866 devenea mai apropiată de ceea ce Karl Loewenstein numea „specia central-europeană a monarhiei constituționale"[23] și mai puțin de cea vest-europeană, parlamentară.

Ereditatea tronului

Constituția de la 1866 a introdus, pentru prima dată în istoria modernă a românilor, principiul eredității ca regulă unică de transmitere a tronului. Principiul funcționase în evul mediu, dublat, cum se știe, de acela al electivității, până când cele două au fost înlocuite de practica numirii domnilor direct de către Poartă. Numeroase voci s-au ridicat împotriva acestui abuz, mai ales în primele decenii ale secolului XIX, cerând în schimb fie alegerea domnilor de către stările privilegiate[24], fie transmiterea ereditară a tronului[25]. În practica politică și în reglementările juridice a avut câștig de cauză, mai întâi, principiul electivității, introdus prin Regulamentele Organice[26] și menținut apoi de Convenția de la Paris din 1858[27].

În cursul dezbaterilor Constituantei din 1866, a fost argumentată superioritatea principiului ereditar. Între argumente se afla, din nou, exemplul Europei civilizate:

„Tradițiunile noastre cu totul războinice – arăta deputatul Aristide Pascal în ședința din 16 iunie –, prezentându-ne tabloul unei aristocrații războinice și a unei domnii elective ce a perpetuat o stare de necesitate continuă, nu ne poate servi deloc drept normă și drept bază la fondarea unei constituționale monarhii ereditare, care a ajuns să fie singurul mijloc de salvare și singurul mijloc de stabilitate care este reclamat imperios de progresul nostru material și moral. Când de la națiunile a căror soartă o invidiem, împrumutăm forma de guvernare, voim să tragem aceeași utilitate și aceleași binefaceri ce vedem că au tras acele națiuni, tre-

buie să introducem acea formă de guvernare cu toate accesoriile ce acele națiuni au crezut necesar și indispensabil a o înconjura"[28].

Modelul străin este urmat chiar și în probleme de amănunt, cum este cea a fixării unor drepturi politice pentru moștenitorul tronului. Acesta, argumenta un deputat,

„trebuind să fie inițiat în afacerile statului, comitetul (de analiză a proiectului de constituție – compl.mea – V.D.) a considerat necesar să fie admis în Senat de la vârsta de 18 până la 25 de ani cu vot deliberativ, urmând exemplul tuturor statelor constituționale monarhice"[29].

Constatăm că legiuitorii de la 1866 au considerat drept tradițional doar principiul electivității, pe care îl repudiau. Ereditatea tronului era socotită, în schimb, o normă europeană, bună de aplicat și la noi. Au preluat acest model, însă, nu în primul rând pentru că era european, ci pentru că el era indispensabil creării unei dinastii. Rolul acesteia era stabilitatea și consolidarea structurilor statului. Prin ea se realiza și integrarea într-o ordine general acceptată.

Monarhia între divin și laic

S-a petrecut și la români o desacralizare a puterii monarhice? Când și în ce condiții? A fost aceasta rezultatul preluării și aplicării conștiente a unui model european?

Formula „din mila lui Dumnezeu" – „Dei gratia" – din titulatura domnilor români exprimă ideea izvorului divin al puterii lor. A apărut, așa cum se știe, încă în perioada imediat următoare întemeierii statelor medievale românești[30] și avea să fie folosită încă la mijlocul secolului XX de către regele Mihai I, ultimul monarh aflat pe tronul României. Semnificând faptul că puterea i-a fost încredințată domnului de către Dumnezeu, expresia a avut două implicații: în plan extern, excludea ideea supunerii față de un alt monarh; în interior, sublinia puterea deplină a domnului asupra supușilor, cărora nu trebuia să le dea socoteală pentru actele sale.

Rămâne în continuare un fapt discutabil dacă vasalitatea față de coroanele vecine (polonă, ungară) ori instaurarea suzeranității otomane au avut ca urmare, prin atenuarea laturii externe a suveranității domnilor, o alterare a exclusivității izvorului divin al puterii lor. Este adevărat că în secolul XVII unii domni menționează în documente că stăpânirea le-a fost dată *de Dumnezeu* și *de Împărat* (acesta din urmă întâmplându-se să fie unul necreștin, sultanul)[31], nu știm însă cu siguranță dacă această a doua sursă a puterii lor era percepută drept laică sau divină.

Această dualitate a surselor puterii o întâlnim până târziu, în timpul lui Ioniță Sandu Sturdza, primul domn pământean din Moldova după înlăturarea domniilor fanariote. În 1824, urmărind să-și impună autoritatea asupra marilor boieri, care refuzau să-l recunoască, li se adresa acestora invocând „pronia divină" și amenințându-i că

„vom lua măsuri domnești, întrebuințând topuzul și sabia, semnele împărătești ce ni le-a dat Sultanul, spre înfrânarea celor neînțelepți, și veți cunoaște de astăzi înainte că are cine a vă stăpâni"[32].

O tendință sigură de desacralizare a domniei avea să se manifeste abia începând cu mijlocul secolului XIX. Spre deosebire de situația descrisă mai sus, care se datora intervenției mai mult sau mai puțin forțate a unor factori externi, aceasta a fost un efect al adoptării principiului suveranității poporului. În titulatura domnească, ea poate fi remarcată mai întâi în timpul lui Alexandru Ioan Cuza. În actele oficiale, acesta se intitulează, solemn,

„Alexandru Ioan I, din grația lui Dumnezeu și *prin voința națională*, Domn al Principatelor Unite Moldova și Țara Românească".

Carol I, care i-a urmat, avea să alăture la rândul său, în titulatura oficială, cele două elemente: grația divină și voința națională. În afară de titulatură, principiul suveranității poporului a fost înscris, la 1866, în Constituție – pentru prima dată într-un act fundamental românesc –, într-o formă apropiată de cea formulată în Constituția Belgiei din 1831:

„Toate puterile statului emană de la națiune, care nu le poate exercita decât numai prin delegațiune și după principiile și regulile așezate în constituția de față"[33].

Așadar, o sursă laică, suveranitatea poporului, s-a adăugat celei divine, intrând în competiție cu ea, amenințând să-i ia locul.

Corodarea sacralității monarhiei a venit și dintr-o altă direcție, dinspre diferența confesională dintre primele două generații ale dinstiei și supuși. Regele Carol I, catolic, nu a avut urmași direcți, care să poată fi botezați în ritul ortodox[34]. Urmașul său la tron, Ferdinand, un nepot de frate, a rămas credincios confesiunii catolice. Pe de altă parte, atât soția lui Carol I, Elisabeta de Wied, cât și cea a lui Ferdinand, Maria de Edinburgh, aparțineau confesiunii protestante. Abia copiii regelui Ferdinand aveau să fie botezați ortodox. Constiința colectivă a perceput cât se poate de exact această diferență, fapt dovedit, între altele, de o anecdotă povestită de un contemporan, pastorul evanghelic din Galați, în 1907:

„Se povestește în popor, că palatul de reședință al regelui României ar avea trei porți. Prima o folosesc duminica regele și moștenitorul tronului, pentru a merge la biserica catolică, cea de-a doua regina și principesa pentru a vizita biserica evenghelică, iar cea de-a treia se deschide pentru copiii prințului moștenitor, care își îndreaptă pașii spre biserica ortodoxă"[35].

Fără îndoială că nu se pot trage concluzii definitive pornind de la o singură anecdotă. Ar fi nevoie, pentru aceasta, de o investigare amănunțită a modului în care sacralitatea puterii a fost percepută de către diferite nivele ale societății românești, de la elita politică și culturală la lumea rurală. Ea ar fi cu atât mai necesară, cu cât nu există, din câte cunosc, studii pe această temă, cel puțin pentru domnia lui Carol I. Ce am făcut aici a fost doar o schițare a problematicii, adâncirea cercetării rămânând un proiect pentru viitor. Dacă ne întoarcem la anecdota citată și dacă îi dăm crezare pastorului din Galați, anume că ea se povestea „în popor", vom putea constata, fără un risc prea mare de eroare, că imaginii monarhiei i se asociază măcar o detașare laicizantă.

Unde supraviețuiește tradiția?

Totuși, limitat de ideea suveranității poporului și de situația particulară pe care am descris-o, principiul originii divine a puterii monarhice se menține în

perioada monarhiei constituţionale. O încurajare a acestei persistenţe a venit din partea lui Carol I, a relaţiilor pe care a înţeles să le stabilească cu biserica ortodoxă. Catolic devotat, monarhul a căutat totuşi să se implice în viaţa religioasă ortodoxă, prin participarea la marile sărbători, prin acceptarea ritualului ortodox cu ocazia unor evenimente petrecute în propria familie, prin frecventa invocare a credinţei şi a divinităţii în discursurile sale şi prin interesul viu – mergând până la sprijin financiar – pe care l-a arătat faţă de biserica patriei adoptive. Se regăseşte în această atitudine, aşa cum s-a arătat deja, un mijloc prin care prinţul *străin* a urmărit să obţină legitimarea propriei autorităţi[36], într-o ţară unde, conform Constituţiei,

„Biserica ortodoxă a răsăritului este religiunea dominantă a statului român"[37].

O reacţie a tradiţiei ortodoxe s-a petrecut chiar la 1866, când în Constituantă a fost discutată problema botezului urmaşilor lui Carol I. Voi insista asupra acestei împrejurări, care a fost neglijată de cercetarea istorică.

Mai vechile texte româneşti cu rol de lege fundamentală nu conţin reglementări precise în legătură cu religia domnului sau a moştenitorilor săi. Acest lucru nici nu era necesar, deoarece atât Regulamentele Organice[38], cât şi Convenţia de la Paris[39] prevedeau obligaţia ca domnul să fie pământean, calitate căreia îi era subsumată şi aceea de ortodox. În ce priveşte religia copiilor domnului, această problemă nici nu interesa, din moment ce domnia nu era ereditară, ci electivă. Abia Constituţia de la 1866 avea să introducă regula conform căreia

„Coborâtorii Măriei Sale vor fi crescuţi în religiunea ortodoxă a răsăritului"[40].

Pentru ceea ce ne interesează aici, este semnificativ felul în care s-a ajuns la includerea în Constituţie a acestui aliniat.

Nici proiectul de constituţie din aprilie 1866, „ieşit din studiul Consiliului de Stat şi primit de Consiliul miniştrilor"[41], nici proiectul rezultat în urma modificării acestuia de către o comisie specială a Constituantei[42] nu cuprindeau vreo referire la religia moştenitorului tronului. Abia în cadrul dezbaterilor pe marginea proiectului, în şedinţa din 18 iunie 1866, a fost făcută o primă propunere în acest sens:

„Aş mai ruga că coborâtorii Măriei Sale Carol să fie ţinuţi – ca şi în alte Constituţiuni – să fie botezaţi în religiunea domnitoare a statului român. Aceasta se vede şi în alte Constituţiuni şi se vede încă într-o Constituţiune, de care nu trebuie să ne depărtăm un pas, în voturile divanurilor ad-hoc. Divanurile ad-hoc au fost mai geloase decât comitetul delegatilor şi au cerut ca copii să fie botezaţi în religiunea română, şi sunt sigur că Măria Sa Carol I nu va refuza această dorinţă a românilor"[43].

Aparent, propunerea nu a trezit nici un ecou în Constituantă, dar câteva zile mai târziu, la 26 iunie, principele Carol însuşi a transmis, prin intermediul primului ministru Lascăr Catargiu, dorinţa sa:

„(...) copiii care vor moşteni tronul să se crească în religiunea noastră (ortodoxă)"[44].

În felul acesta, noul aliniat din Constituţie urma să aibă măcar aparenţa că a izvorât din însăşi voinţa principelui.

Un alt izvor îmi întăreşte convigerea că problema în discuţie a fost o reacţie a ortodoxiei. O persoană din apropierea scaunului papal, cardinalul Giovanni Battista Pitro, care a făcut o călătorie prin România în 1866, acordă înscrierii în Constituţie a paragrafului respectiv – ca şi a celui despre *dominanţa* religiei ortodoxe în statul român – semnificaţia unui rezultat al presiunii exercitate de Rusia, prin intermediul unor deputaţi, pe care i-ar fi controlat[45]. Carol I, care primea în această perioada sfaturi insistente, atât din partea tatălui său, cât şi din partea lui Bismarck, de a urmări o apropiere de Rusia, nu s-a putut opune. A preferat să ia el însuşi iniţiativa, consolidându-şi în acest fel integrarea în „ordinea ortodoxă".

O serie de alte elemente tradiţionale aveau să supravieţuiască după instaurarea dinastiei străine. Apelativul „Măria Ta", care a fost în perioadele anterioare formula de adresare a supuşilor către domn, este folosit în paralel cu „Alteţa Voastră Regală" şi, după proclamarea regatului în 1881, „Majestatea Voastră". La fel, nu sunt puţine cazurile în care, în scrieri ale contemporanilor, nu însă şi în acte oficiale, regele este desemnat prin titlul „Vodă"[46]. Era o prescurtare a cuvântului „Voievod", întrebuinţat încă din perioada medievală pentru a desemna calitatea domnilor de comandanţi ai oştirii. Carol I era, conform Constituţiei din 1866, capul armatei, iar folosirea cuvântului „Vodă" dovedeşte perceperea în manieră tradiţională a acestei calităţi. Este posibil ca acest lucru să fi fost încurajat de însuşi Carol I, printre ale cărui „tehnici" de legitimare se număra şi plasarea simbolică în descendenţa unor mari voievozi (Ştefan cel Mare, Mihai Viteazul)[47].

O formă sub care tradiţia s-a manifestat cu o mare intensitate a fost paternalismul puterii monarhice. Fără a avea vreo legătură cu cadrele constituţionale, acesta s-a făcut simţit în practica politică, în locul şi rolul pe care constiinţa colectivă le acorda monarhului. Conform unei descrieri de epocă,

„în România, cele mai neînsemnate probleme ajung în faţa instanţei regelui, căci pentru orice lucru se aşteaptă, în mod patriarhal, hotărârea directă a acestuia"[48].

Carol I însuşi era conştient de acest lucru, după cum reiese dintr-o scrisoare adresată tatălui său în 1871:

„Ceea ce în alte ţări şefii de birou reglează aşa de conştiincios, aici toate acestea îmi sunt prezentate mie; nu se ia nici o hotărâre fără a mă consulta. Fiecare vrea să fie primit de principe ca să-i povestească nenorocirile sale"[49].

Nu a căutat cu tot dinadinsul să înlăture această stare de lucruri. Mai degrabă a înţeles-o şi şi-a asumat-o, dacă dăm crezare numeroaselor mărturii ale contemporanilor, care ne-au lăsat imaginea unui monarh interesat şi priceput în cele mai mici amănunte ale vieţii societăţii româneşti. A încercat realizarea unui compromis între tradiţie şi formele noi ale regimului instituit la 1866, inspirate de exemplele Europei.

Concluzii

Instituţia monarhică românească, înnoită prin reglementările de la 1866, se integră, în linii generale, monarhiilor constituţionale europene. La aceasta a con-

tribuit adoptarea modelului eredității și aplicarea principiului limitării constituționale a puterilor monarhului. În privința puterii efective a acestuia, am putut constata că instituția era mai apropiată de modelul monarhic central-european, în ciuda faptului că multe dintre paragrafele Constituției din 1866 sunt analoage celei belgiene de la 1831.

A existat o analogie cu Europa și în privința desacralizării puterii monarhice. Această tendință – și ea trebuie înțeleasă ca o tendință și nu ca un lucru desăvârșit – a fost pe de o parte rezultatul aplicării conștiente a principiului suveranității poporului, pe de altă parte, efectul unei situații specifice, generată de diferența confesională dintre monarh și supuși.

În privința supraviețuirii tradiției autohtone, am ajuns la concluzii oarecum diferite de cele formulate de Nicolae Iorga într-o conferință din 1934, intitulată *Sensul tradițional al monarhiei*. Acolo, istoricul reproșa creatorilor sistemului monarhic românesc modern

> „greșeala de a transforma o monarhie populară, istorică, tradițională, simplă, fără pompă, neîngrădită de privilegii de clasă, neobligată să se închine unora și altora – înțeleg clase sau așezăminte –, de a transforma această monarhie având un caracter cu totul particular, cum n-are pereche aiure (...)"[50].

Pe scurt, Iorga considera că monarhia constituțională a rupt orice fel de legături cu tradiția. Am arătat aici că elemente tradiționale au persistat și după 1866, printre altele în legăturile noii instituții cu biserica ortodoxă și în reziduurile patriarhale ale exercitării puterii.

Note

[1] Constantin C. Angelescu, *Izvoarele Constituției române de la 1866*, extras din revista „Dreptul", nr.30-31, 1926, 16 p.; Romul Boilă, *Organizarea statului român în comparație cu organizarea altor state*, București, 1927; Ioan C. Filitti, *Izvoarele Constituției de la 1866 (Originile democrației române)*, București, 1934.

[2] Adrian Marino, *Pentru Europa*, Polirom, Iași, 1995, p.159.

[3] *Dezbaterile Adunării Constituante din anul 1866 asupra Constituțiunii și Legei electorale din România*, publicate de Alexandru Pencovici, București, 1893, p.244-245.

[4] Pentru amănunte: Roland Mousnier, *Monarchies et royautés de la prehistoire à nos jours*, Librairie Academique Perrin, Paris, 1989, p.94-95; Marc Bloch, *Regii taumaturgi*, traducerea de Val Panaitescu, Iași, Polirom, 1997.

[5] A susținut-o, între primii, juristul spaniol din secolul XVI Bartolomé de Las Casas, în principala sa lucrare, *De thesauris in Peru*. El a atacat conquista spaniolă în Lumea Nouă și a contestat drepturile coroanei catolice spaniole asupra teritoriilor de peste ocean, susținând că *dominium*-ul indienilor, deși aceștia erau păgâni, era just și că spaniolii au uzurpat titlurile legitime ale acestora. Cf. Kenneth Pennington, *The Prince and the Low. 1200-1600*, University of California Press, Berkley-Los Angeles-Oxford, 1993, p.272.

[6] Sir Robert Filmer, *Patriarcha ou le pouvoir naturel des rois*, présentation de Patrick Thierry, L'Harmattan, Paris, 1991.

[7] „Gott hat die Menschen nicht einzelnen Menschen übergeben zur Herrschaft bloss auf ihre jenseitige Verantwortung, sondern er hat eine Ordnung und Anstalt gesetzt und in dieser die einzelnen Menschen als Häupter". „Die Gewalt des Konigs ist von Gottes Gnaden, ist ein göttliches Recht". Fr.J.Stahl, *Staatslehre*, Reimar Hobbing, Berlin, 1910, p.94, 100.

[8] Dintr-o discuție a lui Bismarck cu von Keudell din 31 martie 1857. Cf. Lothar Gall, *Bismarck. Der weisse Revolutionär*, Ullstein, Frankfurt am Main etc., 1983, p.58.

[9] Pentru diferitele proiecte de constituție în Austria și, în general, în lumea germană, elaborate la sfârșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX mai ales în cercurile iacobine, vezi, de exemplu, Helmut Reinalter, *Die französische Revolution und Mitteleuropa*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1988, p.65-67, 100, 144-145.

[10] Roland Mousnier, *op.cit.*, p.298-299.

[11] O analiză a acestei diferențieri, din perspectiva organizării puterii monarhice, la Karl Loewenstein, *Die Monarchie im modernen Staat*, A. Metzler Verlag, Frankfurt am Main, 1952, p.18-71.

[12] „Prinț străin cu moștenirea tronului, ales dintr-o dinastie domnitoare de ale Europei (...)". *Românii la 1859. Unirea Principatelor române în conștiința europeană. Documente externe*, I, Editura științifică și enciclopedică, București, 1984, p.188-189.

[13] În urma cedării, la 1848, a drepturilor de suzeranitate asupra principatului Hohenzollern către regele Prusiei Friedrich Wilhelm IV, principele Karl Anton de Hohenzollern-Sigmaringen – tatăl lui Carol I – și urmașii săi au devenit membrii ai casei regale a Prusiei. K.Th. Zingeler, *Karl Anton Fürst von Hohenzollern*, Stuttgart-Leipzig, 1911, p.28-67.

[14] Klaus Heitmann, *Deutsche und rumänische Kultur am Hofe Carols I. und Carmen Sylvas*, în R. Lauer, H.G. Majer (ed.), *Höfische Kultur in Südosteuropa*, Vandenhock & Ruprecht, Göttingen, 1994, p.305-338.

[15] Paul Lindenberg, *Es lohnt sich, gelebt zu haben. Erinnerungen*, Berlin, 1941, p.126.

[16] Regele Carol I al României, *Cuvântări și scrisori*, I, București, 1909, p.36.

[17] Carmen Sylva, *Gedanken und Betrachtungen*, în „Illustrierte Zeitung", Leipzig, nr.3156, 24 decembrie 1903, p.980.

[18] *Aus dem Leben König Karls von Rumänien. Aufzeichnungen eines Augenzeugen*, I, Stuttgart, 1894, p.80.

[19] *Ibidem*, I, p.65, 70.

[20] Deputatul A. Pascal susținea, în ședința din 16 iunie 1866, că „în toate statele monarhice ce sunt dotate cu o constituțiune liberală, reprezentațiunea națională este împărțită în două camere". În ședința din 22 iunie, N. Blaremberg exemplifica: „În Spania, în Portugalia, Cortesurile sunt împărțite în două camere. În Franța, Italia și în Belgia găsim Senatul, în Anglia Camera Lorzilor; în Olanda și în statele Germaniei chiar cele mai liberale există aceeași împărțire tripartită a puterii legiuitoare. Danemarca are Rigsdagul ei împărțit în două camere, în Folksthing și Landsthing, Suedia Storthingul împărit în Lagthing sau Adunarea oamenilor de legi și Odelsthing sau Adunarea proprietarilor funciari". *Dezbaterile Adunării Constituante din anul 1866...*, p.26-27, 199-200.

[21] Art. 69 din Constituția Belgiei: „Le Roi sanctionne et promulgue les lois". H. Oberdorff (ed.), *Les Constitutions de l'Europe des Douze*, Paris, 1992, p.68.

[22] Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800-1866. Bürgerwelt und starker Staat*, ed. a V-a, Beck, München, 1993, p.681.

[23] Karl Loewenstein, *op.cit.*, p.26.

[24] Într-un memoriu al boierilor moldoveni către Poartă din 1802 se cerea „alegerea domnului de către obștescul divan pe vechiul obiceiu" (Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés roumaines 1769-1830*, Bucarest, 1970, p.47). Aceeași revedincare era formulată în proiectul „constituției cărvunarilor" din Moldova, de la 1822 (A.D.Xenopol, *Primul proiect de constituțiune a Moldovei din 1822. Originile partidului conservator și a celui liberal*, în AAR. Mem.Sect.Ist., S.II, tom XX, 1898, p.132-133) și într-un memoriu de același fel din Valahia (Valeriu Șotropa, *Proiectele de constituțiune, programele de reforme și petițiile de drepturi în țările române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1976, p.60).

[25] Principiul eredității este formulat, ca deziderat politic, între altele, într-un proiect de organizare a Principatelor din 1829 (Hurmuzaki, *Documente...*, X, București, 1897, p.648), apoi în

„Actul de unire și indepență" al partidei naționale muntene din 1838 (Cornelia Bodea, *1848. O istorie în date și mărturii*, I, Bucuresti, 1982, p.122). Va fi preluat și în dorințele Adunărilor ad-hoc din 1857 (*Românii la 1859*..., I, p.188-189).

[26] *Analele Parlamentare ale României*, tom.I, partea a II-a, București, 1893, p.79-80.

[27] G. Petrescu, D.A. Sturdza, D.C. Sturdza, *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, VII, p.308.

[28] *Dezbaterile Adunării Constituante din anul 1866*..., p.27.

[29] *Ibidem*, p.30.

[30] Din câte se cunoaște, a apărut pentru prima dată, în spațiul românesc, la domnul valah Vladislav-Vlaicu (1364-1377). Valentin Al. Georgescu, *Instituțiile statelor românești de-sine-stătătoare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, Editura Academiei, București, 1980, p.225.

[31] *Ibidem*.

[32] Manolache Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 de ani. Până în zilele noastre*, vol. II, Iași, 1857, p.167.

[33] *Dezbaterile Adunării Constituante din anul 1866*..., p.295.

[34] Unicul său copil, prințesa Maria, născută în 1870, a murit la vârsta de patru ani.

[35] Oskar Minck (Pfarer in Galatz), *Die Christlichen Konfesionen Rumäniens in ihrem wechselseitingen Verhältnis*, în revista „Detsch-evangelisch im Auslande", Marburg, 6 Jg., 1907, p.168.

[36] Edda Binder Iijima, *Rits of Power at the Beginning of the Reign of Prince Charles, 1866-1881. Means of Legitimation of a Foreign Dynasty*, în „Revue des études sud-est européennes", XXXII, 1994, nr.3-4, p.213.

[37] *Dezbaterile Adunării Constituante din anul 1866*..., p.293.

[38] *Analele Parlamentare*..., I/2, p.79 și urm.

[39] Convenția de la Paris în *Românii la 1859*, I, p.274-291.

[40] *Dezbaterile Adunării Constituante din anul 1866*..., p.300.

[41] *Ibidem*, p.1-12.

[42] *Ibidem*.

[43] Discursul lui Nicu Voinov, deputat de Focșani. *Ibidem*, p.53.

[44] *Ibidem*, p.240.

[45] Giovanni Battista Pitro către Katharina de Hohenzollern (a doua soție a bunicului patern al lui Carol I), Roma, 28 decembrie 1866. Arhivele Statului București, Fond Regele Carol I, personale, I/9, f.7.

[46] Constantin Argentoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol.I, ediție de Stelian Neagoe, Humanitas, București, 1991, p.30; Gala Galaction, *Așa cum mi-l aduc aminte*, în Al. Tzigara-Samurcaș (ed.), *Din viața regelui Carol I*, Bucuresti, 1939, p.66-69; Olga General Gigurtu, *Regele Carol și boierii olteni*, în Al.Tzigara Samurcaș (ed.), *op.cit.*, p.110 și multe altele.

[47] Edda Binder Iijima, *op.cit.*, p.212. În 1878, de exemplu, Carol I, vorbea despre „ocaziunea celei de-a douăsprezecea aniversări a suirii mele pe tronul lui Ștefan și Mihai"; cf. *Regele Carol I al României. Cuvântări și scrisori*, II, p.210.

[48] *Aus dem Leben König Karls*..., I, p.IX.

[49] Regele Carol I al României, *Cuvântări și scrisori*, I, p.251.

[50] Conferința a fost publicată din nou în Nicolae Iorga, *Hotare și spații naționale. Afirmarea vitalității românești*, Editura Porto-franco, Galați, 1996.

Valentin Ciorbea

BRICUL „MIRCEA" – PRIMA NAVĂ-ȘCOALĂ ROMÂNEASCĂ

Înzestrarea cu un „bric cu vele pentru instrucție" a Marinei Militare a fost pusă pentru prima dată de locotenent Ioan Murgescu într-un raport din 2 august 1878 adresat Ministerului de Război după studierea posibilităților de amenajare militară a porturilor maritime și fluviale din Dobrogea[1]. Problema nu s-a putut rezolva imediat din motive complexe dar, odată cu decizia înființării Școlii Copiilor de Marină, necesitatea achiziționării unei nave școală unde să se instruiască viitoarele cadre ale marinei române devenise imperios necesară. În luna martie 1881, comandantul Corpului Flotilei, colonelul N. Dimitrescu Maican, propune ministrului de război ca bricul „indispensabil pentru organizarea Școalei Copiilor de Marină"[2] să se realizeze de Santierul „Technico-Triestino", soluție neacceptată.

Ulterior, la propunerea ministrului de război, George Slăniceanu, domnitorul Carol I a aprobat în același an componența unei comisii formată din colonelul Nicolae Dimitrescu Maican și căpitanul Ioan Izvoreanu, cât și deplasarea acestora în Anglia pentru documentare asupra tipurilor de nave „adecvate" trebuințelor țării[3]. La întoarcerea în țară comisia a propus comandarea unei nave-școală cu vele și mașină de tip *bric*[4]. Propunerea a fost însusită de factorii de decizie, ea fiind în concordanță cu posibilitățile financiare ale țării și, desigur, cu nevoile marinei.

Bricul a fost comandat Șantierului Naval „Thames Iron Works and Ship Company" din Londra care s-a achitat în mod strălucit de responbilitățile asumate prin contract, construcția navei fiind reușită din toate punctele de vedere.

Ambasadorul României în Marea Britanie, Ion Ghica, a botezat velierul cu numele „Mircea" în amintirea marelui domnitor Mircea cel Bătrân, întregitorul Țării Românești până la „Marea cea Mare", cum era denumită Marea Neagră în epoca sa.

Bricul „Mircea" avea la ieșirea din șantier următoarele caracteristici: lungimea – 36 m; lățimea – 7,62 m; pescaj – 3 m; puterea mașinii – 160 CP; suprafața velică – 500 mp; viteza mașinii – 8 Nd; viteza maximă cu vânt favorabil – 12 Nd.

Echipajul: la voiaje lungi putea fi de 80 de marinari din care 4-6 ofițeri, 1-2 maiștri, 1 pilot, 30 elevi și 40 marinari. Pentru ieșiri în mare de scurtă durată echipajul putea fi mărit până la 130 de membri.

Armamentul bricului era compus din două tunuri Krupp de 80 mm, care ulterior au fost înlocuite cu două tunuri Norenfeld de 57 mm cu tragere rapidă, două mitraliere Nordenfeld de 11,43 mm cu câte 10 țevi.

De la lansarea la apă şi până la primul război mondial, „Mircea" a fost piturat cu negru, cu linia de plutire albă şi opera vie roşie, catargele, vergile, coşul în galben, iar cabinele în alb. După 1918 nava a fost piturată în alb, cu opera vie roşie, linia de plutire neagră, vergile, catargele şi coşurile în galben. Încă de la prima călătorie, „Mircea" a atras atenţia marinarilor, tuturor acelora care i-au admirat „originalitatea şi fineţea formelor sale"[5].

„Mircea" a părăsit şantierul londonez în luna iulie 1882 sub comanda maiorului Vasile Urseanu şi a locotenentului Mărgărit Cătuneanu. La plecare în prima cursă, Ion Ghica i-a urat lui Vasile Urseanu într-o scrisoare: „Facă cerul ca prima, fericita călătorie a lui „Mircea", pe marea cea mai periculoasă, să fie de bun augur şi să deschidă României o eră de acţiune asupra mărilor"[6].

După un voiaj de 24 de zile, la 12 august 1882, bricul a intrat în portul Galaţi. Marinarii străini ce fuseseră angajaţi au fost debarcaţi şi nava a fost încadrată provizoriu cu un nou echipaj din ofiţeri şi marinari cu experienţă de pe canoniera „Fulgerul". Comandant al bricului a fost numit căpitanul Ilie Irimescu iar secund căpitanul Emanoil Koslinski.

După perioada de iernare pe care a petrecut-o în portul Sulina, „Mircea" revine în portul Galaţi, la 7 mai 1883, când a fost ambarcat un nou echipaj. La comanda navei a fost numit locotenent-colonelul Vasile Urseanu iar ca secund căpitanul Ilie Irimescu. Au fost ambarcaţi pentru practică şi 33 de elevi ai Şcolii Copiilor de Marină. Bricul „Mircea" şi-a început astfel strălucitul rol de navă-şcoală.

Odată cu intrarea în serviciu a bricului, prima navă-şcoală românească capabilă să navige în orice condiţii pe mări, oceane şi fluvii, un spirit nou, spiritul „Mircea" s-a impus treptat în rândul marinarilor români ce l-au transmis din generaţie în generaţie. El a înglobat tot ce-a fost mai frumos şi demn de admirat în marina română, spirit marinăresc de ataşament şi sacrifiu, competenţă, solidaritate şi dragoste a echipajului faţă de navă.

La bordul navei echipajului acceptă o viaţă aspră, lipsită de confort, marinărească. Cu toate calităţile nautice deosebite, „Mircea" avea „un balans foarte sensibil provocând repede răul de mare", tinerii fiind puşi „de la început la o grea încercare"[7].

Spaţiul restrâns de la bord era compartiment conform necesităţilor stricte, ceea ce desigur afecta condiţiile de locuire şi hrănire. În cabine şi în spaţiile de cart pe timp de noapte, aerul se încălzea repede după aprinderea lumânărilor de seu sau stearină. Echipajului navei aflată în marş nu i se putea asigura decât o singură masă caldă. După trei zile de marş pâinea se mucegăia fiind înlocuită cu *galeţi*[8], fiecare membru având dreptul la trei pe zi. Igiena personală se făcea cu apă de mare. În marşurile lungi, echipajului nu i se putea asigura decât 300 g apă potabilă.

Programul echipajului era structurat pe tribord şi babord. Marinarii asigurau carturi de câte 4 ore, fiecărui marinar revenindu-i trei schimburi. După 24 ore de cart al marinarilor din tribord, intrau în serviciu marinarii din babord.

Manevra velelor era asigurată de marinarii aflaţi în cart, dar la nevoie participa întregul echipaj. Urcarea în aboradă, deplasarea de-a lungul vergilor, manevrele obişnuite ca *braţele, cşoatele, murele şi fungile*, precum şi ridicarea ancorei formau la tinerii ambarcaţi pentru practică calităţi fizice si morale deosebite. Zilnic marinarii executau activităţi de curăţenie iar săptămânal puntea era bricuită.

Comanda bricului se afla pe punte, fiind complet descoperită. Vara pentru a-i proteja de soare pe ofiţerii şi marinarii aflaţi în cart se întindea o tendă. Când natura devenea potrivnică, marinarii aflaţi în cartul de punte erau expuşi intemperiilor. Echipamentul de protecţie, confecţionat din pânză de in ceruită se îmbiba, totuşi cu apă iar când temperatura era sub zero grade îngheţa devenind scorţos ceea ce îngreuna activitatea marinarilor.

Cutia hărţilor era fixată de o balustradă. Ofiţerilor cu navigaţia li se cereau nu numai calităţi fizice deosebite, ci şi cunoştinţe temeinice pentru a calcula, îndeosebi în condiţii de furtună, drumul navei.

Viaţa la bord era de neconceput fără ordine şi disciplină cărora echipajul li se supunea cu desăvârşire, cu atât mai mult cu cât, până la introducerea telegrafului, bricul nu avea în marş nici o legătură cu uscatul.

În cei peste 40 de ani de serviciu ca navă-scoală, la bordul bricului s-au pregtit 40 de promoţii de viitori ofiţeri, maiştri militari, marinari necesari flotei militare şi comerciale.

Aşa după cum reiese din *„Istoricul bricului Mircea"*, campaniile de practică s-au desfăşurat în general de două ori în trei etape. Cea dintâi etapă de practică cu elevi la bord a început la 22 mai 1883 prin perioada de acomodare, ce a inclus manevre şi exerciţii de antrenament. După ce la 2 iunie 1883 s-a apreciat că „echipajul şi ofiţerii sunt destul de instruiţi", s-a aprobat executarea unor voiaje în Marea Neagră pe itinerariul: Constanţa – Varna – Burgas – Sinope – Trebizonda – Suhumi – Kerci – Ialta – Sevastopol – Odessa – Oceacov – Nicolaev – Constanţa.

În portul Sevastopol au mai fost ambarcaţi cinci sublocotenenţi „pentru instrucţia lor" aduşi de canoniera „Griviţa" la bordul căreia se afla şi comandantul Marinei Militare, prilej cu care a fost inspectat şi bricul „Mircea". La bordul bricului, în anii următori, s-au mai ambarcat pentru practică şi alte serii de ofiţeri elevi de la şcolile de ofiţeri din Iaşi şi Craiova pentru cunoaşterea vieţii de marinar.

Cea de-a doua parte a campaniei de practică a început la 25 august şi a durat până la 20 septembrie acelaşi an. S-au vizitat porturile Istanbul, Pireu, Atena, Syra, Smyrna, Galipoli, Radato, Istanbul şi Cosntanţa. Timpul fiind favorabil navigaţiei, practica s-a executat conform programului. La 23 septembrie 1883 „Mircea" a părăsit Constanţa îndreptându-se spre Galaţi unde a sosit la 26 septembrie. Aici elevii au fost debarcaţi, fiind trimişi în vacanţă până la 15 octombrie, dată la care cursurile teoretice trebuiau reluate.

Jurnalul de bord al bricului „Mircea" consemnează în anii următori noi şi importante marşuri de practică. Între 21 mai şi 8 iulie 1884 „Mircea" a efectuat cu o nouă serie de elevi ai Şcolii Copiilor de Mrină prima parte a campaniei de practică, când s-a navigat între Sulina şi Constanţa numai cu vele. La 8 iulie

1884 bricul a pornit într-un nou voiaj în Marea Neagră vizitând porturile Sinope, Suhumi-Kaleh și Batumi. După întoarcerea la Constanța, la 2 august 1884, „Mircea" a mai executat câteva ieșiri în Marea Neagră, după care a intrat pe brațul Sf. Gheorghe pentru tragerile cu armamentul de la bord. A navigat ulterior pe brațul Chilia până la Vâlcov după care, la 15 octombrie 1884, a revenit la Galați pentru inspecția generală și debarcarea elevilor. Bricul a rămas la Galați pînă aproape de închiderea navigației pe Dunăre, fiind dus la Sulina pentru iernare. Aici a staționat cu un echipaj redus sub comanda căpitanului Constantin Mănescu.

În primăvara anului 1885 a revenit la Galați unde a ambarcat elevii Școlii Copiilor de Mrină și a executat pregătirea echipajului la Dunăre până la data de 27 mai. Începând cu această dată „Mircea" a efectuat un program de practică pentru manevrarea velelor până la 11 iulie 1885, când revine la Galați, unde comanda bricului este încredințată căpitanului Ilie Irimescu. Până la 20 septembrie 1885 a executat un nou voiaj în Marea Neagră vizitând porturile: Varna, Burgas, Sinope, Suhumi-Kaleh, Caffa, Ialta, Balaclava și Sevastopol. După reîntoarcerea în portul Galați s-a pregătit pentru iernare pe care a efectuat-o la Țiglina.

La 1 aprilie 1886 echipajul a fost completat între ofițeri ambarcați aflându-se locotenenții Alexandru Cătuneanu și Ion Coandă, viitoare personalități marcante ale Marinei române.

Pentru acest voiaj de practică s-au ambarcat și 59 de elevi. Perioada de formare a echipajului și încadrarea elevilor în programul de la bord a durat până la 5 iulie 1886. De la această dată s-a efectuat a doua etapă de practică până la 10 iulie 1886 când s-a navigat mai mult cu vele pe itinerariul: Varna, Burgas, Sinope, Suhumi-Kaleh și Teodosia. La 21 iulie 1886 „Mircea" a plecat în cea de-a treia etapă a perioadei de practică vizitându-se porturile Burgas, Constantinopol, Chios, Rodos, Syra, Pireu și Salonic. Condițiile de navigație au fost mai dificile, „Mircea" și echipajul său fiind nevoiți să facă față unei puternice furtuni în zona Capului Coloanelor pe care a depășit-o fără probleme. După sosirea în portul Istanbul, la 31 august 1886, bricul a fost andocat în Șantierul din Cornul de Aur pentru a fi curățat. Era prima activitate de acest fel efectuată după aproape patru ani de serviciu. La 6 septembrie a ieșit din șantier navigând spre Constanța unde a ancorat pentru câteva zile. Pe data de 16 septembrie 1886 a ieșit din nou în mare navigând spre portul Sulina și apoi pe canalul Sf. Gheorghe unde s-au executat tragerile cu armamentul de la bord. Revenit în portul Galați, „Mircea" a primit inspecția colonelului Nicolae D. Maican, comandantului Marinei Militare.

Campania de practică realizată în vara anului 1886 a fost una din cele mai reușite, „Mircea" și echipajul său bucurându-se de o atenție deosebită din partea oficialităților și a publicului din porturile vizitate. Peste tot, cum precizează istoricul navei, s-a lăsat „cea mai bună impresie"[10]. Astfel, amiralul Nazîr Pașa, ministrul marinei Turciei, a aprobat andocarea bricului și repararea tablelor de fund. Comandantului navei i s-au dat recomandări pentru conducerile porturile turcești vizitate. De aceeași atenție s-a bucurat bricul „Mircea" și în porturile grecești, unde a ancorat.

În voiajele pe care le-a executat în anii de serviciu, „Mircea" și echipajele sale au înfruntat pe mare grele furtuni. Celebre au rămas furtunile din anul 1888. În luna mai, bricul și echipajul au trecut în Marea Neagră prin cea mai grea încercare din întreaga sa existență.

La 18 mai 1888, bricul a părăsit portul Sulina sub comanda căpitanului Eustațiu Sebastian și a secundului locotenent Paul Popovăț. Pe lângă echipaj la bord se mai aflau 43 elevi și 4 ofițeri care-i însoțeau. Planul ieșirii în mare prevedea un antrenament de 3-4 zile pentru cunoașterea navei și familiarizarea elevilor cu obligațiile ce le reveneau, recunoașterea drumului costier între porturile Sulina și Constanța, dublarea Insulei Șerpilor și revenirea la Sulina. Antrenamentul era necesar pregătirii voiajului programat a se efectua în Marea Mediterană.

În noaptea de 18 spre 19 mai 1888 vântul a început să sufle puternic și marea s-a montat rapid. Dar iată cum descrie comandantul navei, într-un raport datat 26 mai 1888, hotărârile luate: „Imediat am luat drumul spre E pentru a mă îndepărta cât se poate mai mult de coastă, la larg, în vederea unui vânt tare de N (barometrul începuse a scade destul de repede). Pentru a mă întoarce și-a lua drum la Constanța sau Caliacra spre a mă adăposti nici nu era de încercat și nu ar fi fost prudent deloc, deoarece timpul era foarte întunecos și ploaia începuse așa că nu se mai putea vedea la 1 milă distanță și în cazul de-a nu nimeri sigur la Constanța sau Caliacra aș fi fost expus a cădea la coastă inevitabil. Prin urmare singura decisiune de a lua și cea mai prudentă a fost aceea de a pune capul la larg și a primi timpul rău cât s-ar putea mai la est departe de coastă, pentru a putea avea loc de derivat îndeajuns spre sud, unde eram sigur de-a nu întâlni pământ decât la o foarte mare distanță". Furtuna s-a întețit, iar ploaia torențială făcea imposibil lucrul la hartă pentru determinarea punctului navei. Bricul „s-a comportat admirabil de bine, n-am crezut că rezistă unei asemenea tempeste și mări enorme ce exista". Catargul din prova s-a prăbușit cu toată arborada pe punte iar barca beleniera a fost sfărâmată. Referindu-se la comportamentul echipajului și al elevilor în acele situații limită, căpitanul Eustațiu Sebastian sublinia: „ofițerii cei noi și echipajul au avut ocazia de a se instrui în adevăratul sens și au profitat așa cât n-ar fi profitat executând întreaga campanie în timpuri obișnuite. Aceasta a fost pentru ei o adevărată școală". Elevii, „exceptând pe cei slabi care nu suportau marea, au fost admirabili, mai ales că parte din ei, pe care-mi rezerv a-i semnala la timp, pentru a fi recompensați, riscându-și în unele lucrări chiar viața lor"[11]. În ordinul de zi dat la bordul bricului, la 27 mai 1888, comandantul cita și recompensa nouă elevi pentru comportare exemplară pe timpul furtunii, „cu dreptul de-a fi conduși în toate orașele-porturi avînd prilejul de a vizita muzeele, grădinile, teatrele și orice alte distracțiuni"[12].

„Mircea" a fost împins spre strâmtori unde „c-un catarg lipsă, cu pânzele sfâșiate, cu bărcile zdrobite, defila, admirat în ovații, prin fața vapoarelor care nu îndrăznise pe timpul furtunii să iasă din Bosfor, să înfrunte furia Mării Negre"[13].

Sultanul Abdul Hamid, impresionat de bravura echipajului, a felicita pe comandant și a aprobat ca toate reparațiile navei să fie făcute în Arsenalul

Marinei pe cheltuiala Turciei. Bricul a fost scos pe cală, călăfătuit, s-au reparat tablele de corp, bucătăria a fost refixată pe locul său iar arborada sfâşiată a fost refăcută. la 20 iunie 1888, „Mircea" părăsea Cornul de Aur începând a doua parte a campaniei de practică ce a constat într-un voiaj în Marea Mediterană cu acostare în porturile: Pireu, Navarin, Messina, Neapole, Civita-Vechia, Livorno, Spezia, Toulon, Barcelona, Palma de Mallorca, Alger, La Goulette, Malta Cannes. De aici a navigat spre Constantinopol, Constanţa, Sulina şi Galaţi. În prima parte a voiajului, datorită lipsei vântului s-a navigat mai mult cu motorul. Înb drum spre portul Toulon „Mircea" a înfruntat un vânt de forţa 9 ce-a ridicat „o mare enormă, foarte ostenitoare pentru vas"[14]. Furtuna a provocat ruperea bastonului focului şi alte avarii ce-au fost remediate în portul francez. La 8 septembrie 1888 „Mircea" revenea în portul Galaţi, iar la 1 octombrie a fost dezarmat şi retras la Ţiglina cu un echipaj redus pentru iernat.

În acest voiaj, unul din cele mai lungi pe care bricul le-a excutat, echipajul a avut multe de învăţat nu numai pe timpul furtunilor, dar şi în porturile vizitate. Cele mai instructive pentru echipaj şi elevi au fost vizitele la Şcoala Navală din Livorno, în portul Spezia, unde au cunoscut activitatea Arsenalului, şi la bordul navelor marinei italiene „Italia", „Duilo" şi „Dandolo".

În zilele de 21-31 august 1892 o escadră aflată sub comanda colonelului Ion Murgescu, alcătuită din crucişătorul „Elisabeta" şi bricul „Mircea" (comandant, maiorul Nicolae Barberi), a reprezentat România la *Serbările columbiene* de la Genova.

Cu ocazia primirii colonelului Ion Murgescu de către regele Italiei, acesta a apreciat participarea navelor române ca o dovadă de „dragoste frăţească ce uneşte România şi Italia", anunţând cu plăcere originea comună a celor două popoare. Monarhul a avut cuvinte de laudă privind progresele marinei române, apreciind rezultatele ofiţerilor români care au trecut prin Academia Navală din Livorno. Cu acelaşi prilej regele a conferit gradul de comandor al ordinului „Maurizio" şi „Lazaro" colonelului Ion Murgescu, iar maiorului Ion Irimescu, comandantul crucişătorului „Elisabeta" şi maiorul Nicolae Barbieri, gradul de ofiţeri[15].

O frumoasă impresie a produs, în rîndul echipajelor tuturor navelor participante la „Serbările columbiene", a oficielităţilor statului italian şi a populaţiei Genovei, câştigarea de către barca nr.1 a bricului „Mircea" a concursului de bărci demonstrând „o bună pregătire, forţă, hotărâre şi măiestrie mărinărească"[16]. După încheierea festivităţilor, cele două nave româneşti au fost duse în Şantierul portului Genova pentru mici reparaţii. Astfel bricului i s-a înlocuit dublajul de aramă la carenă. La 10 septembrie 1892, lucrările fiind încheiate românesti au părăsit portul defilând prin faţa vaselor de război americane şi italiene cu echipaje pe sarturi şi strigăte de „ura". „Mircea" s-a întors la Galaţi, la 26 septembrie 1892. În anul 1893, s-a navigat în Marea Neagră cu scopul de a instrui echipajul şi s-au vizitat porturile Constantinopol, Sinope şi Odessa.

La 1 aprilie, acelasi an, la comanda bricului a revenit maiorul Eustaţiu Sebastian, unul din cei mai experimentaţi ofiţeri ai Marinei Militare. Sub comanda

sa „Mircea" a luat parte la inaugurarea „unei tăieturi a canalului Sulina", lucrare executată de Comisia Europeană a Dunării. Peste câteva zile bricul a fost prezent în portul Constanţa la ceremonia comemorării soldaţilor francezi morţi în Dobrogea în anii 1854-1855. A urmat un voiaj de trei săptămâni de pregătire în Marea Neagră după care, împreună cu „Elisabeta", sub comanda superioară a comandantului Flotilei, a executat un nou voiaj în Marea Mediterană cu vizitarea porturilor Ancona, Veneţia, Triest şi Pola. Din acest port a navigat spre Constantinopol unde a staţionat trei zile. Datorită înrăutăţirii timpului a mai rămas la ancoră încă două zile la ieşirea din Bosfor. „Mircea" s-a întors la 25 septembrie 1894 la Galaţi unde, la 11 octombrie, a fost inspectat, iar la 26 octombrie dezarmat şi pregătit pentru iernat.

Având la comandă pe maiorul Ion Coandă şi secund pe Paul Popovăţ, bricul „Mircea", împreună cu crucişătorul „Elisabeta", a reprezentat în luna iunie 1895 marina şi statul român la festivităţile deschiderii canalului Kiel, eveniment de importanţă internaţională. Datorită timpului scurt de pregătire a voiajului şi mai ales a duratei sale, conducerea Marinei Militare a decis ca echipajul să fie format din ofiţeri şi marinari cu experienţă. A fost unul din cele mai complexe voiaje executate de bricul „Mircea", realizându-se pe parcursul a 146 zile escale în 18 porturi. Desigur partea cea mai importantă a constituit-o prezenţa şi activităţile desfăşurate la Kiel. De altfel colonelul Vasile Urseanu, comandantul marinei şi reprezentantul statului român, a subliniat în cadrul primirii protocolare de către împăratul Germaniei semnificaţia prezenţei româneşti la importantul eveniment.

Pe drumul de întoarcere, în portul Portsmouth bricul şi crucişătorul au primit la bord pe prinţul Ferdinand şi principesa Maria aflaţi în vizită în Anglia. La 2 iulie 1895 comandanţii celor două nave româneşti, împreună cu câte 4 ofiţeri au fost invitaţi la balul curţii regale desfăşurat la palatul Buckingham, la care a fost prezent ducele de Edinburgh. Pe timpul staţionării în Anglia, membrii statelor majore ale celor două nave au vizitat Academia Navală, prilej de a cunoaşte condiţiile de pregătire a viitorilor ofiţeri ai marinei britanice precum şi Arsenalul. următoarea escală a celor două nave româneşti a fost făcută în portul francez Brest. Datorită timpului nefavorabil şederea s-a prelungit timp de opt zile. La 15 iulie 1895, cu echipajele în arboradă, „Mircea" şi „Elisabeta" au părăsit portul Brest salutând escadra franceză în sunetul imnului României cântat de muzicile militare de pe navele franceze.

În golful Biscaya, „Mircea" şi „Elisabeta" au fost surprinse de o neasteptată furtună. A fost nevoie ca bricul să fie luat la remorcă de crucişător pentru a putea ieşi din zonă. Pe 26 iulie navele ancorau în portul Lisabona. Izbucnirea unui incendiu în oraş l-a determinat pe colonelul Vasile Urseanu să trimită în ajutor un detaşament de marinari. Pentru gestul său, comandantul marşului a primit din partea guvernatorului regiunii Lisabona o scrisoare de mulţumire. La întoarcere, „Elisabeta" şi „Mircea" au mai participat la Constantinopol la serbările aniversării urcării pe tron a sultanului.

Revenite la Constanţa cele două nave au primit vizita reginei şi a principelui moştenitor. Bricul a dat în mare onorul reginei Elisabeta aflată la bordul cruci-

sătorului. Pe data de 16 septembrie 1895, regina a vizitat bricul, s-a întreținut cu membrii echipajului după care a notat în jurnalul de bord: „Să fie «Mircea» ca rândunica și ca șoimul de munte"[17].

Campania de navigație a bricului în anul 1896 a cuprins trei perioade executate sub comanda maiorului Nicolae Barbieri. În prima parte s-a navigat între Sulina și Mangalia; în cea de-a doua „Mircea", împreună cu „Elisabeta", a efectuat un marș în Marea Neagră vizitând porturile Samsun, Sinope, Trebizonda. Cea de a treia perioadă de instrucție a fost și cea mai importantă. Bricul a participat la aplicația Marinei Militare pe timpul căreia a evoluat în escadră, a efectuat împreună cu celelalte nave exerciții cu torpile, de apărare, recunoașteri și debarcări.

Pe data de 29 septembrie 1896 navele Diviziei de Mare și Diviziei de Dunăre au primit inspecția primului ministru D.A. Sturdza și a ministrului de război, generalul Alexandru Budișteanu. Bricul „Mircea" împreună cu canonierele „Grivița" și „Alexandru cel Bun" au fost constituite în Divizia I, iar celelalte nave în Divizia a II-a. În mare cele două grupări de nave au executat o serie de exerciții în fața oficialităților aflate la bordul crucișătorului „Elisabeta". La 16 octombrie 1896, la Constanța, au avut loc, în prezența celor mai înalte oficialități ale statului român, manifestările dedicate inaugurării oficiale a lucrărilor de construcție și modernizare a portului. Bricul „Mircea" nu a lipsit de la impresionanta manifestare. Cu marele pavoaz ridicat a salutat, alături de celelalte nave și echipaje, oficialitățile și populația prezentă în port.

La începutul anului 1897, bricul a intrat în reparații în șantierul naval de la Galați. După ieșirea din șantier, sub comanda maiorului Paul Popovăț „Mircea" și echipajului său a participat la executarea unor măsuri hidrografice între Tusla și Constanța necesare întocmirii hărții litoralului. Pe 1 iulie 1897 a primit din nou vizita primului ministru D.A. Sturdza și a ministrului lucrărilor publice, iar pe 16 octombrie a participat la inaugurarea canalului de la mila 40.

Până la 1903, bricul „Mircea" n-a mai făcut voiaje în Marea Mediterană. Activitatea sa din acești ani s-a caracterizat prin ieșiri dese în Marea Neagră pentru activități de practică cu elevii Școlii de Marină și ofițerii-elevi de la Școală de Aplicație. S-au executat exerciții de debarcare în zona Agigea, trageri și culcule privind variația coompasurilor. Între 1 și 8 august 1899, sub comanda locotenet comandorului Alexandru Cătuneanu, având la bord pe dr. Ștefan Hepitas, s-au relizat observații magnetice în mai multe puncte de pe litoral. „Mircea" a îndeplinit de asemenea și misiunea de staționar la Sulina, participând la aprovizionarea efectivelor staționate în vara anului 1900 pe insula Șerpilor.

Între anii 1901-1903 numărul ieșirilor bricului în mare a crescut până la 60 de ore pe săptămână, majoritatea pentru practicarea elevilor și sublocotenenților Școlii de Aplicație dar și pentru susținerea exemanelor în vederea avansării la gradul de maior. Pe timpul practicii sub conducerea ofițerilor de cart s-a exersat în „calculul nautic, observațiuni, studiul și întrebuințarea instrumentelor nautice, precum și la recunoașterea punctelor pe uscat și punctului pe hartă prin relevmentelor punctelor cunoscute"[18]. Programul primei etape de practică a

anului 1903 a cuprins și exerciții de debarcare în zonele Mamaia, Agigea și Mangalia. A doua etapă a practicii a constat dintr-un voiaj spre portul Pireu, traversrea Mării Marmara efectuându-se numai cu vele. În continuarea marșului s-a navigat spre portul Alexandria. La întoarcere, deviat de furtună spre insula Rodos, în ziua 10 august 1903, marinarii lui „Mircea" au salvat un barcaz aflat în derivă, cu catargele și velele rupte, cu cei doi marinari de la bord aflați într-o stare de epuizare datorită pierderii proviziilor. Nava a fost remorcată până în port, marinarii greci fiind aprovizionați cu o parâmă, o velă și hrană. La 30 august 1903 „Mircea" reintra în portul Constanța după ce parcursese 2720 Mm, echipajul și velierul fiind salutați de marinari de pe crucișătorul „Elisabeta" urcați pe sarturi cu strigăte de „ura" în acordurile fanfarei Marinei Militare.

Cu 29 elevi la bord, bricul sub comanda locotenent-comandorului Constantin Ciuchi, a început etapa de practică a anului 1904 în luna aprilie. Elevii au executat, cum menționează istoricul navei, „teorii generale pe specialități, întreținerea, curățenia vasului și a materialelor, exerciții de manevră". A navigat apoi spre Sulina pentru întâmpinarea familiei regale aflată în voiaj pe Dunăre cu iahtul „Orient". „Mircea" a ridicat marele pavoaz, nava și echipajul lăsând o impresie bună suveranului. La plecare regele a fost salutat de echipaj cu șapte strigăte de „ura" și 21 de salve de tun. Seara, nava a realizat un spelndid pavoaz cu 300 felinare împrumutate de la primăria orașului.

Cea de-a doua etapă de practică trebuia realizată printr-un voiaj în Marea Mediterană, dar Turcia nu a acceptat trecerea bricului prin strâmtori de teamă că Rusia, care dorea să-și trimită o parte din flota Mării Negre spre Port Arthur, ar fi putut interpreta aprobarea dată lui „Mircea" ca pe un precedent. În aceste condiții s-au efectuat două voiaje în Marea Neagră, unul spre sud până în apropiere de Bosfor, iar celălalt spre Ialta.

Începând cu anul 1905 și până la primul război mondial bricul a efectuat ieșiri numai în Marea Neagră și pe Dunăre. El a fost prezentat la toate momentele importante pe care le-a cunoscut marina română: botezul vasului „România", la 15 mai 1905 în prezența familiei regale; predarea crucișătorului „Potemkin" autorităților ruse, întâmpinarea la 5 mai 1908, la Sulina, a cuirasatului „Sinope" și a trimisului țarului, amiralul Neckin. Carol I a urcat din nou la bord, trecând în revistă ofițerii și echipajul, interesându-se în detaliu de navigația cu vele. La 20 mai 1909, echipajul și elevii aflați în practică au prezentat reginei jocuri marinărești, concursuri de bărci și un program de cântece și poezii apreciat de suverană. „Mircea" și echipajul au fost prezenți în vara anului 1911 la ridicarea hidrografică a lacului Tekirghiol iar în 1914 la vizita țarului Rusiei Nicolae al II-lea, la Constanța, velierului revenindu-i onoarea de a saluta delegația rusă cu 21 salve de artilerie. În anul 1912 a fost dus în Șantierul de la Galați pentru reparații capitale, fiind piturat în interior și în exterior. În anul 1913, cea mai mare parte a echipajului a fost debarcată și trimisă pe granița de sud ca urmare a mobilizării armatei române, iar nava acostată la cheul Serviciului Maritim Român.

După declanșarea războiului în vara anului 1914, nemaiputând executa programul de practică, „Mircea" a fost dus în portul Galați și dezarmat. Pe timpul

conflagrației a staționat pe brațul Chilia, fiind utilizat ca navă bază, dormitor și infirmerie.

Războiul pentru făurirea României Mari a cerut un efort al întregului popor și al organismului său militar în cadrul căruia Marina Militară și-a avut rolul său. Dacă avem în vedere ofițerii și marinarii formați la bordul bricului, aceștia și-au făcut datoria față de popor și țară, unii intrând în galeria eroilor neamului, se poate aprecia că și „Mircea" a contruibuit la împlinirea marelui act istoric de la 1 Decembrie 1918.

Revenirea la starea de pace a țării a permis ca bricul să fie reparat în Arsenalul Marinei Militare reintrând în serviciu în anul 1924, moment ce-a fost primit cu bucurie și speranță de toți marinarii români. După ieșirea din șantier a executat, în anii 1925 și 1926, două importante voiaje în Marea Mediterană cu elevii Institutului Maritim. Ulterior, până la scoaterea din serviciu din nava-școală a navigat numai în Marea Neagră și pe Dunăre.

Pentru rolul său excepțional în folosul învățământului de marină, al Marinei Militare în general și al României, „Mircea" a fost distins de regele Carol al II-lea, la 27 mai 1931, cu semnul onorific „40 de ani de serviciu" și pavilionul „Jack de provă", pe care era înscris semnul „XL".

Contribuția bricului „Mircea" la pregătirea a sute de marinari români a fost surprinsă admirabil de unul din cei care și-a făcut ucenicia la bord, ofițerul de marină Eugeniu Botez, cunoscut ca scriitor sub pseudonimul Jean Bart.

Din paginile dedicate navei de Jean Bart cităm: „Puntea lui Mircea ne-a fost cea mai folositoare școală. Acolo, zile și nopți în gol, izolați de restul lumii, între cer și apă, am învățat să observăm, să citim în marea carte a naturii ce ne-a deschis în fața ochilor și a minții orizontul mării. Era o viață sănătoasă, întăritoare. Ne umplea plămânii cu ozonul aerului solia din larg; ne făcea mușchii de criță și ne oțeleam calitățile sufletești: curajul, voința, tenacitatea, disciplina, adevăratele virtuți bărbătești ale omului care dă piept cu primejdia, neîncetat în lupta cu natura[19]".

Elegantul bric, admirat de toți cei ce l-au cunoscut, s-a aflat în serviciul marinei române peste 62 de ani din care cei mai mulți dedicați formării și instruirii viitoarelor cadre ale marinei. „Mircea" a fost comandat ca navă-școală de 26 de ofițeri de marină, între ei mulți au devenit personalități ale marinei române, precum Vasile Urseanu, Eustatiu Sebastian, Ioan Coandă, Constantin Bălescu, Constantin Ciuchi ș.a.

Prima navă-școală românească a constituit nu numai un simbol al renașterii flotei, al suveranității României pe apă ci și un admirat și eficient ambasador al poporului român pe mări și oceane. „Mircea" s-a bucurat de o prețuire deosebită. Semnificativ apare și astăzi textul ce i l-a dedicat reputatul anuar „Jane's Fighting Ship" din 1929: „Era una din cele mai rapide nave cu vele ale epocii sale, atingând 16-17 noduri. Marina rusă ar fi oferit pentru el canoniera din clasa „Kubanetz", într-un mod avantajos, dar românii au refuzat, spunând că această navă reprezintă spiritul și tradiția marinei naționale"[20].

În deceniul patru ieșirile în Marea Neagră au fost tot mai scurte, iar în timpul războiului a fost dus la Brăila. La 12 aprilie 1944 o bombă inamică a lovit în

plin bătrânul velier, transformându-l într-o uriașă torță. Ceea ce nu a mistuit focul a înghițit Dunărea. Așa a sfârșit o navă-școală simbol al Marinei Militare române intrată încă din primii ani de serviciu în legendă.

Numele său a fost preluat din 1939 de un nou velier, nava-școală „Mircea", ce s-a dovedit, în cei 55 de ani de activitate, un continuator strălucit ce-a îmbogățit tradițiile marinei și-a reprezentat cu cinste pavilionul României pe mări și oceane.

Note

[1] Vezi *Documente privind istoria militară a poporului român, iulie 1878-noiembrie 1882*. Editura Militară, București, 1974, p.9.

[2] *Ibidem*, p.244.

[3] Nicolae Bîrdeanu, Dan Nicolescu, *Contribuții la istoria marinei române vol. I. Din cele mai vechi timpuri până în 1918*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979, p.218.

[4] *Bric* – navă cu două catarge cu pânze pătrate și *bompres* (arbore înclinat montat în provă de care se fixează velele triunghiulare numite focuri), uneori și cu motor.

[5] Jean Bart, *Scrieri II*, Editura „Minerva", București, 1979, p.435.

[6] *Ibidem*.

[7] *Ibidem*, p.436.

[8] *Galeți* – pesmeți marinărești (cântărind cca 150 g) ce nu puteau fi consumați decât după ce erau sparți cu cavilele și se turna peste ei ciorbă, ceai sau apă.

[9] Arh. M.Ap.N., *Istoricul bricului „Mircea"*, f.a., f.e., p.3.

[10] *Ibidem*, p.13.

[11] *Ibidem*, p.18-20.

[12] Valentin Donici, *Veteranul valurilor* (Nava-școală „Mircea"), Ed. Militara, București, 1977, p.56-57.

[13] Jean Bart, *op.cit.*, p.438.

[14] *Istoricul bricului „Mircea"*, p.25.

[15] *Documente privind istoria militară a poporului român*, iulie 1891-decembrie 1894. Editura Militară, București, 1976, p.157.

[16] Valentin Donici, *op.cit.*, p.16.

[17] *Istoricul bricului „Mircea"*, p.25.

[18] *Istoricul bricului „Mircea"*, p.93.

[19] Jean Bart, *op.cit.*, p.441.

[20] *Apud* Cristian Crăciunoiu, *Centenarul bricului „Mircea"*, în „Tehnium" – supliment modelism, nr.1, 1982, p.9.

Gheorghe Cliveti

ARHITECTURA LIBERALĂ A ROMÂNIEI MODERNE. REFLECȚII ISTORIOGRAFICE

Pusă „în calendarul lumii" de *revoluția națională, înfăptuirea României moderne* s-a dovedit a fi un proces istoric de o complexitate aparte, în măsură, parcă, să confirme adevărul că, pentru „latinii de la Dunăre", *Istoria* și-a putut atinge „cu pas greu și trudnic... scopurile ei"[1]. Antrenând „energiile vii ale nației", un atare proces a presupus, pe de o parte, emanciparea *românimii* de sub diferitele forme ale dominației străine, iar pe de alta, o deosebit de susținută operă reformatoare în toate domeniile societății. În durata sa, dată de reguli tendențiale specifice, același proces a trebuit să cunoască anumite *etape* – 1848/1856-1866; 1866-1877; 1878-1918 – în funcție de care i-au fost conferite, de istorici autohtoni sau străini, accepțiuni diverse nu atât ca sens (semnificații) cât ca amploare. Astfel, într-o accepțiune restrânsă, *înfăptuirea României* (the making of Romania) a fost înțeleasă la dimensiunile unui „organism politico-statal" întrunind *atributele* proclamate ca „dorințe generale" (fundamentale) de *adunările ad hoc* (mai exact, de forurile reprezentative ale Principatelor) la 1857 – Unirea, autonomia deplină, prințul străin și guvernământul constituțional[2] – și concretizate prin „acte de energie națională" la 1859, 1864 și 1866. Însă, în accepțiunea sa cea mai firească, reclamată de însăși devenirea istorică, înfăptuirea României s-a definit la dimensiuni cu mult mai largi, marcate, după 1866, de amplificarea reușitelor naționale – Independența, Regatul, Marea Unire – ca și de conturarea mai pronunțată a trăsăturilor civilizației moderne[3].

Vădind strânse conexiuni, în multe privințe chiar suprapuneri, între *acțiunea națională și modernizarea societății*[4], procesul *epocal al înfăptuirii României* s-a putut constitui, firește, într-un teren captivant și fertil pentru demersurile istoriografice[5]. Dată fiind complexitatea sa excepțională, procesul în discuție s-a pretat la a fi considerat fie în ansamblul său, fie în funcție de multiplele sale aspecte, din unghiuri a căror proiecție s-a schimbat sub și mai schimbătoare incidente politice, ideologice sau chiar culturale. A rezultat, astfel, o literatură vastă, însă izbitor de inegală sub aspect valoric. Imaginea de ansamblu a *înfăptuirii României* prezintă încă, să recunoaștem, pete întunecate, multe dintre aspectele subsumate aceluiași proces fiind departe de a fi întrunit condiția elucidării. Iar între acestea din urmă se regăsesc și dintre acelea (unele esențiale) ținând de problematica indicată de titlul studiului de față. Avem în vedere, se înțelege, aspecte ilustrative pentru implicarea *politicului*, în expresia sa cea mai tare – liberalismul –, în edificarea statului național unitar și independent, dotat cu instituțiile corespunzătoare stadiului și perspectivelor devenirii societății moderne.

Implicarea puternică, impulsatorie, a liberalismului nu a putut fi negată. Sensul acesteia a fost însă mult disputat, din optici diferite, partizană sau adversară, politică sau culturală, si supus, îndeosebi de exponenti ai istoriografiei zisă „marxistă", unor denaturări grave.

Din optică partizană s-a putut considera, într-un „moment de bilanț" cum a fost cel din 1923 (an al consacrării constituționale a Întregirii), că „a face istoricul Partidului Național Liberal este a face istoria dezvoltării politice, sociale și economice a României în acești din urmă vreo 75 de ani (începând cu 1848 – n.ns.); căci nu este vreun act mai important, care să se fi săvârșit pentru organizarea Stattului român fără ca Partidul Național Liberal să nu fi luat o parte covârșitoare la înfăptuirea lui; și nu este câmp de activitate în care să nu se fi dovedit, în chipul cel mai luminos, că concepția sa a fost aceea care a servit cu adevărat interesele țării"[6]. Ceea ce a părut împlinit si înălțător „în momentul de bilanț" a fost pus, cu prevalentă, în contul național-liberalilor. Si nu apărea defel asa ceva ca exagerare stridentă, de vreme ce totul era raportat la ceea ce liberalii români au sperat, au programat și transpus în practică în întreaga durată supusă „bilanțului". Din programele lor electorale[7], din discursurile lor de „tribună, din articolele publicistice și din «broșurile de orientare partinică»[8], transpare convingerea puternică, greu de contestat, că *instrumentării liberalismului*, sub forma partidului politic, i-a revenit un rol definit constructiv în realizarea statului modern. Un rol, desigur, esențial, recunoscut sau măcar resimțit și de „adversari", de „critici", de „spiritualisti", un Emil Cioran, care nu a excelat în convingeri liberale, remarcând, spre exemplu, că „liberalismul si-a asumat atâtea titluri de glorie, încât nu-l poti refuza fără să te dezintegrezi din România modernă"[9]. Si nu numai din România, am adăuga noi, ci și din oricare altă entitate național-statală europeană unde liberalismul si-a putut etala vocația constructivă. O vocatie decelabilă, înainte de toate, ca *fapt de constiintă*, împlinirile liberalismului constituindu-se „într-o istorie a unui război al spiritului", care, pentru Benedetto Croce, „a însemnat adevăratul Mare Război"[10]. O vocație confirmată din plin de praxisul politic, încât un Camillo Benzo Cavour, fondator al statului unitar italian, a ținut, în *memoriile* sale, să avanseze, cu oarecare note de infatuare, convingerea că „nu există *om mare* care să nu fie *liberal*"[11]. Desigur, o convingere împărtășită nu de puțini oameni politici europeni din secolul XIX[12], când „bătrânul continent" a părut, nu doar la un moment dat, cuprins de tendinta de a se profila într-o „trufasă citadelă liberală"[13]. În climatul *societal* european din amintitul secol, mai ales din a doua sa parte, era de *bon ton* să te revendici, ca spirit politic, din liberalism. Este ceea ce s-a petrecut si în climatul românesc unde un Mihail Kogălniceanu consemna, într-o *introducere autobiografică*, că *spiritul liberal* l-a „însoțit în toate actele vieții"[14]. Si dacă am fi avut „sansa" să parcurgem „notite" (însemnări etc.) cu caracter „autobiografic" (memorialistic) ieșite și de sub pana lui I.C. Brătianu, a fiului său Ionel, a lui D.A. Sturdza sau a altor „mari liberali" am fi întâlnit consemnări asemănătoare, cu titlul de profesiuni de credință, fie ele si formulate după alte posibilități stilistice decât cele ale lui Kogălniceanu. În acest sens, *amintirile* lui I.C. Duca s-au constituit într-o

dovadă mai mult decât edificatoare[15]. Cum într-o dovadă edificatoare s-a constituit și frecvența deosebită cu care *profesiunea de credință* s-a regăsit, chiar dacă, de regulă, în notă declamatorie, în „discursul politic" al liberalilor din Vechea și din Marea Românie, dintr-o Românie la a cărei edificare *instrumentarea* politică a fondului de idei liberale a contribuit atât de mult. De altfel, la nici una dintre națiunile din aria Europei de Est sau de Sud-Est, în orice caz la nici una dintre „națiile ortodoxe", liberalismul nu s-a remarcat, în planul construcției de stat sau în cel al modernizării societății, la parametri comparabili cu cei ilustrați de *cazul românesc*. În Rusia, timizii – în fapte – *zapadniki* (occidentaliști) nu s-au putut impune în fața *slavofililor* animați de „misia istorică și pravoslavnică a celei de-a treia Rome", viața politică rusă neputând cunoaște decât un simulacru de regim reprezentativ după 1905, pentru foarte scurt timp; în Grecia, primul stat mic independent din Sud-Est, liberalismul, din diverse rațiuni, între care obsesia *Megalei Ideea*, încărcată de nostalgii bizantine, s-a afirmat, la condiția de partid politic, greu și relativ târziu (spre finele secolului XIX); în Serbia, viața politică a fost prea serios marcată de disputele pentru tron între dinastiile Obrenovici și Karagheorghevici, dispute care, cunoscând până și regicidul, au înăbușit sau deturnat adesea de la cursul lor firesc pe cele de partid; în Bulgaria, viața de stat de sine stătătoare și, implicit, sistemul constituțional s-au conturat anevoios, de-abia la cumpăna secolelor XIX si XX. La români, însă, liberalismul, având sansa *Revoluției pașoptiste* si a întrepătrunderii profunde a *idealului ortodox* cu cel *național*, s-a putut manifesta cu deosebită vigoare, instrumentându-se politic (prevalent constructiv) în determinarea reasezării, sub imperativele epocii moderne, a raportului dintre stat și societate. Este vorba de un fapt ce cu greu ar putea fi tăgăduit, el impunând concluzia că, pe fondul constiinței *latinității*, *pasiunea modernității* a racordat decisiv *românismul* la cursul realităților din *Europa civilizată*.

Rolul liberalismului, elaborat programatic și instrumentat politico-organizatoric (de la condiția de „asociație", „grup"/„grupare" la aceea de partid) în determinarea coordonatelor *înfăptuirii României moderne*, a fost supus, cum aminteam mai sus, evaluărilor și din alte optici (perspective) decât cea partizană, interioară. Dintre acestea, cea mai cunoscută, mai des invocată, este „optica adversității clasice" a conservatorismului. Pentru exponenții acestuia, de la Mihail Sturdza și Barbu Catargiu la Titu Maiorescu si Alexandru Marghiloman, liberalismul a însemnat, în principal, o tendință de „innoire cu orice preț", contrară „bunei tradiții romănesti" („fondului autohton"), tendință „sprijinită pe o teorie de împrumut", abstractă (raționalistă) si generalizatoare (pernicioasă specificului national). Nu întîmplător, liberalismului în întelesul de „tendință înnoitoare" (revoluționară) i s-a opus, pentru o vreme, un „conservatorism reacționar"[16], al „imobilității seculare", în domeniul institutiilor și în cel al raporturilor de proprietate[17]. În numele unui atare conservatorism au si fost vehement incriminati liberalii la 1848, dar si în perioada ulterioară, îndeosebi în legătură cu „schimbările" (interminabile) la care era supusă societatea românească. Opunându-se „politicii reformatoare" din timpul domniei lui Cuza si considerând

că, odată cu adoptarea Constituției din 1866, „era reformelor" se încheiase, conservatorii acuzau lipsa de „astâmpăr" a liberalilor, mai ales a celor „radicali", prezenți la guvernare în anii 1867-1868 și „lansați" în aplicarea unor *măsuri* adecvate concepției lor politice[18]. „Văd, le reproșa G. Costaforu în Senat guvernanților liberal-radicalii, că „voiți să puneți în cestiune mereu tot ce este, văd că voiți să distrugeți tot, sub cuvânt că o să faceți mai bine. Tot reorganizați și nu mai isprăviți... Destul. Ușurați-ne, slăbiți-ne cu toate distrucțiunile"[19], același om politic conservator concluzionând, în aplauzele colegilor de opoziție, că „de la 1859... istoria cu oameni noi la legi nouă nu s-a mai sfârșit"[20]. Și nici nu avea cum să se sfârșească, *modernizarea* societății românești luând, se știe, o și mai mare amploare, sub impulsuri liberale. Trebuind să se adapteze noilor realități, „refuzând să moară politic", conservatorii și-au lărgit mereu ori, mai bine zis, și-au reconsiderat gama acuzațiilor la adresa tendințelor liberalilor de a aprofunda transformările în sens modern. De la „reacția" în numele „valorilor tradiționale", argumentată prevalent „juridic" și susținută de invocarea „bunelor moravuri", conservatorismul, inspirat de *evoluționism* și de *romantismul târziu*, a tins spre o exprimare mai elaborată, de *critică* a liberalismului (nu de refuz pur și simplu al acestuia), supunându-l unui veritabil „filtru ideatic", unor evaluări voit estetizante, menite să evidențieze mai curând carențele decât valențele a tot ceea ce s-a înfăptuit sub „impulsuri înnoitoare". Ca urmare, disputa politică românească a căptătat o rar întâlnită, poate unică, *încărcătură culturală*, fără de care „cariera parlamentară", nu doar publicistică și literară, a *teoriei formelor fără fond* ar fi fost greu de imaginat. Definindu-se ca *evoluționist* (adept al „evoluțiilor organice"), conservatorismul și-a mai atenuat acuzele aplicate principiilor primordiale ale liberalismului politic. Și aceasta fiindcă, în expresia sa politică (de partid și de doctrină) conservatorismul nu-și mai putea urma cursul în afara *sistemului constituțional*, revendicat, ca arhitectură, de liberalism[21]. Conservatorismul a aspirat chiar la a-și adjudeca „patronajul" modernizării societății, înfățișându-se însă ca o concepție diferită de liberalism în ceea ce privea metodele, ritmul și „procesele de intenții"[22]. Ce-i drept, exponenți de vârf ai conservatorismului au înclinat uneori să invoce „stingerea" diferențelor, în materie de „principii politico-guvernamentale", dintre acesta și liberalism; spre edificare, la 1881, în atmosfera generată de adeziunea *societății politice românești* la proclamarea Regatului, Titu Maiorescu încerca întrebarea dacă mai era valabilă „deosebirea de principii între partidul numit liberal, astăzi la guvern, și partidul numit conservator, astăzi (în anul amintit – n.ns.) în opoziție"[23]. Incitanta întrebare a junimistului Maiorescu, coroborată cu unele declarații de circumstanță ale lui I.C. Brătianu, mai ales cu cea din Cameră, la 2/14 aprilie 1884, că „noi (liberalii) suntem acum partidul conservator căci tot ceea ce există astăzi (la 1884 – n.ns.) există cu sacrificiul pe care noi l-am făcut de atâția ani și d-voastră (opozanților – n.ns.) vă incumbă datoria de a păstra ceea ce noi am câștigat"[24], dar și cu alte declarații, din partea „bătrânului" Kogălniceanu, a lui P.P. Carp sau Al. Marghiloman, a putut conduce la concluzia, însușită nu de puțini specialiști, că, spre finele secolului XIX, s-ar fi estompat deosebirile de

principii, și nu numai de acestea, între principalele forțe politice din Vechea Românie. În realitate, însă, deosebirile de ordin doctrinar și, cu atât mai mult, de ordin practic s-au menținut și chiar accentuat[27], retranșarea conservatorismului în raport cu liberalismul survenind în contextul în care cel din urmă suporta mutații profunde sub aspect programatic, mutații necesitate de scrutarea perspectivelor *desăvârșirii înfăptuirii României moderne*, proces căruia, se știe, cel dintâi nu i-a putut rezista, el sucombând, ca partid, la puțină vreme după 1918. Oricum, *critica conservatoare* a avut meritul recunoașterii indirecte, pe alocuri explicită, a *arhitecturii liberale a României moderne*, operă căreia i-a dezvăluit însă limitele (doar până la un punct inerente), i-a acuzat motivația (resortul primordial) și mai ales perspectiva la a cărei deschidere decisivă „partidul bunelor tradiții și moravuri" nu a mai rezistat. I-a supraviețuit însă *vocația criticii*, în care a avut unele puncte de întâlnire, dar nu și suprapuneri ideatice de esență, cu socialismul din „faza gheristă"[28]. Critica în ton cultural a liberalismului a incitat curentele de gândire la cumpănă secolelor XIX și XX[29] și a inspirat, în unele privințe, concepțiile din perioada interbelică în lumina cărora „menirea istorică" a României se definea ca *stare* (expresie) *spirituală*[30]. Supunând unui aspru rechizitoriu „naționalismul vechi" liberal, concepție de împrumut, ce se bizuia pe ideea juridică a egalei îndreptățiri a fiecărei „nații"[31], *spiritualismul interbelic*, al „noii generații", a semnificat, într-un anumit sens, o răzbunare a criticismului conservator. Însă numai într-un anumit sens, de orizont speculativ, și nu decisiv, „valoarea istorică" a liberalismului, de principal instrument politic al *înfăptuirii României*, rezistând, în fond, și rechizitoriului „spiritualist".

Fără îndoială, cele mai „chemate" să facă dreptate în disputa de durată privind rolul liberalismului în edificarea României moderne au trebuit să fie, prin însăși putința lor de obiectivare *à rebours*, demersurile istoriografice. Inițierea acestora s-a dovedit însă deosebit de anevoioasă sau, poate, mai bine zis, lipsită de audiență atâta vreme cât înfăptuirile liberale au ținut strict de actualitate, ele inspirând „scrieri de epocă" (între care și „istorii de partid")[32], inserabile, pentru o *bibliografie* întocmită după toate rigorile cercetării, mai curând la rubrica de „izvoare" decât la aceea de „lucrări de specialitate". Între asemenea lucrări („de specialitate") și-a asigurat locul de referință *Istoria partidelor politice* de A.D. Xenopol, demers remarcabil în privința *originilor* și *începuturilor* liberalismului românesc, dar care, se știe, nu a depășit, ca ultimă limită cronologică, anul 1866. Din considerente ținând de o anumită „logică a orientării tematice", liberalismul, ca, dealtfel, devenirea generală a vieții politice din Vechea și din Marea Românie, nu a beneficiat, multă vreme, de preocupări susținute din partea istoricilor. Evenimentele politice se succedau cu o frecvență mereu crescândă, incitând la a fi considerate *în contemporaneitate*, ele definind realități în plină transformare și incomodând evaluările din perspectivă istorică înclinate, prin excelență, asupra faptelor sau proceselor ajunse de domeniul trecutului („intrate în istorie"). Incomodat a fost până și demersul lui Nicolae Iorga, marele savant arătându-se, e drept, preocupat de a da verdict istoric evenimențialului politic, însă evaluările ce le-a încercat[33] s-au situat prea mult sub auspiciile contemporaneității subiecti-

vizante şi mai puţin sub cele ale anticului îndemn *sine ira et studio*. Un atare verdict ar fi presupus reconstituirea faptică, detaşată, a devenirii vieţii politice, adică mult mai mult decât *comentariul* de tentă publicistică sau eseistică, tributar impresiilor produse de acte şi acţiuni aflate încă în derulare, comentariu cu o largă audienţă, însă, în mediul românesc de gândire din ultima parte a secolului XIX şi de la începutul celui următor. Ceea ce părea să intereseze pe exponenţii respectivului mediu era nu atât reconstituirea faptică (istorică) cât penetrarea sensului (axiologiei) înfăptătuirilor politice pe seama cărora era pusă determinarea coordonatelor civilizaţiei române moderne. Erau supuse comentariului mai ales înfăptuirile liberale. În privinţa acestora, conservatorii – „adversarii istorici ai liberalismului" – s-au folosit, cum s-a constatat, îndeosebi de „arma criticii". Aflându-şi cea mai edificatoare expresie în discursul maiorescian, ce a aspirat la a se realiza la parametrii unei *istorii contemporane*, critica conservatoare a excelat în raţionamente apagogice, menite a supune liberalismul, în expresia sa românească, la o veritabilă sinecdocă. Datorită incitării exerciţiului unor „condeie strălucite", critica conservatoare a părut în stare „să convingă" pe mai toţi cei care acuzau „traumele modernizării", fapt ce a accentuat, cu timpul, dificultatea (timiditatea) accesului retrospectiv, încercat nu doar de „invocatorii muzei Clio", la semnificaţiile reale ale „operei istorice" a liberalismului românesc. La accentuarea aceleiaşi dificultăţi au contribuit mult şi „publicaţiile socialiste", C. Dobrogeanu-Gherea realizând în privinţa liberalismului un scenariu teoretizant până la denaturare. Liberalismul românesc ar fi cunoscut „evoluţia" de la „ideologia clasei burgheze" („clasă" progresistă la 1848, dar „slabă" într-o „ţară înapoiată") la cea a „oligarhiei politicianiste". Lui C. Dobrogeanu-Gherea i s-a datorat, în bună măsură, „teza liberalismului oligarhic", al cărui „stâlp" l-ar fi constituit „politicianul...mare acţionar la cea mai vastă industrie a ţării, industria politică, oligarho-politicianistă"[34]. „Îmbinarea corpului de politicieni (liberali, mai ales) cu elita economică"[35] a fost una din „tezele" favorite ale „socialiştilor români", reevaluată (actualizată), sub imperative adecvate „misiei" lor, de comunişti[36]. Fapt curios, aceeaşi „teză" a fost avansată („în chip răsturnat") şi de pe poziţia „apologiei burghezo-liberale", de Ştefan Zeletin. Suspectat că ar fi urmărit să opună „marxismului gherist" un „marxism oligarhic"[37], Ştefan Zeletin s-a erijat, fără rezerve, în apologet al „oligarhiei financiare", ce ar fi succedat în jur de 1880 celei „politice" (a „grupului liberal revoluţionar paşoptist") în temeiul „evoluţiei istorice a finanţei noastre". O „evoluţie" ce ar fi permis ca „dominaţia politică să fie însuşită de o singură fracţiune a marei finanţe, anume, cea naţional-liberală, în interesul „progresului economic şi social", încât ar fi devenit „de puţin folos de a mai discuta, în mod academic, dacă dictatura politică a oligarhiei financiare e bună sau rea", de vreme ce constituind o realitate, ea „sta dincolo de asemenea calificative"[38]. „Teza liberalismului oligarhic", deşi combătută, atât în articulaţia sa ideatică cât şi în determinaţia sa economicistă, de E. Lovinescu[39], a fost întreţinută de „sociologi de stânga" din perioada interbelică, ea regăsindu-se, apoi, destul de frecvent, în paginile „istoriografiei marxiste". Pentru acesta din urmă „teza: liberalismul-ideologie de clasă" („burgheză") a căpătat, cum bine este ştiut, valoare de dogmă.

Operantă pentru demersuri de „istorie socială" (de „sociologie retrospectivă"), „teza: liberalismul-ideologie de clasă" a presupus – şi nu numai prin prisma exemplului românesc – o gravă denaturare a semnificaţiei principalului curent de gândire şi acţiune politică din societatea modernă şi contemporană, denaturare ce a fost posibilă prin confundarea (suprapunere mecanică) *socialului* cu (şi a) *societalul*-(ui). Cel dintâi ţinea, prin definiţie, de fiinţarea claselor sociale, de raporturile lor, de ponderea ocupaţiilor lor. În schimb, *societalul* modern s-a definit ca mediu (nivel) al determinării directe, în fapt, al fiinţării vieţii politice, mediu în care clasele sociale nu prea au avut cum să se regăsească ca atare. Înfăţişarea respectivului mediu ca expresie imediată (directă) a „luptei (raporturilor) de clasă" a decurs din „logica" determinismului socio-economicist, o „logică" puţin conformă însă, la rigoare, cu realităţile politico-instituţionale în devenirea lor istorică. Aşa cum sesiza şi Raymond Aron[40], un atare determinism, de nivel ştiinţific „contemporan" cu cel al fizicii mecanice, nu s-a prea resimţit în cazul multor acte şi acţiuni politice, socotite *per se*. Mediul de determinare imediată a actelor politice l-a constituit *societalul* (în înţelesul de *agora*, la antici, sau de *societate civilă*, la moderni), raporturile de clasă putând să le determine *numai în ultimă instanţă*. A susţine contrariul ar însemna să negăm *politicului*[41] valoarea de *instrument al istoriei* (valoare lesne recunoscută pentru filosofie, ştiinţă, artă şi religie) şi să considerăm actele publice, de semnificaţie prevalent politică, doar ca simplă „agitaţie de suprafaţă"; de asemenea, ar însemna să admitem echivalenţa *politicii* şi a *politicianismului*, sesizabilă nu arareori şi nu doar la „specialiştii marxişti". O echivalenţă sugerată de aparenţa că nu *durata* (procesualitatea) ci *momentul* (incidentalul) s-ar fi constituit în „cadru temporal" al actului politic, unde „energia omului de toate zilele" şi-ar fi găsit întotdeauna „spaţiul său vital"[42]. O echivalenţă ce a putut conduce însă, prin plusarea „actualităţii practicilor politicianiste", la realizarea imaginii „vieţeii politice oligarhice". *Politica* era înfăţişată de interpreţii de vocaţie ai *aparenţei* – publiciştii – ca fiind „îndeletnicirea cea mai lucrativă... pentru oamenii lipsiţi de scrupule"[43]. Pentru un I. Munteanu, spre exemplu, „politica...producea onoruri şi bogăţii" în contul „celor ce ştiu a învârti"[44] tot ce ţinea de „cea mai mare şi mai vastă industrie a României"[45]. Asemenea opinii erau frecvent formulate în publicaţii sau în discursuri „de tribună", încât A. Bellesort s-a crezut îndreptăţit să replice „prietenilor români" că „în leagănele voastre ţipă ambiţiile micilor viitori Brătieni şi nu mă voi mira dacă societatea românească va fi constituită aproape în întregime din politiceni"[46]. A deveni politician constituia, într-adevăr, o mare tentaţie pentru cei doritori „să se ajungă" într-o ţară „a tuturor contrastelor". Pentru oricare doritor să devină „politician sadea„ „suprema artă" era „să-şi facă propriile treburi părând că le face pe ale altora", încât „a lua în exploatare statul se chema, în limbaj de partid, a face operă creatoare"[47]. Mai trebuia însă să lase impresia de a fi înzestrat cu „talent oratoric", chiar dacă, în realitate, era „un retor", „un limbut", „un isteric al cuvântului menit a rămânea ca *signum temporis* pentru ticăloşia vremurilor în care trăia"[48]. Şi peste toate trebuia să aibă „inspiraţia" de a se situa mereu „în focul" dezbaterilor asupra

„cestiunilor arzătoare", ce frământau „oligarhia" erijată în „reprezentanță națională". Atașamentul față de un anumit ideal politic, față de un anumit partid nu părea să conteze, politicianul putând fi surprins „azi conservator reacționar, mâine liberal, poimâine radical; azi guvernamental cu tot sufletul, mâine opozitionist cu toată inima... apărând cu foc în cinci zile zece idei și opinii deosebite, totdeauna cu fraze naționale în gură și lacrimi șoviniste în ochi, cu o mână pe evanghelia naționalismului, cu alta adânc vârâtă în buget și cu amândouă picioarele înglodate în toate intrigile și noroiul partidelor parlamentare"[49]. Ceea ce conta era să-și consolideze pozițiile greu dobândite în „cercul strâmt" al „oligarhiei" care, în opinia lui A. Bacalbașa[50], „pusese stăpânire pe viața statului, pe tot sufletul neamului", un „neam" ce părea să nu se mai mire cum „aceiași (politicieni – n.ns.) se ridicau sau cădeau de la cârma țării"[51]. În acel „cerc strâmt", se învârtea „un popor *sui-generis*", estimat de juristul și publicistul N. Basilescu pentru anul 1902 la „vreo mie de persoane", dintre care 20-30 erau *ministeriabili*, „aruncându-și unii altora portofoliile, tocmai cum copiii își aruncă unii altora mingiile", ministeriabili „flancați" de „vreo 600... legislatori, fie în parlament, când ei erau la putere, fie în întrunirile publice, când duceau jindul acesteia", și „auxiliați" de exponenți ai „elitei birocratice", toți preocupați, să-și dispute „șansele" de a deveni sau de a rămâne „mari demnitari ai țării"[52]. „Statistică" și, ca mai toate realizările de acest gen, „onest mincinoasă", o atare estimare se mula pe convingerile intelectualilor „etern nemulțumiți" că viața politică din Vechea Românie (Vechiul Regat), dominată de disputele dintre liberali și conservatori, avea un caracter „oligarhic". Or, de imprimarea unui astfel de caracter vieții politice românești erau învinuiți, în principal, național-liberalii (vârfurile oligarhiei financiare), care, implementând instituții „străine de fondul tradițional", ar fi prejudiciat firescului „evoluției organice" a societății (cum susțineau „criticii conservatori") sau ar fi determinat, „prin însușirea privată a bunurilor și veniturilor", sărăcirea, altfel zis, „îmbolnăvirea organismului social" (cum susțineau „socialiștii", „inspirați" de „voga științifică", de la cumpăna secolelor XIX și XX, a abordării „maladiilor sociale" în viziunile și după rigorile „terapeuticii medicale"). Ascendentul național-liberalilor în „cercul oligarhiei" era pus, cu precădere, pe seama puterii lor economico-financiare[53]. El era pus însă și pe seama practicilor politicianiste, pentru care liberalii erau socotiți ca având „o înclinație naturală". Tipurile „reprezentative" de „arivisti", „demagogi", „parveniți" erau căutate de „critici" mai ales printre liberali, „literatura socială" realizând în această privință „pagini de neuitat". Celebrele personaje din piesele lui Caragiale – Rică Venturiano, Tipătescu, „neica" Zaharia Trahanache, Agamiță Dandanache cu a lui „familie în Cameră de la '48" – redau, în geniale contururi caricaturale, „caractere liberale". În încercările sale satirice, cu care își alina senectutea, V. Alecsandri l-a „sfichiuit" pe Kogălniceanu, „prietenul și colegul de generație", creionându-l Cogâlceveanu sau „ministru desfrânat". Cât despre Eminescu, ce a nutrit un crez tradiționalist-conservator[54], infirmat doar de splendidele incantații din *Ce-ți doresc eu ție, dulce Românie*, cine nu-și amintește ditriambicele versuri ale marelui poet din

Scrisoarea a III-a: Au de patrie, virtute, nu vorbește liberalul / De ai crede că viața-i e curată ca cristalul? / Nici visezi că înainte-ți stă un stâlp de cafenele / Ce își râde de-aste vorbe, îngânându-le pre ele"?

„Liberalism oligarhic"; „liberalism – ideologie de clasă", acestea sunt numai două, e drept, mai răspândite, clișee după care s-a încercat prin mânuirea „dibace" a „armei criticii" și prin „adaptarea la caz" a „argumentelor științei sociale", să fie realizată „imaginea denaturată" a unui curent politic, în expresia sa accentuată de *partid*, implicat decisiv în stabilirea obiectivelor programatice, a ritmului și căilor înfăptuirii României moderne. Evaluat însă obiectiv, după *reușite*, liberalismul și-a etalat din plin *spiritul constructiv*, concretizat de inițiativele și înfăptuirile exponenților săi politici, național-liberalii, toate putându-se constitui într-o dovadă de puternică edificație în privința impactului *creator*, în esență, al *actului politic* responsabil și reprezentativ. Din considerente ținând de firea umană, înțelesul comun al unui astfel de act nu s-a pretat la a fi evaluat în aceeași manieră și la aceleași semnificații ca în cazul *actului artistic*. Dacă în privința acestuia din urmă „critica" a fost, de regulă, focalizată asupra *operei*, autorul intrând în discuție, dincolo de câteva „date biografice", sub unghiul inspirației, al genialității, în privința *actului politic* cel supus de „critică" unei „aspre judecăți" a fost *autorul*, rupt de el însuși, făcut responsabil, incriminat sau glorificat după criterii exterioare condiției lui. *Omul politic*, în accepțiunea de *politică devenită om*, nu a prea contat „în ochii criticii" ca aparținându-și sieși, actele pe care le-a realizat, deși pătrunse de ceea ce francezii înțeleg prin „le savoir faire", apărând mai curând „îndemnate" (supuse unor imperative conștientizate de cercuri mai mult sau mai puțin largi ale opiniei publice) decât ca rod al „inspirației" sale (pornite din resorturi interioare). Nu e de mirare, de aceea, că în evaluarea omului politic au fost avute în vedere, uneori până la limitele exclusivității, practicile politicianiste, manevriere și incongruente, ca și mobilurile marcate de apartenența sa la un anumit „grup social", la o anumită „clasă". Prin extrapolare, la fel s-a întâmplat și cu mișcările (curentele) politice, în speță, cu liberalismul, a cărui imagine, raportată la societatea românească, a rămas atât de tributară clișeelor amintite mai sus.

Considerate din optica comentariului „contemporan evenimentelor", asemenea „clișee" aveau darul de a reda stări de spirit relevante pentru modalitățile în care erau receptate, în diverse cercuri ale publicului românesc, înfăptuirile liberale. Considerate însă retrospectiv, aceleași clișee, în loc să „pălească" sub impactul unor reflecții ce să denote detașări temporale, au întortocheat mult accesul celor preocupați de relevarea resorturilor profunde ale acelorași înfăptuiri, a „lumini interioare" după care acestea din urmă s-au dispus. Un acces ce a devenit și mai întortocheat în condițiile ideologizării excesive a demersurilor istoriografice din „obsedantul deceniu șase". Trebuind să se conformeze „tezelor marxism-leninismului", preocupările din sfera cercetării istorice și-au însușit, imprimându-le chiar mai multă culoare, clișeele după care liberalismul românesc s-ar fi exprimat ca „ideologie de clasă a burgheziei", clasă devenită după 1848 sau după 1866 „oligarhică" și „consolidată" ca atare după 1880, pe măsura „concentrării masive a capitalului industrial" și a „fuzionării acestuia cu capitalul ban-

car". Denaturarea „istoriei clasei burgheze"[55] s-a repercutat, implacabil, şi asupra „reconstituirii istorice" a liberalismului. A fost supusă, dealtfel, unor denaturări grave întreaga devenire a vieţii politice din România modernă[56], pusă sub semnul „alianţei burghezo-moşiereşti" ce s-ar fi „verificat", sub forma „monstruoasei coaliţii", cu prilejul detronării lui Cuza Vodă şi mai ales cu cel al instituirii „regimului politic al claselor exploatatoare" la 1866, regim „asigurat" prin aducerea lui Carol de Hohenzollern-Sigmaringen pe tronul României şi prin adoptarea Constituţiei din anul menţionat. Au folosit, la fondarea „noii perspective istoriografice" asupra vieţii politice româneşti din „orânduirea capitalistă", „operele" lui C. Dobrogeanu-Gherea (citate din plin), ale lui Lucreţiu Pătrăşcanu (necitate) şi – prin „sârguinţa" specialiştilor în „istoria economică" – cele ale lui Ştefan Zeletin (citate trunchiat sau dezgolite de conţinutul ideatic original). Fondată pe o „armătură teoretică" ce friza „dogma", „noua perspectivă" a putut capta cercetarea istorică, „îndrumată" de instituite sau departamente „specializate", subordonate „propagandei de partid". Deşi a făcut reale progrese sub aspectul metodologiei, fiind puse „în circuitul ştiinţific" surse *inedite*, cercetarea vieţii politice din perioadele anterioare celei a regimului comunist nu a prea vădit, nici măcar din partea specialiştilor ce au afişat luarea în sensul său literal a îndemnului „ceauşist" de „a scrie istoria aşa cum a fost", degajarea de clişeele ideologizante (între care şi cel al „liberalismului-ideologic de clasă")[57]. Suprapunerea *socialului* şi a *societalului* în explicarea determinaţiilor curentului politic liberal a rămas, practic, nepusă în discuţie. Şi a rămas astfel chiar şi în contextul curentelor căutări pentru reconsiderarea „istoriei politice"[58], cum pare să fi rămas şi „teoria alianţei burghezo-moşiereşti", cu toate că asupra netemeiniciei acesteia avizase, nu de puţină vreme şi excelent argumentat, V. Russu[59]. Sunt, cele semnalate, „restante" ce se cuvin a fi „depăşite", fiindcă ele impietează încă cursului firesc al cercetării, întărind impresia că fenomenele vieţii politice româneşti – din epoca modernă, cel puţin, – nu au prea avut „şansa" de a se regăsi, la semnificaţiile lor reale, în paginile voluminoasei, deja, „literaturi de specialitate". Şi nu avem în vedere doar contribuţiile specialiştilor români, ci şi pe ale unora străini, unde, sub acoperirea „trimiterilor" de rigoare, apar reluate, în mare parte, argumentaţiile şi concluziile celor dintâi[60]. Considerăm, de aceea, că pentru a accede la *autenticul* liberalismului românesc – fie în ipostazele sale politico-organizatorice, cu deosebire în cea de *partid naţional*, fie în expresiile sale programatice sau doctrinare – se impune să refortifiem apelul la *sursele primare*, încât, în lumina lor, „să vorbească" *faptele şi făptuitorii*. Va putea fi demonstrată, astfel, cu argumente de necontestat, forţa instrumentării specifice a liberalismului în scopul istoric al consacrării fundamentelor edificiului statal naţional şi al determinării articulaţiilor esenţiale ale societăţii moderne româneşti; mai exact, va fi situată în afara oricărei discuţii realitatea arhitecturii liberale a României moderne.

Note

[1] T.W. Riker, *Cum s-a înfăptuit România. Studiul unei probleme internaţionale*, Bucureşti, 1944 (concluzia finală).

[2] *Ibidem*; D.A. Sturdza, *Însemnătatea divanurilor ad hoc din Iaşi şi Bucureşti în istoria renaşterii României*, Bucureşti, 1912.

[3] R.W. Seton-Watson, *Histoire de roumains de l'époque romaine à l'achévement de leur unité*, Paris, 1937.

[4] Gh. Platon ş.a., *Cum s-a înfăptuit România modernă. O perspectivă asupra strategiei dezvoltării*, Iaşi, 1993, passim.

[5] Ibidem, vezi şi *Bibliografia generală* la Gh. Platon, *Istoria modernă a României*, Bucureşti, 1985, pp. 529-552.

[6] *Istoricul Partidului Naţional Liberal de la 1849 şi până astăzi*, Bucureşti, 1923, p.3 (Introducere)

[7] *Ibidem*, passim.

[8] Revelatoare, între acestea, apare broşura lui Vintilă I. Brătianu, *Menirea Partidului Naţional Liberal*, Bucureşti, 1906.

[9] E. Cioran *Schimbarea la faţă a României*, Bucureşti, 1993, p.16.

[10] Benedetto Croce, *History of Europe in the Nineteenth Century*, London, 1953, p.57.

[11] Cf. *Ibidem*, p.125.

[12] René Remond, *Introduction à l'histoire de notre temps*, vol. II: *Le XIX-e siècle. 1815-1914*, Paris, 1974, passim.

[13] Benedetto Croce, *op.cit.*; W.E. Mosse, *Liberal Europe. The Age of Bourgeois Realism. 1848-1875*, London, 1974; Barbara W. Tuchman, *Trufaşa citadelă. O frescă a lumii dinaintea primului război mondial. 1890-1914*, Bucureşti, 1971, etc.

[14] Cf. E. Lovinescu, *Istoria civilizaţiei române moderne* (ed. Z. Ornea Bucureşti, p.119 şi urm.)

[15] I.G. Duca, *Amintiri politice*, vol. I-II, Munchen, 1981.

[16] Într-un memoriu adresat diplomatului rus Minciaky, la 1 februarie 1823 (Hurmuzaki, Supliment I/4, p.6 şi urm.), Mihail Sturdza, în numele „principiilor conservatoare ale boierilor emigranţi", consemna că, „orice schimbare făcută în principiile unei ocârmuiri este privită ca o *innoire* şi orice prefacere a acestor principii răstoarnă mai întotdeauna aşezămintele consimţite prin legitimitate şi cărora succesiunea veacurilor le-a întipărit un *caracter neschimbător*; cf. E. Lovinescu, *op.cit.*, pag. 221 şi urm.

[17] E. Lovinescu, *op.cit.*, p.223.

[18] V. Russu, Gh. Cliveti, *Continuitatea spiritului paşoptist în România şi reacţia forţelor conservatoare europene. Exemplul guvernării radicale (martie 1876-noiembrie 1868)*, în *România în istoria universală*, vol. II/1, Iaşi, 1988, p.420.

[19] *Monitorul oficial*, nr.41 din 21 februarie/4 martie 1864, pp. 248-251.

[20] *Ibidem*, p.251.

[21] Gr. C. Peucescu *Despre partidele politice*, Iaşi, 1878; C. Dissescu, *Partidele într-un stat constituţional*, Bucureşti, 1884; Petru Th. Missir, *Partizile politice sub regimul constituţional*, Iaşi, 1888; N. Filipescu, *Partidele politice* (5 articole apărute în „Timpul"), Bucureşti, 1890.

[22] I. Bulei, *Lumea românească la 1900*, Bucureşti, 1984, p.47.

[23] T. Maiorescu, *Istoria contemporană a României (1866-1900)*, Bucureşti, 1925, p.185; cf. Gh. Platon, *Liberalismul românesc în secolul XIX: emergenţă, etape, forme de expresie*, în vol. *Cultură şi societate. Studii privitoare la trecutul românesc* (coord. Al. Zub), Bucureşti, 1991, p.101.

[24] Cf. *Ibidem*.

[25] S.A. Madievschi, *Elita politică a României (1866-1918)*, Chişinău, 1993, pp. 90-167.

[26] Gh. Platon, *op.cit.*, p.90 şi urm.

[27] Gh. Iacob, *Raporturile dintre liberali şi conservatori în viaţa politică a României la sfâr-*

șitul secolului XIX și începutul secolului XX, în AIIAI – T. XXV/1, 1988, pp. 119-134 și T. XXVI, 1989, pp. 315-324.

[28] În bună măsură, și în privința formulării „teoriei formelor fără fond"; cf. E. Lovinescu, *op.cit.*, 278.

[29] Z. Ornea, *Țărănismul. Studiu sociologic*, București, 1969; idem, *Sămănătorismul*, București, 1971; Idem, *Poporanismul*, București, 1972, *Junimea și junimismul*, București, 1977.

[30] G. Călinescu, *Istoria literaturii române. De la origini până în prezent* (ed. Al. Piru), București, 1982, pp. 947-971.

[31] *Ibidem*, p.948.

[32] Ca, de exemplu, *Istoricul Partidului Național Liberal*, citat anterior.

[33] Ne gândim, între altele, la părțile consacrate vieții politice în volumele IX și X ale *Istoriei Românilor*, București, 1938.

[34] C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 6, București, 1978, p.181.

[35] S.A. Madievschi, *op.cit.*, pp. 46-89.

[36] L. Rădăceanu, *Oligarhia română. Studiu asupra istoriei capitalismului în România*, în „Arhiva pentru știință și reformă socială", nr.3, 1924; L. Pătrășcanu, *Un veac de frământări sociale*, București, 1945.

[37] S. Voinea, *Marxism oligarhic. Contribuții la problema dezvoltării capitaliste a României*, București, 1926.

[38] Șt. Zeletin, *Burghezia română. Originile și rolul istoric* (ed. C. D.Zeletin), București, 1991 (capitolul *Evoluția capitalismului român și prefacerile clasei stăpânitoare*, pp. 163-194); conform „scenariului Zeletin", la început „oligarhia română nu se confundă cu burghezia într-o singură clasă. Reprezentanții oligarhiei dețin numai puterea politică, în vreme ce burghezia e mărginită la un cerc restrâns de străini... Oligarhia apără exclusiv interesele burgheziei... se intitulează ea însăși „liberală" și întrebuințează puterea ei politică spre folosul și întinderea clasei noastre capitaliste"; apoi, după înființarea băncilor, îndeosebi a Băncii Naționale, și pe măsura „fuzionării" capitalului bancar cu cel industrial, „oligarhia politică devine oligarhia financiară, întrunind în mâna ei, deopotrivă, puterea politică și cea economică" (pasaj citat și de Gh. Platon, *op.cit.*, p.102).

[39] E. Lovinescu, *op.cit.*, p.280.

[40] R. Aron, *Démocratie et totalitarisme*, Paris, 1965, p.37.

[41] J. Freund, *L'essence du politique*, Paris, 1965.

[42] G. Călinescu, *op.cit.*, p.736.

[43] N. Carp, *Partidele politice și reformele constituționale*, Iași, 1917.

[44] I. Munteanu, *Votul obștesc*, București, 1910, p.17.

[45] C. Dobrogeanu-Gherea, *op.cit.*, vol. 5, p.181; vezi și S.A. Madiveschi, *op.cit.*, p.13.

[46] A. Bellesort, *La Roumanie contemporaine*, Paris, 1905, p.65 și urm.

[47] C. Banu, *Grădina lui Glaucon sau Manualul bunului politician*, București, 1937, p.25 și urm.

[48] S. Mehedinți, *Politica de vorbe și omul politic*, București, 1920 (opinii avansate încă din 1902, pe linia faimoasei „filipice" a lui T. Maiorescu, *Oratori, retori și limbuți*).

[49] C. Dobrogeanu-Gherea, *op.cit.*, vol.2, p.95; cf. S.A. Madievschi, *op.cit.*, p.195.

[50] A. Bacalbasa, *Scrieri alese*, vol.II, București, 1965, p.208.

[51] P. Zosin, *Viitorul României sau ce constată un român în țara lui și ce propune pentru propășirea ei*, Iași, 1907, p.145.

[52] N. Basilescu, *Studii sociale*, vol. I, București, 1914, p.27; cf. S.A. Madievschi, *op.cit.*, p.13.

[53] Z. Ornea, evaluând „criticile din epocă", consemna, la rându-i, că „Partidul Liberal a monopolizat viața economică a țării, îngăduindu-și cinic cele mai abuzive panamale"; vezi, *Junimea și junimismul*, p.333 și urm.

[54] Vezi mai recent, Mihai Dorin, *Eminescu și principalele curente de idei social politice ale epocii*, în volumul *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Iași, 1994, pp. 543-556.

[55] Vezi, pe această temă, Al. Florin Platon, *Nobilime și burghezie la finele secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea: repere comparative europene*, în vol. *Istoria ca lectură a lumii*, pp. 155-164.

[56] „Reprezentativă" a rămas, în acest sens, lucrarea „semnată" de D. Ionescu, Gh. Tuțui și Gh. Matei, *Dezvoltarea constituțională a statului român*, București, 1957.

[57] Dintre foarte numeroasele contribuții privind istoria vieții politice românești din perioada „regimului burghezo-moșieresc" sau, în conformitate cu amendamentele formulate de V. Russu, a „regimului burgheziei și moșierimii" amintim, ca deosebit de relevante pentru constatările noastre, Tr. Lungu, *Viața politică din România la sfârșitul secolului al XIX-lea (1888-1899)*, București, 1967; A. Iordache, *Viața politică în România, 1910-1914*, București, 1972; Paraschiva Câncea, *Viața politică în România în primul deceniu al independenței de stat*, București, 1974; M. Iosa, Tr. Lungu, *Viața politică în România. 1899-1910*, București, 1977.

[58] Gh. Platon, *op.cit.*, pp.73-103; A. Iordache, *Sub zodia Strousberg. Viața politică din România între 1871-1878*, București, 1991.

[59] V. Russu, *Considerații privind teoria alianței burghezo-moșierești* în AIIAI, T. XV, 1978, pp. 453-464.

[60] Fapt remarcat, cu exemplificări, de Gh. Iacob în capitolul *Strategia dezvoltării României de la Independență la Marea Unire*, din volumul realizat în colaborare cu Gh. Platon ș.a., *Cum s-a înfăptuit România modernă* (vezi p.149); la exemplificările oferite am adăuga A.C. Janos, *Modernization and Decay in Historical Perspective: the Case of România, 1860-1940. A Debate of Development in a European Nation*, Berkley, 1978; S.A. Madievschi, *op.cit.*, etc.

Ion Bulei

CONSERVATORISMUL*

Termenul a suferit o denigrare în ultimele două secole de istorie și civilizație europeană. O denigrare promovată deopotrivă de liberalismul și democrația triumfătoare și de ideologiile de stânga și extremă stângă, care au impus într-o bună parte a continentului experiențe politice, economice, sociale și culturale. Termenul de conservatorism a servit ca antiteză a progresului și a devenit mai mult sau mai puțin o insultă. Nu-i mai puțin adevărat că au existat și reușite de analiză a conservatorismului în sens constructiv. Cele mai importante vin din cultura germană și britanică. Și nu întâmplător. În Anglia se naște critica la adresa revoluției franceze, care critică ia forma cea mai coerentă în Germania. Germania face pentru ideologia conservatoare ceea ce Franța face pentru iluminismul progresiv (iluminismul ia mai întâi naștere tot în Anglia, acolo unde sunt zorii capitalismului, dar numai în Franța ia forma radical-abstractă și ateist-materialistică pe care o cunoaștem). Se poate spune, desigur rezumând totul la maximum, că Franța a dezvoltat în modul cel mai radical elementele iluministe și raționale ale conștiinței, devenind o purtătoare a „gândirii abstracte", iar Germaniei i se poate atribui rolul complementar de a fi făcut o armă spirituală din gândirea istorico-organică conservatoare.

Cum observa Marx: „Germania a trăit revoluția franceză pe planul filosofiei"[1]. Cât privește Anglia, ea este țara tipic „gradualistică", cu o dezvoltare evolutivă nu revoluționară și deci ușor pretându-se la conservatorism. Gradualismul englez s-a sprijinit pe remarcabila elasticitate și putere de adaptare la nou a straturilor sociale conservatoare, care au reușit să păstreze în acest fel puterea. Anglia e o țară în care nobilimea nu a devenit niciodată o castă. Ductilitatea ei mentală a fost remarcabilă[2]. În Germania gradualismul, atâta cât există, se susține pe puternica presiune a straturilor dominante asupra celor dominate, neîngăduindu-le acestora din urmă nici o revoluție majoră. Nucleul corpului social german a fost constituit de stratul militar. Prusia în special dintre statele germane a fost un stat militar. Aceasta a însemnat mult pentru mișcarea conservatoare și pentru lumea intelectuală germană. Gradualismul german nu a fost deschis ca în Anglia, ci închis. În Anglia a fost o „conpenetrare" între partide și straturi sociale, care în Germania a lipsit. Aici conservatorismul s-a dezvoltat prin propria sa dinamică. Și s-a dezvoltat pur intelectual, ca o ideologie conservatoare. Mai mult de jumătate de secol al 19-lea în Germania n-a fost prezentă o viață parlamentară. Necesitățile luptei practice ar fi impus limitări

* Un omagiu adus istoricului și profesorului Gheorghe Platon, ale cărui contribuții esențiale în istoriografia noastră privind epoca modernă au îngăduit și abordarea noastră.

puritătii și consecvenței ideologiei. Dieta prusacă abia după 1847 poate fi văzută ca inițiind o activitate de parlament conservator[3]. În Anglia și Germania așadar întâlnim contribuții la cunoașterea și înțelegerea conservatorimului. În scrierile lui Burke (în *Reflecții asupra revoluției franceze*, cartea lui din 1790, acesta contrapune moderata și pașnica evoluție istorică britanică exceselor revoluționare de dincolo de Canalul Mânecii), ale lui F. Meusel[4], J. Moser[5], A. Muller[6], în excelentele cercetări ale lui K. Mannheim din 1924-1927, adunate mai nou în lucrare *Konservatorismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens*, apărută la Frankfurt pe Main în 1984 și tradusă și în alte limbi europene. Vezi, de asemenea, lucrările lui Tocqueville, asupra revoluției franceze și a democrației în America[7], ca și ale lui Ortega y Gasset[8]. Conservatorismul din țări mai mici ale Europei s-a bucurat de asemenea de studii al căror răsunet a rămas mai mult local (între ele vezi și cartea noastră *Sistemul politic al României moderne. Partidul Conservator*, Buc., 1987, îndeosebi pp. 461-526).

În analiza conservatorismului trebuie mai întâi făcută distincția între conservatorism și tradiționalism. Cel din urmă termen desemnează „o caracteristică universal umană", exprimă tendința de a se ține tenace de tradiție, neaderarea decât cu greutate la nou. A mai fost numită această tendință și „conservatorism natural"[9]. S-a încetățenit însă denumirea de tradiționalism, preferată de Max Weber. Tradiționalismul este comportamentul contrapus inițial oricărui reformism, este rezistența dintâi la orice nou. E universal uman. Mannheim constată că în forma sa primitivă se recunoaște în conștiința magică, în tendința de a se ține de forme de viață moștenite și în frica de schimbare, care putea fi dăunătoare[10]. Un astfel de tradiționalism este prezent și în epoca modernă, nu doar în cea veche. Denotă „o caracteristică psihologică formală", activă mai mult sau mai puțin în orice individ. Comportamentul tradițional nu e legat nici măcar în epoca moderna de conservatorismul politic. Sunt persoane politic „progresiste" care în chestiuni de viață sunt tradiționaliste și invers[11]. Un tradiționalist în fața introducerii, de pildă, a drumului de fier e desigur împotrivă, un conservator, unul care acționează în conservatorismul politic, reacționează în funcție de programul conservatorilor în țara respectivă. Conservatorismul este un fenom specific modern, istoric. Conservatorismul politic este „o structură spirituală obiectivă", fața de subiectivismul indivizilor singulari, care acționează în sens tradiționalist. Cu alte cuvinte, tradiționalismul este un concept sociologico-generalizant vechi de când lumea, în vreme ce conservatorismul este un concept istorico-sociologic, care desemnează un fenomen modern, istoric și sociologic determinat. Între cei doi termeni este o diferență esențială. Cel dintâi care a conferit conservatorismului această conotație, de structură spirituală obiectivă, ieșită dintr-o anume conjunctură istorică, a fost Chateaubriand, care și-a intitulat periodicul său destinat să servească ideea restaurării politice și religioase în Franța „Le Conservateur". În Germania termenul devine frecvent în anii 30 ai secolului 19. În Anglia din 1830.

Ca și liberalismul, conservatorismul își are și el rădăcinile în revoluția franceză. Este reacția socială, politică, intelectuală la acest remarcabil eveniment.

După Mannheim revoluția a creat condițiile sociale și politice, care au determinat apariția conservatorismului[12]. Aceste condiții s-ar putea rezuma astfel:

Cu revoluția complexul istorico-social a devenit mai dinamic și în cadrul lui s-a relevat cu claritate importanța pentru ansamblu a oricărui element component. S-a diminuat corespunzător numărul unităților izolate, închise în sine, care mai înainte erau dominante. Au fost înlăturate de asemenea elementele intermediare.

Dinamica complexului istorico-politic a produs tot mai mult o diferențiere socială. Au apărut straturi sociale care reacționează mai mult sau mai puțin omogen. Unele acceptă noile tendințe de dezvoltare. Altele promovează oprirea sau chiar întoarcerea procesului dezvoltării însăși (într-un mod din ce în ce mai conștient).

Lumea ideilor și a intențiilor fundamentale vehiculate de aceste idei se divide și curentele sociale corespunzătoare acestor idei se manifestă corespunzător diferențierilor sociale reprezentate.

Această dividere în elemente care promovează sau obstacolează dezvoltarea se referă tot mai mult la politică (și, în consecință și la economie), astfel ca politica devine autonomă și se constituie într-un nucleu în jurul căruia se cristalizează straturile sociale.

Acestea ar fi așadar elementele principale care individualizează originile istorice și sociale ale conservatorismului. Plecând de la ele se poarte stabili și conținutul lui intelectual și spiritual. Conservatorii resping conceptul burghez de egalitate care stă la baza concepției burgheze de libertate. Pentru conservatori oamenii sunt prin natura lor intimă inegali și adevărata libertate consistă în posibilitatea ce se acordă fiecăruia de a-și dezvolta ceea ce are particular. Scrie Adam Muller: „Nimic nu vine în contradicție mai mult cu libertatea... decât conceptul unei exterioare *egalități*. Dacă libertatea nu este altceva decât strădania naturilor celor mai diferite spre dezvoltare și viață, nu se poate concepe contradicție mai mare decât aceea de a introduce libertatea și de a distruge în același timp întreaga sferă de individualitate dată de natură"[13]. Cu alte cuvinte conservatorii resping libertatea atomistică, libertatea abstractă și egalitatea indivizilor, care nu au cum să fie egali. Acceptă însă libertatea unor comunități organice. Inevitabil această libertate presupune și anumite privilegii, care, tot inevitabil, creează alte inegalități. Sunt mai mari aceste inegalități decât celelalte? Conservatorii spun că nu.

Conservatorii resping și concepția burgheză a proprietății. Moser a dezvoltat conceptul unei „proprietăți genuine" (14). Potrivit acestuia proprietate genuină de mai înainte era legată de proprietar diferit de aceea modernă. Ea conferea proprietarului anumite privilegii și prerogative, consfințindu-i de pildă dreptul de a avea un cuvânt în afacerile statului, dreptul de vânătoare, apartenența la jurii ș.a. Era deci o proprietate strâns legată de onoarea personală a proprietarului. Dacă de exemplu proprietarul își înstrăina posesia, dreptul de vânătoare nu putea fi înstrăinat, era semnul distinctiv că noul proprietar nu era cel „autentic". Onoarea nu era transferabilă. Era deci o relație non fungibilă între

o determinată proprietate și un determinat proprietar și orice proprietate era impregnată de acest raport personal[15]. După Adam Muller declinul acestui raport s-a datorat dreptului roman, de fapt „unei revoluții romano-franceze".

O altă trăsătură esențială a gândirii conservatoare este aderentă la ceea ce este imediat, la concret. Scrie Burke: „Eu nu mă refer la enigma originilor, nici la acel dureros sfârșit al tuturor lucrurilor"[16]. Mannheim e și mai precis: „a trăi și a gândi în chip concret semnifică... o voință de a acționa exclusiv referitor la ambientul imediat, un refuz radical al domniei posibilului și al speculativului"[17]. Conservatorul pleacă totdeauna de la un fapt singular, de la un fapt dat, nu se arunca spre un orizont dincolo de acest fapt imediat. E preocupat să acționeze imediat, cu detalii concrete, și nu se preocupă de structura lumii în care trăieşte, nu-și pune întrebări la care nu are un răspuns în acel moment. Aceasta spre deosebire de modul de a acționa liberal-burghez, progresist, care pleacă totdeauna de la ceea ce ar putea fi posibil, trecând peste ceea ce este dat imediat. Reformismul conservator tinde totdeauna să înlocuiască fapte singulare cu alte fapte singulare. Nu tinde să transforme lumea întreagă, cum o face liberalismul, ci să substituie un fapt singular cu un alt fapt singular; să amelioreze o situație nu să o schimbe. Tendința progresistă este spre sistem, cea conservatoare spre cazuri particulare.

Totodată înțelegerea particularului de către conservatorism este făcută prin continuarea trecutului. Semnificatul unui fapt particular deriva din ceea ce e în spatele lui, în trecut, din ceea ce era prefigurat în germene. Progresistul trăieste prezentul ca început al viitorului, în timp ce pentru conservator prezentul e ultima etapă a trecutului. De aici toate programele conservatoare în toată lumea și în România, care toate voiau să amelioreze, nu să schimbe dintr-o dată.

Acestea ar fi trăsăturile esentiale ale conservatorismului contra-revoluționar, ale conservatorismului ca reacție hotărâtă la revolutia franceză. Numai ca acest conservatorism nu însemna tot curentul conservator. Este doar partea sa inițială. Odată depăsite straturile sociale si intelectuale care i-au dat nastere, se dezvoltă încă din timpul restaurației si un alt tip de conservatorism, radical diferit de precedentul, si care sub anumite forme dăinuie si în zilele noastre.

Si în această fază el se manifestă ca o reacție. Ca o reacție a elitei împotriva unor stări de fapt. „Cu slăbirea legăturilor de castă, de clasă, de corporație, de familie între oameni, ei prinesc un important impuls de a se ocupa de nimic altceva decât de interesele lor particulare, de a nu se gândi decât la ei însisi, de a se închide într-un feroce individialism unde orice virtute publică e destinată să piară". Sunt afirmațiile lui Alexis de Tocqueville[18]. Tot el comenta asupra societății moderne capitaliste: „Într-o atare societate, unde nimic nu este sănătos, fiecare se simte fără încetare asediat de frica de a coborî si de mania de a se ridica; si aceasta pentru ca banul, care a devenit semnul distinctiv de categorisire a fiecăruia, a cucerit o extraordinară mobilitate trecând neîncetat dintr-o mână într-alta, transformând condiția individului, înălțând și dărâmând familii..." (601). Și Tocqueville acuză frenezia de îmbogățire cu orice preț, căutarea doar a bucuriilor materiale s.a.

O altă caracteristică a epocii moderne este conformismul. Tocqueville constata cum încet încet cetățenii devin tot mai egali și mai asemănători și fiecare dorește să fie așa cum sunt toți ceilalți, constată „gigantică presiune a spiritului tuturor asupra inteligenței fiecăruia", felul în care încrederea în opinia publică devine o altă specie de religie în care profetul e majoritatea. Apare astfel pericolul unui despotism, cu atât mai periculos, cu cât nu controlează numai autonomia acțiunilor exterioare, dar anihilează autonomia spiritului și lovește în creativitatea inteligenței. Conformismul își găsește o manifestare deplină în așa numita cultură de masă, o cultură săracă în idei originale și bogată în schimb în idei generale, acceptate fără discuție, pe baza unei așa zise eficacități sociale. Oamenii au multă curiozitate, dar puțin timp liber, sunt agitați și activi, dar au puțin timp pentru a gândi. Ideile generale îi scutesc de studiul cazurilor particulare. Vor succeda dar fără mare efort. Egali în drepturi, în educație, în avere, de o egală condiție, oamenii au inevitabil aceleași nevoi, obiceiuri și gusturi similare. Din această cauză sub liberalism și democrație marile revoluții intelectuale și spirituale nu mai au loc. Peste tot și peste toate se întinde un fel de materialism negator de orice transcendentă. Omenii se izolează de ei înșiși și unii de alții și fiecare nu mai este îndemnat să se ocupe decât de el însuși, de propriul său statut social[21]. Faptul duce inevitabil la un dezinteres crescând pentru treburile publice, pentru cauzele comune (afară de cazul când ele sunt purtătoare de posibilități de îmbogățire). Posturile de guvernare rămân în aceste condiții la dispoziția tuturor ambițioșilor, care găsesc deschis drumul puterii.

Într-o societate de acest tip elitele sunt mortificate, centralismul birocratico-administrativ anulează responsabilitatea elementelor singulare, distruge sau diminuează formațiile intermediare și organismele autonome din sfera politico-statală, deci ceea ce poate susține societatea civilă. După Ortega y Gasset elitele au guvernat societățile până la sfârșitul sec. 19. Fiecare din aceste elite elabora un program și masele erau chemate să aleagă, să se recunoască în acel program și în acea elită. La un moment dat s-a întâmplat ceva catastrofic. Masele au răsturnat elitele și li s-au substituit. Evident Ortega nu condamna bunăstarea adusă de societatea industrială. Dar problema reală era dominația exercitată de „omul masă", înfrângerea aristocrației intelectuale, cu rezultate dezastruoase. „Masa dă la o parte tot ceea ce este diferit, singular, individual, calificat, selecționat. Cine nu este ca toată lumea, cine nu gândește ca toată lumea, acela riscă să fie eliminat"[21]. Omul masă e inert, nu are obiective de largă respirație, nu-și pune întrebări, nu are inchietudini, nu respectă aristocrația intelectuală, nu tolerează disensiunile de păreri. Acest om este, după Gasset „Un Naturmensch iesit în mijlocul lumii civilizate".

Realitatea progresului e evidentă pentru oricine, dar conservatorismul modern refuză optimismul vechiului istoricism și respinge și mitul progresului ca ceva automatic și garantat. De reținut trebuie să fie faptul că nu există progres sau evoluție fără o amenințare de involuție și de regres, fără risc. Si societatea de masă este tocmai o astfel de perioadă de regres, de sterilitate. Nu este vorba de societățile democrate, ci de cele superdemocrate, în care masa acționează direct,

nu respectă legea, impunând cerințele sale și gusturile sale. Analiza lui Gasset nu este reacționară, este conservatoare. Ea pleacă de la adevăruri cunoscute. Pentru că, într-adevăr, trăim într-o lume în care masificarea e tot mai extinsă, stimulată mult de mass-media, care are azi o putere enormă, în care cultura de masă face legea, impune modelele săle, produce modele culturale destinate să dureze un sezon. Ori adevărată cultură este aceea a elitelor.

Din toate aceste motive intră în acțiune sau trebuie să intre conservatorismul de tip nou. Instrumentele folosite: liberatatea presei, asociațiile autonome în toate domeniile. Scopul: crearea unui spirit conservator din partea celor mai buni, un spirit împotriva tuturor rapidelor inovații și improvizații în câmpul intelectual și social, împotriva schimbărilor pentru schimbare. Individul nu poate ieși de sub tendințele distructive ale societății democratice de masă decât lărgind sectorul societății civile, decât propunându-și ca obiectiv conservarea unor determinate valori care să salveze integritatea intelectuală și morală a fiecăruia. Cu alte cuvinte, salvgardarea individului de tirania majorității, autonomia societății civile de opresantul aparat biricratic generat de societatea democratică de masă[22].

Mai poate avea acest conservatorism valențe politice, sau rămâne doar în sfera morală? Credem că rămâne doar în sfera morală, potențând însă curente mai la modă în politică.

*

Conservatorismul român se aseamănă cu conservatorismul european în genere. Dar, spre deosebire de liberalism, el se revendică și dintr-o realitate românească proprie, din tradiții proprii. Fie și parțial el moștenește ideologic pătura conducătoare a Principatelor române. În țările vecine României de la sud, în Bulgaria sau actuala Iugoslavie, această clasă conducătoare a lipsit în secolele asupririi turcești. Situația din țările române nu se aseamănă deci cu aceea de la sud de Dunăre. În Ungaria și Polonia această clasă conducătoare a existat, dar, prin catolicism, e orientată de la început spre Occident. În plus, în secolul XIX Polonia nu mai exista ca stat. Legătura din acest punct de vedere în epoca modernă dintre români și vecinii lor de la nord și vest nu are semnificații deosebite. Atunci când românii intră în modernitate și caută contactul strâns cu civilizația Occidentului îl stabilesc direct cu englezii, francezii, germanii, austriecii, fără intermediari. Singura apropiere care s-ar putea face ar fi cu clasa conducătoare din Rusia, care, mai bogată și apropiată mai dinainte de Occident, a influențat și clasa conducătoare română mai cu seamă în timpul deselor ocupații rusești ale Principatelor în secolelor XVIII și XIX (ofițerii armatelor rusești erau exclusiv aristocrați). O materializare a acestei influențe ar fi Regulamentele Organice. O cercetare în plan religios, cultural și, în genere, spiritual poate desprinde nuanțele necesare. Inclusiv ar nuanța acestei legături prin prisma conștiinței naționale, în sensul în care clasa conducătoare română privea cu mare teamă spre țarism, ale cărui intenții ofensive în Balcani nu erau deloc ascunse[23].

Și în România conservatorismul îmbracă cele două aspecte pe care le îmbracă și în Occident. Înainte de toate se manifestă și aici ca o reacție nu la revoluția

franceză ca atare (boierii români au privit cu simpatie revoluția franceză[24], gândindu-se că Franța revoluționară va ajuta țările române să scape de fanarioți), ci ca o reacție la spiritul revoluționar în impulsionarea unor transformări sociale prea repezi. Nu se prelua decât o parte din mesajul revoluționar, cel exterm, ignorând aspectul său social, de egalitate socială. Nu puțin a contribuit la aceasta modul în care s-a făcut modernitatea în spațiul românesc, cu revoluții neduse până la capăt din cauza intervenției mai puternicilor vecini (vezi intervenția trupelor austriece în 1784, 1848, 1853, a trupelor rusești în 1848, 1849, 1853, a celor turcești în 1821, 1848), cu un proces de reforme care și el s-a acomodat cu împrejurările internaționale[25]. Când acestea au fost favorabile procesul reformelor a fost mai alert. Dar el s-a încetinit când condițiile externe i s-au împotrivit. Procesul revoluționar-reformist a avut un caracter național predominant. Unirea și independența au fost imperative care au trecut înaintea libertăților din interior. Unele se legau de altele, desigur, dar cele din urmă nu s-au pus până nu se împlineau cele dintâi (vezi, de pildă, dezbaterile din Adunările ad-hoc). Și atunci când a venit timpul să se aducă în prim plan problemele din interior, „fierbinteala" procesului revoluționar se domolise. Și răspunsurile și soluțiile n-au mai fost radicale, ci potolite.

Conservatorismul politic românesc este un produs al ritmului nealertat de transformare modernă a societății românești. Existența lui e de natură obiectivă. Manifestarea lui nu îmbracă însă totdeauna forme clare, bine definite. El merge mână în mână cu liberalismul multă vreme[26]. Se lasă potențat de acesta în multe privințe sau contribuie la conturarea lui. Personalitățile care au ilustrat conservatorismul în perioada sa de mai pronunțată exprimare au fost: M. Eminescu, P.P. Carp, T. Maiorescu, C. Rădulescu, N. Filipescu, Al. Marghiloman, sau, înaintea lor, Barbu Catargiu, sau, în afara vreunei înregimentări politice, Aurel Popovici. Principala creație a conservatorismului este teoria formelor fără fond, considerată de unii cercetători[27], drept „un mod specific românesc" de a răspunde „provocării istoriei", „o forma mentis românească", una din „marile idei teoretice ale Europei". Dincolo de adjective, trebuie observat că indiferent de domeniul în care s-a manifestat, această teorie, prin introducerea spiritului critic, a dat modernizării României conștiința de sine. Acțiunea lui T. Maiorescu în cultură, a lui P.P. Carp în politică, a lui A.D. Xenopol în istoriografie, M. Eminescu în gândirea politică, a lui Th. Rosetti, G. Panu, P. Missir ș.a. în viața publică ș.a. au fost esențiale pentru dezvoltarea domeniilor respective. În același timp, prin scrierile lui M. Eminescu, C. Rădulescu Motru, A.C. Popovici, P.P. Negulescu, conservatorismul definește tradiționalismul în România. Prin contribuțiile lui V. Conta, A.D. Xenopol, T. Maiorescu, Al. Lahovari, Al. Marghiloman, P.P. Negulescu, C. Rădulescu Motru, E. Speranția, L. Blaga ș.a. este definit evoluționismul. Nu mai puțin este precizat sensul naționalismului românesc (vezi, de pildă studiul lui P.P. Negulescu, *Principiul naționalismului în politica conservatoare*)[28]. Și conservatorismul român este potrivnic conceptului „jurnalistic-burghez" de egalitate, care-și avea originea în concepția burgheză a libertății. Oamenii erau inegali prin natura lor, susținea de pildă Al. Lahovari, și adevărata libertate

era aceea de a lăsa posibilitatea să-și dezvolte propria-i personalitate. P.P. Carp sau Barbu și Lascăr Catargiu erau împotriva libertății abstracte a individului și propuneau libertatea comunităților organice. Tot astfel, ei combăteau concepția burgheză a proprietății și propuneau o proprietate văzută ca o relație vie, reciprocă între proprietate și proprietar, o fuziune între persoane și lucruri (nonșalanța cu care mulți boieri români arendau moșiile lor și se duceau să petreacă în Occident sau în orașe contrazicea însă în practică această teorie). În același timp, conservatorismul român promovează un reformism concret, imediat, posibil. De aici toate programele de reforme conservatoare în România, care toare voiau să amelioreze, nu să schimbe, și mai ales nu să schimbe dintr-odată[29].

Și în România conservatorismul îmbracă și o altă formă decât aceasta, schițată mai sus, de reacție la revoluționarism. Și anume un conservatorism reacție la democrația de masă (vezi atitudinea lui P.P. Carp, a lui Al. Lahovari, L. Catargiu împotriva programelor de intenții liberale, pe care le considerau nepractice tocmai pentru că își propuneau să vindece toate bolile societății și nu să rezolve doar unele nevoi românești concrete. Sau vezi reacția lui T. Maiorescu la tot felul de idei în cultură care voiau s-o îndrepte pe alte căi decât acelea firești și proprii). De aici și cultivarea spiritului de elită, neîncrederea în mase (uneori chiar disprețul față de ele, atunci când nu acceptau „leacurile" elitei și se lăsau manipulate de ideile facile ale demagogilor de duzină). De aici și neîncrederea în inovațiile rapide, pripite, în improvizațiile în câmpul social, economic, intelectual, în schimbările de dregul schimbării. De aici apărarea valorilor în cultură – idee scumpă Junimii, și apărarea aristocrației în câmpul social-politic.

Distinct de tradiționalism, chiar dacă adeseori se revendică din acesta, ca și liberalismul un curent creație a epocii moderne, conservatorismul potențează societatea românească modernă cu valoare și originalitate. El a avut succes în epoca de dinainte de primul război mondial, o epocă mai liniștită și mai stabilă. S-a prăbușit însă în vânzoleala de prefaceri, curente și experiențe de după războaiele mondiale. N-a mai rămas decât nostalgia cărturarului după „spiritul Junimii". Conservatorismul potențează țărănismul, gândirismul, trăirismul, tradiționalismul ortodox, legionarismul, curente care vor fi individualizate în cadre de gândire specifice, corespunzătoare altor manifestări politice și altor împrejurări interne și externe. Ceea ce a încercat conservatorismul în România a fost să păstreze și să întărească individualitatea proprie a poporului român într-o vreme în care, prin legea dezvoltării sincronice a modernității în lume, individualitățile își ștergeau contururile. Poate mai mult decât alte popoare, al nostru a căutat să refuze imitația și n-a suferit de ceea ce Constantin Noica numește „graba determinațiilor". Adică „poporul nostru, departe de a fi unul care să-și caute identitatea, să încerce a se afirma în toate chipurile și să cucerească în afară, a înțeles mai degrabă să-și păstreze identitatea"[30].

Note

[1] K. Marx, *Critica della filosofia hegeliana del diritto publico*, in *Opere filosofiche giovanili*, Roma, 1974, p.389.

[2] Vezi excelenta carte a lui David Cannadiene, *The Decline and fall of the British Aristocracy*, London, 1991.

[3] De văzut K. Mannheim, *Konservatismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens*, Frankfurt am Mein, 1988 (noi am consultat ediția italiană, în traducerea lui G. Sandu Bordoni), capitolul închinat conservatorismului german, p.135-235.

[4] F. Meusel, *Edmund Burke und die franzosische revolution...*, Berlin, 1913.

[5] J. Moser, *Sentliche Werke*, Berlin, 1842-1843.

[6] A.H. Muller, *Die Elements der Staatskunst*, Wien-Leipzig, 1922.

[7] A. de Tocqueville, *Scritti politici*, Torino, 1969. Vezi și *Democrația în America*, București, 1966.

[8] Ortega y Gasset, *Revolta maselor*, București, 1996.

[9] Lord H. Cecil, *Conservatorism*, London-New York, 1912, p.9 și urm.

[10] K. Mannheim, *op.cit.*, p.85 și urm.

[11] G. Bedescchi, *Conservatismo vecchio e nuovo* (prefață la ediție italiană a cărții lui K. Mennheim), p. VI.

[12] K. Mannheim, *op.cit.*, p.101-103.

[13] A.H. Muller, *op.cit.*, p.151.

[14] J. Moser, *Sentliche Werke*, vol. IV, p.158.

[15] Vezi K. Mannheim, *op.cit.*, p.108-109, unde sunt folosite contribuțiile lui J. Moser și A.H. Muller.

[16] *Ibidem*, p.105.

[17] *Ibidem*, p.105-107.

[18] A. de Tocqueville, *Scritti politici*, vol. I, p.598-599.

[19] *Ibidem*, p.601.

[20] *Ibidem*, p.498-499, 505, 510. O. y Gasset, *Revolta maselor*, București, 1966, p.16-18.

[22] G. Bedeschi, *op.cit.*, p. XV-XVIII; Vezi și D. Kettler, V. Meja, N. Stehr, *Karl Mannheim and Conservatorism*, in „American Sociological Review", nr. 49, 1, 1984, pp. 71-85.

[23] Vezi și altele în I. Bulei, *Conservatorismul*, în „Curierul Românesc", an VIII, nr.5, mai 1996.

[24] Vl. Georgescu, *Memoires et projets de reforme dans les Principautés Roumanies, 1769-1831*, Bucarest, 1970; A. Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen a l'aube de l'age moderne*, Bucarest, 1980.

[25] I. Bulei, *La révolution et l'évolution dans la modernité de la Roumanie*, în RRH, apr. mai, 1990; Vezi și același, *În jurul publicisticii eminesciene*, în RITL, nr. 2-3, apr. sept. 1986, oct.-dec. 1986.

[26] Vezi valoarele sugestii ale lui Gh. Platon, *Le liberalisme roumain au XIX-eme siecle in Culture and Society. Structures, interferences, analogies in the modern rumanian history*, Iași, 1905.

[27] Vezi I. Bădescu, *Sincronism european și cultura critică românească*, Buc., 1984.

[28] P.P. Negulescu, *Principiul național în politica conservatoare*, Biblioteca Academiei, Manuscrise, Arh. P.P. Negulescu, VII, mss.17.

[29] Pentru întreaga manifestare a conservatorismului în România, vezi I. Bulei, *Sistemul politic al României moderne...*, capitolul *Conservatorismul politic*, pp. 461-527, unde sunt analizate, folosindu-se și contribuțiile de până acum, Teoria formelor fără fond, Reacționarismul, Prudența, Tradiționalismul, Evoluționismul, Naționalismul, Armonia socială.

[30] C. Noica, *Spiritul românesc în cumpăna vremii. Șase maladii ale spiritului contemporan*. Buc., 1978.

Gh. Iacob

CONSIDERAŢII PRIVIND STRATEGIA MODERNIZĂRII ROMÂNIEI

Asupra acestei probleme ne-am referit în mai multe lucrări, publicate în ultimii aproape zece ani[1]. Revenirea – se datorează unei recente cărţi[2], în care se fac trimiteri la poziţia noastră: „Dăinuie încă în tratarea vieţii politice din România celei de a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea şi de la începutul secolului al XX-lea ataşamentul faţă de o anumită *schemă* (s.ns. – Gh.I.) în conformitate cu care partidele aveau baze sociale distincte şi exprimau în formă pură interesele unei anumite clase. (...) Transpus pe terenul realităţii româneşti şi al epocii date, acest postulat înseamnă: liberalii erau exponenţii burgheziei şi ai dezvoltării capitaliste; conservatorii reprezentanţii moşierimii, ai intereselor marii proprietăţi agrare, deci ai raporturilor socio-economice pe care le condiţionau"[3].

Trebuie să acceptăm că în desfăşurarea demersului nostru, uneori nu am făcut nuanţările necesare. Un motiv a fost şi dorinţa de a combate unele şabloane din istoriografie, de genul „compromisul istoric dintre burghezie şi moşierime", „rotativa guvernamentală", „regimul burghezo-moşieresc" ş.a. Însă de aici şi până a susţine că partidele „aveau baze sociale distincte şi exprimau în formă pură interesele unei anumite clase..." este o foarte mare distanţă.

Insistăm asupra acestui aspect pentru că ni se pare de o deosebită importanţă pentru viziunea generală a procesului de modernizare a României în secolul al XIX lea şi începutul secolului al XX-lea.

Viziune care este, după opinia noastră, eronată, dacă se bazează pe o serie de concluzii dintre care selectăm doar câteva: „Propriu şi caracteristic formaţiunilor politice guvernamentale din România celei de a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea şi de la începutul secolului nostru este altceva: anume că *prin structura şi caracteristicile lor, ele erau exponente ale blocului istoric al forţelor sociale dominante*. Ceea ce le demarca nu era organic, ireductibil, tranşant"[4] sau, mai departe: „rotativa guvernamentală a funcţionat, în alternanţe mai mult sau mai puţin regulate, timp de peste trei decenii, fără ca să se pună problema structurilor constituite anterior. Activitatea guvernamentală se desfăşura pe fondul acestora; mai mult sau mai puţin susţinută, cu mai multe sau mai puţine rezultate, dar în cadrul dat"[5].

În spaţiul avut la dispoziţie nu putem prezenta întreaga demonstraţie în sprijinul opiniei noastre asupra strategiei modernizării României. De aceea, pentru cititorul care nu cunoaşte lucrările respective, am reluat aici doar concluziile. Evident, o manieră riscantă, poate puţin convingătoare, dar singura posibilă.

Secolul al XIX-lea se caracterizează printr-o permanentă şi intensă confruntare de idei privind organizarea României moderne; în cadrul acestei con-

fruntări s-au manifestat două curente de idei, *liberalismul* și *conservatorismul*, care vor domina frontul ideologic până la primul război mondial.

Odată cu instaurarea regimului constituțional, confruntarea dintre grupările liberale și cele conservatoare se desfășoară asupra direcțiilor, căilor și ritmului dezvoltării țării, deci, asupra *strategiei construcției societății moderne*. Lupta pentru dominație politică, pentru impunerea propriilor opțiuni în evoluția țării, ca și necesitatea coordonării luptei politice la nivelul întregii țări, vor determina treptata unificare a grupărilor politice liberale, respectiv conservatoare și constituirea celor două partide politice de guvernământ. Totodată, vor fi adoptate *programe politice*, ca rezultat al procesului de clarificare doctrinară, de apropiere pe terenul metodelor și mijloacelor luptei politice.

Istoriografia consideră, aproape în unanimitate, că nașterea Partidului Național-Liberal s-a consumat în iunie 1875, iar cea a Partidului Conservator în februarie 1880, când un mare număr de fruntași ai grupărilor liberale și conservatoare au semnat programele politice ale P.N.L., respectiv ale Partidului Conservator.

Între oamenii politici care au contribuit la constituirea P.N.L. s-au aflat: I.C. Brătianu, D.Brătianu, M.Kogălniceanu, I.Câmpineanu, Ion Ghica, D.Giani, C.A.Rosetti, M.C.Epureanu, N.Stătescu, A.G.Golescu, C.Grădișteanu, D.A. Sturdza, George Vernescu, N.Fleva ș.a.

Iar printre fondatorii Partidului Conservator se regăseau: L.Catargiu, T.Maiorescu, P.Mavrogheni, V.Pogor, T.Rosetti, M.C.Epureanu (revenit de la liberali), general I.Em.Florescu, A.I. și N.Lahovari și alții.

Din momentul constituirii și până la primul război mondial evoluția celor două partide a urmat traiectorii diferite. Partidul Național-Liberal își va consolida continuu structurile organizatorice, devenind cel mai puternic partid politic al țării. A cunoscut și disidențe[6]: *Partidul Liberal Moderat*, având ca membri marcanți pe V.Conta, Gr.Cobălcescu, Gr.Buicliu; *Fracțiunea liberă și independentă*; *Liberalii sinceri* – conduși de G.Vernescu; *Partidul Radical*, creat de Gh.Panu; *Gruparea drapelistă* – în frunte cu P.S. Aurelian, care a atras în jurul său pe Barbu Ștefănescu-Delavrancea, A.D.Xenopol, E.Costinescu, V.Lascăr, G.Mârzescu și alții.

Manifestarea acestor disidențe nu a afectat, însă, unitatea și forța P.N.L. Sunt mai multe explicații: pe de o parte, doctrina și acțiunea politică a P.N.L. răspundea dorințelor marii majorități a membrilor partidului; pe de alta, unele grupări disidente reprezentau interese provinciale sau opțiuni apropiate de programul liberal. Unele interese politice de moment, care au stat la originea disidențelor, au fost depășite, liderii acestora revenind la „matca" partidului; alții, însă au trecut la conservatori.

În evoluția Partidului Conservator se constată o continuă frământare organizatorică, o înlănțuire de disensiuni, determinate atât de interese politico-economice, dar nu mai puțin de interese și orgolii personale ale liderilor. Raporturile dintre „vechii" conservatori și junimiști reflectă cel mai bine această realitate.

Totodată, trebuie subliniat că la criza internă a partidului a contribuit într-o mare măsură și inadaptabilitatea la noile necesități ale societății. Organizarea

Partidului Conservator Democrat, în anul 1908, sub conducerea lui Take Ionescu, care a avut o largă adeziune în rândul intelectualilor, dar și a alegătorilor, în general, exprima necesitatea obiectivă a înnoirii, a adaptării registrului tactic și a arsenalului doctrinar conservator.

De-a lungul acestei perioade istorice, atât liberalii, cât și conservatorii, au adoptat mai multe *programe politice* sau *documente cu valoare programatică*.

Pentru liberali, cele mai semnificative programe și documente programatice, care marchează linia politică urmată de partid, sunt următoarele[7]:

– *Programul adoptat de Congresul presei liberale de la Iași, în 8/20 noiembrie 1871*;

– *Programul publicat în iunie 1875*;

– *Manifestul către alegători, din 11 septembrie 1888*;

– *Programul Partidului Național-Liberal – dat la Iași la 8/20 noiembrie 1892*;

– *Manifestul adresat țării în decembrie 1906*;

– *Manifestul-Program al partidului din 1911*;

– *Scrisoare către Partidul Național-Liberal – semnată de I.I.C. Brătianu, în septembrie 1913.*

Dintre *programele* și *documentele cu valoare programatică* ale conservatorismului[8], menționăm:

– *Programul Partidului Conservator din 1880*;

– *Era Nouă din 1881*;

– *Apelul către alegători din toamna anului 1888*:

– *Programul Partidului Conservator* – expus de către Gh.Gr.Cantacuzino, la 14 mai 1889 la Iași;

– *Programul publicat la începutul anului 1905*;

– *Programul prezentat de Petre P. Carp înaintea deschiderii sesiunii parlamentare din 1911*;

– *Programul Partidului Conservator*, aprobat în ședința Comitetului Executiv al Partidului, în zilele de 11-14 decembrie 1913.

După părerea noastră, delimitarea celor două curente de idei, liberalismul și conservatorismul, a fost urmată de cristalizarea unor *doctrine*, liberală, respectiv conservatoare, care au reprezentat suportul ideologic al celor două partide politice de guvernământ. A nega existența unor doctrine în frontul ideologic al României moderne – mai ales după 1878 – însemnă a nega o dezbatere conștientă, în funcție de interesele claselor conducătoare, asupra direcțiilor, căilor și ritmului dezvoltării României moderne, a explica, în ultimă instanță, întregul proces de dezvoltare doar pe baza unor lupte strict politicianiste pentru putere a unor grupuri politice – care își ziceau partide – urmărind, în primul rând, puterea și apoi impunerea unei anumite *direcții politice*.

Apreciem că formularea în programe politice, în discursurile parlamentare, în discursuri politice – rostite cu diverse prilejuri – în numeroase broșuri și articole din presa de partid etc. a concepțiilor promovate de cele două partide politice privind dezvoltarea țării, privind marile probleme social-economice și politice,

preocuparea liderilor politici pentru definirea unei doctrine, pentru delimitarea de cea a adversarului politic, reprezintă suficiente dovezi de existenţă a unor doctrine politice pe deplin constituite.

Este adevărat, nu avem pentru aceşti ani lucrări doctrinare. Faptul ne apare ca firesc; perioada este relativ scurtă, iar problematica societăţii deosebit de complexă; liderii politici şi-au utilizat timpul şi energia mai ales pentru activitatea practică şi mai puţin pentru cea teoretică.

*

Între trăsăturile definitorii ale vieţii social-economice şi politice, un loc aparte ocupă raportul specific dintre cele două clase conducătoare – burghezia şi moşierimea – între doctrina liberală şi cea conservatoare, între Partidul Naţional-Liberal şi Partidul Conservator.

Ambele partide politice de guvernământ erau de acord cu dezvoltarea ţării, cu modernizarea.

Burghezia concepea acest proces în conformitate cu interesele sale, care din punct de vedere economic erau apropiate de necesităţile reale ale ţării; P.N.L. a acţionat pentru dezvoltarea industriei, pentru afirmarea elementului naţional, pentru consolidarea independenţei economice a ţării – condiţie a unei adevărate independenţe politice. Doctrina liberală, ca şi opera legislativă a partidului, stau mărturie în acest sens.

De cealaltă parte, moşierimea şi conservatorii, clasă şi partid în defensivă, concepeau modernizarea ca un proces lent, care să nu afecteze structurile de bază, să nu le pericliteze poziţiile economice şi politice. Ori de câte ori s-a pus problema unor transformări care ameninţau echilibrul de forţe politico-economice interne, moşierimea şi partidul său politic s-au opus cu înverşunare; poziţia lui P.P.Carp în istorica şedinţă a Parlamentului, din martie 1907, opoziţia Partidului Conservator cu prilejul anunţării şi dezbaterii reformelor în anii 1913-1914 o demonstrează cu prisosinţă.

Se poate aprecia că această *coparticipare* la acţiunea de modernizare – în limitele în care s-a realizat – a fost impusă, fiind o încercare de adaptare la noile necesităţi ale unei societăţi în plin efort de dezvoltare. Şi activitatea legislativă a Partidului Conservator demonstrează urmărirea cu maximă atenţie a intereselor de clasă ale moşierimii; măsurile luate în lumea satelor (cele privind învoielile agricole, mărirea impozitelor, a jandarmeriei ş.a.) atitudinea faţă de capitalul străin, politica vamală sunt exemple edificatoare.

Construcţia în sens modern s-a realizat, deci, într-o *stare permanentă de confruntare*; se poate vorbi de continuitate doar în privinţa activităţii de administraţie a ţării; menţinerea unor legi votate de liberali, după venirea la guvern a conservatorilor, semnifică nu atât acordul cu prevederile acestora, cât mai ales imposibilitatea de a le schimba, având în vedere că acestea corespundeau unor necesităţi de dezvoltare a societăţii.

Raportul dintre cele două clase şi partide *a evoluat lent*, dar *consecvent* în favoarea burgheziei şi a Partidului Naţional-Liberal care, odată cu întărirea

poziţiilor sale economice şi politice, odată cu evoluţia raportului de forţe din cadrul său în favoarea tinerilor liberali, va forţa realizarea unor măsuri şi reforme. Anunţarea reformelor, în septembrie 1913, finaliza o confruntare, care se desfăşura de peste trei decenii, asupra necesităţii unei noi reforme agrare, însoţită de o reformă electorală; faptul că în anul 1914 s-a convocat Constituanta, pentru a dezbate aceste noi reforme, semnifica o victorie a liberalilor.

Acest raport specific de forţe între burghezie şi moşierime, între Partidul Naţional-Liberal şi Partidul Conservator, a generat un mecanism politic de exercitare a puterii, caracterizat prin *alternarea la guvern în condiţiile confruntării*. Şi trebuie menţionat că, în afara factorilor social-economici şi politici amintiţi, în instituţionalizarea şi apoi perpetuarea acestui mecanism un rol important a jucat şi factorul executiv, căci acest mecanism asigura, odată cu stabilitatea internă, şi pe cea a instituţiei monarhice.

Prin urmare, *alternarea la guvern în condiţiile confruntării* a celor două partide reprezenta o formă de manifestare a mecsanismului politic – consecinţă a unui întreg complex de factori social-ecomonici şi politici – şi *nicidecum* expresia unei identităţi de opţiuni, a unui pact, a unei înţelegeri între ele. Nu se poate, deci, accepta formula de „rotativă guvernamentală", înţeleasă – aşa cum reiese dintr-o serie de lucrări – ca rezultat al unui compromis între cele două partide politice. Oamenii politici liberali şi conservatori nu concepeau o astfel de înţelegere, iar întreaga viaţă politică demonstrează (practic, toate schimbările de guvern s-au realizat în condiţii de confruntare; unele înţelegeri de moment – precum cea de la 1907 –, dictate de conjuncturi politice interne sau externe nu justifică desprinderea unei aprecieri generale privind „compromisuri între cele două partide") – că o astfel de „rotativă" – în sensul arătat mai sus, nu a funcţionat.

Eliminarea termenului de „rotativă guvernamentală" ni se pare, de aceea, necesară, întrucât este legat de ideea de alianţă a burgheziei şi moşierimii, a Partidului Naţional-Liberal şi Partidului Conservator, viziune care afectează înţelegerea corectă a coordonatelor şi strategiei evoluţiei istorice a României moderne.

Regimul politic din România în perioada 1866-1914 a fost analizat tangenţial în diferite lucrări privind viaţa politică. Se întâlnesc mai multe formulări, unele enunţate, altele argumentate: „Regim burghezo-moşieresc"[9], „regim al burgheziei şi moşierimii"[10], „regim burghez"[11] sau „burghezo-democratic"[12].

Apreciem că un prim factor, care trebuie avut în vedere în stabilirea caracterului regimului politic, priveşte Constituţia de la 1866. Subliniem din nou faptul că deşi moşierimea şi-a impus punctul de vedere într-o serie de probleme, deşi principiile Constituţiei au fost deseori încălcate – ne referim mai ales la participarea cetăţenilor la viaţa politică – această Constituţie, raportată la perioada anterioară ca şi la Constituţia de la 1923, raportată la Europa vremii (de reţinut că România este primul stat constituţional din sud-estul Europei), era esenţialmente burgheză.

Totodată, trebuie avut în vedere că, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi înce-

putul secolului al XX-lea, România realizează un ritm de dezvoltare accelerat, procesul de integrare în Europa capitalistă se intensifică. Creşterile semnificative înregistrate de industrie, constituirea şi consolidarea unui sistem de credit, creşterea volumului bugetului ţării, asigurarea pentru o lungă perioadă de timp a unei balanţe excedentare, realizările din transporturi, unele progrese din agricultură, volumul şi structura comerţului exterior etc. confirmă ideea că în România capitalismul se dezvolta în toate laturile vieţii social-economice. Deşi existau numeroase şi grave probleme, precum cele din lumea satelor, cele decurgând din raporturile economice inechitabile cu statele capitaliste dezvoltate, din poziţia capitalului străin în economia ţării – având în vedere totalitatea factorilor şi trăsăturile vieţii social-economice şi politice, concluzia care se desprinde este aceea că sistemul economic capitalist devine treptat dominant.

Un rol important pentru explicarea caracterului regimului politic revine mecanismului de exercitare a puterii. Or, după cum am încercat să demonstrăm, raportul de forţe între cele două partide a evoluat în favoarea P.N.L., care-şi impune treptat poziţia. Deosebirile doctrinare, abordarea diferită a procesului de modernizare – atât în stabilirea, cât şi în transpunerea în practică a strategiei dezvoltării ţării –, forţa organizatorică inegală (P.N.L. în continuă consolidare, Partidul Conservator într-o permanentă dezbinare), au generat, o subliniem încă o dată, alternarea la putere în condiţiile confruntării, confruntare finalizată prin impunerea puterii politice a burgheziei şi dispariţia partidului politic al moşierimii.

În aprecierea caracterului regimului politic nu trebuie evitată luarea în considerație a politicianismului, mai ales pentru că acest aspect a influenţat mulţi autori, care au interpretat tarele politicianiste ca efecte ale stadiului de dezvoltare a ţării, a compromisului dintre burghezie şi moşierime. Noi credem că trebuie pornit de la realitatea că practicile politicianiste caracterizează orice regim politic, indiferent de nivelul de dezvoltare social-economică a ţării. Politicianismul s-a manifestat şi în viaţa politică a României din aceste decenii, liberalii şi conservatorii aducându-şi acuzaţii reciproce; în această direcţie este greu de găsit diferenţe între cele două partide. Nu trebuie, deci, să fim derutaţi de manifestările politicianiste în explicarea caracterului regimului politic.

Având în vedere toţi aceşti factori, apreciem că formulări de tipul „regim burghezo-moşieresc" (legată de ideea compromisului dintre burghezie şi moşierime, a alianţei dintre cele două partide politice), ca şi cea de „regim al burgheziei şi moşierimii" (care sugerează un rol politic pentru moşierime mult mai mare decât cel manifestat în fapt) nu corespund cu realitatea istorică.

Considerăm că în România modernă, după 1866, prin Constituţie, şi mai ales după 1877, prin întreaga evoluţie social-economică şi politică, s-au creat condiţiile pentru *manifestarea unui regim politic burghez, mai întâi în principii şi tendinţă, devenind treptat o realitate politică.*

Ne putem, astfel, explica mai firesc şi mai convingător trăsăturile regimului burghezo-democratic din România Întregită, care-şi are rădăcinile în trăsăturile regimului politic din perioada anterioară.

Note

[1] Gh. Iacob, *Raporturile dintre liberali şi conservatori în viaţa politică a României la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea*, I şi II, AIIAI, XXV/1, 1988 şi XXVI/1, 1989; Gh.Platon, V.Russu, Gh.Iacob, V.Cristian, I.Agrigoroaiei, *Cum s-a înfăptuit România modernă*, Iaşi, 1993; Gh.Iacob, *Modernizare-Europenism. România de la Cuza-Vodă la Carol al II-lea*, Iaşi, 1995, ş.a.

[2] Radu Florian, Damian Hurezeanu, Alexandru Florian, *Tranziţii în modernitate. România în secolele XIX-XX*, Bucureşti, 1997.

[3] *Ibidem*, 129.

[4] *Ibidem*, p.130.

[5] *Ibidem*, p.132.

[6] Gh.Platon, *Istoria modernă a României*, Bucureşti, 1985, p.302-305.

[7] Gh.Platon ş.a., *op.cit.*, p.151 şi urm.

[8] *Ibidem*.

[9] Termen întâlnit în numeroase lucrări; de aceea nu oferim exemple.

[10] Vezi: „Anale de Istorie", 4/1969; V.Russu, *Instituirea şi organizarea regimului politic al burgheziei şi moşierimii (februarie-iunie 1866)*, ASUI, tom XVI, 1970.

[11] „Anale de Istorie", nr.4/1969.

[12] I.Scurtu, *Contribuţii privind viaţa politică din România. Evoluţia formei de guvernământ în Istoria Modernă şi Contemporană*, Bucureşti, 1988, p.130-131.

RELAȚII INTERNAȚIONALE

L. Boicu

ÎNTRE TILSIT (1807) ŞI ERFURT (1808). PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN NEGOCIERILE FRANCO-RUSE

Tratativele franco-ruse de la Tilsit (1807) şi Erfurt (1808) aveau menirea să reglementeze raporturile dintre cele două mari Puteri prin definirea destinului politic al Orientului european. În acele împrejurări, Principatele Române au ocupat un loc mai important decât cel înfăţişat de istorici.

După cum se ştie, la Tilsit nu s-a ajuns la o împărţire clară, determinată şi „în bună formă" a sferelor de stăpânire şi influenţă, dar Napoleon şi nu Alexandru (cum credea, de pildă, Albert Sorel) a fost cel care a aruncat momeala împărţirii Imperiului otoman, o pistă ademenitoare pentru un stat cu o politică seculară în această direcţie, şi pe care el îl va lega, tocmai în acest fel, de carul visurilor sale de cuprindere universală. Într-adevăr, Napoleon la Tilsit a mers în vorbe mai departe decât în politică[1], aplicată am spune noi. În instrucţiunile[2] întocmite pentru Tilsit, ţarul nu gândea încă la un deces provocat al Turciei întrucât nu era în interesul Rusiei ca apartenenţa Constantinopolului să fie atribuită altcuiva decât ei sau Turciei obediente; apoi, nu puteau fi excluse din calcule Franţa, Austria şi Anglia, motive pentru care schema tactică preconiza o reorganizare a zonelor de „atingere": Principatele şi Serbia pentru Rusia, „Albania turcească" şi posesiunile veneţiene pentru Franţa. Aşadar, înainte ca la Tilsit Napoleon să fi aruncat momeala de care vorbeam, Petersburgul nu excludea o linie despărţitoare de zona franceză, o linie care includea Principatele şi Serbia în propria-i sferă. Oricum, ambele părţi au fost la Tilsit de acord cu împărţirea Orientului european, singura zonă care putea să le apropie[3], să le facă vecine, ele confecţionând un acord în veleităţi şi aluzii care au creat o atmosferă, un spirit, un stil şi un jargon[4].

Partea concretă a întâlnirii a constat în semnarea a două tratate. Prin cel dintâi, Rusia declara război Angliei, iar prin cel de-al doilea, secret, se stipula (art. 8) medierea de către Franţa a păcii ruso-turce, iar dacă, după schimbările produse la Constantinopol (detronarea lui Selim III), Poarta nu accepta acea mediere sau chiar dacă o accepta şi nu se ajungea la rezultatele satisfăcătoare, Franţa va face cauză comună cu Rusia şi se vor înţelege pentru a sustrage Imperiului otoman provinciile sale europene, cu excepţia Constantinopolului şi a Rumeliei[5].

Astfel, Napoleon prelua tutela asupra negocierilor în chestiunea orientală. Aflat încă la Tilsit, Alexandru I s-a grăbit să-i comunice lui Michelson că a stabilit cu Napoleon circumstanţele evacuării Principatelor: Poarta acceptă medierea Franţei, se obligă să-şi retragă trupele din Valahia, nu va ocupa Principatele

cât timp vor dura negocierile de pace, va numi plenipotențiarii pentru negocieri; dacă se poate încheia o convenție pe această bază, retrageți trupele dincolo de Nistru, dacă nu, rămâneți acolo unde sînteți[6].

Numirea lui P.A.Rumianțev la Ministerul de externe era încă un indiciu al politicii de anexiuni în Orient. „Toată lumea – nota A.F.Miller – cunoștea cuvintele rostite pe patul de moarte de Rumianțev-Zadunaiski către fiul său: „cei doi ochi ai Rusiei sînt Marea Neagră și Marea Baltică [...]. Rusia trebuie să țină Moldova și Valahia"[7]. Lăsând la o parte istorici ca Tatișcev și Schilder, adepți ai Tilsit-ului și ai vederilor lui Rumianțev, istoricii aflați pe o poziție de obiectivare sînt de acord că țarul a trecut atunci la politica de extindere teritorială a Rusiei în Orientul european pentru a face uitate eșecurile militare și politice și pentru a justifica alianța nepopulară cu Franța.

Întors de la Tilsit, unde se hotărâse (am văzut în ce condiții) retragerea rușilor peste Nistru, țarul a decis să nu lase totuși din mână un gaj real ca Principatele[8]. A.F.Miller a caracterizat cu cea mai corectă exactitate conduita țarului și a lui Rumianțev imediat după Tilsit: expectativa pe Dunăre corespundea tacticii lor de soluționare a chestiunii orientale nu pe calea armelor sau printr-o înțelegere bilaterală cu Turcia, ci cu ajutorul și prin intermediul lui Napoleon; țarul era convins că soarta Turciei nu mai depindea de ea și că nici o soluție internațională fără Napoleon nu putea fi stabilă: țarul dorea să satisfacă nobilimea și armata, să justifice cotitura de la Tilsit prin achiziții teritoriale în Orient preluate din mîna lui Napoleon[9].

Din exces de zel pentru traducerea în viață a acestei politici îl asigurase Rumianțev pe Savary că vrea să-l slujească pe Napoleon[10]. Abia ajuns la Petersburg ca reprezentant al Franței în așteptarea unui ambasador (acesta va fi Caulaincourt), Savary va afla de la țar că dorește o parte a Turciei, de la Rumianțev că „va trebui anunțat în ziare că Imperiul otoman e mort și că sunt invitați moștenitorii să se prezinte la succesiune", că singurul lucru bun ce putea fi prezentat națiunii ruse era dobândirea Principatelor pe care Franța era mai bine să le dea de îndată și nu atunci când nu vor mai avea prețul de acum[11]. Din acel moment, „chestiunea Moldovei și Valahiei devine obiectul conversațiilor de fiecare zi" între țar și Rumianțev pe de o parte, Savary, apoi Caulaincourt, pe de alta[12]. Aproape că nu este necesar să mai spunem că rușii nu se gândeau să se abandoneze în orice chip lui Napoleon. Țarul nu putea să nu agreeze sfatul lui Pozzo di Borgo: „în acel moment M.V. are un braț ținut de Persia și celălalt de Turcia, și Bonaparte apasă pe piept; să vă debarasați mai întâi mâinile, pe urmă veți arunca ușor greutatea care vă copleșește"[13]. „Schimbarea la față" petrecută la Tilsit a avut efecte imediate și în Principate. Miloradovici afirma că în urma înțelegerii franco-ruse, stăpânirea țarului asupra Poloniei, Moldovei și Valahiei a fost asigurată[14]. În fruntea Divanului Moldovei a fost numit Laskarev, s-au laut măsuri care prefigurau o anexare formală.

Este știut că alianța cu Franța avea în Rusia nu mai puțin, ci chiar mai mulți adversari decât partizani. Între adepți se numără țarul și Rumianțev, care era mai ambițios decât primul în privința cuceririlor teritoriale[15]. Nu credem că, pentru

Rumianțev, importante n-ar fi fost acestea din urmă în sine, ci mai mult faptul de a le primi din mâna lui Napoleon spre a „naționaliza" alianța franco-rusă[16], pentru că anexarea Principatelor a rămas un obiectiv râvnit cu ardoare chiar și după retragerea medierii franceze a negocierilor ruso-otomane. Dar, ce-i drept, această mediere era modalitatea preferată, o concretizare palpabilă a profiturilor alianței cu Napoleon menită să asigure avantaje deja obținute, o sursă de acumulări ulterioare și garantarea solidității noilor achiziții (în Balcani, Constantinopol etc.)[17]. Adevărat este, de asemenea, că Rumianțev respingea voit or nevoit ideea că Napoleon ar putea să nu tolereze o politică rusă independentă[18]. Dimpotrivă, cealaltă personalitate direct implicată în negocierile cu Franța, generalul P.A. Tolstoi, trimisul țarului la Paris, dorea o totală independență politică a Rusiei, nu considera împărțirea Imperiului otoman drept obiectiv principal al Petersburgului, era neliniștit de vulnerabilitatea frontierelor occidentale ale Rusiei, de amenințătoarele planuri ale lui Napoleon privind Polonia și Prusia, încât el și-a concentrat toate eforturile nu asupra chestiunii Principatelor, ci a Prusiei, sesizând că Napoleon urmărea să împingă Rusia în Asia[19]. El „are – spunea Napoleon despre P.A. Tolstoi – toate ideile fobourgului Saint Germain și toate prevențiile vechii Curți din Petresburg înainte de Tilsit. El nu vede decât ambiția Franței și deploră, în fond, modificarea de sistem politic a Rusiei [adică alianța cu Franța – n.ns.] și, îndeosebi, schimbarea ei față de Anglia"[20]. Tolstoi avea să prevină asupra proiectelor antiruse ale lui Napoleon, care, întors din Spania, se va ocupa de... nord. Nu este de mirare că a cerut în repetate rânduri rechemarea din post. Evenimentele aveau să-i dea dreptate lui Tolstoi, nu lui Rumianțev.

Complexitatea negocierilor cu Napoleon a făcut pe ruși să pună de-abia în februarie 1808 alipirea Principatelor ca o condiție obligatorie[21] a înțelegerii, ceea ce nu înseamnă că intenția de a le alipi n-a fost exprimată fără echivoc cu diverse ocazii antecedente. Una din complicațiile legate de soarta Principatelor a fost condiționarea de către Napoleon a evacuării Sileziei de către trupele sale de cea a Principatelor de cele ruse, ceea ce Petersburgul nu putea accepta din mai multe motive, dar, cu deosebire, pentru că Silezia era prea aproape de Varșovia și Rusia și deci trebuia evacută cu orice preț, în afară de cel al evacuării Principatelor.

În conformitate cu cele stabilite la Tilsit, la 12 august 1807 au fost deschise la Slobozia tratativele de armistițiu[22] ruso-turce. Delegația rusă a fost condusă de Serghei Laskarev, care l-a dezamăgit profund pe țar, iar cea turcă de Galib efendi, singurul diplomat calificat și înzestrat aflat în tabăra marelui vizir. Doi fanarioți – spunea Miller – aveau să joace un rol foarte important, deși neoficial: Alexandru Suțu din partea Turciei și C.Ipsilanti din cea a Rusiei. Mediatorul francez, aplecând mai mult sau mai puțin discret balanța în profitul Turciei, era Armand Guilleminot. Laskarev a făcut mai multe greșeli: el a plecat de la premisa că situația internațională impunea Rusiei încheierea grabnică a armistițiului: sub presiunea lui Guilleminot urmărind același țel (din dorința lui Napoleon de a face inoperant art.8 din tratatul secret de la Tilsit), el a luat drept bază clauza din tratatul de pace franco-rus privitoare la evacuarea Principatelor, apoi, imprudent, vorbea în rusește cu colaboratorii săi crezând că turcii și francezii nu cunosc

limba, or Guilleminot avea secretar pe Ledoulx care vorbea curent ruseşte. Pe de altă parte, observă Miller[23], Laşkarev nu era o fortăreaţă pentru cei doi fanarioţi, interesaţi ca toţi comparsii lor să-i vadă plecaţi pe ruşi din ţară pentru a-şi relua vechile funcţii privilegiate.

Între altele, armistiţiul[24] prevedea evacuarea Principatelor de ruşi şi turci în 35 de zile, restituirea prizonierilor şi a vaselor capturate cu tot cu echipaj, neamestec în administraţia Principatelor până la semnarea păcii, etc. Iată însă că la 19 august, Budberg îl avertizează pe ţar că, deşi tratatul de la Tilsit prevede evacuarea Principatelor de cele două armate după semnarea armistiţiului, prevederea era doar în avantajul Porţii, încât armata rusă, cel puţin în parte, s-ar fi cuvenit să rămână în Principate. O zi mai târziu, ţarul a dat ordine în consecinţă[25], iar armata rusă, care începuse evacuarea, a făcut cale întoarsă, deşi armistiţiul fusese ratificat de generalul Meyendorf (Michelson decedase). Cele două părţi şi-au aruncat recriminări reciproce privitoare la neexecutarea evacuării. Ruşii au invocat faptul că Meyendorf, doar înlocuitor al lui Michelson, n-ar fi avut calificarea de a ratifica armistiţiul, turcii ar fi trecut în stânga Dunării, s-ar fi dedat la excese etc. Fapt este că armistiţiul l-a „supărat teribil"[26] pe ţar, îndeosebi articolele referitoare la evacuare şi restituirea vaselor cu echipaje. Ţarul a repudiat armistiţiul, i-a luat comanda lui Meyendorf şi l-a exilat pe Laşkarev la moşiile sale. Negocierile vor fi reluate la Paris şi apoi la Iaşi într-o formulă ce nu va depăşi sondajele şi preliminariile, ca să nu mai vorbim de discuţiile ruso-franceze de la Paris şi Petersburg, interminabile, cu un caracter de marşandaj cinic. Există o literatură întreagă care le-a fost consacrată. Pentru a le cuprinde s-ar cere un întins studiu monografic, dar inapt pentru contribuţii originale, de aceea ne vom mărgini în acest paragraf să schiţăm doar pretenţiile Petersburgului în ordinea lor cronologică de după eşecul negocierilor de la Slobozia (ne referim numai la Principate şi chestiunile aferente).

În instrucţiunile[27] lui Alexandru I din 14/26 septembrie 1807 către P.A. Tolstoi se cere acestuia să obţină evacuarea Prusiei de către francezi; dacă aceştia din urmă refuză ruşilor anexarea Principatelor, să obţină Basarabia, restabilirea vechilor tratate ruso-turce, conservarea privilegiilor Principatelor şi transformarea Serbiei în principat după modelul Moldovei şi Valahiei; deşi după tratatul de la Tilsit armatele ruse trebuie să părăsească Principatele, ele se mai află acolo potrivit înţelegerii verbale cu Napoleon la Tilsit. La 9 octombrie 1807, Savary raportează lui Napoleon că ţarul şi Rumianţev doresc împărţirea Turciei şi anexarea Principatelor, în felul acesta – afirma Rumianţev – starea de spirit în Rusia s-ar schimba, căci oamenii se întreabă ce-am câştigat de pe urma războiului, or, „când toată lumea ia, de ce să nu luăm şi noi"[28]. P.A.Tolstoi se adresează la 7 noiembrie 1807 lui Rumianţev şi-i face cunoscut că i-a declarat lui Napoleon însărcinarea primită de a-i cere evacuarea Prusiei, doreşte să fie rechemat pentru că e depăşit de negocieri, nu are capacitatea de a le cuprinde, după care, am sublinia noi, urmează adevărul: e de părere că Napoleon vrea să împingă Rusia în Asia, că el, Tolstoi, ţine numai la executarea tratatului de la Tilsit[29]. „Vă jur că nu-i adevărat" că Rusia vrea să dobândească Principatele, îi declară P.A.

Tolstoi lui Metternich[30]. La 6/18 noiembrie 1807, Rumianţev invoca mijlocirea lui Napoleon în încheierea păcii cu Turcia graniţa ruso-turcă urmând să fie Dunărea[31]. În instrucţiunile lui Rumianţev din 26 noiembrie 1807 către Tolstoi se spune: ţarul doreşte anexarea Moldovei, Valahiei şi Basarabiei promisă de Napoleon la Tilsit, Napoleon să nu micşoreze Prusia, teritoriul dintre Niemen şi Elba să fie graniţă între Rusia şi Franţa; dacă Napoleon nu acceptă, obţineţi Basarabia şi sechestrul asupra Moldovei şi Valahiei până la semnarea păcii anglo-franceze[32]. La 6 decembrie acelaşi an, Savary anunţa Parisul că ţarul e cu totul împotriva dezmembrării Prusiei (o chestiune de onoare), că e gata să renunţe la speranţele ce i le-a dat tratatul secret de la Tilsit dacă soarta Principatelor va mai fi legată de cea a provinciilor Prusiei; Savary avertizează că numai ţarul şi Rumianţev sînt amici adevăraţi ai Principatelor şi că renunţarea lor la Principate va duce la o schimbare de spirit nefavorabilă Franţei[33]. Două zile mai târziu, Rumianţev îl anunţă pe Tolstoi că ţarul a acceptat medierea franceză a păcii ruso-turce cu condiţia anexării Principatelor, ceea ce nu era o noutate pentru Napoleon, dar că va fi mîhnit dacă Franţa şi-ar extinde graniţele pe seama Prusiei sau în regiunile de frontieră cu Rusia[34]. Caulaincourt îl avertizează la 31 decembrie acelaşi an pe Napoleon că schimbarea de sistem (alianţa cu Franţa) a Rusiei e ca o schimbare de religie, că există opinia potrivit căreia Rusia declară război Angliei şi face sacrificii pentru a servi sistemul francez, dar că, în schimb, ar dobândi avantaje considerabile prin achiziţionarea Principatelor şi chiar a Finlandei; ţarul e într-un fel angajat faţă de naţiune; dacă va fi înşelat, nu se pot calcula consecinţele; există o opoziţie, o stare de criză[35]. După cum se vede, nici vorbă de „liberarea creştinilor", ci pur şi simplu de Principate ca o compensaţie pentru insuccesele politice şi militare ale Rusiei, doar Tolstoi îi afirma lui Champagny că alipirea Principatelor „nu va compensa tot răul pe care ni-l face ruptura noastră cu Anglia"[36]. În ianuarie 1808, ruşii nu excludeau încă restrângerea pretenţiilor lor la Basarabia dar cu evacuarea Sileziei şi chiar acceptarea variantei franceze în privinţa Sileziei (ruşii anexează Principatele, francezii Silezia)[37]. Totuşi, ţarul a rămas pe poziţia evacuării de francezi a Sileziei (cu păstrarea pentru el a Principatelor), invitând pe francezi să-şi caute „echivalent" în altă parte[38]. Totodată îi comunica în februarie 1808 lui Metternich convingerile sale: independenţa Principatelor şi cea a Serbiei (sub protecţia şi garanţia Rusiei şi Austriei)[39] ceea ce corespundea, într-adevăr, sistemului său.

Scrisoarea lui Napoleon din 3 februarie 1808 către ţar avea să aducă unele modificări de poziţie în sensul creşterii pretenţiilor ruse ca preţ al planurilor de luptă „pe moarte" cu Anglia, planuri ce vizau India etc. Se deschidea calea înţelegerii de la Erfurt şi se preparau altele. Petersburgul nu se mai mulţumeşte cu Principatele, ci adaugă acum Bulgaria, Constantinopolul şi Strîmtorile. P.A. Tolstoi, înspăimântat de perspectiva Erfurtului, a subordonării politicii ruse proiectelor napoleonice, că ţarul „nu va conduce bine negocierile", îl conjura pe Rumianţev să împiedice întrevederea celor doi împăraţi[40]. „Pertractările" avansau într-o nouă fază. Să vedem în linii foarte generale (cum am făcut-o, din motive lesne de înţeles, şi până acum, cu omisiuni deliberate de ordin secundar)

dacă se poate constata vreo modificare a planurilor țariste față de soarta politică a Principatelor.

Mai întâi, a sporit încrederea în ideea că chestiunea Principatelor e soluționabilă în favoarea Rusiei, de unde și ordinul (ocazionat și de lovitura de stat de la Constantinopol) către Prozorovski de a rupe armistițiul cu Turcia[41]. Pe de altă parte, față de planurile lui Napoleon trasate în scrisoarea din 8 februarie 1808, țarul a opinat că dacă e vorba de „împărțit totul" trebuie o nouă înțelegere cu harta în mână. Istoriografia a lămurit de multă vreme contururile și implicațiile acestui „tot". Pe noi ne interesează doar Principatele.

Privitor la ele se va încropi o relație de viitor politic cu Finlanda. La 7 martie 1808, în numele împăratului, Caulaincourt oferă țarului Finlanda pentru ca „frumoasele din Petersburg să nu mai audă tunuri". Țarul mulțumește și-i promite rîzînd că „o să le spună frumoaselor"[43] vestea bună. Știută este cariera istorică a „argumentului" invocat de Caulaincourt și „prizat" din chiar mediul misiunii sale. Din Finlanda la Strâmtori, harta politică e făcută și refăcută în nesfârșite discuții la Petersburg, argumentele pretendenților în propriul beneficiu nedepășind cu o fărâmă de idee vechiul sistem al echilibrului de forțe, ca și cum anul 1789 cu principiile sale ar fi fost șters din calendar. O dovadă în acest sens nu este numai nota lui Rumianțev din 12 martie 1808 care rezumă cererile Rusiei[44], ci și indiferent ce act aparținând înșiși moștenitorilor direcți ai anului 1789. Cum numai soarta Principatelor părea pentru ruși asigurată în profitul lor de Napoleon, toate cererile turcești de pace au fost primite cu recomandarea de a fi adresate mediatorului (adică Franței)[45]; mai mult, țarul deconspira față de Napoleon tentativele otomane[46].

Țarul și Rumianțev erau, într-adevăr, fascinați de perspectivele alianței cu Franța, dar P.A. Tolstoi continua să ceară (mai 1808) de la Paris: pace cu Turcia, înțelegere cu Austria, pace cu Anglia[47]. Avantajul „achiziționării Principatelor – scria la 21 iunie 1808 Tolstoi – nu e apreciat în Rusia de toată lumea, pe când consecințele imposibilității de a vinde și exporta produsele noastre apasă asupra tuturor claselor sociale"[48]. Czartoryski îi scria țarului la 26 iunie/ 8 iulie 1808 că relațiile sale cu guvernul francez vor sfârși pentru el în „maniera cea mai funestă"; va veni rândul Austriei, apoi al Rusiei[49]. Nu toți profeții sînt deci mincinoși, deși nu e vorba de un profet, cum n-a fost nici Talleyrand cu peste un an în urmă. Ce-i drept, Rumianțev relua în considerare, în mai 1808, eventualitatea unor negocieri directe cu Poarta[50], iar Latour-Maubourg anunța la 31 august 1808 de la Constantinopol conținutul unor rapoarte neverificate potrivit cărora rușii ar fi înaintat „foarte secret" propuneri marelui vizir de a se urca pe tron, iar ei îl vor recunoaște și vor face să fie recunoscut de toate statele Europei, dar cu o condiție: cedarea Principatelor și încheierea unei alianțe ofensive și defensive[51]. Care ruși? Nu știm. Oricum, din arsenalul atât de variat al mijloacelor diplomatice nu pot fi eliminate căile tainice. Fapt este că țarul și Rumianțev vor obține chiar de la Napoleon, la Erfurt, mână liberă în tratativele cu turcii după ce abandonul Principatelor de către împăratul francezilor va fi formal declarat, dar aparent și fals consumat.

Desfășurările diplomatice se reflectau în conduita rușilor aflați în Principate. Toate măsurile anunțate, în parte doar aplicate din pricina unei rezistențe pasive și totuși eficace, și a seducției pe care au exercitat-o localnicii (firește, familiile marilor boieri) asupra comandanților militari ai țarului nu răspundeau în măsura așteptată comenzilor guvernului țarist, dar intențiile Petersburgului sunt dezbrăcate de mister. Apelăm din nou la acel istoric sagace și cu o interesantă experiență de diplomat la Constantinopol, cu o informație istoriografică de primă mână, corect, echilibrat și judicios – l-am numit pe A.F. Miller: în momentul semnării armistițiului de la Slobozia, rușii aveau în Principate 35.000 de oameni, pentru ca la sfârșitul lui 1807 să ajungă la 80.000 (întăriri venite din Corfu); aramata rusă era infestată de indisciplină și abuzuri; căruțașii (desigur, români, am preciza noi) fugeau sau mureau de foame; un achizitor rus, Zotov, avea două măsuri pentru fân: una mare de procurare de la țărani, alta mică de livrare armatei; Prozorovski raporta relativ la detașamentele formate de C.Ipsilanti: dezbrăcați, o adunătură, populația se plânge că e jefuită, Ipsilanti devine odios tuturor prin marile impozite puse[52] în intenția de a organiza o armată a sa, menită să slujească propriile sale țeluri personale, cu iz bizantin, străine chiar și grecilor din Arhipeleag. C.Ipsilanti nu și-a propus să împlinească revendicările românilor, cu o vechime de aproape un secol, de formare a unei armate pământene (adică națională), de vreme ce revendicarea aceasta era atașată de o alta fundamentală: domnitor național. În acele detașamente de „flueră vânt", cum spune un martor ocular, nu și-au aflat locul decât pandurii, organizați, atacând sudul Dunării mai mult pentru a-și apăra căminele. Oricât de îndreptățite ar fi fost plângerile lui C.Ipsilanti și confesiile de bună intenție și credință într-o cauză, el era damnat, strivit între planurile Petersburgului și adversitatea, dușmănia față de un regim pe care îl reprezenta (deși se dezicea) doborât de-abia în 1821. A fugit din București neocrotit de nimeni, dimpotrivă. S-a reîntors urmă palidă a personalității (inteligentă, cultă, cu orizont european al judecății politice) pentru a juca un rol de culise în tratativele de la Slobozia și, în sfârșit, pentru a lua drumul pribegiei în Rusia și a trimite Principatelor un fiu din ordinul căruia a fost asasinat Tudor Vladimirescu. Nu era atașat de supușii săi români, nici de grecii veritabili; s-a legănat în iluzii anacronice, chiar dacă nu le-am refuza intenții mărinimoase. Dar eliminarea lui C.Ipsilanti din Principate este și ea un semn al tendinței de instăpânire țaristă.

Sunt și altele. De pildă, afluența grecilor în instituțiile și treburile bisericești și nu numai (se înțelege de la sine că este vorba de greci verificați ca filo-ruși). După Tilsit, Capodistria, „cu gândul la Grecia", ar fi dorit să fie numit ministru rezident al Rusiei la Milano sau trimis în Principate, ceea ce se va întâmpla, pentru lucrări de statistică, comerț și știință, și unde află un prieten, pe mitropolitul Ignatie, fost apropiat al lui Ali pașa Tepelini și agent în serviciul Rusiei[53]. C.Ipsilanti este îndepărtat. S.S.Kușnikov e numit președinte al divanurilor Moldoviei și Valahiei, mitropolitul Veniamin Costachi este și el înlocuit cu „un om sigur", Miloradovici anunță că niciodată și în nici un caz Ipsilanti nu se va mai reîntoarce[54], lui Kirico i se retrage[55] titlul de „consul al Rusiei" în Principate

„ca şi anexate", în schimb, în semn de recunoştinţă pentru serviciile prestate, e decorat de ţar[56].

Contrarietăţile alianţei ruso-franceze se reflectă, păstrând proporţiile, şi în Principate. Nu este vorba de mici şicane între mari Puteri inerente în zone de contact. Lucrările armistiţiului de la Slobozia îl determină pe Laşkarev să „recomande boierilor munteni întreruperea oricăror relaţii cu Lamare", comisarul Franţei la Bucureşti[57]. În mai 1808, Rumianţev neagă acuzele din „Journal de Paris" (1 mai) şi „Gazette de Berlin" (12 mai), deci sursa este Parisul, precum că autorităţile ruse din Principate nu plătesc rechiziţiile, iar Caulaincourt, la rându-i, incriminează Academia de la Petersburg de a fi publicat o lucrare neagregată despre armata franceză[58]. Şicane, „mizerii", dar vinovate, care pot interveni şi între „prieteni" ce pregătesc o decisivă întâlnire, în cazul nostru cea de la Erfurt.

Mult, incomparabil mult mai importante sînt ideile, zvonurile ce atestă persistenţa (într-o epocă a bulversărilor arbitrare) soluţiei (deocamdată fragilă) care se va constitui în esenţa „chestiunii române" în deceniile următoare. Nu au nevoie de comentarii; le consemnăm în ordinea lor cronologică: după armistiţiul de la Slobozia, un consul rus de origine greacă (Kirico ?) propaga la Braşov ştirea că Austria renunţă la Transilvania pentru a fi alipită Moldovei şi Valahiei menite să alcătuiască regatul Daciei sub sceptrul marelui duce Constantin[59]. În octombrie 1807 este pusă în circulaţie aceeaşi ştire, de data aceasta provenind dintr-o scrisoare privată a generalului Miloradovici[60]. Aproximativ o lună mai târziu, ştirea e transmisă în aceiaşi termeni regelui Prusiei de ambasadorul său la Poartă, Senff de Pilsach, dar scrisoarea sa pleacă din Sibiu[61]. Este lesne de observat că zvonul are aceeaşi sursă, plasată în Transilvania. De asemenea, nu este greu să depistăm destinatarul (din motive politice ştiute, cu scop nu atât de intimidare, cât de acomodare la conduita Petersburgului): Austria. Suntem în deplin acord cu cei ce se simt îndreptăţiţi să categorisească ştirile de mai sus drept cabală. Dar, repetăm, este o cabală cu o carieră niciodată sfârşită şi cu şanse de revigorare, cum se ştie. Vorbeşte-mă de bine, chiar şi de rău, dar nu mă înmormânta în uitare spune un personaj mollieresc. În aprilie 1808, von Schladen, trimisul regelui Prusiei la Petersburg, lansa o altă variantă cu acelaşi numitor comun, adică un stat românesc unit prin sceptru: Rusia ar fi fost gata să acorde suveranitatea asupra Principatelor arhiducelui Jean (fireşte, Johann de Austria) în cazul căsătoriei sale cu marea ducesă Ecaterina (sora ţarului); a fost o eroare recunoaşte ambasadorul: nu era vorba de „Jean", ci de un frate al împărătesei Austriei[62]. În sfârşit, Alexandru I, obosit de interminabila dispută cu Napoleon în privinţa „echivalenţei" Silezia-Principatele, a preluat cu o atenţie efemeră o soluţie[63] cu vechime istorică: Dacia independentă (ghilimelele sunt de presupus pentru independenţă) cu varii încoronaţii: arhiducele „Jean", ducele de Oldenburg (alegerea ar fi căzut asupra celui ce ar fi luat în căsătorie pe sora Ecaterina – a luat-o ducele de Oldenburg, dar fără Dacia), fratele împărătesei Ludovica ori arhiducele Ferdinand. Recunoaştem că cele de mai sus ţin de „mica istorie", de culisele de palat şi că nu au o importanţă notabilă în desfăşurările politice majore

pe scară continentală. Dar, cu riscul de a ne repeta, nu facem decât să consemnăm că soluţiile pe care le aşezăm acolo unde îşi au locul în istorie au deţinut un loc defel neglijabil în istoria României. Drept dovadă, invocăm conservarea şi disiminarea ideii unei soluţii româneşti (naţională în secolul al XIX-lea) a „problemei Principatelor Moldova şi Valahia" ca aspect important al chestiunii orientale, şi înscăunarea în domnia Principatelor unite a lui Carol de Hohenzollern în 1866. În ajunul şi în timpul tratativelor de la Erfurt, o asemenea dezlegare a fost însă amânată.

La Erfurt, şi Napoleon din princina războiului spaniol şi Alexandru de teamă că la o împărţire a Imperiului otoman cel dintâi s-ar putea instala la Constantinopol, pe care îl refuza ţarului, au renunţat la împărţirea posesiunilor otomane, Petersburgul limitându-se la *dobândirea Principatelor fără mediaţia franceză*, care s-a dovedit mai mult decât stânjenitoare. Convenţia[64] secretă ruso-franceză de la Erfurt a confirmat cedarea Principatelor şi a Finlandei către Rusia, cedare care devenea o condiţie a păcii cu Anglia; în cazul în care Poarta refuza „despuierea" şi războiul se va reaprinde, Franţa nu va lua parte la război, dar va uza de bunele oficii pe lângă turci în favoarea Rusiei; dacă Austria se va alia cu Poarta, Napoleon va face cauză comună cu ţarul, iar dacă va intra în război contra Franţei, Rusia va face cauză comună cu Franţa. Aşadar, Rusia rămânea încurcată la Dunăre pentru că anexarea Principatelor presupunea fie tratative cu Poarta, fie război, ori şi una şi alta.

Bazele păcii ruso-turce (negociate la Iaşi) au fost transmise la 4/16 octombrie 1808 de Rumianţev la Prozorovski: reconfirmarea tratatelor şi convenţiilor ruso-turce, anexarea Principatelor, recunoaşterea stăpânirii ruse asupra Gruziei şi Imeretiei, guvern sârb potrivit dorinţelor poporului şi sub protecţia Rusiei[65]. Cu de la sine putere, Prozorovski a mai inclus şi dreptul de liberă trecere prin Strâmtori a vaselor de război ruse, ceea ce ţarul a aprobat[66]. Alexandru I a mai adăugat la pretenţiile Rusiei Mingrelia şi independenţa Serbiei sub protecţia şi a Turciei[67]. Ruşii doreau să profite de tulburările de la Constantinopol (lovitura de stat) şi să încheie rapid pacea de teamă că, „terminând cu Spania", Napoleon şi-ar reîntoarce privirile spre nord, ataşând ca beneficiară minoră şi Austria la împărţirea Imperiului otoman[68].

Ţarul promisese lui Napoleon să ţină secretă cedarea Principatelor timp de trei luni, rezervate pentru tratative directe cu Poarta, după care, în caz de eşec, ruşii să reia războiul. Desigur, Austria era profund îngrijorată de alianţa ruso-franceză din care fusese exclusă, dar Rumianţev i-a recomandat o stare de abstinenţă dacă dorea să fie lăsată în linişte[69]. După cum se ştie, Austria nu s-a resemnat, încât a rezultat războiul cu Franţa faţă de care Rusia a stat în expectativă, simulând doar respectarea unor îndatoriri faţă de aliat.

Este de reţinut că, dorind să dea o probă de sinceritate ca aliat, ţarul a condiţionat, prin Prozorovski, la 25 februarie şi 23 martie/3 aprilie 1809, începerea negocierilor de pace cu Poarta de expulzarea ambasadorului britanic de la Constantinopol[70]. Ţarul presa grăbirea păcii cu Poarta şi din alte motive decât cel al războiului spaniol: conflictul militar franco-austriac făcea imposibilă opoziţia

Austriei pe Dunăre iar terminarea lui ar fi putut prilejui inserția Vienei în negocierile de pace[71]. Concomitent, țarul credea să calmeze Austria, asigurând-o că toate eforturile sale tind spre pace, în care scop se va limita la anexarea Principatelor deja cucerite de armatele ruse[72].

Războiul franco-austriac din vara anului 1809 adăugase încă o piesă la dosarul susceptibilităților franceze la adresa aliatului de pe malurile Nevei. În primele luni ale anului următor, observă cu îndreptățire Albert Vandal, alianța franco-rusă „n'est plus qu'un voile trompeur, recouvrant une hostilité latente. De deux partis, on s'observe, on s'épie, on se suspecte"[73]. Pe acest fond, continuă negocieri insidioase prin falsitatea sincerității în vorbe, se consumă, ca niciodată în trecut, o perversitate a spiritului pe care părțile o cunosc și o întrețin ca o regulă nedivulgată a jocului.

Note

1 A.L.Norocinitkii, N.I.Kazakov, *K istorii vastocinogo voprosa (O țeliah Rossii i Franții na Balkanah v 1807-1808 g)*, în NNI, 1969, nr.1, p.57.

2 Vezi *ibidem*, p.57-58.

3 *Ibidem*, p.56.

4 Albert Sorel, *L'Europe et la révolution française*, VII, neuvième édition, Paris, 1911, p.179.

5 T.G.Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie* (1281-1913), Paris, 1914, p.348.

6 *Acte și documente*, I, p.590-591.

7 A.F.Miller, *Mustapha Pacha Baizaktar*, București, 1975, p.250.

8 *Ibidem*, p.228.

9 *Ibidem*, p.231.

10 Albert Vandal, *Le Cour de Russie en 1807-1808. Notes sur la Cour de Russie et Saint Petersburg écrites en decembre 1807 par le general Savary*, în RHD, quatrième année, 1890, p.414.

11 A.F.Miller, *op.cit.*, p.231-233.

12 L.P.E.Bignon, *Histoire de France*, VII, Paris, 1838, p.41.

13 M.Copefique, *Les diplomates européens*, Paris, 1843, p.139.

14 Hurmuzaki, XIX$_2$, p.444.

15 Patricia Kennedy Grimsted, *The Foreign Ministers of Alexander I. Political Attitudes and the Conduct of Russian Diplomacy 1801-1825*, New University of California Press, 1969, p.173.

16 A.F.Miller, *op.cit.*, p.238.

17 *Ibidem*, p.238-239.

18 *Ibidem*, p.239.

19 *Ibidem*.

20 *Mémoires du general de Coulaincourt duc de Vicence*. Introduction et notes de Jean Hanoteau, I, Paris, 1933, p.244.

21 A.L.Norocinitkii, N.I.Kazakov, *op.cit.*, p.58.

22 Vezi pe larg A.F.Miller, *op.cit.*, p.200-203.

23 *Ibidem*, p.203.

24 *Acte și documente*, I, p.293-295; *Documente turcesti privind istoria Romániei, vol.III 1791-1792*. Volum intocmit de Mustafa A.Mehmet, Bucuresti, Editura Academiei, 1986, p.223.

25 *Acte și documente*, I, p.595, 597-598.

26 *Ibidem*, p.599-600.

27 *Vnesneea politika-Rossii XIX/naciala XX veka*, IV, p.81; Serge Tatistcheff, *Alexandre Ier et Napoleon d'apres leur correspondance 1801-1812*, Paris, 1891, p.216-219.

28 *Vnesneea politika...*, IV, p.90; *Acte și documente*, I, p.616-617.

29 *Acte și documente*, I, p.640, 642-643.

30 *Mémoires, documents et écrit divers laissés par le prince de Metternich*, II, Paris, 1881, p.138 (în continuare, Metternich, *Mémoires...*).

31 *Vnesneea politika...*, IV, p.111.

32 *Acte și documente*, I, p.674-679, 678-679; *Vnesneea politika...*, IV, p.129.

33 *Acte și documente*, I, p.686; *Vnesneea politika...*, IV, p.131-132.

34 *Vnesneea politika...*, IV, p.132.

35 *Acte și documente*, I, p.701.

36 *Ibidem*, p.704.

37 *Ibidem*, p.715-718.

38 *Ibidem*, p.751-756; 765, 771.

39 *Ibidem*, p.784; Metternich, *Mémoires...*, II, p.165.

40 *Acte și documente*, I, p.788789.

41 A.F.Miller, *op.cit.*, p.305-307.

42 *Acte și documente*, I, p.792.

43 *Ibidem*, p.808.

44 *Ibidem*, p.822-826.

45 *Ibidem*, p.829, 834, 846.

46 *Ibidem*, p.875; A.F.Miller, *op.cit.*, p.273.

47 *Acte și documente*, I, p.873.

48 *Ibidem*, p.844.

49 *Ibidem*, p.887, 889.

50 *Vnesneea politika...*, IV, p.254.

51 Hurmuzaki, I2, p.521.

52 A.F.Miller, *op.cit.*, p.229-230.

53 Vezi G.L.Arș, *I . Capodistria i greskoe nationalno-osvoboditelinoe dvijenie 1801-1822* gg., Moskva, 1976, p.16.

54 Hurmuzaki, XIX2, p.495.

55 *Ibidem*, XVI, p.832.

56 *Ibidem*, XIX2, p.512.

57 Radu Rosseti, *Arhiva senatorilor din Chișinău*, în AARMSI, s.II, XXX, 1908-1909, p.516.

58 René Bittard des Portes, *Les préliminaires de l'entrévue d'Erfurt* (1808), în RHD, quatrième année, 1890, p.117.

59 Francisc Pall, *Les consuls des Puissances étrangers et le clergé catholique en Valachie au debut du XIXe* siècle, București, 1940, p.20.

60 Hurmuzaki, XIX2, p.464.

61 N.Iorga, *Acte și fragmente*, II, p.433.

62 *Ibidem*, p.436, 440.

63 Idem, *Istoria românilor*, VIII, Bucuresti, 1938, p.191.

64 *Acte și documente*, I, p.928; *Vnesneea politika...*, IV, p.360.

65 *Vnesneea politika...*, IV, p.368.
66 Serge Goriainov, *Le Bosphore et les Dardanelles*, Paris, 1910, p.17.
67 *Vnesneea politika...*, IV, p.444.
68 *Ibidem*, p.456-457.
69 Metternich, *Mémoires...*, II, p.264.
70 *Vnesneea politika...*, V, p.19.
71 *Ibidem*, p.59, 267-268.
72 *Ibidem*, p.304.
73 Albert Vandal, *Napoleon et Alexendre Ier ...*, t.I, Paris, 1896, p.XIII.

Stela Mărieș

PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN VREMEA RĂZBOIULUI CRIMEII (1853-1855) ÎN PUBLICAȚII PERIODICE GERMANE DE EPOCĂ

Presa germană de la jumătatea veacului trecut ca sursă pentru istoria modernă a României a fost, în genere, sporadic și insuficient cercetată și, mai ales, valorificată în istoriografia noastră, cu câteva rare și notabile excepții[1]. Semnalăm în acest sens și unele contribuții inedite[2], de dată mai recentă, care vin să completeze un gol evident.

În istoriografia germană, Carla Braun von Stumm a consacrat un studiu bine documentat ecoului Unirii Principatelor Române în presa germană de diferite orientări politice din perioada 1856-1860[3]. Din păcate, însă, studiul se mărginește numai la publicațiile periodice germane centrale, mai importante și ignoră complet pe cele provinciale.

Explorarea sistematică și exhaustivă a publicațiilor germane din epoca avută în vedere nu s-a întreprins încă și continuă să rămână un deziderat de viitor.

Deși problemei românești la jumătatea veacului trecut, în contextul redeschiderii crizei orientale, i-au fost consacrate numeroase pagini în publicistica germană a epocii, care se făcea ecoul direct al intereselor germane la Dunărea de Jos, totuși, tema enunțată, în toată complexitatea ei, n-a beneficiat în istoriografia românească de atenția cuvenită.

Publicațiile periodice germane aduc informații suplimentare, inedite și întotdeauna binevenite în acest sens, după cum vom arăta în cele ce urmează prin prezentarea unui eșantion din puțin cunoscutul și valorificatul cotidian berlinez „Königlich – privilegierte Berlinische Zeitung", supranumit „Vossische Zeitung" (1626-1934), organ oficios al Curții regale de la Berlin și a informațiilor din alte publicații germane de epocă, consultate personal la prestigioasa „Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz" din Berlin.

Analiza știrilor furnizate de corespondențele adresate din Principate publicației berlineze" Vossische Zeitung", în răstimpul iulie – septembrie 1853, coroborate și cu alte informații din diverse alte publicații periodice germane de epocă, ne va îngădui să constatăm importanța acordată problemei românești în contextul politic internațional marcat de izbucnirea războiului Crimeii, cu accentul pe interesele specific germane privind navigația pe Dunăre, poziția diferitelor categorii și pături sociale din Principate față de ocupația rusească (1853-1854), starea de spirit a populației locale grav atinsă de exacțiunile armatelor rusești, imaginea străinului ocupant în mentalul colectiv, ș.a.

În calitatea sa de cel mai vechi ziar berlinez, care la jumătatea secolului al XIX-lea era ziarul politic cu cel mai mare tiraj din toate statele germane (24.000 de exemplare), nu este lipsită de interes o succintă incursiune în istoria acestuia. Cotidianul berlinez a beneficiat de o foarte bogată literatură în istoriografia germană, iar în istoriografia noastră i-a consacrat un studiu special istoricul clujean Teodor Pavel referitor la revoluția de la 1848 din Țările Române oglindită în corespondențele adresate ziarului berlinez" Vossische Zeitung"[4].

Istoria lui „Vossische Zeitung" este, totodată, istoria primului și celui mai vechi ziar german, care a avut o existență de peste 300 de ani: a apărut neîntrerupt din anul 1704 ca periodic și din 24 noiembrie 1823 și până la 31 martie 1934, ca ziar.

Denumirea și-a luat-o de la numele unei vechi familii de editori și librari berlinezi: Christian Friedrich Voss și fiul lui omonim, care au stăpânit ziarul între anii 1751-1795. Originile ziarului urcă însă până la începutul secolului al XVII-lea, până la foaia apărută la Berlin, intitulată „Frischmann Zeitung", între anii 1617-1628 și 1631-1636, după numele întemeietorului ei, Chr. Frischmann (1576-1618). Cotidianul s-a bucurat de un prestigiu și de o longevitate deosebite numărând colaboratori de vază ca: renumitul scriitor Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781), care trăia din anul 1748 la Berlin ca liber profesionist, publicistul și artistul Fr. Wilhelm Gubitz (1786-1870), scriitorul și criticul muzical Ludwig Rellstab (1799-1860) ș.a.

La 18 februarie 1721, editorul și tipograful Johann Andreas Rüdiger (1683-1751) a primit privilegiul pentru așa – numitul „Berlinische Zeitung", care se transformă apoi în „Vossische Zeitung" între 1751-1795. Ziarul devine oficiosul Curții regale prusiene, ceea ce îi imprimă o linie conservatoare, păstrată până la revoluția din 1848. După această dată devine un ziar de influență liberal-burgheză.

La titlul său principal, în anul 1785, ziarul își va adăuga pe acela de „Königlich privilegierte Berlinische Zeitung von Staats und gelehrte Sachen", pe care-l va păstra până în anul 1911. Ziarul „Vossische Zeitung" va dăinui până la 31 martie 1934.

Presa europeană ca a „patra putere în stat" s-a făcut cea dintâi ecoul evenimentelor istorice de la mijlocul secolului al XIX-lea, evenimente care au adus pe ordinea de zi a diplomației europene eterna „problemă orientală". Subsumată acesteia avea să intre în atenția diplomației și a publicisticii epocii chestiunea înlocuirii protectoratului exclusiv al Rusiei țariste asupra Principatelor Române cu garanția colectivă a marilor puteri europene. Nici presa germană n-a rămas indiferentă la redeschiderea crizei orientale cu toate implicațiile acesteia. Aceasta cu atât mai mult cu cât statele germane și Austria se loveau direct la gurile Dunării de Rusia țaristă, care punea deliberat piedici liberei navigații pe fluviu. Oprirea avansului expansionist al Rusiei țariste, care reprezenta un pericol pentru viitorul comerțului german pe fluviu, a fost și a rămas în această epocă temă predilectă a publicisticii germane de diverse orientări. Încă de la 1849, publicistul I.G.Kohl inaugurează campania publicistică net antirusă din presa germană

din Sud cu cel mai dens și complet expozeu intitulat „Die Interessen Österreichs, Deutschlands und Russlands an den Donaumündungen", publicat în „Allegemeine Zeitung" din Augsburg din 1849 și în „Deutsche Vierteljahrsschrift" din același an[5]. Prin aceasta, presa germană din Sud se făcea purtătoarea de cuvânt a punctului de vedere oficial, care exprima și sprijinea interesele specific germane pe Dunăre și, în primul rând, interesele Austriei, direct interesată în zonă.

Dar nici presa germană din Nord nu rămâne indiferentă la acest subiect care interesa în cel mai înalt grad Prusia, chiar dacă aceasta se declarase neutră la izbucnirea războiului Crimeii. O dovedește și cotidianul berlinez „Vossische Zeitung", care consacră numeroase pagini situației de la Dunărea de Jos, găzduind articole pe această temă sau corespondențe de la fața locului – din Iasi, București și unele din: Brodi, de la granția Moldovei cu Galiția, ce aparținea Imperiului Habsburgic. Cotidianul berlinez trage un semnal de alarmă asupra pericolului rusesc la Dunărea de Jos, pericol care amenința nu numai soarta Principatelor Române, ci și interesele comerțului european cu Orientul și îndeosebi interesele comerciale germane la gurile fluviului, avansând ideea îndrăzneață că revine Prusiei neutre rolul de a acționa pentru înlăturarea ocupației rusești a Principatelor Române și, implicit, a piedicilor care stăvilesc bunul mers al comerțului și navigației pe Dunăre.

Ce înseamnă ocuparea Principatelor Române din punctul de vedere al intereselor comerciale germane pe Dunăre și ce poziție ar trebui să adopte Prusia vizavi de această chestiune este o temă ce apare frecvent în paginile publicației berlineze, atât în articolele redacției, cât și în corespondențele venite din Principate, intitulate, de regulă, „von den unteren Donau".

Astfel, în articolul de fond publicat în numărul din 2 iulie 1853 al cotidianului citat se insistă asupra ideii devenită dogmă – cea a Dunării germane, fundamentată de economiști, jurnaliști și oameni de stat austrieci și germani și foarte vehiculată în epocă: „Problema Dunării este prin excelență o problemă germană, căci un Imperiu german se învecinează cu Moldova și Valahia, în timp ce Rusia se învecinează numai cu partea răsăriteană a Moldovei, iar cu Valahia absolut deloc. Vasele germane sunt acelea care poartă până la Dunărea de Jos produsele îndemânării industrioase și care au creat la gurile măreţului fluviu un trafic mondial, în timp ce Rusia le lasă să se înnisipeze. Germania este aceea care aduce civilizația și bunăstarea spre vechea țară a dacilor. Rusia dimpotrivă s-a făcut cunoscută acolo, ca și Turcia de altfel, numai prin războaie și urmările triste ale acestora și nu prin vreo faptă de civilizație"[6]. Ideea este reluată și în numărul din 8 iulie 1853, unde se accentuează asupra faptului că Germania nu are dreptul să rămână pasivă la ocuparea Principatelor Române de către ruși pentru că aceasta atinge atât comerțul statelor germane cât și pe cel al celorlalte țări europene. Mai ales pentru Prusia, scrie autorul articolului, este vie amintirea consecințelor economice nefaste pe care le-a atras divizarea statelor germane în două lagăre dușmane din punct de vedere al politicii comerciale. Prin ocuparea militară al Principatelor dunărene, Rusia amenință soarta noului tratat de comerț

prusiano-austriac, ce se anunța atât de promițător pentru comerțul Zollverein-ului cu piața orientală.

„Nu este oare îndeajuns, că Rusia stăpânește gurile *Dunării germane*, această naturală și cea mai lesnicioasă cale de legătură pentru comerțul întregii Europe cu o mare parte a Orientului? Nu este oare suficient că Rusia înnisipează brațul Sulina, singurul, de altminteri, practicabil pentru vasele de mare tonaj? Oare trebuie și Principatele dunărene să devină monopolul comerțului rusesc", se întreabă autorul. „Este în interesul Germaniei și a celorlalte puteri europene să împiedice ca Rusia, prin ocuparea Principatelor Române, să monopolizeze după bunul ei plac gurile Dunării și să distrugă comerțul european cu Orientul. Ocupația rusească amenință atât comerțul cât și meseriile Europei și pe cele ale Germaniei, în special". Revine, prin urmare, Prusiei neutrale, conchide jurnalistul, „ca o îndatorire principală să acționeze pentru înlăturarea acestei piedici[7]".

Corespondențe din Brodi, Iași și București, din primele zile ale lunii iulie 1853, dau dimensiunea reală a caracterului spoliator al ocupației rusești pentru Principatele Române. Astfel, într-o corespondență, datată 24 iunie 1853, către „Vossische Zeitung", venită de la „granița moldovenească", se consemnează faptul că „țăranii moldoveni vând în mare grabă boii lor de transport, de teama rechizițiilor"[8].

O altă corespondență, din Brodi, datată 9 iulie 1853[9], relevă contrastul între promisiunile rusești și realitatea acțiunilor lor în Principate. Astfel, aflăm că în ciuda proclamației prințului Gorciakov, comandantul suprem a armatelor rusești, că locuitorii Principatelor nu vor fi stânjeniți cu nimic în ocupațiile și comerțul lor cu toate acestea, deja, „au fost rechiziționate 8.000 capete de boi pentru transport și îndreptate spre Sculeni și urmează alte rechiziții de oameni și animale".

O altă temă abordată în corespondențe privește încartiruirile soldaților ruși din trupele de ocupație la locuitorii țării, care au constituit o grea povară pentru aceștia. Astfel, într-o corespondență din Iași, datată 8 iulie 1853, adresată cotidianului „Allgemeine Zeitung" din Augsburg, de la care este preluată de „Vossische Zeitung", transmisă chiar de un martor ocular, se relatează despre efectul dezastruos al încartiruirilor asupra populației din Principate: „Curând după intrarea trupelor în Principate au fost răspândite manifeste care au servit mai mult la a amărî poporul. Este vorba de încartiruiri la populație. Au și fost încartiruiți (câte 4-8 soldați) la diverse persoane, în majoritate familii sărace, care au fost constrânse să asigure militarilor și masa și băutura. Abia a plecat primul val de soldați și a sosit al doilea, care a procedat la fel, semănând spaima și neliniștea în întreaga țară. Zilele dureroase ale anului 1848 au revenit. Rănile lăsate de acele zile încă nu s-au vindecat. Banii – 1 milion de ruble – ce urma să-i plătească puterea protectoare pentru ocupație (cea din 1848-1851 – n.n.) încă nu au fost complet plătiți și țara se și vede amenințată pentru a doua oară într-un timp așa de scurt cu o nouă povară, aceea a trupelor de ocupație"[10].

Intrarea trupelor rusești în Moldova – 8000 în primele zile ale lunii iulie a anului 1853 și mai erau așteptați 12.000 în zilele următoare[11] a însemnat o grea

lovitură dată economiei țării, îndeosebi pentru comerț și finanțe. Faptul reiese și din corespondența aceluiași martor ocular din Iași, din 8 iulie 1853, care consemnează în acest sens: „Comerțul stagnează, afacerile sunt la pământ, lipsa de numerar a atins punctul cel mai înalt, criza este iminentă, fapt ce se va resimți chiar și în străinătate (....)"[12].

Sumbrul tablou economic generat de intrarea trupelor rusești în Moldova și ocupația rusească este întregit prin detaliate știri politice despre atmosfera antirusească din Principate, mai ales în Țara Românească, despre poziția diferitelor categorii sociale față de ocupantul străin[13], despre importanță strategică și economică a țărilor de la Dunărea de Jos pentru politica expansionistă a Rusiei țariste.

Îndeosebi este comentată pe larg poziția domnitorului Moldovei. Astfel, corespondentul moldav informează că, Grigore Ghica, ajuns Domn al Moldovei prin sprijinul marelui Vizir, Reșid Pașa, s-a situat încă din prefaza conflictului ruso-turc, pe poziția dușmanului Porții, adică a Rusiei. În timpul ultimei sale tentative de sinucidere, cauzată de melancolia depresivă de care suferea, și-a provocat la piept și la abdomen două răni, cu o foarfecă, și după ce și-a revenit în simțiri după o grea pierdere de sânge, s-a aruncat în brațele Rusiei. Primise în prealabil asigurări binevoitoare din partea cancelarului Nesselrode prin consulul general rus din Iași, Giers, care fusese trimis mai înainte la domnul Moldovei, ca să asigure bună primire ofițerilor ruși. Într-adevăr, în numele său, domnul a trimis o deputație de boieri să-i salute la graniță și să le dea, pe cât posibil, câte un aconto. Când ofițerii au sosit în Iași, boierii moldoveni s-au grăbit să-i cazeze pe la casele lor. Cu toată ospitalitatea lor, boierii nu sunt rusofili, scrie corespondentul moldav și n-ar schimba libertatea neîngrădită de acum pe dominația rusească. Dar pentru a arăta ce înseamnă puterea Rusiei în Principate, comentatorul opinează că n-ar sfătui pe nici un boier să nu se arate rusofil!

Poziția domnitorilor din ambele Principate, arată corespondentul, este delicată. Pe de o parte, ei trebuie să nu se compromită față de Rusia, iar pe de altă parte să nu-și manifeste lipsa de patriotism față de țară. Domnitorul Grigore Ghica ar fi fost desemnat să cheme trupele rusești în Moldova. După multe hărțuieli, domnitorul și-a dat consimțământul ca o deputație compusă din trei boieri – și anume: Mihai Mihalache, Lazăr Bogdan și logofătul Ion Canta – să plece la Chișinău unde se afla cartierul principal al prințului Gorciakov, comandantul suprem al armatei ruse. Boierii au acceptat misiunea și și-au atras prin aceasta eticheta de antinaționali. Mai întâi ordinul domnului prevedea să se deplaseze până la Chișinău și să-l salute acolo pe prințul Gorciakov. Ulterior ordinul a fost contramandat iar boierilor li s-a ordonat să se deplaseze numai până la graniță, la Sculeni, și să aștepte acolo până ce va sosi comandantul rus și să-l primească pe pământul moldav[14].

O corespondență din Brody din 9 iulie 1853[15], către „Vossische Zeitung" informează despre poziția extrem de delicată a domnului Grigore Ghica, aflat între amenințarea unui corp de armată turc de 40.000 de oameni, care mărșăluia spre Galați și cei 20.000 de soldați ruși care ocupaseră Iașii. În același timp,

sursa care, după toate aparențele este un sudit austriac, își exprimă speranța că ocupația rusească va atrage după sine „o înviorare a afacerilor comerciantilor noștri (din Brody – n.n.) pentru că în Principatele dunărene vor fi cerute cantități însemnate de coloniale și fabricate, căci rușii în străinătate sunt întotdeauna mari consumatori (de diverse mărfuri)“[16]. Cât privește atitudinea locuitorilor față de ocupația rusă, același corespondent apreciază că ea ar fi „indiferentă în Moldova și ostilă în Muntenia, mai ales în Oltenia“[17]. Ion Ghica, care după evenimente de la 1848 trăia în exil la Constantinopol, potrivit aceleiași surse, ar urma să vină în țară în suita trupelor turcești conduse: de Omer Pașa și să răscoale locuitorii Munteniei împotriva trupelor țariste[18]. Este îndoielnic faptul, conchide corespondentul, că s-ar putea opune rezistență din partea română în fața uriașei forțe militare rusești de ocupație[19].

Problema costului ocupației rusești, cost plătit de Principate și nu de Rusia, este pe larg discutată într-o corespondență din București din 28 iunie 1853, preluată de „Vossische Zeitung“ de la cotidianul lui J.F.Cotta – „Allegemeine Zeitung“ din Augsburg. „Cine a suportat nemaiauzitul cost atât a ultimei cât și a actualei ocupații rusești a Principatelor dunărene“ – se întreabă corespondentul valah[20]. Chiar dacă a rămas puțin observată chestiunea nu e lipsită de însemnătate pentru soarta viitoare a Principatelor, continuă corespondentul din București. El deplânge: „situația nenorocită a acestor nefericite provincii“ românești, care au fost și au rămas pradă repetatelor ocupații ruso-turce și a pagubelor provocate de acestea. „Se împlinește de curând un an de când țarul Rusiei a ordonat ambilor domnitori restituirea costului ultimei ocupații rusești în sumă de 42 milioane piaștri (4 milioane ruble de argint) și, în acest scop, a acceptat plata în rate pe o durată de șase ani. Ambii domnitori, în ciuda explicitei și repetatei interdicții din partea Porții, au trebuit să se supună neînduplecatei porunci a neîndurătorului protector (Rusia – n.n.). O delegație a fost trimisă la Wosnesensk, dar i s-a interzis, în mod sever, să se atingă de chestiunea costului ultimei ocupației rusești. În contradicție flagrantă cu legile în vigoare, care condiționau valabilitatea noilor impuneri de consimțământul Porții, ambele Principate au fost impuse pe ascuns la noi impozite. Acestea sunt apăsătoare. Sumele cerute de Rusia drept reparații de război depășesc substanțial întregul venit anual al acestor țări. Termenele de plată sunt prea scurte în comparație cu marea sărăcie a contribuabililor“ – observă corespondentul din Bucuresti[21]. El condamnă în termeni severi fosta și actuala ocupație a Principatelor Române, scriind cu patos în acest sens: „Nu putem tăcea asupra nemaiauzitului sacrificiu pe care l-a cerut ocupația rusă de doi ani (1848-1850 – n.n.) și încă nu ne-am consolat asupra faptului“[22]. Totodată, mai informează că prima rată a impozitului de război rusesc impus Principatelor a și luat drumul Rusiei“[23].

Prezintă apoi date care redau dimensiunea reală a sacrificiului impus Principatelor de ocupația rusească precedentă: „Pentru a îndepărta orice neînțelegere, scrie corespondentul din Bucuresti, trebuie să observ aici, în mod expres, că trupele rusești din anii 1848, 1849 și 1850, chiar cele din serviciul de ocupație,

precum și cele care au luptat pentru a înfrânge răscoala din Transilvania, trupe care au fost destul de numeroase, toate au fost susținute de ambele Principate“[24].

Informațiile furnizate de corespondențele adresate cotidianului berlinez „Vossische Zeitung“ despre exacțiunile rusești din timpul precedentei ca și din timpul ocupației la zi a Principatelor la declanșarea războiului Crimeii sunt confirmate și de alte publicații germane de epocă: „Allgemeine Zeitung“ din Augsburg sau de revista politico-culturală de la Leipzig – „Die Grenzboten“. Astfel, în numerele pe anul 1853 ale revistei de la Leipzig sunt publicate o serie de corespondențe de la „Dunărea de Jos“ privitoare la „problema românească“ în contextul redeschiderii crizei orientale. Câteva dintre acestea intitulate „Von den unteren Donau“, „Zustände der Walachei“, „Von der walachischen Donau“ sunt concludente în acest sens.

Publicația germană „Die Grenzboten“ asupra căreia ne-am rostit pe larg cu alt prilej[25] era o revistă periodică, politico-culturală, cu o existență de opt decenii (1841-1922). Fusese întemeiată la Bruxelles, în anul 1841, de Ignaz Kuranda, fiul unui librar praghez, cu sprijinul ministrului Belgiei, Nothomb și al renumitului scriitor Henrik Conscience. Începând din anul 1842, redacția revistei „Die Grenzboten“ își mută sediul la Leipzig, unde se afla și editura, condusă de Fr.W. Grunow. Titlul publicației care făcea aluzie la poziția centrală ocupată de capitala Belgiei, ușor accesibilă dinspre granițele Franței, Germaniei, Olandei și Angliei era de la apariție: *Revistă pentru politică, literatură și artă*, după modelul publicațiilor franceze preferate de public, care tratau un spectru larg de probleme de cultură, politică, literatură, artă și viață publică. Datorită conținutului ei bogat și variat, datorită formei sale distinse, chiar elegante de prezentare, revista „Die Grenzboten“ ocupa un loc proeminent în publicistica germană a epocii. Liberală și antiaustriacă în ceea ce privește orientarea ei politică, publicația lui Ignaz Kuranda a fost interzisă pe teritoriul Imperiului Habsburgic, chiar de la apariție. După intrarea în redacție a jurnaliștilor Julian Schmidt (1818-1886) și Gustav Freytag (1816-1895), și preluarea revistei de către editorul Fr.W.Grunow, revista „Die Grenzboten“ devine cel mai influent organ de presă al intereselor liberale de orientare prusiană până în anul 1870, când J.Schmidt și Gustav Freytag se retrag din redacția publicației. Conducerea acesteia o ia Moritz Busch, revista devenind organ guvernamental la dispoziția politicii bismarckiene. Revista își va continua existența până în anul 1922.

Articolele despre români publicate în paginile revistei „Die Grenzboten“ la mijlocul veacului trecut erau semnate de condeie renumite, ca fostul consul general prusian în Principate cu reședința la Iași, J.F.Neigebaur, de cunoscutul scriitor W. von Kotzebue, de doctorul german W.Hamm, care publică note de călătorie prin ținuturile românești[26]. Altele era semnate doar cu inițiale, autorii păstrându-și anonimatul. La fel în cazul corespondențelor din Principate, care abundă odată cu redeschiderea crizei orientale și ocuparea Principatelor Române de către trupele rusești. Dintre acestea rețin atenția îndeosebi corespondențele din București, din vara anului 1853, publicate în revista „Die Grenzboten“, vol. I și IV, pe anul 1853[27], care se constituie într-o analiză aprofundată a ocupației

Principatelor de către trupele rusești în anul 1853, a efectelor sale dezastruoase asupra situației populației, până la nivelul mentalităților, a atitudinii diferitelor categorii sociale față de ocupant, a stării generale de spirit din țară ostilă Rusiei, a importanței strategice a Principatelor Române pentru politica externă expansionistă a Rusiei țariste, ș.a. Scrise de un martor ocular, probabil un intelectual sas, deci un cunoscător de limbă germană, înzestrat cu spirit de observație critic, corespondențele puțin cunoscute și valorificate, scrise exact la intrarea trupelor rusești în București, prezintă pentru tema cercetată un interes particular. Prima, intitulată „Von den unteren Donau", datată 9 iulie 1853, debutează cu știri de ordin militar, relatând despre intrarea la 9 iulie 1853 a trupelor rusești în București. În câteva zile, arată corespondentul, ocuparea Principatelor devenise un „fapt împlinit". În continuare, corespondentul ne introduce în atmosfera capitalei sub ocupație rusă, cu aceste critice la adresa ocupantului dar și la adresa boierilor munteni, caracterizați ca „bogați, dar necivilizați" și care-și căsătoresc fetele după ofițeri ruși: „Rușii nu sunt chiar oaspeți bine văzuți la București, „remarcă acesta". „S-au păstrat vii în memorie pierderile de tot felul suferite cu ocazia ultimei ocupații. În ceea ce privește făgăduiala plății în bani lichizi e vorbă goală! Bonurile din menționata perioadă nu au putut fi nici până astăzi valorificate de posesori. În schimb, generalii și ofițerii s-au simțit foarte bine în capitala Valahiei. Pentru întregul Răsărit, Bucureștiul este centrul țărilor dunărene. Aici este reședința unei artistocrații bogate dar necivilizate, aici este locul de întâlnire a unei populații de 110.000 de locuitori și locul de etalare al unui lux și al unei bunăstări ce nu se vede pe sute de mile împrejur. Gândiți-vă că în acest haos social sunt aruncați ofițerii a 40 de batalioane și escadroane rusești, un strălucit stat major și generalii. Gândiți-vă la sărăcia pe care acești domni au trebuit s-o îndure în bălțile și în incartiruirile pustii din Ismail sau de pe Prut, pentru a estima impresiile cu care se mută acum în marele oraș de 110.000 de locuitori (...). Când în urmă cu câțiva ani a încetat ocupația rusească în Principate și Rusia și-a retras trupele, existau deja mai multe căsătorii încheiate între ofițerii ruși și fete de boieri (.....)"[28].

Corespondentul relevă apoi importanța strategică deosebită a Principatelor Române pentru planurile de război ale Rusiei țariste, arătând că ele joacă un rol similar Poloniei pentru campaniile Rusiei în Vestul Europei, constituind baza de aprovizionare pentru cei 160.000 de soldați în războaiele rusești pe frontul de Sud: „Știți desigur, scrie în acest sens corespondentul din București, cât preț a pus Rusia pe fertilitatea Poloniei. Era o completare la pustietatea din interiorul Rusiei și aceasta tocmai în flacul ei dinspre Europa. Toate războaiele purtate de Rusia în Vest, în ceea ce privește hrănirea forțelor sale de luptă, s-au bazat pe Polonia. Ceea ce înseamnă în operațiunile rusești Polonia pentru întreaga jumătate a continentului pentru acțiunile ei împotriva Vestului, înseamnă pentru cealaltă jumătate, Valahia. Nici o provincie nu este situată mai favorabil pe hartă pentru Rusia și pentru războaiele acesteia purtate în Sudul Europei. Nu numai că Țara Valahiei este o bază de luptă împotriva turcilor, dar ea este și o continuă amenințare împotriva Austriei, împotriva frontului ei sudic"[29] – adaugă corespondentul. El trage un semnal de alarmă că ocupația provizorie a Principatelor de către trupele rusești poate deveni una definitivă, invitând pe oamenii politici europeni să mediteze mai profund asupra chestiunii. „Unde avantajul este atât de grăitor, promisiunile (de retragere – n.n.) sunt ușor uitate"[30] – avertizează corespondentul.

În accente foarte critice este prezentată ocupația rusească în cea de a doua corespondență – „Zustände der Walachei", publicată în paginile revistei de la Leipzig, în care autorul surprinde în implicațiile cele mai profunde influența nefastă pe care a avut-o derularea războaielor ruso-turce pe teritoriul românesc asupra dezvoltării societății românești, îndeosebi asupra culturii și învățământului și decelează efecte pernicioase chiar asupra mentalității oamenilor: „De mai multe ori țara a început să se ridice – observă corespondentul din București, dar au apărut între timp din nou conflictele ruso-turce care au distrus orice începuturi; astfel, în 1848, învățământul și literele născânde au fost distruse de marșul rușilor. Capetele bune și care acționau pentru ridicarea țării au trebuit să-și părăsească țara"[31]. Însăși mentalitatea populației a fost marcată de resemnare în fața colosului din Nord, remarcă corespondentul, exemplificând chiar această constatare. Sunt motive pentru care el exclamă patetic: „Dar vecinătatea Rusiei este blestemul Valahiei"![32].

Relevantă pentru modul cum este receptat ocupantul străin în Principate în vremea războiului Crimeii este și observația autorului anonim al articolului „Moldau-Walachei and der Romanismus", publicat în revista „Die Grenzboten" pe anul 1853, care notează în acest sens: „În București, în timp ce fanarioții sunt disprețuiți, rușii sunt urâți. Ei ispășesc îngrozitoarele nedreptăți comise sub guvernarea lor și când un rus sosește la București, se aude în saloane: „Iarăși un rus!". Dimpotrivă, turcii sunt primiți cu mare prietenie, sunt invitați peste tot și încă mult timp după plecare se aude: „în sfârșit, am mai văzut un turc"[33].

Articolul reține atenția și pentru extrem de bine documentatul excurs itoric de la origini până la ocuparea Principatelor de către ruși, care prilejuiește autorului său, un foarte bun cunoscător al istoriei luptei românilor pentru eliberare de sub protectoratul Imperiilor vecine, evidențierea latinității limbii și originii poporului român, a unității sale de neam și a luptei sale pentru unitate națională[34]. Presupunem că autorul lui ar putea fi consulul general prusian în Principate, cu reședința la Iași, J.F.Neigebaur, un profund cunoscător al realităților și istoriei românești, care a trăit la Iași între anii 1843-1845 și a lăsat o operă fundamentală asupra Principatelor Române, intitulată „Beschreibung der Moldau und Walachei", Leipzig, 1848, prima ediție, Breslau, 1854, ediția a doua.

Între problemele de ordin politic abordate în paginile publicațiilor periodice germane – în articolele redacțiilor și nu în corespondențe – și care au trezit ecou în opinia publică germană este și „problema românească" din punct de vedere al dreptului public internațional, în condițiile create de ocuparea Principatelor în vara anului 1853 de trupele rusești. Importanța ce se acordă chestiunii, denumită în stilul gazetăresc: „die jetzt schwebende moldo- walachische Frage", rezultă și din faptul că aceasta ocupă prima pagină, ca articol de fond, la rubrica „Deutsch-

land", al cotidianului „Königlich privilegierte Berlinische Zeitung", datat 9 iulie 1853[35].

Sursa informațiilor o reprezintă ziarele franceze ale timpului („Journal des Debats"), iar poziția este net antirusă și implicit, pro-românească. În general, însă, „problema românească" interesează numai în contextul „problemei orientale", căreia, într-adevăr îi sunt consacrate numeroase pagini și aceasta mai ales din punct de vedere al intereselor specific germane pe Dunăre. Pe această temă au apărut și numeroase comentarii pe marginea unor cărți sau broșuri, ca de exemplu: „Deutschland und die orientalische Frage" von B.S., Nürenberg, 1855 „Der Krieg gegen Russland, politisch – militärisch bearbeitet" von W.Rüstow, 1855, găzduite în paginile publicației de la Leipzig „Die Grenzboten", pe anul 1855.

Observăm că imaginea străinului ocupant așa cum se desprinde din corespondențele din Principate adresate unor publicații germane la redeschiderea crizei orientale este predominant de o natură negativă, fapt perfect explicabil potrivit cercetărilor imagologice recente[37] privind părerile unui popor despre celălalt în situații conflictuale.

În încheiere, ceea ce rămâne pozitiv din materialele prezentate, care vin să completeze informația documentară de arhivă și literatura editã, dar care trebuiesc privite cu o doză apreciabilă de rezervă având multe din acestea un caracter tendențios, este faptul că prin frecvența lor ele au făcut cunoscute Apusului stările de lucruri politice de la Dunărea de Jos și au trezit, în modul acesta, interesul opiniei publice germane, atât de puțin și incorect informată despre spațiul românesc, într-un moment istoric decisiv. În acest context, rolul corespondenților marilor cotidiene din Berlin, Leipzig, Augsburg, martori „de visu et audittu" al evenimentelor istorice relatate a fost foarte însemnat. Din păcate, lipsind arhiva redacției cotidianului „Vossiche Zeitung" ca și a revistei „Die Grenzboten", nu ne putem pronunța, în stadiul actual al cercetărilor, asupra identității acestor corespondenți. Pentru epoca de la 1848, s-a avansat ideea că acești corespondenți ai ziarului „Vossiche Zeitung" proveneau din cercul intelectualilor români emigrați în Principate din Transilvania, cunoscători de limbă germană[38]. Pentru epoca avută în vedere, presupunem că acestia ar putea fi germani rezidenți în Iasi sau Bucuresti, în calitate de consuli, medici, pedagogi sau intelectuali sași sau alogeni vorbitori de limbă germană. În istoriografia noastră, cercetările în această direcție sunt încă sporadice și incipiente. Meritul unora dintre corespondenții de presă din Principate este, după cum am arătat, însemnat. Ei nu numai că au informat, dar au și influențat, totodată, presa și opinia publică germană într-un sens favorabil românilor și aspirațiilor lor de unitate și independență națională.

Note

[1] Teodor Pavel, *Revoluția de la 1848 din Țările Române în corespondența către ziarul berlinez „Vossische Zeitung"*, în „RdI", tom.27, 1974, nr.3, p.429-442; Grigore Ploesteanu, *Ecoul luptei românilor pentru Unirea Principatelor în „Heidelberger Journal"*, în „Vatra", an.2,

1986, XV, nr.1, Idem, *Prezențe românești în „Magazin für die Literatur des Auslandes*, în „Vatra", an.IX, nr.100, 20 iulie 1979, p.100; Gh.Platon, *Revoluția română de la 1848 în viziunea presei europene*, în „AȘUI" „Al.I.Cuza", Iași, (Serie Nouă), Secția a II-a, Istorie, A.a., tom XXXII, 1986, p.21.

[2] Stela Măries „*Principatele Române în viziunea revistei politico culturale germane*", „*Die Grenzboten*" *la jumătatea secolului al XIX-lea*, – în „Istoria ca lectură a lumii", Iași, 1994, p.461-470.

[3] Carla Braun von Stumm, *Der Widerhall der Vereinigung der Donaufürstentümer in der deutschen Publizistik*, în „Acta Historica", tom.X, München, 1972, p.7-77.

[4] Teodor Pavel, *op.cit.*, în *loc.cit.*, p.431-437.

[5] Publicat în *Anul 1848 în Principatele Române*, tom.VI, București, 1910, p.96-123.

[6] Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, „Königlich privilegierte Berlinische Zeitung", 2 iulie 1853, nr.151 și nr.193 din 20 august 1853.

[7] *Ibidem*, Berlin, nr.156, 8 iulie 1853.

[8] *Ibidem*, nr.155, 7 iulie 1853.

[9] *Ibidem*, nr.163, 16 iulie 1853.

[10] *Ibidem*, Erste Beilage, nr.167, 21 iulie 1853.

[11] *Ibidem*, nr.163, 16 iulie 1853.

[12] *Ibidem*, nr.167, 21 iulie 1853, f.1. Informația este completată de știrea comunicată din Iași, în nr.189 pe 16 august 1853 al cotidianului berlinez potrivit căreia negustorii din Iasi au adresat o reclamație Țarului Rusiei în care se plâng de situația lor catastrofală determinată de îngrădirile impuse de ruși comerțului Moldovei cu Apusul.

[13] *Ibidem*, nr.161, 13 iulie 1853. Astfel, de pildă, se consemnează faptul că în Țara Românească clerul în frunte cu Mitropolitul filo-rus Sofronie Miclescu l-a întâmpinat pe generalul Dannenberg la intrarea trupelor rusești în București, la 9 iulie 1853.

[14] *Ibidem*, nr.167, 21 iulie 1853, f.1.

[15] *Ibidem*.

[16] *Ibidem*.

[17] *Ibidem*.

[18] *Ibidem*.

[19] *Ibidem*.

[20] *Ibidem*, nr.163, Erste Beilage, Berlin, 15 iulie 1853.

[21] *Ibidem*.

[22] *Ibidem*.

[23] *Ibidem*.

[24] *Ibidem*.

[25] Stela Măries, *op.cit.*, în *loc.cit.*, p.461-470.

[26] Vezi comentariul nostru pe marginea notelor de călătorie ale dr. W.Hamm care vizitează ținuturile românești la 1858 în Stela Măries, *op.cit.*, în *loc.cit.*, p.467-470.

[27] Universitätsbibliothek Freie Universität Berlin, „Die Grenzboten", Leipzig, 1853, Band 1, 12. Jahrgang, II Semester, S, 301-305 și Bd. 4, S. 321-337.

[28] *Ibidem*, Bd.1, S, 301.

[29] *Ibidem*.

[30] *Ibidem*.

[31] *Ibidem*, Bd.4, S.325

[32] *Ibidem*

[33] *Ibidem*, Bd. 2, S.446.

[34] *Ibidem*, S. 441-448.

[35] Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, „Königlich provilegierte Berlinische Zeitung", nr.157, Berlin, 9 iulie 1853, S.1.

[36] Universitätsbibliothek Freie Universität Berlin, „Die Grenzboten" 14 Jahrgang, Leipzig, Bd.III, 1855, S.161; Bd.IV, 1855, S.461-483.

[37] Klaus Heitmann, *Das Rumänenbild im deutschen Sprachraum* 1775-1918, *Eine imagologische Studie*, Böhlau Verlag, Kön, Wien, 1985, p.74.

[38] Teodor, Pavel, *op.cit.*, p.436.

A. Filimon

ABDICAREA LUI AL.I.CUZA ȘI SITUAȚIA PRINCIPATELOR ÎN ANUL 1866, ÎN VIZIUNEA DIPLOMAȚILOR BELGIENI

După cum se știe, la 11 februarie 1866 Alexandru Ioan Cuza a fost obligat să abdice. Evenimentul nu putea scăpa diplomației belgiene și nici atenției cercurilor politice de la Bruxelles. Se cunoaște, de asemenea, că Belgia a fost pusă în situația de a analiza faptele și datorită propunerii cercurilor politice românești ca Filip de Flandra să domnească la București. Nu este în intenția noastră de a reveni la cele cunoscute din alte lucrări. Vrem să facem însă precizarea, și sperăm să o putem și demonstra, că abdicarea și ceea ce a urmat nu au modificat spiritul relațiilor dintre cele două țări. Anul 1866 nu este considerat nici de către belgieni, diplomații în mod deosebit, ca fiind o ruptură a relațiilor respective. Este adevărat însă că cei mai mulți diplomați se gândesc la o stagnare datorită unor întâmplări nedorite. Până a ajunge la acestea se impune, credem noi, o succintă prezentare a situației create.

Anunțată la Bruxelles în ziua de 11 februarie 1866, printr-o telegramă, abdicarea lui Cuza a produs o oarecare derută, pentru că nu puteau fi evaluate imediat toate consecințele posibile. În raportul întocmit a doua zi, J.Poumay oferea detalii asupra evenimentului, menționându-i pe făptuitorii „loviturii de stat" și subliniind că populația capitalei n-a știut nimic. „La capitale a donc été mise ce matin en grand émoi lorsqu'on a appris que le Prince Couza avait forcément abdiqué et qu'il était prisonnier ainsi que plusieurs officiers de son antourage". În același raport era anunțată și intenția cercurilor politice de la București de a-l proclama domn pe contele Filip de Flandra. „În acest moment, se spunea în continuare, deputații sunt reuniți pentru a aproba dispozițiile care trebuiesc luate. Am fost asigurat de diverse părți că Alteța Sa Regală contele de Flandra va fi proclamat rege (?!) al României"[1]. O zi mai târziu, Poumay raporta că „Filip de Flandra a fost ales domnitor al Principatelor Unite"[2]. Totodată, anunța guvernul său că „o delegație a fost aleasă special pentru a merge la Bruxelles spre a-i oferi A.S.R. coroana Principatelor"[3].

Exceptând folosirea termenului de rege, consulul belgian nu a greșit cu nimic și face dovada, din nou, că este un bun cunoscător al problemei. Trebuie să spunem, însă, că el nu a făcut decât să transmită știrea că cercurile politice românești – ceea ce au recunoscut I.C.Brătianu și C.A.Rosetti[4] – s-au gândit din nou la contele de Flandra și nu a făcut alte comentarii. Nu credem însă că nu a fost conștient că situația era mai complicată decât în anul 1857 și că nu mai era vorba de rațiuni organizatorice[5]. Salvarea Unirii era însă rațiunea pledoariei lui pentru un prinț străin (fără să insiste pentru prințul belgian), singura garanție a menți-

nerii unității celor două Principate. Dacă în anul 1857 poate fi considerat unul dintre diplomații adepți ai acestei candidaturi, acum nu făcea decât să prezinte informațiile așa cum le-a primit. Prudența de care a dat dovadă s-a văzut mai mult cu ocazia primirii celor care au venit să-i prezinte hotărârea privind candidatura lui Filip de Flandra. „Le-am mulțumit acestor domni – spunea el – pentru comunicare și m-am abținut de la orice demonstrație de apreciere"[6]. Situația o considera însă atât de delicată, încât, în același raport, îi cerea ministrului de externe să-i dea „instrucțiuni pentru atitudinea pe care trebuie să o iau ulterior"[7].

După cum se știe, cercurile politice românești au făcut oficial propunerea privind candidatura contelui Filip de Flandra la tronul Principatelor. Din acel moment guvernul belgian a fost pus în situația de a analiza foarte serios situația creată. Documentele pe care le-am cercetat în arhivele belgiene nu sunt edificatoare pentru a da răspunsul la două întrebări: care a fost opinia regelui și a oamenilor politici influenți față de această propunere?; – care a fost opinia candidatului? Este cert, însă, că s-a înregistrat din nou o simpatie față de români și cauza lor. Unele cercuri politice și de afaceri belgiene au cerut guvernului să nu scape din vedere relațiile cu Principatele. Nimeni nu a putut garanta însă că relațiile ar fi fost mai bune prin domnia lui Filip de Flandra la București. Toate acestea au fost motive suficiente ca diplomații Belgiei să primească misiunea de a urmări cu atenție situația în care se găseau Principatele. Observațiile lor au fost prinse în rapoarte speciale din care desprindem și noi câteva date absolut necesare definirii relațiilor dintre cele două țări în perioada care urma lui 1866.

Abdicarea lui Cuza și noua propunere privind candidatura unui prinț străin au avut consecințe interne și externe. După cum a remarcat colegul V.Russu, actul de la 11 februarie era „un act conceput și considerat ca o manifestare de independență în raport cu regimul de garanție colectivă europeană"[8]. Pornind de la aceste consecințe și de la faptul că anul 1866 a debutat sub semnul unor modificări în relațiile internaționale, Belgia a acordat o mare atenție acestora. Trebuie să remarcăm de la început că este meritul diplomației ei că a încadrat detronarea lui Cuza în situația internațională din anul respectiv. Din această acțiune au rezultat, în primul rând, o mai bună definire a situației Principatelor și, în al doilea rând, justificarea răspunsului dat în ziua de 26 februarie 1866, la propunerea privind candidatura contelui de Flandra la tronul acestora[9]. Cum în atenția diplomaților n-a fost numai această chestiune activitatea lor de informare, a continuat și după 26 februarie. A rezultat din aceasta o surprindere a reacției și atitudinii marilor puteri față de situația Principatelor. Deși problema este cunoscută în literatura de specialitate, mai puțin din sursa la care ne vom referi, credem că ea merită atenție, fie și numai pentru faptul că diplomații belgieni au făcut o descriere fără să fie dominați de existența unor interese speciale.

Urmărind atitudinea marilor puteri față de Principate în contextul pregătirii diplomatice a războiului pruso-austriac, Belgia a înțeles că este nevoie de multă prudență. Cu mult tact și pricepere, diplomații acreditați în marile capitale europene au reușit să descifreze multe din tainele aflate acolo. În felul acesta, se poate spune că războiul n-a fost o surpriză pentru ei. Ceea ce ne interesează pe

noi este rolul pe care marile puteri l-au rezervat Principatelor și ce proiecte s-au făcut privind organizarea lor. Un exemplu ne este oferit de mult discutata propunere a guvernului francez de a se da Austriei unele satisfacții teritoriale. Fără să intrăm în prea multe detalii vom menționa doar că proiectul avea în vedere reconstituirea Poloniei, fără Pomerania, sub un arhiduce austriac. În același proiect se prevedea anexarea Hanovrei la Prusia și împărțirea Belgiei între Franța și Țările de Jos[10]. În cadrul întâlnirii de la Biarritz cu cancelarul Prusiei, Otto von Bismarck, Napoleon al III-lea n-a avut înțelepciunea de a nu face declarații pe această temă. Mai mult decât atât, compensațiile pentru Austria erau sporite prin dreptul de a lua Moldova și Țara Românească. Din aceasta s-a dedus că Franța urmărea să împiedice procesul de unificare a Germaniei și mai ales că nu-l dorea sub egida Prusiei.

Credem că sunt suficiente aceste date pentru a putea spune că abdicarea lui Cuza a venit într-un moment de mare tensiune diplomatică și că ea a contribuit indirect la complicarea situației. Preocupate mai mult de evenimentele din Europa centrală, marile puteri nu doreau însă un conflict la Dunărea de Jos pentru că din acesta puteau culege avantaje numai unele dintre ele.

Prezenți în marile capitale, martori oculari imparțiali, diplomații belgieni au surprins păreri și atitudini față de Principate. Înainte de a desprinde rezultatul preocupărilor acestor diplomați, este util să spunem că prima lor concluzie sublinia că abdicarea lui Cuza era o problemă care merita multă atenție. Se confirmă prin aceasta ceea ce spune istoricul Riker și anume că „imediat ce vestea căderii lui Cuza și a numirii unui domnitor străin ajunsese telegrafic la diversele curți europene, mecanismul greoi al diplomației începe a se pune în mișcare"[11].

Prima concluzie a diplomaților belgieni sugerează aceeași nepotrivire de vederi în rândul marilor puteri. Poate în mod surprinzător, dată fiind opoziția Porții față de unire, de la ambasada din Berlin se raporta că „ministrul sultanului, Aristarhi Pașa, a primit, de la Ali Pașa, instrucțiuni de a protesta contra oricărei rezoluții care ar provoca ruperea uniunii Moldovei și Valahiei"[12]. Remarca diplomatului poate fi considerată în totală contradicție cu ceea ce se cunoaște din alte surse. Astfel, Riker[13], a analizat atitudinea Porții prin cererea lui Ali Pașa de a se organiza o conferință a ambasadorilor la Constantinopol. În acest cadru se știe că reprezentanții Porții, Austriei și Rusiei au mers pe ideea respectării stipulațiilor convenției de la Paris, pe când Anglia și Franța se mențineau pe poziția de expectativă. Aceasta a fost o atitudine de moment și concluzia guvernului belgian, care n-a fost formulată numai după cele scrise de la Berlin, era că unele dintre marile puteri se opuneau unirii. Derularea în continuare a evenimentelor, trecerea peste momentul surpriză, avea să reliefeze și mai bine acest fapt. Din documentele diplomatice belgiene se desprinde cu mai mare claritate că în rezolvarea, în acest mod, a situației Principatelor sunt tot mai interesate puterile vecine lor. Așa cum bine s-a subliniat, „Austria și Rusia au văzut în detronarea lui Cuza un prilej din cele mai favorabile pentru a încerca să dea alt curs dezvoltării unui stat ce devenise incomod prin tenacitatea cu care înțelegea să-și apere interesele"[14]. Primele reacții ale acestora față de Principate au fost înregistrate de

către diplomații Belgiei imediat după „liniștirea apelor". Astfel, la 28 februarie 1866 de la Petersburg se raporta, în urma unei întrevederi cu cancelarul Gorceacov, că vestea a fost primită cu oarecare satisfacție[15]. Diplomatul a ținut să precizeze că „le Gouvernement Russe, qui a eu fort a souffrir de l'anarchie a laquelle présiderait le Prince Couza, (Gorceacov – n.ns. A.F.) propose de veiller de très près à la modification d'un état de choses qui constituait pour lui un embarras considérable"[16]. Se înțelege însă că Gorceacov nu a respins ideea unei conferințe, dar avea să declare că va susține „principiul primitiv al separării Moldovei și Munteniei sub doi domnitori, plasați sub suzeranitatea Porții"[17]. În raportul din 7 martie 1866, diplomatul belgian revine cu noi date. Remarcă mai întâi declarația oficială a lui Gorceacov în care se spunea că „le Gouvernement de l'Empereur était disposé a adhèrer au projet de conférence relatif au réglement des affaires de Principautés danubiennes et consentait également à ce que cette conférence se reunir à Paris ainsi que la proposition en avenir été faite"[18]. Acceptarea conferinței a echivalat de fapt cu oficializarea intenției de a susține separația. „Ea este decisă – nota în continuare diplomatul – să adopte la Conferința de la Paris, un acord cu Turcia pentru a obține revenirea la stipulațiile din anul 1858 și separarea celor două provincii sub doi domnitori indigeni, vasali Porții otomane"[19]. De data aceasta se spunea cu mai mare exactitate că Rusia este categoric împotriva prințului străin „et insistera juste assèz sur la séparation de la Valachie et de la Moldavie pour pouvoir ériger en concession l'anbandon de cette prétention en faveur du maintien de leur union sous un même Prince, concession que la Porte fera asussi dit-on, sans grande difficulté"[20] în acest context apare și ideea că „Rusia a încercat să împingă Poarta spre o intervenție militară în Principate"[21]. După mai multe discuții cu oameni politici ruși, ambasadorul belgian nu a ezitat să spună că „Rusia are intenția de a ocupa Moldova, menționând în acest sens „des mouvements de troupes russes du coté de la frontière de Moldavie... J'ai la conviction que la Russie serait le premier occupant en cas de troubles ou dans tout autre circonstance qui motiverait une intervention étrangère"[22]. Raportul nu precizează însă de unde au fost luate aceste informații. Se știe însă că diplomații belgieni au mai avut discuții cu Gorceacov și cu ambasadorul Rusiei la Paris, baronul Budberg[23] din care au desprins desigur niste concluzii.

Pericolul ocupării militare a Principatelor n-a fost sesizat numai de la Petersburg. Despre o asemenea tendință s-a vorbit și de la Constantinopol și de la Londra. Astfel, la 13 martie 1866, ambasadorul Belgiei în capitala Marii Britanii menționa că „Poarta otomană, după ce a esuat în efortul pe care l-a depus pentru a fi autorizată să ocupe militar Principatele, face astăzi eforturi, în același sens pentru ca lucrările conferinței să nu se prelungească[24]. Starea de incertitudine a fost semnalată, de asemenea, și de la Paris. Pe lângă observarea atentă și sublinierea atitudinii Franței față de abdicarea lui Cuza, diplomatul belgian atrăgea atenția asupra faptului că aceasta „ar putea avea grave consecințe care ar putea readuce pe teren puterile care au luat parte la războiul Crimeii"[25].

După cum se stie, marile puteri au acceptat până la urmă convocarea unei

conferințe internaționale. Aceasta a început la 10 martie 1866. Așa cum au observat diplomații belgieni, marile puteri au fost împărțite în două tabere. Fără să fie vorba de o unitate deplină, Rusia și Turcia au încercat să limiteze sfera dezbaterilor, adoptând principiul aplicării firmanului din 1861, care recunoștea unirea numai pe timpul vieții lui Cuza. Ele erau deci pentru desfacerea unirii, adeverindu-se acum cele subliniate deja de diplomații belgieni în rapoartele lor care au premers conferința. Urmărind cu aceeași seriozitate desfășurarea conferinței, aceștia au avut ocazia să surprindă și alte opinii interesante. După două zile de dezbateri, ambasada belgiană de la Paris, oferea primele informații despre conferință. Lăsând la o parte unele detalii tehnice – organizarea și lista participanților – raportul se ocupa de problemele de fond. O primă remarcă în acest sens este „recomandarea făcută guvernului provizoriu al Principatelor de a păstra o prudență extremă în administrație și de a se abține de la orice act care ar putea deranja deliberările Conferinței"[26]. Analizând apoi poziția Franței, diplomatul o consideră singura mare putere care face eforturi pentru menținerea, pe cât posibil, a unei înțelegeri cu Anglia și Austria. „Ar dori să adauge la aceasta – notează diplomatul – și pe Prusia și Italia (termenul este folosit de către autorul raportului) ceea ce însă circumstanțele prezente nu permit"[27]. Nu s-a pierdut însă din vedere că Franța se opunea alegerii lui Filip de Flandra și chestiunea principelui străin revine astfel pe ordinea de zi a Conferinței într-o altă manieră „din moment ce această idee a fost acceptată și de către Anglia"[28]. Se demonstrează deci prin acest raport, că linia imprimată conferinței va aparține reprezentanților Angliei și Franței[29].

După cum se știe, conferința a fost o dispută diplomatică între aceste două puteri și diplomația țaristă reprezentată la Paris de către Budberg[30]. Esența activității diplomatice a Rusiei la conferință a rămas aceeași: „interzicerea alegerii unui prinț străin și revenirea la separație"[31]. Făcând această afirmație, ambasadorul belgian confirmă ceea ce s-a spus în alte împrejurări[32]. După prima și a treia ședință – despre care vorbește în raportul din 23 martie 1866 – avea să ne ofere și alte date despre această opoziție. Cu raportul din 12 aprilie 1866, fără să menționeze sursa sa de informare, diplomatul trimite la Bruxelles un proiect de organizare a Principatelor, prezentat de către Napoleon al III-lea ambasadorului Austriei, cu ocazia unei audiențe cerută de acesta din urmă. „S-a convenit cu acest prilej, se notează între altele, ca Principatele să fie guvernate de un domnitor ales din afară pentru o perioadă de 4 ani"[33]. După părerea diplomatului, soluția pare să fie agreată de Anglia și Turcia și „nu sunt de prevăzut obiecții nici de la Petersburg"[34]. Nu știm pe ce s-a bazat când a făcut aceste afirmații, pentru că ele nu se confirmă din celelalte capitale. De la Petersburg se scria despre menținerea Rusiei pe aceeași poziție a separației. „Rusia, se spune textual, pare și mai decisă să nu lase să se implanteze în aceste provincii o dinastie aleasă dintre clasele suverane ale Europei"[35]. În directă legătură cu aceasta, se confirmă insistența Rusiei în a susține libertatea opiniilor în Principate. „Il lui a été enjoint cependant de ne rien néglijer pour obtenir qu'avant de prendre aucune decision à ce sujet, les populations moldo-valaques soient mises a même de dé-

cider librement si elles veulent continuer à s'administrer en commun ou si elles préferait à devenir purement et simplement à leur ancienne organisation"[36].

Informaţiile care defineau atitudinea marilor puteri faţă de Principate au permis guvernului belgian să evalueze situaţia şi consecinţele care au rezultat. Pe baza acestora s-a acceptat ideea că era o stare de criză care putea duce la agravarea situaţiei internaţionale şi la o distanţă care amintea de războiul Crimeii[37]. Aceasta confirmă ceea ce cunoaşte din alte surse[38]. Prin prisma acestor evaluări, Belgia şi-a stabilit conduita conform cu statutul ei internaţional, preferând păstrarea unei stricte neutralităţi. Aceasta explică, după părerea noastră, refuzul de a accepta candidatura lui Filip de Flandra la tronul Principatelor. Prin aceasta se evita implicarea într-o problemă complicată.

Diplomaţii belgieni au arătat că eşecul conferinţei s-a datorat contradicţiilor dintre marile puteri. Unii dintre ei, comparând situaţia cu cea a Belgiei, în anii 1830-1831, 1839, au văzut şi elemente favorizante şi nu au ezitat să spună că rezolvarea dorită depinde de români. Nu putem spune, cu certitudine, că acest îndemn i-a încurajat pe oamenii politici români. După cum se ştie, Europa a fost pusă din nou în faţa unui fapt împlinit prin aducerea la tronul Principatelor a unui prinţ străin (aşa a procedat şi Belgia în anul 1831). Reacţia marilor puteri faţă de acest „curaj" devenea o nouă problemă a atenţiei diplomaţilor belgieni. O primă reacţie a fost surprinsă la Londra în ziua de 19 aprilie 1866. După ce arată că, în timp ce conferinţa se străduieşte să dea o rezolvare, în conformitate cu angajamentele marilor puteri faţă de Poartă, s-a procedat la alegerea unui prinţ străin, diplomatul surprinde o primă reacţie faţă de actul înfăptuit între altele, se arată că „niciodată Austria, care nu vrea să aibă în caz de război, un ofiţer prusac la graniţele sale, nu va sancţiona alegerea Prinţului de Hohenzollern"[39] în acelaşi raport, despre Marea Britanie se spunea că „ea se plasează pe aceeaşi poziţie, cu deosebirea însă că politica ei are unele elemente de mobilitate faţă de cea austriacă"[40]. Un fapt asemănător este surprins şi de către reprezentantul Belgiei la Paris. În raportul din 29 mai 1866 se menţiona între altele că „toate marile puteri au fost împotriva Prinţului de Hohenzollern, declarând, în acest sens, principiul excluderii prinţului străin de la conducerea Principatelor"[41].

Din aceste prime constatări, diplomaţii belgieni au desprins strădania marilor puteri de a impune tratatele şi convenţiile semnate de ele. Dar, cum bine sublinia V.Russu, „sub masca respectării tratatelor se ascundeau planurile unor vaste modificări teritoriale, ceea ce trebuia să aducă după sine schimbări notabile şi în raportul de forţe"[42]. Consecinţa firească a acestor dezbateri a fost reconsiderarea politicii faţă de Principate şi elaborarea unor noi proiecte, mai ales din partea statelor vecine cu acestea. Confirmarea acestui fapt o dau şi diplomaţii belgieni acreditaţi la Constantinopol, Viena şi Petersburg, şi chiar la Paris, unde mai continuau dezbaterile.

De la Constantinopol se atrăgea atenţia asupra noilor proiecte ale Porţii otomane în care se prevedea ocuparea militară a Principatelor „în virtutea a ceea ce ea considera un drept". „Aceasta a făcut ca relaţiile dintre Principate şi Poartă, se spune în raport, să fie tot mai încordate"[43]. Aceleaşi intenţii ale Porţii sunt bine

sesizate şi de la Paris, menţionându-se o atitudine mai intransigentă a Porţii în cadrul conferinţei. După cum arată în mai multe rapoarte, „delegatul turc a protestat contra alegerii şi aducerii Prinţului pe tronul Principatelor şi a susţinut ideea unei intervenţii a Porţii pentru rezolvarea situaţiei create, în funcţie de aceasta, se spune în continuare, delegatul turc a primit instrucţiuni să nu accepte nici o tranzacţie în care să fie cuprinse prevederi ca: a) alegerea unui prinţ străin, b) principiul ereditătii în favoarea unui prinţ indigen sau străin şi c) consultarea voinţei ţării fără publicarea prealabilă a rezoluţiei puterilor"[44].

Evoluţia evenimentelor a determinat diplomaţia otomană să fie foarte activă pe toate fronturile. La Paris s-a încercat să se obţină recunoaşterea drepturilor de putere suzerană şi, pentru aceasta, diplomaţii turci n-au ezitat să facă uz de toate mijloacele. În raportul din 26 mai 1866 ambasadorul Belgiei nota despre această activitate: „ambasadorul Turciei, protestând contra aducerii Prinţului străin, avea mai mult în vedere recunoaşterea dreptului de intervenţie. Totodată, el era preocupat de trimiterea cât mai grabnică a comisarilor care vor fi delegaţi pentru a-l determina pe Prinţul de Hohenzollern să renunţe la domnie". Se sublinia, de asemenea, insistenţa reprezentantului Porţii pentru a obţine „autorizaţia ca aceasta să ia măsurile de execuţie în cazul rezistenţei românilor"[45]. Pentru conturarea mai exactă a cadrului, diplomatul belgian oferea, în acelaşi raport, unele detalii privind atitudinea celorlalte mai puteri. Nu este lipsită de sens sublinierea că „marile puteri au luat decizia de a nu autoriza diplomaţii lor să intre în relaţii directe cu prinţul Carol"[46].

Proiectele şi cererile Porţii au fost prezentate în conferinţa de la Paris. Ambasadorii marilor puteri au ezitat însă să dea un răspuns categoric şi, pentru început, şi-au exprimat convingerea că nu se va ajunge la intervenţie, „Poarta nefiind în măsură să se lanseze pe asemenea cale"[47]. Totuşi, aceasta n-a oprit Poarta să insiste. În şedinţa din 29 mai 1866, ambasadorul ei a prezentat o nouă circulară a guvernului său. Prin aceasta se declara că „ocupaţia militară este indispensabilă şi foarte necesară în contextul actual"[48]. Savfet Paşa a făcut apoi alte eforturi în acest sens, dar, după cum afirmă raportul diplomatului belgian, „n-a putut răspunde la întrebarea dacă această comunicare se adresează guvernului imperial francez sau conferinţei marilor puteri". Oprindu-se asupra discuţiilor care au urmat, diplomatul belgian surprinde alte două elemente interesante. Mai întâi, manevrele ambasadorului Rusiei de a câştiga timp, ceea ce a impus lui Savfet Paşa să ceară alte precizări de la Constantinopol. În al doilea rând, a surprins atitudinea Prusiei în acest joc. „Ambasadorul Prusiei, notează diplomatul, este foarte încurcat de rolul său. El nu îndrăzneşte să-l susţină pe Prinţul de Hohenzollern în mod deschis şi declină responsabilitatea actelor acestuia, dar, cu toată insistenţa conferinţei, el nu a declarat că îl dezavuează. El (ambasadorul – n.ns.) îşi va regla, fără îndoială, votul după cel al Franţei"[49].

Demersurile Porţii pentru o intervenţie armată au fost analizate şi în afara conferinţei. Dacă Anglia şi Franţa au fost categoric împotriva acestui gen de rezolvare, care ar fi cuprins întreg sud-estul continentului, Rusia şi Austria au avut alte păreri. Pentru ele, utilizarea forţei era o soluţie, poate chiar singura, pentru a

nu-i permite lui Carol să domnească la București. La prima vedere, s-ar putea crede că ele sunt susținătoarele Porții. Așa ar fi fost, dacă nu interveneau interesele lor în această parte a continentului, ceea ce din nou diplomaților belgieni nu le-a scăpat din vedere. De la Petersburg și de la Viena au fost raportate interesante date privind alte acțiuni ale acestora. Raportul din 14 aprilie 1866 face alte câteva precizări privind atitudinea Rusiei. Lăsând la o parte unele detalii privind neînțelegerile dintre Gorceacov și ambasadorul de la Paris, raportul surprinde câteva din principiile care au călăuzit acțiunea diplomației țariste în rezolvarea acestei situații. „Rusia – notează diplomatul – nu are de câștigat din prelungirea unei situații de provizorat (în Principate – n.ns.). Soluția care i-ar conveni, și care intră în calculele cabinetului, este de a căuta să o subordoneze necesității de moment, să o lege de chestiunea germană și tocmai de aceea se grăbește ca soarta Principatelor să fie decisă înainte de războiul care-l simte"[50]. Raportul surprinde apoi starea de emoție și neliniște care domină cercurile politice la vestea aducerii pe tronul Principatelor a lui Carol de Hohenzollern. Culegând mai multe opinii din cadrul cercurilor politice, ambasadorul belgian putea să noteze că „aceasta este considerată la Petersburg ca o chestiune gravă"[51]. Gravitatea izvora din faptul că Rusia se opunea ideii Prințului străin care „îi leza amorul propriu și este contrar cu interesele sale politice și mai ales faptului că-și simte lovită influența și prestigiul său asupra malurilor Dunării"[52]. Se nota, de asemenea, că din aceste motive „cabinetul imperial a mărit considerabil efectivul trupelor la granița cu Basarabia"[53]. Fără să încerce vreo concluzie, diplomatul prezenta în același cadru opoziția Rusiei și față de candidatura lui Bibescu considerat a fi un „servitor convins al Franței"[54]. Din aceasta s-a desprins ideea că Rusia urmărea să nu permită menținerea Unirii și să lovească în influența franceză la Dunărea de Jos.

Disputele au stat în atenția diplomației belgiene și în perioada care a urmat aducerii lui Carol la tron. Un amplu raport, din 28 mai 1866, la care se adaugă alte surse, provenit tot din capitala Rusiei țariste, aduce în discuție alte date privind disputa respectivă. În mod deosebit se insistă asupra opoziției Rusiei față de intervenția militară a Porții. Dacă au existat unele dubii privind aceasta, în respectivul raport ele sunt înlăturate. Telegrama care anunța această intenție a provocat, la Petersburg, o emoție de nedescris. Cancelarul și cei din anturajul lui și al țarului au reacționat imediat. Argumentul principal al refuzului de a accepta aceasta a fost găsit în chiar tratatul de la Paris din anul 1856, de care diplomația rusă dorea acum să se țină cont[55].

Pe o poziție de deschisă ostilitate s-a situat și Austria. Dacă se are în vedere atitudinea ei față de români, în general, și față de Unire, în mod special, aceasta era de așteptat. Abdicarea lui Cuza a fost privită la Viena cu mare interes și aparatul diplomatic a fost pus în mișcare imediat după anunțarea ei. Cu rigiditatea-i cunoscută, Viena a fost de la început pentru folosirea forței. Metoda a fost considerată și mai necesară pentru impunerea anulării alegerii lui Carol ca domnitor al Principatelor. „Sosirea neașteptată a prințului de Hohenzollern în Principate – nota ambasadorul Belgiei la Viena – a provocat o mare surpriză pentru toată lumea[56]. Surpriza a fost cu atât mai mare cu cât Carol a trecut incognito prin capitala imperiului[57]. În urma analizei, diplomatul belgian ajunge la interesanta concluzie că Austria se va apropia de Rusia și Turcia, care se opun alegerii Prințului. „Guvernul austriac, se spune textual, va insista pentru menținerea ultimelor decizii ale Conferinței de la Paris și el nu pare dispus a se opune unei intervenții armate turco-ruse dacă ea este necesară pentru impunerea realizării alungării Prințului"[58]. În continuare era prezentat efortul guvernului vienez de a convinge Bucureștiul să renunțe de a se mai opune „deciziei și dorințelor marilor puteri protectoare reunite la Paris"[59] în raportul respectiv nu se face nici cea mai mică aluzie la relațiile Austriei cu Prusia. Explicarea atitudinii Austriei prin prisma relațiilor cu celălalt stat german aparține ambasadorului belgian de la Londra. Discuțiile acestuia cu personalități engleze i-au permis sublinierea unui alt adevăr. „Austria, spunea acesta, nu vrea sub nici un motiv, ca în caz de război, să aibă la flancurile sale un ofițer prusac în fruntea unei armate care nu-i inspiră încredere"[60].

Consecventă acestor principii, Austria a fost una dintre cele mai înverșunate opozante în cadrul conferinței de la Paris. Opoziția ei a fost mai evidentă în momentul apropierii declanșării conflictului cu Prusia. În vara anului 1866 credea tot mai mult într-o intervenție militară română în Transilvania. Se dădea crezare celor spuse de consulul Eder care, în luna iunie 1866, a avertizat guvernul său despre pregătirile ce se făceau în România pentru trecerea Carpaților[61]. Că toate acestea au fost nefondate s-a dovedit deja[62]. Diplomația belgiană, la rândul ei, n-a crezut în aceste afirmații și a căutat, în continuare, alte explicații. prin cele scrise de la Viena, mai ales, se ajunge la convingerea că Imperiul austriac mergea alături de Rusia. La 19 iunie 1866, în raportul său, diplomatul belgian nota referitor la această cooperare că „Austria, căreia i-a fost comunicată decizia Rusiei (de a se retrage din conferința de la Paris) este decisă să-i urmeze exemplul și ea este hotărâtă să se retragă din conferința care se pare că nu mai are nici o rațiune de a fi"[63].

Diplomația belgiană a acordat mare atenție și informațiilor venite de la Berlin, cu atât mai mult cu cât de aici erau întrevăzute unele importante schimbări. După cum se știe, prin politica lui Bismarck, Prusia a devenit un factor important în relațiile internaționale în chiar anul 1866. Cancelarul a știut să exploateze fiecare moment pentru întărirea poziției respective. Evenimentele care au urmat abdicării lui Cuza, au fost analizate cu mare atenție la Berlin. Bismarck nu a neglijat nimic care putea să-i fie de folos, cu atât mai mult după venirea lui Carol la tronul Principatelor, urmărind de fapt două obiective: înfrângerea Austriei și înlăturarea din confederația germană și scăderea ponderii Franței în relațiile internaționale. Despre detronarea lui Cuza, diplomatul belgian acreditat la Berlin a informat începând din ziua de 26 februarie 1866. Pe lângă emoția de care au vorbit toți diplomații, ceea ce ni se pare demn de remarcat, sunt câteva detalii privind reacția și calculele care se făceau. Prima întrebare care s-a pus la Berlin a fost în legătură cu „partea pe care o au unele puteri, la acest eveniment" și, mai ales, „dacă Austria, care a semnat cu Franța și cu Anglia tratatul special din 15

aprilie 1865, va fi dispusă să se apropie mai mult de aceste două puteri şi dacă va găsi în această apropiere mijlocul de a constrânge Prusia"[64]. Acestor informaţii li se adaugă apoi instrucţiunile primite de ambasadorul Franţei la Berlin, Benedetti, în vederea propunerii conferinţei marilor puteri şi cele primite de ambasadorul otoman, Aristarhi Paşa, de „a protesta contra oricărei decizii privind administrarea Principatelor care ar implica menţinerea unirii"[65]. Aceste detalii n-au făcut decât să confirme ceea ce se ştia din alte părţi şi cât de mult erau preocupate marile puteri de rezolvarea situaţiei. Ceea ce este interesant privind Prusia este atitudinea lui Bismarck. „Contele Bismarck a rămas rezervat timp de 24 de ore – nota diplomatul belgian – pentru a se supune ordinelor regelui probabil pentru a se înţelege cu Prinţul Gorceacov[66]. Trebuie să spunem însă că diplomatul n-a avut, în acest caz, toate informaţiile necesare. Este surprinzător că el nu s-a referit la pregătirile diplomatice ale războiului cu Austria. Se ştie că în anul 1865 a avut loc celebra întâlnire de la Biarritz cu împăratul Franţei, dar Bismarck nu s-a angajat în apărarea proiectelor acestuia. Nu se întrevedea deci, nici o posibilitate de înţelegere de durată pentru că Franţa se opunea operei de unificare a Germaniei. Diplomaţia europeană, după cum se ştie, s-a preocupat mult şi de aceste propuneri avansate de Napoleon al III-lea şi în funcţie de aceasta au fost create taberele cunoscute. Evenimentele din Principate veneau deci într-un moment de tensiune. Prusia s-a simţit însă susţinută de către Anglia, datorită mai ales răspunsului lui Palmerston în care se spunea „pentru viitor este de dorit ca Germania să fie puternică, atât de puternică încât să poată ţine în frâu aceste două puteri ambiţioase – Franţa şi Rusia"[67]. Declarându-se neutră, în februarie 1866, Anglia nu făcea decât să dea Prusiei lui Bismarck, o poliţă în alb.

Diplomaţia belgiană, care s-a dovedit a fi o bună cunoscătoare a situaţiei internaţionale, a făcut şi alte eforturi pentru a surprinde şi mai exact opiniile şi atitudinea Prusiei faţă de Principate. Din nefericire, pentru noi, n-am găsit nici un document (poate că acesta există undeva) care să conţină informaţii privind reacţia Prusiei faţă de venirea lui Carol la tronul Principatelor. Nu spunem aceasta pentru că problema ar fi necunoscut, sunt suficiente date din alte surse în care este precizat rolul lui Bismarck în a-l „convinge" pe Carol să accepte oferta făcută de oamenii politici români. De asemenea, sunt cunoscute planurile lui şi politica care urma să o ducă la Dunărea de Jos. După evenimentele din februarie 1866 ambasadorul Belgiei la Berlin se limita mai mult în a remarca prudenţa lui Bismarck, expectativa care a impus-o tuturor diplomaţilor, ceea ce desigur nu echivala cu lipsa de acţiune. Contactele cu ambasadorii marilor puteri acreditaţi la Berlin, pe care cancelarul le-a avut în permanenţă, şi uneori de lungă durată, au oferit diplomatului belgian posibilitatea unor concluzii şi odată cu aceasta îndemnul de a fi mai atent la cele ce se petreceau acolo. Vestea acceptării tronului de către Carol a făcut din Berlin, pentru o perioadă de timp, locul unor intense acţiuni diplomatice. În raportul din 25 mai 1866 guvernul de la Bruxelles este informat despre protestul Porţii. Între altele spune că trimisul sultanului a fost atât de categoric, încât îi anunţa lui Bismarck „hotărârea guvernului său de a ocupa militar Principatele"[68]. Cancelarul a primit vestea cu mult calm, spune

acelaşi raport, nedând pentru moment nici un răspuns[69]. A doua zi, Bismarck îi declara ambasadorului turc „nimeni nu va intra în Principate şi nu le va deranja"[70]. Diplomatul belgian nu s-a grăbit să desprindă din aceasta o concluzie definitivă privind atitudinea Prusiei. El îşi menţine părerea că Bismarck nu s-a angajat în apărarea şi susţinerea prinţului Carol, opoziţia faţă de invadarea militară a Principatelor având, pentru el, o cu totul altă valoare. Cancelarul nu a neglijat însă prezenţa acestuia în Principate în cadrul conflictului cu Austria, dar manifestă prudenţă, fapt sesizat de diplomatul belgian şi din instrucţiunile date de cancelar reprezentantului Prusiei la conferinţa de la Paris şi mai ales „când vorbeşte despre marea gravitate a intrării turcilor în Principate, care ar antrena şi intrarea ruşilor"[71]. Berlinul avea deci calculele sale şi Bismarck căuta să nu scape nimic care ar putea să-i folosească. Se va vedea aceasta şi din proiectele făcute de cancelar, prin care Carol „constituia în ultimă instanţă un veritabil mijloc de presiune asupra Imperiului habsburgic într-un punct considerat extrem de vulnerabil"[72]. Se pare că din aceste considerente reprezentantul Prusiei la conferinţă a primit instrucţiuni speciale privind atitudinea pe care să o adopte. După modul cum avea să se comporte acesta la Paris – nu putem pretinde diplomaţilor belgieni să cunoască aceste instrucţiuni – s-a desprins, prin ambasada din capitala Franţei, că noul domnitor al Principatelor va deveni o piesă importantă în cadrul conflictului cu Austria, „el neezitând, notează diplomatul, la momentul potrivit, să treacă cu armata în Transilvania". Ambasadorul Belgiei la Paris, căruia îi aparţin afirmaţiile de mai sus, nu elimina din calculele Prusiei „intervenţia militară a Rusiei, care, în condiţiile anului 1866, devine inevitabilă şi imediată"[73].

După cum se ştie, nu s-a ajuns la ocupaţia militară atât de mult comentată de diplomaţi. Să remarcăm însă că diplomaţii belgieni n-au exagerat când au vorbit de acest pericol pentru Principate. Lor le datorăm explicaţii şi în ceea ce priveşte cauzele care au determinat marile puteri să renunţe la această idee. Nu fără o bază, şi nu pentru prima dată, s-a crezut că războiul dintre Prusia şi Austria a fost principala cauză a renunţării la proiectele amintite. Ne vine în sprijin ambasadorul Belgiei de la Constantinopol care, la 11 iulie 1866, scria că „în ce priveşte Principatele, cerul lor pare că se luminează". Se spune că Prinţul Carol de Hohenzollern va veni la Constantinopol pentru a prezenta jurământul de fidelitate faţă de suzeranul său. Sublima Poartă, continuă diplomatul, îl va recunoaşte şi totul va decurge ca şi până acum în cadrul raporturilor dintre România (termenul aparţine autorului raportului) şi Turcia"[74]. Motivaţia acestei hotărâri este găsită în victoria de la Sadova. „Sublima Poartă, se spune că viitorul congres (de pace – n.ns.) ar putea pretinde compensaţii pentru Austria care o privesc pe ea. Ali Paşa o ia înainte înţelegându-se cu românii pentru a nu lăsa (în această situaţie – n.ns.) deschisă chestiunea românească"[75]. La 18 iulie 1866, acelaşi diplomat revenea cu un alt raport privind relaţiile Porţii cu Principatele unite. Se remarcă din nou hotărârea Porţii „de a aproba alegerea Prinţului Carol de Hohenzollern" şi că „noul domnitor nu va întârzia să vină pentru a prezenta jurământul faţă de sultan". Raportul atenţionează însă şi asupra faptului că „guvernul otoman, care are nevoie de bani, va mări în mod sigur şi tributul"[76]. În ziua de

25 iulie, de la Constantinopol erau trimise la Bruxelles condițiile ferme puse de Poartă pentru recunoașterea oficială a alegerii lui Carol. Deși sunt cunoscute și din alte surse, vom menționa și noi aceste condiții pentru a evidenția, încă o dată, seriozitatea cu care a fost urmărită situația țării noastre în acele momente. Acestea au fost: 1) Recunoașterea suzeranității Sublimei Porți, 2) Denumirea de Principate unite ale Moldovei și Valahiei, 3) Declarația prințului că actele sale nu vor fi recunoscute legale decât după investitură, 4) Familia Prințului nu va pretinde succesiunea și continuarea regimului electiv, 5) Sporirea tributului în proporție de veniturile actuale ale Principatelor, 6) Respectarea de către guvern a tratatelor și convențiilor care există între Sublima Poartă și alte puteri. Interdicția ca guvernul Princiar să contracteze alte tratate fără autorizația guvernului imperial; sunt exceptate de la această regulă convențiile administrative cu țările limitrofe Moldo-Valahiei, 7) Principatele nu vor putea întreține raporturi diplomatice cu Puterile străine, 8) Stabilirea unei agenții oficiale otomane la București însărcinată cu supravegherea, în interesul supușilor sultanului, a acestor provincii, 9) Numărul trupelor moldo-valahe nu va depăși cifra fixată prin tratatul de la Paris fără o înțelegere prealabilă cu Sublima Poartă, 10) Interdicția ca Prințul de Hohenzollern să bată monedă și să confere decorații, 11) Obligația Prințului de a furniza guvernului otoman un contingent militar în caz de nevoie, 12) Suprimarea ziarelor capabile să tulbure liniștea publică. Necesitatea de a lua măsuri față de indivizii care ar putea conspira contra Puterilor Străine, 13) Venirea Prințului Carol la Constantinopol pentru a primi investitura, 14) în cazul neîndeplinirii acestor condiții Sublima Poartă își rezervă întreaga libertate de acțiune[77].

Ambasadorul Belgiei nu a făcut prea multe comentarii pe marginea acestor propuneri. Nu a putut însă să nu remarce că Prințul Carol, odată ce are în mână acest răspuns „se pare că nu va accepta toate și va găsi mijlocul să facă unele modificări, pentru că Sublima Poartă are obiceiul să ceară mult pentru a obține puțin“[78]. Părerea aceasta a fost justificată prin dispoziția guvernului otoman de a trata cu guvernul de la București și prin imposibilitatea Porții de a se impune categoric.

Trebuie să recunoaștem că diplomatul belgian a avut dreptate. Într-o situație internațională incertă și într-o criză internă tot mai vizibilă, Imperiul otoman căuta noi soluții pentru a nu pierde prea mult. În cazul României, Proiectul Porții viza limitarea autonomiei statului[79]. Deși tratativele (asupra cărora nu ne-am propus să ne oprim) au avut dramatismul lor, guvernul român nu a cedat presiunilor, menționându-și punctul de vedere. Marele succes al diplomației românești „constă nu atât în recunoașterea lui Carol I ca domnitor, cât mai ales în acceptarea silită de către puterile garante a tuturor schimburilor survenite în forma de organizare a statului național român“[80].

Prezentată și comentată de către diplomații belgieni, situația României în anul 1866 se dovedește a fi foarte complicată. Tocmai de aceea guvernul belgian a încercat să-i descifreze toate posibilele consecinte și să evite implicarea sa în aceste probleme. Ministerul Afacerilor Externe al Belgiei a cerut diplomaților

multă prudență dar și păstrarea obiectivității, ceea ce s-a reușit deplin. Datorită obiectivității acestor rapoarte, a concordanței lor cu alte surse externe și interne, suntem tentați, cu riscul repetării, să le așezăm alături de alte importante documente de proveniență internă.

Rapoartele diplomatice belgiene, referitoare la anul 1866, au avut o mare importanță, atât pentru jalonarea cadrului internațional, cât și pentru reliefarea situației externe a României. Cum au fost valorificate informațiile din punctul de vedere al situației internaționale, e o chestiune pe care nu ne-am propus să o abordăm.

Note

[1] Archives du Ministère des Affaires Étrangères de Belgique, Correspondance Politique Roumanie, tome II, doc.47 (în continuare: Arch., M.A.E.B., Cor.Pol., Roumaine)

[2] *Ibidem*, doc.49.

[3] *Ibidem*.

[4] Vezi declarațiile lor în „Românul“ din 7 februarie și 24-25 martie 1869.

[5] V.Russu, *1866-1875*, în vol.*România în relațiile internaționale, 1699-1939*, Iași, Ed.Junimea, 1980, p.180.

[6] Arch.M.A.E.B. Cor.Pol.Roumanie, tome II, doc.49.

[7] *Ibidem*. Dacă toate acestea au fost gândite de Poumay, este greu de spus. Legătura dintre prințul străin și independență este făcută încă din anul 1859. La 16 februarie 1859, când raporta discuția avută cu domnitorul, spunea că acesta i-a declarat textual: „On a beau faire, monsieur le consul, on ne peut arréter l'élan d'une nation quand cette nation est modérée, quand elle réclame un droit et quand elle veut bien ce qu'elle veut jusqu'à présent... le pays a trop suffert du joug et de l'intervention des Puissances limitrophes, cella doit cesser; les Puissances, dans leurs haute sagesse, finirent pour comprendre et apprécier notre malheureuse position et elle nous accorderaient tôt ou tard un *Prince étranger*“ (sub., ns.– A.F.). În anul 1861, el revenea la această chestiune spunând: „Toutes les questions, M.le Ministre, sont grosses viendra de nouveau sur le tapis celle du Prince étranger, car il'y a nul doute que les Roumains ne resteront pas a michemin et qu'ils reviendront avec persistance sur ce point qui est leur salut et seul moyen de s'affranchir du joug ottoman“ (tome III, doc.4).

[8] V.Russu, *loc.cit.*, p.186.

[9] Arch.M.A.E.B. Cor.Pol.Leg.Roumaine, tome II (1861-1870), doc.49 și 50. În notă se spune: „Le Comte de Flandre part pour Rome; son voyage était decidé depuis long temps et toutes les dispositions sont pris. Son Altesse Royale ne croit pas pouvoir accepter l'offre si flateux du peuple (?!) roumain dont elle est cependant fort reconnaissante et dont le Roi aussi est extrèmement touché. Sa Majesté et son Auguste Frère feront toujours de voeux pour le bonheur et la prosperité des Principautés“. Se confirmă prin aceasta cele spuse de T.W.Riker: „Filip de Flandra a refuzat categoric tronul înainte de a pleca din Bruxelles“. *Cum s-a înfăptuit România. Studiul unei probleme internaționale*, București, 1944, p.627.

[10] Vezi P.Renouvin, *Histoire des relations internationales*, vol.V, Paris, P.U.F., 1955, p.364-365.

[11] T.V.Riker, *op.cit.*, p.625.

[12] Arch. M.A.E.B., Cor.Pol.Leg.Prusse, tome 23, doc.100.

[13] T.V.Riker, *op.cit.*, p.625.

[14] V.Russu, *op.cit.*, p.189.

[15] Arch.M.A.E.B., Cor.Pol.Leg.Russie, tome 9, doc.17. Raportul subliniează satisfacția de la Petersburg, atât pentru detronarea lui Cuza, cât și pentru răspunsul Belgiei privind candidatura

contelui de Flandra. În legătură cu candidatura unui print străin se nota: „J'ai remarqué dans les conversations de plusieurs hommes d'état russes, que la question religieuse, entre autre, aurait rendu le Gouvernement Imperial peu sympathique a l'avènement d'un Prince Catholique à la souveraineté des Principautés Danubiennes“. Se adăuga apoi că nu se dorește ca Principatele să devină un exemplu pentru alte popoare. Vezi textele integrale, în A.Filimon, *Situația României în 1866. Mărturii din arhivele belgiene*, în vol.*Românii în istoria universală*, Iași, 1980, p.610-636.

[16] *Ibidem*. Interlocutorul ambasadorului a exemplificat prin atitudinea lui Cuza față de polonezi și a adăugat hotărârea „a mettre fin à une protection si fatale au rétablissement de l'ordre dans les provinces limitrophes appartenant à la Russie; d'ailleurs, la démoralisation croissante de ce Pays ne pouvait qu'exercer une influence défavorable sur les possesions coutiques de l'Empire et avait une situation que le Gouvernement Imperial sera hereuse de voir clouser“.

[17] *Ibidem*.

[18] *Ibidem*, doc.23.

[19] *Ibidem*.

[20] *Ibidem*.

[21] *Ibidem*.

[22] *Ibidem*.

[23] *Ibidem*, doc.26. În raportul din 17 martie se face o sinteză a discuțiilor cu cei doi diplomați, costatându-se nepotrivirile dintre ei, mai ales în ceea ce privește apropierea sau îndepărtarea de Franța.

[24] *Ibidem*, Cor.Pol.Leg. Grande-Bretagne, tome 45, doc.24.

[25] *Ibidem*, France, tome 23, doc.36.

[26] *Ibidem*, doc.16.

[27] *Ibidem*.

[28] *Ibidem*, Grande Bretagne, tome 45, doc.24.

[29] *Ibidem*, France, tome 23, doc.16.

[30] Diplomatul belgian de la Petersburg a confirmat că Budberg a primit instrucțiuni speciale din partea lui Gorceacov. Pentru alte detalii vezi Paul Henry, *L'abdication du Prince Couza*, Paris, 1930, p.228.

[31] Dimitrie A.Sturdza, *Însemnătatea europeană a realizării definitive a dorintelor rostite de Divanurile Ad-hoc la 7/19 și 9/21 octombrie 1857*, în „A.A.R“, Seria II, tomul XXXIV, 1911-1912, Memoriile secțiunii istorice, București, 1912, p.802.

[32] Vezi, Paul Henry, *op.cit*. Detalii bine explicate de V.Russu, *loc.cit*., p.195.

[33] Arch.M.A.E.B. Cor Pol.Leg.France, tome 23, doc.36.

[34] *Ibidem*.

[35] *Ibidem*, Russie, tome 9, doc.33. Despre această chestiune de la Londra se raporta că „La Russie, hostile a tout ce qui pourrait contribuer au repos et à la stabilité, proteste contre la nomination d'un Prince étranger. La Porte entrevoit dans une possible combinaison l'independance future et inévitable de ces Provinces; l'Angleterre s'est assez avancée avec la Russie, moins point de manière, a ne pouvoir pas reculer...“

[36] *Ibidem*, doc.33. Vezi și V.Russu, *loc.cit*., p.196.

[37] *Ibidem*, France, tome 23, doc.36.

[38] Vezi V.Russu, *loc.cit*., p.196-197.

[39] Arch.M.A.E.B. Cor.Pol.Grande-Bretagne, tome 45, doc.78.

[40] *Ibidem*.

[41] *Ibidem*, France, tome 23, doc.46. La cele menționate se adaugă și sublinierea „La conférence demeure egalement favorable au principe de l'Union, et n'attache pas d'importance aux

agitations récentes dans un sens contraire“. Ceea ce, adăugăm noi, era un element de speranță și încurajare pentru susținătorii unirii.

[42] V.Russu, *loc.cit*., p.209.

[43] Arch.M.A.E.B. Cor.Pol.Leg.Turquie, tome 11 (1860-1870), doc.11 și 12. În raportul din 30 mai (doc.12) se menționa că „Le Sultan n'a point voulu accepter la lettre du Prince élu de Roumaine et M.Jean Ghika n'a pas été reçu à la Sublime Porte“. Interesant este și doc.16.

[44] *Ibidem*, France, tome 23, doc.65 și Russie, tome 9, doc.90.

[45] *Ibidem*, France, tome 23, doc.65.

[46] *Ibidem*.

[47] *Ibidem*.

[48] *Ibidem*, doc.70, p.1.

[49] *Ibidem*. Ambasadorul Belgiei nu cunoaște toate detaliile apropierii Prusiei de Franța, dar mai ales nu știe despre întâlnirea, de la Biarritz, a lui Napoleon al III-lea cu Bismarck.

[50] *Ibidem*, Russie, tome 9, doc.40.

[51] *Ibidem*.

[52] *Ibidem*.

[53] *Ibidem*.

[54] *Ibidem*.

[55] *Ibidem*, doc.79. În raport este înserat articolul 27 al tratatului de la Paris și în comentariul făcut se arată că „S.Porte s'entendra avec les autres Puissances contractantes sur les mesures a prendre pour maintenir ou rétablir l'ordre legal. Une intervention armée ne pourra avoir lieu sans acord préalable entre les Puissances“. Nu se face precizarea dacă este vorba de înțelegerea dintre toate puterile sau numai de cele din vecinătatea Principatelor. Referindu-se la aceeași chestiune Legația de la Constantinopol raporta, la 30 mai 1866, că „...le Legation de Russie est très mécontente des ménagements dont la Sublime Pour vu vis-à-vis de ses vasaux d'autre Danube. Le général Ignatief aurait voulu une occupation turque à Bucharest afin de motiver une occupatin russe a Iassy...“. Turquie, tome 11, doc.12.

[56] *Ibidem*, Autriche, tome 33, doc.84.

[57] Textual se spunea: „Le prince nouvellement élu a Bucharest, que la plus part des puissances les plus intéressées à ses démarches le croyaient encore en Allémagne. Le fait est qu'il a traversé Vienne dans un parfait incognito, qu'on y a ignoré son passage après qu'il avait quitté cette ville ou M.Bratiano a cependant été reçu en audiance particuliere par le comte de Meinsdorff“.

[58] *Ibidem*.

[59] *Ibidem*.

[60] *Ibidem*, Grande Bretagne, tome 45, doc.47.

[61] Arhiva istorică centrală. Fond Casa Regală, doc.36/1866, fila 103.

[62] V.Russu, *loc.cit*., p.365.

[63] Arch.M.A.E.B. Cor.Pol.Leg.Autriche, tome 33, dos.107.

[64] *Ibidem*, Prusse, tome 23, doc.100.

[65] *Ibidem*.

[66] *Ibidem*.

[67] P.Renouvin, *op.cit*., p.365.

[68] Arch.M.A.E.B., Cor.Leg.Prusse, tome 23, doc.170. În raport se mai arăta că „La Sublime Porte a appris avec étonnement que le Prince Charles de Hohenzollern vient d'entrer dans les Principautés. Cette manière d'agir du Gouvernement provisoire de Bucharest constitue une violation de tous les angajaments internationaux et une atteinte à la dignité du Sultan et des

Grandes Puissances. La Sublime Porte n'est arrivé à la conviction qu'il n'existe plus d'autre moyen que l'occupation militaire...".

[69] *Ibidem.*

[70] *Ibidem.*

[71] *Ibidem.*

[72] V.Russu, *loc.cit.*, p.211.

[73] Arch.M.A.E.B. Cor.Pol.Leg.France, tome 23, doc.90.

[74] *Ibidem*, Turquie, tome 11, doc.17.

[75] *Ibidem.*

[76] *Ibidem*, doc.18.

[77] *Ibidem*, doc.19, p.1-5.

[78] *Ibidem.*

[79] Vezi *Memoriile regelui Carol I al României (De un martor ocular)*, vol. I, București, 1912.

[80] V.Russu, *loc.cit.*, p.216.

I. Agrigoroaiei

O ACȚIUNE HOTĂRÂTOARE PENTRU RECUNOAȘTEREA DREPTURILOR NAȚIONALE FUNDAMENTALE (1914-1916)

Într-o societate puternic stratificată sub raport social, din care nu au lipsit contradicțiile, convulsiile, consolidarea independenței și desăvârșirea unității de stat au fost recunoscute ca priorități de către întreaga națiune. Înțelepciunea și forța cu care s-a manifestat acum ideea de unitate trebuie explicate prin raportarea la întreaga noastră viață istorică, la particularitățile acesteia, care au imprimat poporului român o psihologie proprie[1]. Înțelegerea corectă a raportului național-social trebuie completată cu aceea a raportului intern-extern; așa cum nu poate exista o linie de demarcație netă între social și național, tot așa nu se pot separa factorii interni de cei externi. Față de o anumită evoluție a relațiilor internaționale și de maniera de a înțelege poziția marilor puteri mai apropiate sau mai îndepărtate, s-au conturat, în cercurile politce și diplomatice românești, atitudini diferite în ce privește orientarea *tactică* externă în realizarea obiectivului fundamental.

În preajma izbucnirii primului război mondial, România nu-și fixase în mod precis politica sa externă. Semnatară a tratatului secret cu Austro-Ungaria (1893), ea era dispusă mai mult la o apropiere de Antantă. Situarea pe pozițiile Triplei Alianțe a putut fi utilă o perioadă, realizându-se o siguranță pe plan extern. Acum însă, fiind vorba de o decizie ce privea viitorul națiunii, se impunea o schimbare a atitudinii. În momentul în care a fost necesar ca discuțiile restrânse să fie aduse la cunoștința publică, „atunci s-a dovedit reala putere a forțelor profunde care acționează asupra diplomației, în special cea a factorului național, care a fost, în ultimă instanță, hotărâtor"[2].

Marile puteri au ținut să arate, în diferite ocazii, diferența care există între rolul lor pe plan internațional și acela pe care îl rezervase unei țări mai mici, cum era România. Dar, diplomația europeană a acordat o importanță tot mai mare României, ca factor ce trebuia luat neapărat în considerare, desfășurându-se în unele etape o adevărată competiție pentru atragerea ei. În anul 1914, România era unul din centrele de mare interes al acestor puteri[3].

În momentul izbucnirii primului război mondial, situația internațională a României era deosebit de complexă. Din punct de vedere diplomatic, ea a invocat, pe drept cuvânt, faptul că nu poate fi vorba de *casus foederis*, prevăzut prin tratatul încheiat cu Puterile Centrale în 1883 și reînnoit ultima dată în 1913, deoarece Austro-Ungaria *a atacat și nu a consultat în prealabil guvernul român.* Neutralitatea României a constituit un pas important în desprinderea sa de Tripla Alianță[4]. Hotărârea Consiliului de Coroană de la Sinaia, din 21 iulie/ 3 august

1914[5], a fost considerată de puterile Antantei ca deosebit de favorabilă, mai ales că exista din partea lor temerea că România ar putea intra în război alături de Germania şi Austro-Ungaria.

Guvernul român a urmărit cu atenţie desfăşurarea evenimentelor, înclinând în esenţa către Antantă, care a obţinut din partea României o neutralitate binevoitoare[6]. Neutralitatea României era singura poziţie corespunzătoare salvării intereselor naţionale pentru o ţară mică situată între două imperii aflate în conflict: Austro-Ungaria şi Rusia. Cele două blocuri au exercitat presiuni asupra României, presiuni care au îmbrăcat şi forma unor ameninţări directe. Guvernele marilor puteri au urmărit realizarea intereselor proprii, au manevrat cu promisiuni mai mult sau mai puţin sincere. Se desfăşura între cele două grupuri beligerante „o luptă fără demnitate şi fără scrupule" pentru atragerea micilor state[7].

Pentru o perioadă mai scurtă sau mai lungă, neutralitatea a fost adoptată şi de alte ţări, între care amintim aici Bulgaria, Turcia, Grecia şi Italia. Primele două erau practic atrase de partea Puterilor Centrale şi vor intra în acţiune, ceea ce va conduce la izolarea dinspre sud a României. Turcia a închis Strâmtorile la sfârşitul lui septembrie 1914, înainte de a declara război Antantei la 20 octombrie/ 2 noiembrie 1914; Bulgaria va intra în acţiune la 28 septembrie/ 11 octombrie 1915, după care va fi înfrântă rezistenţa Serbiei. După invadarea acesteia, singura noastră legătură pentru aprovizionarea cu material de război din Occident trecea prin Rusia, prin porturile de la Nord, Arhangel şi Murmansk.

Grecia înclina spre Antantă, atitudine exprimată deschis de către Venizelos, numai că regele Constantin era cumnat cu împăratul Wilhelm al II-lea; pentru el neutralitatea nu era o poziţie provizorie, ci un scop, atât din simpatie pentru cauza germană, cât şi de teama prezenţei flotei anglo-franceze în Marea Mediterană[8].

O anumită perioadă, neutralitatea Italiei a constituit un factor favorizant pentru România, numai că Italia nu va respecta înţelegerile încheiate cu România şi nu o va anunţa de intrarea în acţiune împotriva Austro-Ungariei (mai 1915), aşa cum se angajase în două rânduri: la Bucureşti, în septembrie 1914 şi la Paris, în februarie 1915.

În paragraful *Opinia publică şi participarea noastră la război* din a sa renumită *Istorie a războiului pentru întregirea României*, Const.Kiriţescu aprecia că formula neutralităţii definitive nu putea fi acceptată. „La adăpostul timpului câştigat, România trebuia să-şi facă toate pregătirile politic şi militare, pentru ca la momentul potrivit să intre în luptă cu maximum de putere şi de şansă de izbândă. În acelaşi timp, trebuia să se facă şi pregătirea sufletească a opiniei publice pentru încercarea cea mare. Era absolut indispensabil ca acţiunea noastră să se sprijine nu numai pe puterea baionetelor armatei, dar şi pe puterea conştiinţei unui neam întreg"[9].

Curentul germanofil (mai slab în cadrul opiniei publice) avea în vedere pericolul unei Rusii învingătoare, stăpână pe Bosfor şi Dardanele şi care ne-ar înrobi şi pe noi. O Rusie înfrântă – şi se sconta pe aceasta – însemna redobândirea Basarabiei. „E adevărat că fraţii noştri din Ardeal suferă; dar mai mult încă suferă cei din Basarabia şi mai mult sunt ameninţaţi în existenţa lor".

Poziţia strategică a ţării noastre şi pregătirea militară erau favorabile – considerau reprezentanţii acestui curent – unui război cu Rusia. „Argumentele erau desigur puternice şi impresionante. Respectul pentru incontestabila forţă militară germană şi pentru păstrarea politicii noastre tradiţionale măreau încă valoarea".

Curentul antantofil era – continua Kiriţescu – mult mai puternic. „Mai presus de argumentele logice se ridica însă instinctul maselor. El se manifesta cu acea putere elementară care aduce marile izbânzi sau provoacă marile catastrofe. Lozinca lor era: *liberarea Ardealului*, şi această ţintă se identificase cu idealul nostru naţional. Întreaga noastră educaţie din ultimele decenii se făcuse în această direcţie; sufletele tinerelor generaţii se frământaseră şi se formaseră cu această idee [...]. Aceasta nu însemna renunţarea la Basarabia; întregirea deplină a neamului rămânea o chestiune de viitor şi de conjuncturi favorabile". Mergem nu numai cu Rusia, ci în primul rând, alături de Franţa şi de Anglia, de care se apropia şi Italia.

Eram puşi într-o situaţie extrem de dificilă. „Deoparte şi de alta revendicări naţionale legitime, dar, deoparte imposibilitatea materială de a lupta, iar de cealaltă parte, imposibilitate morală. Şi totuşi, trebuia să ne decidem, căci, faţă de sfârşitul care se prevedea: aşezarea popoarelor pe baza drepturilor lor naţionale, ar fi fost nedemnitate să aşteptăm foloasele, fără a fi luat parte la sacrificii. Tragedia neutralităţii noastre începea..."[10]. O grupare proantantistă, în frunte cu N.Filipescu şi Take Ionescu, insista pentru intrarea imediată în acţiune; Ion I.C. Brătianu şi colaboratorii lui urmăreau mai întâi obţinerea garanţiilor absolut necesare îndeplinirii unor promisiuni mai mult sau mai puţin vagi.

Imediat după declanşarea războiului, Germania şi Austro-Ungaria au făcut presiuni deosebite asupra României, pentru a o determina să intre în război alături de ele[11]. Germania ne promitea Basarabia, sudul Bucovinei (judeţele Suceava şi Rădăuţi) şi concesii pentru românii din Transilvania. La 16 septembrie 1914, Wilhelm al II-lea îi arăta lui Franz Josef, într-o telegramă, importanţa atragerii României şi insista asupra demersurilor pe care Austro-Ungaria trebuia să le facă în acest sens: „Cheia pentru reuşita în războiul contra Rusiei se află în mâna României; eforturile regelui (Carol I – n.ns., I.A.), de a antrena cu sine ţara, au eşuat până acuma din cauza rezistenţei miniştrilor şi a opiniei publice, care, după cum ştii tu, din păcate este foarte ostilă Austriei şi Ungariei. Eu sper că guvernul tău va izbuti să-i câştige încă totuşi pentru o intervenţie. Atunci vom putea, dacă vrea Dumnezeu, să întrezărim o reuşită fericită în această luptă grea"[12]. Deşi Berlinul şi, întrucâtva, Viena, au făcut în mai multe rânduri presiuni[13], ele s-au lovit de refuzul Budapestei, care, departe de a face concesii, a adoptat noi măsuri de asuprire a minorităţilor. „Iritarea opiniei publice româneşti împotriva Austro-Ungariei creştea şi din pricina tratamentului la care neamul românesc era supus de la începutul războiului. Sute de mii de români trebuiau să lupte sub steag străin, pentru o cauză ce nu era a lor". Totodată, curentul antantofil se manifesta tot mai amplu, „prin puternice manifestări ale opiniei publice, la care luau parte toate straturile societăţii; în fruntea lor erau corpurile cele mai luminate: universităţile"[14].

La sfârşitul lunii iulie şi începutul lunii august 1914, guvernul rus promitea României Transilvania în schimbul participării ei la războiul împotriva Austriei. Si presedintele Franţei, Poincaré, în declara lui Isvolsky, ministrul Rusiei la Paris, că pentru a se produce asupra României efectul dorit trebuie să i se promită Transilvania. Faptul şi-a avut importanţa sa, din moment ce Sazonov, ministrul de externe al Rusiei îl comunica ministrului său de la Bucureşti, Poklevsky, la 21 iulie/3 august 1914[15]. În aceeaşi perioadă, presa din Rusia, dezvăluind o serie de obiective ale ţarismului, insistă în mod deosebit asupra intrării în acţiune a României[16]. S-a ajuns, după consultări şi tratative, la 18 septembrie/1 octombrie 1914, la semnarea convenţiei ruso-române, sub forma unui schimb de note între Sazonov şi ministrul României la Petrograd, C.Diamandy[17]. Rusia garanta integritatea teritorială a României şi-i recunoştea drepturile asupra provinciilor din Austro-Ungaria locuite de români, urmând ca România să le ocupe când va considera oportun. În ce priveşte Bucovina, principiul naţionalităţilor va servi ca bază în delimitarea teritoriilor dintre Rusia şi România. Până la intrarea în acţiune, România se obliga să păstreze o neutralitate binevoitoare faţă de Rusia. Ion I.C.Brătianu reuşise o performanţă diplomatică remarcabilă, obţinând în schimbul acestei neutralităţi acordul Rusiei în ce priveşte unirea cu România a teritoriilor locuite de românii din Imperiul habsburgic[18].

Convenţia secretă ruso-română prezenta o deosebită importanţă, deoarece, pentru prima dată era recunoscut printr-un act diplomatic, semnat de o mare putere, dreptul României asupra teritoriilor respective din Austro-Ungaria, dar aceasta nu era nici suficient, nici sigur. Ion I.C.Brătianu urmărea cu perseverenţă să încheie un tratat semnat şi de celelalte puteri ale Antantei, în care să fie consemnate, într-o formă mai precisă, aceste drepturi, precum şi o serie de garanţii politico-militare. Referindu-se la poziţia României în momentul înscăunării lui Ferdinand (28 septembrie/11 octombrie 1914), Seton Watson scrie: „Pentru moment erau prea mulţi factori de incertitudine: promisiunile Rusiei trebuiau mai clar definite. Anglia era suspectă de simpatie pentru Ungaria, nu te puteai încrede în neutralitatea Bulgariei, dacă România se asocia Antantei. Şi, pe deasupra, îndoiala plana încă asupra rolului Italiei, cu care guvernul român se angajase la 23 septembrie să acţioneze în comun".

Situaţia internaţională a României s-a complicat în cursul anului 1915, în legătură directă cu evoluţia operaţiilor militare. Între altele, acţiunea din Dardanele din februarie-martie 1915 si debarcarea corpului expediţionar anglo-francez în peninsula Gallipoli, la sfârşitul lui aprilie, nu au avut rezultatele scontate, soldându-se cu pierderi grele. După expresia lui Renouvin, diversiunea din Dardanele-Gallipoli a fost „costisitoare, jenantă si ineficace". Regele Constantin refuză să se asocieze politicii lui Venizelos, care este nevoit să demisioneze.

În martie 1915, Anglia şi Franţa acceptă cererea Rusiei de a anexa, la sfârşitul războiului, Constantinopolul şi Strâmtorile, sub rezerva recunoaşterii „drepturilor" lor în Turcia asiatică şi Orientul Apropiat[19]. La 21 noiembrie 1914, ţarul Nicolae al II-lea îi precizase lui Maurice Paleoloque planurile Rusiei ţariste, care conţineau şi dominaţia la Strâmtori. La intervenţia ministrului Franţei, Nicolae

al II-lea a precizat că Rusia este de acord cu menţinerea influenţei Franţei în Siria şi Palestina. La întrevederea cu generalul Pau şi cu Paléologue din 3 martie 1915, ţarul revenea în termeni energici: „Voi rezolva radical problema Constantinopolului şi a Strâmtorilor. Soluţia pe care v-am indicat-o în luna noiembrie este singura posibilă, singura practică. Oraşul Constantinopol şi Turcia meridională vor trebui să fie încorporate în Imperiul meu". În schimb, Nicolae al II-lea se declara de acord cu realizarea planurilor franceze pe malul stâng al Rinului. La 8 martie, Paléoloque îi aducea la cunoştinţa lui Sazonov bunăvoinţa guvernului francez faţă de realizarea planurilor Rusiei la Strâmtori[20].

Din motive lesne de înţeles, cele trei puteri au pus un mare accent pe păstrarea secretului asupra acestui acord, dar, prin C.Diamandy, guvernul de la Bucureşti a fost ţinut permanent la curent cu frecvenţa tot mai mare a declaraţiilor din cadrul cercurilor conducătoare ruse în legătură cu această problemă, cu ecoul lor în presa rusă. În telegrama trimisă de la Petrograd, la 3/16 martie 1915, se arăta că Diamandy a insistat, în convorbirea sa cu ambasadorul Franţei, „asupra intereselor României în chestiunea Strâmtorilor", cu speranţa că Rusia va ţine seama de ele. În pofida realităţii, ambasadorul Franţei îl asigura pe Diamandy „că nici un acord nu există în această privinţă între aliaţi şi că chestiunile relativ la Turcia vor fi rezolvate la pacea generală"[21]. Tot în martie, de la Londra, guvernul român era anunţat de împărţirea zonelor între cele trei mari puteri: Rusia va ocupa Constantinopolul, cu condiţia de a garanta libertatea navigaţiei, Anglia îşi rezerva influenţa în Mesopotamia, Rusia în Armenia, iar Franţa în Liban[22]. În mai-iunie 1915, Burian îi cerea lui Czernin ca, în discuţiile cu oamenii politici români, să insiste asupra faptului că Rusia victorioasă nu va admite o Românie puternică, care „să-i închidă drumul spre Constantinopol şi Strâmtori"[23].

În aceste condiţii, Ion I.C.Brătianu devenea şi mai circumspect în adoptarea hotărârii supreme, de intrare în acţiune, mai ales că, de la începutul lui mai 1915 trebuia să trateze singur cu Antanta şi nu de pe o poziţie comună, italo-română, asa cum sperase[24]. Asupra României s-au făcut noi presiuni. Presa germană ameninţa că dacă România nu va sprijini Puterile Centrale, acestea nu vor avea nici un interes la existenţă în continuare a României[25]. La 26 mai 1915, Czernin îi comunica lui Burian că a urmărit să obţină de la regele Ferdinand asigurarea că România nu va urma exemplul Italiei. Acesta i-a repetat de mai multe ori: „Voi încerca totul pentru a rămâne neutri, dar conducătorii nu pot face întotdeauna ce vor"[26]. Regele nu-şi lua nici un angajament, el însuşi fiind împotriva cooperării cu Puterile Centrale. Ionel Brătianu îşi motiva poziţia prin atitudinea opiniei publice nefavorabile Triplei şi prin posibilitatea unui atac din partea Bulgariei. În mai multe rânduri, în prima jumătate a anului 1915, Czernin a intervenit pe lângă rege şi Brătianu în problema tranzitului de armament spre Turcia, dar guvernul român s-a opus[27]. Merită a fi reţinută ideea că interzicerea tranzitului spre Turcia, pe de o parte, şi permisiunea ajutorării Serbiei cu muniţii şi armament, pe de altă parte, implică revizuirea termenului de neangajare, referitor la poziţia României în primii doi ani de război[28].

Ca urmare a înfrângerilor de pe front și numai după ce, la 6 iulie, în cadrul întâlnirii de la Calais, la insistențele lui Delcassé, Asquith s-a declarat de acord cu granița revendicată de Brătianu în Banat, la 9 iulie 1915 Sazonov înaintează guvernului român nota de recunoașterea a granițelor preconizate de Brătianu, cu condiția ca România să intre în război într-un interval de cinci săptămâni. Brătianu cere să se semneze cu Antanta atât acordul politic, de recunoașterea viitoarelor granițe, cât și convenția militară. Sazanov a răspuns afirmativ abia la 2 august și numai după presiunile făcute de Londra, Roma și, în special, de Paris. Dar, în condițiile dezastrului suferit de armatele ruse, nu se mai putea pune în discuție intrarea armatei române în acțiune. Semnarea acordurilor a fost amânată. Cu toate acestea, guvernul român a obținut, cel puțin în principiu, recunoașterea drepturilor asupra provinciilor românești din Austro-Ungaria. Această acceptare ascundea totuși anumite rezerve și interese, determinând guvernul român să acționeze în continuare prudent[29].

După intrarea Bulgariei în război (septembrie 1915), întrebat asupra atitudinii pe care o va adopta România, Brătianu a declarat, așa cum o făcuse mai înainte, că interesele noastre nu sunt la sud de Dunăre și că țara sa nu va merge decât la nord de Carpați. În noiembrie 1915, primul ministru român solicita anglo-francezilor creșterea efectivelor lor militare pe frontul din Salonic, o ofensivă (corelată cu aceea a trupelor ruse) asupra Bulgariei, aprovizionarea ritmică a României cu armament din Anglia și Franța[30]. Aceste condiții au fost apreciate – atunci, ca și mai târziu – ca exagerate; evoluția ulterioară a evenimentelor ne arată că Brătianu avea toate motivele să se îndoiască de sinceritatea aliaților, în special a Rusiei și Angliei, în ce privește ajutorul militar, atât pe frontul din Balcani, cât și la Dunărea de Jos. Pe de altă parte, Austro-Ungaria își concentra trupe la frontiera cu România și, în decembrie 1915 – ianuarie 1916, în urma ocupării Serbiei, în anumite cercuri germane și bulgare se discuta posibilitatea atacării imediate a României; hotărârea marii ofensive de la Verdun a determinat amânarea aplicării acestui plan.

În condițiile declanșării puternicei ofensive germane de la Verdun, Franța va interveni deosebit de activ pentru a se da satisfacție guvernului român, dar neînțelegerile erau evidente. Sazonov sugera Angliei și Franței să convingă România că armata din Salonic are posibilitatea să anihileze o acțiune a Bulgariei la Dunăre. Franța cerea Angliei să întărească efectivele din Salonic; factori militari ruși apreciau că, deocamdată, nu se poate constitui o armată de 200.000 oameni pe care s-o trimită spre Dobrogea și, totodată, că armata rusă ar trebui să acționeze în nordul Moldovei iar armata română – la Dunăre etc.[31]. Brătianu afirma mereu că armata română trebuie să treacă Carpații și să joace un *rol activ* în eliberarea teritoriilor românești din Austro-Ungaria.

La 2 martie 1916, Poincaré îi telegrafia țarului, rugându-l să înlesnească înțelegerea ruso-română, apreciind ca firească dorința românilor de a lupta într-o regiune unde și-ar regăsi frații lor de sânge[32]. Diplomația franceză s-a străduit să realizeze o apropiere a punctelor de vedere român și rus, pentru a obține colaborarea militară a României[33], în timp ce relațiile acesteia cu Austro-Ungaria deveneau tot mai încordate[34].

Saint-Aulaire, numit ministru al Franței la București (în locul lui Blondel) în preajma intrării României în război, va nota că Brătianu era foarte atent în adoptarea hotărârii supreme. „Sunt hotărât – i-a spus Brătianu – să merg cu voi, dar la momentul meu potrivit și cu garanțiile pe care le cere salvarea țării mele". Rusia însă, continua Brătianu, nu și-a luat angajamentele pe care eu le consider indispensabile[35]. Din relatarea lui M.Paléologue din 8 iulie 1916, rezultă că presiunile Aliaților erau acum foarte puternice, având caracterul unui ultimatum. Guvernul francez considera: „Intervenția României, pentru a avea o valoare, trebuie să fie imediată [...]. Dacă România nu va profita de ocazia de față, ea nu va mai regăsi posibilitatea de a deveni un mare popor prin reunirea tuturor fiilor săi"[36]. „Eram deci chemați – va scrie C.Kirițescu, în memoriile sale – să restabilim o situație amenințătoare. Și pentru a ne hotărî, erau puși la perete cu amenințarea: *acum sau niciodată*".

La începutul lui august, Franța a acționat energic în sensul acceptării de către Aliați a propunerilor românești, inclusiv a poziției de a declara război Austro-Ungariei și nu Bulgariei. La 5 august, Poincaré îl ruga pe țar să faciliteze semnarea acordului. „Concursul românesc ar fi în acest moment foarte important", deoarece – preciza președintele Franței – ar însemna deplasarea unor trupe germane din vest în est. „Intervenția românească imediată ar putea rupe definitv echilibrul în favoarea noastră"[37].

La 13 august 1916, Stürmer (care l-a înlocuit la Externe pe Sazonov, la 23 iulie), comunica miniștrilor săi de la Paris, Londra și Roma că ministrul rus de la București a primit ordinul să semneze imediat, de acord cu reprezentanții aliați, convenția politică, „în ultima sa redactare românească propusă de către Brătianu". Din telegrama secretă rezultă însă câtă valoare aveau pentru Rusia cele prevăzute în documentele respective: „Guvernul imperial are certitudinea că enormele sacrificii și concesii făcute de el pentru succesul operei comune (a marilor puteri – I.A.) vor fi apreciate la valoarea lor și că în cazul când, mai târziu, ar fi necesar să se discute asupra anumitor obligații care în textul convenției nu sunt destul de clare, guvernele aliate nu vor refuza să susțină punctul de vedere al Rusiei. Ar fi dorit să avem confirmarea guvernului pe lângă care sunteți acreditat"[38]. După expresia ambasadorului Franței la Londra, „guvernul rus spunea, de fapt, că el are intenția să nu-și țină promisiunile [...]. Sazonov, pregătind acordul român, a făcut imposibilă retragerea de către succesorul său și acesta se răzbună pe noi, asociindu-le la o altă mașinație, cea a unei trădări a încrederii române. Brătianu avea dreptate să nu se încreadă"[39]. Cabinetele aliate au dat Rusiei asigurările cerute.

La 4/17 august 1916, s-a semnat la București tratatul de alianță cu Rusia, Franța, Anglia și Italia și convenția militară.

I.G.Duca notează în memoriile sale: „Era în dimineața zilei de 4 august 1916 la ora 11 pe o căldură tropicală. Ca să nu poată afla nimic, scena nu s-a petrecut la Brătianu acasă, unde obișnuia să primească pe toți diplomații, ci în casele lui Vintilă Brătianu [...]. Nu au fost de față la iscălirea tratatelor decât cinci persoane: Brătianu, Poklevski, Diamandi, Vintilă Brătianu și cu mine [...]. Când cetiri-

le au fost terminate, a venit rândul iscălirii. Eram zguduiţi de emoţie. Exemplarele erau deja semnate înainte de Saint-Aulaire în numele Franţei, de Sir George Barclay în numele Angliei şi de baronul Fasciotti în numele Italiei. Rămâneau să iscălească Poklevski în numele Rusiei şi Brătianu în numele României [...]. Poklevski, emoţionat şi el, în mijlocul unei tăceri pline de solemnitate, a iscălit cel dintâi, rând pe rând, cele cinci exemplare. Brătianu, cel din urmă, a luat tocul şi prin iscălitura lui a legat soarta neamului românesc de soarta Aliaţilor, semnând astfel actul însuşi de naştere a unităţii noastre naţionale"[40].

Conţinutul documentelor este foarte cunoscut şi nu ne oprim aici asupra lui[41]. Ion I.C.Brătianu a reamintit, în discursul din Cameră, din 16 decembrie 1919, condiţiile puse în 1915-1916: „Am cerut ca să ni se asigure condiţiunile militare pentru participarea la război, atât din punctul de vedere al ofensivelor locale, care trebuiau să colaboreze direct cu noi şi pe baza cărora era făcut planul nostru de război, cât şi al ofensivei generale la care trebuia să participăm pentru ca sforţările noastre să-şi poată da în întregime eficacitatea pentru cauza generală şi pentru rezultatul nostru propriu [...]. Ca punct principal, am cerut să ni se lămurească, în mod precis şi definitiv, care sunt graniţele statului român viitor şi în ce constă nu numai în principiu, dar ca aplicare pe harta geografică, drepturile pe care ni le recunoşteau Aliaţii şi pe care le garantau că trebuiau să ne fie acordate, în caz că victoria va fi a lor.

Să nu credeţi că admiterea acestor condiţiuni a fost aşa de simplă şi s-au putut obţine repede.

Două chestiuni grele s-au ivit în faţa noastră. Una din pricină că Rusia voia să ia nordul Bucovinei şi Cernăuţii, alta tot din partea Rusiei care ţinea cu obstinaţie ca să nu luăm în întregime Banatul. A urmat, astfel, o discuţie de luni de zile la care au participat toate guvernele aliate, care, prin urmare, au fost în curent cu toate obiecţiunile şi cu toate argumentele. În urma acestor lungi şi amănunţite discuţiuni s-a recunoscut, în fine, dreptul României asupra Cernăuţilor şi asupra întregului Banat, până la Tisa şi până la Dunăre"[42].

În paginile sale memorialiste, C.Diamandy – diplomatul care a jucat un rol remarcabil în multe din acele momente – considera că opinia publică de după război nu a cunoscut „lupta care s-a dat pentru obţinerea acestui rezultat; şi pot spune că pentru toate aceste negocieri a fost o luptă fără preget. *A trebuit să apărăm pas cu pas interesele noastre, pas cu pas demnitatea noastră, să căutăm a evita toate piedicile şi toate cursele care ni se întindeau şi că ceea ce părea un simplu tratat cu câteva articole este rezultat al unei lupte continue.* Chiar când a fost vorba de redactarea tratatului s-au ivit şi atunci dificultăţi"[43].

Pe baza tratatului din 4/17 august *semnat de reprezentanţii celor patru puteri*, România a declarat război Austro-Ungariei, la 14/27 august. În Consiliul de Coroană de la Cotroceni, din dimineaţa aceleiaşi zile, Ion I.C.Brătianu explicase poziţia României. O ţară ca a noastră, cu aspiraţii naţionale – declara primul ministru – nu poate să rămână neutră. „...Având drept ideal unitatea naţională, suntem datori să urmărim realizarea lui, căci cine ştie dacă în decursul veacurilor vom mai găsi un prilej atât de prielnic ca cel de azi. Iată de ce nu

putem să mergem decât alături de Aliaţi şi contra Puterilor Centrale [...]. De aceea, chiar de ar fi să fim bătuţi, prin faptul că patru din cele mai mari puteri ale lumii *au recunoscut* temeinicia revendicărilor noastre naţionale şi au consfinţit *printr-un act solemn hotarele etnice ale românilor de peste Carpaţi* (sublinierea ns. – I.A.), cauza românismului va face un pas înainte mai mare şi mai însemnat decât oricând... Şi dacă nu azi, mâine vom culege roadele acestor jertfe şi acestor afirmări de drepturi". Consiliul de Coroană de la Cotroceni nu era convocat spre a lua o hotărâre, fiindcă ea fusese luată; factorii politici erau chemaţi pentru a primi această hotărâre şi a o sprijini[44].

„Războiul, la care ia parte mai toată Europa – se preciza în *Declaraţia război* – pune în discuţie cele mai grave probleme referitoare la dezvoltarea naţională şi chiar la existenţa statelor. România, împinsă de dorinţa de a contribui să grăbească sfârşitul conflictului şi sub imperiul necesităţii de a-şi salva interesele de rasă, se vede nevoită de a intra în luptă alături de aceia care pot să-i asigure înfăptuirea unităţii sale naţionale"[45]. În seara zilei de 14/27 august 1916, ministrul României la Viena a prezentat ministrului de Externe al Austro-Ungariei *Declaraţia de război*, în care se sublinia apăsat dreptul statului român de a lupta pentru eliberarea provinciilor istorice româneşti şi de a le uni cu patria-mamă.

A doua zi dimineaţa a fost difuzată *Proclamaţia către ţară*, semnată de regele Ferdinand şi de membrii guvernului, în care se arăta: „Români! Războiul care de doi ani a închis tot mai strâns hotarele noastre, a zdruncinat adânc vechiul aşezământ al Europei şi a învederat că pentru viitor numai pe temeiul naţional se poate asigura viaţa paşnică a popoarelor. Pentru neamul nostru el a adus ziua aşteptată de veacuri de conştiinţa naţională, ziua Unirii lui. După vremuri îndelungate de nenorociri şi de grele încercări, înaintaşii noştri au reuşit să întemeieze statul român prin Unirea Principatelor, prin războiul Independenţei, prin munca lor neobosită pentru renaşterea naţională. Astăzi ne este dat nouă să întregim opera lor, închegând pentru totdeauna ceea ce Mihai Viteazul a înfăptuit numai pentru o clipă: Unirea românilor de pe cele două părţi ale Carpaţilor". Ostaşii erau chemaţi să lupte cu bărbăţie, să fie demni de gloria străbună; „de-a lungul veacurilor un neam întreg vă va binecuvânta şi vă va slăvi"[46].

Oamenii politici care s-au aflat la conducerea ţării au dat dovadă de o reală înţelegere a momentului istoric şi au promovat cu consecvenţă interesele statului român. Pentru regele Ferdinand, adoptarea acestei decizii a fost o luptă cu sine şi o jertfă[47]. „În adevăr – va consemna regina Maria – a fost o jertfă covârşitoare; dar a făcut-o pentru că înainte de orice el era regele ţării, un bun român şi ajunsese să creadă şi el că aşa e mai bine"[48]. Atitudinea regelui în Consiliul de Coroană de la Cotroceni a fost remarcabilă; deschizând şedinţa, Ferdinand a declarat ferm: „Am convocat aici pe mai-marii ţării nu ca să le cer un sfat, ci ca să le cer sprijinul. Văd situaţia în asa fel, încât nu mai putem rămâne în neutralitate. De aici înainte victoria Puterilor Centrale este exclusă". Regele a ţinut să precizeze că, pentru a lua o asemenea decizie, a trebuit să se învingă pe sine, fiind călăuzit numai de interesele superioare ale României[49].

În istoria diplomaţiei române, *Tratatul* din 4/17 august 1916 are o valoare

excepţională. După doi ani de neutralitate, de o anumită neutralitate, guvernul român a obţinut nu numai desprinderea de Puterile Centrale, ci şi intrare în acţiune alături de Antantă, *după* recunoaşterea drepturilor noastre legitime şi a garanţiilor cerute constant de Ion I.C.Brătianu, care a dat dovadă de multă fermitate şi dibăcie politico-diplomatică[50]. Complicaţiile militare, politice şi diplomatice din perioada următoare (inclusiv cele din cadrul Conferinţei de pace de la Paris) nu trebuie să aducă nici un fel de semn de îndoială asupra importanţei *Tratatului* din 4/17 august 1916. Din perspectivă actuală, acest document diplomatic îşi dezvăluie semnificaţia istorică permanentă.

Note

[1] Gh.Platon, *Social şi naţional în istoria României moderne. Premise ale unei discuţii*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A.D.Xenopol» din Iaşi", t.XXIV$_2$, 1987, p.561.

[2] V.Cristian, *Diplomaţia României în slujba împlinirii idealului naţional*, în Gh.Platon, V. Russu, Gh.Iacob, V.Cristian, I.Agrigoroaiei, *Cum s-a înfăptuit România modernă*, Iaşi, 1993, p.296.

[3] *Ibidem.*

[4] Şerban Rădulescu-Zoner, *România şi Tripla Alianţă la începutul secolului al XX-lea 1900-1914*, Bucureşti, p.176-177.

[5] Ion Bulei, *Arcul aşteptării 1914-1915-1916*, Bucureşti, 1981, p.55-65.

[6] Constantin Nuţu, *România în anii neutralităţii* (1914-1916), Bucureşti, 1972, p.121-132; Vasile Vesa, *România şi Franţa la începutul secolului al XX-lea (1900-1916)*, Cluj-Napoca, 1975, p.83-84.

[7] R.W.Seton-Watson, *Histoire des Roumaine de l'époque romaine à l'achèvement de l'unité*, Paris, 1937, p.534.

[8] Pierre Renouvin, *La crise européene et la première guerre mondial*, Paris, 1962, p.235.

[9] Const.Kiriţescu, *Istoria războiului pentru întregirea României 1916-1919*, vol.I, Bucureşti, 1922, p.75-76.

[10] *Ibidem*, p.76-78.

[11] Ema Nastovici, *România şi Puterile Centrale în anii 1914-1916*, Bucureşti, 1979, p.99 şi urm.; *România în primul război mondial*, Bucureşti, 1979, p.33 şi urm.

[12] Arhivele Naţionale ale României (în continuare, A.N.R.), Colecţia xerografii, Viena, pachetul VI, nr.13.

[13] La 2/15 septembrie 1914, Beldiman, ministrul României la Berlin, îi telegrafia lui Brătianu în legătură cu intervenţia hotărâtă a guvernului german la Viena şi Budapesta, pentru a se realiza o înţelegere cu România, pe baza satisfacerii considerabile a sentimentului naţional român în Ungaria şi prin o rectificare de frontieră în Bucovina (A.N.R., Fond Casa Regală, dosar 63/1914, f.1).

[14] Const. Kiritescu, *op.cit.*, p.80-81. În toamna anului 1914, majoritatea profesorilor şi studenţilor Universităţilor din Bucureşti şi Iaşi s-au pronunţat, în diferite consfătuiri, şedinţe, moţiuni etc., pentru intrarea în acţiune alături de Antantă (*Iaşi 1600-1859-1918. Aspecte ale luptei pentru unitate naţională*. Coordonatori: Gh.Buzatu, A.Kiretchi, D.Vitcu, Iaşi, 1983, p.193-194).

[15] *Documente diplomatiques secrets russes 1914-1917*, Paris, 1928, p.167.

[16] Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (în continuare, M.A.E.), Fond 71, E2, partea a II-a, Petrograd, vol.13, f.186-187, 206, 216-220, 226 etc.

[17] *Interesele şi drepturile României în texte de drept internaţional public, cu un studiu introductiv de N.Dascovici*, Iaşi, 1936, p.8. Convenţia a fost încheiată cu acordul regelui Carol I

(C.Kiriţescu, *op.cit.*, p.84). În discursul rostit la 16 decembrie 1919 în parlament, Ionel Brătianu ţinea să precizeze: „Pomenesc numele său [Carol I] cu emoţie în faţa primului Parlament al României Mari şi vreau să fac o operă de dreptate, pentru că memoria sa a fost învinuită şi nu a fost recunoscută pe destul adevărata iubire cu care el se legase de acest popor. Ţin să declar că politica legăturilor noastre cu Aliaţii nu am făcut-o, cum s-a spus, în contra voinţei regelui Carol, nu am făcut-o în ascuns de dânsul. Tot ce am lucrat, am lucrat ca un servitor credincios al Ţării şi al Tronului, cu încrederea şi ştiinţa Suzeranului. În primele săptămâni ale luptei, în urma invitaţiunii ministrului Rusiei, am făcut o primă înţelegere pentru neutralitatea binevoitoare, în schimbul căreia Rusia se angaja ca să ne dea toate teritoriile ocupate de români în Austria şi Ungaria" (Vezi Dumitru Preda, Ştefan Pâslaru, Maria Georgescu, Marin C.Stănescu, *România în timpul primului război mondial. Mărturii documentare*, vol.I, 1914-1916, Bucureşti, 1996, p.29).

[18] Anastasie Iordache, *Ion.I.C.Brătianu*, Bucureşti, 1994, p.235.

[19] Ilie Seftiuc, Iulian Cârţână, *România şi Problema strâmtorilor*, Bucureşti, 1974, p.54.

[20] Maurice Paléologue, *La Russie des tsars pendant la grande guerre*, vol.I, Paris, s.a., p.199-200 şi 314-315.

[21] Arhiva M.A.E., Fond 71, E2, partea a II-a, Petrograd, vol.14, f.71, 9-11, 25.

[22] Ibidem, f.74; Ibidem, Londra, vol.II, f.106.

[23] Vezi Comte de Saint-Aulaire, *Confession d'un vieux diplomat*, Flammarion, Paris, 1953, p.316.

[24] Eliza Campus, *L'activité diplomatique de la Roumaine entre les années 1914 et 1918*, în „Revue Roumaine d'Histoire", nr.6, 1968, p.1113; vezi şi schimbul de telegrame româno-italian, în A.N.R., Fond Casa Regală, dosar 61/1914, f.1-7.

[25] Arhiva M.A.E., Fond 71. E2, partea a II-a, Roma, vol.20, f.186.

[26] A.N.R., Fond Casa Regală, dosar 34/1915, f.2.

[27] A.N.R., Fond Casa Regală, dosar 19/1915; f.3-4; dosar 34/1915, f.12; *Cartea roşie austro-ungară*, Bucureşti, 1917, p.20-22 şi 27.

[28] V.Vesa, *op.cit.*, p.128. După încheierea convenţiei ruso-române din septembrie/octombrie 1914, guvernul român a mai încheiat şi alte acte secrete cu Antanta. Prin convenţiile militare româno-franceze din 23 februarie/8 martie 1915 şi din 7/20 ianuarie 1916, guvernul francez se obliga să livreze României importante cantităţi de materiale de război. În preajma intrării în acţiune, României a semnat la Paris, prin colonelul V.Rudeanu, convenţia militară din 10/23 iulie 1916 cu reprezentanţii armatelor franceză, britanică, italiană şi rusă, „de fapt primul act oficial de intrare a României în marele război alături de Antanta"(D.Preda ş.a., *op.cit.*, p.7).

[29] *România în primul război mondial...*, p.119. Un material trimis de legaţia română de la Petrograd Bucurestiului, la 5/18 august 1915, conţinea aprecieri judicioase asupra poziţiei Antantei faţă de România, care – se preciza – nu doreste atât o Românie întregită, cât mai mult concursul armatei noastre. „Rusia ar prefera o Românie care să se înfrupte din teritoriile austro-ungare îndeajuns pentru a rămâne dusmani, nu însă prea mult pentru a alcătui o ţară puternică şi neatârnată de politica ei". Cercuri engleze consideră revendicările teritoriale ale României ca exagerate, fiind necesar a se păstra o Ungarie în putere. Franţa are privirile aţintite asupra Alsaciei şi Lorenei. Tot interesul Rusiei este concentrat la Strâmtori şi Constantinopol (A.N.R., Fond Casa Regală, dosar 30/1915, f.2-5).

[30] A.N.R., Fond Berceanu, pachet I/A, actul 89, f.26-27.

[31] Ibidem, f.34, 52 şi urm.; *România în relaţiile internaţionale 1699-1939*, Iaşi, 1980, p.391-392.

[32] A.N.R., Fond Berceanu... f.40-41.

[33] M.Popa, *op.cit.*, p.242.

[34] E.Nastovici, *op.cit.*, p.205-206; Ion Bulei, *op.cit.*, p.309 şi urm.; idem, *1916 zile de vară*, 1978, *passim*.

[35] Comte de Saint-Aulaire, *op.cit.*, p.319-320. „Brătianu – scrie Const.Kirițescu – nu voia să ia supremul angajament fără anumite garanții militare și politice. Experiența dureroasă a propriei noastre țări, la 1878, și cea, mult mai recentă, a Serbiei, în cursul războiului actual, obligau pe bărbatul de stat român la o mare prudență. El era tocmai fiul lui Ion Brătianu, care cunoscuse brutalitatea și trădarea rusească de la 1877-78" (Const.Kirițescu, *op.cit.*, p.97). Brătianu „se opunea categoric oricăror ambiguități și rezerve, fiind puternic impresionat de ceea ce se întâmplase tatălui său la 1878, când Rusia a smuls României cele trei județe din sudul Basarabiei. Primul ministru român se temea și de o eventuală pace separată cu Ungaria" (A.Iordache, *op.cit.*, p. 295).

[36] M.Paléologue, *op.cit.*, vol.II, p.312-313.

[37] *Ibidem*, p.330.

[38] *Documente diplomatiques...*, p.209.

[39] Cf.V.Vesa, *op.cit.*, p.194.

[40] I.G.Duca, *Memorii*, vol.II, Timișoara, 1993, p.145.

[41] *Interesele și drepturile României*, p.9 și urm.; Const.Kirițescu, *op.cit.*, p.102-104.

[42] D.Preda ș.a., *op.cit.*, p.31.

[43] Constantin I.Diamandy, *Cum s-a negociat harta României Mari*, în D.Preda ș.a., *op.cit.*, p.170.

[44] Pentru pozițiile adoptate, vezi I.G.Duca, *op.cit.*, p.159 și urm.; Ion Agrigoroaiei; *Consiliul de Coroană de la Cotroceni (14/27 august 1916). Semnificația unei hotărâri istorice*, în *Cotrocenii în istorie* (Lucrările colocviului româno-american din 15-18 iulie 1992), București, 1993, p.49-54.

[45] *Interesele și drepturile României...*, p.19.

[46] Ioan Scurtu, *Regele Ferdinand*, București, s.a., p.33-34, 143-145.

[47] *Ibidem*, p.30.

[48] Regina Maria, *Povestea vieții mele*, vol.II, p.65.

[49] I.Scurtu, *Regele Ferdinand...*, p.30-33.

[50] *Idem*, *Ioan I.C.Brătianu*, București, 1991, p.35.

Lucian Leuștean

ROMÂNIA ȘI UNGARIA LA SFÂRȘITUL PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL (noiembrie 1918 – ianuarie 1919)

Istoriografia românească și cea maghiară s-au găsit, din 1918 încoace, una față de cealaltă, într-o situație paradoxală. Pe de o parte, au manifestat o anume anxietate, determinată de necunoașterea reciprocă, iar pe de altă parte, o agresivitate datorată istoriei conflictuale atât de zbuciumate dintre cele două popoare.

Istoriografia maghiară a secolului al XX-lea a fost marcată de opera și activitatea unui istoric mai degrabă conservator: Gyula Szerkfü. Principala sa lucrare, *Trei generații: istoria unei epoci în declin*, apărută în 1920, analizează deteriorarea vieții culturale și politice a Ungariei între 1825 și 1918. Cauza principală consta, în concepția lui Szerkfü, în promovarea valorilor liberale. Remediul era văzut în fondarea unui nou stat și a unei noi societăți fundamentate pe superioritatea valorilor spirituale ale maghiarilor. Această ideologie și-a găsit un fervent admirator în contele Kunó Klebelsberg, ministru al educației, care a încercat, în anii '20, să transforme Ungaria într-o putere culturală în Europa centrală și de sud-est. Rezultatele aveau să fie excepționale și, multe dintre ele, se păstrează până astăzi (institute maghiare fondate în străinătate, periodice în limbi de circulație internațională, publicarea unor vaste colecții de izvoare, publicarea multor produse ale istoriografiei „interne" maghiare în limbi de largă circulație ș.a.)[1]. În plus, o caracteristică definitorie a istoriografiei maghiare a fost și este dată de activitatea unei emigrații extrem de unite și de puternice. O întreagă pleiadă de mari istorici au apărut în cadrul acestei diaspore culturale: Oskár Jászi, Stephen Borsody, György Ránki, Jörg S.Hoensch, Andrew Janos, John Komlos ș.a. De asemenea, colaborarea dintre istoricii unguri și cei occidentali a fost una prolifică și, mai ales, eficientă. Această conlucrare a fost potențată de existența unor institute maghiare în străinătate și a unor puternice catedre de studii ungare (spre exemplu, centrul de la Bloomington, Indiana)[2].

Istoricii maghiari din Ungaria, cei din Occident și istoricii occidentali care au scris despre istoria maghiară au dat naștere unei producții istoriografice de înaltă ținută care s-a impus cu autoritate în contextul mondial al domeniului. Din nefericire, realizările acestea nu acoperă și sectorul relațiilor româno-maghiare. Pot fi aduse în discuție mai multe motive: stereotipurile care marchează profund istoria comună atât de agitată, lipsa informației documentare românești – datorată uneori unor motive obiective (obstacolul lingvistic sau cel administrativ-birocratic), dar cel mai adesea celor subiective – și, nu în ultimul rând, rivalitatea pe viață și pe moarte în care cele două istoriografii se consideră a fi.

De partea cealaltă, istoriografia românească plătește un tribut greu unei po-

litici culturale defectuoase, datând încă din perioada interbelică, dar care s-a accentuat în epoca comunistă. Se poate constata o neputinţă a istoriografiei din România de a ieşi dintr-o zonă periferică, de a gândi şi a concretiza marile proiecte ale operelor istorice fundamentale, de a-şi regăsi vocaţia sintezei integratoare[3].

În privinţa istoriei relaţiilor cu vecinii, se observă mutaţia de la un naţionalism plin de suficienţă al perioadei dintre cele două războaie mondiale – reflex nefericit al marii realizări din 1918 – la un naţionalism nervos, vindicativ şi agresiv după al doilea război mondial, rod al comunismului „în culori naţionale" şi al unui complex de inferioritate prost mascat de teoria conspiraţiei mondiale antiromâneşti.

Istoria relaţiilor româno-maghiare în secolul nostru nu s-a scris încă deoarece nici o parte nu a încercat câtuşi de puţin să o cauţioneze pe cealaltă, se renunţe la prejudecăţi, justificări şi condamnări. Pare de domeniul bunului simţ această necesitate de detensionare a scrierii istoriei relaţiilor dintre români şi unguri, dar, cu toate acestea, continuă să apară lucrări care „mustesc" de ură şi resentimente[4].

Din perspectiva urgenţei schimbării stilului de a scrie istoria comună de după prăbuşirea Imperiului austro-ungar, propunem o abordare mai puţin încordată a perioadei dintre semnarea armistiţiilor de la finalul primului război mondial (noiembrie 1918) şi începerea Conferinţei de pace de la Paris (ianuarie 1919). Ne propunem să schităm câteva din evenimentele mai importante din Transilvania, de la Budapesta, Bucureşti, Paris şi alte locuri, care au influenţat evoluţiile ulterioare ale celor două ţări în cadrul forumului de la Paris şi trasarea atât de contestatei graniţe româno-maghiare. Încercarea noastră se doreşte a fi doar un preambul pentru scrierea istoriei relaţiilor dintre România şi Ungaria în 1919-1923, perioadă când s-au pus bazele „erei Trianon" a raporturilor bilaterale, eră ce pare a nu fi încheiată nici astăzi.

*

Sfârşitul practic al confruntării active în primul război mondial, văzut din perspectiva popoarelor Monarhiei austro-ungare, a venit odată cu semnarea armistiţiului dintre Înaltul Comandament Italian, reprezentând Puterile Aliate şi Asociate, şi reprezentanţii Înaltului Comandament Austro-Ungar, în Villa Giusta, la Padova, la 3 noiembrie 1918[5]. Lucrul curios despre acest armistiţiu este că el a fost semnat de conducerea unei armate ce se dezintegra, aparţinând unui imperiu aflat într-un proces de dezmembrare. În legătură cu poziţia faţă de acest armistiţiu a lui Mihályi Károlyi, şeful guvernului maghiar ajuns la putere la Budapesta prin intermediul revoluţiei paşnice din 31 octombrie, punctele de vedere ale istoricilor diferă, uneori, foarte mult. Francis Deák şi Peter Pastor susţin că noul lider maghiar considera că uniunea cu cealaltă jumătate a Imperiului era încheiată şi a refuzat să recunoască competenţa Înaltului Comandament Asutro-Ungar de a reprezenta Ungaria la negocierile purtate în vederea încheierii armistiţiului[6]. Istoricul András Siklós este de altă părere, afirmând că Mihályi Károlyi susţinea că ar fi avantajos „dacă cei care au făcut războiul şi au luptat în

el urmează să-l lichideze şi să poarte responsabilitatea încetării focului"[7]. Iniţial, susţine Siklós, planul guvernului maghiar fusese să trimită o delegaţie de armistiţiu la Padova, dar datorită dificultăţilor de transport şi a dorinţei de a se încheia ostilităţile cât mai rapid, s-a acceptat varianta care până la urmă s-a materializat[8]. În acel moment, România se afla în stare de pace cu Puterile Centrale în virtutea Tratatului de pace de la Bucureşti. În consecinţă, textul armistiţiului nu menţiona România. Înţelegerea de la Padova avea un caracter strict militar, permiţând Aliaţilor să se mişte liber pe teritoriul austro-ungar pentru a ocupa punctele considerate esenţiale pentru menţinerea încetării focului. Deşi nu se prevedea nimic în acest sens în armistiţiul de la Padova, trupele austro-ungare au fost retrase din România până la 7 noiembrie 1918[9].

Consiliul Suprem de Război, reunit la Paris la 4 noiembrie 1918, a luat în discuţie chestiunea statutului României în cadrul armistiţiului preconizat cu Germania. Planul României de a declara război Germaniei nu era cunoscut încă, Stephen Pichon, ministrul francez al afacerilor străine, a cerut ca România să fie considerată un aliat în cadrul termenilor de armistiţiu, ca răspuns la o cerere a lui Take Ionescu, care a acţionat în calitatea sa de preşedinte al Consiliului Naţional al Unităţii Române (Paris)[10]. Baronul Sonnino, ministrul de externe italian, a subliniat că, deoarece România se afla în stare de pace, armistiţiul nu i se poate aplica. Până la urmă, s-a ajuns la un compromis, cerându-se Germaniei să evacueze România în trei săptămâni de la semnarea armistiţiului şi să nu facă rechiziţii în această perioadă. Consiliul a adoptat sugestia colonelului Edward M. House, reprezentantul american, de a se cere Germaniei să renunţe la „frauduloşul" tratat de pace de la Bucureşti[11]. Aliaţii s-au declarat de acord să permită tuturor naţiunilor care „se sacrificaseră din greu pentru cauza Aliată" să participe la Conferinţa de pace, dar accesul statelor mici, inclusiv cel al României, urma să fie limitat la discuţiile privitoare doar la propriile lor interese[12].

Armistiţiul de la Padova, care a încheiat oficial ostilităţile pentru popoarele Imperiului austro-ungar, nu eliminase posibilitatea unor operaţiuni Aliate ulterioare în Ungaria, împotriva germanilor care se aflau încă în război. Părea chiar probabil ca Armata Aliată a Orientului, sub conducerea generalului Franchet d'Esperey, să intre în Ungaria în urmărirea germanilor[13]. Acest drept de invazie, stabilit prin armistiţiu, era văzut cu îngrijorare de către maghiari. Guvernul se temea că, dacă trupe sârbeşti şi cehoslovace vor intra în Ungaria împreună cu Franchet d'Esperey, ele vor încerca să ocupe şi, în ultimă instanţă, să anexeze bucăţi consistente din teritoriul pe care Budapesta îl considera ca unul maghiar[14]. Temerile guvernului maghiar erau alimentate şi de faptul că, la 4 noiembrie, mareşalul Ferdinand Foch preluase comanda supremă pe toate fronturile. Rolul militar important al Italiei se încheiase. Pe de altă parte, odată ostilităţile terminate, Italia părea să aibă o cauză comună cu Ungaria, limitarea aspiraţiilor teritoriale ale Serbiei[15]. Guvernul Károlyi era nehotărât în privinţa căii de urmat. Mai presus de toate, el era dornic să semneze orice fel de înţelegere militară cu cineva din tabăra Aliată. O astfel de înţelegere ar fi însemnat o recunoaştere Aliată *de facto*. Dilema maghiarilor consta în alegerea persoanei care trebuia

abordată. Trebuia să se trateze cu generalul italian Diaz, la Padova, sau cu Franchet d'Esperey, ale cărui trupe se aflau deja la frontierele Ungariei? Noua funcție a lui Foch, comandant suprem pe toate fronturile, i-a convins pe maghiari să-i abordeze pe francezi[16].

La Belgrad, la 13 noiembrie 1918, delegația maghiară a semnat convenția militară propusă de Franchet d'Esperey pentru a facilita punerea în practică a termenilor de armistițiu în relație cu Ungaria[17]. Principalele prevederi erau următoarele: trupele maghiare trebuiau retrase în spatele unei linii care mergea de la valea Crișului Superior, prin Bistrița, de-a lungul Mureșului, prin Baja și Pecs, până la râul Drava; evacuarea trebuia să aibă loc în opt zile; teritoriul evacuat urma să fie ocupat de către trupele Aliate, dar administrația sa civilă urma să fie controlată de guvernul maghiar; armata maghiară urma să fie redusă la șase divizii de infanterie și două de cavalerie; Aliații aveau dreptul de a utiliza toate mijloacele de transport și comunicație din țară, să ocupe toate localitățile și punctele strategice indicate de Înaltul Comandament Aliat; Ungaria era obligată să înceteze orice relație cu Germania; în sfârșit, se stabilea că Aliații nu vor interveni în afacerile interne ale Ungariei. Convenția nu făcea nici o mențiune cu privire la nordul Ungariei.

Deși neprietenos[18], Franchet d'Esperey a fost, în fapt, un partener de negocieri corect și înțelegător, dar poziția sa era contrară politicii Antantei referitoare la aceste părți ale Europei, contrară promisiunilor pe care Marile Puteri le făcuseră aliaților lor român, cehoslovac și iugoslav. Din acest motiv, termenii pe care generalul francez i-a dictat maghiarilor erau nerealiști. De fapt, d'Esperey a favorizat o înțelegere separată care să permită trupelor sale să traverseze Ungaria în marșul lor către Viena și Berlin[19] și a sperat să ocupe Budapesta cu ajutorul românilor, care erau încântați să-i facă pe plac. Acest plan a fost anulat definitiv de Consiliul Suprem de Război doar la 22 decembrie 1918[20]. Între timp, Georges Clemenceau, primul ministru francez, l-a admonestat, cu nervozitatea-i caracteristică[21], pe Franchet d'Esperey pentru încheierea convenției militare de la Belgrad, ce implica recunoașterea *de facto* a guvernului Károlyi, și pentru faptul că zonele locuite de slovaci fuseseră lăsate sub administrație maghiară. În scrisoarea sa din 1 decembrie 1918, el scria că armistițiul fusese încheiat cu reprezentanții „unui pretins stat maghiar", un stat pe care Aliații nu l-au recunoscut și care nici măcar nu exista din punct de vedere internațional. El ar fi declarat foarte bucuros convenția nulă și neavenită, dar, din rațiuni politice, a consimțit ca ea să fie aplicată, „ca un aranjament făcut cu autoritățile locale", și numai acele prevederi care nu intrau în contradicție cu armistițiul de la Padova[22].

Convenția militară de la Belgrad nu a satisfăcut nici guvenul maghiar, nici guvernele din țările vecine. Primul experimenta sentimentul amar al înfrângerii și anxietatea că teritoriile cedate vor fi definitiv pierdute, dar, în același timp, avea și câteva speranțe determinate de unele prevederi din armistițiu: „Se recunoștea că linia de demarcație nu avea nimic de-a face cu viitoarele frontiere politice și că, dincolo de linia de demarcație, administrația și menținerea ordinii vor rămâne în mâinile statului maghiar (...) Dacă doar aceste puncte fundamentale ar fi fost respectate în mod onorabil (...), ce înțelegere extraordinară ar fi fost acest armistițiu![23], scria mai târziu Oskár Jászi, unul dintre membrii cabinetului Károlyi.

Știrile despre convenția de la Belgrad au stârnit indignarea țărilor vecine care erau hotărâte să acționeze împotriva prevederilor convenite[24]. România nu fusese invitată la nici un fel de negocieri de armistițiu. Nici una dintre prevederi nu presupunea colaborarea ei pentru punerea în aplicare. Pe de altă parte, nici o clauză nu interzicea în mod explicit cooperarea ei militară. Încurajat de generalii Franchet d'Esperey și Henri-Mathias Berthelot, primul ministru român, Ion I.C.Brătianu, s-a folosit de această scăpare, ocupând Bucovina și Transilvania de răsărit. Faptul că România nu a fost parte semnatară în nici un armistițiu, deși a reintrat în război la 10 noiembrie 1918, va fi cele din urmă favorabil politicii lui Brătianu, deoarece acesta va putea pretinde mai târziu că nu era obligat să se supună unor convenții pe care nu le semnase.

Când, la sfârșitul lui octombrie 1918, „Revoluția crizantemelor" a adus la putere Consiliul Național Maghiar[25], cei mai mulți dintre maghiari au sperat că Marile Puteri victorioase vor simpatiza cu principiile wilsoniene și democratice ale guvernului Károlyi, și, pentru a-și arăta aprobarea lor, vor trasa în mod favorabil noile frontiere ale Ungariei. Realitățile internaționale nu vor lăsa nici o șansă unor astfel de iluzii. Puterile Antantei erau mult mai puțin interesate de caracterul democratic al guvernului decât de faptul că Ungaria era unul dintre învinșii în război. Regimul lui Károlyi era astfel, de la început, etichetat ca fiind urmașul unui sistem compromis din punct de vedere moral.

Printre nenumăratele probleme ale guvernului maghiar în toamna lui 1918, aceea a naționalităților este de cea mai mare importanță pentru studiul nostru. A existat o încercare maghiară de ultimă oră de a găsi o soluție în această privință. Cel care a inspirat această soluție tardivă a fost Oskár Jászi, ministru fără protofoliu în cabinetul Károlyi. Sarcina sa era de a găsi un compromis cu naționalitățile. Deoarece el considera că problemele naționalităților derivau din exploatarea economică, credea că îmbunătățirea situației pe acest tărâm și acordarea de libertate culturală și lingvistică le va satisface. Într-un eseu intitulat „Viitorul Monarhiei, prăbușirea Dualismului și Statele Unite Danubiene", scris în vara lui 1918, Jászi a sugerat organizarea unei „pentarhii". Prin acest termen, el înțelegea o confederație a cinci dintre națiunile Monarhiei (maghiarii, croații, polonezii, cehii și sârbii). Jászi vedea în confederație soluția problemei, deoarece el credea până în 1918 că statele mici, izolate, deveniseră un anacronism. Dacă ele nu se unesc, raționa el, nu vor fi altceva decât state tampon impotente. În cadrul unui sistem confederat, el vedea Ungaria ca un fel de „Elveție răsăriteană". El considera că națiunea maghiară, prin intermediul unei hegemonii economice și culturale naturale, va fi capabilă să stimuleze cooperarea eficientă cu celelalte naționalități dacă va renunța la feudalism și la politica fără sens de asimilare[26].

Ca ministru al naționalităților în guvernul lui Károlyi, Jászi credea că, din moment ce noul sistem era unul democratic, era posibil să se mențină națio-

nalitățile în cadrul vechilor frontiere ale Ungariei. Cu mintea sa științifică și ordonată, el nu a realizat că sentimentele naționale exacerbate sfidează orice teorie rațională. Cu tot radicalismul său democratic, Jászi nu a renunțat niciodată la principiul integrității teritoriale a Ungariei: „Noi nu am renunțat nici o clipă la gândurile conservării integrității teritoriale a Ungariei, într-un sens geografic; dar eram convinși că Aliații cuceritori vor arăta o maximă bunăvoință guvernului ei pacifist și antimilitarist, și în special lui Károlyi, care atât de adesea susținuse, cu un curaj fără egal, politica Antantei; eram siguri că ei vor aplica principiul plebiscitar pe care atât de adesea îl subliniaseră"[27].

Un astfel de apel la plebiscit a fost în mod constant făcut de către toate guvernele maghiare din perioada 1918-1920. Din nefericire, plebiscitul era o armă cu două tăișuri. În teorie, părea de domeniul bunului simț să-i întrebi pe locuitorii unei zone disputate în legătură cu părerile lor, dar, în practică, aceasta a condus la multe complicații. Având de făcut o alegere tranșantă între două sau trei opțiuni, locuitorul înspăimântat putea da un răspuns ambiguu. În plus, rezultatul consultării populare depindea în mare măsură de modul în care era pusă problema, care era întrebarea, cum erau judecate rezultatele – majoritate generală simplă, sau pe regiune, sau pe district, sau pe comună – și apoi cum se făcea interpretarea finală. În unele cazuri, plebiscitul nu numai că nu a rezolvat, dar a și complicat chestiunea aflată în dispută. Principiul însuși se putea dovedi nefericit: „În mod evident, Conferința nu are nimic de-a face cu teritoriile deținute de Aliați înainte de război (...), iar plebiscitele ținute în țări aflate în posesia noastră (...) ar putea fi foarte neplăcute și cu siguranță nu trebuie să fie încurajate"[28], nota Hardinge, unul dintre membrii marcanți ai delegației britanice la Conferința de pace.

Încercarea lui Jászi de a găsi un compromis în problema naționalităților l-a condus pe acesta la convorbiri directe cu părțile interesate. Un prim contact a fost încercat cu Senatul român din Viena, un ofițer de legătură fiind trimis în capitala austriacă cu propunerea de a purta discuții cu privire la Transilvania[29]. Senatul refuzând orice discuție, guvernul maghiar a propus o întâlnire cu Consiliul Național Român Central de la Arad. Liderii de la Budapesta trebuiau de altfel să răspundă cererii ultimative adresată de C.N.R.C., la 28 octombrie/10 noiembrie, în vederea preluării teritoriilor în care românii reprezentau majoritatea[30]. Astfel s-a ajuns la negocierile cu reprezentanții românilor din Transilvania, la Arad, la 13 și 14 noiembrie 1918[31]. Aceste convorbiri au demonstrat inadecvarea la realități a teoriei lui Jászi. El a înaintat două propuneri reprezentanților Consiliului Național Român. Prima propunere era ca în Transilvania să se formeze blocuri naționale omogene; urmându-se modelul cantoanelor elvețiene (*Eidgenossenschaft*), aceste blocuri trebuiau să dețină autonomie administrativă și culturală, iar afacerile comune urmau să fie rezolvate de către unele organisme interetnice. Ca o soluție temporară, a doua propunere sugera ca reprezentanții Consiliului Național Român să preia administrația publică în toate districtele și orașele care erau locuite de majorități românești. Liderii români au respins ambele propuneri. Ei au cerut suveranitate deplină. Replica românească afirma că

guvernul maghiar „nu recunoaște dreptul națiunii române de a-și exercita puterea executivă asupra zonelor populate de către națiunea română"[32].

La 18 noiembrie, Consiliul Național Român Central – care se va numi de-acum înainte Marele Sfat al Națiunii Române – a publicat o proclamație, care a fost tradusă și în franceză și engleză. Adresată popoarelor din întreaga lume, proclamația anunța intenția de succesiune în termeni inechivoci. „Națiunea română din Transilvania și din Ungaria nu dorește, în nici un fel de circumstanțe, să trăiască în vreun fel de comunitate statală cu națiunea maghiară". Proclamația nu făcea nici un fel de diferență între guvernul foștilor opresori și politica naționalităților a noului guvern maghiar și adăuga că „în ciuda acestui fapt, noi nu vom face apel la forță, ci vom aștepta arbitrajul internațional, care va înlocui forța crudă cu justiția"[33]. Acesta era un eufemism, deoarece românii transilvăneni erau în așteptarea armatei române, care se pregătea să intre în Transilvania sub pretextul „amenințării bolșevice" și al măsurilor represive ale reacționarilor maghiari[34].

În aceste circumstanțe[35], Adunarea Națională a românilor din Transilvania și Ungaria s-a reunit la Alba Iulia, la 1 Decembrie 1918[36]. Textul rezoluției de la Alba Iulia a fost dus la București, la 14 decembrie, de o delegație formată din cinci persoane și înmânată ceremonios regelui Ferdinand[38]. Trei membri ai Parlamentului din Partidul Național Român (Alexandru Vaida-Voevod, Vasile Goldiș și Ștefan Cicio Pop) au devenit miniștri fără portofoliu în guvernul central[39], care a fost remaniat la mijlocul lui decembrie sub conducerea lui Ion I.C. Brătianu, liderul de necontestat al scenei politice românești între 1914 și 1927.

Pentru guvernul român, armistițiul de la Belgrad nu era decât o „bucată de hârtie" și nu un obstacol major în drumul către „România Mare". În consecință, în acele săptămâni agitate, situația a fost influențată de fermitatea guvernului român și, în același timp, de ineficiența guvernului maghiar. De-a lungul celor două luni care au trecut între încheierea armistițiului și reunirea Conferinței de pace de la Paris, linia de demarcație stabilită la Belgrad a fost constant modificată în favoarea vecinilor Ungariei[40]. În ciuda confuziei și demoralizării care se instalaseră în Ungaria după revoluție, guvernul Károlyi a încercat să controleze extinderea zonelor ocupate și a protestat zilnic împotriva comportamentului autorităților și trupelor străine. Dar, pentru că și-au desființat armata bazându-se pe generozitatea Aliaților, protestelor sale le-a lipsit chiar și acea autoritate pe care le-ar fi dat-o o mică forță militară și, în mod inevitabil, au fost complet ignorate. Guvernul maghiar n-a fost nici măcar capabil să obțină o trasare precisă a liniei de demarcație. În replică la numeroase cereri maghiare, s-a primit un răspuns abia la 19 decembrie 1918, în care se afirma că detaliile despre linia de demarcație vor fi comunicate de către generalul d'Esperey „de îndată ce el va fi strâns materialul referitor la acest subiect"[41].

Când a devenit clar că armata română se pregătea să traverseze linia de demarcație[42] și s-a aflat că generalul Berthelot autorizase ocuparea Clujului și, ulterior, a altor nouă orașe transilvănene[43] (deoarece acestea erau puncte strategice) – aceasta era posibil în virtutea convenției de la Belgrad – guvernul maghiar,

după câteva ședințe în care s-a discutat posibilitatea demisiei, în cele din urmă a hotărât că situația era fără speranță și s-a pronunțat împotriva luptei armate și a vărsării de sânge[44]. Ordinele Aliate afirmau că ocupația românească urma să fie doar temporară, până când vor putea fi trimise trupe franceze. Protestele maghiare n-au fost de nici un folos și, în afară de o rezistență sporadică și spontană în câteva puncte izolate, trupele maghiare s-au retras lent către centrul țării. Înlocuirea trupelor române de către cele franceze nu a mai avut loc niciodată, și asta nu pentru că francezii n-ar fi dorit-o, ci pentru că nu existau trupe Aliate disponibile în acea zonă. La sfârșitul lui decembrie, generalul Berthelot, a cărui vizită în Transilvania de la sfârșitul lui 1918 și începutul lui 1919 a fost însoțită de un entuziasm impresionant al populației locale[45], a negociat o înțelegere cu reprezentantul în Transilvania al guvernului maghiar, István Apáthy, cu privire la stabilirea unei zone neutre de-a lungul liniei Dej-Cluj-Baia Mare[46], dar această înțelegere n-a fost recunoscută nici la Budapesta, nici de către Înaltul Comandament Român. Guvernul maghiar a refuzat recunoașterea oficială pe temeiul că ea viola armistițiul de la Belgrad. România considera înțelegerea neconcordantă cu țelurile ei: „de a presa în continuare către linia Satu Mare-Carei-Oradea-Bekescsaba"[47].

Până la începerea Conferinței de pace de la Paris, la 18 ianuarie 1919, armata română controla două treimi din Transilvania și aștepta cu nerăbdare o nouă ocazie pentru a înainta. Cu toate acestea, linia frontului va fi relativ stabilă până la instalarea la putere în Ungaria a comuniștilor, la 21 martie 1919[48].

Politica guvernului Károlyi a fost aceea de a convinge Marile Puteri că situația era intolerabilă[49]. Zeci de proteste și declarații erau adresate reprezentantului militar al Antantei în Ungaria, locotenent-colonelului Vix (Vyx), care ajunsese la Budapesta, la 26 noiembrie 1918, ca șef al unei misiuni militare formată din 57 de membri. Misiunea sa era de a superviza aplicarea practică a Convenției de la Belgrad. Proclamațiile maghiare subliniau că ocupația era contrară principiilor wilsoniene, încălca legile internaționale și anticipa în mod arbitrar deciziile Conferinței de pace. Guvernul maghiar a încercat stăruitor, prin canale oficiale și neoficiale, să intre în contact cu puterile Antantei, dar, până la sfârșitul lui 1918, eforturile sale n-au fost încununate cu nici un rezultat. La 3 decembrie, locotenent-colonelul Vix l-a informat pe Károlyi de decizia guvernului francez. Franța nu recunoștea guvernul maghiar. La scurt timp după accea, Londra și Washingtonul au susținut poziția franceză[50].

Una din principalele probleme ale Puterilor Aliate și Asociate era „chestiunea rusă". Dezbaterile legate de intervenția în Rusia sovietică au condus în mod natural la întrebarea referitoare la statele pe care se putea conta într-o asemenea acțiune, la modul cum se putea preveni răspândirea comunismului, în special în bazinul dunărean, unde valul bolșevic era încă în ascensiune. Cel mai hotărât susținător al distrugerii Rusiei sovietice și al înlăturării pericolului de revoluție prin forța armelor era Franța[51]. De aceea, politicienii, diplomații și militarii francezi au exercitat o influență decisivă în cele mai multe din problemele referitoare la Europa centrală, inclusiv în chestiunea frontierei româno-maghiare. În plus, singurele trupe occidentale disponibile în acea zonă era cele franceze.

Generalul francez Berthelot era comandantul trupelor intervenționiste Aliate din Rusia. Pentru activitățile sale din Rusia, el era direct răspunzător în fața ministrului de război, Clemenceau, și a Comandamentului General. Trupele sale din România și Transilvania, acum numite Armata Dunării, au rămas subordonate lui Franchet d'Esperey[52]. Divizarea responsabilităților lui Berthelot sugerează că, pentru liderii francezi, distrugerea bolșevismului în Rusia era mai presantă decât situația politică și militară din Balcani.

Intervenția franceză în Rusia a început la 17 decembrie 1918 cu debarcarea a 1800 de militari la Odessa[53], iar planul lui Berthelot se baza pe niște potențiale divizii franco-române[54]. În zelul său de a găsi aliați pentru intervenție, Clemenceau a sprijinit participarea României la Conferința de pace, deși pretinsese anterior că nu putea accepta România ca aliat deoarece ea semnase o pace separată cu Puterile Centrale. La 29 decembrie, ministrul de externe francez, Stephen Pichon, a anunțat că armata română era reorganizată de către generalul Berthelot și era gata de a interveni în Rusia[55]. Faptul că România trebuia recompensată în schimbul ajutorului său era exprimat explicit prin chemarea la crearea unei „Ungarii pur maghiare"; de asemenea, Pichon și-a declarat credința sa în Cehoslovacia și România ca aliați credincioși ai Franței[56]. Declarația publică a lui Pichon a fost precedată de instrucțiunile sale către ambasadorul francez la București. Reprezentantul Franței în capitala României trebuia să exprime sprijinul guvernului său pentru prezența românească la Conferința păcii în calitate de aliat[57]. Românilor li se mai spunea că tratatul secret din 1916 fusese anulat de Tratatul de pace din 7 mai 1918, dar francezii promiteau că oricum ei vor sprijini în fața Aliaților cererile românești.

Atitudinea lui Berthelot, favorabilă înaintării românești în Transilvania, a determinat reacțiile lui Franchet d'Esperey și Vix, care s-au plâns lui Clemenceau că astfel se submina autoritatea centrală în Ungaria și se facilita ascensiunea bolșevismului acolo[58]. Clemenceau a reacționat la aceste plângeri adoptând un ton mai dur față de România și reconfirmând ordinele sale anterioare ce delimitau zonele de responsabilitate între Berthelot și d'Esperey[59]. Ordinele lui Clemenceau și disciplinarea lui Berthelot sugerează că în ianuarie, când intervenția franceză în Rusia se desfășura cu ușurință, chiar fără ajutor românesc, el a luat în serios avertismentele Franchet d'Esperey. Amenințarea bolșevismului și a anarhiei din Ungaria l-au forțat pe Clemenceau să-și modifice poziția sa față de România, luată cu doar câteva săptămâni înainte.

Atunci când Conferința de pace s-a reunit la Paris, la 19 ianuarie 1919, situația militară în Transilvania era următoarea: trupele române dețineau linia Sighetul Marmației – Zalău – Ciucea – Zam, deci ocupația românească a cea mai mare parte a Transilvaniei era completă[60]. Ciocnirile militare dintre români și unguri deveniseră frecvente și escaladarea conflictului părea iminentă. Presa română era plină de rapoarte despre „atrocitățile" maghiare și multe ziare chemau la acțiune militară în numele „nefericiților români terorizați din Banat și Transilvania", dar existau și unele voci care cereau reținere. Generalul Berthelot, până atunci un important catalizator al înaintării românești, acum pare să fi fost

instrumentul pentru ponderea ei[61]. El era din ce în ce mai preocupat în legătură cu turnura nefavorabilă a evenimentelor din sudul Rusiei, atrăgând atenția asupra pericolului pentru România ce ar putea veni dinspre Nistru.

Între timp, datorită ciocnirilor româno-maghiare, Franchet d'Esperey, comandantul trupelor Aliate din Balcani, a cerut realizatorilor păcii de la Paris stabilirea unei zone neutre între cele două părți[62]. Drept consecință, la 26 februarie, Comisia pentru Studiul Chestiunilor Teritoriale referitoare la România a stabilit o linie de demarcație care permitea statului român să ocupe o linie foarte asemănătoare cu cea care va deveni frontiera finală[63]. Deși existau unii lideri Aliați care negau că decizia din 26 februarie va influența trasarea forntierei finale, și românii și maghiarii credeau altceva. În cele din urmă, evoluția evenimentelor avea să confirme speranțele unora și temerile celorlalți.

Note

[1] István Deák, *Historiography of the Countries of Eastern Europe: Romania*, în „The American Historical Review", vol.97, no.4, October 1992, p.1050-1051.

[2] *Ibidem*, p.1057.

[3] Adrian Marino, *Criza de structură*, în „România literară", nr.15/22-28 aprilie 1993, p.4-5.

[4] Spre exemplu, vezi Magda Ádám, *The Little Entente and Europe (1920-1929)*, Budapest, 1993 și Augustin Deac, *Revizionismul ungar – permanent factor destabilizator în Europa (1920-1938)*, vol.I, București, 1996.

[5] Textul armistițiului poate fi găsit în *Desăvârșirea unității național- statale a poporului român. Recunoașterea ei internațională*. 1918, *Documente interne și externe*, vol.III, București, 1986, pp.32-41 și în limba engleză în Francis Deák, *Hugary at the Paris Peace Conference. The Diplomatic History of the Treaty of Trianon*, New York, 1942, pp.355-358.

[6] Deák, *op.cit.*, p.7; Peter Pastor, *Hungary between Wilson and Lenin: the Hungarian Revolution of 1918-1919 and the Big Three*, New York, 1976, p.44.

[7] Apud András Siklós, *Revolution in Hungary and the Dissolution of thø Multinational State 1918*, Budapest, 1988, p.68.

[8] *Ibidem*.

[9] Sherman David Spector, *Rumania at the Paris Peace Conference. A Study of the Diplomacy of Ioan I.C.Brătianu*, New York, 1962, nota nr.184, p.260.

[10] *Ibidem*, pp.64-65. *Desăvârșirea unității național-statale...*, vol.III, pp.41-44.

[11] Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The World War*, 1918, Supplement 1, I, p.409, 411.

[12] Spector, *op.cit.*, p.65.

[13] *General Henri Berthelot and Romania, Mémoires et Correspondance 1916-1919*, edited, with a biographical introduction, by Glenn Torrey, Boulder, 1987, p.XXXIV.

[14] Pastor, *op.cit.*, p.60.

[15] Italienii sperau să facă o înțelegere cu maghiarii. În schimbul sprijinului pe care Ungaria l-ar fi manifestat referitor la pretenția italiană cu privire la Fiume, Italia urma să impiedice statul slavilor de sud să preia teritorii de la Ungaria. Vezi Ivo Lederer, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference: A Study in Frontiermaking*, New Haven, 1963, pp.66-67.

[16] Cele mai bune descrieri ale negocierilor de la Belgrad se găsesc în Bogdan Krizman, *The Belgrad Armistice of 13 November 1918*, în „The Slavonic and East European Review", vol. XLVIII, no.110/1970, pp.67-87, Siklós, *op.cit.*, pp.69-72 și Pastor, *op.cit.*, pp.62-65.

[17] Textul convenției poate fi găsit în *Desăvârșirea unității național statale...*, vol.III, pp.70-74 și în limba engleză în Deák, *op.cit.*, pp.359-361.

[18] Oskár Jászi, *Revolution and Counter-revolution in Hungary*, New York, 1969, pp.53-54.

[19] Spector, *op.cit.*, pp.65-66.

[20] Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relation of the United States, The Paris Peace Conference 1919* (F.R.U.S., P.P.C.), II, pp.214-216.

[21] Se pare că Georges Clemenceau îl detesta pe Franchet d'Esperey. Vezi Comte de Saint-Aulaire, *Confession d'un vieux diplomate*, Paris, 1953, p.471.

[22] Apud Gyula Litván; *Documents des relations franco-hongroises de années 1917-1919*, în „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae", tomus XXI, nr.1-2, 1975, Doc. nr.5; Gyula Juhász, *Hungarian Foreign Policy 1919-1945*, Budapest, 1979, p.15.

[23] Jászi, *op.cit.*, p.54.

[24] Pastor, *op.cit.*, pp.66-69.

[25] *Histoire de la Hongrie*, ed.Ervin Pamlenyi, Budapest, 1974, p.450; József Galántai. *Hungary in the First World War*, Budapest, 1989, pp.316-319.

[26] Pastor, *op.cit.*, p.40.

[27] Jászi, *op.cit.*, p.37.

[28] Apud Alan Sharp, *The Versailles Settlement, Peacemaking in Paris, 1919*, London, 1919, p.156.

[29] Ștefan Pascu, *Făurirea Statului Național Unitar Român*, vol.II, București, 1983, p.90.

[30] *1918 la români. Documentele unirii. Unirea Transilvaniei cu România, 1 Decembrie 1918*, vol.VII, București, 1989, doc.nr.162, pp.200-201.

[31] Descrierea negocierilor de la Arad poate fi găsită în *1918 la români...*, vol.VII, doc.nr.297, pp.320-333; *Unirea Transilvaniei cu România. 1 Decembrie 1918*, sub redacția: Ion Popescu Puțuri, Augustin Deac, București, 1972, pp.611-616; Ștefan Pascu, *op.cit.*, pp.121-125.

[32] Siklós, *op.cit.*, p.113.

[33] *1918 la români...*, vol.VII, doc.nr.366, pp.394-396.

[34] Vezi *Desăvârșirea unității național-statale...*, vol.III, doc.nr.469-471; Preda, op.cit., pp.125-126 passim.

[35] Maniu s-a mai întâlnit o dată cu Jászi pentru a afla atitudinea guvernului maghiar față de preconizata Adunare de la Alba Iulia; deși maghiarii considerau că românii o luaseră pe un drum greșit, guvernul de la Budapesta nu se opunea desfășurării adunării (Pascu, *op.cit.*, p.161).

[36] Istoriografia românească cu privire la Unirea din 1918 este una bogată cantitativ. Printre multe alte lucrări, se pot aminti: Ion Clopoțel, *Revoluția de la 1918 și Unirea Ardealului cu România*, Cluj, 1926; *Desăvârșirea unificării statului național român*, București, 1968; Marin Badea, *Unirea Transilvaniei cu România, 1 Decembrie 1918*, București, 1972; I.Lupaș, *Istoria unirii românilor*, ed.aIII-a, București, 1993; C.Botoran, M.Retegan, *1918 – Făurirea României Mari*, București, 1993; I.Popescu-Puțuri și A.Deac, *op.cit.*; Pascu, *op.cit.*; idem, *Marea Adunare de la Alba Iulia, încununare a ideii a tendințelor și a luptelor de unitate a poporului român*, Cluj, 1968.

[37] Vezi *Marea Adunare Națională întrunită la Alba Iulia în ziua de 1 Decembrie 1918. Acte și documente*, f.a., f.e., vol.I, p.10. În privința reprezentativității Adunării de la Alba Iulia, vezi Titu Onișor, *Alba Iulia în lumina Tehnicei juridice*, în „Revista de drept public", 1935, p.281.

[38] Dumitru Preda, Vasile Alexandru, Costică Prodan, *În apărarea României Mari. Campania armatei române din 1918-1919*, București, 1994, pp.105-106.

[39] Gheorghe Iancu, *Contribuția Consiliului Dirigent la consolidarea statului național unitar român (1918-1919)*, Cluj-Napoca, 1985, p.35.

[40] În privința înaintării trupelor române, vezi Preda ș.a., *op.cit.*, pp.124-150.

[41] Apud Deák, *op.cit.*, p.12.

[42] Lipsindu-i trupele pentru a dezarma marile contingente din armata lui Mackensen, aflate încă în zonă, chiar Franchet d'Esperey, care mai târziu avea să se opună înaintării armatei române datorită relației sale tensionate cu Berthelot (biografia lui Franchet d'Esperey, scrisă de Paul Azan – Paris, 1949 – reflectă această ostilitate), a intenționat în acest moment să-i folosească pe români pentru a ocupa Transilvania. Vezi Jean Bernachot, *Les armées françaises en Orient après l'armistice de 1918*, vol.II, Paris, 1970, p.21.

[43] *Desăvârșirea unității național-statale...* vol.III, doc.nr.475, pp.91-92; Bernachot, *op.cit.*, p.48.

[44] Siklós, *op.cit.*, p.118.

[45] *General Henri Berthelot and Romania...*, p.XXXVI.

[46] Gh.Iancu, G.Cipăianu, *La consolidation de l'Union de la Transylvanie et de la Roumanie (1918-1919). Témoignages françaises*, Bucarest, 1990, doc.nr.XX.

[47] Siklós, *op.cit.*, p.118-119.

[48] Preda ș.a., *op.cit.*, pp.161-175.

[49] Pastor, *op.cit.*, pp.97-111.

[50] Juhász, *op.cit.*, p.17.

[51] Cu privire la planurile Aliate (în special franceze) concepute în vederea unei cruciade antibolșevice vezi John M.Thomson, *Russia, Bolshevism and the Versailles Peace*, Princeton, 1966, pp.178-212.

[52] J.Kim Munholland, *The French Army and Intervention in Southern Russia 1918-1919*, în „Cahiers du Monde russe et soviètique", XXII(1), jan-mars, 1981, p.45.

[53] John Bradley, *Allied Intervention in Russia*, New-York, 1968, p.152.

[54] Michael Jabara Carley, *Revolution and Intervention: The French Government and the Russian Civil War*, Montreal, 1981, p.115 și urm.

[55] „Le Temps", 31 decembrie 1918, apud Peter Pastor, *Hungarian Territorial Losses during the Liberal-Democratic Revolution of 1918-1919*, în Bela K.Király, Peter Pastor and Ivan Sanders, ed., *War and Society in East Central Europe*, vol.VI, *Essays on World War I: Total War and Peacemaking, A Case Study on Trianon*, New York, 1982, p.262.

[56] *Ibidem*.

[57] Pastor, *Hungary between Wilson and Lenin...*, p.88.

[58] *General Berthelot and Romania...*, p.XXXVII; Berthelot era supărat în privința atitudinii lui Franchet d'Esperey, care fusese la București la începutul lunii decembrie – a fost primit cu onoruri regale! (p.195) – și știa foarte bine că românii *trebuiau* să înainteze.

[59] Pastor, *Hungary between Wilson and Lenin...*, p.89-90; generalul Franchet d'Esperey fusese într-o scurtă vizită la Sibiu, la 24 decembrie 1918/6 ianuarie 1919.

[60] Glenn E.Torrey, *The Romanian Intervention in Hungary, 1919*, în vol.*War and Society...*, XX, *Revolutions and Interventions in Hungary and Its Neighbor States, 1918-1919*, New York, 1988, p.305; Dumitru Preda ș.a., *op.cit.*, pp.124-147.

[61] *General Henri Berthelot and Romania...*, p.212; Berthelot a fost rezervat atunci când gen. Prezan i-a comunicat că se dorea ocuparea zonei Arad-Oradea-Satu Mare.

[62] *F.R.U.S., P.P.C.*, IV, pp.105-107, 120-126.

[63] *Ibidem*, pp.145-147, 157-158; Spector, *op.cit.*, pp.107-109.

Dan Lazăr

ASPECTE PRIVITOARE LA RECONCILIEREA POLITICO-DIPLOMATICĂ DINTRE ROMÂNIA ȘI IUGOSLAVIA (1919-1923)

Analiza raporturilor politice și diplomatice româno-iugoslave[1] de după prima conflagrație mondială, mai precis din anii imediați încheierii „Marelui Război", oferă, în continuare, pentru cercetători, o interesantă sursă de investigație istorică.

În acest sens, cercetările noastre din ultimii ani, consacrate relațiilor dintre România și Regatul Sârbo-Croato-Sloven din perioada 1919-1929 au scos, treptat, la lumină, elemente interesante privitoare la originea și evoluția acestor raporturi. Acestea nu se prezintă, în nici un caz, într-o succesiune liniară, pozitivă, sau ca un „exemplu" de colaborare între state, ci ni s-au relevat în complexitatea lor, marcate de stări de tensiune și regres, tipice, dealtfel, noilor realități geopolitice de după război.

Din aceste motive, suntem de părerea potrivit căreia analizarea acestor aspecte trebuie reconsiderată, în așa fel încât tabloul relațiilor dintre cele două state să se constituie, în lumina datelor de care dispunem în acest stadiu al cercetării, într-unul cât mai veridic. Perioada anilor 1919-1923 este relevantă din acest punct de vedere. Ea cuprinde debutul tensiunilor româno-iugoslave, cauzate de disputa asupra Banatului, încercările de dezamorsare a crizei, periculoasă pentru însăși stabilitatea din regiune, precum și detensionarea acestor raporturi, survenită în cursul anului 1923.

Debutul relațiilor diplomatice româno-iugoslave a fost unul al confruntării. La tratativele de la Conferința de Pace, delegația României a încercat, prin diverse mijloace, să contracareze pretențiile teritoriale ale Belgradului în Banat, bazate pe interpretarea facilă a principiului naționalităților. Prevalându-se de aceasta, delegația iugoslavă a emis pretenții exagerate asupra părții de vest a Banatului, eludând faptul că principala tendință a tratativelor de pace a fost aceea de a se căuta „mijlocul de consolidare a păcii lumii pentru viitor"[2], în scopul asigurării terenului „liniștitei dezvoltări a popoarelor, a păcii generale, nu numai între foștii beligeranți, *ci pentru întreaga lume*"[3] (s.n.).

Pentru România, o conferință bazată pe principii clar stabilite era o necesitate. Era vorba, după cum apreciază și N.Iorga, „nu numai de tot ceea ce ni s-a făgăduit și asigurat, de tot ceea ce s-a scris în tratate, de tot ceea ce ne-am câștigat cu sângele atâtor mii și mii de ostași și de alți martiri ai războiului (...) dar și de mediul politic în care va trebui de acum încolo să trăim, de *vecinii* pe care-i vom avea și de condițiile în care ni se va impune să trăim cu dânșii"[4].

De altfel, Prințul-regent al Iugoslaviei, Alexandru Karadjordjević, avea să ia

notă de principiile directoare ale politicii României la Conferință, încă de la 12 ianuarie 1919, acestea fiindu-i expuse de însuși Ionel Brătianu, care făcuse un scurt popas la Belgrad, în drumul său spre capitala Franței. Ele sunt, așa cum reiese și din raportul diplomatic al lui Fontenay, ministrul Franței la Belgrad, adresat Ministerului de Externe al Franței la 13 ianuarie 1919, următoarele, în raport cu Iugoslavia: reclamarea execuției *integrale* a tratatului din 4/17 august 1916 și opoziția față de trecerea sârbilor pe malul stâng al Dunării, precum și extinderea graniței României, în Banat, până la Tisa, pentru a se păstra, în viitor, relații bune între români și sârbi grație unei frontiere naturale[5].

Această primă luare de contact, oficială, asupra pozițiilor celor două părți nu a dat rezultate pozitive – sârbii și-au menținut opinia cu privire la drepturile Serbiei asupra Banatului de vest – însă „nu a fost complet inutil faptul că cele două părți au schimbat opiniile lor"[6], se mai arăta în același raport.

Nu ne vom opri, în demersul nostru, la disputa româno-iugoslavă asupra Banatului[7]. Amintim doar că argumentele de natură istorică, etnografică, geografică și economică ale delegației române s-au regăsit într-o suită întreagă de memorii, riguros întocmite și puse la dispoziția Conferinței de pace, dar care nu s-au bucurat de o analiză temeinică din partea comisiilor de experți.

Ni se pare elocvent, însă, fenomenul potrivit căreuia debutul relațiilor iugoslavo-române a stat sub auspicii nefavorabile. Ministrul afacerilor externe al Franței, Pichon, opina că pentru țara sa, cel puțin, reconcilierea dintre Belgrad și București este esențială, întrucât Franța era direct interesată în înfiriparea unui nucleu antirevizionist – dar și profrancez – în Sud-Estul Europei. Franța deplângea neînțelegerile dintre România și Iugoslavia în problema Banatului, puse în principal pe seama prevederilor tratatului din vara anului 1916[8]. Mai mult, Parisul considera drept regretabil faptul că politica lui Take Ionescu nu avusese sorți de izbândă, deoarece „acest om de stat dorea ca micii aliați balcanici să se prezinte la Conferința păcii fără a avea de reclamat marilor aliați reglarea nici unui diferend între ele"[9].

Este limpede că Franța „uitase" că și ea fusese semnatară a acelui tratat, la fel și faptul, nu lipsit de importanță, că poziția și opiniile politice ale lui Take Ionescu nu erau parte a atitudinii *oficiale* a României, *bazată și pe prevederile respectivului document*, pe care delegația României l-a tratat cu maximă seriozitate.

Agentul diplomatic sârb din capitala României raporta la Belgrad, începând cu februarie 1919, că pentru români predarea întregului Banat „reprezintă o chestiune vitală"[10]. „Știți că în acest caz vom fi inamici ireconciliabili. Dl.Brătianu nu va semna o pace care nu-i va da satisfacție în întregime. Aceasta va fi ruptura dintre Serbia și România. Situația este gravă. Dacă Dl.Brătianu nu semnează, baionetele noastre se vor vedea la frontieră", consemnează, sentențios, raportul[11].

Din punctul de vedere al lui Saint Aulaire, însă, mișcările de protest din România împotriva atribuirii Torontalului Serbiei „sunt într-o mare măsură artificiale"[12], mediile românești fiind cu mult mai îngrijorate de posibilitatea „anexării la Serbia a unei părți din districtul Timiș și a zonelor care, se zice, sunt indispensabile vieții economice și la apărarea regiunilor lăsate României"[13].

Totuși, la 14 aprilie 1919, ministrul Franței la Belgrad comunică știrea potrivit căreia, în ciuda problemei bănățene, „prințul-regent și guvernul de la Belgrad (condus de Stojan Protić, n.n.) sunt în întregime convinși de interesul care este pentru cele două țări, ca și pentru aliații lor, ca Iugoslavia să se înțeleagă cu România"[14]. Comunicarea liniei de frontieră româno-iugoslave a fost făcută la 13 iunie 1919. „Sârbii consimțiră cu greutate să evacueze Timișoara, pe care o ocupaseră militărește și din care ridicaseră mult și prețios material. Ei au predat partea din Banat cuvenită românilor, împreună cu Timișoara, în mâinile francezilor, iar aceștia au predat-o românilor, care au luat-o sub control în cursul lunii iulie 1919"[15]. Descrierea amănunțită a liniei de frontieră dintre România și Iugoslavia, precum și „consacrarea" sa juridică apar în textul tratatului de la Sèvres, din 10 august 1920.

Prima acțiune concretă în care părțile română și iugoslavă au acționat solidar a fost aceea prilejuită de controversa apărută în jurul clauzei privitoare la protecția minorităților, inclusă în tratatul de la Saint Germain[16]. În această problemă, delegația iugoslavă a avut o opinie tranșantă și lipsită de echivoc. În numele țării sale, ministrul de externe Ante Trumbić a propus ca „restricțiile de suveranitate" – cum erau interpretate aceste dispoziții la Belgrad – să fie aplicate numai în teritoriile care până la 1918 aparținuseră Austro-Ungariei (Croația, Dalmația, Slovenia și Bosnia-Herțegovina) și nu Serbiei și Muntenegrului, state independente înainte de proclamarea Iugoslaviei. La 9 septembrie 1919, Nikola Pašić l-a informat pe Georges Clemenceau că, din lipsă de instrucțiuni, delegația iugoslavă nu va putea semna tratatul[17]. De asemenea, obiecțiile iugoslavilor vizau și problema reparațiilor de război, deoarece indemnizațiile datorate Serbiei urmau a fi compensate prin datoriile care reveneau noilor regiuni ale Regatului (foste austro-ungare) ca și contribuție de eliberare[18].

Este binecunoscută poziția similară a României în problema aceasta. Atât România cât și Iugoslavia vor semna tratatul asupra minorităților abia în luna decembrie 1919. Bucureștiul a făcut „saltul în prăpastie"[19] – cum s-a apreciat în epocă – pentru ca România să nu piardă nimic din ceea ce cu atâtea sacrificii obținuse și doar în urma unor puternice presiuni externe, soldate cu demisia a două cabinete. În ceea ce privește identitatea de vederi cu factorii politici iugoslavi, apreciem că aceasta s-a datorat, fără îndoială, percepției comune asupra destinului celor două state în noua Europă și care impunea – se văzuse – necesitatea multor abordări solidare. Semnificativ, în declarația primului ministru Vaida-Voevod, făcută la scurt timp după semnarea tratatului asupra minorităților se arată, printre altele, că „rana deschisă pe care mi-a lăsat-o separarea unei părți a Banatului ne face mare durere (...) însă nu trebuie ca durerea pentru aceea ce am pierdut să ne orbească în așa măsură încât să uităm ceea ce am câștigat"[20].

Și în raportul noului ministru al Franței la Belgrad, Grenard, se consemna, la 29 decembrie 1919, că „atitudinea guvernului sârb în relațiile sale cu România începe să se îmbunătățească"[21]. A început punerea în libertate a prizonierilor

civili, iar problema românilor expulzați de către sârbi de la domiciliile lor în iarna 1918-1919 a început să se clarifice treptat. Problemele majore dintre România și Iugoslavia însă, urmare a litigiului bănățean, continuau – conform aceluiași raport – să rămână nerezolvate; enumerăm printre acestea: restituirea ambarcațiunilor și navelor capturate de sârbi pe Dunăre și pe Canalul Bega, a utilajelor rechiziționate de armata regală sârbă de la Atelierele din Orșova și Timișoara, redeschiderea școlilor și bisericilor românești din partea de Banat cedată Iugoslaviei, ameliorarea situației românilor din Valea Timokului, retrocedarea arhivelor Banatului etc. Toate acestea își așteptau o rezolvare, mereu amânată la Belgrad, sub pretextul raportării lor la autoritățile competente[22].

La 12 iulie 1920, Fontenay transmitea din Belgrad, la Quay d'Orsay, o telegramă din care se degajă disponibilitatea guvernului român pentru îmbunătățirea relațiilor cu Iugoslavia. Meritul îi aparține lui Take Ionescu, cunoscut în toate mediile politice ca „prieten al Serbiei" și care fusese numit, din 13 iunie 1920, ministru de externe în cabinetul Averescu. Rezultă din această telegramă intenția lui Take Ionescu de a avea o întâlnire cu primul ministru iugoslav Milenko Vesnić, împuternicindu-l pe ministrul României la Belgrad, Langa Rășcanu, să declare, în virtutea acestei intenții că din punctul de vedere al guvernului român „nu mai există o chestiune a Banatului"[23].

În ceea ce privește mediile politice de la Belgrad, cea mai mare parte a lor era de părerea potrivit căreia „o apropiere s-a produs în ceea ce privește România, înfrângerea lui Brătianu fiind privită cu satisfacție. Odată plecat, nu mai rămâne nimic din această agitație artificial creată și bunele raporturi de vecinătate vor putea fi reluate"[24].

La rândul său, prințul-regent al Iugoslaviei, Alexandru, s-a arătat foarte interesat de ameliorarea relațiilor cu România. În acest sens, la 29 august 1920, Legația Belgiei de la Atena transmitea că atât Prințul – regent, cât și primul ministru Vesnić și-au exprimat disponibilitatea asupra unei eventuale vizite în capitala României, „pentru a se lua de comun acord cu regele și cu guvernul român de măsuri de alianță împotriva pericolelor externe care pot să amenințe cele două țări"[25].

Mersul evenimentelor din Ungaria (agitația creată în jurul sosirii pe pământ maghiar a ex-împăratului Carol al IV-lea) îi întărește lui Take Ionescu opinia conform căreia România și Iugoslavia ar trebui să manifeste o puternică unitate de vederi, atât pentru contracararea virtualului pericol maghiar, dar și din dorința, mărturisită cu diverse prilejuri, că „trebuia arătat marilor puteri că nu era nevoie să intervină în neînțelegerile noastre"[26]. Era, însă, acesta și un semnal de alarmă asupra faptului că România „nu a putut vedea în textele diferitelor tratate din 1919-1920 soluții permanente pentru politica sa de stat. De aici și nevoia de a se consolida situația noastră internațională, așa de fragilă pe urma tratatelor"[27].

La sfârșitul lunii martie 1921, primul ministru al Regatului Sârbo-Croato-Sloven, Nikola Pašić, îl invită oficial pe Take Ionescu la Belgrad pentru discuții referitoare la unele probleme rămase în suspensie între cele două state, precum și pentru a căuta, împreună, soluții de apropiere în cât mai multe chestiuni de interes reciproc, „prin mijlocul unei convenții defensive, idee pe care, dealtfel, Take Ionescu o preconizase după 1918"[28].

La 5 iunie 1921, Take Ionescu sosește în capitala Iugoslaviei, unde, potrivit mediilor de informație belgrădene, acesta este primit căduros. Scopul călătoriei ministrului de externe român la Belgrad era acela de a semna o convenție[29], bazată pe principii similare cu cele din acordul dintre Iugoslavia și Cehoslovacia, precum și pentru reglementarea, într-un spirit amical, a problemelor nerezolvate dintre cele două state. Odată cu semnarea acestei convenții se închidea cercul tratatelor bilaterale iugoslavo-cehoslovace, româno-cehoslovace și româno-iugoslave care au dus – cum este știut – la crearea primei alianțe regionale defensive de după războiul mondial, Mica Antantă. Pentru România, convenția a mai însemnat, în plus, și reglementarea pe cale amiabilă a problemelor rămase încă în suspensie din cauza litigiului bănățean, evitându-se, astfel, o destabilizare a regiunii, dorită atât de Ungaria, cât și de Bulgaria. Potrivit opiniei ziarului „Le Temps", din 18 iulie 1921, acordul a însemnat și tranșarea diferendului din Banat, întrucât aspectul militar și politic al alianței presupunea o întinsă colaborare, în privința tuturor problemelor[29]. De altfel, Take Ionescu declarase încă de la 7 iunie 1921 agenției iugoslave de presă AVALA, printre altele, că „vom profita de această ocazie pentru a regula diverse chestiuni relativ la fruntariile noastre, la comerț, la circulație și navigație"[30].

Caracterul fructuos al vizitei ministrului de externe român la Belgrad a fost perceput și în raportul diplomatic al Legației Franței de la București, din 13 iunie 1921[31]. Se mai specifica în raport că tratatul a fost completat cu diverse acorduri. Astfel, o comisie mixtă de specialiști urma să verifice traseul frontierei terestre dintre România și Iugoslavia din Banat, pentru efectuarea unor corecții absolut necesare, deoarece se semnalaseră suficiente cazuri în care frontiera trecea prin „curțile oamenilor sau prin mijlocul cimitirelor"[32]. Alte comisii urmau a se ocupa de stabilirea unui regim de reciprocitate în ceea ce privea situația școlilor și bisericilor de pe teritoriul întregului Banat. A continuat să rămână în suspensie problema românilor din Timok, supuși unui sever regim de deznaționalizare, sârbii mărginindu-se doar la promisiunea că vor „ameliora" situația școlilor și a bisericilor „cutovlahilor" de pe Valea Timokului[33].

În ciuda acestor inerente disfuncționalități – firești, dacă avem în vedere problemele bilaterale survenite începând cu anul 1919 – relațiile dintre România și Iugoslavia au urmat o cale pe care o apreciem ca fiind una a dialogului și a colaborării. Aceasta s-a conturat mai ales în urma acordului de la Belgrad al Micii Înțelegeri, din 9 iunie 1922, prilej cu care s-a hotărât convocarea unor conferințe periodice ale „alianței". Aceste întâlniri au valorat, conform relatărilor epocii, „mai mult chiar decât un tratat de alianță"[34], iar în urma lor s-a reușit închegarea unui front comun al atitudinilor în „concertul european".

Un moment important în ceea ce s-a numit apropierea politică româno-iugoslavă l-a constituit logodna și, apoi, căsătoria regelui Alexandru al Iugoslaviei cu principesa Maria a României. Cu ocazia logodnei acestora, are loc în București, între 20 și 24 februarie 1922, întâlnirea bilaterală, la nivel de prim ministru,

dintre șefii guvernelor celor două state, I.I.C.Brătianu, respectiv Nikola Pašić, secondați de miniștrii afacerilor externe, I.G.Duca și N.Ninčić. Optimist, N. Ninčić declara după reuniunea de la București: „Țara noastră, împreună cu România, Cehoslovacia și Polonia reprezintă în Europa un factor de care este necesar să se țină seama"[35].

La 9 iunie 1922 are loc la Belgrad ceremonia căsătoriei regelui Alexandru cu principesa Maria. Semnificativ, familia regală a României sosește la Belgrad cu vaporul „Ștefan cel Mare", loc în care este întâmpinată, cu cele mai înalte onoruri, de către nava amiral a flotei fluviale iugoslave „Car Dušan" (Țar Dușan).

La 22 iunie 1922, inițiatorul reconcilierii româno-iugoslave, Take Ionescu, se stinge din viață. În telegrama de condoleanțe pe care familia regală a Iugoslaviei o adresează Adinei Ionescu, văduva marelui om politic, prematur dispărut, se arată, printre altele: „Iau parte la marea durere care vă lovește pe dumneavoastră, ca și pe toți numeroșii prieteni ai defunctului președinte, care a contribuit atât de mult la strângerea legăturilor de amiciție dintre țările noastre, precum și la fericirea mea. Aleksandar Karadjordjević"[36].

Etapa finală a reconcilierii româno-iugoslave poate fi decelată în principal în urma lucrărilor Conferinței Micii Înțelegeri de la Sinaia, care s-au desfășurat între 28 și 30 iunie 1923. Conferința a fost precedată, la 7 iulie 1923, de reînnoirea alianței dintre România și Regatul Sârbo-Croato-Sloven. Prin această convenție, tratatul defensiv dintre cele două state era prelungit pe o perioadă de încă trei ani, fără nici o modificare față de termenii acordului din 1921. La Sinaia s-a convenit și asupra rezolvării definitive a disputei asupra Banatului. Confirmarea vine și din partea atașatului Belgiei la București, F.Collon, care, în raportul diplomatic înaintat la Ministerul Afacerilor Externe de la Bruxelles arată că „aranjamentele dintre România și Iugoslavia vor reglementa cât de curând, amiabil, problema frontierei din Banat"[37].

Faza finală a reconcilierii dintre București și Belgrad, implicit și închiderea „dosarului bănățean" am depistat-o în textul Protocolului de la Belgrad, din 24 noiembrie 1923[38], semnat din partea iugoslavă de către N.Ninčić, iar din partea română de T.Emandi, trimis extraordinar și minitru plenipotențiar, împuternicit al guvernului român, pe baza protocoalelor preliminare din 20 septembrie 1921, 3 ianuarie 1922, 10 iulie 1922, 7 iulie 1923, 14 iulie 1923 și 10 august 1923, precum și a notei din 23 octombrie 1923, privitoare la activitatea de delimitare a frontierei.

Deși ratificarea Protocolului a întâmpinat opoziția vehementă a deputaților originari din Banat, la 20 decembrie 1923 Camera a votat pentru ratificarea acestui important document, cu 126 de voturi pentru și 15 voturi împotrivă. Cu acest prilej, ministrul de externe al României, I.G.Duca, declara ziarului „Bécsi Magyar Ujság" că prin acest act „o rană deschisă se va închide definitiv și neînțelegerile viitoare dintre cele două state se vor termina"[39]. Totodată, considerăm nu lipsit de importanță și faptul că a revenit tot unui guvern național-liberal misiunea – dificilă – de rezolvare a acestei dispute. Semnificațiile acestui demers sunt, credem, evidente.

Așadar, anul 1923 marchează, din acest punct de vedere, reluarea raporturilor de bună vecinătate și colaborare dintre România și Regatul Sârbo-Croato-Sloven. Deși partea iugoslavă a continuat să neglijeze minoritatea românească trăitoare în Banatul „sârbesc", aceste raporturi s-au menținut într-un plan pozitiv pe tot parcursul perioadei interbelice, ele constituindu-se într-un exemplu pentru multe dintre guvernele europene ale vremii.

Note

[1] Istoricii au acceptat folosirea termenului de „Iugoslavia" și pentru perioada anilor 1919-1929, datorită faptului că expresia generică „Iugoslavia" acoperă aceeași realitate etnică și politică ca și pentru perioada anilor 1929-1941.

[2] Eftimie Antonescu, *Studiul asupra ultimelor tratate de pace*, „Societatea națională", București, 1938, p.3.

[3] *Ibidem*, p.3.

[4] N.Iorga, *Românii și lucrările Conferinței*, 1919, *apud* Titu Georgescu, *România în istoria Europei secolului XX*, București, 1989, p.76.

[5] D.G.A.S., *Fond Microfilme Franța, Ministere des Affaires Etrangeres, Archives diplomatiques*, R.228, C.224.

[6] Raport diplomatic al ambasadorului Franței la Belgrad, Fontenay, către M.A.E. al Franței. Telegrama din 13 ianuarie 1919, D.G.A.S., *Ibidem*, R.228, C.224.

[7] Vezi D.Lazăr, *Disputa româno-iugoslavă asupra Banatului (1919-1923)*, în: „Cercetări istorice", serie nouă, XVI/1997.

[8] D.G.A.S., *Ibidem*, R.227, C.729

[9] D.G.A.S., *Ibidem*, R.227, C.729

[10] D.G.A.S., *Ibidem*, R.227, C.741

[11] D.G.A.S., *Ibidem*, R.227, C.741

[12] D.G.A.S., *Ibidem*, R.227, C.749-750; telegrama generalului Berthelot, din Belgrad, către Secretariatul General de Război (3 iunie 1919)

[13] D.G.A.S., *Ibidem*, R.227, C.750.

[14] D.G.A.S., *Ibidem*, R.227, C.737.

[15] Constantin Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României (1916-1919)*, vol.II, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1989, p.490.

[16] *Ibidem*, p.484.

[17] Eliza Campus, *State mici și mijlocii din centrul și sud-estul Europei în relațiile internaționale*, Editura politică, București, 1988, p.86.

[18] Albert Mousset, *Le Royaume Serbe, Croate, Slovène*, Bossard, Paris, 1926, p.22.

[19] Constantin Kirițescu, *op.cit.*, p.488.

[20] Alexandru Vaida Voevod, *Chestia Banatului*, Imprimeriile Statului, București, 1924, p.39.

[21] D.G.A.S., *Fond Microfilme Franța, Ministère des Affaires Etrangères/ Archives diplomatiques.*, r.227, c.795.

[22] D.G.A.S., *Ibidem*, r.227, c.795

[23] D.G.A.S., *Ibidem*, r.227, c.814.

[24] D.G.A.S., *Ibidem*, r.227, c.814.

[25] D.G.A.S., *Fond Microfilme Belgia, M.A.E.*, r.0057-A, c.55.

[26] Romulus Seișanu, *Take Ionescu*, „Universul", București, 1930, p.329; interviu acordat de către Take Ionescu revistei „Eastern Europe" în noiembrie 1921.

[27] George Lesken, *Mica Antantă și politica noastră externă*, în: „Democrația", an IX, nr.10/1921, p.478.

[28] Florin Codresco, *La Petite Entente*, XPXX „Pierre Bossuet", Paris, f.a., p.280

[29] Textul Convenției de alianță defensivă dintre România și Regatul Sârbo-Croato-Sloven publicat *in extenso* în: Romulus Seișanu, *Take Ionescu*, București, 1930, pp.335-336 și parțial, fără preambul, în: *Istoria României între anii 1918-1944, Culegere de documente*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1982, pp.369-370.

[30] George Lesken, *loc.cit.*, p.479. La 23 ianuarie 1922 s-a semnat și Convenția militară româno-iugoslavă.

[31] George Mantu, *Mica Antlantă*, „Reforma Socială" București, 1924, p.14.

[32] D.G.A.S., București, *Fond Microfilme Franța, Archives Diplomatiques*, r.227, c.861.

[33] D.G.A.S., București, *Ibidem*, r.227, c.861.

[34] *Ibidem*, r.227, c.861.

[35] Nicolae Dașcovici, *Mica Antantă și misiunea ei*, în: „Societatea de mâine", II, nr.20/1928, p.351.

[36] Declarația lui N.Ninčić în „Journal des Debats" din 28 februarie 1922, *apud* Florin Codresco, *op.cit.*, p.241.

[37] Romulus Seișanu, *op.cit.*, p.343.

[38] D.G.A.S., București, Fond Microfilme Belgia, M.A.E., r.0057-A, c.119.

[39] Textul integral al Protocolului de la Belgrad, în limba franceză, în: *Politica externă a României. 19 prelegeri publice organizate de Institutul Social Român*, București, „Cultura Națională", f.a.

[40] Gheorghe I.Demian, *Pentru Banatul robit; istoricul tratativelor duse pentru obținerea Banatului Sârbesc (1914-1923)*, Tipografia Românească, Timișoara, 1933, p.24.

Gh. Buzatu

DIPLOMAȚI ROMÂNI ÎN ACȚIUNE PENTRU ASIGURAREA SPAȚIULUI GEOPOLITIC ROMÂNESC (UN STUDIU DE CAZ: DICTATUL DE LA VIENA)

„România este geografie și nu istorie."
(Emil Cioran)

Ceea ce se impune a preciza, de la bun început, este faptul că subiectul abordat nu poate fi tratat decît limitativ, atât în timp cât și în privința aspectelor asupra cărora vom stărui. Nu ne îndoim, cititorul va înțelege că, într-un cadru limitat, nu putem aborda totalitatea problemelor, mai ales dată fiind complexitatea temei și, deopotrivă, documentația extrem de bogată existentă în momentul de față – sinteze, monografii, lucrări memorialistice, volume de documente, diverse studii și articole apărute în țară și în străinătate (de preferință, în Ungaria, URSS, Anglia, SUA, Italia, Germania și Franța). În condițiile precizate este cazul să menționăm că vom stărui asupra acțiunilor diplomaților români pentru a impune anularea dictatului de la Viena între 30 august 1940 și 10 februarie 1947, când, după cum se știe, Tratatul de Pace semnat de România la Paris a cuprins într-unul din articolele sale (2) o atare decizie[1]. În ceea ce-i privește pe diplomați, ne vom limita, fără a desconsidera activitatea strălucită a unui Grigore Gafencu, Al.Cretzianu, Vespasian Pela, F.C. Nano ș.a., despre care am aflat și publicat materiale inedite din arhivele sovietice și americane[2], la aceia care s-au aflat la conducerea diplomației Bucureștilor, ca titulari ai Ministerului Regal al Afacerilor Străine al României, mai precis:

- Mihail Manoilescu (iulie-septembrie 1940);
- Mihail Sturdza (septembrie-decembrie 1940);
- Ion Antonescu (ianuarie-iunie 1941);
- Mihai Antonescu (iunie 1941-august 1944);
- Grigore Niculescu-Buzești (august-noiembrie 1944);
- Constantin Vișoianu (noiembrie 1944-februarie 1945);
- Gh. Tătărescu (martie 1945-noiembrie 1947).

Este remarcabil că unii dintre cei menționați ne-au lăsat importante volume cu caracter memorialistic[3], alții (precum Grigore Niculescu-Buzești) diverse sinteze de serviciu[4], în vreme ce Antoneștii și Tătărescu – materiale ce acoperă fonduri întregi în arhivele noastre diplomatice ori mărturii cuprinse în colecții internaționale de documente, cei dintâi grație raporturilor lor speciale cu Adolf Hitler și colaboratorii săi[5], iar ultimul – ca prim-delegat al României la Confe-

rința Păcii de la Paris din iulie-octombrie 1946 – în colecțiile de acte oficiale ale areopagului păcii[6]. Mai puțin „interesant" din punctul de vedere al temei abordate de noi a fost C.Vișoianu, care a condus destinele diplomației noastre într-o foarte scurtă perioadă, dar dominată și bulversată de presiunile sovietice pentru impunerea unui guvern de factură comunistă, cel al dr. P.Groza.

Înainte de a intra în detalii, câteva constatări generale:

– Pentru cei menționați, indiferent de convingerile politice și de perioadele de gestionare a MAS român, problema anulării dictatului de la Viena s-a impus ca un obiectiv primordial și constant al activității lor; iar aceasta de la Mihail Manoilescu, care a semnat așa-zisul „arbitraj", dar pe care l-a atacat și contestat instantaneu, și până la Tătărescu, care și-a susținut bătălia până la discursul rostit în Adunarea Deputaților la 23 august 1947, cu prilejul ratificării Tratatului de Pace de la Paris[7].

– Pentru fiecare dintre diplomații menționați s-au aflat în deosebită atenție și s-au constituit în exemplu acțiunile lui N.Titulescu din epoca interbelică în apărarea Transilvaniei românești[8], deci ale maestrului diplomației Bucureștilor, care, pentru a-și dovedi atașamentul față de obiectivele luptei sale, a solicitat prin testament să fie (și este!) înmormântat în inima Transilvaniei! De ce Transilvania ? Pentru că, așa cum se exprimase Titulescu într-un faimos discurs rostit la Ploiești în mai 1915, pentru intrarea României în războiul unității naționale:

„... România nu poate fi întreagă fără Ardeal [...] Pentru Ardeal nu-i viață care să nu se stingă cu plăcere; pentru Ardeal nu-i sforțare care să nu se ofere de la sine; pentru Ardeal totul se schimbă, totul se înfrumusețează, până și moartea se schimbă, încetează de a fi hidoasă, devine atrăgătoare! Ardealul nu e numai inima României politice; priviți harta: Ardealul e inima României geografice!"[9].

Fiind de acord cu decizia impusă la Viena de către Germania și Italia în privința cedării nordului Transilvaniei, Ungariei, regimul Regelui carol al II-lea și-a semnat, se cunoaște prea bine, sfârșitul lamentabil, după ce acceptase nenorocita evacuare a Basarabiei și nordului Bucovinei și inițiase negocieri cu Bulgaria relativ la Cadrilater. Noul regim, al generalului Antonescu, ca să nu-și lege numele în nici un fel de noile cedări teritoriale, nu s-a format până la 14 septembrie 1940[10], lăsând în seama guvernului demisionar, a oamenilor săi, să efectueze practic pe teren operația cosmeticizării noilor granițe ale fostei Românii Mari. În guvernul legionaro-antonescian de la 14 septembrie 1940, Mihai Sturdza, membru marcant al Mișcării Legionare, a fost desemnat la conducerea MAS de la București. În ciuda legăturilor strânse cu Berlinul, ML n-a fost de acord cu cedarea Transilvaniei. Punctul de vedere respectiv a fost susținut de reprezentantul ML în Consiliul de Coroană din noaptea de 30/31 august 1940[11], iar Mihail Sturdza – în *memoriile* sale – relatează că, plecând din Berlin la începutul lui septembrie 1940 și având o discuție cu Joachim von Ribbentrop, ministrul de externe al Reichului, i-a spus acestuia că, dacă ML ajungea la putere, *„nu vom mai permite nici o violare a granițelor noastre* (subl.ns.)"[12]. Tot în aceeași lucrare, fostul titular al MAS din București consacra un capitol special atitudinii ML față de dictatul de la Viena[13], pe care-l considera stupid[14] și în privința că-

ruia, având în vedere rolul Germaniei la semnare, pretinde că ar fi comunicat unuia din colaboratorii Legației Reichului la București: „Cu aceasta (cu decizia de la Viena – n.ns.) ați pierdut probabil războiul"[15]. La 14-16 noiembrie 1940, însoțindu-l pe generalul I.Antonescu la Roma, în vizită la Benito Mussolini, Mihail Sturdza s-a întâlnit cu omologul său italian, contele Galeazzo Ciano, căruia de asemenea i-a imputat „contribuția" Italiei în nașterea dictatului din 30 august 1940[16]. În sfârșit, în calitatea-i de lider al diplomației române, Mihail Sturdza l-a însoțit pe Antonescu și la Berlin, la 22-24 noiembrie 1940, asistându-l pe General la întrevederile sale cu Hitler și unii dintre colaboratorii săi, inclusiv von Ribbentrop. Din motive lesne de înțeles, memorialistul nu-l simpatizează de fel pe Antonescu, dar a apreciat poziția sa clară, indubitabilă, exprimată în fața liderilor naziști de la Berlin: „Acolo – a reținut Sturdza – Antonescu a prestat o „elocvență și bine documentată protestare privitoare la Arbitrajul de la Viena (subl. ns.)"[17].

O situație cu totul curioasă, chiar anormală, a existat de-a lungul anilor 1941-1944, când România s-a angajat în războiul drept al eliberării Basarabiei și al distrugerii comunismului, alături de Germania, care fusese inițiatoarea impunerii dictatului vienez împreună cu Italia, și de Ungaria, care era beneficiara nefastei decizii. Dar ceea ce trebuie bine reținut – fapt care, orice s-ar pretinde, nu ține câtuși de puțin de o tentativă de reabilitare a Mareșalului Antonescu și a regimului său – nici un moment regimul de la București din 1914-1944 n-a acceptat dictatul vienez, l-a declarat caduc cu începere de la 15 septembrie 1941, l-a atacat pe cele mai diverse căi, inclusiv, dacă nu chiar în primul rând, la Adolf Hitler, autorul soluției din 30 august 1940. Cei care au condus ostilitățile, care s-au impus incontestabil au fost Ion Antonescu, el însuși ministru de externe în prima jumătate a anului 1941[18], și Mihai Antonescu, titularul MAS dintre 29 iunie 1941 și 23 august 1944[19], care a pregătit – în fruntea unei echipe de excelenți specialiști și patrioți – toată documentația pentru Mareșal în întâlnirile sale cu Hitler, a condus „războiul nervilor" cu Budapesta, a adunat și sistematizat, în cadrul cunoscutului Birou al Păcii de după 16 iunie 1942, toate materialele trebuincioase pentru viitoarea Conferință de pace[20] ori a pregătit și editat monumentala lucrare în două volume *Siebenbürgen* (1943), sub conducerea istoricului C.C.Giurescu și cu colaborarea unor condeie de primă mărime ale științei și culturii naționale. Revenim, subliniind că ceea ce trebuie bine reținut, de asemenea, constă în faptul că, în anii conflagrației dintre 1939 și 1945, dintre toți vizitatorii lui Adolf Hitler (regi și șefi de state și de guverne, diplomați ș.a.), niciunul, dar absolut niciunul, nu s-a bucurat de statutul pe care Ion Antonescu și l-a impus singur, și anume de a discuta deschis cu Führerul orice probleme, oricât de grave și în contradictoriu. Această situație a fost recunoscută chiar de către Hitler, iar interpretul Führerul, Paul Schmidt, a recunoscut-o fără reticențe, atât în *memoriile* sale[21], cât și mai ales în cursul interogatorului luat de învingători după război[22]. La un moment dat, Schmidt a declarat anchetatorilor săi americani: „... Toate conferințele (lui Hitler – n.ns.) cu ungurii și românii au atins și problema Transilvaniei [...] În special Mareșalul Antonescu nu obosea

niciodată, afirmând că românii erau de origine romană, că România era o țară europeană, o insulă europeană în marea slavă și că Transilvania era stânca cea mai mare a insulei"[23]. În abordarea problemei, rolul lui Paul Schmidt este foarte important, dat fiind că – în afara cazurilor în care Ion Antonescu și-a dictat notele asupra întâlnirilor sale cu Hitler[24] – tălmaciul Führerului a fost acela care a întocmit toate stenogramele întrevederilor, care s-au păstrat și editat după război în diverse colecții de documente, iar în primul rând de către Andreas Hillgruber în două volume speciale, menționate deja[25]. În acest loc se impune, desigur, să stăruim asupra faptelor în discuție. Astfel, în anii 1940-1944, Hitler și Antonescu s-au întâlnit de 20 de ori, mai precis:

1 – la Berlin, la 22 noiembrie 1940[26];
2 – la Berlin, la 23 noiembrie 1940[27];
3 – la Obersalzburg, la 14 ianuarie 1941[28];
4 – la München, la 12 iunie 1941[29];
5 – la Berdicev (Ucraina), la 7 august 1941[30];
6 – la Rastenburg, la 11 februarie 1942[31];
7 – tot la Rastenburg, în aceeași zi[32];
8 – la Rastenburg, la 10 ianuarie 1943[33];
9 – tot la Rastenburg, în aceeași zi[34];
10 – la Castelul Klessheim (Salzburg), la 12 aprilie 1943[35];
11 – tot la Klessheim, la 13 aprilie 1943[36];
12 – la Rastenburg, la 2 septembrie 1943[37];
13 – tot la Rastenburg, la 3 septembrie 1943[38];
14 – la Klessheim, la 26 februarie 1944[39];
15 – tot la Klessheim, la 27 februarie 1944[40];
16 – tot la Klessheim, în aceeași zi[41];
17 – la Klessheim, la 23 martie 1944[42];
18 – tot la Klessheim, la 24 martie 1944[43];
19 – la Rastenburg, la 5 august 1944[44];
20 – tot la Rastenburg, în aceeași zi[45].

Din exprimarea stenogramelor celor 20 de întrevederi, desprindem că Ion Antonescu a supus atenției lui Hitler problema Transilvaniei în general, chestiunile desprinse din impunerea și aplicarea dictatului de la Viena, anularea lui imediată sau după terminarea ostilităților în cadrul reuniunilor: 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 16, 17, 18 și 19. Vom reține câteva exemple:

– Chiar la prima întâlnire cu Adolf Hitler, Ion Antonescu a declarat fără echivoc Führerului, blamând soluția impusă la Viena, că pământul Transilvaniei „a aparținut României în istoria lui și n-a fost niciodată divizat. El a susținut teza aceasta cu unele date istorice și a dezmințit, de asemenea, în această ordine de idei, că secuii ar putea fi considerați unguri. El a sublinit că, desigur, România va sta acum liniștită, dar *la încheierea păcii generale, ea își va ridica imediat din nou glasul pentru a obține dreptate și a făcut aluzie la faptul că consideră posibilă o soluționare satisfăcătoare pe baza unui schimb de populații între Ungaria și România* (subl.ns.)"[46]. Față de precizările lui Antonescu, Hitler a replicat finalmente că *„istoria nu se va opri în anul 1940* (subl.ns.)"[47].

– La întrevederea din ziua următoare, Antonescu a revenit asupra problemei Transilvaniei, deschisă prin dictatul vienez, reamintindu-i lui Hitler că *„România va avea un cuvânt greu de spus la stabilirea păcii generale* (subl.ns.)"[48].

– La întrevederea din 11 februarie 1942, Mareșalul a solicitat Führerului ca să impună Ungariei, din momentul în care a fost satisfăcută la Viena, să-și angajeze forțele pe Frontul de Est[49].

– La reuniunile din 23-24 martie 1944, deci la numai câteva zile după ocuparea Ungariei (inclusiv a nordului Transilvaniei) de către armata germană, Antonescu află prilejul cel mai nimerit pentru a contesta dictatul, ceea ce a făcut într-una după ce guvernul său l-a declarat caduc la 15 septembrie 1941. În contextul precizat, însuși Hitler a deschis problema, observând că „nu mai poate rămâne singurul susținător al Arbitrajului de la Viena"[50], ceea ce i-a îngăduit Mareșalului – după cum desprindem din notele dictate lui Radu Davidescu, șeful Cabinetului Militar al Conducătorului Statului – să facă o expunere sintetică a trecutului românilor[51]:

> „Poporul românesc este o mică națiune cu trecut îndelungat de lupte, sacrificii și suferințe și [...] acest popor stă pe locul lui din secolul al 3-lea, de la formarea Daciei de către romani. Singur a continuat lupta timp de o mie de ani cu toți barbarii. Deși nu avem documente, nu este posibil ca timp de o mie de ani să fi rămas cu brațele încrucișate pentru a privi hoardele barbare trecând în sus și în jos. De la anul 900 poporul românesc a început lupta contra ungurilor. Această luptă a durat o mie de ani și când la 1918 credeam că s-a terminat, acest proces istoric a fost redeschis prin Arbitrajul de la Viena..."[52].

În ciuda demersurilor sale, Mareșalul n-a obținut până în august 1944 o intervenție a Führerului – nici nu putea impune ca însuși făuritor Axei s-o demoleze din interior! – pentru anularea corectă a dictatului vienez, ci doar promisiunea, apoi asigurarea în acest sens. În definitiv a fost exact ceea ce Hitler i-a declarat Generalului de la a doua întrevedere, din 23 noiembrie 1940, în direcția menționată – și anume, că istoria nu avea să se oprească la acel moment[53] –, cu recunoașterea deschisă a faptului că arbitrajul nu reprezenta nicicum „soluția ideală"[54]. A fost motivul fundamental pentru care, la ultima sa întrevedere cu Hitler, din 5 august 1944, Mareșalul, pretindea el[55], căutând să exprime condițiile în care România ar mai putea rămâne alături de Germania, a dorit să afle o sumă de asigurări drept care, după problemele concrete puse liderului nazist (sprijinul Reichului pentru apărarea terestră a nord-estului României, pentru apărarea aeriană și consecințele unei schimbări de atitudine a Turciei în război), cea de a patra a fost „chestiunea privitoare la atitudinea viitoare a Ungariei și ce se va petrece în spațiul ungar în viitorul apropiat"[56]. Schmidt, în stenograma sa, confirmă pe Antonescu[57]. Stăpân absolut atunci pe destinele Ungariei, Hitler a dat „o garanție absolută că nu se va întâmpla nimic", că va interveni decisiv „în cazul celui mai mic pericol" (Schmidt)[58]. Era vorba, evident, de desfășurarea ostilităților și, numai la cazul optimist, Mareșalul putea pleca liniștit de la Rastenburg, convins că Führerul va reveni și asupra arbitrajului vienez. Oricum,

Antonescu n-o declară, dar de-acum se putea dispensa de o asemenea „asigurare" de vreme ce, Germania nemaifiind capabilă să asiste România, el credea că l-a alertat pe Hitler în privința posibilei detașări a Bucureștilor de Axă[59], deși stenograma Schmidt îl contrazice[60].

Revenim și reamintim, subliniind că, dacă, cu adevărat, Mareșalul optase din acel moment pentru părăsirea Axei, fapt pe care l-a comunicat precis lui Clodius în seara zilei de 22 august 1944 la București, el avea asigurări de la inamicii aliați – cu care tratase intens prin delegații proprii și intermediari cu începere din martie 1944[61] – că, în cazul unui armistițiu, dictatul vienez avea să fie repudiat.

Abandonându-l pe Mareșal în discuția noastră, credem că se impune să atragem atenția asupra inițiativei sale de a edita temeinicul album indicând fruntariile României (în mai multe limbi de circulație internațională), care a slujit delegației române la Paris în 1946 și, recent, a fost reeditat[62]. Tot astfel se impune să reținem aceste rânduri din memorandumul redactat de Mihai Antonescu și predat de Mareșal lui Hitler cu prilejul vizitei sale la MCG al Wehrmachtului din 11 februarie 1942:

„Poporul român îndeplinește azi în lupta de la răsărit o misiune anonimă și colectivă în prăbușirea slavismului, care este marea misiune a poporului german. Dar poporul român are o misiune și față de el însuși: Transilvania. Poporul român s-a născut în Carpații Daciei, a trăit în unitatea geopolitică a Daciei, pe care nici Imperiul Roman unificator nu a înlăturat-o și nici invaziile nu l-au putut îndepărta. Singur, lovit de veacuri, invazii și imperialisme, el a înfruntat aici toate primejdiile și aici va muri. Transilvaia nu este un pământ, un teritoriu, este leagănul românilor, este sufletul nostru[63]. Cum nu poți scoate pe Niebelungi și pe luptătorii lui Adolf Hitler din Valea Rinului[64], nici o forță de pe lume nu ne va scoate din Podișul Transilvaniei. Poporul român luptă azi în contra slavismului și a comunismului, dar mâine el va trebui să lupte în contra acelora care i-au luat pământul fără luptă. Transilvania este datoria noastră față de noi înșine și nu va fi un singur român care să nu moară pentru ea. Mai bine să ne prăbușim într-o luptă dreaptă, decât să trăim veacuri în rușinea nedreptății [...] Poporul român [...] are dreptatea cu, trebuie să aibă și forța de a o obține și a o păstra. pentru zidirea acestor drepturi, poporul român are datoria să nu-și distrugă toate forțele[65] ca să se expună la invazia ungară și umilința românească sau la cerșirea unor drepturi pe care trebuie să le treacă prin sabie, dacă aceia care i le-au răpit nu i le restituie..."[66].

La rândul său, Mihai Antonescu a fost permanent alături sau pe urmele Mareșalului, susținând drepturile României asupra nordului Transilvaniei în întrevederile cu Adolf Hitler[67], cât mai ales în cele cu Joachim von Ribbentrop, al cărui invitat a fost la Berlin și căruia la 26 noiembrie 1941 i-a făcut o declarație de principiu de la care nu s-a abătut până la 23 august 1944:

„Consider ca o datorie elementară, d-le ministru, acum când mă primiți la Berlin în vizită oficială și când discut cu Dv. problemele neamului românesc, să vă afirm simplu și lămurit că actul de la Viena din 1940 este un act născut mort[...] Că acest act nu va putea să rămână niciodată în picioare pentru că poporul român îl va călca în picioare, dacă nu se va putea altfel"[68].

În ianuarie 1943, Mihai Antonescu l-a însoțit pe Mareșal la Rastenburg, însoțindu-l la cea de a doua întrevedere cu Hitler din 10 ale lunii respective[69] ori având discuții separate cu Joachim von Ribbentrop. Acestuia i-a anunțat ca su-

biect special al discuțiilor tot problema Transilvaniei, astfel că, atunci când Führerul a primit delegația română, a avut loc – după cum a relatat însuși liderul diplomației române colegilor din guvern – următorul dialog pasnic dar insinuant:

„În timpul mesei, diferite convorbiri.

Cel dintâi lucru care m-a întrebat Führerul imediat a fost: câte ceasuri i-ai vorbit lui Ribbentrop pe chestia Transilvaniei?

Spun: Nu încă, mi-o rezerv pentru diseară.

La care Führerul mi-a răspuns: Nu mai este nevoie, că mi-a vorbit Maresalul destul.

I-am spus: Totusi va trebui s-o reiau afară dacă Experienta Voastră îmi dă un răspuns, care să facă inutilă convorbirea..."[70].

În etapa postbelică, în cadrul preparativelor delegaților români pentru participarea la Conferința Păcii de la Paris, chestiunea anulării integrale a dictatului vienez s-a aflat, se înțelege, în centrul atenției lor. În mai-iunie 1946 Bucureștii au primit cele dintâi semne liniștitoare în sensul că Marii Aliați (URSS, în rândul întâi) respinseseră orice pretenție ungară asupra Transilvaniei[71]. În atare condiții a fost de înțeles motivul pentru care, la 13 august 1946, în excelentul expozeu prezentat în plenul Forumului Păcii de la Paris ministrul de externe al României, Gh.Tătărescu, a insistat din primul moment, cu satisfacție, asupra chestiunii dictatului vienez, după cum urmează:

„Proiectul de Tratat de Pace oferă întregului popor român și o altă sursă de recunoștință, prin hotărârea formulată de articolul 2, care declară nulă și neavenită sentința de la Viena din 30 august 1940, în virtutea căreia Transilvania de nord era alipită în mod arbitrar la Ungaria și readuce frontiera româno-ungară la traseul de la 1 ianuarie 1938. Această hotărâre, care redă României Transilvania de nord, smulsă Patriei Române prin violență și constrângere, pune în sfârșit capăt pentru vecie opresiunii îndelungate și repetate a cărei victimă a fost poporul român.

Pronunțată în numele justiției și în același timp – suntem convinși – în numele sacrificiilor fără număr consimțite de întreaga națiune română, această hotărâre deschide perspective serioase unei colaborări fecunde între poporul român și poporul ungar și promite să stinga ultimele focare de agitații, moștenire a unui trecut dureros, care a împiedicat până astăzi stabilirea unor relații amicale între aceste două popoare.

România primește acest act reparator cu voință fermă de a a-și îndeplini fără șovăire rolul său de factor al concordiei și odrinei între celelalte popoare libere și democratice..."[72].

La ce se referea, în fond, Gh.Tătărescu? După 23 august 1944, cum am precizat, România, drept recunoștință pentru cotitura efectuată în război și pentru a se atenua faptul pierderii Basarabiei, nordului Bucovinei și Ținutului Herței, a fost susținută de Aliați să obțină anularea sentinței de la Viena. Începutul datează chiar din vremea discuțiilor de la Moscova pentru Convenția de Armistițiu[73]. După cum se știe, în Convenție s-a înscris un articol cu prevederi condiționate (restituirea Transilvaniei ori a celei mai mari părți a provinciei, României), pentru ca în anii 1945-1946 să câștige teren clauza anulării integrale a dictatului de la Viena. Tratatul de Pace s-a semnat la 10 februarie 1947, la Paris, la 23 august 1947 Parlamentului României l-a ratificat în unanimitate și tot în temeiul intervenției lui Gh.Tătărescu, care a prezentat necesara expunere de motive[74], din care reținem aceste precizări pline de semnificație:

„Tratatul ce veți ratifica constituie nota de plată a unui război pierdut, dar el constituie în același timp și actul reparator al unei cauze câștigate. El abundă în clauze purtătoare de griji și de poveri, dar el cuprinde și câteva clauze purtătoare de lumină și de nădejdi: pacea, independența, colaborarea internațională, Transilvania“[75].

*

În privința aspectelor tratate, un lucru vrem să fie cât se poate de clar ca nu cumva cititorul să presupună că toate demersurile evidențiate din 1940 și 1947 au rămas la nivelul de discuții, că problemele de bază s-au discutat în cursul unor negocieri, totul reducându-se la avansarea unor propuneri și la acordarea unor promisiuni, în ultimă instanță la „bunăvoința“ Forumului păcii de la Paris ori a învingătorilor din 1945. Nicidecum. Nimic nu s-a acordat pe gratis României. Totul s-a obținut în baza efortului de război al României, îndeosebi după 23 august 1944, dar cu armata pregătită și gata de acțiune din timpul guvernării Mareșalului Ion Antonescu. Nu putem, prin urmare, conchide decât că anularea dictatului de la Viena din 30 august 1940 este rezultatul lucrării unei întregi generații, iar în ultimă instanță – de ce nu? – probabil a aceleiași generații prin erorile căreia, în bună parte, respectivul act internațional de forță a devenit posibil, la momentul și în condițiile cunoscute!

*

Pacea, așadar, s-a întronat în anul de grație 1947, odiosul dictat fiind anulat prin litera Tratatului de la Paris, dar cele petrecute la 30 august 1940 și întreg lanțul de grozăvii ce au urmat deciziei de la Viena încă nu puteau fi uitate. Retras și hăituit, căci în curând avea să fie arestat și să moară în gulagul comunist, Mihail Manoilescu, economistul de faimă mondială, în febra specifică presimțirii propriului sfârșit, și-a compus *memoriile*, în care, ca unul dintre foștii principali „actori“ ai dramei vieneze, insera următoarea judecată și previziune în privința destinului celor care îi forțaseră mâna în problema sacrificării Transilvaniei:

„... Ca într-o melodramă de gust învechit, dar plină de deznodăminte drepte, toți cei vinovați de mutilarea Transilvaniei și-au primit o cumplită pedeapsă. Hitler s-a prăbușit sub ruinele Reichului său; Mussolini a fost împușcat de un fugar la o margine de drum; Ribbentrop a sfârșit când nemții l-au descoperit că îi trăda; Csáky a murit în condiții stranii la două luni după funestul arbitraj, iar Bardossi, ministrul ungur de la București, devenit în urmă prim-ministru, a fost executat în 1946.

Transilvania noastră e vrăjită“[76].

S-ar fi putut afla o încheiere mai nimerită pentru toată drama Transilvaniei în epoca conflagrației mondiale de la 1939 la 1945?

Note

[1] Cf.Ion Enescu, *Politica externă a României în perioada 1944-1947*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979, p.430. Cuprinsul art.2 (Partea I, Frontiere): „Hotărârile sentinței de la Viena din 30 august 1940 sunt declarate nule și neavenite. Frontiera dintre România și Ungaria este restabilită prin articolul de față astfel cum exista la 1 ianuarie 1938“.

[2] Cf.Gh.Buzatu, ed., *România cu și fără Antonescu*, Iași, Editura Moldova, 1991, *passim*; idem, *Românii în arhivele Americii*, I, Iași, Editura Moldova, 1992, *passim*; idem, *Românii în arhivele Kremlinului*, București; Editura Univers Enciclopedic, 1996, *passim*.

[3] Vezi Mihail Manoilescu, *Dictatul de la Viena. Memorii. Iulie-august 1940*, București, Editura Enciclopedică, 1991; Mihail Sturdza, *România și sfârșitul Europei. Amintiri din țara pierdută*, ed. a II-a în limba română, Alba Iulia-Paris, Editura Fronde, 1994. Cf. și relatările lui Valeriu Pop, cel care l-a „dublat“ pe Mihail Manoilescu la Viena în 29-30 august 1940 (*Bătălia pentru Ardeal* , ed.Sanda Pop și Nicolae C.Niculescu, București, Editura Enciclopedică, 1992; *Bătălia pentru Ardeal*, ed. Nicolae Mareș, București, Editura Colosseum, f.a.)

[4] Vezi Gh.Buzatu *România cu și fără Antonescu*, pp.177-180 (studiul *Politca externă a României și criza europeană, 1920-1940*, 45 pag. dact., descoperit de noi la *Hoover Institution Archives*, Stanford, University, Palo Alto, Collection *Brutus Coste*, Box Nr.1).

[5] Vezi Andreas Hillgruber, Hrsgb., *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, I, 1939-1941; II, 1942-1944, Frankfurt and Main, Bernard und Graefe für Wehrwesen, 1966-1970. (Volumul I a apărut și în ediție franceză: *Les entretiens secrets de Hittler. Septembre 1939-Décembre 1941*, Paris, Fayard, 1969, iar cele mai multe dintre stenogramele întrevederilor Hitler-Ion Antonescu ori Hitler-Mihai Antonescu dintre noiembrie 1940 și august 1940 au fost reținute și traduse de Vasile Arimia, Ion Ardeleanu, Ștefan Lache, *Antonescu-Hitler. Corespondență și întâlniri inedite* (1940-1944), I-II, București, Editura Cozia, 1991).

[6] Vezi și unele intervenții și în Ion Enescu, *op.cit.*, *passim*; Gh.Tătărescu, *Mărturii pentru istorie*, București, Editura Enciclopedică, 1996, *passim*.

[7] Ion Enescu, *op.cit.*, p.452 și urm. Din cuprins: „... Redobândirea Transilvaniei a constituit pentru guvernul nostru obiectivul cel mai important (subl.ns.) al acțiunii sale (a guvernului – Gh.B.) și redobândirea Transilvaniei a devenit centrul întregii sale activități diplomatice [...]. În această luptă guvernul și țara au triumfat: Transilvania întreagă face parte din trupul României. Au triumfat drepturile noastre imprescriptibile asupra acestei provincii – leagănul românismului –, au triumfat jertfele generațiilor care au trudit și au luptat pentru gândul unirii și au triumfat soldații care în decursul a două războaie și-au dat viața pentru pământul românesc și pentru libertatea românească“. Se relevă, în continuare, sprijinul diplomației sovietice (*ibidem*, pp.456-458).

[8] Cf.Frederick Kellogg, Gh.Buzatu, *Nicolae Titulescu and Transylvania*, în volumul *Românii în istoria universală*, II/1, Iași, 1967, pp.653-660.

[9] Nicolae Titulescu, *Discursuri*, București, Editura Științifică, 1967, p.142-143.

[10] General fusese investit ca prim-ministru de către Carol al II-lea încă la 4 septembrie 1940, iar la 5 septembrie 1940 depusese jurământul.

[11] Cf.Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire*, II/2, 1933-1940, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988, p.1 284 (intervenția dr. Vasile Noveanu).

[12] Mihail Sturdza, *op.cit.*, p.172.

[13] *Ibidem*, pp.166-172.

[14] *Ibidem*, pp.171.

[15] *Ibidem*.

[16] *Ibidem*, p.191.

[17] *Ibidem*, p.195.

[18] Generalul Antonescu a condus MAS din București în perioada 27 ianuarie-29 iunie 1941 (cf. MAS al României, *Anuar diplomatic și consular*. 1942, București, Imprimeria Națională, 1942, p.167).

[19] *Ibidem*.

[20] Vezi Ion Ardeleanu, „Biroul Păcii“: *Proiecte privind soluționarea problemelor frontierelor României și realizarea unor bune relații în Balcani* (1942-1943), în „Europa XXI“, t.I-II/ 1992-1993, p.128 și urm.

[21] Vezi Paul Schmidt, *Hitler's Interpreter*, London, Heinemann, 1951, *passim*. A se cf.cu amintirile lui Gh.Barbul, care-l însoțea pe Mareșal la Hitler, pentru a asigura traducerea în limbile germană-franceză (vezi *Memorial Antonescu. Al treilea om al Axei*, ed.completă de V.F. Dobrinescu, Iași, Editura Institutului European, 1992).

[22] Vezi N.Dascălu, *Politica nazistă în sud-estul Europei în ajunul și în timpul celui de-al doilea război mondial în relatările interpretului personal al lui Hitler*, I-II, în „AIIA" «A.D. Xenopol», Iași, t.XXIII/2 și XXIV/2 din 1986 și 1987.

[23] *Ibidem*, II, p.297.

[24] Este cazul întrevederilor din 23-24 martie 1944 de la Klessheim (cf. Vasile Arimia și colab., eds., *Antonescu-Hitler*, II, p.143 și urm.) ori din 5 august 1944 de la Rastenburg (*ibidem*, p.166 și urm.)

[25] Vezi nota 5.

[26] Andreas Hillgruber, ed., *Les entretiens secrets de Hitler*, I, p.354 și urm.

[27] *Ibidem*, p.372 și urm.

[28] *Ibidem*, p.431 și urm.

[29] *Ibidem*, p.589 și urm.

[30] *Ibidem*, p.621 și urm.

[31] Idem, Hrsgb., *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, II, p.43 și urm.

[32] *Ibidem*, p.57 și urm.

[33] *Ibidem*, p.196 și urm.

[34] *Ibidem*, p.202 și urm.

[35] *Ibidem*, p.214 și urm.

[36] *Ibidem*, p.228 și urm.

[37] *Ibidem*, p.300 și urm.

[38] *Ibidem*, p.311 și urm.

[39] *Ibidem*, p.348 și urm.

[40] *Ibidem*, p.355 și urm.

[41] *Ibidem*, p.360 și urm.

[42] *Ibidem*, p.389 și urm.

[43] *Ibidem*, p.398 și urm.

[44] *Ibidem*, p.480 și urm.

[45] *Ibidem*, p.484 și urm. În majoritatea cazurilor, beneficiem de textele traduse ale stenogramelor din edițiile Andreas Hillgruber, în Vasile Arimia și colab., eds., *Antonescu-Hitler*, I-II, *passim*.

[46] *Ibidem*, I, p.44.

[47] *Ibidem*.

[48] *Ibidem*, p.52.

[49] *Ibidem*, p.186.

[50] *Ibidem*, II, p.144.

[51] *Ibidem*, p.148.

[52] Cunoașterea în detaliu a problemelor îl indică pe autorul unei inspirate istorii concise a românilor, întocmită și publicată de Ion Antonescu imediat după terminarea primului război mondial (cf. *Românii. Originea, trecutul, sacrificiile și drepturile lor*, ed. a II-a, București, Editura Clio, 1990; ed.orig. – București, 1919).

[53] Vezi nota 47.

[54] Cf.Vasile Arimia și colab., eds., *Antonescu-Hitler*, I, p.44; Andreas Hillgruber, ed., *Les entretiens secrets de Hitler*, p.364.

[55] Vezi nota dictată de Antonescu după întrevedere (*ibidem*, p.175).

[56] *Ibidem*.

[57] *Ibidem*, p.191.

[58] *Ibidem*, p.192.

[59] Este varianta lui Antonescu, după nota dictată de el.

[60] Cf.Vasile Arimia și colab., eds., *Antonescu-Hitler*, II, p.194. Cităm din document: „...Nici un aliat al Germaniei nu este atât de loial ca România. Ea va rămâne de partea Germaniei și va fi ultima țară care va părăsi Reichul (subl.ns.), pentru că știe că sfârșitul Germaniei înseamnă sfârșitul României".

[61] Vezi Gh.Buzatu, ed., *Actul de la 23 august 1944 în context internaționa. Studii și documente*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984, *passim*.

[62] Vezi Mircea Cociu, ed., *Spațiul istoric și etnic românesc*, volumele I-III, București, Editura Militară, 1992-1993.

[63] A se observa similitudinile cu exprimările lui Titulescu din 1915!

[64] Era o comparație pentru liniștea Führerului, obișnuită între „aliați"!

[65] Pe Frontul de Est, în acel moment.

[66] Vasile Arimia și colab., eds., *Antonescu-Hitler*, I, p.171-172.

[67] Din 28 noiembrie 1941 sau 23 septembrie 1942.

[68] Vasile Arimia și colab., eds., *Antonescu-Hitler*, I, p.143.

[69] Vezi Andreas Hillgruber, Hrsgb., *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, II, p.202 și urm.

[70] Vasile Arimia și colab., eds., *Antonescu-Hitler*, II, p.27-28.

[71] Vezi detalii în Ștefan Lache, Gh.Țuțui, *La Roumanie et la Conférence de la Paix de Paris* (1946), București, Editura Academiei, 1987, p.158 și urm.

[72] Apud Ion Enescu, *op.cit.*, p.398-399.

[73] Cf.V.F.Dobrinescu, *Problema Transilvaniei în Convenția de Armistițiu de la Moscova (12/13 septembrie 1944)*, în „Europa XXI", t.III-IV/1994-1995, p.187 și urm.

[74] Apud Ion Enescu, *op.cit.*, pp.452-467.

[75] *Ibidem*, p.466.

[76] Mihail Manoilescu, *Dictatul de la Viena*, p.292.

I. Ciupercă

PLANURI DE ORGANIZARE A EUROPEI ELABORATE ÎN TIMPUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

Preocupări pentru organizarea lumii după război există în țări componente ale ambelor tabele beligerate de-a lungul celui de-al doilea război mondial.

Locul Europei în aceste planuri este privilegiat. Aceasta se explică prin urgența nevoii de a găsi o formulă organizatorică aptă să asigure prosperitatea și pacea de durată, ambele puse în pericol de războiul în desfășurare.

Acest mod de a pune problema subordonează clar ipoteza noastră de lucru problemei mai vaste a organizării lumii postbelice și permite operarea primei limitări din seria celora care fac subiectul inteligibil: aceea privitoare la spațiul european.

O a doua limitare, mai severă, ține de precizarea că ne ocupăm numai de planuri de organizare a Europei elaborate în cadrul Reichului național-socialist și numai de ideile guvernului și ale Partidului național-socialist*; părerile opoziției față de regim – atâta cât a fost – merită o analiză separată.

Afirmațiile ce le vom face se bazează pe un set de 43 de documente citite în mai multe chei. Ne-a folosit drept «cheie», drept perspectivă în baza căreia selecționăm, spre exemplu, preocuparea din mediul național-socialist de a evita blocada aliată continentală și efectele ei; de asemenea, preocuparea pentru soarta țărilor mici. Se înțelege că nu ne putem uita pe aceste planuri de organizare a Europei, indiferent de cine elaborate, fără să ne întrebăm ce loc au în ele românii și România.

Documentele sînt selectate, traduse în engleză și publicate, începând din 1985, în volume care fac parte din seria intitulată *Istoria Integrării Europene*, serie inițiată de profesorul Walter Lipgens, membru al Catedrei de Istorie și Civilizație a Institutului European din cadrul Universității din Florența (catedră creată în 1976). Documentele selectate demonstrează, în opinia profesorului Walter Lipgens, că „mișcarea către federalizarea Europei în primii 10 ani după război n-a fost numai consecința conflictului Est-Vest și a presiunii americane"[1].

Așadar, una din premizele lucrării noastre constă în asumarea veracității afirmației că ideile formulate în mediul german, național-socialist, prezintă trăsături specifice, particularități, în raport cu gândirea nevoii unității europene în altă parte.

---

* Unghiul nostru de cercetare impune distincția necesară în raport cu analiza efectuată sub titlul: *Organizarea Europei sub dominație germană*; proiectează mai intens spre viitorul întrevăzut de național-socialiști de la nivelul evenimentelor petrecute de-a lungul celui de-al doilea război mondial.

Să observăm, mai întâi, că problema unității Europei *este una reală* și acceptată ca atare de forțele beligerante. Modalitatea realizării acestei unități este diferită, diferența evidențiindu-se la nivelul proporției între folosirea *forței* și folosirea *convingerii*, a persuasiunii. Aceasta este perspectiva de la nivelul căreia se văd cel mai bine conexiunile cu desfășurarea războiului al doilea mondial, atât pe plan militar, cât și pe planul strâns corelat al războiului dus la nivelul propagandei.

Cazul Germaniei naționa-socialiste devine astfel relevant în speță; regimul național – socialist adunase forța necesară conceperii unei Europe unite, având drept coloană vertebrală Germania. Raportul păstrat cu forța de convingere nu este cel potrivit. Ca urmare, proiectul impresionează pe contemporani iar istoricul Jean-Baptiste Duroselle[2] constată că este unul din cele semnificative în epocă. Totodată, proiectul a eșuat accentuându-i-se ipostaza de concretizare a voinței imperialiste a Germaniei naționa-socialiste; eșecul trimite în linie directă la modificarea raportului de forțe pe plan militar și la pierderea treptată a inițiativei strategice de către Germania și aliații ei.

Afirmațiile de mai sus au acoperire în fapte reconstituie pe baza documentelor.

Este foarte semnificativă, în opinia noastră, diferența sesizabilă în documente, în privința felului cum este concepută unitatea Europei de către cancelarul Hitler și cei apropiați lui cu putere de decizie, de către aliații Germaniei reprezentând state mici (S.Inquart, Leon Degrelle, Quisling și alții) și la nivelul propagandei destinată publicului larg și combaterii celeia a Coaliției Națiunilor Unite.

Faptul că Adolf Hitler a avut ezitări în privința folosirii «lozincilor europene» în propaganda nazistă[3] și că adoptarea lor are efecte «bumerang» asupra acestei propagande[4] este multiplu semnificativ, în opinia noastră.

Hitler vede altfel Europa și o concepe unită prin forța Germaniei ne ajutată de armatele țărilor mici. Celor din preajmă[5] le declară că Europa nu este o noțiune geografică, ci este o problemă de sânge; frontiera reală între Europa și Asia este «aceea care separă lumea germanică de lumea slavă. Este de datoria noastră să o stabilim acolo unde vrem să fie» de așa manieră încât «Europa să devină un sinonim al Imperiului teutonic al națiunii germane».

Dr.Goebbels reține concluzia clară a lui Hitler în fața unei întâlniri cu Gauleiterii în 1943: «pletora micilor națiuni existente în Europa trebuie lichidată cât de curând posibil. Scopul luptei noastre este să creăm o Europă unită. Numai germanii pot organiza cu adevărat Europa... Ca urmare, drumul spre dominarea lumii este destul de clar. A domina Europa înseamnă asumarea dominării lumii...»[6]. Popoarele germanice din nord-vestul Europei (olandezi, flamanzi, valoni, danezi, norvegieni, suedezi și elvețieni) urmau a fi onorați prin integrarea în Reichul națiunii germane nu ca națiuni componente, ci ca provincii germane. Iugoslavii și popoarele balcanice n-aveau loc în Europa rasială a lui Hitler; urmau să ducă o existență semiautonomă la periferia Reichului, dependente economic de Reich și controlate din fortăreața de la Belgrad a Reichului[7].

O comparație cu punctul de vedere al admiratorilor Reichului național-socialist, reprezentanți ai statelor mici, este multiplu semnificativă.

La 26 iulie 1940, Arthur Seyss-Inquart, comisar al Reichului pentru Țările de Jos (începând cu data de 18 mai 1940), susținea un discurs – program cu referiri la locul Uniunii Țărilor de Jos în Noua Ordine germană. El relua și dezvolta idei afirmate imediat după preluarea postului la 29 mai 1940, când vorbea de „Noua Europă" componentă a «noii ordini în care toate barierele spirituale create de interesele de clasă și capitaliste vor fi sfărâmate...». Întrevedea posibilitatea formării unei noi comunități deasupra și dincolo de *conceptul de națiune stat*. Această nouă continuitate „va deschide popoarelor europene", chiar și acelora mici ca populație, cele mai bune posibilități de progres tehnic, economic și comercial". În această Nouă Ordine va fi posibil „chiar pentru țările mici și naționalii lor să-și dezvolte deplin potențialitățile lor culturale, economice și umane". El exprima voința poporului german ca Țările de Jos să ia parte la munca de reconstrucție postbelică „ca partener de mare eficiență și cu drepturi egale"[8]. Apare semnificativ faptul că dr. Goebbels precizează în jurnalul său că «Seyss-Inquart este un maestru în alternarea morcovului cu bastonul și aplicarea unor măsuri severe cu mare flexibilitate»[9].

La 20 octombrie 1940, Léon Degrelle formula un memoriu care ar fi trebuit să constituie baza acordului dintre Marele Reich și un Stat Walon condus de el[10]. Plecând de la afirmația făcută de Hitler și Goebbels potrivit căreia național-socialismul „nu este un articol de export". Léon Degrelle recunoaște rolul Germaniei în Europa Noii Ordini, o Europă care trebuie aspru controlată; ajunge la concluzia neînsușită de liderii național-socialiști că pentru realizarea Europei unite, Belgia ar putea servi ca veritabilă «placă turnantă», reluându-și marea tradiție istorică alcătuită pe timpul ducilor de Burgundia și a lui Carol al V-lea când era Germania Inferioară (*Germania Inferior*).

La 25 octombrie 1940, Vidkun Quisling, fără funcții oficiale în Norvegia, dar cunoscut ca șeful Partidului Adunării Naționale cu simpatii pentru național-socialism, alcătuiește un *Memorandum privind relațiile dintre Norvegia și Germania*[11].

El vrea ca reașezarea relațiilor dintre Norvegia și Germania să constituie baza alcătuirii Federației Nordice – etapă a realizării Federației Pangermanice. Pentru realizarea acestor obiective vede necesară crearea unei *ordini de tranziție* care să se bucure de *aprobarea deplină* (subl.ns.) din partea norvegienilor și a celorlalte popoare scandinavice.

Contrastul cu ceea ce se gândea la Berlin de către Hitler și apropiații lui este evident. Astăzi se știe ceea ce Vidkun Quisling nu știa. La 5 aprilie 1940, Goebbels se adresa confidențial invitaților presei și declarația este frecvent citată ca ilustrând grija propagandei național socialiste de a nu da detalii relative la „Noua Ordine": «...Și dacă cineva ne întreabă cum ne imaginăm noua Europă trebuie să spunem din nou că nu știm. Așteptați până dobândim puterea și apoi vor vedea ei destul de curând»[12].

Înclinăm să subscriem adevărul afirmației făcută de dr. Michael Salewski

potrivit căreia „dacă a existat vreo şansă a integrării Europei în perioada nazistă a fost cu siguranţă între lunile iulie şi noiembrie 1941“[13]. Această şansă a fost ratată şi pledoaria lui Quisling sună cu atât mai ciudat. El aspiră la restituirea şi recunoaşterea de către Germania a neutralităţii Norvegiei, la recunoaşterea Norvegiei ca stat liber, indivizibil şi independent unit cu Marele Reich German într-o Federaţie Pan-Nordică; la recunoaşterea drapelului comercial şi naţional norvegian, lângă cel federal comun; la acceptarea de către Germania a unui regent norvegian şi a unui guvern naţional independent; aspira la posibilitatea guvernului norvegian de a nu permite supuşilor germani să dobândească proprietăţi în Norvegia[14].

La 25 septembrie 1942, la Oslo, în faţa celui de al 8-lea congres al Partidului Adunării Naţionale, Quisling analizează relaţia dintre Norvegia şi sarcina Germaniei în Europa[15].

Mersul operaţiunilor militare şi comportamentul conducătorilor germani contribuie la modificarea formelor în care se exprimă aspiraţiile Norvegiei în Noua Ordine germană. Quisling asimilase nuanţele introduse în propaganda germană şi luase act de strădania conducătorilor Reichului de a diminua teama ţărilor mici de a fi strivite de Germania victorioasă[16].

Vidkun Quisling subscrie afirmaţiei că numai victoria Germaniei poate salva Europa: victoria adversarilor va duce, atât cât omeneşte este previzibil, la bolşevizarea acesteia. Unirea Europei se poate face numai sub protecţia unei mari puteri şi singura în stare să îndeplinească această sarcină este Marele Reich German avantajat de poziţia sa central europeană. El speră că Norvegia să-şi ia liberă locul său onorabil lângă Germania, odată ce Europa unită va fi realizată sub conducerea ei.

Tot atât de interesant este să comparăm percepţia reprezentanţilor aliaţilor Reichului – ţări mici – din Europa centrală şi de est: Slovacia, Croaţia, Ungaria, România, Bulgaria; Turcia are o situaţie specială, de ţară neutră, până la intrarea în război împotriva Germaniei şi Japoniei (23 februarie 1945).

Informaţia referitoare la percepţia acestor state în documentele menţionate şi folosite de noi în lucrare este mai săracă şi faptul este explicabil prin aceea că volumele care compun colecţia vizau în anii '80 premizele integrării Europei occidentale; a „Europei Mici“, cum se spune de regulă. Documentele descoperite în arhivele americane[17] completează percepţia prezenţei germane în Europa centrală şi de est.

Documentul cel mai frecvent citat în literatură, cel care a folosit şi ca probă în Procesul de la Nürenberg, priveşte conferinţa din 16 iulie 1941 asupra scopurilor naziste în Europa de răsărit; el redă punctul de vedere al lui Martin Bormann. Potrivit acestuia, se impuneau măsuri de organizare în Europa de est şi urgenţa acestora fusese confirmată şi de aluzia unui ziar al regimului Pétain, caracterizat drept «neruşinat», că beneficiul războiului împotriva Uniunii Sovietice n-ar trebui să revină numai Germaniei, ci tuturor statelor angrenate în război – unul al Europei.

Se aprecia drept esenţială nedeclararea scopurilor Germaniei în faţa întregii

lumi; este esenţial însă ca noi (germanii – n.ns.) *să ştim ce vrem* şi să dobândim puterea necesară să facem ce vrem; să procedăm ca în cazul Norvegiei, Danemarcei, Olandei şi Belgiei – cazuri în care n-am spus nimic despre scopurile noastre; să rezulte că am fost forţaţi să ocupăm, să administrăm şi să asigurăm ordinea în zone ale Europei de răsărit; că era în interesul locuitorilor să asigurăm ordine, hrană şi circulaţia normală şi de aceea am luat măsurile care s-au impus. Sub nici o formă să nu rezulte că aceste măsuri au semnificaţia unei organizări definitive a zonei deşi, dacă trebuie, vom împuşca şi disloca oameni. Să evităm să transformăm prematur popoarele în duşmani însă, sub impresia că îndeplinim un mandat temporar, să acţionăm din convingerea că nu vom părăsi niciodată această zonă. Ca urmare: să nu întreprindem nimic care ar obstrucţiona organizarea posibilă după victoria finală şi să pregătim *în secret* această organizare; să amplificăm perceperea noastră ca eliberatori; să eliminăm străinii din Crimeea şi s-o colonizăm cu germani; să facem din Galiţia austriacă teritoriul *Reichului*; să nu lăsăm trasarea finală a frontierelor la discreţia nici unui aliat: „relaţiile cu România, bune acum, nu ştim cum vor arăta în viitor. Trebuie aşezate relaţiile cu România în concordanţă cu principiul de mai sus“ al libertăţii Germaniei de trasa frontiere în acord cu propria voinţă şi cu propriul interes.

Noi trebuie să împărţim prada de război în concordanţă cu nevoile noastre şi pentru a ne abilita „să dominăm, să administrăm şi să exploatăm“ Europa de est. „Trebuie să creem un adevărat Rai în noile teritorii cucerite, vitale pentru noi şi mai importante decât coloniile“[18].

Acestea fiind intenţiile, descifrarea celor petrecute în Europa răsăriteană sub dominaţie nazistă este mai accesibilă.

Ar fi trebuit ca *arbitrajul* de la Viena, perceput la Bucureşti – spre exemplu – drept *dictat*, să fie considerat ca pas spre o integrare în Noua Ordine. Statele mici aliate n-au primit ca bine venită unificarea Europei sub dominaţie germană. Regimurile politice existente în aceste state ţineau la independenţa propriilor ţări şi participau la iniţiativele «europene» ale Reichului cu destule rezerve[19]. Este adevărat şi adevărul este probat de documentele americane că autorităţile germane precizează frecvent în negocierile cu guvernele acestor state că interesul Germaniei este mai ales de natură economică[20].

Aici este momentul să facem precizarea că documentele germane investigate de noi conţin şi trimiteri *implicite* (subl.ns.) la spaţiul est-european şi aceasta mai ales atunci când se discută viziunea germană asupra aspectului economic al unificării Europei.

Autorităţile germane au de rezolvat în primul rând probleme aferente laturii economice a unităţii europene. Ele improvizează soluţii în două etape. Într-o primă etapă, datorită victoriilor prea rapide în Europa occidentală şi de nord; a doua etapă este creată de pierderea progresivă a iniţiativei strategice, mai ales pe frontul de răsărit şi atunci improvizaţiilor pe plan militar li se adaugă improvizaţii în privinţa unirii Europei.

Analiza diacronică a mărturiilor documentare pune în evidenţă elemente interesante. Documentele din 1940 subliniază constant nevoia reorganizării

economice a Europei sub dominația germană pentru a corecta sistemul de la Versailles care „a încurajat artificial spațiile economice mici" și a impus constrângeri economice Germaniei; frica pierderii independenței politice la aceste state mici s-a transformat într-un obstacol în fața politicii economice a Germaniei[21]. De aceea se impune o planificare și o folosire mai judicioasă a resurselor și astfel reorganizată, „*Europa ar putea să-și reia locul avut în lume înaintea primului război mondial*" (subl.ns.)[22].

După pierderea inițiativei strategice pe frontul din est, după căderea regimului Mussolini (24-25 iulie 1943) și declarația de război a Italiei prin guvernul Pietro Badoglio (octombrie 1943), pledoaria pentru unificarea Europei, destinată în primul rând statelor mici și mai ales celor din Europa de est, are nuanțe noi.

Într-o notă către ministerul de externe din 16 noiembrie 1943, Cécil von Renthe-Fink[23] arăta că statele mici, într-o organizare a lumii planificată de Marea Britanie și SUA „ar fi fără apărare în fața dominației arbitrare a puterilor extra-europene"; că Noua Europă concepută de Germania „va fi o societate a bunăstării care pune accentul mai mult pe *muncă* decât pe *capital*, mai mult pe *ființele umane* decât pe *mașini*" (subl.ns.) [?! – I.C.]; că numai marile puteri mai sunt capabile să se mențină din punct de vedere militar, iar statele mici „nu mai sunt în stare să se apere folosindu-și propriile resurse" și nici „dacă formează alianțe" n-au o șansă mai bună. Mai mult decât atât, *blocada aliată* (subl.ns.) a determinat formarea unei mari sfere economice și aceasta trebuie dezvoltată pentru a satisface nevoile vitale ale Europei; că trebuie făcut un „efort colectiv pentru a dezvolta economiile înnapoiate ale Europei"[24].

Asupra ideii că *blocada aliată* a convins pe sceptici de nevoia unui spațiu economic european (*Grossraum*) revine Herbert Backe, expert în probleme de politică agrară și alimentație[25]. El subliniază și ideea că s-a impus renunțarea la diviziunea mondială a muncii și recurgea la o diviziune europeană a muncii, implicând măsuri de reconvertire a economiilor țărilor europene[26].

Există și probe care se referă numai la România, conferindu-i parțial statutul de excepție.

La 5 mai 1941, Legația Germaniei la București raporta declarația generalului Antonescu potrivit căreia «... era pregătit în orice moment să aducă României într-o uniune economică cu Germania. De asemenea, se pronunța în favoarea unei uniuni economice europene complete și a unei uniuni politice sub conducerea Germaniei»[27].

Ministrul de externe german, von Ribbentrop, alcătuia un memorandum privitor la Confederatia Europeană, la 21 martie 1943[28]. Memorandumul este considerat punctul culminant al eforturilor ministrului în privința „Noii Europe". El rezultă și din presiunea aliaților Reichului, inclusiv a României. Din textul memorandumului este omis pasajul care ilustrează această insistență. Drept probă, în acest pasaj este invocată o telegramă trimisă de la București de ambasadorul Manfred von Killinger din care cităm pe larg: «Mareșalul mi-a spus că era interesat natural în reorganizarea Europei. Mi-a subliniat ca prieten și aliat că Germania trebuie să facă o mișcare în această direcție. Trebuie spus ceva

statelor europene despre reorganizare și nu neapărat în detaliu, dar oricum trebuie acoperit domeniul politic și economic. Națiunile europene sunt pregătite deplin să se alăture luptei împotriva bolșevismului cu forța armelor sau, dacă nu este posibil, pe frontul ideologic, dar toate se întreabă „ce se va întîmpla după aceea? Ce vom deveni noi"? El [mareșalul] mi-a arătat o carte în engleză de 200 pagini, cu hărți și intitulată *Noua Europă*; O obținuse de la Stockholm. El se teme că dacă nu răspundem acestei propagande inamicul va trage foloase»[29].

Vom insista mai jos asupra câtorva elemente ale abordării planurilor de unire a Europei la nivelul propagandei național-socialiste, una care vrea să fie și o replică dată celeia aliate. Acum se cuvine subliniat încă un aspect al insistenței României: zelul mareșalului pentru Noua Ordine germană în Europa nu însemna acceptarea arbitrajului/diktatului de la Viena din august 1940; probele sunt concludente în această privință. Înaintea primei întîlniri cu Antonescu (23 noiembrie 1940)*, Hitler fusese avertizat să nu ridice problema Transilvaniei, dar Antonescu i-a vorbit două ore despre această problemă care n-a lipsit în nici una din întâlnirile ulterioare dintre ei. A încercat Antonescu să-l convingă pe Hitler apelând la principii morale; când a văzut că nu reușește, s-a străduit, potrivit declarațiilor trimisului extraordinar și ministrului plenipotențiar român la Berlin, Ion Gheorghe, să demonstreze că „România este un aliat mult mai valoros decât Ungaria"[30].

Demonstrația veracității acestei afirmații se face în *Memorandumul* trimis de Antonescu lui Hitler la 11 iunie 1941. În acest document se reiau și idei comunicate la Berlin la 23 aprilie 1941[31].

Generalul Antonescu pleda pentru un loc onorabil acordat României într-o Europă reconstruită „pe baze unitare spirituale, economice și politice care să asigure încetarea universalismului care a servit popoarelor din afara Europei"; pentru „un echilibru al raselor europene" și pentru „soluționarea radicală" a problemei salve.

Pentru îndeplinirea acestor obiective, găsea necesar un condominium româno-german și o colaborare strânsă pe plan industrial și militar.

Acest condominium ar asigura separarea sârbilor de bulgari în regiunea Belgrad-Timoc-Vardar Salonic; ar facilita autonomia românilor balcanici și ar favoriza preluarea de către Germania a locului Marii Britanii în Mediterana Orientală.

Legătura directă cu Germania prin Pocuția – „vechi teritoriu românesc" – ar asigura controlul asupra liniei ferate Lemberg și supravegherea ieșirii la Marea Neagră. Prin Banat, România s-ar apropiat de Croația și „poate asigura o punte spre Adriatica".

Colaborarea industrială ar putea face din România „un centru de aprovizionare al întregii regiuni".

Prin colaborarea militară, „România ar deveni un centru strategic și un pas de

* Ion Antonescu s-a întâlnit de mai multe ori cu cancelarul Adolf Hitler: 14 ianuarie 1941; 12 iunie 1941; 11 februarie 1942; 10-11 ianuarie 1943; 12 aprilie 1943; 23-24 martie 1944; 5 august 1944.

siguranță atât contra slavilor cât și pentru politica în Marea Neagră și în Asia Mică. Portul Constanța poate fi nu numai un port de scurgere dunăreană de mărfuri, dar o bază navală pentru strâmtori și o bază aeriană pentru Orientul Apropiat"[32]. Erau argumente cu care Antonescu încerca să convingă pe Hitler să nu defavorizeze România și să facă din Ungaria „o nouă Cehoslovacie".

Dimensiunea problemei este reală pe relația dintre România și Germania dacă ministrul von Ribbentrop, într-o discuție cu Alfieri, la 10 iunie 1943, afirma că dacă ar urma sugesta lui Bastianini de a preciza într-o declarație asupra Europei că frontiera în Transilvania va rămâne pe traseul hotărât la Viena, în 1940, la Budapesta și la București «reacția ar fi catastrofală» și «consecințele ar fi dezastruoase». Aceleași reacții ar fi asupra Banatului, asupra reglementărilor în spațiul sârbesc și asupra relațiilor bulgaro-sârbe[33]. Hitler a perceput corect amplitudinea problemelor și la 2 mai 1943 face afirmația confidențială potrivit căreia: «vecinii noștri, toți sunt inamicii noștri; trebuie să obținem de la ei tot ce vrem să le promitem nimic»[34].

Modalitatea practică a îndeplinirii dezideratului formulat de A.Hitler rămâne în sarcina propagandei pe terenul căreia ajunsese ideea unificării Europei. Înainte de a analiza diacronic (1940-1943) mostre ale acestei propagare, apreciem potrivită sublinierea faptului că în Germania național-socialistă exista un nivel științific/academic al analizei problemelor referitoare la realizarea unității europene. În 1939, se crease Institutul pentru studiul țărilor străine (*Anslandswissenschaftliches Institut*), cu două publicații: „Anuarul Politicii mondiale" (*Jahrbuch der Weltpolitik*) și „Revista pentru Politică" (*Zeitschift für Politik*). Institutul, condus de energicul Alfred Six (1941-1943), organiza cursuri pentru străini. În 1941, participau la cursul privind „Noua Etapă" 303 cursanți din 38 de țări; între conferențiari: Dr.Paul Schmidt de la Departamentul de Presă al Ministrului de Externe al Reichului; Karl Clodius, diplomat; Ulrich von Hassel – ambasador, Karl Diem – autorul mai multor cărți, inclusiv una privind *Unificarea Europei (Die Einigung Europas)*; F.Syrup – ministrul Muncii în Reich[35]. Acest institut coopera cu Ministerul de Externe. Totuși la cele mai înalte niveluri ale autorităților Reichului, precouparea este cel puțin tot așa de intensă în privința creării impresiilor amăgitoare care să ascundă intențiile adevărate și în acest caz propaganda este adeseori solicitată.

Vom formula câteva observații plecând de la realitatea corelării ei cu mersul operațiunilor militare și ca urmare, a capacității de a reflecta adecvat nuanțele formelor de urmărire a obiectivului realizării Marelui Reich German, expresie modernă a Imperiului Roman de Națiune Germană, cel desființat de Napoleon la 1806.

Setul de documente investigat arată că la 18 septembrie 1940, Dr.Goebbels constata colapsul puterii britanice, moment care crează germanilor șanse „de a reorganiza Europa pe principii corespunzătoare posibilităților sociale, economice și tehnice ale secolului al XX-lea". Marea națiune germană, împreună cu Italia vor lua practic conducerea Europei"[36].

În toamna anului 1941, evenimentul care marchează preocupările propagandei pentru ideea realizării unificării Europei este prelungirea Pactului Anti-Comintern încheiat la 27 noiembrie 1936. La 27 septembrie 1941, Karl Megerle, răspunzând de resortul informațiilor în Ministerul de Externe german, recomandă presei și propagandei *teme pozitive*, mai ales cu privire la viitorul Europei[37]. Indica pledoaria pentru o Europă federală sub conducerea și protecția celui mai puternic, mai sănătos și mai responsabil grup de puteri (se referă la Germania și Italia – n.ns.); „lupta împotriva Marii Britanii este o luptă pentru unitatea europeană". „Nu va exista pace și securitate în Europa până ce bolșevismul nu va fi distrus". Prin eliminarea particularismelor și desființarea spațiilor economice mici, prin scoaterea în afara legii a războiului economic[38] se va realiza o „Europă a europenilor" și o „egalitate a drepturilor Europei față de alte continente. Altfel Europa nu mai poate pretinde să exercite o conducere culturală". „Noua Europă oferă popoarelor europene, mari și mici, posibilitatea unei depline afirmări în sfera tehnică și economică, în comunicații și în cultură". În cealaltă variantă (punctul 9) se subliniază ideea că viața internațională europeană se va baza pe cooperarea și încrederea între statele mici în abordarea noilor sarcini comune".

La 25 noiembrie 1941 era prelungit Pactul Anti-Comintern și propaganda nazistă s-a folosit de acest moment pentru a vorbi despre „primul congres european". Tot cu acest prilej s-a emis un „timbru european". Cu aceeași ocazie, Ioachim von Ribbentrop rostește discursul în care subliniază frăția de arme împotriva bolșevismului; ideea că războiul împotriva bolșevismului este „semnul regenerării spirituale a Europei" și că „de va fi necesar Europa de astăzi ar putea lupta un război de 30 de ani..."[39].

În toamna și iarna anului 1942 situația militară se deteriorează; propaganda se înscrie într-o serie de eforturi care va culmina cu proiectul confederației europene. Se amplifică preocuparea pentru a relaxa relațiile cu statele mici ocupate de o manieră care să impulsioneze cooperarea cu Germania. Articolul dr. Goebbels din 4 octombrie 1942[40] constituie începutul seriei acestor eforturi; el promite micilor state mai multe avantaje și mai ales „securitate economică și socială".

Impactul pierderii inițiativei strategice, un proces declanșat acum și încheiat cu pierderea războiului de către Germania și aliații ei din Axă, trebuie să fi fost destul de mare. Pe fondul acestui impact apare decretul lui Hitler din 4 noiembrie 1942[41], decret prin care încearcă să centralizeze responsabilitatea pentru preocupările referitoare la unificarea Europei la Ministerul de Externe. „Coexistența națiunilor cere respectul plin de tact pentru calitățile lor naturale. Partidul național-socialist nu are nici o misiune europeană sau mondială... Planificarea, pregătirea și executarea demonstrațiilor europene sau internaționale, adunări, congrese, fundații etc. trebuie să înceteze"; asemenea acțiuni se pot desfășura cu aprobarea Ministerului de Externe; decretul nu privește acțiunile organizate de ministrul Propagandei pe teritoriul german.

Erau vizate – alte surse probează afirmația – acțiunile lui H.Himmler; pe de altă parte, decretul se situează în prelungirea rezervei lui Hitler în privința unei Declarații asupra Europei și a utilității preciziei în privința viitoarelor frontiere[42]. Decretul a fost încălcat foarte curând și documentele lasă să se vadă o concurență

între ministrul Propagandei și cel al Externelor în privința configurării relațiilor Germaniei cu popoarele care urmau a fi recunoscute drept componente ale Europei unificate sub conducerea Germaniei și Italiei.

La 15 februarie 1943, dr. Goebbels formulează directive/„principii" privind relațiile cu națiunile europene[43]. Ar trebui remarcat faptul că pe măsura pierderii inițiativei strategice, autoritățile germane, începând cu ministrul Propagandei, tind să elaboreze o configurație a Europei mai adecvată voinței popoarelor componente; relațiile cu acestea tind să se sustragă de sub aroganța Germaniei învingătoare în faza „războiului fulger". Dr. Goebbels înțelege să dea impresia că moderează discursul în raport cu situația reală de pe front și în contradicție cu Himmler care preconizează „germanizarea Europei"; indică modalități de exprimare și comportament care să amplifice perceperea germanilor ca eliberatori în Europa de răsărit; „cu cât suntem mai atenți la ceea ce spunem – remarca dr. Goebbels – cu atât mai puțin sânge german va curge și cu atât mai aproape vom fi de victorie". Alte documente probează destinația acestor afirmații pentru „consumul extern" și disponibilitatea ministrului pentru o politică mai dură față de componentele viitoarei Europe[44].

Așadar, cu un cinism drapat tot mai cu grijă cu disponibilități cooperante pe măsura pierderii inițiativei strategice, se ajunge la ceea ce a fost apreciat drept punctul culminant al eforturilor Ministerului de Extern german în privința realizării „Noii Europe": memorandumul Ribbentrop privind Confederația Europeană – 21 martie 1943[45]. Vom analiza pe larg acest proiect care dezvăluie multe din intențiile și preocupările conducătorilor național-socialiști într-un moment hotărâtor al procesului pierderii inițiativei strategice.

Ministrul de externe Ribbentrop crede că imediat după obținerea unei victorii importante, *una care să elimine efectele înfrângerii de la Stalingrad* (subl.ns.) trebuie proclamată Confederația Europeană într-o formă specifică, bine definită și clară. Pentru aceasta, ar trebui aduși șefii de stat și de guvern la Viena sau la Salzburg unde să se semneze actele fundamentale ale Confederației. Lista statelor Invitate ar cuprinde: Germania, Italia, Franța, Danemarca, Norvegia, Finlanda, Slovacia, România, Bulgaria, Croația, Serbia, Grecia și Spania. „Dacă *Führerul* are de gând să creeze state independente în zonele ocupate, aceste state vor fi incluse pe listă".

Numai un asemenea procedeu ar asigura succesul scontat. Avantajele politice ale Confederației Europene ar fi mai multe și von Ribbentrop le formulează astfel:

1) ar risipi teama prietenilor și aliaților că după încheierea păcii ar fi plasați sub autoritatea *Gauleiterilor* germani;

2) ar asigura pe neutri că nu vor fi încorporați în *Reich* după sfârșitul războiului;

3) ar liniști Italia în privința faptului că Germania victorioasă o va marginaliza;

4) ar mobiliza forțele eventualelor state independente create pe teritoriile ocupate de *Reich* de partea efortului german de război;

5) ar slăbi moralul rușilor, amplificând impresia că toată Europa este împotriva lor;

6) ar slăbi moralul britanic și american în fața descoperirii faptului că ei nu eliberează statele europene, ci atacă o Europă unită împotriva lor;

7) ar avea un efect destabilizator atât în Marea Britanie cât și în S.U.A. În S.U.A., ar fi o lovitură severă pentru Roosevelt; ar slăbi principalele argumente împotriva propagandei germane în ambele țări, dar mai ales în S.U.A. Opoziția în aceste țări ar putea spune: «Nu putem interzice Europei să facă ceea ce America a făcut, anume: formarea unei uniuni de state»;

8) ar contribui la consolidarea justificării efortului de război în Franța și în teritoriile ocupate. Aceasta ar fi valabil mai ales pentru industria de război a Franței;

9) Mai ales în Franța – și Himmler este de acord – ne-ar putea ajuta să recrutăm 1-2 divizii SS de primă mână, divizii pe care să le aruncăm în luptă. Altfel acțiunea de recrutare a diviziilor SS va fi un eșec;

10) Câțiva neutri precum Suedia, Turcia, Portugalia etc. ar fi sustrași tentației de a îmbunătăți progresiv relațiile lor cu Marea Britanie și S.U.A. Mai mult: efortul Turciei de a crea un Pact Balcanic având în spate Marea Britanie, desigur ar fi contracarat;

11) [von Ribbentrop este convins că] plasarea, la momentul potrivit a proiectului de Confederație Europeană ar lovi propaganda de război inamică, lipsind-o de consistența scopurilor de război. De asemenea, divergentele din cadrul Coaliției Națiunilor Unite, care într-o zi vor lua proporții uriașe, ar putea duce la dizolvarea Coaliției în fața ideii de luptă împotriva unei Europe unite;

12) pe teatrul de operațiuni din Africa, în Tunisia, efectele ar putea fi apreciabile o dată ce o Confederație Europeană având pe mareșalul Pétain între fondatori, va slăbi puterea generalului Giraud[46] de a mobiliza pe francezi împotriva Axei.

Ministrul von Ribbentrop este de părere că *frontierele între state n-ar trebui trasate prin actul Confederației* (subl.ns.). Detaliile proiectului, care ar trebui agreat de *Fürher* în prealabil, ar trebui ulterior reglate; în această categorie ar intra și problema președinției, spre exemplu.

Ministrul de externe von Ribbentrop era preocupat de înființarea Marelui Reich Germanic la sârșitul războiului; el credea că declanșarea acțiunii de realizare a Confederației Europene nu va prejudicia cu nimic acest proiect „dacă avem grijă ca în toate posturile importante să plasăm oameni capabili să arate suficientă flexibilitate și, deopotrivă, capacitatea de a nu accepta compromisuri în probleme politice de importanță".

Era convins că dacă se vor folosi tactici adecvate *„vom fi în stare să economisim mult sânge german"* (subl.ns.)[47].

Toate avantajele politice scontate prin lansarea proiectului de Confederație Europeană s-au volatilizat prin năruirea proiectului însuși, prin eșecul obținerii unei victorii care să contrabalanseze înfrângerea de la Stalingrad și să permită reluarea inițiativei strategice, prin prăbușirea regimului național-socialist și a Germaniei prin înfrângerea militară.

* * *

Așadar, la sfârșitul acestei analize, pe nivelul propus, există posibilitatea formulării unor concluzii și a unor întrebări ispititoare în stare să marcheze jaloane pentru continuarea cercetării. De consistența acestei secțiuni depinde aprecierea contribuției noastre.

Demersul nostru s-a declanșat și sub impulsul unor întrebări de istorie contrafactuală formulate cu prudență și cu riscuri calculate: ce ar fi fost Europa în ipoteza victoriei puterilor Axei, puteri între care Germania național-socialistă avea rol dominant? Care ar fi fost locul României în această construcție? Probele anchetate conturează imaginea unei construcții gigantice „cu geometrie variabilă". Modificarea geometriei acestei Europe se face sub presiunea unor factori multipli, analiza noastră focalizând mai ales pe conexiunea cu deținerea inițiativei strategice.

Reichul național-socialist a elaborat planuri de organizare a Europei sub propria hegemonie. A ratat realizarea lor până în 1941 din lăcomie și aroganță; s-a observat pe drept că succesele rapide obținute la începutul războiului iau prin surprindere pe germanii înșiși; apoi, pierderea inițiativei strategice și implicit a războiului a antrenat năruirea finală a acestor planuri. Mai există un unghi de a aprecia năruirea acestor proiecte si anume acela al luării în considerare cu precădere a metodelor de folosit pentru realizarea unificării Europei: *forța* s-au obținerea consimțământului popoarelor națiunilor din spațiul avut în vedere.

Analiza probelor pune în evidență o tendință mai accentuată spre luarea în considerare a voinței popoarelor pe măsura slăbirii forței *Reichului* și a diminuării șansei de a dobândi victoria în al doilea război mondial.

Aceste planuri au între impulsuri si teama de blocadă aliată aplicată în războiul din 1914-1918 si repetată la scară mai mare în al doilea război mondial.

Continuarea cercetării nu se poate sustrage de sub incidența unor întrebări cum ar fi: s-a prăbusit sistemul națiunilor – stat/națiunile în cel de-al doilea război mondial? În Europa Occidentală/Europa Mică, frecvența acestei afirmații în literatura de specialitate atrage atenția. Apoi, se face vinovat sistemul națiunilor – stat, cel desăvârșit după Marele Război (1914-1918) de nasterea si consolidarea sistemului bipolar de hegemonie a lumii? De înlocuirea religiilor, pe măsura pierderii sensului valorilor tradiționale, cu naționalismul exacerbat? Multiple întrebări adiacente acestora asteaptă soluții care pot lua naștere prin rejudecarea probelor si modificarea/multiplicarea perspectivelor.

Mai de multă vreme ne preocupă pregătirea, în timp de război, a soluțiilor păcii; literatura acestei probleme, mai ales aceea referitoare la al doilea război mondial merită cercetată mai atent.

Un pasaj din cartea istoricului Edward Hallet Carr – *Condițiile păcii*[48] – ne atrage atenția sub incidența întrebărilor de mai sus: „În loc de a baza așezarea noastră politică pe recunoașterea unui drept nelimitat la autodeterminare națională, pentru ca apoi să căutăm să clădim un sistem international pornind de la unitatea națiunilor independente, trebuie să începem prin a crea cadrul unei ordini internaționale si apoi, ca un corolar necesar, vom ajuta ca independența

națională să se dezvolte și să se mențină înlăuntrul acestui cadru. Tratatul de pace din 1919 a fost plănuit de baza unității nationale. Sarcina noastră trebuie să fie de a nu plănui de la început pe baza unui cadru mai larg".

Cunoașterea ideilor apărute în țările beligerante – noi ne-am oprit asupra Germaniei – privind organizarea Europei ar putea contribui la lămurirea tendințelor pe cale de a se maturiza în Europa actuală.

Note

[1] *Documents ont the History of the European Integration* (în continuare: DHEI). volume I. Walter Lipgens ed., Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1985, *Preface*, p.XI.

[2] Jean-Baptiste Duroselle, *L'Idée d'Europe dans l'histoire*, Paris, Denoel, 1965, p.293 și urm.

[3] Walter Lipgens, *General Introduction*, în DHEI, p.13-14.

[4] *Ibidem*.

[5] *Ibidem*.

[6] *Ibidem*.

[7] *Ibidem*.

[8] DHEI, p.71-72.

[9] *Ibidem*, p.121, nota 1.

[10] DHEI, p.76-78.

[11] *Ibidem*, p.78-80.

[12] DHEI, p.11.

[13] Michael Salewski, *Ideeas of the National Socialist Gouvernment and Party*, în DHEI, p.37-54; p.49.

[14] DHEI, p.78-80.

[15] *Ibidem*, p.103-107.

[16] La 11 septembrie 1940, D.Goebbels vorbea despre Europa viitorului în fața unor ziariști cehi. El sublinia că: Germania nu vrea să strivească popoare; că tensiunile dintre țările europene au fost „certuri de familie"; că popoarele trebuie să se obisnuiască „să gândească în termeni continentali" și să pună libertatea individuală în acord cu faptele secolului al XX-lea și cu nevoia de eficiență (DHEI, p.73 și urm.).

[17] Harry S.Truman Library. Papers of Harry N.Howard (în continuare: HSTL/PHNH) P 10-529, April 2, 1946.

[18] DHEI, p.84-86. Trebuie avută în vedere incoerenta acestor scopuri rezultată din conflictele de competentă existente în Germania national-socialistă; H.Himmler, spre exemplu, avea idei diferite asupra mijloacelor de folosit în teritoriile cucerite în Europa de est.

[19] Michael Salewski, *op.cit.*, p.47.

[20] HSTL/PHNH, p.1-74, *passim*. Ne referim în special la misiunile îndeplinite de Dr. Edmund Veesennayer și de Dr.Hermann Neubacher, primul fiind trimis la Belgrad, în aprilie 1940 și la Zagreb, în aprilie 1941; al doilea isi probase capacitatea în România si în Grecia, iar în septembrie 1943 este trimis la Belgrad. Informatiile de la ei se păstrează si datorită Misiunii Speciale de Interogare a Departamentului de Stat care a intervievat personalități naziste la sfârșitul celui de-al doilea război mondial.

[21] DHEI, p.58-60 (doc. nr.3 și 4 din 19 iulie 1940).

[22] *Ibidem*, p.111 (doc.26 din 13 noiembrie 1942).

[23] *Ibidem*, p.148 și urm. (doc.nr.38).

[24] *Ibidem*, p.151-158 (doc.nr.39 – toamna 1943). Mai ales ultimul pasaj marchează o vizibilă diminuare a aroganței aferente fazei „războiul fulger".

[25] Născut la Batumi, la 1 mai 1896; s-a sinucis în închisoarea de la Nürenberg la 6 aprilie 1947. A făcut studii la Universitatea din Göttingen. Între 1914 și 1918 a fost prizonier de război în Rusia. În 1923-24 a fost asistent la Colegiul Tehnic din Hanovra. A servit ca ministru al alimentației Reichului în ultimul cabinet al lui Hitler (1944-1945).

[26] Herbert Backe susținea ideea că trecerea la consumul de pește în loc de carne „va fi decisivă pentru Europa continentală"(DHEI, p.167-170, doc.nr.42 din 29 iunie 1944).

[27] Cf. Michael Salewski, *op.cit.*, p.47.

[28] Documentele conțin mai multe variante care au contribuit la alcătuirea acestei forme finale.

[29] DHEI, p.123.

[30] HSTL/PHNH, p.42.

[31] *Antonescu-Hitler. Corespondență și întâlniri inedite* (1940-1944), vol. I, București, Cozia Ed.Co.1991, Ediție îngrijită de Vasile Arimia, Ion Ardeleanu, Ștefan Lache; coordonator științific Dr.Florin Constantiniu, doc.nr.14/89-93.

[32] I.Ciupercă, *România în fața recunoașterii unității naționale. Repere*, Iași, Editura Universității „Al.I.Cuza", 1996 (capitolul III). Idem, *Contribuții la istoria marinei militare românești*, I, II, în AIIAI, tomXXXI, 1994, p.163-187; tom XXXII, 1995, p.111-132.

[33] DHEI, p.125.

[34] *Ibidem*, p.126.

[35] Vezi Michael Salewski, *op.cit.*, p.50-51.

[36] DHEI, p.73-76, doc.nr.8.

[37] *Ibidem*, p.86-89 (doc.nr.14); documentul mai are o variantă prescurtată, nedatată, probabil toamna 1941, p.94-95 (doc.nr.18).

[38] *„Marea Britanie n-ar fi riscat nici acest război, nici războiul mondial de n-ar fi mizat pe efectele blocadei economice"* (subl.ns.).

[39] DHEI, p.90-92 (doc.18).

[40] DHEI, p.107 (doc.nr.24).

[41] *Ibidem*, p.108-109 (doc.nr.25).

[42] DHEI, p.107.

[43] DHEI, p.117-119, doc.nr.30; p.121-122, doc.nr.32.

[44] *Ibidem*, p.121.

[45] DHEI, p.127-132 (doc.nr.33 și 34).

[46] Generalul Henri Giraud (1879-1949) era chemat în fruntea armatei a IX-a franceze (15 mai 1940), dar nu reușește să regrupeze forțele franceze în fața șocului *Wehrmachtului*. La 18 mai 1940 este luat prizonier de germani și reușește să evadeze în aprilie 1942 din fortăreața Königstein. Ajunge în Africa de Nord și după asasinarea amiralului Darlan (24 decembrie 1942) încearcă regruparea forțelor franceze în Africa; americanii, mai ales, erau înclinați să-l vadă cel mai potrivit pentru îndeplinirea acestei misiuni. S-a lovit de opoziția cercurilor gauliste. După venirea lui De Gaulle de Alger (mai 1943) împarte cu acesta președinția Comitetului de Eliberare Națională până în octombrie 1943 când este eliminat.

[47] Grila acestei preocupări folosită în analiza deciziilor beligeranților în cea de a doua conflagrație mondială ne poate apropia de înțelegerea realităților complexe ale uneia din perioadele cele mai dense ale istoriei universale contemporane.

[48] New York, 1944; București, Editura Modernă S.A., s.a. [1946?], p.316.

ABREVIERI

A	– Ateneu – Bacău
AAR	– Analele Academiei Române
AB	– Arhivele Basarabiei
AES	– Analele economice și statistice
AHR	– The American Historical Review
AI	– Anale de istorie (Institutul de studii social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R.)
AIIAC	– Anuarul Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca
AIIAI	– Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A.D. Xenopol» din Iași
AIINC	– Anuarul Institutului de istorie națională din Cluj
AIIX	– Anuarul Institutului de istorie «A.D. Xenopol» din Iași
AISC	– Anuarul Institutului de studii slasice
ALIL	– Anuarul de lingvistică și istorie literară (Iași)
AM	– Arheologia Moldovei
AMM	– Acta Moldaviae Meridionalis. Anuarul Muzeului județean Vaslui
AMN	– Acta Musei Napocensis
AnM	– Analele Moldovei
APR	– Analele parlamentare ale României
AR	– Arhiva românească
ARBSH	– Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique
ArhGen	– Arhiva genealogică
ARMSI	– Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice
ARMSL	– Academia Română. Memoriile Secțiunii Literare
ARMSS	– Academia Română. Memoriile Secțiunii Științifice
ASB	– Arhivele statului București
ASG	– Arhivele statului Galați
ASI	– Arhivele statului Iași
ASRS	– Arhiva pentru știință și reformă socială
AȘU	– Analele științifice ale Universității «Al. I. Cuza» din Iași. Sec.III (st. sociale), s. istorie
AȘUI	– ASU
AUB	– Analele Universității București
BAIESEE	– Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen
BAR	– Biblioteca Academiei Române
BBRF	– Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCI	– BCIR

BCIR – Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BIFR – Buletinul Institutului de Filologie Română «A. Philippide»
BMI – Buletinul Monumentelor Istorice
BOR – Biserica Ortodoxă Română
BRV – Bibliografia Românească Veche
BS – Balkan Studies (Salonic)
BSH, BSHAR – ARBSH
BSNR – Buletinul Societătii Numismatice Române
BSOAS – Bulletin of the School of Oriental and African Studies
BZ – Byzantinische Zeitschrift
C – Ceahlăul (Piatra-Neamţ)
C – «Carpica». Muzeul de istorie Bacău
CDM – Catalogul documentelor moldoveneşti din Arhivele Centrale de Stat, Bucureşti, vol.I-V
CDMS1 – Idem, Supliment I
CI – Cercetări istorice
CL – Cercetări literare
CMRS – Cahiers du monde russe et soviétique
Cont. – Contemporanul
Cr. – Cronica (Iaşi)
CvL – Convorbiri literare
D – Dialog (Universitatea «Al.I.Cuza din Iaşi)
DAD – Dezbaterile Adunării Deputaţilor
DIR – Documente privind istoria României
DOP – Dumbarton Oaks Papers
DR – Dacoromania
DRH – Documenta Romaniae Historica
ES – Era socialistă
F – Farul (Constanta)
FI – Flacăra Iaşului
FHDR – Fontes Historiae Dacoromanae
GB – Glasul Bisericii
IN – «Ion Neculce». Buletinul Muzeului Municipal din Iasi
JGO – Jarbücher für Geschichte Osteuropas
LIP – Lupta întregului popor, supliment al revistei Viata militară
LL – Limbă şi literatură
LR – Limba română
MA – Mitropolia Ardealului
MC – Mitropolia Banatului
MC – «Miron Costin». Revistă de mărturii istorice (Bârlad)
MCA – Materiale şi cercetări arheologice
MemAnt – Memoria Antiquitatis (Piatra Neamţ)
MI – Magazin istoric

MMS – Mitropolia Moldovei şi Sucevei
MO – Mitropolia Olteniei
MSSIA – Academia Română. Memoriile Secţiei de Ştiinţe istorice şi arheologie
NEH – Nouvelles études d'histoire
NNI – Novaia i noveisaia istoria
O – Opinia (Universitatea «Al.I.Cuza» din Iasi)
OO – Österreichische Osthefte
OS – Opinia studenţească (Universitatea «Al.I.Cuza» din Iaşi)
R – Romanoslavica
RA – Revista arhivelor
RdI – Revista de istorie
REB – Revue des études byzantines
REI – Revue des études islamiques
RER – Revue des études roumaines
RES – Revue des études slaves
RESEE – Revue des études sud-est européennes
RFR – Revista Fundaţiilor Regale
RGI – Revista generală a învăţământului
RH – Revue historique
RHD – Revue d'histoire diplomatique
RHLF – Revue d'histoire littéraire de la France
RHMC – Revue d'histoire moderne et contemporaine
RHSEE – Revue historique du sud-est européen
RI – Revista istorică
RIAF – Revista pentru istorie, arheologie şi filologie
RIR – Revista istorică română
RITL – Revista de istorie şi teorie literară
RL – România liberă
RLit – România literară
RM – Revista muzeelor
RMM – Revista muzeelor si monumentelor
RP – Revista de Pedagogie
RREI – Revue roumaine d'études internationales
RRH – Revue roumaine d'histoire
RRSI – Revista română de studii internaţionale
Rsl – Romanoslavica
S – Studii
SAI – Studii si articole de istorie
SAMNB – Studia et Acta Musei «Nicolae Bălcescu»
SAO – Studia et Acta Orientalia
SCB – Studii şi cercetări de bibliologie
SCI – Studii şi cercetări istorice
SCIA – Studii şi cercetări de istoria artei
SCIM – Studii şi cercetări de istorie medie

SCIV – Studii şi cercetări de istorie veche
SCIVA – Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie
SCN – Studii şi cercetări de numismatică
SCŞI – Studii şi cercetări ştiinţifice, Iaşi
SEER – The Slavonic and East European Review
SMIC – Studii şi materiale de istorie contemporană
SMIM – Studii şi materiale de istorie medie
SMIMd – Studii şi materiale de istorie modernă
SMMIM – Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară
SOF – Südost-Forschungen (München)
StCl – Studii clasice
SUBB – Studia Universitatis Babeş-Bolyai
T – Tomis (Constanţa)
TC – «Theodor Codrescu» (revistă editată de Gh. Ghibănescu)
Tr. – Tribuna (Sibiu)
VE – Viaţa economică (Bucureşti)
VN – Vremea Nouă (Vaslui)
VR – Viaţa românească
VS – Viaţa studenţească
ZN – Zori noi (Suceava)

Redactor:
MIHAELA POPOVICI

Tehnoredactor:
AL. CVASNÂI

Format: 70×100/16
Coli tipo: 29,25
Apărut: 1998
Comanda: 1011

